مخدوم محمد معين ٺٽوي
۽ سندس فلسفو

محمد انس راڄپر

Scanned with CamScanner

مخدوم محمد معين ٺٽوي

۽ سنڌس فلسفو

محمد انس راڄپر

ڊاڪٽر اين اي بلوچ
انسٽيٽيوٽ فار
هيريٽيج ريسرچ

نوادرات کاتو، حڪومت سنڌ
2013ع

Scanned with CamScanner

حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: مخدوم محمد معين ٺٽوي ۽ سندس فلسفو
ليکڪ: محمد انس راڄپر
ڇاپو: پهريون
سال: 2013ع
تعداد: هڪ هزار
ٽائٽل: فضل الرحمان ميمڻ
ڇپيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي

ڇپائيندڙ:
ڊاڪٽر اين.اي. بلوچ انسٽيٽيوٽ
فار هيريٽيج ريسرچ،
نوادرات کاتو حڪومت سنڌ.
B_5, خالد بنگلوز سنڌي مسلم هائوسنگ سوسائٽيءَ جي پويان،
قاسم آباد، حيدرآباد
فون: 022_2102593, 2102559

MAKHDOOM MUHAMMAD MOEEN THATVI AEN SANDAS FALSAFO
Written by: *Muhammad Anas Rajpar*
Edition: First
Year: 2013
Printed by: Sindhica Academy, Karachi. Ph:021-32737290

Published by:
Dr. N. A. Baloch Institute for
Heritage Research
Department of Antiquities, Government of Sindh
Office: B-5, Khalid Banglows, behind Sindhi Muslim Housing Society,
Qasimabad, Hyderabad. Ph: 022-2102593, 2102559

Scanned with CamScanner

عنوانن جي فهرست

پبلشر پاران 08
ٻه اکر 09
مقدمو 11

باب پهريون:
سوانح حيات مخدوم محمد معين ٺٽوي 15
فصل پهريون: خاندان 15
مخدوم محمد معين جو پيءُ: 15
مخدوم محمد معين جو ڏاڏو: 16
مخدوم معين جو نانو فاضل خان: 17
مخدوم صاحب جي ذات: 18
مخدوم معين جو ڳوٺ: 18
مخدوم موصوف جي ولادت: 19
فصل ٻيو: تعليم ۽ تربيت 19
علمي ماحول: 19
ابتدائي تعليم: 24
دهليءَ جي سفر جي غلط روايت: 24
فصل ٽيون: طريقت جي سکيا 28
مخدوم ابوالقاسم جي بيعت: 28
شهيد شاه عنايت سان عقيدت: 29
شاه عبداللطيف سان صحبت: 30
فصل چوٿون: روحاني سلسلو 31
نقشبندي طريقو 32
شيخ ابوالقاسم جو نقشبندي سلسلو: 32
امام عبدالخالق غجدواني (طريقة نقشبنديہ جي بانيءَ جي سند جو سلسلو): 33
امام ربانيءَ جي شيخ امام عبدالقادر جيلاني جي واسطي سان سند: 33
با يزيد بسطاميءَ تائين سند: 34
جنيد بغدادي تائين سند: 34
امام جعفر صادق تائين: 34

امير المؤمنين علي بن ابي طالب تائين سلسلہ سند: 34
خليفة الرسول بلافصل امير المؤمنين ابي بكر الصديق تائين سلسلہ سند: 34
سلسلہ تصوف جي سندن بابت ڪجهہ ضروري وضاحتون: 35
فصل پنجون: سيرت 36
وقت جي حاڪمن وٽ رتبو: 39
فصل ڇهون: سياسي حالات 41
مخدوم معين جي دور جا مغل بادشاهہ: 41
ٺٽي جا نواب ۽ عوام جي حالت: 42
ڪلهوڙن جي تحريڪ: 47
شاه عنايت شهيد جي تحريڪ: 47
فصل ستون: وفات 49
محسن ٺٽويءَ جو قطعہ تاريخ: 49
محسن ٺٽويءَ جو ٻيو قطعہ تاريخ: 50
ميان نعمت الله جو قطعہ تاريخ: 50
ميان نعمت الله جو ٻيو قطعہ تاريخ: 51
محمد پناه رجا ٺٽوي جو قطعہ تاريخ: 51
مخدوم محمد معين جي مزار: 51

باب ٻيو: 55
استاد، شاگرد ۽ همعصر 55
فصل پهريون: مخدوم صاحب جي طالب علمي دور جا مدرسا ۽ سنڌس استاد 55
مخدوم موصوف جا استاد: 57
مخدوم عنايت الله: 58
مخدوم ابوالقاسم نقشبندي: 59
شيخ فيض الله بن العارف ڪامل وقطب وقت شيخ آدم نقشبندي: 62
شاه علي رضا درويش: 63

Scanned with CamScanner

شيخ الاسلام ببلدالله الحرام عبدالقادر صديقي الحنفي مڪي:.................. 63
شيخ ابو طاهر محمد بن ابراهيم ڪوراني مدني:........ 64
حضرت خواجہ محمد زڪي سرهندي: 65
مخدوم محمد معين جو ڪائنس استفادو:.......... 66
فصل ٻيو: درس، تدريس ۽ شاگرد 66
درس ۽ تدريس:.................. 66
شيخ محمد حيات سنڌي:.................. 68
درس ۽ تدريس:.................. 69
تصنيف ۽ تاليف: 69
1_ رسالہ في وجوب اعفاء اللحي: 69
2_ العطية العلية في مسئلة الافضلية. 70
3_ اظهار غين قرة العين في البكاء علي الحسين: 70
4_ رد رسالة الشيخ محمد معين التتوي في مسئلة فدڪ وارث الانبياء.................. 70
5_ رد مواهب سيد البشر:.................. 71
(6) رسالہ خضاب: 71
مولوي محمد صادق ولد مخدوم عنايت الله واعظ:..... 71
ميان عنايت الله طالب علم:.................. 72
مولوي مرزا محمد جعفر شيرازي:.................. 72
مير نجم الدين عزلت:.................. 74
شرف الدين علي:.................. 74
ميرمرتضيٰ سيوستاني 75
فصل ٽيون: همعصر علماء 76
حاجي محمد قائم:.................. 76
مخدوم ضياءُ الدين ٺٽوي:.................. 76
شاہ عنايت شهيد: 77
ٺٽي ۾ علمائن جي مخالفت:.................. 79
وڏيرن ۽ جاگيردارن جي مخالفت:.................. 80
زميندارن ۽ حڪمرانن جي مخالفت جو سبب:.................. 81
شاہ شهيد جو مقصد:.................. 83
سيد سعدالله سورتي:.................. 84
سيد سعدالله سورتيءَ جو علمي ۽ روحاني مقام:.......... 85
مخدوم محمد معين ۽ سيد سعدالله جا تعلقات:.......... 86
سيد سعدالله جون تصنيفات: 86
سيد سعدالله جا عقيدا: 87
هندستان جي صوفيانہ مزاج جي وسعت: 88
مخدوم ميون ابوالحسن سنڌي:.................. 88
ابوالحسن ڏاهري: 89
خرقہ خلافت: 90
ظاهري علمن جي تحصيل: 90
سندس وفات:.................. 90
شيخ حاجي عبداللطيف نقشبندي:.................. 91
ابوالحسن محمد بن عبدالهادي سنڌي "الڪبير": 93
جلال محمد ڪڪرالوي:.................. 95
مخدوم جلال محمد جي وفات: 96
شاہ فقير الله علوي:.................. 96
مخدوم معين ڏانهن خطن جو تجزيو: 98
وفات:.................. 100
سيد محمد عرف سيد ڦتو:.................. 100
عبداللطيف عوفي:.................. 101
ملا عبدالحڪيم عطا (ٺٽوي): 101
محمد محسن ٺٽوي:.................. 106
محمد پناہ رجا ٺٽوي: 107
مير عبدالقدوس شيرازي: 107
درويش شاہ يقين:.................. 110
محب شاہ:.................. 110
مير حيدر الدين ابوتراب ڪامل: 110

باب ٽيون:

مخدوم محمد معين ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جا تعلقات

.... 113
مخدوم محمد هاشم جي سوانح:.................. 113
مخدوم محمد معين جي شاگردي: 114
طريقت جو سلسلو: 115
مخدوم صاحب جون تدريسي خدمتون: 116
مخدوم صاحب جا شاگرد:.................. 116
مخدوم صاحب جا ڪتاب:.................. 117
مخدوم محمد معين جي رد ۾ سندس تصنيفات: 117
1_ رد رسالہ قرة العين في البڪاء علي الحسين: 117
2_ ڪشف الغطاء عما يحل ويحرم من النوح والبڪاء: 118
3_ الحجة القوية في حقيقة القطع بالافضلية: 118

Scanned with CamScanner

4_ رد رسالہ معينيہ الناطقة با فضلية علي علي الخلفاء الثلاثہ رضي لله عنهم: 118
5_ الحجة القوية في الرد علي من قدح في الحافظ ابن تيميہ: 118
6_ الجواب عن هذالتحرير الاول للشيخ محمد هاشم المشار اليہ نفعنا لله تعاليٰ بہ: 119
7_ حسن المنوع عما اورد علي منٍ ادرج الحديث الموضوع: 120
8_ تحقيق المسلک في ثبوت اسلام الذمي بقول للمسلم انا مثلک: 120
مخدوم محمد معين جي جواب ۾ چيل رباعي: 120
مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم بن عبدالغفور پنهور: 122
ذب ذبابات الدراسات عن مذاهب الاربعة المتناسبات: 123
مخدوم محمد ابراهيم مڏئي: 123
طريقت ۽ تلقين: 125
مخدوم محمد معين جي ڪتابن جو رد: 125

باب چوٿون:

مخدوم محمد معين ۽ شاهه ولي الله محدث دهلوي جا تعلقات

.... 127
سوانح حيات شاه ولي لله دهلوي: 127
ذهني ۽ فڪري اوسر: 129
سفر حرمين: 129
حرم جي عالمن کان حديث جي تحصيل: 130
شيخ ابو طاهر محمد بن ابراهيم ڪردي مدني: 130
شيخ وفد لله مالڪي المڪي: 130
شيخ تاج الدين قلعي مڪي: 130
شيخ اسعد بن عبدالله بن شمس الدين عتاقي: 131
شيخ عبدالغني بن اسماعيل نابلسي: 131
شيخ محمد افضل دهلوي: 131
شاه ولي لله صاحب جون شاديون ۽ اولاد: 132
شاه ولي لله صاحب جي وفات: 133
شاه ولي لله صاحب ۽ مخدوم محمد معين جا تعلقات: 133
روحاني محبت ۽ تعلق: 134
هڪ ٻئي جي ذاتي معاملن بابت لکپڙهہ: 135
علمي مسئلن ۽ خيالن جي ڏي وٺ: 137
شاه ولي لله جي ڪسر نفسي: 137
رهنمائي وٺڻ جي سلسلي جون ڳالهيون: 138
مسئلہ تڪوين بابت شاه صاحب کان سوال: 138
مسئلہ "ادل الي الرحمة" بابت سوال: 139
وحدت الوجود بابت راءِ معلوم ڪرڻ جو سوال: 140
ابداع، خلق، تدبير ۽ تدلي جي هڪ خط جي جواب ۾ سمجهاڻي: 140
تقليد ۽ حديث تي عمل بابت راءِ: 142
روحاني ڪيفيتن بابت خيالن جي ڏي وٺ: 142
ابن تيميہ بابت سوال: 143

باب پنجون:

شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ مخدوم معين جي سنگت

.... 145
سوانح حيات شاه عبداللطيف: 145
مڪتبي تعليم: 147
روحاني تعليم: 148
شاه صاحب جو طريقت جو سلسلو: 149
شاه لطيف جو طريقت جو اويسي سلسلو: 149
شاه عبداللطيف ۽ مخدوم محمد معين جا تعلقات: . 150
شاه عبداللطيف ۽ مخدوم معين جي ملاقات: 151
ٻن هندستاني نوجوان ڳائڻن جو قصو: 154
آخري ملاقات: 155
مخدوم معين جيان شاه صاحب جو سماع جي حالت ۾ فوت ٿيڻ: 156

باب ڇهون:

شعر ۽ شاعري

.... 157
قاضي عطاء لله تاجر بغداديءَ جي تتبع تي چيل غزل: 158
سيد محمد عرف سيد ڦتو جي جواب ۾ هيءَ غزل چيائين: 158
مير عبدالقدوس ڏانهن تعزيت ۾ لکيل رباعيون: 160

Scanned with CamScanner

باب ستون:

علمي مقام 163

فصل پهريون: علم حديث بابت نظريا 166

جڏهن فقيهن جو قول صحيح حديثن جي خلاف هجي:... 166

چئن مذهبن جي نه ڇڏڻ تي اجماع جو رد: 166

هڪ مذهب ڇڏي ٻيو اختيار ڪرڻ: 168

غير مجتهد جي تقليد: 169

اجتهاد ۽ قياس: 172

مخدوم محمد معين جي راءِ: 173

عباد ت ۾ قياس: 173

ڪشف جو حجت شرعيہ هئڻ: 175

قياس جون مخالف حديثون: 175

قياس جي حامين جي جواب جو جواب: 176

رسول الله ﷺ کان ثابت صحيح حديث جي
قرآن سان ڀيٽ: 177

صحابہ جو حديث تي عمل جو حال: 178

ائمہ مجتهدين جو حديث تي عمل جي باري ۾ موقف: 180

ظاهر حديث جي خلاف راوي صحابي جي تاويل: ... 180

فصل ٻيو فقهہ ۽ فتويٰ: 182

ڪافر جي ڪفر ۽ اسلام ٻنهي جي احتمال واري جملي
چوڻ تي، ان کي مسلمان قرار ڏيڻ جي مسئلي تي مخدوم
معين جو موقف: 182

سنڌ جي هندن خلاف جارحانہ رويي بجاءِ
وچٿرو رويو: 189

ڏاڙهي مبارڪ بابت فتويٰ: 192

سماع بابت رايو: 193

فصل ٽيون: خلافيات (اختلافي مسئلا) 194

ابو طالب جي اسلام بابت راءِ: 194

امام مهديءَ جي معصوميت جو عقيدو: 197

نبي جون گهر واريون اهل بيت ناهن: 197

قياس حرام آهي ڪشف ۽ الهام حجت شرعي آهي: . 198

شيعي هجڻ جي الزام تي شڪايت: 199

چئن خليفن خليفن جي ترتيبوار فضيلت جو مسئلو: 199

معارض حديثون: 202

عليءَ جي افضليت طرف جهڪاءُ: 202

تعزيو، ماتم ۽ ڪارا ڪپڙا پائڻ: 203

باب اٺون:

فلسفو ۽ تصوف 205

فصل پهريون: تصوف 206

فلسفو 208

اسلامي فلسفو: 209

فصل ٻيو: وحدت الوجود: 210

هندستاني علم: 211

هندستاني فلسفو ۽ تصوف: 211

اسلامي تصوف تي هندي اثر ۾ سنڌ جو ڪردار:..... 213

وحدت الوجود جا دلائل: 215

پهريون دليل: 215

وجود ۽ موجود ٻنهي جي وحدت: 217

ڪلي طبعي جي بنياد تي وحدت الوجود جو اثبات: 220

علمي تنزلات ۽ وحدت الوجود: 224

ايمان جو تنزل: 225

طبيعت عنصريءَ جو مثال: 227

بحث جو نتيجو: 227

علم جو قوت شعور ڏانهن تنزل: 227

علم جو جواهر مجرده ڏانهن تنزل: 228

آسمان کان لهندڙ يا پيش ايندڙ نعمتون يا مصيبتون بہ
علم ۽ ايمان جو تنزل آهن: 229

تنزل جو هڪ ٻيو ڏاڪو: 229

نشآت اخروي ۾ تنزل: 229

وجود حقيقيءَ جا تنزلات: 234

پهريون تنزل: 234

پهريون اعتبار: 235

ٻيو اعتبار: 235

ٽيون اعتبار: 235

چوٿون اعتبار: 235

ٻيو تنزل: 235

ٽيون تعين: 237

چوٿون تنزل: 237

تنزل پنجون: 238

ڇهون تنزل: 238

شيئية ثبوتيہ: 238

ماهيتون ڇا آهن؟ 239

Scanned with CamScanner

وحدت الوجود جي ابن العربيءَ جي نظرئي ۾ مجدد الف
ثانيءَ جي نظرئي ۾ مطابقت: 240
تصوف ۾ طريقت شريعت سان متضاد ناهي : 245
اهل قبور کان فيض حاصل ڪرڻ: 245
اويسي سلسلو: 246

باب نائون:

تصنيفات

تصنيفات 247
سرد الاسانيد 247
دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب 249
منتخب مجمع النكات.......... 257
غايت الايضاح في المحاكمة بين النووي و ابن الصلاح 259
اكسير الهداية والنفع في جمع احاديث الرفع 264
التحرير الاول للشيخ الفاضل محمد معين الي الشيخ
الجليل محمد هاشم التتوي سلمهما لله تعاليٰ.......... 266
تحرير الثاني للشيخ الفاضل محمد معين: 267
رفع الجهالت في مد عهد الرسالت.......... 268
الملتقط من رسالة 269
غاية ما ظهر لاضعف الا نام في ان الكلام المتحمل
لايوجب الاسلام 272
التنبيه عليٰ سوءِ الفهوم في ان المثلية تو جب العموم274
غاية ما ظهر لاضعف الا نام في ان الكلام المتحمل
لايوجب الاسلام 278
التنبيه عليٰ سوءِ الفهوم في ان المثلية تو جب العموم280
غايت مدارج الفك لعقدة قولهم اليقين لايزول بشڪ. 284
نيرالضحيٰ في حكم قص اللحيٰ.......... 285
غايت الاعتماد في مسئلة الاختضاب بالسواد 288
ايقاظ الوسنان في بطلان الكفائة لاهل بيت الرضوان291
بياض فتاويٰ 292
درود شريف مخدوم محمد معين.......... 293
بادهة الورود باثبات وحدة الوجود 295
مراءة الشهود بوحدة الوجود والموجود.......... 299
بوادر الجود في تحرير وحدت الوجود 301
صدع القدم في تحقيق الوجود علي العدم 301
دفع الاشكال والزحمة في ادل الكل والرحمة.......... 302
الحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعره 303
الحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعره 304
طريقة العون في حقيقة الكون.......... 304
رفع الغين في تنزل العلم الي العين.......... 305
تكوين مع الانفاس 306
الجوهرة الثمين في اثبات قدم التكوين.......... 306
مطارحات التحقيق فيما يتعلق ببرهان التطبيق 307
الحق الصريح في ما يتعلق بشعور الميت في الضريح 308
رسالہ ڪلي طبعي.......... 309
نزهة الفهوم في تعريف اعجوبة العلوم.......... 310
التنبيهات الوقية علي الآداب الباقية في علم المناظرة 311
قرة العين في البڪاء علي الحسين 311
رسالہ اويسيہ.......... 312
الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية 315
الرسالة المعينيہ في تائيد الشيعة 316
رد رسالہ معينيہ: 318
رد القول الغثيث عليٰ من قدم الراي علي الحديث 320
تنوير الهادي في رفع الايادي 320
غايت الفسخ في مسئلة النسخ 321
انوار الوجد من منع المجد 321
وريقات مفردة في حديث المصراة.......... 322
رسالة مفردة في انتقاد موضعين من فتح القدير.......... 322
ابراز الضمير لمصنف الخبير 323
المدار الديميہ في تحرير حاشية القديم.......... 323
المعرفة المحيرة 324
اثبات واجب الوجود بالمنهج الغير المعهود 324
مواهب سيد البشر في حديث الائمة الاثنا عشر 324
القول السوي في ذڪر آباء النبي.......... 325
ناياب تصنيفات 325
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي خزاني مان مليل فهرست
رسائل مخدوم محمد معين 327
حافظ محمد اسماعيل مرحوم جي ذاتي لائبريريءَ جي
فهرست 329

مخدوم محمد معين ٺٽوي جي ڪتابن
جو عڪسي جائزو 331

ماخذن جي فهرست 427

پبلشر پاران

هي ڪتاب ”مخدوم محمد معين ٺٽوي ۽ سندس فلسفو“ ڊاڪٽر محمد انس راڄپر جي پي ايچ. ڊي (Ph.D) ٿيسز جو مقالو آهي، جنهن ۾ هن جو گائيڊ محترم استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب، مخدوم محمد معين جي شخصيت، علمي مقام، فلسفي تصوف ۽ خاص طور تي وحدت الوجود تي تحقيق ڪرڻ جي لاءِ محمد انس راڄپر کي همٿايو ۽ رهنمائي ڪئي ۽ مخدوم معين بابت اهم دستاويز پڻ حوالي ڪيا. ڊاڪٽر محمد انس راڄپرمبارڪ جو مستحق آهي جو هن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي معيار تي پورو لهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ وڏي محنت ۽ جاکوڙ سان مخدوم محمد معين جي دور ۾ سنڌ جي علمي ۽ سياسي حالتن ۽ خاص ڪري مخدوم محمد معين جي مڙني تصنيفاتن، فلسفي ۽ تصوف جي نظرين جو تفصيلي جائزو هن مقالي ۾ پيش ڪيو آهي.

مخدوم محمد معين سنڌ جي تمام وڏي علمي شخصيت هو. همعصر عالمن ۾ ان جو تمام وڏو مقام هو. سندس همعصرن ۾ هندستان جو هاڪارو عالم شاهه ولي الله دهلوي، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ ٻيا وڏي پائي جا اڪابر هئا.

هن ڪتاب ۾ انهن سڀني بزرگن جا حالات ۽ پاڻ ۾ تعلقات جي حوالي سان تحقيق به شامل آهي. ڊاڪٽر اين اي بلوچ انسٽيٽيوٽ فار هيريٽيج ريسرچ طرفان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ٻي ورسيءَ جي موقعي تي 6 اپريل 2013ع تي شايع ڪيو پيو وڃي. اميد آهي ته علمي حلقن ۾ ان کي قدر جي نگاهه سان ڏٺو ويندو.

علم و ادب ۽ تاريخ جو شيدائي

ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل

ڊائريڪٽر

ڊاڪٽر اين. اي بلوچ انسٽيٽيوٽ فار

هيريٽيج ريسرچ، حيدرآباد

12 مارچ 2013ع

Scanned with CamScanner

بسم الله الرحمن الرحيم

چڱا اکر

سنڌ وارن جي سر شت ۾ بي ريائي ۽ شهرت کان ڪناره ڪشي، ازل کان اوتيل آ. ان ڪري نه پاڻ پنهنجي سوانح لکن، نه انهن جا شاگرد ۽ معتقد اهو ڪم ڪن. اسان سنڌين پاڻ سنڌ جي تاريخ وڃائي آ، ٻين تي ڏوهه کهڙاڏيون.

اسان جي سڄوري سنڌ اندر هر دور ۾ وڏا عالم، محدث ۽ فقيه پيدا ٿيندا رهيا آهن، انهن مان جن پنهنجا علمي جوهر سنڌ کان ٻاهر وڃي ڏيکاريا، انهن جو احوال البت انهن جي غير سنڌي شاگردن ۽ معتقدن لکيو آهي، جنهن ڪري سنڌي عالمن جا ڪجهه علمي ڪارناما محفوظ رهيا، نه ته انهن کان به اسان محروم هجون ها.

ڪنهن به بزرگ، عالم، محدث يا فقيه جي سوانح عمري، سندس حياتي ۾ لکجي، يا وفات کان پوءِ سنت لکجي ته ان سان حقائق تي مشتمل تذڪرو جڙي پوي ٿو.

حافظ ابن حجر عسقلاني (ت 852 هه) وفات ڪئي ته سندس شاگرد حافظ سخاوي (ت 902 هه) ان جي تفصيلي سوانح عمري لکي، جيڪا 3 جلدن ۾ "الجواهر و الدرر في ترجمه شيخ الاسلام ابن حجر" جي نالي سان بيروت مان شايع ٿي آهي. اهڙي طرح ٻين عالمن جا يادگار به آهن.

ان مان سبق پرائيندي جيڪڏهن هاڻي به همت ڪجي ۽ عالمن، اديبن ۽ فاضلن جي سوانح سندن حياتيءَ ۾ ئي مرتب ڪجي ته سنڌ جي تاريخ جو وڏو حصو محفوظ ڪري سگهجي ٿو. پر اسان وٽ دستور ئي ٻيو آهي.

دنيا ۾ ٿي دستور اڪثر اهو ڪبو ياد مردن کي ويندي کان پوءِ

سنڌ جي ذخائر مخطوطات ۾ سنڌي عالمن جا علمي ڪارناما، انهن جون فتوائون ۽ قلمي ڪاوشون ڏسي اندازو ٿئي ٿو ته اسان سون نه پر هزارن عالمن جا احوال ۽ وقائع وڃائي چڪا آهيون.

ڪجهه عرصي کان چند مشهور شخصيتن بابت PhD طور مقالا لکڻ جو رواج هلي پيو آهي. (جنهن جي ڪيترا دفعا حوصلہ شڪني به ڪئي وئي آهي) ان طريقي سان اميد ۽ آسرو ٿي پيو آهي ته: ڪجهه مواد ضرور ڪٺو ٿيندو، ۽ قوم کي ڪجهه ته ملندو. جن مان ڪجهه هي آهن:

1. مخدوم ابو الحسن ڪبير ٺٽوي (ت 1138 هه) از ڊاڪٽر قاري عبد القيوم السندي ايسوسي ايٽ پروفيسر ام القري يونيورسٽي. مڪه المڪرمه
2. مخدوم محمد حيات سنڌي (ت 1163هه) از ڊاڪٽر رفيق احمد بازيد پوري
3. مخدوم جعفر بوبڪاني (ت 1002هه) از ڊاڪٽر مولانا عبد الله ڪوسو
4. پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي رحمه الله (ت 1234 هه) از ڊاڪٽر خان محمد لاڙڪ
5. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (ت 1174هه) از ڊاڪٽر مولانا عبد الرسول قادري
6. مخدوم محمد عابد سيوهاڻي (ت 1257هه) بابت مديني جي هڪ عالم سائد بڪداش، هڪ وڏو ڪتاب لکيو آهي

Scanned with CamScanner

7. شاه فقير الله علوي شڪارپوري بابت ، پروفيسر امين الله علوي مقالن جو هڪ سلسلو شروع ڪيو هو ، جنهن کي ڪتابي صورت ۾ آڻڻ جي ضرورت آهي.

قلمي ڪتابن سان ڪهڙا قهر ٿين ٿا ۽ مخطوطات تي مصيبتون ڪيئن نازل ٿين ٿيون ، ان جي ڄاڻ هر هڪ کي آهي. خدا نه ڪري ، ائين نه ٿئي جو سنڌ اندر موجود مواد به هٿئون هليو وڃي . ان ڪري ڪوشش ڪري ، انهن عالمن جي سوانح تي ڪم ڪرڻ گهرجي ۽ انهن جا ڪتاب ايڊٽ ڪري ڇپرائجن ، جيئن اهڙي علمي ورثي کي اسان محفوظ ڪري سگهون.

مخدوم محمد معين ٺٽوي (وفات 1161 ھ) ٻارهين صدي هجريءَ ۾ سنڌ جي انهن ستن عالمن مان هڪ هو جن بابت علامه قاسمي صاحب فرمائيندو هو ته جنهن وقت هندستان ۾ شاه ولي الله دهلوي (وفات 1176 ھ) علم جا واهڙ وهائي رهيو هو ان وقت سنڌ ۾ ان جي ٽڪر جا ست عالم موجود هئا. جنهن بابت خود شاه ولي الله دهلويءَ فرمايو هو ته :

وَمَنِ الرَّدِيفُ فَقَدْ رَكِبتَ غَضَنفَرا . (1)

يعني : تون علم جي ميدان ۾ شينهن تي سوار آهين، ان تي توسان ٻيلهه سوار ڪير ٿيندو؟

مخدوم محمد معين ٺٽوي هڪ ئي وقت ۾ علم تفسير ، حديث ، اصول حديث ، فقه ، اصول فقه ، تصوف ، فلسفه ، منطق ، زيج ، نحو ، صرف ، معاني ، بيان ، بديع ، نجوم ، موسيقي ، ريميا ، ڪيميا ۽ هيميا ۾ ڪامل مهارت رکندو هو. ۽ انهن علومن ۽ فنونن ۾ هو تصنيف به ڪري سگهندو هو بلڪ هن انهن مان ڪجهه علمن ۾ ڪيترائي رسالا ۽ ڪتاب لکيا ۽ پنهنجي يادگار طور 100 کان وڌيڪ تصنيفون ڇڏي ويو. ڪيس لکڻ جو ڏانءُ هو. سندس بيان ۾ رواني ۽ پختگي هئي . سندس تصنيفون عربي ۽ فارسي ۾ آهن . سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪا به سندس تصنيف دريافت نه ٿي سگهي آهي. مخدوم محمد معين ٺٽوي جي تصنيفن تي جڏهن نظر وجهجي ٿي ته ڪڏهن هو ابن الهمام جهڙي محقق تي تنقيد ڪندي نظر اچي ٿو. ڪڏهن امام نووي ۽ ابن الصلاح جهڙن جبلن جي وچ ۾ محاڪمو ۽ سرچاء ڪندي ڏسجي ٿو . ڪڏهن سيد صفة الله خير آبادي جي اعتراضن جا جواب ڏيندي علم جا موتي ورهائي ٿو . ڪڏهن فلسفي جي باريڪ مسئلن تي بحث ڪندي ملا صدرا، ابن سينا ۽ طوسي جون سڪون لاهي ٿو . صدرالدين قونوي تي تنقيد ڪرڻ کان به نه ٿو مڙي. ڪڏهن مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سان ته ڪڏهن شيخ محمد حيات ڇاڇڙ عادلپوري سان رساله بازي ڪندي ڏسجي ٿو. ڪڏهن صوفين جي سائيڊ ۾ آهي ته ڪڏهن ماتريدين سان موافقت ڪندي، اشعرين تي اعتراضات ڪري ٿو.سنڌ جي ناميارِي ليکڪ ڊاڪٽر مولانا محمد انس راڄپر صاحب، سنڌ جي عظيم اسڪالر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي زير نگراني ان تي تحقيقي ڪم ڪري ، سنڌ يونيورسٽي مان PhD جي ڊگري حاصل ڪئي آهي ، مقالو نهايت تحقيقي انداز ۾ لکيل آهي. ڊاڪٽر اين اي بلوچ انسٽي ٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ جي هڪ ميٽنگ ۾ ان مقالي جي اهميت کي سامهون رکندي فيصلو ڪيو ويو ته ٻين تحقيقي ڪتابن سان گڏ اهو ڪتاب به شايع ڪيو وڃي.

جنهن مطابق مخدوم محمد معين ٺٽوي بابت لکيل هيءُ تحقيقي ڪتاب قارئين جي هٿن ۾ آهي.

ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو
ممبر اين اي بلوچ انسٽي ٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ
۽ ممبر اسلامي نظرياتي ڪونسل پاڪستان

13/03/2013ع
١٤٣٤/٤/٣٠ھ

Scanned with CamScanner

مقدمو

مخدوم محمد معين ٻارهين صدي هجريءَ جو عظيم محقق، مدقق ۽ بيمثال عالم هو. علم حديث، فقہ، فتوي، فلسفي، منطق، علم ڪلام، علم ڪيميا، هيميا ۽ ريميا جو وڏو ماهر هو. هنن مڙني علمن ۾ مخدوم موصوف جون بي مثال تحريرون ۽ رسائل تصنيف ڪيل آهن.

علمي تحقيق ۽ تدقيق ۾ بينظير هئڻ سان گڏ تصوف ۽ سلوڪ جي پڻ وڏين منزلن جو مالڪ هو. نقشبندي سلسلي ۾ مخدوم ابوالقاسم جو مريد ۽ سندس نامور خليفن مان هڪ هو. اڳتي هلي وحدت الوجودي مسلڪ اختيار ڪيائين. شاه عنايت الله لانگاه جو مريد ٿيو. پر مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي ناراض ٿيڻ جي ڪري ان ڪان رجوع ٿيو. مخدوم ابوالقاسم جي وفات ڪان پوءِ شاه عبداللطيف سان محبت ۽ عقيدت جي رشتي ۾ منسلڪ ٿيو. سماع جو بہ قائل هو. شاه عبداللطيف جي فقيرن جو راڳ شوق سان ٻڌندو هو. سندس وفات بہ شاه عبداللطيف جي فقيرن جو راڳ ٻڌندي وجد جي حالت ۾ ٿي.

ابتدا ڪان آخر تائين ٺٽي ۾ ئي تعليم حاصل ڪيائين. مخدوم عنايت الله بن فضل الله ڪان علمن جي تحصيل ڪيائين. شاه علي رضا درويش وٽ فصوص الحڪم سبق سبق ڪري پڙهيو. شاه ولي الله دهلويءَ ڪان، شاه صاحب جي حج لاءِ ويندي سنڌ مان گذرڻ وقت، سيني علمن جي اجازت حاصل ڪيائين. زڪي الله سرهندي بن شيخ محمد حنيف ڪان پڻ موصوف ڪي اجازت حاصل آهي. ٺٽي جي ٻي تمام وڏي هستي مخدوم فيض الله بن عارف ڪامل ۽ قطب وقت شيخ آدم ٺٽويءَ ڪان بہ ڪيس اجازت حاصل هئي. حرمين شريفين جي ٻن وڏين هستين: شيخ عبدالقادر مفتي مڪ ۽ شيخ ابوطاهر ڪردي بن شيخ ابراهيم ڪردي مدنيءَ ڪان خط و ڪتابت جي ذريعي اجازت حاصل هين.

مخدوم حاجي محمد قائم، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ ۽ شيخ محمد حيات سنڌي مدنيءَ جو همعصر هو. پويان ٻئي سندس شاگرد هئا، پر مخدوم موصوف سان چوٽيءَ جا علمي معرڪا ڪيائون. سندس ڪيترن ئي ڪتابن ۽ رسالن جو رد لکيائون. مخدوم موصوف فقهي مسلڪن جي مقابلي ۾ حديث تي عمل جو قائل هو. قياس ۽ تقليد جو سخت مخالف هو. ڪن مسئلن ۾ اهلِ تشيع سان هم خيال هو.

Scanned with CamScanner

شاه ولي الله جڏهن حرمين شريفين جي زيارت جي ارادي سان ويندي سنڌ مان، نصرپور ۽ ٺٽي کان اڳي لنگهيو تہ ٺٽي جو هيءُ مهان عالم مخدوم محمد معين بہ سندس خدمت ۾ حاضر ٿيو. سندن هٿ تي بيعت ڪيائين ۽ حديث ۽ ٻين علمن ۾ ڪائنس اجازت حاصل ڪيائين ۽ ساڻن ايڏو علمي طرح سلهاڙيو جو شاه صاحب جي دهلي وڃڻ کان پوءِ بہ سانده ساڻن خط وڪتابت قائم رکيائين ۽ ڪائنس علمي موضوعن تي سوال جواب ڪندو رهيو. شاه ولي الله دهلوي جي مخدوم معين ڏانهن خطن مان نہ رڳو مخدوم صاحب جا شاه ولي الله سان تعلقات ۽ ساڻن گهري حب ۽ لڳ لاڳاپن جو پتو پوي ٿو پر اهو بہ پتو پوي ٿو تہ مخدوم معين کي شاه ولي الله تمام وڏن لقبن القابن سان نوازي ٿو ۽ کين تمام وڏو عالم قرار ڏئي ٿو. مولانا عبيدالله سنڌي، مخدوم محمد معين جي مدرسي کي امام شاه ولي الله جي فلسفي ۽ فڪر جو مرڪز قرار ڏنو آهي.

مخدوم معين ڪن خيالن ۾ شاه ولي الله سان هم خيال هئڻ باوجود ڪجهہ اهل تشيع سان ملندڙ خيالن جو حامي بہ هو ڪجهہ آزاد خيال ۽ صوفي منش هئڻ سان گڏ. فلسفي جو بہ تمام وڏو پارکو هو.

آءٌ هڪ ڏينهن مان واري سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن سان پي ايچ ڊيءَ لاءِ مقالي جي موضوع بابت مشورو ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيس، تہ پاڻ مشورو ڏنائون تہ: اڄ ڪلهہ اهڙا ماڻهو تمام گهٽ آهن، جيڪي منطق ۽ فلسفي جهڙن ڏکين موضوعن تي ڪم ڪن. توهان ڪري سگهين ٿو، توهان قابل ماڻهو آهيو. تو ۾ صلاحيت آهي. مخدوم محمد معين جون ڪوڙ ساريون تصنيفات فلسفي جي موضوع تي آهن. جيڪڏهن سندس فلسفي تي ريسرچ ڪرين تہ آءٌ تنهنجي مدد ڪري سگهان ٿو. آءٌ تنهنجي رهنمائي ڪري سگهان ٿو.“ جيڪا ڳالهہ منهنجي لاءِ وڏي اتساه جو موجب ٿي. جنهن ڪري نيٺ مون ان ئي موضوع تي ڪم ڪرڻ جو پر عزم فيصلو ڪري ورتو. ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن کي عرض ڪيم تہ هن اهم موضوع تي تحقيق ڪرڻ لاءِ مهرباني ڪري اوهان منهنجا رهنما ٿيڻ قبول فرمايو. پاڻ نهايت شفقت سان منهنجو اهو عرض قبول فرمايائون. سندن اها شفقت منهنجي لاءِ سدائين، جڏهن کان ساڻن عقيدت جو رشتو جڙيو آهي، قائم رهي آهي. اها ڳالهہ آءٌ پنهنجي لاءِ وڏي فخر جي باعث سمجهان ٿو.

فلسفو خاص طور الاهيات جو فلسفو انتهائي ڏکيو موضوع آهي. ان تي تمام گهٽ ڪم ٿيو آهي. جڏهن تہ هيءُ پنهنجي جڳهہ تي تمام ڏکيو موضوع بہ آهي، تہ ساڳئي وقت تمام وڏي اهميت جو حامل بہ آهي. خاص طور جيڪڏهن هن موضوع کي هن تناظر ۾ ڏسجي تہ سنڌ اوائلي دور کان فلسفي، طب، ڪيميا ۽ رياضيءَ ۾ مسلمانن جي بہ استاد رهي آهي. ڪيترن ئي عرب عالمن ڪوڙ وفدن سان سنڌ ۾ اچي هند ۽ سنڌ جي علمي ورثي کي جاچيو پرکيو ۽ سون جي تعداد ۾ سنڌ مان اهڙا ڪتاب ڪڍي عرب ويا. اتي انهن تي وڌيڪ تحقيقون ڪري انهن علمن ۾ اضافا ڪري دنيا ۾ انهن علمن کي متعارف ڪيائون. ان کان پوءِ انهن ساڳين علمن کي وياج سميت سنڌ کي موٽايائون. مخدوم محمد معين پنهنجي ڪتابن ۾ فلسفي جي وحدت الوجود جي جنهن مسئلي کي بحث جو موضوع بنايو آهي سو تہ خاص طور پيداوار ئي هندوستان جي آهي. عرب عالمن فلسفي ۾ هندي فلسفي جي بجاءِ يونان جي فلسفي کي ان ئي سبب جي

Scanned with CamScanner

ڪري ترجيح ڏني، تہ اهي وحدت الوجود جي نظريي کي اسلام جي خلاف تصور ڪندا هئا. اڄ جڏهن ان هندي نظريي کي هڪ سنڌي عالم: مخدوم محمد معين اسلامي فلسفي ۽ علم ڪلام سان مطابق ۽ هم آهنگ ڪرڻ جي موضوع تي ڪم ڪري تہ اهڙي ڪم جي مٿئين تاريخي حوالي جي تناظر ۾ وڌيڪ اهميت وڌي ٿي وڃي. اهڙي موضوع تي تحقيق فلسفي جي شاگردن لاءِ وڌي وٽ ثابت ٿيندي ۽ سنڌ جي ٻارهين صديءَ جي فلسفي ۾ علمي پهچ جو هڪ تاريخي دستاويز بڻبي.

هن تحقيق جي نتيجي ۾ مخدوم محمد معين جي همہ جهتي شخصيت جي مڪمل تعارف سان گڏ، مخدوم محمد معين جون تصنيفات، جيڪي هن کان اڳ ڪي چند معلوم هيون، سي 112 تائين جي تعداد ۾ معلوم ٿي سگهيو ن آهن. جن مان 40 عدد تصنيفون دستياب پڻ ٿي سگهيون آهن. ۽ انهن جي روشنيءَ ۾ مخدوم موصوف جي افڪار ۽ نظريات جو اڀياس بہ ڪيو ويو آهي. ان سان گڏ، تصوف ۽ وحدت الوجود بابت مخدوم محمد معين جا نهايت گهرا ۽ اونها نظريا ۽ فڪر معلوم ٿيا آهن.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، شاهہ عبداللطيف،شاهہ ولي الله دهلويءِ سيد سعدالله سورتيءَ سميت ڪيترين ئي پنهنجي دور جي تمام وڏين هستين سان مخدوم معين جي تعلقات جو تذڪرو ٿيو آهي. انهن سان مخدوم معين جي ڪيل خيالن جي ڏي وٺ معلوم ٿي آهي.۽ انهن جي تناظر ۾ سندس جبل جيڏي وڏي شخصيت جو اتاهون مقام معلوم ٿي سگهيو آهي.

هن تحقيق مان پڙهندڙن کي معلوم ٿيندو تہ مخدوم محمد معين صوفي هئڻ سان گڏ علوم شرعيہ: فقهہ ۽ حديث ۾ وڏو ماهر هو. فلسفي ۽ معقولات ۾ بہ پنهنجو مٽ ڪو نہ رکندو هو ۽ معلوم ٿيندو تہ مخدوم محمد معين صوفي مشرب جو هئڻ ڪري، پنهنجي دوست شاهہ عبداللطيف وانگر، نہ شيعو هو نہ سني، بلڪ هو صلح ڪل جو پيروڪار هو جنهن تحت ان ڪافي مسئلن ۾ شيعہ سني مسلڪن ۾ هم آهنگي پيدا ڪرڻ جي راهہ ڪڍي.

ڊاڪٽر نبي بخش مرحوم جي نگرانيءَ ۾ مون هن تحقيق دوران محسوس ڪيو تہ ڊاڪٽر صاحب مرحوم کي مخدوم معين تی تحقيق جو تمام گهڻو شوق هو. ٿاپڪ منظور ٿيڻ کان پوءِ مخدوم معين جي رسالن حاصل ڪرڻ لاءِ مان ڪا ڪوشش وٺان ئي وٺان ان کان اڳ ئي ڊاڪٽر صاحب ان لاءِ ڪوششون وٺڻ شروع ڪري ڇڏيون. استاد محترم مولانا محمد ادريس صاحب کي مون ان سلسلي ۾ عرض ڪيو سائين قاسمي صاحب جي ذخيري ۾ موجود مخدوم معين جي رسالن لاءِ محترم نذير قاسمي صاحب کي عرض ڪيم، تہ خبر پئي تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب کين مون کان اڳ ئي اهي رسالا مون کي ڏيڻ لاءِ سفارش ڪري چڪو آهي. سائين مولانا محمد ادريس صاحب مون کي تقريبن سڀ رسالا هٿ ڪري ڏنا. سيوهڻ جي مفيد عام لائبريريءَ جي رسالن جو مجموعو سائين محمد ادريس صاحب بہ منهنجي لاءِ هٿ ڪيو ڊاڪٽر صاحب جن وٽ ويس تہ اهو ساڳيو نسخو پاڻ اڳئي منهنجي لاءِ هٿ ڪيو رکيو ويٺا هئا. ان طرح مون ڏٺو تہ هن موضوع تي تحقيق ۾ ڊاڪٽر صاحب جو توجهہ، شوق ۽ دلچسپي رهي. ڊاڪٽر صاحب مرحوم نہ رڳو اهو ڪيو پر مخدوم معين جي رسالن جي متن کي درست ڪرڻ ۽ انهن رسالن جي سنڌي اردو ترجمي ڪرڻ جو ڪم سنڌي ادبي بورڊ کان منظور ڪرايو ۽ اهو ڪم بہ ڊاڪٽر صاحب، مون کي

لائق سمجهي، مون کي ونرائي ڏنو. مون مخدوم معين جي رسائل جو عربي فارسي متن درست ڪري بورڊ جي حوالي ڪيو ۽ اردوءَ ۾ انهن رسالن جو ترجمو به ڪيو جيڪي اميد آهي ته ڪڏنهن نه ڪڏنهن ڇپجي ويندا.

اين اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ طرفان جڏنهن مون کي ڊاڪٽر صاحب جي سوانح تي تحقيق ڪرڻ جو ڪم مليو ۽ ان سلسلي ۾ مون ڪائنس پهريون دفعو جڏنهن انٽرويو ورتو ته انٽرويو جي آخر ۾ چوڻ لڳا: تون هي ڪهڙو ڪم تو ڪرين. هي ڪم ٻيا به ڪري سگهن ٿا. تون پنهنجو ڪم ڪر. تون تحقيق جي ڪم کي اڳتي وڌاءِ. ان کي درست ڪر ۽ ان کي ڇپراءِ. ڪوشش ڪر ته منهنجي حياتيءَ ۾ ڇپجي وڃي.“ ان حوالي سان هيءَ ڳالهه وڏي اهميت جي حامل آهي ته هن ٿيسز جو ڇپجڻ ڊاڪٽر صاحب مرحوم جي خواهش جي تڪميل آهي ۽ اهو ڪريڊٽ ڊاڪٽر صاحب جي نسبت سان قائم ڪيل ادارو ”اين اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ“ حاصل ڪري رهيو آهي.

هن موقعي تي استاد محترم مولانا محمد ادريس سومرو صاحب جن جو آءٌ خاص طور شڪر گذار آهيان، جو سندن خاص توجه سببان ئي مخدوم معين جون تصنيفات دستياب ٿي سگهيون ۽ هيءَ تحقيق مڪمل ٿي سگهي ۽ هن جي ڪتابي صورت ۾ ڇپجڻ ۾ به سندن رهنمائي شامل رهي. ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو صاحب جو به آءٌ بيحد ممنون آهيان جن جي قدردانيءَ جي نتيجي ۾ هي ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿي رهيو آهي. ڊاڪٽر ثناءالله ڀٽو صاحب جي تعاون ۽ حوصلا افزائيءَ جو به شڪر گذار آهيان، جيڪي منهنجا ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي وفات کان پوءِ گائيڊ هئا.

Scanned with CamScanner

باب پهريون:

سوانح حيات مخدوم محمد معين ٺٽوي

فصل پهريون: خاندان

مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جو خاندان ٺٽي شهر جو صاحب حيثيت خاندان هو. سندس خاندان جيئن علمي طور تي وڏي شان مان ۽ مرتبي وارو هو تيئن دنياوي طورتي به وڏي شان ۽ شوڪت وارو هو. مخدوم موصوف ڏاڏاڻي پاسي کان به وڏي علم فضل وارو هو ته ناناڻي خاندان جي طرفان به صاحب ثروت هو. هيٺ اسان مخدوم موصوف جي پيءُ، ڏاڏي ۽ ناني جو الڳ الڳ ذڪر ڪيون ٿا:

مخدوم محمد معين جو پيءُ:

مخدوم صاحب جي پيءُ جو نالو محمد امين هو. مخدوم موصوف سندس نالو "محمدالملقب بالامين" لکيو آهي.[1] مخدوم محمد امين پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ فاضل شخص هو. تقوي، پرهيزگاريءَ ۽ صالح عملن ۾ پنهنجي مٽ پاڻ هو. صاحب ذب ذبات، مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هڪ هنڌ کيس "العالم الصالح الورع" ۽ ٻئي هنڌ "العالم الڪامل"، لکيو آهي.[2] صاحب قسطاس المستقيم علامه ابراهيم ٺٽوي کيس "عالما متبحرا حنيفا" سڏيو آهي.[3] درويش صفت بزرگ [4] ڪمال درجي جو عالم علم ۽ فضل ۾ پنهنجي دور جو مشهور زمانه شخص هو. فقهي لحاظ کان پاڻ حنفي مذهب جو هو. جيئن علامه ابراهيم ٺٽويءَ کيس حنفي سڏيو آهي. ان جي وڌيڪ وضاحت مخدوم عبداللطيف جي ان بيان مان ٿئي ٿي، جنهن ۾ ان مخدوم محمد معين جي ابن ڏاڏن کي سلف صالحين جو خلف ۽ پڇاڙيءَ تائين حنفي فقه تي ڪاربند ڄاڻايو آهي. سندس بيان جا لفظ هي آهن:

لقد كان آبائه رحمه الله تعالي خلفا عن سلف الصالحين ولم يكن فيهم عالم من علماء الشريعة الا آبائه الحقيقي وكانوا ممن يلتزم مذهب الامام ابي حنيفة رحمه الله تعالي الي ان ماتو [5]

---

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم، غايت ماظهر لاضعف الانعام في ان الكلام المحتمل لايوجب الاسلام، ورق: 1، (قلمي) مفيد عام لائبريري سيوهڻ

2 عبدللطيف، مخدوم ٺٽوي، "ذب ذبابات" جلد 1 ڇاپو 1959ع _1379هه سنڌي ادبي بورڊ

3 محمد ابراهيم، علامه ٺٽوي "القسطاس المستقيم" ص 55 (قلمي) ڪتبخانه مدرسه مظهر العلوم کڏو ڪراچي.

4 وفائي، دين محمد، مولانا: مشاهير سنڌ" ص: 159 ، سنڌي ادبي بورڊ 1974ع

5 ٺٽوي، عبداللطيف مخدوم ذب ذبابات، جلد: ٻ، صفحه: 450، ڇاپو: 1959_1379هه سنڌي ادبي بورڊ.

Scanned with CamScanner

(سندس ابا ڏاڏا سلف صالحن جا خلف هئا. منجهائن سندس پيءُ حقيقي علماءِ شريعت مان هڪ هو. اهي مرڻ تائين حنفي مذهب جا پيروڪار هئا.)

تحفة الڪرام ۾ مير علي شير قانع سندس اصل ڳوٺ ۽ پوءِ اچي ٺٽي ۾ رهڻ بابت لکيو آهي:

هي تعلقي روپاهه ۽ پٽ پاران جي ڳوٺ "ڊائي" (دالي) جو رهاڪو هو......... پنهنجي وڏڙن جو ديس ڇڏي ٺٽي ۾ اچي رهيو ۽ فضيلت ۾ پنهنجي وقت ۾ مشهور هو.[1]

مالي لحاظ کان مخدوم محمد امين پنهنجي پيءُ جي مريد فاضل خان جي ڌيءُ سان رشتي ڪرڻ کان پوءِ وڏي شان ۽ شوڪت وارو ٿي پيو هو. قانع تحفة الڪرام ۾ ان بابت لکيو آهي:

"فاضل خان سندس پيءُ مخدوم طالب الله جو مريد هو ان سببان ان پنهنجي ڌيءُ جو رشتو (کيس) ڏنو. جنهن سببان هيءُ وڏي شان ۽ شوڪت وارو ٿي پيو. ۽ تمام بهتر نموني زندگي گذاريائين."[2]

مخدو م محمد معين جو ڏاڏو:

مخدوم محمد معين جي ڏاڏي جو نالو طالب الله هو. تعلقي روپاهه پٽ باران جي ڳوٺ دالي جو رهاڪو هو. وڏو الله وارو نيڪ صالح ۽ صاحب ڪشف بزرگ هو.مخدوم محمد معين پنهنجي ڏاڏي جو پنهنجي ڪتاب "ايقاظ الو سنان في بطلان الڪفائة لا هل بيت الرضوان " ۾ چوٿين ايقاظ ۾ "الا عاجم ضيعوا انسابهم" جي عنوان هيٺ هن طرح ذڪر ڪيو آهي:

"سنڌ جي ڪن اشرافن جي قبيلن ۽ انهن جي پاڪ امامن ڏانهن نسبت زمانن گذرڻ کان پوءِ ڪوڙ شاهدين جي روشنيءَ ۾ ثابت ٿي چڪي آهي. ۽ خاص توڙي عام ان ڪي ميجي چڪا آهن ۽ ان ڪي وڏيڪ مضبوط ۽ سگهارو سچن ولين جي ڪشفن بنايو آهي. ۽ ان سان اها نسبت وڌيڪ سگهاري ۽ مضبوط ٿي پئي آهي. مهنجي ڏاڏي کان روايت آهي (الله سندس مشرب جو ميناج اسان ڪي چکائي ۽ سندس راهه تي هلائي) تہ ان ڪن قبيلن جي نبي صلي الله وسلم ڏانهن نسبت جي صحت بابت تحقيق ڪئي. ۽ تحقيق جي سلسلي ۾ انهن قبيلن ڏانهن سفر ڪيائين. انهن جي ننڍين وڏن سان ملاقاتون ڪيائين. مون ڪن شرفاء بزرگن کان ٻڌو آهي، جن جي وڏيءَ عمر ۽ سهڻي ڳالهه تي اعتماد ڪري سگهجي ٿو. تہ منهنجو ڏاڏو سندن وڏن وٽ مهمان ٿي رهيو. سندن گهر وارن مان هڪ بزرگ، جيڪو بري پلي ڳالهائڻ جي ڪابہ پرواه نہ ڪندو هو ۽ اهو ان جو هر وقت ڳالهائڻ جو انداز هو. جڏهن ڏاڏي سندس اهو ڳالهائڻ ٻڌو تہ اهو دل ۾ ڪيائين ۽ سندن گهرمان نڪري قبرن ڏانهن هليو ويو. جتي ڪيس علي بن ابي طالب ڪرم الله وجهہ مليو. جيئن ڪن خاص مخلصن ۽ مقربن سان سندن ڪن بشري ڪدورتن دور ڪرڻ لاءِ ملندا آهن. ۽ سندن دل ۾ ڪرڻ تي ڪانئس ناراض ٿيا. ان کان پوءِ ڏاڏو موٽيو ۽ ساڻن معذرت ڪيائين. تہ مون اوهان جي ڳالهائڻ جو تمام گهڻو دل ۾ ڪيو هو. ۽ ڪين واقعي جي خبر بہ ڏنائين. هيءُ ۽ انهن جهڙيون ٻيون ڳالهيون، سچيون شاهديون آهن ڪن جي نسبن جي صحيح هئڻ جون."[3]

---

1 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" (اردو) ڇاپو: 2002 ع، سنڌي ادبي بورڊ_ ص: 693

2 حوالو ساڳيو صفحہ_693

3 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "ايقاظ الوسنان في بطلان ڪفائت قريش"، مائيڪرو فلم سيڪشن ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي.

Scanned with CamScanner

هيءَ واقعو مخدوم طالب الله جي صاحب ڪشف بزرگ هئڻ جو دليل آهي. ۽ سندس بزرگيءَ ۽ ڪمال جو ئي نتيجو هو جو فاضل خان جهڙو ماڻهو سندس معتقد ۽ مريد ٿيو. ۽ ان جي اعتقاد جي به حد اها هئي جو ان عقيدت ۽ محبت جي ڪري هن پنهنجي ڌيءَ جو سڱ سندس پٽ کي ڏنو. جنهن مان مخدوم محمد معين ڄائو.

مخدوم معين جو نانو فاضل خان:

هن جو اصل نالو ملا عثمان هو. "ڪلي" نالي علائقي جو رهاڪو هو. ذات جو سميجو هو. جڏهن سمجهه سان ٿيو ته پنهنجو اصل ڳوٺ ڇڏي اچي ٺٽي ۾ رهيو. ۽ تعليم به ٺٽي ۾ ئي اچي پوري ڪيائين. تعليم مڪمل ڪرڻ کان پوءِ جهان آباد هليو ويو. جتي سندس وارا نيارا ٿيا. قابل خان ميرمنشي فوت ٿي ويو ۽ ان جي جڳهه تي هيءَ صدرالصدور ۽ مير منشيءَ جي عهدن تي ترقي ماڻي نهايت عزت ۽ احترام سان پنهنجي زندگي گذارڻ لڳو. هيءَ مخدوم محمد معين جي ڏاڏي مخدوم طالب الله جو عقيدتمند ۽ مريد هو[1] ۽ اڳتي هلي سندن اها عقيدت ۽ مريدي متيءَ ماٽيءَ ۾ بدلجي وئي ۽ فاضل خان ملا عثمان پنهنجي نياٽي جو سڱ مخدوم طالب الله جي فرزند مخدوم محمد امين کي ڏنو. فاضل خان ملا عثمان جي هڪ ڌي مير ڪمال الدين جي نڪاح ۾ پڻ آئي[2] جنهن جو تذڪرو پڻ تذڪري جي ڪتابن ۾ ملي ٿو. ملا عثمان کي ڪوبه پٽ جو اولاد ڪونه هو. جنهن ڪري سندس ملڪيت جون وارث سندس ڌيئرون بنيون ۽ جنهن جنهن جي نصيب ۾ آيو تنهن لاءِ خوشبختيءَ جو سبب بنيون ۽ اهي مالا مال ٿي ويا. ان طرح مخدوم معين جو پيءُ پڻ ملا عثمان جي نياٽيءَ سان شادي جي ڪري مالا مال بنجي ويو ۽ زندگي نهايت سکيائيءَ ۽ ستابائيءَ سان گذاريائين. ان طرح ملا عثمان جو نسل ڌيئرن جي پاسي کان وڌيو ويجهيو پر پٽ جو ڪوبه اولاد نه هئڻ ڪري انهي پاسي کان سندس نسل منقطع ٿي ويو. پاڻ پوٽيءَ ڏوهٽاڻ ته ڇڏيائين پر پوٽاڻ کان محروم رهيو. جنهنڪري سندس جانشيني به سندس ڏوهٽن جي حصي ۾ آئي. سندس هيو نياٽو مير ڪمال الدين احمد خان به سندس ئي سببان وڏي عزت وارو نوڪرن چاڪرن ۽ اهم عهدن جو مالڪ ٿي وقت جي وڏن ماڻهن ۾ نالو ڪڍائي ويو. هن مير ڪمال الدين جو ئي هڪ فرزند ميرمرتضيٰ، فاضل خان جي جانشينيءَ لاءِ خاص تربيت ڏئي تيار ڪيو ويو. فاضل خان جي وفات کان پوءِ بادشاهه عالمگير جڏهن فاضل خان جي جانشين جي گهر ڪئي ته مير مرتضيٰ کي سندس خدمت ۾ پيش ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو ويو. پر هيءَ اڃا سنبريو ئي ڪونه ته بادشاهه عالمگير جي وفات جي خبر هر پاسي مشهور ٿي وئي. جنهن کان پوءِ هيءَ شاهه عالم بهادر شاهه جي حضور ۾ وڃي حاضر ٿيو. سندس طبيعت کي وڻيو: پر سندس عمر جي بهار جيڪا اوج ماڻڻ لاءِ اتاولي هئي، سا خزان جو شڪار بنجي فنا ٿي وئي. البت مير ڪمال جو ٻيو فرزند مير ذوالفقار علي خاندان جي نامورن جي حيثيت سان انتهائي بزرگي ۽ انسان دوستيءَ سان زندگي گذاري[3]

---

1 قانع، مير علي شير: تحفتہ الکرام (اردو) ڇاپو: ٻيو 2002ع سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، صفحہ: 722

2 حوالو ساڳيو صفحہ_ 624.

3 قانع، مير علي شير، ٺٽوي: "تحفتہ الکرام" اردو ڇاپو: ٻيو سال: 2002، سنڌي ادبي بورڊ، صفحہ: 624_ 625

Scanned with CamScanner

مخدوم صاحب جي ذات:

مخدوم محمد معين جي ذات، مولانا دين محمد وفائيءَ دل ڄاڻائي آهي.[1] تحفته الڪرام ۾ سندس ذات "دل لاکہ" ڄاڻائي وئي آهي[2] مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي القسطاس المستقيم ۾ سندس ذات دل لکي آهي[3] تذڪره روز روشن ۾ عطا ٺٽويءَ جي مخدوم موصوف سان دل ذات جي بنياد تي مذاق، جنهن جو ذڪر عطا ٺٽويءَ جي سوانح ۾ پنهنجي جاءِ تي ايندو مان بہ ثابت ٿئي ٿو تہ تنهن زماني ۾ مخدوم موصوف جي ذات اڪثر دل مشهور هئي. پر تحفة الڪرام ۾ "دل لاکا" ذات لکڻ بہ ڪنهن اهميت کان خالي نہ چئبو.ضرور ان جو بہ سبب هوندو. جيڪو آءٌ سمجهان ٿو تہ اهو تي سگهي ٿو تہ "دل" لاکا ذات جو پاڙو يا ان جي ئي نک مان پيدا ٿيل ذات آهي، جيئن "نسب نامہ سنڌ "قلمي" ۾ آهي تہ: ساند ولد پلي ولد رائدن ولد ڄام ڪاڪہ ولد سمہ ولد انڙ ولد لاکا ولد لاکيار کي ست پٽ هئا، جن ۾ هڪ ان جو پٽ دل آهي. ان طرح دل لاکہ جي ستين پيڙهي آهن.[4] سنڌ ۾ اڄ بہ دل ۽ لاکا برادريون آباد آهن.

مخدوم معين جو ڳوٺ:

سندس آبائي ڳوٺ جو نالو "دالي" هو. جيڪو تعلقي روپاهہ پٽ باران جي علائقي ۾ آباد هو.[5] روپاهہ ۽ پٽ باران جو نالو مولانا غلام رسول مهر تاريخ سنڌ عهد ڪلهوڙا ۾ انهن شهرن جي فهرست ۾ ڏنو آهي، جيڪي سنڌ ۾ علمي مرڪز رهيا آهن.[6] ڪلهوڙي حاڪم ميان يار محمد جي زماني ۾ جڏهن شهزادي معزالدين سنڌ ڏانهن حڪم موڪليو تہ ملتان طرف فوج موڪلي وڃي، تڏهن ميان يار محمد، مير شهداد کي ملتان موڪليو. مير جي اعليٰ خدمتن کان خوش ٿي شهزادي کيس پٽ باران جو علائقو جاگير ۾ عطا ڪيو.[7] هيءُ علائقو موجوده شهداد پور تعلقي، سنجهوري تعلقي کان شاهپور چاڪر تائين جي علائقي تي مشتمل هو. مخدوم محمد معين جا وڏڙا هن علائقي جا رهاڪو هئا، جتان مخدوم موصوف جو پيءُ مخدوم محمد امين لڏي نڪتو ۽ اچي ٺٽي ۾ آباد ٿيو.[8] ٻانئجي ٿو تہ مخدوم محمد امين جڏنهن فاضل خان جي نياڻيءَ سان نڪاح وڏو ،تنهن کان پوءِ ٺٽي ۾اچي آباد ٿيو. مخدوم محمد امين ۽ سندس والد مخدوم طالب الله جنهن رتبي کي پهتل هئا. ۽ انهن جو علم ۽ فضل، تقويٰ ۽ شريعت ۾ جيڪو مقام هو سو هن علائقي جي علمي زرخيزيءَ جو هڪ جيئرو جاڳندو مثال آهي.

---

1 وفائي، دين محمد، مولانا: مشاهير سنڌ" سنڌي ادبي بورڊ 1974ع، صہ 158

2 قانع، مير علي شير، ٺٽوي "تحفتہ الڪرام" اردو ڇاپو: ٻيو سال: 2002، سنڌي ادبي بورڊ، صفحہ: 693

3 ٺٽوي، محمد ابراهيم، مخدوم: "القساس المستقيم" قلمي لائبريري مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي، صہ:55.

4 نسب نامہ سنڌ، قلمي، ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي، صہ: 22.

5 مهر غلام رسول: "تاريخ سنڌ" ڪلهوڙا دور"، ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ سال: 1996ع، صفحہ: 886

6 حوالو ساڳيو صفحہ: 877

7 حوالو ساڳيو صفحہ: 616

8 حوالو ساڳيو صفحہ: 886

Scanned with CamScanner

مخدوم موصوف جي ولادت:

مخدوم موصوف جي ولادت بابت شروع جي ڪنهن بہ تذڪره نگار ڪجهہ نہ لکيو آهي. اعجاز الحق قدوسيءَ "گنجينہ تاريخ وفات مشاهير" قلميءَ ۾ مخدوم موصوف جي ولادت جو سال 1093 هہ ڄاڻايو آهي، پر ان جو اصل ماخذ نہ ٻڌايو آهي.[1] علامہ غلام مصطفي قاسمي صاحب هڪ بياض، جيڪو سنڌ جي فضلاء جي تاريخي مادن جو مجموعو آهي، جي حوالي سان مخدوم موصوف جي ولادت جو سال 1093 هہ ڄاڻايو آهي ۽ ماده تاريخ "مخدوم عالم محمد معين" ڄاڻايو آهي.

مخدوم موصوف جو اصل نالو تہ محمد معين ئي آهي، جيڪو موصوف پنهنجي تصنيفات ۾ "محمد الملقب بالمعين" لکيو آهي؛ پر ڪيس "مخدوم ٺارو" بہ سڏيو ويندو هو. سندس ڪنيت "ابوالحسن" هئي؛ پر سندس ڪنيت مشهور نہ ٿي.[2]

فصل ٻيو: تعليم ۽ تربيت

تعليم ۽ تربيت جو احوال ذڪر ڪرڻ کان پهريائين ضروري آهي تہ مخدوم معين جي ٻاراڻي وهيءَ کان ٺوروا اڳ ۽ پوءِ جي دور ۾ سنڌ ۽ خاص طور ٺٽي جي شهر جي علمي ماحول تي نظر وجهجي. ان کان پوءِ مخدوم موصوف جي تعليم ۽ تربيت جو احوال ذڪر ڪجي.

علمي ماحول:

برصغير سنڌ ۽ هند جي سرزمين هوڻ تہ صدين کان علم، ڏاهپ ۽ تهذيب جو مرڪز رهي آهي. پر اسلامي دور ۾ هندستان علمي مرتبي ۾ ٻين اسلامي ملڪن کان ڪنهن بہ قيمت تي گهٽ نہ رهيو آهي. علم حديث ۾ هندستان جيڪو اسلامي ملڪن ۾ رتبو حاصل ڪيو تنهن جو اندازو علامہ رشيد رضا مصريءَ جي هنن لفظن مان لڳائي سگهجي ٿو:

> "لولاعنايت اخواننا علماء الهند بعلوم الحديث في هذا العصر لقضيٰ عليها بالزوال من امصار الشرق فقد ضعفت في مصر والشام والعراق والحجاز من القرن العاشر للهجرة حتي بلغت منتهيٰ الضعف في اوائل القرن الرابع عشر."

(جيڪڏهن علم حديث تي اسانجي هندي ڀائرن جي هن دور ۾ مهرباني نہ ٿئي ها تہ ان تي اوڀر جي ملڪن ۾ زوال اچي وڃي ها. ڇاڪاڻ تہ مصر شام عراق ۽ حجاز ۾ ڏهين صدي هجريءَ کان ڪمزوري پيدا

---

1 قدوسي، اعجاز الحق: "گنجينہ تاريخ وفات مشاهير" صہ: 8 (قلمي) راشدي ڪارنر ريسرچ لائيبريري سنڌالاجي.

2 ٺٽوي، محمد معين: رسالہ اويسيہ (قلمي) صہ: 3، ڪاتب محمد عارف سنائي، نسخہ خطيہ: جي ايم سيد جي ذاتي لائبريري، سن.

Scanned with CamScanner

تي چڪي هئي، ايستائين جو چوڏهين صدي هجريءَ ۾ ته اهو ضعف ۽ ڪمزوري ڪمال کي وڃي پهتي.)[1]

علم حديث جي هندستان جي اهڙن ڪارنامن جو ذڪر ڪندي مولانا مناظر حسن گيلانيءَ لکيو آهي ته:

هيءَ هندستان ئي هو جنهن اسلام جي اچڻ جي پهرين صديءَ جي شروع ۾ ئي هڪ نه پر ڪوڙ معتبر ڪتاب فن حديث ۾ پيش ڪيا. بخاريءَ جو شرح، مصباح الدجيٰ، مشارق الانوار معرفة الصحابه ۽ درة السحابه"[2]

برصغير هند ۽ سنڌ ۾ اسلام پنهنجي اوائلي دور ۾ ئي سنڌ جي رستي داخل ٿيو هو. ان ڪري علمي طور خاص ڪري علم حديث ۾ سنڌ اوائلي اسلامي دور کان هند جي ٻين خطن جي ڀيٽ ۾ قدري وڌيڪ خدمتن ڏيڻ جو اعزاز ماڻيو. مولانا مناظر حسن گيلاني جي چوڻ موجب هندستان جتي علم حديث ۾ ڪوڙ تصنيفون پيش ڪيون اتي سنڌ اهڙا محدث ۽ اعليٰ پائي جا سگهارا (ثقات) راوي اسلامي دنيا کي ڏنا جن کان ڪوڙ وڏن وڏن مشهور محدثن روايتون ورتيون. ايستائين جو ڪي محدث ته اهي آهن، جن کان بخاري، ابوداؤد ۽ نسائي جهڙن صحاح سته جي مصنفن روايتون نقل ڪيو آهن. جيڪي محدث امام بخاريءَ جي استاد حميدي ۽ زهريءَ جهڙن محدثن کان به وڌي پائي جا هئا. سنڌ کي هيءَ فضيلت ڪيئن حاصل ٿي؟ مولانا رياست علي ندوي اعظم ڳڙهه وارو لکي ٿو:

"سنڌ هندستان ۾ سڀ کان پهريون اسلامي ملڪ آهي، جنهن تي مسلمانن پهرين صدي هجريءَ جي آخر ۾ اچي قبضو ڪيو. انهيءَ قبضي جي وقت جيڪي قيدي گرفتار ڪري عراق ۽ عرب اماڻيا ويا، انهن مان ڪن اتي وڃي آزادي حاصل ڪئي ۽ انهن اهي علمي ۽ سياسي مرتبا حاصل ڪيا، جيڪي اڳ صرف فاتح قوم کي ئي حاصل هئا.[3]

سنڌ جي انهن محدثن جو مختصر تذڪرو ڪرڻ سنڌ جي علمي تاريخ سمجهڻ لاءِ تمام ضروري آهي.

ابو معشر نجيح بن عبدالرحمن السنڌي (وفات 170ھ) علم مغاريءَ جو وڏو عالم فقيه، تاريخ جو وڏو ڄاڻو ۽ محدث هو. شذرات واري کيس صاحب المغازي والاخبار سڏيو آهي (4) اصل نسل جي لحاظ کان سنڌي هو عجميت جي ڪري قاف کي ڪاف چوندو هو. مديني ۾ رهيو بغداد ۾ فوت ٿيو. هارون رشيد سندس جنازي جي نماز پڙهائي. ڪتاب المغازي سندس تصنيف آهي. ڪائنس سندس پٽ محمد سنڌي، حسين سنڌي، يزيد بن هارون، محمد بن عمر واقدي، اسحاق بن عيسيٰ الطباع ۽ محمد بن بڪار الريان

1 گيلاني، مناظر حسن، مولانا، "پاڪ و هند ۾ مسلمانون کا نظام تعليم و تربيت" صه 112 مڪتبه رحمانيه اردو بازار لاهور ڇاپو: پهريون
2 حوالو ساڳيو صه 113
3 الوحيد اسپيشل ايڊيشن، سنڌ آزاد نمبر صفحه 47
4 حنبلي، ابوالفلاح عبدالحسن بن العمار:" شذرات الذهب في اخبارمن ذهب" جلد: 1، صفحه 146، دارالمسيرة بيروت لبنان ڇاپو ٻيو 1979ع

Scanned with CamScanner

روايتون ڪيون آهن. سندس پٽ محمد بن ابي معشر [1] ۽ پوٽو امام داؤد بن محمد بن ابي معشر پڻ وڏا محدث هئا. ۽ ڪانئس به ڪوڙ راوين روايتون ڪيون. [2] بغداد ۾ هڪ وڏي مقبري ۾ دفن ٿيل آهي. [3]

ابوعبدالله مڪحول بن عبدالله، جنهن لاءِ [4] زهريءَ چيو ته عالم چار آهن: مديني ۾ سعيد بن المسيب، ڪوفي ۾ شعبي، بصري ۾ حسن بصري ۽ شام ۾ مڪحول. سندس زماني ۾ فتويٰ ۾ ڪوبه ڪانئس مٿي بصيرت رکندڙ ڪونه هو. هيءُ سنڌي هئڻ ڪري عربي پڻ سنڌي لهجي ۾ ڳالهائيندو هو. جنهن ڪري سندس باري ۾ چيو ويو ته "سنڌي هو تنهن سببان فصيح عربي نه ڳالهائيندو هو."

محمد بن ابراهيم بن عبدالله الديبلي [5] محمد بن محمد ديبلي، شعيب بن محمد ديبلي [6] ابوالعباس احمد ابن عبدالله الوراق ديبلي [7] ۽ ابوالعباس احمد بن عبدالله بن سعيد الديبلي [8] ديبل جا وڏا محدث ۽ عالم ٿي گذريا آهن.

خلف بن سالم السنڌي (وفات 231هه) حافظ الحديث هو. وڏا وڏا مه هور محدث جيئن يحيٰ بن سعيد القطان، عبدالرحمٰن بن مهدي، اسماعيل بن ابراهيم وغيره سندس ، استاد هئا ۽ سندس شاگرد به اهڙائي وڏي پائي جا محدث هئا. جن مان هڪ محمد بن ادريس الحنظلي، امام بخاريءَ جي استادن مان هڪ آهي. امام ابو داؤد سجستاني صاحب سنن ابي داؤد پڻ چيو آهي ته "مون خلف بن سالم کان اهي پنج حديثون ٻڌيون، جيڪي احمد بن جنبل کان ٻڌم". ڪانئس امام نسائي مصنف سنن نسائي پڻ هڪ راوي جي واسطي سان روايت ڪئي آهي. احمد بن حنبل سندس لاءِ چيو ته: .خلف بن سالم جي سچائي ۾ ڪوبه شڪ شبهو ناهي" امام نسائي ۽ ٻين وڏن محدثن سندس توثيق ڪئي آهي. سندس شاگرد يعقوب بن شيبه جو چوڻ آهي ته خلف حديث ۾ مضبوط ۽ اعتماد جوڳو آهي. بخاريءَ جي استاد حميدي ۽ مسدد ٻنهي کان وڌيڪ مضبوط آهي. ابن سعد طبقات ۾ لکيو آهي ته، خلف بن سالم "مسند" لکي ۽ منجهس نبي سڳورن جون

---

1 ڪنيت ابو عبدالملڪ هيس، محمد نالو هيس، پيءُ کان ڪتاب المغازي ٻڌائين. 99 سالن جي عمر ۾ 244هه ۾ فوت ٿيو "الانساب" ج:7 صفحه: 274 ۽ تاريخ بغداد جلد: 3 صفحه: 326

2 زرڪلي، خير الدين: "الاعلام" جلد: 8 صفحه، 329 مطبع ڪوستانسوماس مصر، 1956ع

3 سمعاني، ابوسعد، عبدالڪريم بن محمد بن منصور "ڪتاب الانساب" جلد: 7 صفحه: 270 معارف عثمانيه حيدرآباد دکن 1976ع

4 زرڪلي، خيرالدين، الاعلام جلد: 8 صفحه : 212.

5 مڪي جو رهاڪو هو ابن عينيه جو ڪتاب التفسير ابو عبدالله سعيد بن عبدالرحمٰن مخزوميءَ کان، ابن مبارڪ جو ڪتاب البروالصلہ ابو عبدالله حسين بن الحسن مروزيءَ کان روايت ڪيو اٿس. ڪانئس ابوالحسن احمد بن ابراهيم بن فراس مڪي ۽ ابوبڪر محمد بن ابراهيم بن علي المقري روايت ڪئي آهي. الانساب ج: 5 صه 439

6 ابوالقاسم شعيب بن محمد بن احمدبن شعيب بن بزيع بن سوار مشهور ابن ابي قطراه ديبلي مصر ۾ آيو اتي حديث پڙهيو. الانساب ج: 5 صه 440

7 زاهد ۽ صالح عالم هو ابو خليفہ الفضل بن الحباب الجمعي ۽ جعفر بن محمد بن حسن قرباني ۽ ٻين کان روايت ڪيائين. ڪانئس حاڪم ابوعبدالله حافظ روايت ڪئي آهي، رمضان 345هه ۾ فوت ٿيو الانساب ج: 5 صه 440.

8 علم جي طلب ۾ آيل غريبن مان هڪ هو. زاهد فقير ۽ عبادت گذار هو. نيشاپور ۾ رهيو جڏهن ابوبڪر محمد بن اسحاق بن خزيمه اتي رهندو هو. نيشاپور ۾ 343هه ۾ فوت ٿيو. حيره ۾ هڪ مقبري ۾ دفن ٿيل آهي. الانساب ج: 7 صفحه: 441_440

Scanned with CamScanner

حديثون گڏ ڪيائين. (1)

رجاء سنڌي بہ هڪ وڏو محدث هو. ثقات راوين مان شمار ڪيو ويندو هو. ان جو پٽ ابو عبدالله احمد بن رجاء سنڌي ۽ پوٽو ابوبڪر محمد بن احمد پڻ ثقات راوي هئا. (2)

احمد بن سنڌي (3) سنڌي بن شاهڪ (4) ابو نصر فتح بن عبدالله السندي(5) احمد بن محمد القاضي المنصوري، ابونصر احمد بن محمد بن صالح التميمي قاضي منصوري، ابو محمد عبدالله بن جعفر بن مرة منصوري مقري، ابو جعفر عبدالله بن اسماعيل بن ابراهيم بن عيسيٰ بن ابي جعفر منصوري سنڌي وفات 350هہ ابوالقاسم عبدالعزيز 324ھ ابوالفوارس سنڌي مصري ابن حامد ديبلي قاضي ابو حنيفہ سنڌي(6) امام مسعود بن شيبہ سنڌي وغيره (7) جهڙن عالمن محدثن ۽ فقيهن جو هڪ ڊگهو سلسلو جيڪو ٻي صدي هجريءَ کان شروع ٿي ستين اٺين صديءَ کان ٽپي اچي چوڏهين صديءَ تائين پهچي ٿو. مخدوم مولانا امير احمد ان تي لکي ٿو:

وبقيت السنڌ علي هذا الحال و امتدت فيها هٰذہ السلسہ الذهبيہ سلسلة العلوم العربيہ والدينية الي الربع الاول من القرن الرابع عشر من الهجرة ثم حمدت نيران العلم في هذالقطر وعفت آثاره وطارت بعلماء العربيہ العنقاء واندرست المدارس ودور العلم ولم يبق من الفنون العربيہ الا رسمها ومن المدارس الا اسمها فالي الله المشتكي (8)

سنڌ انهيءَ حال تي لڳاتار رهي منجهس اهو سونهري سلسلو عربي ۽ ديني علمن جو وڏو عرصو هليو ويندي چوڏهين صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ تائين. ان کان پوءِ هن علائقي مان علم جي روشني ڏيمي پئجي وئي. ان جا آثار مٽجي ويا. عربي علماء عنقا وانگر گم ٿي ويا. مدرسا ۽ علمي دور ختم ٿي ويو. عربي فنون رسمي طور وڃي بچيا ۽ مدرسا نالي ماتر..... فالي الله المشتڪي

---

1 بغدادي، خطيب، ابوبڪر احمد بن علي الحافظ: "تاريخ بغداد جلد: 8، صفحو: 329_328، المڪتبة السلفيہ المدينة المنوره.

2 "الانساب" جلد: 7 ، صفحہ: 271

3 احمد بن سنڌي بہ آهن: هڪ احمد بن سنڌي بن فروخ المطرز البغدادي يعقوب بن ابراهيم الدورقي کان روايت ورتائين کانئس عبدالله بن عدي الجرجاني روايت ڪئي آهي، چيائين: کانئس بصري ۾ روايت ٻڌم" الانساب ج: 7، صہ 273، تاريخ بغداد جلد: 4 صفحہ: 187، ٻيو احمد بن سنڌي بن الحسن بن بحر الحداد، ابوبڪر، بغداد جو هو ثقہ، سچو ڪيس ابدالن مان شمار ڪيو ويندو هو. شذرات ج: 5 صفحہ: 28، بهترين فاضل هو 359هہ ۾ فوت ٿيو. الانساب ج: 7 صفحہ: 273 تاريخ بغداد ج: 4 صفحہ: 187

4 سنڌي بن شاهڪ جو نالو محمود بن الحسين آهي، شذرات الذهب جلد 3، صفحہ 37 سنڌي بن شاهڪ جو پٽ آهي رشيد جي بغداد هئڻ وقت جسر ۾ هو: الانساب، جلد: 7. صفحہ: 272

5 وڏو فقيهہ ۽ متڪلم هو. آل حسن بن حڪم جو غلام هو. پوءِ آزاد ٿيو. ابو علي ثقفي وٽ فقه ۽ علم ڪلام پڙهيو. سمعاني الانساب جلد:7 صفحہ 272 معجم البلدان واري بہ ابو معشر ۽ فتح بن عبدالله سنڌيءَ جو "سنڌ" جي تذڪري ۾ ذڪر ڪيو آهي. صفحہ: 267، جلد: 3

6 بغدادي، خطيب، ابوبڪر احمد بن علي الحافظ: تاريخ بغداد" جلد: 8، صفحہ 330_329_328 المڪتبة السلفيہ المدينة المنوره

7 عماد الدين، شيخ الاسلام مسعود بن شيبہ بن الحسين سنڌي مصنف ڪتاب مقدمہ ڪتاب التعليم، ستين صدي هجريءَ جي اعلام مان هو.. نعماني، عبدالرشيد: مقدمہ ڪتاب التعليم صہ 75_76 سنڌي ادبي بورڊ 1965ع

8 امير احمد، مخدوم مولانا مقدمہ بذل القوة في حوادث سني النبوة" صہ: 3، سنڌي ادبي بورڊ 1966ع

Scanned with CamScanner

سنڌ ۽ هند جيتوڻيڪ ٻن الڳ الڳ ۽ متوازي ملڪن جي حيثيت ۾ تاريخ ۾ پنهنجي سڃاڻ رکن ٿا، پر مخدوم محمد معين جي دور ۾ سنڌ وڏو عرصو هندستان جو هڪ صوبو رهيو جنهن ڪري هن دور بابت تاريخ ۾ جتي هندستان بابت ڪجهه چيو ويو آهي، ته ان ۾ سنڌ به شامل سمجهي ويندي، ان ڪري هن دور جي نظام تعليم بابت جيڪا معلومات ڏيڻ گهرون ٿا. ان جي شروعات گڏيل هندستان سان ڪيون ٿا. ۽ ان کان پوءِ ان ۾ سنڌ کي الڳ طور هن حوالي سان بحث هيٺ آندو ويندو.

علم سان مالامال هندستان پاڻ وٽ هڪ زنده ۽ فعال نظام تعليم رکندو هو. ۽ پنهنجي ماڻهن ۾ علم جي عظيم سرمائي سان والهانه محبت جي جذبي سان مالامال هو. علامه مقريزي، جنهن هندستان جي سياحت ڪئي، تنهن پنهنجي تاريخ ۾ لکيو آهي ته "محمد شاه تغلق جي دور ۾ صرف دهليءَ شهر ۾ هڪ هزار مدرسا هئا". مارڪس ملر سرڪاري ڪاغذات جي بنياد تي لکي ٿو ته برطانوي حڪومت کان اڳ بنگال ۾ اسي هزار ديسي مدرسا هئا. ٻين لفظن ۾ ان جي اها معنيٰ ٿي ته آباديءَ جي هر چاليهن فردن لاءِ هڪ مدرسو قائم هو. ريورنٽ وارڊ 1821ع ۾ بيان ڪيو آهي ته انڊيا ڊسٽرڪٽ اسڪولن سان ڀريو پيو آهي. اتي هر اڪيهن ٻارن تي اسڪول آهي[1] هڪ انگريز جنرل سليمان هندستان بابت لکيو آهي ته:

"دنيا ۾ اهڙيون قومون تمام گهٽ ملنديون جن ۾ تعليم ايتري عام هجي جيتري هندستان جي مسلمانن ۾ آهي، انهن ۾ جيڪو ويه روپيه ماهوار ڪمائي سگهي ٿو سو پنهنجي ٻارن کي ائين تعليم ٿو ڏئي جيئن هڪ وزير اعظم پنهنجي اولاد کي تعليم ڏئي".

"جيڪي علم اسان جا ٻار لاطيني ۽ يوناني زبانن ۾ پنهنجي ڪاليجن ۾ حاصل ڪن ٿا. اهي ئي هيءُ ماڻهو عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ سکندا آهن."

"ستن سالن جي درس (فاضل جي درجي) کان پوءِ هڪ هندستاني طالب علم، جيڪو آڪسفورڊ جي فارغ التحصيل طالب علم جيان علم سان مالامال هوندو آهي، سو پنهنجي مٿي تي دستار فضيلت ٻڌندو آهي. ۽ ان ئي طرح روانيءَ سان سقراط، ارسطو افلاطون، بقراط، جالينوس ۽ بوعلي سينا تي ڳالهائي سگهندو آهي، جيئن اڪسفورڊ جو ڪامياب طالب علم."

"هڪ تعليم يافته مسلمان، فلسفي ادبيات ۽ ٻين فنن تي قابليت سان گفتگو ڪري سگهي ٿو." [2]

هن قسم جي علمي سرگرمين سان مالامال هندستان جو ئي هڪ خطو سنڌ آهي. جنهن جو مخدوم محمد معين رهاڪو هو. ۽ جتي پڙهي پرجهي مخدوم معين منطق، فلسفي ۽ ادبيات جو اعليٰ پائي جو عالم بنجي ويو. هن دور ۾ جتي پورو هندستان علمي سرگرمين جو مرڪز هو اتي سنڌ به انهن سرگرمين ۾ پوئتي ڪانه هئي. هندستان بابت جتي مارڪس ملر مقريزي ۽ جنرل سلمن جون شاهديون گذريون، اتي سنڌ بابت ڪپتان هملٽن جي شاهدي سنڌ جي علمي بلنديءَ جو عظيم مثال پيش ڪري ٿي. ڪپتان هملٽن يورپ جو هو. سياحت جي خيال سان سنڌ آيو 1111 هجريءَ مطابق 1699ع ۾ سنڌ ۾ آيو. جڏهن مخدوم محمد معين اندازن سترهن ارڙهن سالن جو هو. ۽ ضرور ان وقت ٺٽي جي ڪنهن مدرسي جو شاگرد

---

1 مير غلام رسول: "تاريخ سنڌ عهد ڪلهوڙا" صفحه: 874، ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ ڪراچي 1996ع
2 گيلاني، مناظر حسن، مولانا: "برصغير پاڪ و هند مين مسلمانون کا نظام تعليم و تربيت" ص: 293، مڪتبه رحمانيه لاهور

Scanned with CamScanner

هو. هملٽن لکي ٿو:

”ٺٽي جو شهر دينيات، لسانيات ۽ سياسيات جي تدريس ۽ تعليم جي سلسلي ۾ بهترين شهرت جو مالڪ آهي. هتي چار سئو ڪاليج آهن. جن ۾ ٻارن کي انهن علمن جي تعليم ڏني ويجي ٿي“. (1)

مولانا غلام رسول مهر تاريخ سنڌ ۾ لکيو آهي تہ ”ان زماني ۾ ٺٽي جي آدمشاري لڳ ڀڳ ٻن لکن ۾ هئي. ۽ ٻن لکن جي آباديءَ لاءِ چار سئو مدرسا ان دور جي علمي عظمت جي مضبوط شاهدي آهن. فريد بکري، جنهن پنهنجو ڪتاب ”ذخيرة الخوانين“ هملٽن کان پنجويه سال اڳ مرتب ڪيو هو. ان ۾ موصوف ٺٽي کي عراق ثاني سڏيو آهي. لکي ٿو:

”الله جي ولين، فاضلن ۽ شاعرن جو ظهور بہ هتي تعداد کان گهڻو ٿئي ٿو......جيتوڻيڪ هن وقت اها رونق نہ رهي اٿس، پر تڏنهن بہ ٻين شهرن کان ممتاز حيثيت رکي ٿو. علم نحو صرف، فقهہ، ۽ نظم هن شهر ۾ گهڻو آهي. چئي سگهجي ٿو تہ هتي جو عراق ثاني آهي.“(2)

ابتدائي تعليم:

مخدوم محمد معين ڄائو ڄمنو بہ ٺٽي شهر ۾ تہ تعليم ۽ تربيت بہ اتي ئي شهر ٺٽي ۾ حاصل ڪيائن. اعجازالحق قدوسي تاريخ سنڌ ۾ لکيو آهي تہ:

مخدوم محمد معين اتي ئي (ٺٽي ۾) تعليم ۽ تربيت حاصل ڪئي ۽ معقولي ۽ منقولي علمن ۾ وقت جو علامہ بنجي ويو. (3) ان بابت فقهاءَ هند جو بيان هن ريت آهي:

ابتدائي تعليم جليل القدر پيءُ کان حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ اقليم سنڌ جي هڪ نهايت بلند رتبي واري عالم معقولات ۽ منقولات جي ماهر شيخ عنايت الله ابن فضل الله ٺٽويءَ وفات (1116هه) جو دروازو کڙڪاياڻين. ۽ شاگرديءَ لاءِ سندس آڏو گوڏا کوڙي ويٺو. (4)

نزهتہ الخواطر ۾ آهي تہ:

ولد ونشا باقليم السنڌ وقرآء العلم علي الشيخ عنايت الله بن فضل الله السنڌي (5)

سنڌ ۾ ڄائو ڄمنو ۽ شيخ عنايت الله بن فضل الله سنڌيءَ وٽ علم پڙهيو.

دهليءَ جي سفر جي غلط روايت:

مخدوم معين پنهنجي وطن کان ٻاهر علم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪٿي بہ ڪو سفر ڪونہ ڪيو ان بابت ڪن ڪتابن ۾ دهليءَ ڏانهن سندس سفر جو جيڪو ذڪر ملي ٿو سو غلط آهي. البتہ سنڌ جي استادن ۽

---

1 مهر، غلام رسول: ”تاريخ سنڌ“ عهد ڪلهوڙا، صفحہ: 874، جلد: 2، ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ.

2 بکري، شيخ فريد الدين: ”زخيرة الخوانين“ جلد: 2، ص: 31، ڇاپو: 1970ع پاڪستان هسٽاريڪل سوسائيٽي ڪراچي.

3 قدوسي، اعجازالحق، ”تاريخ سنڌ“ صفحہ 555 مرڪز اردو بورڊ لاهور

4 ڀٽي محمد اسحاق، ”فقهاءِ هند“ جلد: پنجون، صفحہ: 233 اداره ثقافت اسلاميہ ڪلب روڊ لاهور.

5 حسني، عبدالحي، لکنوي، مولانا: نزهتہ الخواطر، صفحہ: 351

Scanned with CamScanner

علماءَ کان سواءِ ٻاهرين عالمن کان مخدوم صاحب ڪن صورتن ۾ استفادو ڪيو آهي.

مخدوم معين جي دهليءَ ڏانهن سفر ۽ اتي وڃي شاهه ولي الله دهلويءَ کان استفادو ڪرڻ ۽ سند حاصل ڪرڻ بابت، مولانا دين محمد وفائي، محمد اسحاق ڀٽي، مولانا عبدالحي لکنوي جن لکيو آهي ته: جڏهن ان شاهه ولي الله دهلويءَ جي هاڪ ٻڌي ته ڪانئس پرائڻ لاءِ دهلي جو سفر ڪيائين ۽ شاهه ولي الله کان فلسفو ۽ الاهيات پڙهي واپس وطن وريو. [1]

پر صاحب ذب ذبابات مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم ٺٽوي لکي ٿو ته:

المعترض الساڪن في تته بلدة معينة من بلاد السنڌ من اول عمره الي ان مات ولم يخرج في اسفاره جميعها من بلاد السنڌ [2]

(معترض (محمد معين) سنڌ جي هڪ مخصوص شهر ٺٽي جو رهاڪو آهي ۽ پنهنجي شروع عمر کان مرڻ تائين پنهنجي مڙني سفرن ۾ سنڌ کان ٻاهر نه نڪتو آهي.)

هيءَ بيان مخدوم معين جي دهلي جي سفر جي سخت ترديد ڪري ٿو. دهليءَ جي سفر بابت هنن ٻن راين بابت صحيح فيصلي ڪرڻ لاءِ ان بابت مخدوم معين جو پنهنجو بيان سامهون آڻڻ ضروري آهي، پاڻ لکي ٿو:

هيءَ فقير صحاح سته. معاجم، علم ڪلام، علم اصول، علم ادب ۽ تصوف جا سڀ ڪتاب هنن استادن کان روايت ڪري ٿو.

(1) شيخ عبدالقادرصديقي مفتي مڪة المڪرمه. جن پنهنجي مڙني روايتن جي اجازت ڏني.
(2) شيخ ابو طاهر ڪردي بن شيخ ابراهيم ڪردي مدني پنهنجي روايتن جي اجازت ڏني.
(3) شيخ فيض الله بن عارف ڪامل وقطب وقت شيخ آدم ٺٽويءَ کان حديث جي اجازت آهي، جيڪو شيخ عجيميءَ کان روايت ڪري ٿو.
(4) شيخ محمد زڪي سرهندي بن شيخ محمد حنيف کان اجازت آهي.
(5) حضرت شاهه ولي الله بن عبدالرحيم کان روايت جي اجازت آهي.

مون مٿين پنجن استادن مان ٻن بزرگن شيخ عبدالقادر صديقي ۽ شيخ ابو طاهر مدنيءَ کان مڪاتبت (خط وڪتابت) ([3]) جي ذريعي حديث جي اجازت حاصل ڪئي ۽ ٻين کان روبرو اجازت ورتي. الله تعاليٰ

1 وفائي دين محمد مولانا "مشاهير سنڌ" جلد: پهريون، صفحه: 159، سنڌي ادبي بورڊ_ ڀٽي محمد اسحاق فقهاءِ هند، جلد: 5 صفحه 233 ادره اسلاميه ڪلب اردو لاهور_ حسني عبدالحي، لکنوي، مولانا: نزهته الخواطر، ص: 351

2 ٺٽوي، عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "ذب دبابات" جلد: 1 صفحه: 515 سنڌي ادبي بورڊ

3 اصول حديث جي اصطلاح ۾ "مڪاتبت" اجازت حديث جي انن طريقن مان هڪ طريقو آهي جنهن جي محدثن جي اصطلاحن ۾ معنيٰ آهي: "ان يڪتب مسموعه لغائب او حاضر بخطه او ياذن بڪتبه" يعني محدث حاضر يا غير حاضر شاگرد کي پنهنجون روايتون پنهنجي اگرن ۾ لکي ڏئي يا پنهنجي ڪتابن جي ڪيس اجازت ڏئي" (ڏسو مقدمو سنن ابو داؤد مولانا سيد محمد عميم الاحسان الميزان ناشران ڪتب اردو بازار لاهور2004ع) هن مان ثابت ٿيو ته مڪاتب واري اجازت ضروري ناهي ته صرف غير حاضر شاگرد کي ڏني وڃي، پر مخدوم محمد معين پنهنجي استادن کان سندن روبرو نه پر خط ذريعي اجازت بالمڪاتبت حاصل ڪئي

سيني تي پنهنجي رحمت وسيع ڪري ۽ پنجين (شاهه ولي الله) جي عمر ۾ برڪت ڏئي ۽ سندن نور مان اسان کي منور ڪري.[1] مخدوم صاحب جو هن سلسلي جو ٻيو بيان، جنهن ۾ پنهنجا ڪجهه منفرد رايا شاهه صاحب آڏو پيش ڪرڻ ۽ وٽانئس تحسين ملڻ جو بطور فخر هن طرح ذڪر ڪيو آهي:

اسان پنهنجي هن راءِ ۾.... شاهه ولي الله بن عبدالرحيم کي موافق ڏٺو. جو روبرو صالح جملي سان مون کي مخاطب تي،منهنجي انهن منفرد راين،جن ۾ مون جمهور جي مخالفت ڪئي آهي . بابت فرمايائون "ومن الرديف فقد رڪبت غضنفرا" (بيشڪ تون شينهن جي پٺيءَ تي چڙهيو آهين)[2]

مخدوم معين جا پنهنجا هيءَ لفظ پڙهڻ ۽ پوئين، ٻنهي بيانن ۾ اهو ٻڌائين ٿا ته پاڻ سنڌ کان ٻاهر جي محدثن ۽ عالمن کان اجازت حاصل ڪئي اٿن. جن مان ٻن: شيخ عبدالقادر صديقي ۽ شيخ ابو طاهر ڪرديءَ کان خط و ڪتابت ذريعي اجازت حاصل ڪئي اٿن ۽ ٻين کان روبرو .جن مان شاهه ولي الله محدث دهلوي رحمة الله عليه انهن ۾ شامل آهن. جن کان مخدوم معين روبرو اجازت حاصل ڪئي آهي. اصل ۾ مخدوم معين جي دهليءَ جي سفر ۽ شاه ولي الله کان پڙهڻ جو خيال به مخدوم معين جي پنهنجي بيان منجهان ئي پيدا ٿيو آهي. پر هن بيان مان دهليءَ وڃڻ ۽ شاه ولي الله وٽان پڙهڻ جو خيال پيدا ٿيڻ غلط آهي. ڇاڪاڻ ته اهو به ته ممڪن آهي ته شاهه ولي الله کان اجازت لاءِ مخدوم معين دهليءَ نه ويو هجي، شاهه ولي الله ڪنهن خيال سان سنڌ آيو هجي ۽ مخدوم معين ڪانئس سنڌ ۾ ئي اجازت حاصل ڪئي هجي ۽ اجازت جي بيان مان پڙهڻ جو انومان وٺڻ به غلط آهي،ڇاڪاڻ ته اجازت ڪڏنهن صرف سند عالي بنائڻ لاءِ به ورتي ويندي آهي. ان ۾ استاد وٽ سبق جي طور پڙهڻ ضروري نه هوندو آهي. حقيقت به اهائي آهي، جيئن شاهه محمد عاشق ڦلتيءَ جي ڪتاب "القول الجلي في ذڪر آثار الولي" جي ڇپجي اچڻ کان پوءِ اهو معلوم ٿي چڪو آهي. شاهه محمد عاشق هن ڪتاب ۾ شاهه ولي الله دهلويءَ جي سفر حرمين جي روداد بيان ڪئي آهي جنهن ۾ آهي ته شاهه ولي الله دهليءَ کان پاڻي پت، سرهند، لاهور ۽ ملتان کان ٿيندو سنڌ پهتو ۽ پوءِ حرمين شريفين روانو ٿيو. شاهه محمد عاشق، شاهه ولي الله جي سنڌ مان گذرڻ جو احوال هن ريت لکيو آهي:

"جڏهن ديار سنڌ مان گذر ٿيو ته سندن (شاهه ولي الله) جي اچڻ جي خبر ٻڌي پنهنجي جڳهين تان ملاقات لاءِ ماڻهن وٽي ڍڪون پاتيون. جن مان هڪ جماعت زيارت جي شرف مان مستفيذ ٿي. ۽ ڪجهه ماڻهو دير سان اچڻ ڪري ملاقات کان محروم رهجي ويا. ٺٽي شهر جي مضافاتي ڳوٺ نصرپور ۾ جڏهن قافلو پهتو ته ڪوڙ سارا علماء ۽ فضلاء پنج پنج ڇهه ڇهه ڪوهه پنڌ ڪري رات جي وقت اچي پهتا. ۽ ان ئي وقت خدمت ۾ باريابي حاصل ڪري بيعت جي سلسلي سان منسلڪ ٿيا. ۽ پنهنجي صلاحيت مطابق فيض ۽ برڪت پرايائون. نصرپور کان پوءِ شهر ٺٽي ۾ شرف نزول فرمايائون. اتي به ٻين شهرن جيان مڙني مقامي عالمن ۽ صوفين خدمت ۾ حاضري ڀري. جن مان هڪ وڏي جماعت بيعت جي

---

1 ٺٽوي، محمد معين،مخدوم: "سرد الاسانيد" مجموعه رسائل مخدوم،محمد معين(قلمي) مفيد عام لائبريري سيوهڻ.

2 ٺٽوي،محمد معين، مخدوم:" دراسات اللبيب" صفحه:292، سنڌي ادبي بورڊ 1957ع

Scanned with CamScanner

سعادت حاصل ڪئي. اتي ئي حضرت شاهه صاحب جو شاگرد مخدوم محمد معين (جيڪو هن ملڪ جي وڏن عالمن ۾ شمار ٿيندو هو. ۽ ڪتاب ۽ سنت ۽ مڙني منقولي ۽ معقولي علمن ۾ مڪمل تبحر رکندو هو. پڻ قوم (صوفين) جي اصطلاحن کان پوريءَ ريت واقفيت ۽ حقاني علم جي ادراڪ ۾ ذهن ثاقب جو ملڪ هو. ۽ حضرت شاهه صاحب جي ڪمال ۽ جمال جو ديوانو هو) سو حاضر ٿيو. ۽ هن صحبت کي وڏي غنيمت سمجهي خوب خوب فيض ۽ برڪتون حاصل ڪيائين. ۽ بيعت ۽ ارشاد جي اجازت مان بهرو ورتائين.[1]

شاهه محمد عاشق ڦلتي شاهه ولي الله جو هن سفر جو ساٿي ۽ شريڪ سفر هو. ان ڪري سندس هيءَ بيان بڌ سڌ يا نقل تي ٻڌل ڪونهي شاهه عاشق هن سفر جو اکين ڏٺو شاهد آهي. ۽ وڏي ڳالهه اها ته شاهه صاحب جو سڀ کان وڌيڪ ويجهو ۽ سندس خاص صحبتي هو. شاهه ولي الله صاحب پنهنجو مشهور ڪتاب "حجة الله البالغه" هن ئي شخص شاهه عاشق جي زور پرڻ تي تصنيف ڪيو ۽ ان جو حجة الله البالغه ۾ ذڪر پڻ فرمايائون.[2] ان ڪري شاهه عاشق جو بيان هن سلسلي ۾ سڀ کان وڌيڪ پروسي جوڳو آهي. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته "مخدوم محمد معين، جيئن سندس پنهنجي بيانن مان ثابت آهي، ته شاهه ولي الله کان روبرو اجازت ۽ سند حاصل ڪئي، پر اها اجازت ۽ سند دهليءَ جو سفر ڪري نه پر شاهه ولي الله صاحب جي ٺٽي ۾ اچڻ وقت حاصل ڪيائين."

هن حالت ۾ سيني تذڪره نگارن جا بيان پنهنجي پنهنجي جڳهه تي درست ثابت ٿي وڃن ٿا. صرف دهليءَ جي سفر واري ڳالهه غلط ثابت ٿئي ٿي. جيڪا مخدوم معين جي شاهه صاحب کان روبرو استفادي جي ذڪر ڪرڻ ۽ "القول الجلي في ذڪر آثار الولي" جي دستياب ٿي نه سگهڻ جي ڪري غلط فهمي طور پيدا ٿي.

مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي مٿي ذڪر ڪيل پنجن استادن مان جن ٽن استادن کان، موصوف روبرو سند ۽ اجازت حاصل ڪئي، تن مان هڪ شاه ولي الله هو. جيڪو دهليءَ جو هو. جنهن جو ذڪر ٿيو. ٻيو شيخ فيض الله بن العارف ڪامل مخدوم آدم ٺٽوي هو جيڪو ٺٽي جو هو. ۽ مخدوم موصوف پڻ ٺٽي جو ئي هو. البته ٽيون استاد شيخ زڪي سرهندي ، جيڪو سرهند جو هوان کان مخدوم موصوف روبرو ڪيئن اجازت ۽ سند حاصل ڪئي، تنهن بابت چٽائيءَ سان معلوم نه ٿي سگهيو آهي. البته زڪي سرهندي بابت تذڪري جي ڪتابن ۾ موجود آهي ته اهو سنڌ ۾ آيو هالن ۾ ڪجهه وقت رهيو ۽ ٺٽي کان ٿيندو حج لاءِ

1 قاسمي حبيب الرحمان، مضمون "شاهه ولي الله محدث دهلوي ڪي سفر حرمين شريفين ڪي مستند روداد" الولي جنوري فيبروري 1995 صفحه 26 شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد. هيءَ مضمون القول الجلي في ذڪر آثار الولي جي ان حصي جو ترجمو آهي، جنهن ۾ شاهه ولي الله جي سفر حرمين جي روداد مذڪور آهي. القول الجلي وڏي عرصي کان ناياب هو. حد اها آهي ته مولانا عبيدالله سنڌيءَ کي به هيءَ دستياب نه ٿي سگهيو. هيءَ ڪتاب شاهه صاحب جي زندگيءَ ۾ تصنيف ٿيو ۽ شاهه صاحب پاڻ به ڏٺو. هڪ باب جو سندس وفات کان پوءِ به هن ۾ اضافو ڪيو ويو. هن جو هڪ قلمي نسخو تڪيه ڪاڪوري ۾ ۽ ٻيو خدابخش لائبريري پٽنه ۾ موجود آهي. ڪاڪوري نسخي جو عڪس ولي شاه ابوالخير اڪيڊمي شاه ابوالخير مارگ دهلي 1989_1409هه ۾ ڇپايو.

2 دهلوي، ولي الله، شاه، اردو ترجمو : حجة الله البالغه" ص: 16 (اردو) دارالاشاعت مقابل مولوي مسافر خانه ڪراچي. 1981ع

Scanned with CamScanner

روانو ٿيو. پائنجي ٿو ته مخدوم معين ٺٽوي ڪائنس به شاه ولي الله وانگر سندس سنڌ مان گذرڻ وقت اجازت حاصل ڪئي، ممڪن آهي ته هالن ۾ سندس قيام وقت، هالن ۾ وڃي ڪائنس اجازت ورتائين يا ان جي ٺٽي اچڻ وقت ڪائنس استفادو ڪيائين ۽ سند ۽ اجازت ورتائين.

فصل ٽيون: طريقت جي سکيا

تنهن زماني جو اهو خاص طريقو هو ته شرعي ۽ فني علمن جي تحصيل کان پوءِ علماء پابنديءَ سان طريقت جي تلقين ۽ تعليم جي سلسلي سان وابسته ٿي ويندا هئا.

مخدوم ابوالقاسم جي بيعت:

مخدوم معين به پنهنجي دور جي روايت مطابق علمي تحصيل کان فارغ ٿي طريقت جي تحصيل ۾ لڳي ويو. جنهن لاءِ ان شيخ ابو القاسم نقشبندي جو وڃي پاسو جهليو. سندس هٿ تي بيعت ڪيائين.[1] مخدوم محمد معين ساڻس تمام گهڻي عقيدت ۽ محبت رکندو هو. سندس مريديءَ هيٺ مخدوم صاحب طريقت ۽ سلوڪ جون اعليٰ منزلون ماڻي ورتيون. تصوف ۽ عرفان ۾ تمام وڏو مرتبو حاصل ڪري ورتائين. سائين قاسمي صاحب جي بقول مخدوم خواجه ابوالقاسم درس سنڌي نقشبندي جي اناويهن خليفن مان هڪ وڏو خليفو هو.[2] ميرعلي شير قانع طومارسلاسل ۾ ابوالقاسم نقشبنديءَ جي فيض يافته 28 هستين جو ذڪر ڪيو آهي، تن ۾ مخدوم محمد معين سر فهرست شامل آهي.[3] پنهنجي مرشد سان عقيدت جي پيش نظر مخدوم موصوف مخدوم ابوالقاسم جي ڪرامتن، خوارق، توجهات ۽ برڪات، جيڪي ڪائنس ڇوليون هڻندڙ سمنڊ وانگر جاري ٿينديون هيون، تن تي مشتمل ڪتاب تصنيف ڪرڻ جو ارادو ڪيو پر مخدوم ابوالقاسم کيس ائين ڪرڻ کان منع ڪيو.[4] موصوف جي پنهنجي مرشد مخدوم ابوالقاسم سان محبت ۽ عقيدت جو اهو حال هو جو مخدوم ابراهيم سندس اهڙي اعتقاد جون ساروٽيون هنن لفظن سان ياد ڪيون آهن: ڪان مدة عمره يدعي نفسه من ڪلاب باب هذا العارف"[5] (سڄي عمر پاڻ کي هن عارف جي در جو ڪتو سڏيندو رهندو هو.)

---

1 قانع، مير علي شير: "تحفته الڪرام" صفحه 693، ڇاپو: ٻيو سال: 2002 سنڌي ادبي بورڊ

- حسني، عبدالحي، لکنوي، مولانا: "نزهته الخواطر" صفحه: 357
- مهر، غلام رسول: "تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور" جلد: ٻيو ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ.

2 قاسمي، غلام مصطفيٰ "مقالات قاسمي" صفحه 189 ڇاپو پهريون آڪٽوبر 2000

3 قانع، مير علي شير: "طومار سلاسل" قلمي ريسرچ لائبريري سنڌالاجي

4 خليل، محمد ابراهيم: " تڪمله مقالات الشعراء" ص: 185، سنڌي ادبي بورڊ جام شورو 1958ع

5 ٺٽوي، محمد ابراهيم مخدوم: "القسطاس المستقيم" صفحه: 30 (قلمي) مدرسه مظهر العلوم کڏو ڪراچي.

Scanned with CamScanner

شهيد شاهه عنايت سان عقيدت:

شاهه عنايت شهيد جي جڏنهن شهرت زور ورتو. سنڌس عام مقبوليت مغل نوابن ۽ ڪلهوڙا حاڪمن کي به ڏيڇاري ڇڏيو. تڏنهن مخدوم موصوف به سنڌس مريد ٿيڻ جو ارادو ڪيو. سنڌس مرشد شيخ ابوالقاسم ان تي ڪانئس ناراض ٿيو. پنهنجي مرشد جي ناراضگي مخدوم موصوف کان سٺي نه ٿي جنهن ڪري اچي ڪانئس معافي ورتائين. شاهه عنايت جي مريديءَ کان رجوع ڪيائين. ۽ پنهنجي مرشد شيخ ابوالقاسم کي مڃائي راضي ڪيائين. ۽ ايستائين سنڌس مريد رهيو جيستائين سنڌس مرشد هيءَ دنيا ڇڏي ويو. ۽ مرشد جي وفات تائين ساڻس جوڙيل نسبت تي قائم رهيو. مخدوم ابراهيم ٺٽوي ان بابت لکي ٿو.

بل المعترض نفسه كان يعيش مدة طويلة في حضرت القطب العارف ذي عوالي المعارف الانسان الكامل والكتاب الجامع الحافد سلطان ملك الولاية فارس معمار الهداية القائم بامر الله الدائم جدي ابو امي الشيخ ابي القاسم نقشبندي[1] قدسنا الله سبحانه بسره انفعنا ببره آمين لطلب الطريق وكان في اوائله مؤدبا ومتاثرا فلما انتشر غلوالشاه عنايت الله لانگاهه الصوفي جزاهُ الله سبحانه بماهو يستحقهُ. توجهه اليه بايثار الاثنية تبرء منه الشيخ قدس سرهُ ثم تاب فقبل الشيخ توبتهُ فتوفي الشيخ............"[2]

معترض (مخدوم معين) پاڻ وڏو عرصو عارفن جي قطب، صاحب معارف، ڪامل انسان، جامع ڪتاب، ملڪ ولايت فارس جي بادشاهه، هدايت جي معمار الله جي امر دائميءَ کي قائم رکندڙ منهنجي ناني شيخ ابوالقاسم نقشبنديءَ، الله سنڌس اسرار مان اسان کي مستفيض ڪري ۽ سنڌس چڱاين کان فائدو وٺڻ جو اسان کي موقعو ڏئي آمين. جي خدمت ۾ طريقت جي فيض وٺڻ لاءِ گذاريائين. شروع ۾ ڪانئس ڏاڍو متاثر هو ۽ سنڌس وڏو ادب ڪندو هو. پر جڏنهن شاهه عنايت الله لانگاهه صوفيءَ، الله ڪيس اها جزا ڏئي جنهن جو هو مستحق آهي، جي بغاوت (غلو) پکڙيو. تڏنهن ڏانهس وڏي ايثار سان متوجهه ٿيو. ته شيخ قدس سرهُ ڪانئس لاتعلقيءَ جو اعلان ڪيو. ان کان پوءِ توبهه تائب ٿيو ته شيخ سنڌس توبهه قبول ڪئي. پوءِ جڏنهن شيخ وفات ڪئي ته سنڌس تقليد ڇڏي ڏنائين......"

شاهه عنايت شهيد 9 صفر 1130 هه ۾ شهيد ڪيو ويو.ان وقت مخدوم معين جي عمر 36_37 سالن جي هئي. ۽ مخدوم معين مخدوم ابوالقاسم کي ريجهائي راضي ڪري چڪو هو .جنهن ڪري سنڌس ارادت سان وابسته رهيو.پر جڏنهن مخدوم ابوالقاسم به ان کان پوءِ 1138 هه ۾ وفات ڪئي ته ان وقت مخدوم معين جي عمر 44_45 سالن جي هئي. باقي عمر مخدوم صاحب شاهه عبداللطيف سان محبت ۽ دوستيءَ جي رشتي ۾ منسلڪ رهيو.

---

1 هيءَ لفظ بڌائن ٿا ته مخدوم شيخ ابو القاسم پنهنجي نياڻي مخدوم محمد هاشم جي پٽ مخدوم عبداللطيف جي نڪاح ۾ ڏني جنهن مان مخدوم ابراهيم ٺٽوي صاحب "قسطاس المسقيم" پيدا ٿيو.

2 ٺٽوي، محمد ابراهيم:" القسطاس المتقيم" قلمي، صفحه: 147، مدرسه مظهر العلوم کڏه مارڪيٽ ڪراچي.

Scanned with CamScanner

شاهه عبداللطيف سان صحبت:

ٻائيتاليهن ٽيتاليهن سالن جي عمر کان پوءِ جو زندگيءَ جو عرصو مخدوم موصوف ڪنهن جو مريد رهيو، ان بابت ڪن لکيو آهي ته موصوف شاهه عبداللطيف جو مريد ٿيو. مخدوم ابراهيم "القسطاس المستقيم" ۾ مٿئين بيان، جيڪو مٿي مخدوم ابوالقاسم جي مريديءَ جي ذڪر ۾ گذريو ۾ اڳتي لکيو آهي ته: ثم تقلد بقلادة السيد عبداللطيف التارڪ "(ان کان پوءِ سيد عبداللطيف تارڪ جو ڳٽ ڳچيءَ ۾ وڌائين) مخدوم ابراهيم جا هيءَ ناراضگيءَ جا لفظ ٻڌائن ٿا ته ان کان پوءِ مخدوم موصوف شاهه لطيف جو مريد ٿيو. هيٺ ان سلسلي ۾ ٻين تذڪري نگارن جيڪو لکيو آهي تنهن جو بيان ڪجي ٿو. صاحب نزهته الخواطر، مخدوم محمد معين جي طريقت جي تحصيل جو ذڪر ڪندي لکيو آهي: ثم صحب السيد عبداللطيف واستفاض فيوضا ڪثيرة حتي رزق حظا وافراً من العلم والمعرفة." [1](ان کان پوءِ سيد عبداللطيف جي صحبت اختيار ڪيائين ۽ ڪانئس تمام گهڻو فيض پرايائين. ايستائين جو علم ۽ معرفت جو وڏو حصو ماڻي ورتائين.)هن مان ثابت ٿئي ٿو ته مخدوم معين شاهه صاحب جو دست بيعت مريد هو. پر تحفة الڪرام ۾ اهو ذڪر هن طرح ٿيل آهي:

> آخري ڏينهن ۾ ڪرامت نصاب سيد عبداللطيف ملقب به تارڪ سان سندس وڏو يارانه ۽ عقيدتمندانه سلسلو رهيو.[2]

تاريخ سنڌ ۾ غلام رسول مهر به تحفة الڪرام جي پيرويءَ ۾ لکيو آهي ته مخدوم صاحب جي آخري زماني ۾ سيد عبداللطيف ڀٽائي ملقب به تارڪ سان به گهاٽي دوستي ۽ ياري ٿي وئي هئي[3]. ۽ مولانا دين محمد وفائي به ان جو قائل آهي.[4] ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان سلسلي ۾ بهترين لکيو آهي: ته شاهه عبداللطيف عام دستور مطابق ڪنهن کي به مريد نه ڪندو هو. بلڪ ساڻس ملاقات ڪان پوءِ ماڻهو سندس عقيدت ۽ محبت جي رشتي ۾ وابسته ٿي ويندا هئا. ساڻن اهڙي محبت جي رشتي ۾ جڙيل شخصن ۾ وڏا عالم به (شامل)هئا ته عام ماڻهوبه."[5]

اصل ڳالهه اها آهي ته نزهة الخواطر ۽ فقهاء هند جو ماخذ تحفة الڪرام ئي آهي، جنهن ۾ آيل لفظ "يارانه ۽ عقيدتمندانه" منجهان انهن کي اها غلط فهمي ٿي آهي، ته مخدوم صاحب شاهه عبداللطيف جو مريد هو. پر حقيقت ۾ ٻئي هڪ ٻئي جا دوست هئا. ۽ سندن دوستيءَ جو بنياد ذهني هڪ جهڙائي ۽ هڪ ٻئي جي ڪمالن جو اعتراف هو. جنهن جي بنياد تي ٻئي بزرگ هڪ ٻئي سان محبت ۽ عقيدت جي رشتي ۾ منسلڪ رهيا. ۽ ٻئي هڪ ٻئي جي ڪمالن مان استفادو حصل ڪندا رهيا. ۽ ان ئي سندن صورتحال

---

1 حسني، عبدالحي، لکنوي مولانا، نزهة الخواطر ص: 352

2 قانع مير علي شير ٺٽوي:" تحفة الڪرام" ڇاپو: ٻيو اردو صفحه: 693، سنڌي ادبي بورڊ

3 مهر، غلام رسول: تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور" جلد: ٻيو. ص: 886 ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ.

4 وفائي، دين محمد، مولانا، مشاهير سنڌ، جلد: پهريون، صفحه: 159

5 بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان مقدمو شاهه عبداللطيف جي پنهنجي ڪلام جو سچو سربستو صحيح رسالو)" صفحه: 34،علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ 1999ع

Scanned with CamScanner

جو تحفة الڪرام واري "ياراڻه ۽ عقيدتمنداڻه" جي لفظن سان ذڪر ڪيو آهي. نه ته مخدوم صاحب مريد صرف شيخ ابوالقاسم نقشبنديءَ جو هو. ۽ آخري عمر تائين سندس ئي مريد رهيو.

شاه ولي الله دهلوي به ڪين شيخ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ سان قائم ڪيل مريديءَ واري نسبت تي قائم رهڻ جي صلاح ڏيندي هڪ خط ۾ لکيو:

"اوهان جا هيءَ پيريءَ جا ڏينهن آهن. جيڪي موڪلائڻ جي سائرن وڃڻ جا ڏينهن آهن. تن ۾ الاهي مرضي اها ٿي معلوم ٿئي ته اوهان پاڻ کي ان نسبت تي رکو جيڪا اوهان شيخ ابوالقاسم قدس سرهٗ (نقشبندي سنڌيءَ) کان حاصل ڪئي آهي."[1]

هن مان اندازو ٿئي ٿو ته مخدوم موصوف عمر جي آخري زماني تائين شاه عبداللطيف سان مريديءَ واري نسبت نه جوڙي هئي. جڏهن ته مخدوم ابوالقاسم جي فوت ٿيڻ جي زماني 1138 هه کان 1161 هه تائين ٽيويهه سال شاه لطيف سان دوستيءَ جي رشتي ۾ منسلڪ رهيو. آخري عمر ۾ ٿيو اهو هوندو ته مخدوم موصوف شاه ولي الله کان مشورو گهريو هوندو يا موصوف لاءِ اهڙيون ڳالهيون هلڻ شروع ٿيون هونديون ته شاه لطيف جو مريد ٿي ويو آهي. جنهن تان شاه ولي الله کيس اهڙي صلاح ڏني هوندي.

فصل چوٿون: روحاني سلسلو

مخدوم محمد معين جو پنهنجي وقت جي وڏن وڏن الله وارن شخصن ۽ ڪامل عارفن سان تعلق رهيو. شاه ولي الله محدث دهلوي، شاه عبداللطيف ڀٽائي، شاه فقير الله علوي، محمد هاشم ٺٽويءَ جي مرشد سيد سعيدالله سورتيءَ جهڙن ڪامل ولين سان سندس خط و ڪتابت ۽ تعلق هو. ۽ هيءُ هڙئي سندس علم عرفان ۽ صوفياڻه قابليت جا معترف هئا. شاه ولي الله کان استفادي ۽ شاه عبداللطيف سان رهاڻين قائم ڪرڻ کان پوءِ مخدوم صاحب وحدت الوجود جي فلسفي جو حامي ۽ ابن عربي جي مسلڪ جو پيروڪار بنجي پيو هو. پر اول کان آخر تائين سندس ارادت نقشبندي سلسلي تحت مخدوم ابوالقاسم سان قائم رهي.

شيخ ابوالقاسم نقشبندي حفظ قرآن ۽ ظاهري علمن جي تحصيل کان فارغ ٿي ٺٽي جي هڪ ڪامل ولي ۽ عارف مخدوم آدم جي صحبت ۾ تصوف جون منزلون طئي ڪرڻ وڃي شروع ڪيون. مخدوم آدم شيخ ابوالقاسم جي اعليٰ استعداد کي ڏسي کيس صلاح ڏني ته باقي منزلون وڃي شاه سيف الدين ولد عروة الوثقي خواجه محمد معصوم ولد شيخ احمد امام رباني سرهندي جي خدمت ۾ پوريون ڪر.[2] جنهن کان پوءِ شيخ ابوالقاسم شاه سيف الدين وٽان باقي منزلون ماٽيون ۽ پوءِ نقشبندي طريقي تي ٺٽي اچي روحاني فيض جاري ڪرڻ ويٺو.

---

1 دهلوي، ولي الله، شاه. "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" ص: 12 سنڌي ترجمو محمد انس راڄپر (اڻ ڇپيل)

2 الوحيد ڪراچي، اسپيشل ايڊيشن سنڌ آزاد نمبر صفحه 36، 15 جون 1936ع

Scanned with CamScanner

نقشبندي طريقو

شاهہ ولي الله محدث دهلويءَ الانتباهہ ۾ لکيو آهي تہ: اما طريقہ نقشبنديہ را شعبہ بسيار است. در ديار هندستان از دو جهت شايع شده است. يکي جهت خواجہ محمد باقي و ديگر جهت امير ابو العلاءَ......................و باز جهت خواجہ محمد باقي را شعب بسيار است. اشهر آنها دوشعبہ است. شعبہ شيخ محمد معصوم و شعبہ شيخ آدم بنوري [(1)]

نقشبندي طريقي جاڪوڙ شعبا آهن. پر هندستان ۾ اهو ٻن طريقن سان شايع ٿيو آهي. هڪ خواجہ محمد باقي جو طريقو ۽ ٻيو امير ابوالعلاءَ جو طريقو......خواجہ محمد باقيءَ جا پڻ ڪوڙ شعبا آهن. پر انهن مان ٻہ شعبا مشهور آهن. هڪ شيخ محمد معصوم جو شعبو ۽ ٻيو شيخ آدم بنوري جو شعبو.

شيخ ابوالقاسم جو نقشبندي سلسلو:

مخدوم شيخ ابوالقاسم نقشبندي هندستان جي ٻن مشهور سلسلن مان خواجہ محمد باقي جي سلسلي سان منسلڪ هو. ۽ خواجہ محمد باقي جي مختلف شعبن ۽ سلسن مان سندس تعلق شيخ محمد معصوم جي شعبي ۽ سلسلي سان هو. جيڪو پاڻ خواجہ محمد معصوم جي پٽ ۽ جانشين شيخ سيف الدين کان حاصل ڪيو هئائون. [(2)] جنهن مطابق مخدوم محمد معين جي سند امام جعفر صادق تائين مختلف طريقن سان هن طرح ٿيندي:

- مخدوم محمد معين عن شيخ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي عن شيخ سيف الدين عن ابيہ عروة الوثقي خواجہ محمد معصوم عن خواجہ محمد باقي
- مخدوم محمد معين عن شيخ ابوالقاسم ٺٽوي عن سيف الدين بن الامام معصوم سرهندي عن الامام معصوم سرهندي عن الامام رباني عن ابيہ الشيخ عبدالاحد بن زين العابدين السهرندي [(3)] عن السيد قوام الدين الجونفوري عن بهاءَ الدين جونفوري عن الشيخ عيسيٰ جونفوري.
- امام رباني عن ابيہ الشيخ عبدالاحد السهرندي عن الشيخ رکن الدين الگنگوهي عن ابيہ امام عبدالقدوس گنگوهي. عن شيخ محمد بن عارف بن احمد عن ابيہ عن جده الامام احمد عبدالحق امام عبدالقدوس گنگوهي عن محمد قاسم اودي وهو يروي عن الشيخ فتح الاودي و عن السيد بدهن عن

---

1 دهلوي، شاهہ ولي الله الانتباهہ في سلاسل اولياءُ الله، صفحہ 39 ڪتب خانہ علويہ رضويہ مسجد نوري حنيفيہ ڊيکوٽ روڊ رائلپور

2 شيخ سيف الدين پنهنجي والد بزرگوار خواجہ محمد معصوم سرهندي، پنهنجي ابن ڏاڏن جي ڪمالن، سيرت ۽ خوبين سان مالامال هو. وڏو اولياء هو سلسلہ وهبيہ نقشبنديہ کي پنهنجي اسلافن جي طريقي مطابق بدستور زنده رکيائين. سندس يارن طريقت ۾ شيخ ظهور الله، صوفي عبدالعزيز، حافظ موسيٰ، حافظ عبدالرب امام مسجد فتح پوري، مير ابراهيم، مرزا محمد ميرڪ، شيخ محمد باقر لاهوري، حاجي اسدالله وزير آبادي، ملا محمد جان درسڪي، حافظ محمد محسن دهلوي، ملا ابوالقاسم ڪابلي، حافظ عبدالرؤف ٺٽوي، ميان نجم الدين سلطان پوري ۽ حافظ ابوالقاسم ٺٽوي. جيڪي سڀ جو سڀ طريقت ۽ ارشاد جي حلقن جا مالڪ آهن. قانع علي شير، مير ٺٽوي، معيار سالڪان طريقت صفحہ 643 اداره معارف نوشاهي.

3 اصل لفظ سهرند "سين" جي زير "هہ" جي جزم ۽ "ر" جي زير سان آهي. لاهور ۽ دهليءَ جي وچ تي هڪ شهر آهي اصل نالو سهرند (شينهن جو جهنگل) آهي فارسي زبان ۾ اهو سرهند استعمال ٿيو آهي. (انتباهہ في سلاسل اولياءُ الله صفحہ 14)

Scanned with CamScanner

السيد اجمل عن جلال الدين بخاري.

- امام رباني عن يعقوب الصيرفي البالڪوٽي عن حسين الخوارزمي عن محمد بن صديق الخبوشاني عن علي البيدوازي عن رشيد الدين البيدوازي عن السيد عبدالله عن شيخ ابي اسحاق الختلاني عن الامير علي الهمداني.
- امام رباني عن ابيه الشيخ عبدالاحد عن الشيخ رڪن الدين گنگوهي عن السيد ابراهيم الايرجي دهلوي والامام رباني عن الشيخ عبدالرشيد ملتاني عن نظام الدين ڪاڪوري عن السيد ابراهيم دهلوي عن شيخ بهاءُ الدين الشطاري القادري
- امام رباني عن الامام رضي الدين محمد باقي الدهلوي عن الشيخ عبدالباقي الامڪنوي عن الشيخ درويش محمد الامڪنوي عن الشيخ محمد زاهد الوخشوي عن الامام عبيدالله احرار عن علاءَ الدين الغجدواني [1] عن محمد بن محمد الحافظي والامام عبيدالله احرار عن يعقوب الچرخي عن علاءَ الدين العطار ڪلاهما عن الامام بهاء الدين محمد بن محمد البخاري النقشبندي

امام عبدالخالق غجدواني (طريقة نقشبنديه جي باني ءَ جي سند جو سلسلو):

پاڻ طريقه نقشبنديه جا باني آهن. غجدوان ۾ ڄاوانپنا. ۽ اتي ئي وفات ڪيائون ۽ دفن ٿيا. سندس نصب شريف امام مالڪ رضي الله تعاليٰ عنه سان ملي ٿو. سندس پيءُ شيخ عبدالجميل علماءَ ملاطيه روم جي اڪابرن مان هو. ۽ سندس ماءُ بادشاهه زادي هئي. سندس پيءُ ٻارن ٻچن سميت "ماوراء النهر" لڏي نڪتو ۽ ڳوٺ غجدوان ۾ وڃي رهيو. شيخ عبدالخالق علمن جي تحصيل بخارا ۾ علامه صدرالدين وٽ ڪئي. ۽ ظاهري علمن کان پوءِ مجاهدن ۽ رياضتن لاءِ شيخ يوسف همداني جو سندس بخارا ۾ رهڻ جي ڏينهن ۾ در جهليائين [2] هيءَ ان تائين سند آهي.

امام بهاءُ الدين النقشبندي البخاري عن الامير ڪلان بخاري عن الشيخ معمر محمد السماس عن الشيخ علي الراميتي عن الشيخ ابي الخير الفونوي عن الشيخ عارف الريوگري عن الامام عبدالخالق بن عبدالجميل الغجدواني الحنفي.

امام رباني ءَ جي شيخ امام عبدالقادر جيلاني جي واسطي سان سند:

امام رباني عن الشيخ سڪندر عن جده شيخ ڪمال عن سيد فضل عن السيد گدا رحمن عن السيد شمس الدين عارف عن السيد گدا رحمان بن ابي الحسن عن شمس الدين الصحرائي عن السيد عقيل عن السيد بهاءُ الدين عن السيد عبدالوهاب عن السيد شرف الدين القتال عن السيد عبدالرزاق عن ابيه امام عبدالقادر جيلاني.

---

1 غين جي زير، جيم جي جزم سان، بخارا جي آس پاس هڪ هنڌ جو نالو آهي. ڪفوي طبقات حنيفيه ۾ ڇپيو آهي ته "غين" جي پيش، جيم جي جزم ۽ دال جي پيش سان هڪ ڳوٺ آهي بخارا کان ڇهن فرسخن جي پنڌ تي. جڏهن ته "لب" ۾ "دال" جي زبر سان آيل آهي. (الانتباه في سلاسل اولياءُ الله)

2 قاسمي ابو سعيد غلام مصطفيٰ حاشيه التمهيد لتعريف ائمة التجديد

Scanned with CamScanner

يا يزيد بسطاميءَ تائين سند:

امام ابو محمد محي الدين عبدالقادر الجيلاني وامام عبدالخالق غجدواني كلاهما عن يوسف بن ايوب همداني عن ابي علي فارمدي عن الامام ابي الحسن الخرقاني. عن ابي المظفر الطوسي عن ابي العشعي عن الشيخ محمد المغربي عن سلطان العارفين عن الشيخ محمد المغربي عن سلطان العارفين ابي يزيد طيفور البسطامي

جنيد بغدادي تائين سند:

امام محي الدين ابي محمد عبدالقادر الجيلاني عن الامام الفقيه الصوفي ابي سعيد مبارك بن علي المحضرمي عن ابي الحسن علي بن محمد بن يوسف القرشي عن ابي الفرح يوسف الطرطوسي عن ابي الفضل عبدالواحد التميمي عن ابيه الشيخ عبدالعزيز التميمي عن ابي بكر محمد بن دلف الشبلي عن سيد الطائفه الجنيد بغدادي

امام عبدالخالق غجدواني و امام عبدالقادر جيلاني عن يوسف بن ايوب همداني عن ابي علي الفارمدي عن الامام ابي الحسن القشيري عن ابي علي الدقاق عن ابي القاسم النصر آبادي و ابي الحسن الحضرمي كلاهما عن ابي بكر الشبلي عن سيد الطائفة جنيد بغدادي

و ابو علي فارمدي عن ابي القاسم جرجاني عن ابي عثمان المغربي عن ابي علي الكاتب عن ابي علي روذباري عن الامام ابي القاسم جنيد بغدادي

امام جعفر صادق تائين:

ابوالقاسم جنيد بغدادي عن خاله سري سقطي معروف الكرخي عن الامام علي رضا عن ابيه الامام موسيٰ الكاظم عن ابيه امام جعفر الصادق.

ابو يزيد بسطامي عن جعفر بن موسيٰ الكاظم عن ابيه امام جعفر الصادق.

سري سقطي عن معروف الكرخي عن دائود الطائي عن امام ابو حنيفه عن الامام جعفر الصادق. (1)

امير المؤمنين علي بن ابي طالب تائين سلسله سند:

سري سقطي عن معروف الكرخي عن دائود الطائي عن حبيب العجمي عن الحسن البصري عن الامام الحسن بن علي عن ابيه اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب

دائود الطائي عن حبيب بن سليم السراعي عن سلمان الفارسي عن اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب

خليفته الرسول بلافصل اميرالمؤمنين ابي بكر الصديق تائين سلسله سند:

دائود الطائي عن حبيب بن سليم السراعي عن سلمان الفارسي عن اميرالمؤمنين ابي بكر الصديق

---

1 سنڌي، عبيدالله، مولانا، التمهيد لتعريف ائمة الجديد.(الملخص)

Scanned with CamScanner

رضي الله تعاليٰ عنه

امام جعفر عن ابي ام القاسم بن محمد بن ابي بڪر الصديق عن سلمان الفارسي عن سيدنا ابي بڪر الصديق.

سلسله تصوف جي سندن بابت ڪجھ ضروري وضاحتون:

شاه ولي الله محدث دهلوي رحمة الله عليه الانتباه ۾ سلسله تصوف جي ڪجھ اعليٰ سندن بابت ضروري وضاحتون ڏنيون آهن. جيڪي تصوف جي سلسله اسناد بابت ڪجھ اعتراضن کي دفع ڪن ٿيون، ان ڪري هتي انهن جو ذڪر ڪرڻ تمام ضروري آهي.

هڪ اعتراض حضرت حسن بصريءَ جي حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه کان فيض وٺڻ بابت آهي محدث حضرت حسن بصريءَ ۽ حضرت علي جي ملاقات کي ثابت نه ٿا مڃن.

ٻيو اعتراض ابوالحسن خرقانيءَ جي سند بابت آهي ته اهو شيخ با يزيد بسطامي جي وفات کان گهڻو پوءِ ڄائو.

ٽيون اعتراض شيخ بايزيد جي امام جعفر صادق سان منسوب سند جي مٿان آهي ته شيخ بايزيد امام جعفر صادق جي وفات کان پوءِ ڄائو آهي.

چوٿون اعتراض امام جعفر جي قاسم جي ذريعي سلمان فارسيءَ کان فيض وٺڻ بابت آهي ته قاسم جو سلمان فارسيءَ کان فيض وٺڻ اسماء رجال جي روشنيءَ ۾ ناممڪن آهي.

امام شاه ولي الله انهن اعتراضن کي هن طرح ختم ڪيو آهي:

"خواجه ابوالحسن خرقانيءَ شيخ بايزيد بسطاميءَ کان باطني طريقي سان فيض پرايو آهي ظاهري طريقي سان نه. ڇاڪاڻ ته ابوالحسن خرقاني شيخ بايزيد جي وفات کان وڏو عرصو پوءِ ڄائو.

اهڙيءَ طرح شيخ بايزيد سيدنا امام جعفر صادق کان باطني طريقي سان فيض پرايو ظاهري طريقي سان نه. اهڙيءَ طرح امام قاسم سلمان فارسيءَ کان پڻ باطني طريقي سان فيض پرايو. (1) ٻئي هنڌ لکي ٿو:

ڄاڻڻ گهرجي ته شيخ ابوالحسن خرقانيءَ بايزيد بسطاميءَ جي روحانيت کان فيض ورتو جيئن اويس (قرني) قدس سره منبع انوار عليه افضل الصلواة واڪمل التحيات کان فيض ورتو. ساڳيءَ طرح سلطان العارفين بايزيد امام جعفر صادق جي روحانيت کان فيض ورتو. سندس صحبت واري روايت صحيح ناهي. ۽ امام جعفر صادق پنهنجي آباء ڪرام کان ورثي ۾ مليل انوارات جي باوجود پنهنجي ناني قاسم بن محمد بن ابي بڪر صديق کان فيض ورتو اهو فقهاء سبعه تابعين مان هڪ هو. ظاهري ۽ باطني علمن ۾ سيني کان وڌيڪ باڪمال هو. سندس نسبت سلمان فارسيءَ رضي الله عنه سان جڙيل هئي. ۽ سلمان باوجود نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي صحبت جي شرف حاصل ڪرڻ جي ابوبڪر صديق کان

1 دهلوي ولي الله شاه، الانتباه في سلاسل اولياء الله صفحه 33_34 ڪتب خانه علويه رضويه مسجد نوري حنفيه و ڊيڪوٽ روڊ لائلپور

طريقت جي سند ورتي ۽ ان نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن کان ۽ امام جعفر صادق جو ٻيو طريقو سندس ابن ڏاڏن کان باب مدينہ العلم تائين جو مشهور آهي.[1]

مٿي جيڪي سندون ذڪر ڪيون ويون آهن، سي امام انقلاب مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي ڪتاب التمهيد تان نقل ڪيون ويون آهن. مولانا سنڌيءَ، انهن اعتراضن جي مدنظر، شاهہ ولي الله صاحب وانگر انهن کي روحانيت تي محمول ڪرڻ بجاءِ وچ وارن واسطن کي ملائي انهن اعتراضن جو جواب ڏئي ڇڏيو آهي، جيئن حسن بصريءَ جي سند بابت پاڻ لکن ٿا:

"مشهور آهي تہ حسن بصريءَ اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب کان فيض ورتو. جنهن ڪري معاملي ۾ اختلاف ٿي پيو. تنهن ڪري صحيح هن طرح آهي، جنهن ۾ ڪو شڪ بہ نہ رهندو تہ: حسن بصري ابو محمد حسن بن عليءَ کان ۽ ان پنهنجي پيءُ اميرالمؤمنين کان فيض حاصل ڪيو."[2]

اهڙي طرح بايزيد بسطاميءَ جي سند هن طرح نقل ڪئي اٿن "بايزيد بسطامي عن جعفر بن موسيٰ الڪاظم بن جعفر الصادق وموسيٰ عن جعفر الصادق."[3]

اهڙي طرح ابو الحسن خرقانيءَ جي سند بايزيد سان هن طرح ملائي اٿن:

"ابو الحسن خرقاني عن ابي المظفر الطوسي، عن ابي العشعي عن الشيخ محمد المغربي عن سلطان العارفين ابي يزيد طيفورالبسطامي."[4]

هيءَ نهايت اعليٰ تحقيقي جواب آهي جنهن سان سلسلہ تصوف جون اُهي سندون جن مٿان اعتراض هئا سي مڪمل ٿيو وڃن ٿيون.

فصل پنجون : سيرت

مخدوم محمد معين آخري وقت ۾ آزاد مشرب ٿي پيو هو. تصوف جو وحدت الوجودي ٽولو ان حوالي سان هونءَ بہ شهرت رکندڙ آهي. مخدوم معين بہ جڏنهن انهيءَ ٽولي سان وابستہ ٿيو تہ آزاد خيال ٿي پيو. ۽ انهيءَ سبب جي ڪري "سماع" کي نہ رڳو جائز سمجهندو هو پر عبادت جي درجي تائين ان جو قائل ٿي پيو هو. سندس خاص انهيءَ سماع واري خصلت، وحدت الشهود جي پيروڪارن ۽ سندس تصوف جي اصل طريقي نقشبنديءَ جي پيروڪارن کي مٿس چيڙائي وڌو. هيءُ رنگ مٿس شاه عبداللطيف سان دوستيءَ کان پوءِ چڙهيو ۽ هن دوستيءَ کيس نقشبندي، احمدي ۽ شهودي سلسلي وارن کان ڇني ڌار ڪري ڇڏيو. جنهن ڪري مخدوم محمد هاشم جي پٽ ۽ پوٽي مخدوم عبداللطيف، صاحب ذب ذبابات ۽ مخدوم

---

1 حوالو ساڳيو صہ 39.

2 سنڌي، مولانا عبيدالله مولانا التمهيد لتعريف ائمة التجديد. صفحہ 320

3 حوالو ساڳيو صفحہ 319

4 سنڌي، مولانا عبيدالله مولانا التمهيد لتعريف ائمة التجديد. صفحہ 316

Scanned with CamScanner

محمد ابراهيم صاحب قسطاس المستقيم، سندس ڪردار ڪشي ڪئي آهي. مخدوم عبداللطيف انهيءَ باري ۾ لکي ٿو:

انهٔ لايقبل دعوة الوليمة ولوڪانت من اي الداعي الا اذا الزم علي نفسه شرط احضار المطرية الفاسقة في مجلسه و احضار المعازف والملاهي فتغني بها عندهٔ في ذالڪ المجلس علي روءس الاشهاد بالاغاني. ومن اخذه القروض طول عمره بطريق الربوا. ومن عمله الدائم علي بيع السلم من غير وجود الشرائط المعتبرة في صحتها[1]

ڪنهن به دعوتيءَ ڪان وليمي جي دعوت ايستائين قبول نه ڪندو هو. جيستائين اهو سندس مجلس ۾ فاسق ناچڻيون گهرائڻ ۽ سازن سروزن جي بندوبست جي پڪ نه ڏيندو هو. جيڪي سر عام مجلس ۾ ماڻهن آڏو ڳائيندڙيون هيون. پنهنجي ڊگهي عمر تائين وياج جي طريقي تي ماڻهن ڪان قرض وٺندو هو. ۽ 'بيع سلم تي' ان جي صحيح هئڻ لاءِ رکيل معتبر شرطن ليڻ ڪان سواءِ سدائين عمل ڪندو هو"

مخدوم ابراهيم ٺٽوي انهيءَ سلسلي ۾ لکي ٿو.

ثم قلد بقلادة السيد عبداللطيف التارڪ واستاجر عنه القوالين المشهورين في ذالڪ الزمان بالابتداع والتغني وضرب الآلات المسمي احدهما بآنچل والآخر بالچنچل، باغية نغنية مسماة بدوري بالنڪاح الشرعي وڪانا يتقوڪان ويتغنيان مع ضرب الآلات عندهٔ في مجلس الرجال وڪانت يتغني مع المد عندهٔ اذا ڪان مع النساء وانتقضت حمية السادة النقشبندية الاحمدية المعصومية[2]

پوءِ جڏهن سيد عبداللطيف "تارڪ" جو گٽ ڳچيءَ ۾ وڌائين تہ ڪانئس اجرت تي، تنهن زماني جا بہ مشهور قوال: نالي آنچل ۽ چنچل ورتائين. جيڪي بدعت، ڳائڻ ۽ سازن وڄائڻ جا ماهر هئا. ۽ هڪ باغي ڳائڻي نالي دوري شرعي نڪاح ۾ ورتائين. مردن جي مجلس ۾ قوال ڳائيندا هئا ۽ ساز وڄائيندا هئا ۽ عورتن جي مجلس ۾ ڳائڻي ڳائيندي وڄائيندي هئي. ۽ سادات نقشبنديہ، احمديہ، معصوميہ جي حميت وڃائي ڇڏيائين."

هيءَ بہ حوالا مخدوم معين جي سيرت جي منفي پهلوءَ طور سندن ٻن نقادن ڪان منقول آهن. هيءَ هڪ حد تائين صحيح آهي تہ مخدوم معين آخري عمر ۾ سماع کي عبادت سمجهندو هو. پر صوفين جي سماع جي جيڪا روايت رهي آهي ان جي لحاظ ڪان مٿين ٻن حوالن ۾ قدري وڌاءُ نظر اچي ٿو. مخدوم معين جا همعصر سندس تقريبن هر ڪتاب جا رد لکندا رهيا آهن؛ پر انهن سندس سيرت ۽ ڪردار تي ڪجهہ بہ برو پلو نہ لکيو اهي. اهڙيءَ طرح مخدوم محمد معين جو همعصر ۽ استاد شاه ولي الله ڪانئس پري هئڻ باوجو گهڻو ويجهو هوندو هو. ايستائين جو خط وڪتابت جي ذريعي تمام ويجهن احوالن ڪان بہ هڪ ٻئي کي واقف رکندا هئا. شاه ولي الله جي هڪ خط مان اندازو ٿئي ٿو تہ مخدوم معين کيس پنهنجي بواسير جي

---

1 ٺٽوي، عبداللطيف، مخدوم: ذب ذبات" صفحہ: 10، جلد: 1، ڇاپو: پهريون، 1959ع — 1379هہ سنڌي أدبي بورڊ

2 ٺٽوي، محمد اابراهيم، مخدوم:" القسطاس المستقيم" قلمي، صفحہ: 147 ،مدرسہ مظهرالعلوم کڏو ڪراچي

Scanned with CamScanner

بيماري، شايد سندس ڌيءَ قرة العين، جي بيماريءَ ۽ جاگير جي ضبطيءَ جو احوال بہ لکي موڪليو آهي[1] شيخ ابوالقاسم جي نسبت ڇڏڻ جو معاملو بہ هن شاه ولي الله کان ڳجهو نہ رکيو. جنهن تي شاه ولي الله کيس تلقين ڪئي جيڪا مٿي گذري چڪي. پر مخدوم معين جي سيرت ۽ ڪردار جي حوالي سان شاه ولي الله جي خطن ۾ ڪٿي بہ ڪا اهڙي تلقين نہ ٿي نظر اچي، جيڪا مخدوم معين جي منفي ڪردار تي صرف اشاروئي ڪري ها. پر ان جي مقابلي ۾ شاه صاحب جي خطن ۾ مخدوم صاحب لاءِ جيڪي لفظ ڳالهايل ۽ کيس خطاب ۽ لقب ڏنل آهن، سي پاڻ مخدوم معين جي اعليٰ سيرت ۽ علمي وڏائيءَ جو نهايت اعليٰ درجي جو نقشو پيش ڪن ٿا. شاه ولي الله صاحب جن هڪ خط ۾ لکن ٿا:

"هميشہ صبح ۽ شام ظاهري توڙي باطني برڪت جون هوائون ان محفل مٿان پيون گهلن، جنهن ۾ ويهندڙ سياڳا ۽ خوش نصيب آهن. ۽ رحمت هجي ان شخص مٿان جيڪو عمدين نشانين وارو آهي، مقصد ۽ مرادن ۾ سيني ۾ اڳ اڳرو ۽ الله جي رسيءَ کي مضبوط ۽ سڪ جهليو بيٺل آهي. سنت جو واهرو ۽ مددگار آهي. پر ڪيترو نہ چڱو مددگار آهي. آمين."[2]

صالح عارف ۽ روحانيت جا صاحب 'صحبت' کي تمام مٿاهون عمل سمجهندا آهن، جن جو اصول هوندو آهي تہ "صحبت صالح ترا صالح کند — صحبت طالع ترا طالع کند. تہ جنهن شخص جي محفل اهڙي هجي جنهن ۾ ويهندڙن کي شاه ولي الله صاحب جهڙو عارف ڪامل شخص "سياڳو ۽ خوش نصيب" سمجهي، صاف ظاهر آهي تہ اهو شخص ڪيڏو نہ باڪمال روح پرور، صالح ۽ نيڪ سيرت هوندو جيڪو شخص شاه ولي الله صاحب جي شاهديءَ مطابق "الله جي رسيءَ کي مضبوط ۽ سڪ جهليو ويٺل آهي، سنت جو واهرو ۽ مددگار آهي. سو عمل، ڪردار، سيرت ۽ اخلاق جو يقينن پيڪر هوندو. ۽ مٿان وري اهو بہ تاڪيد تہ ڪيڏو نہ ڀلو مددگار آهي. اهو ئي سبب هو جو هن شخص مخدوم معين سان شاه ولي الله محدث دهلوي انتهائي محبت رکندو هو. شاه صاحب جي مخدوم معين ڏانهن لکيل خطن مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ مخدوم صاحب جي خطن جو هميشہ انتظار ڪندو رهندو هو. ۽ پنهنجي هڪ خط ۾ ساڻس ملڻ جي شوق جو پڻ نهايت سهڻي پيرائي ۾ اظهار ڪيو اٿس.

مخدوم محمد هاشم پڻ مخدوم موصوف کي وڏا وڏا القاب ڏنا آهن، "سيدي ومولاي" جي لفظن سان کيس سڏيو اٿس. هڪ رباعيءَ ۾ کيس "اي عاشق صادق محب خوش نام"[3] سڏيو آهي. يعني (اي سچا عاشق، محبت ڪرڻ وارا ڀلي نالي وارا) مخدوم محمد هاشم جا هي لفظ مخدوم محمد معين جي، الله ۽ رسول جي سچي عاشق ۽ محبت ڪرڻ واري هئڻ جا شاهد آهن.

مخدوم صاحب جي سيرت ۽ ڪردار جو پتو ان مان بہ لڳائي سگهجي ٿو تہ سندس دوستي ياري ۽ اٿڻ ويهڻ عارفن، صالحن ۽ الله لوڪ بزرگن سان ٿي هوندو هو. جيئن مولوي رحمان علي لکيو آهي تہ: بصحبت

1 دهلوي، ولي الله، شاه: خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن "(سنڌي ترجمو) اڻ ڇپيل، ص: 18

2 دهلوي، ولي الله، شاه: خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن (سنڌي ترجمو) اڻ ڇپيل ص: 19

3 قانع، مير علي شير: مقالات الشعراء" صفحہ: 363، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو

Scanned with CamScanner

بسياري از بزرگان دين رسيده"[1] يعني تمام گھڻن بزرگن جو صحبت يافته هو. ساڳي ڳالھ تحفة الڪرام ۾ به لکيل آهي[2] جنهن شخص جو روح بيقرار عارفن جي صحبت ۾ قرار وٺي ۽ وڏا وڏا عارف ساڻس ملڻ ۾ خوشي ۽ روحاني راحت پائنن، سواخلاقي ۽ روحاني طور ضرور ڪنهن اعليٰ منزل جو مالڪ هو. مير علي شير قانع شاه عبداللطيف جي ساڻس آخري ملاقات ۽ وفات وارو قصو نقل ڪرڻ مهل لکيو آهي ته مخدوم صاحب جي بلند مقاميءَ لاءِ ايترو ئي ڪافي آهي جو شاه عبداللطيف جهڙو عارف به سندس ملاقات جو مشتاق هو. سندس ڪري ئي ٺٽي ايندو هو ۽ سندس لاڏاڻي کان پوءِ ٺٽي وڃڻ ئي بند ڪري ڇڏيائين.[3]

مڪتوبات شاه فقير الله علويءَ ۾ شاه فقيرالله علويءَ جا خط پڻ مخدوم محمد معين ڏانهن لکيل آهن[4] جيڪي خط مخدوم معين شاه فقيرالله علويءَ جي وچ ۾ محبت ۽ عقيدت جا شاهد عادل آهن. اهڙيءَ طرح مخدوم محمد هاشم جي مرشد سيد سعد الله سورتيءَ سان به سندس خط وڪتابت رهي. جنهن ۾ سيد صاحب سندس صوفيانه قابليت جو اقراري آهي[5] هيءَ سڀ ڳالهيون اها شاهدي ڏيون ڏين ته مخدوم معين وڏن وڏن عارفن جو صحبتي، انهن جو تعلقدار ۽ ڏک سک ۾ چڱي مٺي ۾ حال پائي هو. ان ڪري اعليٰ روحاني منزلن جو مالڪ پڻ هو.

وقت جي حاڪمن وٽ رتبو:

مخدوم معين جنهن رتبي جو عالم هو. ۽ جا حيثيت کيس حاصل هئي تنهن مطابق وقت جي حاڪمن وٽ سندس ڄاڻ سڃاڻ ڪاوڙي ڳالھ ڪونهي. ڏٺو ويو آهي ته اڪثر عالم پنهنجي علم کي وقت جي حاڪمن وٽ رتبي ماڻڻ ۽ مالي فائدا ۽ وظيفا ماڻڻ جو ذريعو بنائيندا آهن. پر مخدوم محمد معين جو رتبو ۽ حيثيت ان کان تمام مٿاهين هئي. قانع تحفة الڪرام ۾ لکيو آهي ته: "(وقت جا) حاڪم وڏي احترام سان سندس زيارت لاءِ ايندا هئا ۽ هيءَ به هين صاحبان تحقيق جي بنسبت ساڻن چڱي ملاقات ڪندو هو."[6]

هڪ غير جانبدار مورخ ۽ لفظن جو صحيح استعمال ڄاڻندڙ هڪ تذڪري نگار جا هيءَ نهايت احتياط ۽ وڏاءَ کان پاڪ چيل لفظ ٻڌائن ٿا ته مخدوم معين عام اهل علم جي طريقي مطابق حاڪمن وٽ وڃي عزت وٺڻ يا ڪائنن انعام اڪرام ۽ وظيفا وظائف وٺڻ جو عادي نه هو. بلڪ خود حاڪم وٽس ايندا هئا. ۽ اچي زيارت جو شرف حاصل ڪندا هئا. ۽ مخدوم صاحب پنهنجي طرفان ائين به نه ڪندو هو جو در هلي آيلن کان ايترو بي رخو ٿئي جو انهن جو جوڳو احترام به نه ڪري. بلڪ مخدوم معين هين

1 منشي رحمان علي، مولوي: " تذڪره علماء هند" ص:116،مطبع منشي نولڪشور لکنو 1914ع

2 قانع مير علي شير ٺٽوي تحفة الڪرام اردو ترجمو ص:693

3 قانع مير علي شير:" تحفة الڪرام" اردو ترجمو سنڌي ادبي بورڊ ص:694

4 علوي فقير الله، شاه:" مڪتوبات شاه فقير الله علوي" صفحه: 1067 مطبع اسلاميه سٽيم پريس لاهور

5 وفائي، دين محمد، مولانا تذڪره مشاهير سنڌ ص: 159

6 قانع مير علي شير:" تحفة الڪرام" اردو ترجمو سنڌي ادبي بورڊ.. ص:694

Scanned with CamScanner

صاحبان تحقيق جي پيٽ ۾ سندس در هلي آيل حاڪمن سان بهتر ملاقات ڪندو هو. تذڪره علماءِ هند ۾ پڻ هن طرح آهي ته:

"حڪام وقت بديدنش بڪمال تعظيم مي رسيدند وی نيز ايشان ملاقاتها نيڪو ڪرد"[1]

(وقت جا حاڪم ڪيس ڏسڻ لاءِ ڪمال درجي جي تعظيم ڪندي وٽس ايندا هئا ۽ پاڻ به ساڻن چڱي ملاقات ڪندو هو.)

انهيءَ باوجود مخدوم معين ڪڏنهن ڪڏنهن ڪن حاڪمن جي ڏمر جو پڻ نشانو بنبو رهيو. هڪ موقعي تي سندس جاگير ضبط ڪئي وئي، جنهن تي ساڻس، هڪ خط ۾ شاه ولي الله صاحب به افسوس جو اظهار ڪيو[2] هڪ خط ۾ شاه فقير الله علوي ان تي افسوس جي اظهار سان گڏ پنهنجي طرفان دعا جي مدد ۽ معاونت سان گڏ صلواة تنجينا جو وظيفو به ڏسيو آهي[3] ان کان پوءِ هڪ خط ۾ جاگير جي بحاليءَ تي شاه فقير الله ڪيس مبارڪ ڏني آهي.[4] ڪن حاڪمن طرفان ساڻس حسد ۽ ساڙ جو اهڙو هڪ واقعو دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو جيڪو تحفة الطاهرين واري هن طرح نقل ڪيو آهي:

"نواب سيف الله خان جي مقربن مان هڪ شخص هو جيڪو غفران منزلت مخدوم محمد معين سان حسد رکندو هو ۽ ڪيس ايذائڻ جا وجهه پيو ڳوليندو هو ته ڪيئن به ڪري نواب کي مخدوم جامع العلوم کان منحرف ڪري وٺي. پر ڪيس موقعو ميسر نه ٿي ٿيو. نيٺ هڪ ڏينهن نواب جي خدمت ۾ چاپلوسي ڪندي چاچڪان سرڪار (ٺٽي جو هڪ پرڳڻو آهي) جي فوجداري پنهنجي لاءِ حاصل ڪري ورتائين. سندس اندر ۾ اهو هو ته اتي وڃي مخدوم معين جي جاگير جيڪا انهيءَ سرڪار سان تعلق رکندي هئي، تنهن کي اهڙو ويران ڪري جو ٻيهر آباديءَ لائق نه ٿي سگهي. مخدوم انتهائي بي چينيءَ جي حالت ۾ شيخ ابوالقاسم ولايت مآب جي خدمت ۾ پهتو جيڪو وضوءَ ۾ مصروف هو. ڪيس حقيقت حال جي ڪيائين. بزرگن کي انتهائي بيچينيءَ جي ڪري دل ۾ سور ٿيو. ۽ جنهن ڪونئري سان وضو ٿي ڪيائين، سو سندس هٿ مان ڪري پيو ۽ ڀڄي پيو. مخدوم ڏانهن متوجهه ٿي ڪيس چيائين "دل نه لاهه. ان بدبخت جو حال به هن ڪونئري جهڙو ٿيندو" چون ٿا ته جنهن گهڙيءَ نواب جي خدمت مان مذڪور سرڪار جي فوجداري جو پروانو ماٿيائين ۽ روانو ٿيو. ڳوٺ جي گهاٽ وٽ پهتو ته سندس گهوڙي تيز ڪاڏو ۽ ڪيس زمين تي آٽي ڪٽي ڦهڪايائين. سندس هڪ پير رڪاب ۾ ڦاسي پيو ۽ گهوڙو وٺي ڀڳو. ۽ ڪيس زمين تي گهليندو ويو. سندس هڏا ڀڄي پيا ۽ سندس روح وارو پکي جسم جي پڃري مان نڪري ويو."[5]

بهرحال مخدوم معين حاڪن جي ڏمر ۽ عتاب جو شڪار به ٿيو ته حاڪمن کان عزتون، مانُ ۽ مرتبو به ماٿيائين. 'حاڪم سندس زيارت لاءِ وڏي تعظيم سان ايندا هئا'. حاڪم سندس سفارش ٻڌندا هئا ۽

1 منشي رحمان علي، مولوي:" تذڪره علماء هند". ص:116

2 راڇپر محمد انس خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن سنڌي ترجمو ۽ ڇپيل. ص:18

3 علوي فقير الله شاه مڪتوبات شاه فقير الله علوي صفحه 107 مڪتوب 22

4 علوي فقير الله شاه مڪتوبات شاه فقير الله علوي صفحه 108 مڪتوب 23

5 ٺٽوي، محمد اعظم شيخ تحفه الطاهرين صفحه 84_83_82

Scanned with CamScanner

انهن وٽ سندس ڳالهه هلندي هئي. 'تذڪره صوفياءِ سنڌ' ۾ هڪ واقعو منقول آهي ته محمد جعفر شيرازي سير خاطر ٺٽي آيو. ۽ ٺٽي ۾ مخدوم محمد معين کان اچي علمي استفادو ڪيائين. مخدوم معين ٺٽي جي ناظم وٽ سندس سفارش ڪئي. جنهن جي وسيلي ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي صاحبزادي وٽ باريابي ماڻيائين ۽ سندس مصاحبن ۾ شمار ٿي ويو.[1]

فصل ڇهون: سياسي حالات

مخدوم معين جي دور جا مغل بادشاهه:

مخدوم محمد معين جي ولادت 1093هه ۾ ٿي. هيءَ ڏينهن اهي هئا. جن ۾ هندستان تي عظيم مغل شهنشاهه اورنگزيب عالمگير حڪومت ڪندو هو. اورنگزيب عالمگير 1069هه/ 1658ع ۾ دهليءَ جي تخت شاهيءَ تي براجمان ٿيو. اورنگزيب کان اڳ سنڌ جي مغل بادشاهت هيٺ اچڻ کان پوءِ هندستان تي ٽي مغل بادشاه: شهنشاه اڪبر اعظم (1000_1014) جهانگير (1014_1037) ۽ شاهجهان (1037_1069) حڪومت ڪري چڪا هئا. مغل شهنشاهت جا پريا ٻاهتر سال گذرڻ کان پوءِ مخدوم محمد معين ٺٽي ۾ ڄائو. هنن ڏينهن ۾ جيتوڻيڪ ٺٽو اڃان به مغل نوابن جي زير تسلط رهيو پر سنڌ ملڪ جي اڪثر حصن تي عباسين عرف ڪلهوڙن جو غلبو ٿي چڪو هو. خدادا خان لب تاريخ سنڌ ۾ لکيو آهي ته نواب مير محمد اڪرم سن 1090هه 1679ع ۾ مغلن طرفان آخري نواب هو. هن کان پوءِ دهليءَ جي بادشاهن طرفان نوابن يا حاڪمن اچڻ جو سلسلو بند ٿي ويو[2] مير محمد اڪرم جي 1090هه ۾ مقرريءَ کان پوءِ ڪلهوڙن جي غلبي حاصل ڪرڻ جي تاريخ 1092_ 1679ع جو تخمينو لڳائي وئي آهي.[3] ان کان پوءِ 1118هه/1706ع تائين اورنگزيب جي شهنشاهت رهي پر بکرپرڳڻو مغلن کان آزادي حاصل ڪري مقامي حڪمرانن ڪلهوڙن جي هٿ هيٺ اچي ويو. 1118هه ۾ اورنگزيب وفات ڪئي[4] هاڻي مخدوم محمد معين 25 سالن جي عمر جو ٿي چڪو هو. موصوف جي هيءَ عمر ڪامل بلوغت، شعور ۽ سمجهه واري عمر هئي. ان لحاظ کان مخدوم موصوف شعور جي اک اورنگزيب جي بادشاهيءَ ۾ کولي. اڪبر کان اورنگزيب تائين مغل شهنشاهت جو نهايت مستحڪم دور تصور ڪيو ويندو آهي، پر سنڌ لاءِ ساڳيا لاٽون ساڳيا چگهه واري ڪار هئي. مغلن سنڌ کي بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽي پرڳڻن ۾ ورهائي ڇڏيو هو ٽنهي پرڳڻن تي الڳ الڳ نواب موڪليندا رهندا هئا. اورنگزيب خود به شاهجهان جي دور ۾ ٺٽي جو وائسراء رهيو. تن ڏينهن ۾ خط لکي شاهجهان کي سنڌ ملڪ جي حالات کان آگاهه ڪياتين ۽ مختلف قبيلن جي روش کان آگاهه

---

1 قدوسي، اعجازالحق، تذڪره صوفياءِ سنڌ صفحه 959 اردو اڪيڊمي
2 خداداد خان، خانبهادر: لب تاريخ سنڌ فارسي ص 80 سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي/حيدرآباد 1959ع
3 لاکو غلام محمد: ڪلهوڙا دور حڪومت انجمن اتحاد عباسيه پاڪستان ڪراچي سال 2004ع
4 مسافر محمد صديق: سنڌ جي تاريخ ڀاڱو پنجون ص 52 انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سال 2008

Scanned with CamScanner

ڪيائين. اورنگزيب جي شهنشاهت جي آب ۽ تاب واري دور پوپيان، شهنشاه بهادر شاه کان وٺي شهنشاه محمد شاه تائين مخدوم محمد معين کي مغلن جي طوائف الملوڪيءَ جو اهو دور ڏسڻ لاءِ مليو جنهن ۾ راشدي صاحب جي بقول: تخت ۽ تاج جي حصول لاءِ هندستان اندر اها ڪشت ۽ خون ٿي، ايڏو هنگامو برپا ٿيو ۽ برادر ڪشيءَ جو اهو دور دورو هليو جو مغلن جي مستحڪم ۽ عظيم سلطنت جا پرزا پرزا ٿي ويا."[1]

اورنگزيب کان پوءِ 1119هه/1707ع ڌاري اورنگزيب جو پٽ شهزادو بهادر شاه تخت تي ويٺو. راشدي صاحب لکيو آهي تہ: شاه عالم بهادر شاه ٻن سالن جي ڪشت ۽ خون ڪرڻ بعد جڏهن لاهور ۾ مئو تہ خانہ جنگيءَ جي باهہ ۾ ڪنهن کي سندس ڪفن دفن جو خيال ڪونہ رهيو ۽ برابر هڪ مهينو بادشاهہ سلامت جو لاش لاوارث پيو رهيو. 1124هه/1717ع ڌاري بهادر شاه جي قتل کان پوءِ سندس پٽ معزالدين جهاندار شاه دهليءَ جي تخت تي ويٺو. بيڪار عياش ۽ انهيءَ حد تائين عياش جو سلطنت جو سڄو ڪاروبار لعل ڪنوار نالي سندس هڪ رنگيلي سينڌي هلائيندي هئي. جنهن ڪري بادشاهہ جو رهيو کهيو وقار رعب ۽ مان بہ هليو ويو. رنگيلن، رزيلن، دهلارين ۽ ميراثين کي وزارتون، صوبيدارين ۽ فوجي عملدارين مليون. باز جي آکيري ۾ چهرا آباد ٿيا ۽ بلبل جي جاءِ ڪانءَ اچي ورتي. سال کن کان پوءِ فرخ سير بن عظيم الشان بن شاه عالم بن اورنگزيب عالمگير انتهائي سفاڪيءَ ۽ بي رحميءَ سان کين مارائي پاڻ تخت تي قبضو ڪيو. فرخ سير 1131هه تائين رهيو ڪيس نهايت بي رحميءَ سان انڌو ڪري مارايو ويو. "فاعتبرو يا اولي الابصار" مان اهو سال برآمد ٿئي ٿو. فرخ سير کان پوءِ ٽي شهزادا: رفيع الدرجات، رفيع الدولہ ۽ نڪوسير تحت تي ويٺا ۽ مئا. آخر ۾ ساڳئي سال محمد نصير الدين تخت نشين ٿيو. جنهن کي اڳتي هلي عوام ۽ آخر ۾ تاريخ محمد شاه رنگيلي جو نهڪندڙ لقب ڏنو.

مخدوم محمد معين جي ولادت جي سال کان ٺٽي تي مغلن جي آخري نواب نواب صادق علي خان جي دور تائين مخدوم موصوف، 26 نواب مغلن طرفان ٺٽي مٿان مقرر ۽ معزول ٿيندي ڏٺا. جيئن بکر تي خدا داد خان جي چوڻ مطابق، مقرر ٿيڻ کان پوءِ آخري مغل نواب وڌ ۾ وڌ بہ سال حڪومت ڪري سگهندا هئا.[2] تيئن ٺٽي تي مغل نواب هن دور ۾ ڪي صرف سال تہ ڪي چند مهينا رهيا. مغل نوابن جو تفصيلي ذڪر ڪرڻ بجاءِ هيٺ آءٌ صرف اهو بيان ڪندس تہ نواب ڪهڙين وصفن ۽ اخلاقن جا مالڪ هئا. انهن جو سنڌ ۽ سنڌي عوام سان برتاءُ ڇا هوندو هو. انهن جي حڪومت ۾ سنڌي عوام ۾ ڪهڙي سوچ پلجي رهي هئي.

ٺٽي جا نواب ۽ عوام جي حالت:

گورنرن، صوبيدارن ۽ ٻين عملدارن کي پگهار بجاءِ سنڌ جون زمينون جاگيرطور ملنديون هيون. جاگيردارن ۽ عملدارن جا تڪڙا تبادلا ٿيندا هئا. جنهن سبب زمينن جي سڌاري جي ڪنهن کي بہ ڳڻتي

1 راشدي حسام الدين: ڳالهين ڳوٺ وڻن جون، پهريون ڇاپو 1981ع انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي ۽ حيدرآباد

2 لاکو غلام محمد: ڪلهوڙا دور حڪومت صہ 104

نہ رهي. ان ڪري جاگيردار پنهنجي مدت ۾صرف ڏوڪڙن ميڙڻ جي فڪر ۾ رهندو هو. جهانگير جي دور ۾ توڙي شاهجهان جي دور ۾ سنڌ اندر نا اهل گورنر موڪليا ويندا هئا. جن کي زميندارئ بابت ڪابہ ڄاڻ ڪانہ هوندي هئي. نتيجي طور تي هو وري ٽين ڌر کي زمين ڏيندا هئا. راشدي صاحب لکيو آهي تہ: مغليہ عامل، ارباب، رئيس، قانون گو نهايت بدڪردار ۽ ظالم هئا. يوسف ميرڪ انهن جي انهن خصلتن جي ڪري انهن کي بگهڙ سان تشبيهہ ڏني آهي. هيءُ ماڻهو هارين تي ظلم ڪندا هئا. رشوت جي طور مقرر نرخ کان وڌيڪ ماليو وصول ڪندا هئا. مغل جاگيردار يا گورنر پنهنجي نا اهليءَ سبب پرڳڻي، ڳوٺ ۽ مزروعہ زمين کي ٺيڪي تي ڏئي ڇڏيندا هئا. جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو هو تہ رعيت جو واسطو حاڪم ۽ جاگيردار سان نہ پوندو هو. ۽ ٺيڪيدار نہ رڳو ناقابل برداشت من ماني مطالبا ۽ ماليا وصول ڪندو هو، پر عوام کان بيگرون بہ وٺندو هو.[1]

مغلن جي هڪ صدي جي حڪومت دوران سنڌي مسلمانن تي حاڪمن ۽ صوبيدارن جي ڪيل ظلمن ۽ ڏاڍ جا ڪي پهلو هن ريت آهن: بيگر(2) جبري محصول (3) غير قانوني محصول (4) سرڪاري عملدارن طرفان منظم ڪيل ڦرلٽ ۽ چوريون (5) عوامي ملڪيتن جي غير قانوني ضبطگي (6) اچ وڃ جي رستن جي تباهي(7) گورنرن جي بي رحمانا سلوڪ سبب ذراعت جي تباهي (8) واهن جي ڪاٽي نہ ٿيڻ (9) وڌيڪ ڍلن جو مڙهجڻ (10) مختلف قبيلن جو قتل عام. هن جو نتيجو اهو نڪتو جو مختلف قبيلا پناهہ جي خيال ۾ جدو جهد ڪندا، هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ تي رُلندا رهيا.[2]

سيوهڻ شهر تي شيرخواجہ نالي هڪ جاگيردار جو ذڪر آهي تہ ان پنهنجو نائب مقرر ڪيو. ان اناج ضبط ڪيو. گهٽ اگهہ مقرر ڪيا. ماپ ۾ ٺڳي ڪئي. واپاري ٻيڙن تي ڳرا ٽيڪس وڌائين ۽ سامان تي گهٽ معاوضو ڏنائين. جي ڪنهن شڪايت ٿي ڪئي تہ ان جي بي عزتي ڪئي ٿي وئي يا مٿن ڳرا ڏنڊ وڌا ٿي ويا، پر اهڙي ڪٺور دل جاگيردار کي سنڌس ايترين ظالمانہ حرڪتن ڪرڻ جي باوجود ترقي ڏئي ٺٽي جو گورنر مقرر ڪيو ويو.[3]

هڪ ٺٽي جي گورنر جو ذڪر آهي تہ نہ رڳو سنڌس عملدار ئي ڪٺور دل ۽ ظالم هئا، پر سنڌس زال بہ ڇڙواڳ هئي. واپارين کان زوريءَ شيون ڪٽندي هئي ۽ انهن کي ملهہ جي اڌ ادائيگي بہ ڪانہ ڪندي هئي.[4] بادشاهہ طرفان نوابيون انهن نوابن کي ڏنيون وينديون هيون جيڪي شاهي دربار ۾ چاپلوسيءَ، خوشامند، عياريءَ ۽ مڪاريءَ سان عزتون ماڻيندا هئا ۽ بادشاهہ جي رضا حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ويندا هئا. نواب جڏهن ڪنهن علائقي جا ناظم مقرر ٿيندا هئا تہ انهن کي علائقي مان اوڳاڙيون ڪرڻيون هونديون هيون. انهن مان سڀ کان پهريائين پورائو ان رقم جو ڪيو ويندو هو جيڪا شاهي دربار ۾ ڏن طور

1 راشدي، حسام الدين: مقدمہ تاريخ مظهر شاهجهاني صہ 56 سنڌي ادبي بورڊ 1962ع

2 ايمہ ايچ پنهور، مترجم غلام محمد لاکو: مضمون سنڌ جي تاريخ جو حصو: مغل منصبدارن خلاف سنڌي عوام جي شاندار جدوجهد، مهراڻ جولاءِ سيپٽمبر صہ 132 سنڌي ادبي بورڊ 1990ع

3 حوالو ساڳيو صہ 115

4 حوالو ساڳيو صہ 119

Scanned with CamScanner

ڏني ويندي هئي. ان کان پوءِ ڪا رقم بہ مقامي حاڪم پنهنجي عياشين ۾ پوري ڪري ڇڏيندا هئا. ناظر علائقي جي ماڻهن جي ڀلائيءَ جي ڪابہ پرواهہ نہ ڪندا هئا. ۽ گهٽ ڪري بادشاهہ بہ ان پاسي توجهہ نہ ڏيندا هئا. وري بادشاهہ يا شهزادو وغيره ڪنهن علائقي ۾ گهمڻ نڪرن تہ علائقي لاءِ آفت ۽ مصيبت بڻجي پون. قانع تحفة الڪرام ۾ هڪ واقعو لکيو آهي تہ سال 1069هہ ۾ اورنگزيب عالمگير جي دور ۾ ٺٽي ۾ قباد خان ناظم مقرر ٿي آيو. اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ (ٺٽي مٿان بہ مصيبتون، هڪ) ڏڪار ۽ وباجي مصيبت اچي ڪڙڪي ۽ ان سان گڏ (ٻي مصيبت) شهزادو محمد دارا شڪوه بہ اچي ڪڙڪيو. جنهن جي لشڪر جي اچڻ سان ويتر نئين مصيبت پيدا ٿي پئي. ٺٽي اچڻ وقت دارا شڪوه اهو سمجهي رهيو هو تہ اتي جو قلعو رهڻ جوڳو هوندو (پر جڏهن قلعو) ڏٺائين تہ پڇيائين تہ "هيءَ ڪنهن جي حويلي آهي؟" جڏهن ڪيس ٻڌايو ويو تہ دارالحڪومت ۽ قلعي جا شاهي محلات اهي ئي آهن تہ ڪاوڙ ۾ ٻاهر نڪري، ان کي ٻاهہ ڏيڻ جو حڪم ڏنائين. نيٺ حڪم مطابق شهر جو گهاٽ ٻاهہ ڏئي ساڙيو ويو. جنهن تي ان جو نالو "سوختہ گهاٽ" پئجي ويو.[(1)]

جيتوڻيڪ ڪڏهن ڪڏهن ناظم عوام جي ڀلي ۾ غفلت جا مرتڪب ٿيڻ تي بادشاهن جي پڇاڻي هيٺ بہ ايندا هئا، جيئن هڪ مغلن طرفان مقرر ٿيل ناظم رستم جو واقعو قانع لکيو آهي تہ جهانگير بادشاهہ هن کي پنج هزاري منصب سان سر بلند ڪري ٺٽي جي حڪومت ۽ نگراني عطا ڪئي. ۽ مير عبدالرزاق معموريءَ کي ٺٽي جي زراعت جي قديم دستور ۽ رواج جي مطابق جمع بندي ڪري (جملي پيداوار) ڪيس جاگير ۾ ڏيڻ جو حڪم ڏنو. ان ڪا نسواءِ بہ لک روپيہ نقد انعام ڪيس مزيد امدادي اخراجات جي طور عطا ٿيا. ظل الاهيءَ کي هن صوبي جي آباديءَ جو وڏو خيال هو.انڪري (هيءَ ملڪ) مذڪوره مرزا جي حوالي ڪري ڪيس هتي جي رعيت جي دلجوئي ۽ خلق کي آرام پهچائڻ جي باري ۾ تاڪيد ڪيو ويو هو. ڇاڪاڻ تہ ترخاني گورنرن جي مٿا سٽا جي دور ۾ هن ملڪ تي حد کان وڌيڪ مصيبتون اچي چڪيون هيون. حضور اعليٰ جي دل ۾ اهو ئي خيال هو تہ اهو عدل ۽ انصاف جا شرط پوريءَ طرح بجا آڻي. پر ان جي هن سرزمين تي اچڻ کان پوءِ معاملو الٽو نظر آيو. جنهن تي مجبور ٿي ڪجهہ عرصي کان پوءِ ڪيس موقوف ڪري ملڪ کي (نہ پر مرزا کي جيئن منتخب التواريخ مان معلوم ٿئي ٿو.[(2)] راجہ سنگهہ سن جي حوالي ڪيو ويو. ۽ فيصلو ٿيو تہ جيستائين مرزا رستم فريادين کي راضي نہ ڪندو تيستائين ان کي دربار حاضر ٿيڻ جي اجازت نہ ملندي.[(3)]

هن واقعي مان جتي بادشاهہ طرفان خلق جي دلجوئيءَ ۽ رعيت کي آرام پهچائڻ جي خبر پوي ٿي اتي اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ بادشاهہ رعيت جي معاملن ۾ پاڻ مرادو دلچسپي وٺڻ يا ناظمن طرفان غفلت جي صورت ۾ پاڻ مرادو ڪاروائي ڪرڻ بجا عوام جي شڪايتن، دانهن ۽ ڪوڪن تي انصاف لاءِ آمادا ٿيندا هئا. جيئن مرزا رستم بابت فيصلي جي لفظن سان معلوم ٿئي ٿو تہ جيستائين فريادين کي راضي نہ ڪندو

---

1 قانع مير علي شير تحفتہ الڪرام صفحہ 300_ 299 سنڌي ادبي بورڊ

2 بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر/ امير احمد مخدوم حاشيہ تحفتہ الڪرام صفحہ 290 سنڌي ادبي بورڊ

3 قانع مير علي شير تحفتہ الڪرام صفحہ 290

Scanned with CamScanner

تيستائين ڪيس دربار ۾ حاضر ٿيڻ جي اجازت نہ ملندي. ساڳيءَ طرح هن واقعي مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ مذڪوره ناظم خلق جي آرام ۽ رعيت جي دلجوئيءَ ۾ غفلت جي ڪري نہ پر ابتلندو خلق مٿان ظلم ۽ ڏاڍ جي ڪري ماڻهن جي شڪايتن جي نتيجي ۾ پڇاڻي هيٺ آيو هو. عوام جي ڀلي لاءِ ڪجهہ ڪرڻ يا نہ ڪرڻ الڳ ڳالهہ آهي. پر ظلم ۽ ڏاڍ اجائي الڳ ڳالهہ آهي. انڪري هيءَ ناظم ائين نہ چئبو تہ غفلت جي ڪري بادشاهہ جي عتاب هيٺ آيو. پر ظلم جي ڪري خلق جي ناراضگيءَ جو شڪار ٿيو. ۽ انهن جي شڪايتن تي بادشاهہ طرفان سزا ياتائين. جيئن تزڪ ۾ بادشاهہ جهانگير جا لفظ ٻڌائن ٿا:

”چون ظلم و تعدي ازو بخلق خدا بسيار رسيده بود باز خواست آن بمقتضاي عدالت لازم كشت.“[1]

(جڏهن ان جا خلق خدا جي مٿان ظلم گهڻو وڌي ويا تہ انصاف جي تقاضا هيٺ ان کان پڇاڻو لازم ٿي پيو)

مقصد ڳالهہ جو اهو تہ سنڌ جو عوام ڌارين حاڪمن جي ظلم ڏاڍ، زور ۽ زبردستيءَ جو شڪار ٿيندو رهندو هو سنڌ جا حاڪم ۽ بادشاهہ هڪ تہ سنڌ کان هزارين ڪوهہ پري، سنڌ جي حالتن کان بيخبر ۽ وري ڌاريا، جن جو ڪوبہ تعلق ۽ همدردي سنڌ سان نہ. وري انهن طرفان مقرر ڪيل ناظم بہ ڌاريا. ايستائين جو بادشاهن ۽ رعيت جي وچ ۾ رابطي ۽ وقائع نويسيءَ جي ڊيوٽين تي بہ ڌاريا مقرر هوندا هئا. ڌارين حاڪمن جي انهيءَ نظام هيٺ سنڌ جو عوام هو جيڪو پيو پيسبو هو.

حاڪمن وٽ مختلف علائقن ۾ ناظمن جي مقرريءَ يا مختلف سرڪاري عهدن تي مقرريءَ لاءِ ميرٽ اها نہ هوندي هئي تہ ڪهڙو ماڻهو علائقي جي ترقي ۽ عوام جي ڀلائيءَ لاءِ وڌيڪ ڪارائتو ٿيندو. بلڪ ميرٽ هئي ماڻهن جي دانائي ۽ دانائي ڇا هئي. جيڪو ماڻهو چالاڪ، مڪار، عيار چاپلوس ۽ لفظن جملن ۽ ٽوٽڪن ذريعي بادشاهہ کي خوش ڪري اهو داناءُ ليکبو هو. مير علي شير قانع ٺٽي جي هڪ ناظم نواب امير خان بابت لکيو آهي تہ اهو ۽ سندس خاندان سنڌ ۽ هند ۾ پنهنجي عزت علم ۽ دانائيءَ ۾ مشهور آهن. سندس دانائيءَ جا عجيب ۽ غريب واقعا ۽ حڪايتون مشهور آهن. نقل آهي تہ هڪ ڏينهن آئينو ڏسندي ان پنهنجي عڪس کي ”السلام عليڪم“ چيو. حاسدن ان کي سندس دماغ خراب ٿيڻ سان تعبير ڪري، بادشاهہ کي اچي عرض ڪيو تہ ”مون پنهنجي عڪس کي انڪري سلام ڪيو هو تہ مونکي پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ ڪجهہ سفيد وار ڏسڻ ۾ آيا هئا. ۽ ان خوشي ۾ تہ حضور اعليٰ ۾ هيءَ غلام پوڙهو ٿي رهيو آهي. آءٌ پنهنجي هن ڏاڙهيءَ جي تعظيم بجا آڻي رهيو هوس“ سندس اهو عرض بادشاهہ کي وڻي ويو.[2]

هن قسم جي دانائيءَ جي معيارن تي شاهي دربار مان مختلف علائقن جا حاڪم، ناظم ۽ سرڪاري عهديدار مقرر ڪيا ويندا هئا. ملڪ جا خزانا اهڙن دانائن لاءِ عطائن جي صورت ۾ کليل رهندا هئا. ان کان سواءِ اهل علم جو هڪ طبقو بہ اهڙو هو جيڪو پنهنجي علم جي آڌار تي حاڪمن وٽ مراعات حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهندو هو اهي دربار مان پروانا ماڻيندا هئا. وظيفا ۽ جاگيرون حاصل ڪندا هئا. تنخواهون، خلعتون ۽ انعام اڪرام وٺندا هئا. ان طرح عملي طور ملڪ ٽن طبقن ۾ ورهايل هو. هڪ طبقو: حاڪمن جو. ٻيو: مراعات يافتہ ماڻهن جو ۽ ٽيون: رعيت ۽ عام ماڻهن جو طبقو

---

1 بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش/ امير احمد حاشيہ تحفتہ الڪرام صفحہ 290

2 قانع مير علي شير تحفتہ الڪرام اردو صفحہ 296

Scanned with CamScanner

هندستان ۽ سنڌ جي هن صورتحال مجموعي طور جيڪا تن ڏينهن جي حالت بنائي هئي، سا دارالسلطنت دهليءَ جي هڪ عظيم عالم ، مفڪر ۽ مخدوم محمد معين جي استاد شاه ولي الله صاحب جي تجزيي مطابق هن طرح هئي:

”عصر حاضر جا بادشاه ۽ رياست جا والي جنهن ٺاٺ باٺ سان رهن ٿا. سو ڏسي اوهان انهن جي عياشين ۽ زندگيءَ جي سهولتن ۾ حد کان نڪري وڃڻ جو اندازو لڳائي سگهو ٿا. عيش پرستيءَ جو هيءَ طريقو انهن جي رڳ رڳ ۾ سرايت ڪري چڪو آهي. جنهن جي نتيجي ۾ پوري تمدن ۽ معاشري ۾ هڪ لاعلاج روڳ پيدا ٿي پيو آهي ۽ ٻيا ماڻهو انهن جي ريس تي عياشين تي لهي پيا آهن. ڇاڪاڻ ته هيءَ هڪ سچو مقولو آهي ته ”الناس علي دين ملوڪهم“ يعني عوام پنهنجي بادشاهن جي دين تي هوندا آهن. رعيت جي هر طبقي ۾ پنهنجي حيثيت مطابق عياشيءَ جو مرض ڦهلجي ويو. ۽ ان عام وبا جي صورت اختيار ڪري ورتي . ڇاڪاڻ ته عياشيانه زندگي بصر ڪرڻ، وڏي دولت خرچ ڪرڻ بنا نا ممڪن هو. ان ڪري انهن بادشاهن ۽ حاڪمن پنهنجي رعيت مٿان ۽ اميرن پنهنجي اسامين تي وڏا وڏا ٽئڪس لڳائي ورتا. هن حالت ۾ غريبن لاءِ ٻه رستا وڃي بچيا. هڪ اهو ته بغاوت جو جهنڊو بلند ڪن. ۽ هٿياربند ٿي مقابلو ڪن. ائين ڪرڻ ته انهن جي امڪان کان ٻاهر هو. ڇاڪاڻ ته هيءَ ماڻهو بي سرو سامان هئا. سندن آڏو ٻيو رستو اهو هو ته بادشاه ۽ سرمائيدارن جي اطاعت کان منهن نه موڙين. ڍورن ڍڳن ۽ گڏهن جهڙي زندگي گذارين. جن کان انهن جي مرضيءَ بنا هر هلائڻ ۽ کوهن مان پاڻي ڪيڍڻ جو ڪم ورتو ويندو آهي. ۽ جن جي ٿوري گهڻي پرورش يا خبر چار صرف انڪري ڪئي ويندي آهي، جو مالڪن جو پنهنجو مقصد ۽ مفاد انهن ۾ هوندو آهي.[(1)]

هڪ پاسي عوام، سرڪاري عملدارن ۽ حاڪمن جي طبقاتي نظام ظلم جي اها اونداهي صورتحال برپا ڪئي، جنهن. جو شاه ولي الله صاحب جائزو پيش ڪيو ،ته ٻئي طرف مخدوم محمد معين جي حياتيءَ وارن ڏهاڙن ۾ مغل بادشاه خانه جنگين جو شڪار ٿي وڃي ٿيا هئا. بلڪ اهو سلسلو ٻارهين صديءَ جي منڍ کان شروع ٿي چڪو هو جنهن صديءَ جي پوئين ڏهاڪي ۾ مخدوم محمد معين ڄائو.[(2)] مغل سلطنت جي هن دور جي صورتحال پير حسام الدين راشديءَ هن طرح بيان ڪئي آهي:

”عالمگير جي وفات کان پوءِ مغل شهزادن جي پاڻ ۾ خونريزين ۽ لڙاين سلطنت مغليه جي قوت منتشر ڪري ڇڏي هئي، جنهن ڪري مرڪزي حڪومت جو ڪوبه وقار باقي نه رهيو هو. ۽ هندستان جي متحده سلطنت ٽڪرا ٽڪرا ٿي (متعدد) خودمختيار رياستن ۾ ورهائجي وئي هئي.“سنڌ تقريبن ڏيڍ صديءَ کان دهليءَ جي مغليه مرڪز سان وابسته رهي هئي، ان ڪري ٻارهين صديءَ جي منڍ کان هتي جا حالات به ڪافي بدلجي چڪا هئا. سنڌ جا دهليءَ کان ايندڙ گورنر مرڪزي اقتدار جي روزانه تبديلين جي سببان پنهنجي قوت ۽ اقتدار ،جنهن جي آڌار تي سنڌ انهن جي تصرف هيٺ رهندي ٿي آئي، سا

---

1 قاسمي غلام مصطفيٰ اجتماعيت شاه ولي الله کي نظر ۾ الولي جلد 1 نومبر ڊسمبر 1972ع شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد

2 توحيد اسپيشل ايڊيشن سنڌ آزاد نمبر 1936 ڪراچي صفحه 34

Scanned with CamScanner

وڃائي چڪا هئا.[1]

غلام رسول مهر مغل سلطنت جو ساڳئي دور جو تجزيو هن طرح ڪيو آهي:

چڙهي چڙهي چوٽ تي پهچڻ کان پوءِ مغلن جي اوج ۽ اقبال جو سج آخرڪار جڏهن زوال ڏانهن لڙيو ۽ سموريءَ سلطنت جو نظام وکرڻ شروع ٿيو ته جن لاڳاپن سان هندستان جي وسيع سرزمين جا مختلف حصا دهليءَ جي مرڪز سان وابسته ٿيل هئا، سي پڻ هڪ هڪ ٿي ٽٽڻ لڳا. ۽ ڪيترن علائقن ۾ الڳ الڳ حڪومتون قائم ٿي ويون. جن جا چراغ پوءِ انگريزي اقتدار هڪ هڪ ڪري گل ڪري ڇڏيا.[2]

ڪلهوڙن جي تحريڪ:

مغل بادشاهن جي هيءَ زوال پذير حالت ۽ سرڪاري عملدارن ۽ سرمائيدارن ۽ جاگيردارن جي عوام آزار ڪردار عوام کي سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو هو. سنڌ جي ماڻهن آڏو هن صورتحال جو حل اهو هو ته ڌارين حاڪمن کان ڪيئن به ڪري پنهنجو وطن آجو ڪرائن. جنهن سان هڪ پاسي ٽيڪس جي صورت ۾ پيداوار جو اڪثر حصو ٻاهر موڪلي ڇڏڻ کان بچي پوندا، ته ٻئي پاسي سرڪاري عملدارن ۽ ڌارين ناظمن جي آزار کان بچي پوندا. ان سان گڏو گڏ انهن اهو به سوچي ورتو ته زميندارن جاگيردارن ۽ وياج خور سرمائيدارن کان پڻ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ جان آجي ڪرائي ونجي. ان زماني جي مڙني سنڌي ماڻهن جي قومي شعور جي هڪ شڪل هن کي قرار ڏئي سگهجي ٿو. جنهن جي لازمي نتيجي طور سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي تحريڪ اڀرندي نظر اچي ٿي. هيءَ تحريڪ ڪلهوڙن پنهنجي فقيرن ۽ مريدن جي مدد سان سنڌ جي تعمير ترقيءَ، آزاديءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ شروع ڪئي. هن تحريڪ آڏو به اهي ئي ساڳيا مقصد چٽيءَ طرح موجود هئا، جيڪي مٿي سنڌي ماڻهن جي قومي شعور جي هڪ شڪل ۾ سامهون آيا، ته سنڌ هڪ خود مختار ملڪ هجي، ان جون واڳون ڌارين بجاءِ پنهنجن جي هٿن ۾ هجن. ۽ خلق آزار زميندارن ۽ جاگيردارن مان عوام آجو ٿئي. ڪلهوڙن جي تحريڪ سنڌ جي اترئين حصي ۾ شروع ٿي. مِيان يار محمد جڏهن قلات ۾ بروهين سان لڙائيءَ ۾ مصروف هو ۽ لڙائيءَ کان پوءِ صلح ۽ قلات ۾ فوج سميت جبلن ۾ رهيل هو تڏهن مخدوم معين اجا ٻاراڻي عمر ۾ هو. ۽ تڏهن (1111هه) ۾ سندس عمر تقريبن سورهن سترهن سال هئي. ۽ هلندي هلندي جڏهن ڪلهوڙن جي حڪومت اتر سنڌ ۾ قائم ٿي، ميان نور محمد جي دور کي پهتي ته مخدوم محمد معين الداڙن (1132هه ۾) اٺيتهين سالن جي عمر جووڳي ٿيو. ميان نور محمد مسند نشينيءَ کان ارڙهن سال پوءِ 1150هه ۾ ٺٽو پرڳڻو به حاصل ڪري ورتو ۽ اهڙيءَ ريت ئي مخدوم محمد معين جو ڪلهوڙن سان ڪوبه لاڳاپو تاريخ جي ورقن ۾ ڪٿي به نظر نه ٿو اچي.

شاهه عنايت شهيد جي تحريڪ:

البته مخدوم محمد معين جي دور ۾ ٺٽي شهر جي ئي آس پاس شاهه عنايت جي تحريڪ جڏهن اٿي ته ان مخدوم معين جو توجه پاڻ ڏانهن ڇڪايو. مخدوم موصوف شاهه عنايت جو مريد ٿيڻ لاءِ تيار ٿيو

---

1 اراشدي حسام الدين، علي شير قانع جي سوانح حيات تحفة الڪرام سنڌي ادبي بورڊ.

2 مهر غلام رسول، پيش لفظ، تاريخ سنڌ ڪلهوڙه دور جلد 1 ثقافت ۽ سياست کاتو حڪومت سنڌ.

Scanned with CamScanner

جيتوڻيڪ پنهنجي روحاني مرشد مخدوم ابو القاسم جي ناراضگيءَ جي ڪري ان کان رجوع ڪيائين، پر ايترو چئبو تہ ان تحريڪ کيس متاثر ضرور ڪيو. هن تحريڪ جي مقصدن جي تحريڪ جي باني طرفان ڪنهن ڪلئي اعلان يا اظهار جي ذريعي خبر ڪا نہ ٿي پئي، نہ ئي اهڙو ڪو دليل ٿو ملي جنهن مان اهو ثابت ٿي سگهي، البتہ هن تحريڪ عملي طور جيڪو هڪڙن طبقن کي سهارو ڏنو ۽ ٻين طبقن کي پنهنجي دشمنيءَ تي مجبور ڪري وڌو ان مان ان جي سياسي عزائم ۽ مقصدن جو تعين ڪري سگهجي ٿو. معلوم ٿئي ٿو تہ هيءَ تحريڪ جيئن تصوف جي حوالي سان سنڌ جي مذهبي شعور جي پيداوار ۽ نتيجو هئي، تيئن ان وقت جي سنڌ جي سياسي شعور جي پڻ نمائنده تحريڪ هئي. اهو هو ڌارين حاڪمن ۽ مقامي زميندارن کان ڇوٽڪاري جو شعور. جنهن جي ترجماني هيءَ تحريڪ ڪري رهي هئي. ۽ شايد اهوئي سبب آهي جو شاه عنايت جي تحريڪ تر جي مڙني زمبندارن کي سندس خلاف متحد ڪري ڇڏيو. غلام رسول مهر تحفة الڪرام جي شاه عنايت جي مريدن بابت ڇيل هنن لفظن تہ انهن فقيرن زميندارن جي زمينن ۾ پنهنجون پاڙون کپائي ڇڏيون هيون" جي وضاحت ڪندي تحريڪ جي زميندار مخالف ۽ هاري پرور سوچ کي واضح ڪري ڇڏيو آهي لکي ٿو:

"معلوم نہ ٿو ٿئي تہ هن عبارت مان مصنف جو مقصد ڪهڙو آهي: آيا صوفي شاه عنايت جا فقير انهن زميندارن جي هارين کي پنهنجو هم مشرب بنائي رهيا هئا؟ جيڪڏهن معاملو فقط ايترو هو تہ پوءِ زميندارن لاءِ رنجش ۽ دشمنيءَ جو ڪهڙو سبب ٿي سگهيو ٿي؟ ڇا صوفي شاهہ عنايت جا فقير، زميندارن جي زمينن تي قبضو ڄمائي رهيا هئا؟ غالبن صوفي صاحب پنهنجي خانقاهہ جي گهرجن جي پورائي لاءِ مريدن جو ڪر جماعتي پوک ۽ گذاري جو بندوبست ڪري ڇڏيو هو. جنهن جا پورا تفصيل اسان جي اڳيان نہ آيا آهن. شاه عنايت زميندار تہ ڪونہ هو جوهارين جي محنت جو ڳچ حصو پاڻ کڻي ها، هو حقاني درويش هو غالبن پيدائش جو وڏيڪ حصو درگاهي درويشن جي حوالي ڪندو هجي. ۽ پنهنجي لاءِ فقط ايترو اناج رکندو هجي جو درگاهہ جي لنگر لاءِ ڪافي ٿيندو هجي. هونءَ بہ جيڪا جنس وٽس رهندي هئي، سا دراصل مريدن جي ئي ڪتب ايندي هئي. سندس هن طريقي جي هلت آس پاس جي هارين ۾ يقينن هڪ انقلابي لهر پيدا ڪئي هوندي. ۽ زميندار يقينن ڪنهن اهڙيءَ ئي ڳالهہ تي شاه عنايت جا دشمن ٿيا هوندا. مطلب تہ بلڙيءَ جا سادات ۽ مقامي زميندار هن حق پرست صوفيءَ جا مخالف بنيا ۽ هو صوفي شاه عنايت کي نقصان رسائڻ لاءِ پاڻ ۾ ڪمشت ٿي ويا.[1]

شاه عنايت پنهنجي مريدن ۾ غريب پروريءَ جو جيڪو ماحول جوڙيو هو. تنهن جي نتيجي ۾ عام ماڻهو زميندارن جي ظلم ۽ هندستاني عملدارن جي سختين کان پاڻ بچائي اچي سندس ڇانو ۾ سڪون ماڻيندا هئا. تحفة الڪرام ۾ آهي تہ:

ڪيترائي غريب ۽ عام ماڻهو هندستاني عملدارن جي سختين کان تنگ ٿي چڪا هئا. اهي فقيرن جي پناهہ ۾ آيا ۽ وٽن آباد ٿي ويا."[2]

---

1 مهر غلام رسول تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور جلد 1 صفحہ نمبر 244

2 حالو ساڳيو صفحہ نمبر 246

Scanned with CamScanner

ان طرح شاه عنايت جي تحريڪ مغل نوابن جي عوام مٿان ظلمن آڏو پڻ ديوار بنجي بيٺي هئي. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو نواب شاه شهيد جي خلاف مرڪزي سرڪار ڪي لکي موڪليو تہ:

"صوفي شاه عنايت ۽ سندس فقير حڪومت جا دعويدار بنجي رهيا آهن. ۽ خليفة الله جو حڪم نہ ٿا مڃين."[1]

جنهن جي نتيجي ۾ مغل حڪومت، تہ جي زميندارن ۽ ٻين سان گڏجي شاه شهيد جي خلاف جنگ جوٽي ۽ شاه عنايت کي شهيد ڪيو ويو.

فصل ستون: وفات

مخدوم صاحب جي وفات شهر جي صاحب سخن ۽ صاحب حال ماڻهن لاءِ هڪ وڏو دل ڏڪائيندڙ ۽ ماتم جهڙو واقعو هو. قانع مقالات الشعراء ۾ سندس وفات کي "واقعہ هايلہ" قرار ڏنو آهي[2] تحفة الڪرام ۾ لکيو اٿس تہ سندن وفات، جا سال 1161ھ ۾ ٿي، سا حقيقت ۾ حال جي صاحبن لاءِ ماتم جو باعث هئي."[3] سندس وفات تي صاحب سخن ماڻهن جيڪي تاريخي قطعات چيا آهن، تن مان پڻ نظر اچي ٿو تہ سندن وفات ماتم برپا ڪري ڇڏيو هو. اهائي ڳالهہ اعجازالحق قدوسي محسوس ڪندي لکي ٿو: مخدوم معين جي وفات تي علمي دنيا ۾ صف ماتم وڇائجي وئي. ٺٽي جو هر شاعر، اديب، اهل علم ان صدمي کان متاثر هو. مختلف شاعرن ۽ اهل ڪمال ماڻهن وفات جون تاريخون چئي مخدوم موصوف کي خراج عقيدت پيش ڪيو."[4]

قانع مقالات الشعراء ۾ لکيو آهي:1160ھ ۾ داعي حق جي سڏ ۾ لبيڪ چئي سڏ ڏنائين."[5] جڏهن تہ تحفة الڪرام ۾ موصوف سندس وفات جو سن 1161ھ لکيو آهي. (2) شهر جي اڪثر سخن جي صاحبن هن ڏکوئيندڙ واقعي تي قطعات چيا آهن . تن مان وفات جو سال 1161ھ برآمد ٿئي ٿو. سندس وفات تي مختلف شاعرن جيڪي تاريخي قطعا چيا ، سي هيٺ ڏجن ٿا.

محسن ٺٽويءَ جو قطعہ تاريخ:

عارف دين معين حق مخدوم
آنڪ در عشق جملہ تن دل شد
نور ذهنش بمشڪلات علوم

---

1 حوالو ساڳيو صفحہ نمبر 247.
2 مقالات الشعراء صفحہ 123
3 تحفہ صفحہ: 694
4 تذڪره صوفياء سنڌ صفحہ: 252
5 مقالات الشعراء صفحہ 123

Scanned with CamScanner

درشب جهل بدر كامل شد
باكمالات ظاهري از فكر
باطنش مظهر فضائل شد
بنگاهي ڪ كرد شاهد غيب
عين او گشت وسوي منزل شد
لاجرم سال فوت او گفتند
قطره در ببحر و اصل شد

1161هہ [1]

محسن ٺٽويءَ جو ڀيو قطعہ تاريخ:

معين اهل حق مخدوم دوران
دليل قاطع هر علم چون سيف
ڪ چون خورشيد طبعش گرم گشتي
شتاي سامعان دم ميزد از صيف
از اين محنت سرا مردانہ در دم
بمهمان خانہ حق رفت چون ضيف
بدل گفتم اگر عرفان شناسي
بگو زين درد تاريخي بهرڪيف
دو مدِ آف دل پيهم زد و گفت
"معين دين احمد" رفت صد حيف

(1161هہ [2])

ميان نعمت الله جو قطعہ تاريخ:

اي ڪ در حضرت عزت شده نامت مقبول
روح فرخنده تو يافت بفردوس نزول
بي تو ماتم زده گانند خلايق يڪسر
بي تو در رونق علم ست علامات خمول
سال تاريخ وفاتت ز خرد پرسيدم
دست بردست زنان گفت "شفيع تو رسل"

("1162هہ "1)

---

1 قانع، مير علي شير، تحفة الكرام
2 مقالات اشعراء صفحہ 123

ميان نعمت الله جو ٻيو قطعه تاريخ:

اي دريغ از قضيه وحشت اثر
رحلت آن جان نثار اهل بيت.
آن معين الحق و مخدوم الانام
باد روحش در جوار اهل بيت
سال فوتش را چنين گفتاخرد
"وه چه بود اودوستدارِ اهل بيت"

(1161هه)

محمد پناه رجا ٺٽوي جو قطعه تاريخ:

مخدوم بس که بود بدنيا معين دين
درماتمش دل همه مومن حزين اوست
وا حسرتا چه ماتم يک حشر آفت ست
هر يک جدا جدا دلش اندوهگين اوست.
اين ماتمي ست عام که عالم فگار اوست
خاص از براي خاطر هر همنشين اوست
ميسوخت از شب غم ميکرد فکر سال
يعني دل "رجا" که محبت گزين اوست
آمد بسال رحلت او اين ندا ز غيب
"ناجي شد اوکه آل محمد معين اوست"

(1161هه)

مخدوم محمد معين جي مزار:

مخدوم محمد معين جي مزار جي نشاندهي سڀ کان پهريائين حسام الدين راشديءَ ڪئي،جنهن کان پوءِ خبر پئي ته مخدوم موصوف ڪٿي دفن ٿيل آهي. راشدي صاحب جو ان باري ۾ اصل ماخذ ديوان خليل آهي. ديوان خليل ۾ مخدوم ابو القاسم جي قبرستان جو نقشو ڏنل آهي، جنهن مان مخدوم محمد معين جي قبر مبارڪ جو علم ٿي سگهيو آهي.ان باري ۾ راشدي صاحب لکيو آهي، ته مخدوم ابوالقاسم جي قبرستان ۾ گهڻن بزرگن جي قبرن تي ڪتبا ڪونهن. جنهن ڪري خبر نه ٿي پئي ته هيءَ قبرون ڪنهن جون آهن. اهو ئي سبب هو جو اڄا تائين اها خبر نه ٿي پئجيو سگهي ته مخدوم موصوف ڪهڙي

1 قانع لکيو آهي ته هن ۾ جيتوڻيڪ هڪ سال وڌيڪ آهي، شايد اهل فن وٽ اهو نظر انداز ڪيو ويندو هجي. مقالات الشعراء صفحه 125

قبرستان ۾ مدفون آهي. پلو پاڳ ٺٽيو جو "ديوان خليل" جي مخطوطي ۾ جيڪو چند ڏينهن لاءِ استفادي جي غرض سان ڪنهن دوست مون کي ڏنو چند نقشا مليا، جيڪي مخدوم ابراهيم خليل جي دستخط سان ذڪر ڪيل ديوان ۾ موجود هئا. مون ان ئي وقت اهي نقل ڪري ورتا. مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي ڪٿي وڃي پيٺايم، ته اجا تائين سڀ قبرون ان نقشي مطابق موجود آهن. هن قبرستان ۾ خانوده نقشبنديه ۽ مخدوم ابراهيم خليل جي خاندان جا اهم ترين افراد دفن ڪيل آهن ۽ هنن ٻنهي خاندانن جي صوفين ۽ اهل علم دانشورن جون قبرون هتي ملن ٿيون. انهن جي قبرن جا نشان هن نقشه مان ظاهر آهن. جيڪڏنهن هيءُ نقشو ضايع ٿي وڃي ها ته، نه ڄاڻ هنن بزرگن اهل عدم جون قبرون ڪٿي هجن ها. هن نقشي مان خبر ٿي پوي ته مخدوم محمد معين جي قبر به هن ئي قبرستان ۾ موجود آهي."(1)

مخدوم ابراهيم خليل جا اهڙا چار نقشا راشدي صاحب کي دريافت ٿيا جن مان پهرئين نمبر نقشي ۾ مخدوم محمد معين جي قبر جي نشاندهي ٿيل آهي. ٻين نقشن ۾ ٻين قبرن جو تفصيل آهي. اسان جو تعلق هن پهرئين نقشي سان آهي. جنهن ۾ مخدوم محمد معين جي قبر جو ذڪر آهي، نقشي ۾ مخدوم محمد معين جي قبر مبارڪ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي پيرن ۾ ڏيکاريل آهي. جيڪا ڳالهه مخدوم ابراهيم خليل جي تڪمله مقالات الشعراء جي بيان جي بلڪل مطابق آهي. جنهن ۾ ابراهيم خليل لکيو آهي ته: (ابو القاسم نقشبنديءَ جي) قدم ڪرامت ۾ سندس مقبرو آهي."(2) نقشو هن طرح آهي:

نقشي نمبر_1

مرڪزي قبرون.

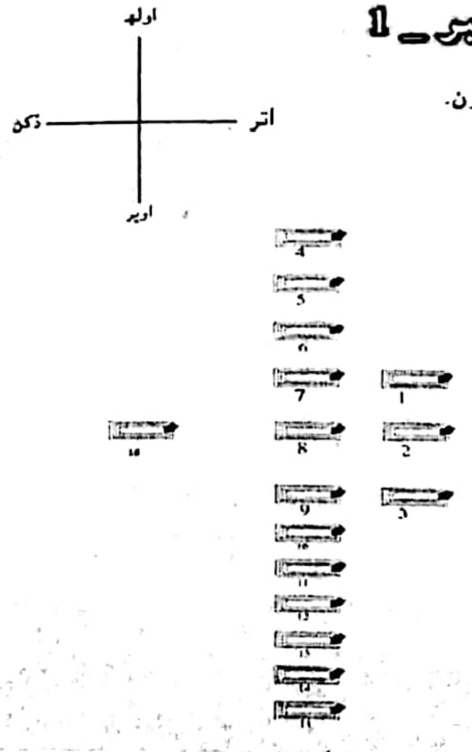

1_صاحبزادو مخدوم ميان فيض احمد 2_ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي، 3_ صاحبزادو مخدوم ميان ابراهيم. 4_ مير سيد گل شاه هندي دهلوي، 5_ مخدوم ميان عبدالڪريم بن مخدوم محمد زمان 6_مخدوم ميان فقير محمد 7_ صاحبزاده مخدوم ميان غلام احمد بن مخدوم ميان ابراهيم بن حضرت ابوالقاسم نقشبندي، 8_ مخدوم محمد معين 9_سيد روشن علي 10_ سيله ڀائين ڏنو 11_ سيد احسن الله ملقب مير ڪلان 12_ سيد حسين علي 13_ سيد گل شاه خال مير ناصر 14_ سيد جمن شاه 15_ سيد ناصر علي 16_ حافظ عبدالرحمن مانڪاني 17_ 18_ هنن ٻن قبرن مان هڪ قبر مخدوم ابراهيم خليل جي ۽ ٻي سندس پيڻ جي آهي.

1 راشدي حسام الدين: "حاشيه تڪمله مقالات الشعراء" صفحه: 253

2 محمد ابراهيم خليل: "تڪمله مقالات الشعراء" صفحه: 185

Scanned with CamScanner

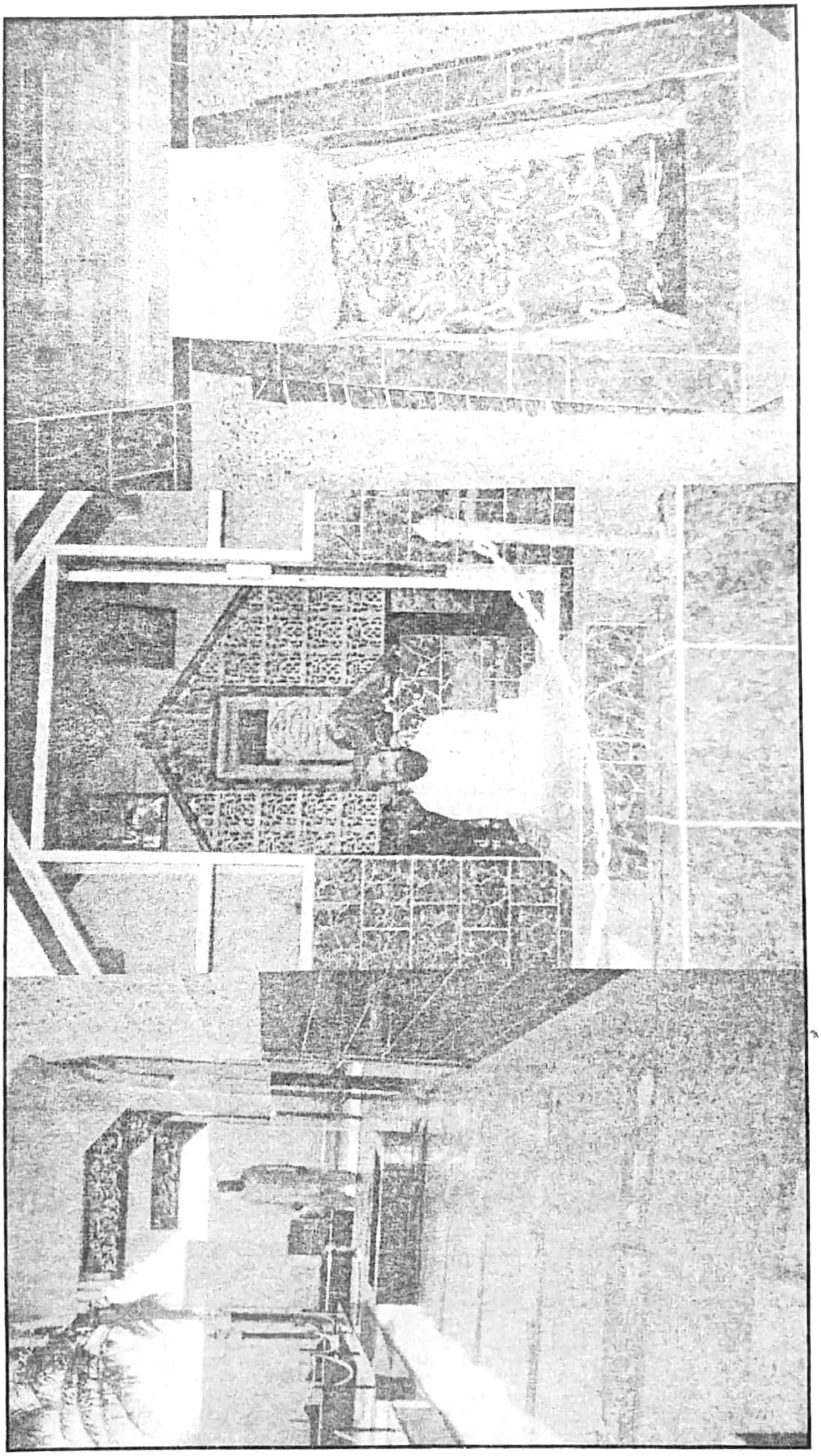

1، مخدوم محمد معين جي مزار 2، مخدوم معين جي مزار تي عاجز محقق دعا گهرندي 3، مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي پيراندي ۾ مزارن جي ڏکڻ قطار ۾ مخدوم محمد معين جي مزار نمايان آهي.

Scanned with CamScanner

هن نقشي سان گڏ هيٺ اسان مخدوم محمد معين جي قبر مبارڪ جون تصويرون به ڏئي رهيا آهيون. جن مان پهرين نمبر تصوير راشدي صاحب مقالات الشعراء ۾ ڏني آهي. هن تصوير جي اهميت هن ڪري به آهي ته اها مخدوم محمد معين جي قبر جي دريافت ٿيڻ کان پوءِ نڪتل اها تصوير آهي، جيڪا قبر جي اصل قديمي حالت جي تصوير آهي. قبر جي دريافت کان پوءِ معتقدن قبرن جي خوبصورتي جي خيال کان، انهن تي ٽائلس جو ڪم ڪرائي انهن کي انهن جي اصل قديمي حيثيت مان ڪڍي ڇڏيو آهي. ٿيڻ ائين گهربو هو ته قبرن جي حفاظت خاطر مرمت جو ڪم ڪنهن اهڙي طريقي سان ڪيو وڃي ها ته جيئن انهن جي اصل تاريخي حيثيت قائم رهي ها. پر افسوس جو اڄ انهن جي اها حالت صرف راشدي صاحب واري پهرين نمبر تصوير ۾ ڏسي سگهجي ٿي. ان کان پوءِ واريون تصويرون قبر مبارڪ جون موجوده حالت واريون تصويرون آهن.

گول نشان ڏنل قبر مخدوم معين جي آهي جيڪا مخدوم ابوالقاسم جي پيرانديءَ کان آهي.

استاد، شاگرد ۽ همعصر

هن باب جا ٽي فصل آهن. پهرئين فصل ۾ مخدوم موصوف جي طالب علمي دور جي مدرسن جو مختصر ذڪر ڏيندو. ان ڪان پوءِ مخدوم موصوف جي استادن جو ذڪر ڪبو. ٻئي فصل ۾ مخدوم معين جي مدرسي ۽ سندس شاگردن جو ذڪر ڪبو. ٽئين فصل ۾ مخدوم موصوف جي همعصر شخصيتن جو ذڪر ڪبو.

فصل پهريون: مخدوم صاحب جي طالب علمي دور جا مدرسا ۽ سندس استاد

مٿي باب پهرئين فصل ٽئين ۾ گذري چڪو تہ ٺٽي ۾ چار سئو ڪاليج هئا. ۽ ٺٽو ان دور جو عراق ثاني هو. هي چار سئو ڪاليج ڪهڙن نالن سان؟ ڪٿي ڪٿي هئا؟ ۽ انهن ۾ ڪهڙا ڪهڙا استاد عالم ۽ ماهرين فن استاد هئا. اهو تفصيل البتہ معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. پر ان دور جي سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن جي تذڪرن جي ڪتابن منجهان، جن جن عالمن جي تذڪري ۾ انهن جي صاحب ارشاد هئڻ ۽ ڪاملن ڪن جي پرائڻ ۽ سکڻ جا اشارا ۽ اهڃاڻ ملن ٿا، تنهن مان اندازي طور چئي سگهجي ٿو تہ انهن جا ضرور ڪي ننڍا يا وڏا مدرسا ۽ مڪتب موجود هوندا ۽ انهن وٽ بهترين ڪتب خانا بہ ضرور هوندا. راشدي صاحب لکيو آهي: تہ انهن مان هر بزرگ جو مهمان خانہ (يا مردانہ) دارالمصنفين ۽ ندوة المصنفين هوندو هو. ۽ هر استاد ۽ عالم جو مدرسو "دارالعلوم ديوبند" ۽ "ندوة العلوم" هو.[1] قانع تحفة الكرام ۾ ٺٽي جي مختلف طبقن جي ماڻهن جو الڳ الڳ ذڪر ڪيو آهي. پهريائين طبقہ سادات جي عنوان هيٺ انجوي شيرازي خاندان جو ذڪر ڪيو اٿس. ان خاندان جي ڪيترن ئي نامور فردن جو قانع تذڪرو 2 ڪيو آهي، جن جي ظاهري ۽ باطني ڪمالن ۽ فضيلت جو قانع بيان ڪيو آهي. پوري وثوق سان چئي سگهجي ٿو تہ اهي سڀ نہ تہ انهن مان اڪثر فرد مدرسن مڪتبن ۽ ڪتب خانن جا صاحب هوندا. جيئن مير زين الدين لاءِ قانع لکيو آهي: بي انتها علمي لياقت جو حامل هو. سندس تصنيف "حرز البشر" مشهور ڪتاب آهي. مشتاق استادن جيان شعر چوندو هو ۽ قانع تخلص ڪندو هو." قانع جو ان بابت چوڻ آهي

1 راشدي حسام الدين: "ميرعلي شير قانع کي سوانح حيات" تحفة الكرام اردو صہ: 43

Scanned with CamScanner

تہ: گمان ٿئي ٿو تہ سندس تصنيفات زماني جي حادثن جو شڪار ٿي ويون." [1] ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ: اهو وڏو صاحب تصانيف شخص هو. صاحب علم هئڻ جي ڪري ضرور مدرسي ۽ ڪتب خاني جو صاحب پڻ هوندو. اهڙيءَ طرح مشهدي ساداتن جو خاندان بہ نامور بزرگن ۽ اله لوڪن جو خاندان هو. ان خاندان مان سيد محمد بابت قانع لکيو آهي: علوم ظاهري ۽ باطني ۾ ممتاز درجي تي فائز هو." [2] ان کان پوءِ ان جو فرزند سيد مرتضيٰ پنهنجي والد جي زيور ڪمال سان مزين هو. علم ۽ فضل ۾ شهرت سان پنهنجي زندگي جي مدت پوري ڪيائين". [3] علم ۾ ممتاز درجو رکڻ ۽ علم ۽ فضل ۾ شهرت تصنيف ۽ تاليف يا درس ۽ تدريس سان ئي تعلق رکي ٿو. ضرور هن گهراڻي وٽ، مدرسو ۽ مڪتب ۽ ڪتب خانو هوندو. هنن جو تعلق يارهين صديءَ جي پوئين حصي سان آهي، جنهن جي آخري ڏهاڪي ۾ مخدوم محمد معين ڄائو.

اهڙيءَ ريت شڪر الاهي شيرازي ساداتن جو خاندان بہ آهي، جنهن خاندان جي انيڪ فردن جو قانع تذڪرو ڪيو آهي. هن خاندان مان ميرظهير الدين لاءِ قانع لکيو آهي، درس ۽ تدريس ۾ مشغول رهندو هو. سندس پٽ سيد شڪر الاهي ثاني بہ پيءُ جي صفتن سان موصوف هو [4] هنن ساداتن مان سيد عبدالرحمن ۽ سندس اولاد وڏي علم ۽ فضل جو مالڪ هو ۽ سيد نورمحمد ۽ ان جو اولاد بہ: "علم ۽ ڪمال جو ڪامل مظهر ۽ اهل دين ۽ يقين جو مرجع هو." سندس اولاد مان سيد نظام الدين ثاني علم فقه ۾ وڏيڪ باتوفيق ۽ ٻين علمن جو جيد عالم گذريو آهي. [5] ان طرح مازندراني ساداتن ۾ اهل علم و ڪمال افراد جو وڏو تعداد موجود نظر اچي ٿو. عرب شاهي سبزواري سادات ميرڪ ۾ بہ ڪيترائي اهل علم وفن ماڻهو گذريا. هن خاندان وٽ ٺٽي جي "شيخ الاسلام" جو عهدو موروثي طور موجود هو. عريضي سبزواري سادات، ڪاشاني سادات، رضوي سادات بہ ان زماني ۾ وڏي علم ۽ فضل جا صاحب هئا. رضوي ساداتن مان اڳتي هلي سيد محمد عرف ڦتو سان مخدوم محمد معين جي خط و ڪتابت ۽ تعلقات ٿيا. هن خاندان مان مير ڪمال الدين احمد خان مخدوم معين جي پيءُ مخدوم امين جو سنڌيو هو. هن خاندان سان مخدوم معين جي ماٽي هئي. سندس ڀيڻ هن خاندان ۾ ميرمحمد رفيع سان نڪاح ڪرايل هئي. اهڙيءَ طرح ٻيا بہ ڪوڙ خاندان آهن، جيڪي ٺٽي ۾ وڏي علمي، ديني ۽ روحاني شهرت ۽ مقام رکندا هئا. ٺٽي ۾ قضا جو عهدو جن کي ملندڙ هو تن جو قانع قاضين جي طبقي جي عنوان ۾ ذڪر ڪيو آهي. هن طبقي ۾ بہ ڪيترائي وقت جا ممتاز عالم ۽ زماني جا مقتدر علامہ ذڪر ٿيل آهن. ان طرح علماء پرهيزگارن ۽ صالحن جي طبقي ۾ جن لاتعداد عالمن، محققن، مدرسن ۽ مڪتبن جو ذڪر آهي، سي پڻ سڀ جو سڀ صاحب مدرسہ هئا. پر اسان کي صرف اهي عالم ڏسڻا آهن، جيڪي مخدوم محمد معين جي ٻالڪپڻ جي زماني ۾ مسند درس و تدريس تي ويٺل هئا. هن طبقي ۾ مخدوم عثمان جو گهراڻو اهڙو ڏسجي ٿو. جنهن بابت چئي سگهجي ٿو

---

1 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" (اردو) صہ: 575_576

2 قانع، مير علي شير: تحفة الڪرام" صہ: 588

3 حوالو ساڳيو صہ 589

4 حوالو ساڳيو صہ 595_594

5 حوالو ساڳيو صہ: 600

Scanned with CamScanner

تہ هي گهراڻو مدرسي ۽ مڪتب جو صاحب هو.[1] مخدوم حامد ۽ سندس فرزند مخدوم صابر جيد عالم هئا. سي پڻ صاحب مدرسہ ۽ صاحب مسند هئا. اڳتي هلي مخدوم صابر جي پٽ جو پٽ مخدوم حامد پيدا ٿيو جيڪو مخدوم محمد معين جو همعصر آهي.[2] قاضي محمد قاسم جو گهراڻو بہ اهل علم گهراڻو هو. هن گهراڻي جي نسل مان محمد افضل نالي ٺٽي جو مشهور ۽ معروف عالم گذريو.[3] مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو بہ مدرسو هو. وڏانئس ڪيترن ئي طالب علمن مڪمل فيض پرايو. ميان احمد ڪتابي جو بہ مدرسو هو. جنهن کي پوءِ سندس فرزند ميان محمد نهايت خوبصورتيءَ سان آراستہ رکيو. هيءُ مدرسو مخدوم معين جي ٻالڪپڻي واريءَ عمر ۾ قائم هو.[4] صہ: 678 مخدوم فضل جو هڪ پٽ حافظ قرآن هو ۽ ڪيترن ئي طالبن کي فيض پهچايائين.[5] مخدوم علي احمد عرف تمري جو اولاد بہ صاحب مدرسہ هو. مخدوم رحمت الله لاءِ بہ قانع لکيو آهي تہ مدرس ۽ علمي ۽ عملي ڪمالن جو مجموعو هو.[6] مخدوم طالب الله مدرس بہ صاحب مدرسہ هو. قانع لکيو آهي تہ عالمگير بادشاه جي حضور ۾ موصوف پنهنجي پٽ کي موڪليو. جتان ڪيس ڏھ هزار درهم اولاد جي معاش لاءِ، هڪ روپيہ روزانہ مدرسي جي خرچ لاءِ مليا[7] محمد معين جو پيءُ مخدوم محمد امين بہ وڏو معتبر عالم هو جنهن وٽ مخدوم معين شروعاتي تعليم ۽ تربيت حاصل ڪئي. وڌيڪ غور ۽ فڪر ڪرڻ سان، ان کان سواءِ بہ ڪيترائي مدرسا ڳڻائي سگهجن ٿا. بهرحال مخدوم محمد معين پيءُ جي مدرسي ۾ پڙهڻ کان پوءِ جنهن مدرسي ۾ پڙهيو سو مدرسو مخدوم عنايت الله بن فضل الله جو مدرسو هو. مخدوم عنايت الله مٿي ذڪري ڪيل ميان احمد ڪتابي جي مدرسي جو شاگرد هو. مخدوم معين ۽ مخدوم ضياء الدين سندس شاگرد هئا. انهن کان سواءِ بہ ڪوڙ شاگرد وٽانئس فيض حاصل ڪري چڪا آهن.

مخدوم موصوف جا استاد:

مخدوم محمد معين پنهنجي پيءُ ۽ مخدوم عنايت ٺٽويءَ کان سواءِ ٻين پنجن عالمن کان متداول علمن ۾ سند ۽ اجازت ورتي. ان باري ۾ مخدوم صاحب جو پنهنجو بيان مٿي گذريو آهي، هتي مخدوم موصوف جي مڙني استادن جو تذڪرو پيش ڪجي ٿو. صرف هڪ استاد شاه ولي الله دهلويءَ جو تذڪرو هن جڳه تي شامل نہ ڪيو ويو آهي. ڇاڪاڻ تہ شاه ولي الله سان مخدوم موصوف جا خاص تعلقات ۽ تمام گهڻي ويجهڙائي، خط و ڪتابت ۽ علمي ڏي وٺ رهي، ان ڪري، ان جو تذڪرو "مخدوم محمد معين ۽ شاه ولي الله دهلويءَ جا تعلقات" جي عنوان سان الڳ ذڪر ڪيو ويندو.

---

1 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ: 665

2 حوالو ساڳيو صہ: 667

3 حوالو ساڳيو صہ: 668

4 حوالو ساڳيو صہ: 678

5 حوالو ساڳيو صہ: 680

6 حوالو ساڳيو صہ: 682

7 حوالو ساڳيو صہ: 688

Scanned with CamScanner

مخدوم عنايت الله:

هيءُ پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ متقي هو. هيءُ بزرگ ڪٽي ڇاڻو ۽ سنڌس وڏا ڪير هئا، سو ڪنهن به تذڪري ۾ ملي نہ سگهيو آهي. قانع هن جي پيءُ جو نالو به نہ ڏنو آهي. جڏهن تہ نزهة الخواطر واري سنڌس نالو مخدوم عنايت الله بن فضل الله ڄاڻايو آهي." [1] فضل الله کان مٿي سنڌس حسب نسب جو ڪوبہ علم ناهي. اهڙي طرح سنڌس استاديءَ جي سلسلي ۾ قانع صرف سنڌس استاد ميان احمد جو نالو ڳڻايو آهي. ان کان مٿي سنڌس استاديءَ جو سلسلو معلوم ناهي. ميان احمد جي پيءُ مخدوم اسحاق جي باري ۾ قانع لکيو آهي: اصل گجرات جو هو. مخدوم اسماعيل سومري جو مريد اچي ٿيو. پوءِ ٺٽي آيو علمي ۽ عملي ڪمالن ۾ ملڪان ملڪ مشهور هو. [2] سو شايد ميان احمد جو استاد هجي ۽ مخدوم عنايت الله جو ڏاڏا استاد هجي. ميان احمد صاحب حال ۽ ڪمال بزرگ هو. کيس "ڪتابي" جو خطاب رسول الله ﷺ کان (خواب ۾) مليو. وڏي خوف خدا جو مالڪ هو. مخدوم ضياء الدين کان منقول آهي تہ کيس هڪ پيري ميان احمد جي هجري جي ديوار تي الاهي خون نظر آيو. پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو تہ اهو خون ميان احمد جي ان گريي ۽ زاريءَ جي نشاني آهي. جيڪو آخري زماني ۾ هو خدا جي خوف ۾ ڪندو هو. سنڌس ئي طفيل مخدوم عنايت الله نامور طالب علمن جي جماعت جو معلم بنيو [3] مخدوم عنايت الله وٽان جيتوڻيڪ ڪيترا بہ ڪوڙ شاگرد فيض حاصل ڪري چڪا آهن. پر خاص طور تي علم جا بہ روشن جهنڊا: علامہ مخدوم ضياء الدين ۽ مخدوم محمد معين سنڌس شاگرد آهن. هن جي خاصيتن ۾ تقوي پرهيز گاري کي بہ هڪ وڏو مقام حاصل هو ۽ سنڌس استاد ميان احمد ڪتابيءَ وانگر سنڌس مزاج ۾ بہ خوف خدا جون خاصيتون موجود هيون. پر ان باوجود ان جي باري ۾ قانع جو اهو چوڻ تہ: پنهنجي وقت جو هڪ صاحب ارشاد معلم ٿي گذريو آهي." [4] جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌس باقاعدي مدرسو هو. جتان ڪيترن ئي شاگردن وٽس فيض پرايو. مخدوم محمد هاشم بہ اتي ئي وٽس پڙهيو. مخدوم عنايت الله حنفي مسلڪ جي نامور علمائن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. [5] قانع چند صفحن کان پوءِ هڪ مخدوم عنايت الله جو ذڪر ڪيو آهي. جنهن کي مرزا قليچ بيگ ساڳيو مخدوم عنايت الله ترار ڏيندي هن ئي مخدوم عنايت الله جي تذڪري ۾ شامل ڪندي لکيو آهي تہ: صاحب حال ۽ بيمثال ڪرامتن سان موصوف ۽ حافظ هو. وڏيءَ عمر جو هو ۽ نابين ٿي ويو هو تہ بہ مرڻ گهڙيءَ تائين خلق کي فيض پئي پهچايائين ۽ وعظ جي مجلس ڪندو رهيو [6] کيس بہ پٽ محمد سعيد واعظ ۽ مولوي محمد صادق بہ مشهور ٿيا. پويون مخدوم محمد معين جو شاگرد هو. سنڌس ٻيا بہ ڪوڙ شاگرد ٿيا. سيد عبداللطيف پٽائيءَ جو مريد هو. هيءُ مخدوم عنايت

---

1 حسني، عبدالحي لکنوي: "نزهة الخواطر" ص: 194

2 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحو: 278

3 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحو: 279

4 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحو: 287

5 نعماني، مولانا منظور احمد: "حاشيہ مقدمہ دراسات اللبيب" صفحو: 5 (هن حوالي جو مولانا نعماني ماخذ نہ لکيو آهي)

6 مرزا قليچ بيگ: "قديم سنڌ جا مشهور شعر ۽ ماڻهو" صفحو: 199. سنڌي ادبي بورڊ 1990ع

Scanned with CamScanner

جيڪڏهن ساڳيو آهي، جيئن مرزا قليچ بيگ چيو آهي، تہ پوءِ مخدوم معين پنهنجي استاد جي پٽ جو استاد ٿيندو جيئن اهڙي سعادت مخدوم ضياء الدين کي بہ حاصل آهي. مخدوم عنايت الله، مخدوم محمد معين جي مشهور ۽ وڏن استادن مان هڪ هو. ۽ باقاعدي مسلسل طور متداول علوم مخدوم موصوف وٽس ئي پڙهيو[1] مخدوم محمد معين پنهنجي ٻين جن استادن جو ذڪر ڪيو آهي انهن کان روبرو يا خط و ڪتابت جي ذريعي صرف سند عالي حاصل ڪرڻ لاءِ اجازت ورتي اٿس. مڪتب ۾ ويهي هڪ طالب علم وانگر شروع کان آخر تائين سبق سبق ڪري علم صرف مخدوم عنايت الله ٺٽويءَ وٽ پڙهيو ۽ صرف نصوص الحڪم شاه علي رضا درويش کان پڙهيائين.

مخدوم ابوالقاسم نقشبندي:

ابوالقاسم نورالحق[2] بن درس ابراهيم ٺٽوي، پنهنجي وقت جو وڏو عالم، فاضل ۽ صاحب طريقت بزرگ هو. هن جا وڏا شروع کان ئي شيخ بهاءالدين ذڪريا ملتانيءَ جي خاندان جا مريد ۽ معتقد هئا. سندن خاندان مان سڀ کان پهريائين سندن پيءُ درس ابراهيم ٺٽي ۾ اچي آباد ٿيو ۽ ٺٽي ۾ ئي وفات بہ ڪيائين.[3]

مخدوم ابوالقاسم سڀ کان پهريائين قرآن مجيد حفظ ڪيو. پوءِ ظاهري علمن جي تڪميل ڪيائين. ان کان پوءِ باطني علمن ڏانهن متوجه ٿيو. شروع ۾ ڪجهہ ڏينهن سنڌ جي مشهور بزرگ شيخ مخدوم آدم عرف مخدوم آدو جنهن سنڌ ۾ سڀ کان پهريائين نقشبندي سلسلو شروع ڪيو تنهن جي خدمت ۾ رهيو ڪانئس فيض حاصل ڪندو رهيو. هڪ ڏيهن مخدوم آدم سندس جوهر پرکي ورتو فرمايائين:

"صاحبزادا تو ۾ نهايت عمدي صلاحيت آهي جيڪڏهن تون سرهند هليو وڃين تہ شايد اتي تون پنهنجي بلند استعداد مطابق فيض ۽ برڪتن جو استفادو ڪري سگهين. اهو ٻڌي ڪيس سرهند وڃڻ جي تانگه ڪنيو ۽ جلد سرهند هليو ويو. جڏهن سرهند پهتو تہ ان وقت حضرت شاه سيف الدين. جيڪو حضرت مجدد الف ثانيءَ جو پوٽو ۽ خواجہ معصوم سرهندي جو پٽ هو سو حضرت مجدد الف ثانيءَ جي مزار تي حاضري ڏيڻ لاءِ پالڪيءَ جي انتظار ۾ ويٺو هو مخدوم ابوالقاسم اچا چند قدمن جي فاصلي تي هو جو ان کي ڏسي فرمايائين: ڏاڏا صاحب اوهان جي سفارش فرمائن ٿا." اهو ٻڌندي ئي حضرت مخدوم ابوالقاسم قدم بوس ٿيو. شاه سيف الدين فرمايو تہ تون اسان سان گڏ زيارت تي هلندو ڪر. جنهن کان پوءِ سندن معمول ٿي ويو. سدائين حضرت مجدد جي مزار تي شاه سيف الدين سان گڏ حاضر ٿيندا رهيا. پاڻ حضرت شاه سيف الدين جي هٿ تي بيعت ڪيائون ۽ باطني فيوضات جي تحصيل لاءِ وٽس صرف تي

1 نعماني، منظور احمد مولانا: "مقدمہ دراسات اللبيب" صفحہ: 5

2 حضرت شاه سيف الدين کان کين "نورالحق" جو لقب مليو. سنڌ جا ماڻهو کيس "حضرت نقشبندي" سڏيندا هئا. خليل محمد ابراهيم: تڪملہ مقالات الشعراء، صفحہ: 178.

3 قانع، ميرعلي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ: 713، جلد 3

Scanned with CamScanner

دفعا حاضر ٿيا. ٺٽين دفعي شاهه سيف الدين کيس فرمايو: هاڻي تنهنجو ۽ منهنجو معاملو برابر ٿي ويو. هاڻي سنڌ وڃي، اسان جو طريقو ڦهلاءِ."[1]

ان کان پوءِ مخدوم ابوالقاسم سنڌ ۾ اچي نقشبندي سلسلي هيٺ فيض ورهائڻ شروع ڪيو ۽ وڏن وڏن عالمن ۽ هستين ڪانئس فيض پرايو .. جهڙوڪ:سيد عبدالله،سيد محمد ناصر، (جيڪي هيٺي سيد نعمت الله شڪر الاهي شيرازيءَ جا پٽ هئا) مير مرتضي ولد مير ڪمال الدين خان مهدوي، مخدوم عنايت الله بصير، مخدوم ميڏنو نصرپوري، مخدوم ضياءالدين ٺٽوي، نور محمد سهار، حاجي ڪمال اوديجو ميان عبدالولي (ميان عبدالباقي واعظ اگهمي متعلوي جو پاءُ) سيد سلطان شاهه هندي، ميان حبيب (مشهور ميت پوٽو) درس بلال ساڪن پراڻ، درس شرف الدين ولد درس بلال، شيخ مجي عرب (جنهن وڃي مديني منوره ۾ طريقي جو احياء ڪيو) ميان محمد مخدوم آدم جي اولاد مان هو ميان محمد زمان لنواري، مخدوم محمد معين، ميان يعقوب سمو ساڪن ڳوٺ ڪيبر، محمد مقيم ولد سعد.الله ۽ ميان محمد الرحيم سومرو.[2] قانع "طومار سلاسل" ۾ شيخ ابوالقاسم ٺٽوي جي اٺاويهن خليفن جو نقشي جي صورت ۾ ذڪر ڪيو آهي، جن ۾ مخدوم محمد معين ٺٽوي سرفهرست آهي.[3] زندگيءَ جو وڏو عرصو سندس صحبت ۾ گذاريائين. مرشد جي خاص توجه جو مرڪز بہ رهيو. موصوف جي پنهنجي مرشد شيخ ابوالقاسم سان شديد محبت هئي. جنهن ڪري مخدوم موصوف سندس ڪرامتن ۽ خوارق عادات تي مشتمل ڪتاب ترتيب ڏيڻ جو ارادو ڪيو. پر کيس مخدوم ابوالقاسم ائين ڪرڻ کان سختيءَ سان منع ڪري ڇڏيو. قانع مقالات الشعراء ۾ لکيو آهي تہ: حضرت عمدة العلماء الربانيين وقدوة المفسرين والمحدثين مخدوم محمد معين، جيڪو آنجناب جي معتقدن مان هو ۽ سندن قدم ڪرامت ۾ مقبرو اٿس، تنهن ڪي رسالو تصنيف ڪرڻ جي اجازت نہ ڏنائون."[4] مخدوم ابوالقاسم جي هڪ ڪرامت تحفة الطاهرين ۾ نهايت دلچسپ منقول آهي تہ:

هڪ دفعي جي ڳالهه آهي تہ نواب سيف الدين خان جو هڪ مقرب غفران پناهه مخدوم معين سان عداوت رکندو هو تنهن کيس ايذائڻ جو پہ ڪري ڇڏيو هو. سندس ارادو هو تہ ڪو موقعو وٺي نواب صاحب جي دل مخدوم جامع العلوم کان ڦيرائي ڇڏي، پر کيس ان جو موقعو ميسر نہ ٿي سگهيو. ڪو وجهه نہ ڏسي ابليسي رنگ ڪري ڪجهه تمهيدون ٻڌي، سرڪار چاچڪان جي فوجداري پنهنجي نالي تي حاصل ڪري ورتائين. دل ۾ کيس اهو هجي تہ، مخدوم جي جاگير، جيڪا سرڪار چاچڪان سان تعلق رکي ٿي، تنهن کي اهڙو ويران ڪجي جو ٻيهر آباديءَ لائق نہ رهي، مخدوم موصوف نهايت بيچينيءَ جي عالم ۾ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو. بزرگ کي ان تي سخت بيچيني ٿي ۽ دل ۾ سور پيو. جنهن ڪونئري سان ان وقت وضو ٿي ڪيائين، سو سندن هٿن مان ڪري پيو ۽ ڀڄي پيو. مخدوم موصوف کي ڏسي

---

1 خليل، محمد ابراهيم: "تڪملہ مقالات الشعراء صہ: 183، سنڌي ادبي بورڊ، 1958ع

2 قانع، مير علي شير، ٺٽوي: "معيار سالڪان طريقت" (قلمي) صہ: 196، راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.

3 قانع، مير علي شير: "طومار سلاسل" (قلمي) راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.

4 قانع، ميرعلي شير: "مقالات الشعراء" صفحہ: 185

Scanned with CamScanner

ڇپائين: دل نہ هاريو ڇاڪاڻ جو ان ٻيڙي جو حال بہ اهو ئي ساڳيو ٿيندو." (يعني ڪونئري وارو حال ٿيندس) چون ٿا تہ جنهن مهل مذڪور سرڪار ڪان موڪلائي سرڪار جي فوجداري حاصل ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو ۽ شهر جي حدن ۾ داخل ٿيو ان وقت سندس گهوڙو مست ٿي پيو ۽ آٽي ڪٽي زمين تي ٺمڪايائينس، سندس هڪ پير رڪاب ۾ ڦاسي پيو ۽ گهوڙو وٺي ڀڳو ۽ هن کي زمين تي گهليندو ويو. سندس هڏا ڀڄي وڏائين ۽ سندس روح جو پکي سندس جسم جي آشياني مان پرواز ڪري ويو.[1]

مخدوم معين ٺٽوي ڪجهہ وقت ڪان پوءِ شاه عنايت ڪان بہ متاثر ٿيو سندس ارادت اختيار ڪرڻ تي مخدوم ابوالقاسم ڪانئس ناراض ٿيو. مخدوم معين جي توبهہ تائب ٿيڻ تي ڪانئس راضي ٿيو[2] شاه ولي الله جي مخدوم معين ڏانهن هڪ خط ۾ شاه ولي الله صاحب مخدوم محمد معين کي شيخ ابوالقاسم جي نسبت تي قائم رهڻ جو مشورو ڏيندي لکيو تہ: هيءُ اوهان جا پيريءَ جا ڏينهن آهن، جيڪي موڪلائڻ جي سائرن وڄڻ جا ڏينهن آهن، تن ۾ رضا الاهي اها ٿي معلوم ٿئي تہ اوهان پاڻ کي ان نسبت تي قائم رکو جيڪا اوهان شيخ ابو القاسم قدس سره نقشبنديءَ سنڌيءَ ڪان حاصل ڪئي آهي."[3]

مخدوم ابوالقاسم نقشبندي 7 شعبان 1138ھ ۾ وفات ڪئي. سندس وفات جو سال هيٺئين قطعہ جي ٻئي مصرعہ مان معلوم ٿئي ٿو:

بسال وصل او هاتف بفرمود
ابوالقاسم سراسر نورحق بود.

هيءُ قطعہ تاريخ مڪليءَ جي قبرستان ۾ سندس مزار مبارڪ جي ڪتبي تي پٿر سان چٽيل موجود آهي.

ريسرچ لائبريري انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو هڪ رسالو نالي "مقولات مشائخ قديمہ" هڪ قلمي مجموعہ ۾ موجود آهي، رسالي جو ڪاتب معلوم ڪونهي، هيءُ نسخو مخدوم ابوالقاسم جي نسخي تان نقل ٿيل آهي. نسخي جي پڇاڙيءَ تي ڪاتب جا لکيل لفظ ٻڌائن ٿا تہ آخر ۾ مخدوم ابوالقاسم جي دستخط بہ لکيل موجود هئي. نسخي جي پڇاڙي هن طرح ٿيل آهي:

"روز بعد از توجه فرمودند کہ از هر سہ روضهائي منوره حلقها درحق شما عنايت شد خصوصا ان روضہ حضرت مجدد الف قدس سره بسيار نوازش و مهرباني بيان فرمودند وگفتند کہ ايشان همچو: لاتحزن ان الله معنا" والسلام

نقل دستخط مبارک جناب ارشاد مآب قطب زمان مرشد عصر و اوان سيدنا وسندنا وقبلتنا و مولانا الشيخ ابوالقاسم النقشبندي قدس الله تعالیٰ سره العزيز وافاض علينا فيضہ العزيز آمين آمين"

---

1 ٺٽوي، مخدوم اعظم شيخ: تحفة الطاهرين" صفحہ: 83 _ 84، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو: 1965ع

2 ٺٽوي، محمد ابراهيم مخدوم: "القسطاس المستقيم" ورق: 147، نسخہ خطيہ مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي

3 دهلوي، شاه ولي الله: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" صفحہ: 12، اڻ ڇپيل

Scanned with CamScanner

شيخ فيض الله بن العارف ڪامل وقطب وقت شيخ آدم نقشبندي:

مخدوم فيض الله ولد مخدوم آدم ٺٽوي ولد مخدوم عبدالاحد ولد عبدالرحمان ولد عبدالباقي ولد محمد ولد احمد ولد آدم ولد عبدالهادي صديقي يعني مالڪي. ٺٽي جو رهاڪو هو ۽ سندس والد مخدوم آدم نقشبندي سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي کي رواج ڏيڻ وارو پهريون بزرگ هو. جن جي نسب جو سلسلو سيدنا صديق اڪبر رضي الله تعاليٰ عنه سان وڃي ٿو ملي. مخدوم آدم نقشبنديءَ جي امام رباني مجدد الف ثانيءَ جي فرزند عروة الوثقيٰ خواجه محمد معصوم سرهنديءَ سان بيعت ٿيل هئي. مخدوم آدم جي وفات کان پوءِ سندس ٻن فرزندن مخدوم فيض الله ۽ مخدوم اشرف مان مخدوم فيض الله پنهنجي پيءُ جو جانشين ٿيو.[1] ٻنهي ڀائرن مان مخدوم فيض الله وڏو هو جنهن ڪري پيءُ جي وفات کان پوءِ ان جو جانشين مقرر ٿيو.

قانع تحفة الڪرام ۾ مخدوم اشرف کي پيءُ جو جانشين لکيو آهي. پر مرغوب الاحباب واري مخدوم فيض الله کي وڏو فرزند ۽ پيءُ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ سندس جانشين قرار ڏنو آهي. مخدم فيض الله جي باري ۾ تذڪري جي ڪتابن ۾ وڌيڪ ڪو گهڻو ذڪر نه ٿو ملي. مخدوم فيض ۽ سندس ڀاءُ مخدوم اشرف ٻنهي جو ذڪر صرف پنهنجي پيءُ جي تذڪري جي ضمن ۾ ٿيو آهي. وڌيڪ ٻنهي ڀائرن جي زندگيءَ جو ڪوبه تفصيل، پيدائش، تعليم، تدريس وغيره ڪجهه به ڪتان به معلوم نه ٿي سگهيو آهي.

تذڪره صوفياء سنڌ جي مصنف لکيو آهي ته مخدوم آدم جا ٻئي صاحبزادا علم، فضل، زهد، تقويٰ ۽ تقدس ۾ ممتاز هئا. مخدوم آدم پنهنجي وفات کان پوءِ مخدوم فيض الله کي پنهنجو جانشين بنايو. چند ڏينهن کان پوءِ ٻئي صاحبزادا سرهند ۾ به وڃي حاضر ٿيا ۽ اتاهون فيض ۽ برڪتون حاصل ڪيائون. تنهن بعد پنهنجي وطن سنڌ ۾ واپس اچي والد محترم جي طريقي تي رشد ۽ هدايت ۾ مصروف ٿي ويا. افسوس آهي ته پنهنجي والد جي وفات جي پنجن سالن کان پوءِ ٻئي ڀائر نوجوانيءَ جي عالم ۾ هڪ ٻئي پٺيان هڪ سال جي وقفي سان وفات ڪري ويا. ۽ پنهنجي والد جي مزار جي پاسي ۾ اوپر پاسي کان دفن ٿيا.[2]

جيئن ته تذڪري نگار مخدوم آدم جي وفات جي ذڪر بابت به خاموش آهن. تيئن هنن ٻنهي ڀائرن جي وفات جي ذڪر ۾ به صرف ايترو لکيو اٿن ته پيءُ جي وفات کان پوءِ پنجن سالن بعد هڪ ٻئي پٺيان سال جي وقفي سان وفات ڪري ويا.

البته مولانا دين محمد وفائي مخدوم آدم جي باري ۾ لکيو آهي ته قرائن مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم آدم نقشبنديءَ ٻارهين صديءَ جي اوائل ۾ وفات ڪئي[3] جڏهن ته مخدوم آدم جي همعصر ٻئي مخدوم آدم جنهن جي ڪري هيءُ بزرگ پاڻ کي مخدوم آدو سڏائيندو هو تنهن 1066ھ ۾ وفات ڪئي[4] بهرحال همعصرن جي وفات جي عرصي ۾ فرق ٿي سگهي ٿو.

---

1 وفائي، دين محمد، مولانا: "مشاهير سنڌ" بحواله مرغوب الاحباب، جلد:3 صفحه:103، سنڌي ادبي بورڊ، 1984ع

2 قدوسي، اعجاز الحق: "تذڪره صوفياء سنڌ" صفحه: 50، اردو اڪيڊمي بندر روڊ ڪراچي، سال 1959ع

3 وفائي دين محمد، مولانا: "تذڪره مشاهير سنڌ" صفحه: 101، سنڌي ادبي بورڊ، 1984ع

4 قانع، ميرعلي شير: "تحفة الڪرام" صفحه: 682، سنڌي ادبي بورڊ، 1959ع

Scanned with CamScanner

مخدوم محمد معين ٺٽويءَ، پنهنجي علمي سند، جيڪا موصوف پاڻ تحرير ڪئي آهي، تنهن ۾ شيخ فيض (الله) بن العارف و قطب وقت شيخ آدم ٺٽويءَ کي بہ پنهنجي استادن ۾ شامل ڪيو آهي، اها سند هن طرح آهي:

ٽيون شيخ جنهن هن فقير کي حديث جي اجازت ڏني آهي، سو اسان جي شهر جي مشائخن جو سرگروه شيخ فيض بن العارف وقطب وقت شيخ آدم ٺٽوي آهي.هن سڳوري استاد کي شيخ حسن عجيميءَ کان اجازت حاصل آهي، جيڪو حضرت شيخ عبدِ القادر جي عمدن مشائخن منجهان هڪ آهي.هنن ٻنهي استادن جون سندون شيخ عجيميءَ کان مٿي وڃن ٿيون ڇاڪاڻ تہ شيخ عبدالقادر ٻين بہ ڪوڙ مشائخن کان روايت رکي ٿو."[1]

شاه علي رضا درويش:

حضرت پير دستگير ابو محمد محي الدين عبدالقادر بن ابي صالح گيلاني عليہ الرحمة جي اولاد مان هو. اصل ڪتان جو هو ڪٿي ڄائو وڏو ٿيو ٻيا مٽ مائٽ ڪٿي رهندا هيس، ڪٿي پڙهيو ڪهڙا ڪهڙا استاد هيس، تنهن بابت تذڪري جي ڪتابن ۾ ڪجهہ بہ معلوم نہ ٿي سگهيو آهي، مقالات الشعراء ۾ سندس بابت صرف اهو ٻڌايو ويو آهي تہ: چند پيرا ٺٽي آيو آهي، ايڏي وڏي مرتبي جو علم رکندو هو جو مخدوم محمد معين فصوص الحڪم سندس خدمت ۾ سبق سبق ڪري پڙهيو. صاحب شهود شخص هو ۽ عجيب حالت جو مالڪ هو عمر جو وڏو حصو سياحت ۾ گذريائين. هڪ اٺ ڪتابن جي بار لاءِ ۽ گهوڙو سواريءَ لاءِ هر جڳهہ تي ساڻ هوندو هيس. آخري ڏينهن ۾ بکر جي آس پاس تڪيو لڳائي ويهي رهيو. سنڌ جي والي ميان نورمحمد ڪلهوڙي سندس خدمت لاءِ ڪي ماڻهو مقرر ڪري ڏنا. شعر سٺو چوندو هو. سندس هيٺين مصرع مير غلام علي مداح جي زباني ٻڌي اٿم:

خيال قامت خوبان عصاي پيريءَ ماست
بخويشتن نگريد اي گروه حق طلبان
کہ غير نسبت چو خود واقف رہ جانان[2]

شيخ الاسلام ببلدلله الحرام عبدالقادر صديقي الحنفي مڪي:

اصل گجرات جي محمد طاهر گجراتيءَ جي نسل مان هو. سندس پيءُ جو نالو ابوبڪر صديق حنفي مڪي هو. "ماثرالڪرام" ۾ سندس لقب ابو الفرح محي الدين نقل ڪيل آهي.[3] فصاحت، بلاغت، علم ۽ فضل، حديث ۽ فقهہ ۾ ممتاز حيثيت جو مالڪ هو. حرم مڪي مڪرمہ جو مفتي ٿي رهيو. ابوالاسرار حسن بن علي العجيمي المڪي وٽ مڪي پاڪ ۾ پڙهڻ ويٺو فقه وٽس پڙهيو. مؤطا ۽ صحيحين حديث ۾

---

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: سرد اسانيد" (قلمي) صہ: 2، مفيد عام لائبريري سيوهڻ
2 قانع، مير علي شير، ٺٽوي: "مقالات الشعراء" صفحہ: 450، سنڌي ادبي بورڊ (ڪراچي) 1957ع
3 آزاد، بلگرامي: "ماثر الڪرام" (سرو آزاد) مطبع خاني رفاه عام لاهور 1913ع

Scanned with CamScanner

ان وٽ پڙهيو. علم بيان ۾: مطول، اطول ۽ ٻيا شرح ۽ حاشيا وٽس پڙهيو قاضيءَ ۽ بغوي جي درس ۾ به وٽس حاضر رهيو. ان وٽان کيس اجازت ملي. علمي طور اهو مقام ناهيائين جو حرم ۾ افتاء جو منصب کيس مليو. 1138هه 1726ع ڌاري سندس وفات ٿي.[1]

مڪي مڪرمه ۾ افتاء کان سواءِ درس ۽ تدريس جون خدمتون به سرانجام ڏيندو رهيو. حرم پاڪ ۾ ڪيترن ئي مسلم ملڪن کان علمن جي پياسن کي سيراب ڪندو رهيو. ان کان سواءِ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم به ڪندو رهيو. جيئن ته فتويٰ سندس منصبي ذميواري هئي. ان ڪري فتاويٰ قادريه ڇهن جلدن ۾ پنهنجي فتوائن تي مشتمل مرتب ڪيائين. ان کان سواءِ به سندس تصنيفون تمام گهڻيون آهن. سردست جيڪي معلوم ٿي سگهيون آهن، سي صرف "تبيان الحڪم بالنصوص الدالہ علي شرف من الام" ۽ "منشآت" جو هڪ نسخو آهن.

مخدوم محمد معين جيئن ته حرمين شريفين جي زيارت ۽ حج وغيره تي وڃڻ جي سعادت حاصل نه ڪري سگهيو هو ان ڪري حرمين شريفين جي استادن کان روبرو استفادو ڪرڻ جي سعادت کان پڻ محروم رهيو. پر سندس علمي شهرت پري پري تائين پڌبي هئي. جنهن ڪري حرمين شريفين جي ٻن نامور عالمن هرهڪ: عبدالقادر صديقي، جنهن جو ذڪر ٿي رهيو آهي ۽ شيخ ابو طاهر محمد بن ابراهيم مدني کان موصوف خط و ڪتاب ذريعي مڙني متداول علمن ۾ اجازت ورتي. ان طرح حرمين شريفين جي عالمن سان پنهنجي نسبت جوڙڻ جي سعادت حاصل ڪري سگهيو.

شيخ ابو طاهر محمد بن ابراهيم ڪوراني مدني:

شيخ ابو طاهر محمد بن ابراهيم جو نسبي شجرو سلڪ الدرر جي مصنف هن طرح نقل ڪيو آهي: ابو طاهر محمد بن ابراهيم بن حسن بن شهاب الدين الڪردي الڪوراني الشهرزوري ثم المدني. کيس ٻه پائر به هئا. ابو سعيد محمد ۽ ابوالحسن محمد، پر جيڪا شهرت ابو طاهر محمد کي نصيب ٿي سا ٻين کي نصيب نه ٿي سگهي.[2] ڪن سندس نالي ۾ عبدالسميع جو اضافو ڪري ابو طاهر محمد عبدالسميع الڪوراني ڪري لکيو آهي.[3]

1081هه ۾ سندس ولادت ٿي. خليل مرادي لکيو آهي ته شيخ ابو طاهر پيءُ جي هنج ۾ پليو به ۽ پڙهيو به. قرآن شريف به وٽس پڙهيو ان بعد علم جي طلب ۾ ويٺو ۽ پنهنجي پيءُ وٽ اهم علمن جي تحصيل ڪيائين. خلافت جو خرقو به پنهنجي پيءُ کان ورتائين. جڏهن ته ٻين کان به فيض پرائيندو رهيو. مجتهد جي حيثيت رکندو هو. هميشه علم ۾ مشغول رهندو هو. سلف صالحين جي صفتن سان سينگاريل

1 امير احمد، مخدوم: "مقدمه بذل القوه في حوادث سني النبوة" صه: 7 سنڌي ادبي بورڊ، 1966ع

2 المرادي محمد خليل بن ابو الفضل الشيخ: "سلڪ الدرر" جلد: 6، ڇاپو: ٽيون، دار ابن حزم ودار البشائر الاسلاميه بيروت لبنان سال 1408/1988ع صه 27_28

3 الڪتاني، عبدالحي بن عبدالڪبير الشيخ: "فهرس الفهارس" جلد: پهريون، ڇاپو: ٻيو صفحه: 496، دارالغرب الاسلامي، بيروت لبنان، سال: 1402هه/1982ع

Scanned with CamScanner

هو. ڪنهن بہ علمي ڳالهہ يا مسئلي تي غور فڪر نہ ڪندو هو ۽ ڪتاب نہ ڏسندو هو تہ جواب نہ ڏيندو هو. دل جو تمام نرم هو. اڪثر وقت گريي ۽ زاريءَ ۾ گذاريندو هو. رمضان المبارڪ سال 1145ھ/ فيبروري 1733ع ڌاري سندس وفات ٿي.[1] تمام گهڻين تصنيفن جو صاحب هو. ڪيترائي نامور شخص سندس شاگرد هئا. مخدوم محمد معين ٺٽويءَ ڪانئس خط وڪتابت ذريعي استفادو ڪيو ۽ نحو صرف، ادب عربي، فقهہ، حديث ۽ تفسير ۾ اجازت حاصل ڪيائين.

حضرت خواجہ محمد زڪي سرهندي:

خواجہ محمد زڪي سرهندي حضرت امام رباني مجدد الف ثانيءَ جي نسل جو چشم و چراغ هو سندس پيءُ جو نالو خواجہ محمد حنيف هو جيڪو خواجہ عبدالاحد جو پٽ هو. اهو خواجہ محمد سعيد جو اهو خواجہ شيخ احمد سرهندي مجدد الف ثانيءَ جو پٽ هو.

خواجہ زڪي الله جيئن تہ وڏي فيض واري گهراڻي جو چشم و چراغ هو تيئن پاڻ بہ وڏو صاحب فيض بزرگ هو. سندس لا تعداد مريد ۽ خليفا هئا. سنڌ ۾ بہ سندس ارشاد ۽ خرقي جا فيض يافتہ ماڻهو موجود رهيا. خاص طور خواجہ ابوالمساڪين شيخ محمد سندس فيض يافتہ مريد خاص ۽ محبت ۽ صحبت جو صاحب هو.

موصوف ڪئي ڀيرا حج جي سعادت حاصل ڪئي. پر هڪ ڀيري حج جي سفر تي نڪتو تہ سنڌ جي رستي سان روانو ٿيو. ساڻس سندس اهل ۽ عيال بہ گڏ هو. سرهند کان لاهور، ملتان، هالا کان ٿيندو ٺٽي پهتو جتان حرمين شريفين لاءِ روانو ٿيو.

سنڌ ۾ هالا ڪنڊي (هالن) ۾ جڏهن پاڻ پهتو تہ آرام ڪرڻ جي خاطر ڪجهہ ڏينهن اتي رهيو. اتي هڪ عالم ۽ واپاري قسم جو هڪ شخص هو جنهن جو نالو پير محمد هو. ان جو طريقو اهو هو تہ روز پنهنجي ضرورت جون شيون بازار مان خريد ڪري ڪٺي ايندو هو ۽ جڏهن شهر مان روانو ٿيندو هو تہ پيسا دڪاندارن کي هڪ ئي وقت ڏئي ڇڏيندو هو. حضرت خواجہ زڪي الله بہ ان جي معرفت ائين ئي ڪيو. جيستائين رهيو تہ پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجي اهل عيال ۽ سواريءَ جي جانورن لاءِ جيڪو گهربل هين سو بازار مان ورتندا هئا. جڏهن وڃڻ جو ارادو ڪيائون تہ پير محمد، جنهن جي ذريعي پاڻ بازار مان سامان گهرائيندا هئا، تنهن تي گهٻراهٽ طاري ٿي، تہ ڪهڙي خبر خواجہ ايڏي وڏي رقم ڪيئن ادا ڪندو. رستي ۾ جيئن اهي دڪان ايندا ويا، جن تان سندن لاءِ سيڌو سامان ايندو هو تہ پاڻ اتي بيٺا. دڪاندارن کي فرمايائون پنهنجو پنهنجو حساب ڪٺي اچو. اهي حساب ڪٺي ايندا ٿي ويا ۽ خواجہ صاحب هوا ۾ هٿ وڌائيندو اشرفيون ۽ سڪا ڪڍندو دڪاندارن جي آڏو ڳڻنا ڪندو ٿي ويو تہ جيترا ٿين اوترا کڻي وٺو.

هڪ شخص سندن اهو شان جو ڏٺو تہ کين عرض ڪيائين تہ منهنجي لاءِ دعا گهرو تہ آءٌ بنا ڪنهن محنت، ذلت ۽ احسان جي خوشحال ٿي وڃان. پاڻ فرمايائون: اها ڪهڙي آرزو آهي، ٻيو ڪجهہ گهُر! ان .

---

1 المرادي، محمد خليل بن ابوالفضل، الشيخ: "سلڪ الدرر" جلد: 6، ڇاپو: ٽيون، ص: 27_ 28 دار ابن حزم ودارالبشائر الاسلامي بيروت لبنان 1988ع

Scanned with CamScanner

چيو: نہ، منهنجي صرف اها هڪ ئي آرزو آهي، تنهن تي چيائين: چڱو وڃا ائين ئي ٿيندو،" پوءِ ٿيو بہ ائين، سندس فرمان مطابق ان کان پوءِ اهو شخص وڏو خوشحال ۽ هٽ جو ڪليو ٿي ويو. خواجہ موصوف جي وفات اندازن 1147هہ ڌر ٿي.[1]

مخدوم محمد معين جو ڪائنس استفادو:

مخدوم موصوف پنهنجي جن پنجن شيوخ (استادن) جو پنهنجي لکيل اسناد ۾ ذڪر ڪيو آهي انهن پنجن ۾ خواجہ زڪي الله سرهندي بہ شامل آهي. ۽ پنجن مان جن ٽن کان مخدوم موصوف بالمشافه (روبرو) اجازت ورتي آهي تن مان شيخ فيض الله ٺٽي جو رهاڪو هو. باقي بہ شاه ولي الله دهلوي ۽ خواجہ زڪي الله سرهندي سنڌ کان ٻاهر هندستان جي الڳ جاين: هڪ دهليءَ ۽ ٻيو سرهند جو هو. جيئن اهو ذڪر ٿي چڪو آهي، تہ مخدوم محمد معين سنڌ کان ٻاهر ڪڏنهن بہ ڪو سفر ڪونہ ڪيو هو. شاه ولي الله حج تي ويندي ٺٽي کان اچي لنگهيو تہ شاه ولي الله کان فيض ۽ اجازت ورتائين. خواجہ زڪي الله سرهنديءَ کان مخدوم موصوف ڪٿي اجازت ورتي. تنهن بابت، شاه ولي الله دهلويءَ وانگر ڪا شاهدي تہ ڪانہ ملي سگهي آهي، پر جيئن تہ اهو معلوم ٿي چڪو تہ خواجہ زڪي الله سرهندي حج تي ويندي هڪ دفعي سنڌ جي رستي کان ويندي هالا ۽ ٺٽي اچي رهيو. تنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخدوم معين ساڻس هالن ۾ يا ٺٽي ۾ مليو هوندو. اتي ملاقاتن ۽ استفادي جا موقعا حاصل ڪري ڪائنس مڙني علمن ۾ اجازت ورتي هوندائين.

مخدوم محمد معين پنهنجي سند ۾ مڙني متداول علمن جي باري ۾ لکيو آهي تہ انهن ۾ ڪيس مذڪوره پنجن بزرگن کان اجازت حاصل آهي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ شيخ زڪي الله سرهندي جتي سلوڪ ۽ طريقت ۾ اعليٰ منزلن جو صاحب هو اتي متداول علمن: نحو صرف، منطق، فلسفي، ادب عربي، فقه، حديث ۽ قرآن جو وڏو عالم، محقق ۽ شارح هو.

فصل ٽيو: درس، تدريس ۽ شاگرد

درس ۽ تدريس:

مخدوم محمد معين پنهنجي وقت جو نامور محقق، مڙني فنون ڪمال جو ماهر ۽ وقت جو علامہ ۽ زماني ۾ لاجواب هو. جيئن مخدوم معين کان اڳ وارو دور ٺٽي شهر ۾ علم ادب جو دور هو تيئن مخدوم موصوف جي پنهنجي دور ۾ بہ ٺٽي شهر ۾ گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ مدرسا مڪتب ۽ نامور استاد علم جا واهڻ وهائي رهيا هئا. مخدوم محمد معين جو مدرسو ان دور ۾ سيني ۾ نمايا هو جنهن ۾ متد اول علمن جي تدريس جو اعليٰ انتظام هو. معقولي توڙي منقولي علمن جو هيءُ مدرسو مرڪز هو. مدرسو عربي فارسي،

1 ابوالخير، محمد زبير، ڊاڪٽر: "حاشيہ سنڌ ڪي صوفياء نقشبند" صہ: 61_ 62_ 63. (پي ايچ ڊي ٿيسز. اڻ ڇپيل) ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.

فلسفي، الاهيات، نجوم، موسيقي، نحو صرف، فقه، اصول فقه، حديث فتوي، تصوف ۽ عرفان جي تدريس جو اعليٰ مرڪز هو مولانا عبيدالله سنڌيءَ لکيو آهي تہ مخدوم محمد معين جو گھر هتي ٺٽي ۾ هو..... ان شاه ولي الله کان استفادو ڪيو هو ان طرح هيءُ شهر اسان جي حڪمت (ولي اللّٰهي) جو شروع زماني کان مرڪز رهيو آهي."[1] مولانا جو مقصد آهي تہ مخدوم موصوف جو مدرسو الاهيات جي فلسفي ۽ فلسفي جي ٻين موضوعن جي حوالي سان ولي اللّٰهي فلسفي جو مرڪز هو.

مخدوم موصوف پنهنجي مدرسي ۾ پاڻ مروج نصاب درس جا ڪتاب پڙهائيندا هئا. مخدوم موصوف دراسات ۾ پنهنجي هدايہ پڙهائڻ جو تذڪرو ڪيو آهي. جتي امام اعظم ابو حنيفہ بابت بحث ڪندي لکيو اٿس:

> مون الحمد لِلہ سندن صنعت نظريءَ جو ذائقو ان وقت چکيو آهي، جڏهن مون وٽ سندس فقه جو ڪتاب هدايہ (شاگردن طرفان) پڙهيو ويو.[2]

مخدوم موصوف کي اها شڪايت رهي تہ هندستان ۾ سنڌ سميت هر هنڌ علم حديث ۾ مشڪواة کان مٿي ڪوبہ حديث جو ڪتاب نہ ٿو پڙهايو وڃي. مخدوم موصوف کي انهيءَ احساس علم حديث تي مختلف رسالن لکڻ تي بہ آماده ڪيو. "دراسات اللبيب" بہ موصوف عمل بالحديث جي موضوع تي ان ئي جذبي تحت تصنيف ڪيو. سندس انهيءَ جذبي ضرور کيس ان تي بہ آماده ڪيو هوندو تہ پنهنجي مدرسي ۾ پاڻ حديث جا مختلف ڪتاب شاگردن کي پڙهائي، مخدوم موصوف پنهنجي بخاري شريف پڙهائڻ جو ذڪر پنهنجي هڪ رسالي "اڪسير الهداية والنفع في جمع احاديث الرفع" ۾ فصل پهرئين جي هڪ تذنيب ۾ فائدي جي عنوان هيٺ ڪيو آهي. موصوف مڪاشفي ذريعي شيخ اڪبر محي الدين ابن عربيءَ جي نبي ﷺ جن کان ختم بخاريءَ وقت پڙهڻ دعا جو ذڪر ڪيو آهي. ان تحت لکيو اٿس تہ: هن فقير کي بہ ختم بخاري طلباء کي پڙهائڻ وقت اها دعا پڙهڻ جي سعادت نصيب ٿي آهي. والحمد لِلہ علي ذالک والمنة لرسولہ."[3]

مخدوم موصوف جي مدرسي جون اهي ئي اعليٰ علمي سرگرميون هيون جن جي پيش نظر قانع مقالات الشعراء ۾ لکيو تہ: مدرسہ علمي باحسن وجه پيش ايشان گرم بود" (علمي مدرسو سندس آڏو سهڻي طريقي تي سرگرم عمل هو).[4] اهڙي طرح مخدوم موصوف جي درس ۽ تدريس جون اهڙيون خدمتون ۽ محنتون ئي هيون، جن جي نتيجي ۾ ڪيترائي علم جا پياسا علم سان سيراب ٿي مفتي ۽ مدرس بنيا. قانع لکيو آهي: بسياري بہ درس و افاده او صاحب مدرسہ و فتويٰ گرديده."

مخدوم موصوف جو مدرسو جيئن تہ پنهنجي دور ۾ پري پري تائين شهرت رکندو هو ان ڪري سندس مدرسي ۾ مقامي شاگردن سان گڏ مسافر طالب علم بہ پري پري کان اچي داخل ٿيندا هئا. انهن مسافر طالب

---

1 سنڌي، عبيدالله، مولانا: "خطبات و مقالات مولانا عبيدالله سنڌي" صہ: 65 مرتب: پروفيسر محمد سرور، سنڌ ساگر اڪيڊمي لاهور.

2 ٺٽوي محمد معين، مخدوم: "دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب" صہ: 446، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع

3 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم، "اڪسير الهداية والنفع في جمع احاديث الرفع" صہ: 70، مجموعہ رسائل مخدوم محمد معين قلمي، مفيد عام لئبريري سيوهڻ.

4 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" صہ: 122، سنڌي ادبي بورڊ

علمن جي ڪاڏي خوراڪ ۽ رهائش جو انتظام مخدوم موصوف جي پنهنجي ذمي هوندو هو. قانع مقالات الشعراء ۾ ان باري ۾ هيءُ مختصر لفظ تحرير ڪيا آهن: معونت تلامذي مسافر وابسته ذمت همت خود داشت."[1]

مدرسي مان مخدوم موصوف وٽان ڪيترن ئي شاگردن فيض پرايو هوندو. قانع جي لفظن مطابق سندس مدرسي مان سندس درس ۽ تدريس ۽ عام فيض مان جيڪي ڪيترائي مدرسي ۽ فتوئ جا صاحب بنيا. موصوف جي تن ڪيترن ئي شاگردن جو اسان کي پتو نہ پئجي سگهيو آهي. صرف چند شاگردن جو معلوم ٿي سگهيو آهي. جيڪي هيٺ ذڪر ڪجن ٿا.

شيخ محمد حيات سنڌي:

شيخ محمد حيات جي پيءُ جو نالو ملا ڦلاريو هو پاڻ ذات جا چاچڙ هئا. عادل پور. تنهن زماني جو بکر پرڳڻي جو شهر آهي. سندس آبائي ڳوٺ هن شهر جي آس پاس هو. موصوف جو والد سڳورو پرواري ڳوٺ "گهوٽڻ" جي سيد موسيٰ قادريءَ سان واسطو رکندو هو.[2] هيءُ "گهوٽڻ" نالي ڳوٺ. گهوٽڻ جو ڳوٺ هو جو هاڻي گهوٽڪي سڏجي ٿو. اڄ بہ مٿئين سيد موسيٰ قادري جو خاندان گهوٽڪيءَ ۾ هلندو اچي ٿو ۽ سندس قبر اتي موجود آهي.[3]

موصوف تعليم جي شروعات پنهنجي ئي ڳوٺ کان ڪئي[4] پر اهو معلوم نہ ٿي سگهيو آهي تہ اتي ڪنهن وٽ پڙهيو ڪهڙو مدرسو اتي قائم هو جنهن مان تعليم ورتائين. ڳوٺ ۾ پڙهڻ کان پوءِ موصوف وڌيڪ تعليم لاءِ ٻاهر نڪتو. موصوف جي ٻاهر نڪرڻ جي حوالي سان هڪڙن تذڪره نگارن لکيو آهي تہ جوانيءَ جي عمر ۾ پنهنجو ملڪ ڇڏي حرمين شريفين ويو. اها ڳالهہ شيخ محمد حيات جي شاگرد غلام علي آزاد لکي آهي ۽ رحمان علي منشي بہ ان جي پيروي ڪئي آهي. جڏهن تہ خليل احمد مرادي سلڪ الدرر لکيو آهي: تہ (پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهڻ کان پوءِ) سنڌ جي مرڪزي شهر ٺٽي ڏانهن روانو ٿيو جتي محمد معين بن محمد امين وٽ علم پڙهيو. ان کان بعد حرمين شريفين ڏانهن هجرت ڪيائين." مولانا عبدالحي لکنوي نزهة الخواطر ۾ پڻ علامہ مراديءَ جي تتبع ۾ هيءُ راءِ اختيار ڪئي آهي.

حرمين شريفين پهچي سڀ کان پهريائين موصوف حج ڪيو. ان بعد مديني منوره ۾ رهي ابو الحسن ڪبير بن عبدالهادي سنڌي مدنيءَ[5] سان وابستہ ٿي ويو ۽ وٽس پڙهندو رهيو. اتي جي ٻين جن عالمن کان شيخ محمد حيات کي اجازت ملي تن ۾ شيخ عبدالله بن سالم البصري المڪي، شيخ ابو طاهر محمد بن ابراهيم الڪردي المدني[6] ۽ شيخ حسن بن علي العجيمي شامل آهن.

---

1 حوالو ساڳيو صہ: 123
2 آزاد، غلام علي بلگرامي: "سبحة المرجان في آثار هندستان" صفحہ: 55
3 قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامہ مقالات قاسمي صفحہ 472_ چاپو 2002ع
4 مرادي، خليل احمد: "سلڪ الدرر في اعيان قرة الثاني عشر"
5 ابوالحسن ڪبير جو تذڪرو مخدوم محمد معين جي همعصرن ۾ اچي رهيو آهي.
6 شيخ عبدالله بن سالم البصري المڪيءَ شيخ ابوطاهر جو تذڪرو مخدوم معين جي استادن ۾ پنهنجي جاءِ تي ايندو.

درس ۽ تدريس:

شيخ محمد حيات مديني شريف ۾ ٿي ابوالحسن ڪبير جي وفات کان پوءِ سندس ئي جڳهه تي ويهي پڙهائڻ ويٺو ۽ چوويهن سالن تائين پڙهائيندو رهيو. سندس روز جو معمول هو تہ صبح جي نماز کان اڳ مسجد ۾ وعظ فرمائيندو هو جنهن ۾ ان وقت جا ڪيترائي سعادتمند گڏ ٿيندا هئا. ڪانئس نہ رڳو سنڌ ۽ هند جا نامور عالم: پر حجاز نجد، يمن، مصر، شام الجزائر ۽ مغرب اقصي جي عالمن پڻ علم حاصل ڪيو. سندس شاگردن ۾ مولانا عبدالحي لکنويءَ هيٺين عالمن کي شامل ڪيو آهي:

شيخ ابوالحسن بن محمد صادق سنڌي، شيخ احمد بن عبدالرحمان سنڌي، شيخ محمد سعيد صقر، شيخ عبدالقادر خليل ڪلڪ، سيد عبدالقادر بن احمد بن عبدالقادر، شيخ عبدالڪريم بن عبدالرحمان داغستاني، شيخ علي بن صادق داغستاني، سيد علي بن ابراهيم بن جمعہ العبسي، شيخ عبدالڪريم بن احمد الشراباتي، شيخ علي بن عبدالرحمان الاسلامبولي، شيخ علي بن محمد الزهري، مفتي محمد بن عبدالله الخليفتي المدني، شيخ عليم الله بن عبدالرشيد لاهوري، شيخ خيرالدين بن محمد زاهد سورتي، شيخ محمد فاخربن محمد يحيٰ عباسي اله آبادي، سيد غلام علي بن نوح واسطي بلگراميءَ ان کان سواءِ ٻيا بہ ڪوڙ عالم [1]

تصنيف ۽ تاليف:

شيخ محمد حيات درس ۽ تدريس سان گڏ تصنيف ۽ تاليف جي سلسلي ۾ پڻ انيڪ خدمتون سرانجام ڏنيون. مخدوم معين جي ڪتابن تي رد ۾ مخدوم محمد هاشم وانگر شيخ محمد حيات پڻ ڪوڙ تصنيفون فرمايون. شيخ محمد حيات سنڌي وڏو مصنف ۽ صاحب تحرير بزرگ هو. حديث تي سندس تمام گهڻيون تصنيفون آهن. هتي صرف سندس اهي تصنيفون ذڪر ڪيو وينديون، جيڪي موصوف مخدوم محمد معين جي رد ۾ تصنيف ڪيون آهن.

1_ رسالہ في وجوب اعفاء اللحي:

مخدوم محمد معين ٺٽويءَ ڏاڙهيءَ جي موضوع تي "نير الضحي في حڪم قص اللحيٰ" نالي رسالو تحرير ڪيو، جنهن ۾ مخدوم موصوف موقف اختيار ڪيو تہ ڏاڙهي ڇڏڻ مستحب آهي. ان ڪري جنهن مٺ جي مقدار کان گهٽ ڏاڙهي رکي، تنهن بابت مناسب آهي تہ مستحب جي ڇڏڻ جو حڪم جاري ڪيو وڃي. ۽ اهو عادت جي قسم جو عمل آهي، عبادت جي قسم جو ناهي وغيره. شيخ محمد حيات سنڌيءَ ان جي جواب ۾ ذڪر ڪيل رسالو تصنيف ڪيو.

رسالي جا مختلف خطي نسخا موجود آهن. قاسميہ لائبريري ڪنڊياري ۾ نيشنل ميوزيم ڪراچي جا نسخا اسان کي دستياب ٿي سگهيا آهن.

---

1 الحسني، عبدالحي لکنوي، نزهة الخواطر. صہ 301

2_ العطية العلية في مسئلة الافضلية.

هي رسالو مخدوم معين جي مشهور ڪتاب "الحجة الجلية في رد من قطع بالافصلية" جو رد آهي. مخدوم معين پنهنجي رسالي ۾ اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ افضليت جو مسئلو قطعي دليلن سان ثابت ناهي. ان ڪري افضليت جي معاملي ۾ مخالف موقف رکندڙ ڪي بدعتي نہ چوڻ گهرجي. شيخ محمد حيات سنڌي ان جي رد ۾ هيءُ رسالو لکيو جنهن ۾ افضليت جي حوالي سان اهل سنت جي موقف لاءِ حديثن جو ذڪر ڪري ان جي دليلن جي قطعيت ڏيکاري آهي. ان کان پوءِ امت جي اجماع جو ذڪر ڪيو آهي.

هن رسالي جا خطي نسخا جيڪي جائزي ۾ اچي سگهيا آهن. تن مان هڪ نيشنل ميوزيم ڪراچيءَ جو نسخو ۽ ٻيو قاسميہ لائبريري ڪنڊياري جو نسخو آهي. هيءُ نسخو مصنف جي اصل نسخي تان ٿيو آهي ۽ هن جي آخر ۾ شيخ محمد حيات جي تائيد ۾ محمد بن محمد الدقاق المغربي المدني ۽ شيخ محمد بن الطيب المغربي المدنيءَ جون تائيدي تحريرون شامل آهن.

3_ اظهار غين قرة العين في البكاء علي الحسين:

مخدوم معين حضرت امام حسين رضي الله تعاليٰ عنہ جي شهادت جي ڏهاڙن ۾ روئڻ، غم ڪرڻ، پار ڪڍڻ، ماتم ۽ تعزيو ڪڍڻ جي جائز قرار ڏيڻ جي حوالي سان هڪ رسالو "قرة العين في البكاء علي الحسين" لکيو شيخ محمد حيات سنڌي مذڪوره رسالو ان جي رد ۾ تحرير ڪيو.

رسالي جا ٻہ خطي نسخا آهن هڪ مڪتبہ معروفيہ مٽياري جو ۽ ٻيو دارالعلوم مجدديہ ملير ڪراچيءَ جو. پر ٻنهي نسخن جو نقل اسان کي قاسميہ لائبريري ڪنڊياري مان دستياب ٿيو.

4_ رد رسالة الشيخ محمد معين التتوي في مسئلة فدڪ وارث الانبياء

مسئلہ فدڪ ۽ ارث انبياء جي مسئلي تي مخدوم محمد معين هڪ رسالو لکيو آهي، مٿيون شيخ محمد حيات جو رسالو ان جي رد ۾ لکيل آهي. اصل مخدوم معين جو رسالو جنهن تي مخدوم شيخ محمد حيات رد لکيو آهي، سو حقيقت ۾ موجود ناهي "رسالہ للشيخ محمد معين التتوي في تائيد مذهب الشيعة في ما يتعلق بفدڪ وامثالہ" جي عنوان ۽ نالي سان جيڪو رسالو مخدوم معين جو ذڪر ڪيو ٿو وڃي، سو اصل مخدوم موصوف جو رسالو ناهي. بلڪ عبارت جو صرف اهو حصو آهي، جيڪو شيخ محمد حيات مخدوم موصوف جي اصل ڪتاب تان، جرح ڪرڻ لاءِ پنهنجي رسالي ۾ اتاريو آهي. ان حصي کي ڪنهن ڪاتب الڳ اتاري ان کي مٿي ذڪر ڪيل نالو ڏنو آهي، نہ تہ حقيقت ۾ اهو نالو بہ اصل رسالي جو نہ ٿو لڳي. اهو ڪاتب جو رکيل نالو ٿو ڀانئجي. ڇو تہ مخدوم موصوف جو نالن رکڻ ۾ مشهور انداز جيڪو آهي هيءُ ان جي خلاف آهي.

بهرحال مخدوم معين پنهنجي رسالي ۾ هيءُ موقف اختيار ڪيو آهي تہ هن مسئلي ۾ هڪ موقف ابوبڪر صديق رضي الله عنہ اختيار ڪيو ۽ ٻيو حضرت فاطمہ اختيار ڪيو. سنڌس چوڻ آهي تہ جڏهن ڪو فقهي امام بہ جيڪڏهن ڪو مسلڪ اختيار ڪندو آهي تہ ان جا پيروڪار ان جي موقف کي

Scanned with CamScanner

استدلال، علت ۽ ڪارج ڪان خالي نہ ڇڏيندا آهن. تہ پوءِ حضرت فاطمہ زهراء جي موقف ڪي ائين ڇو ڇڏي ڏجي، ان جو دليلن جي ذريعي دفاع ڇونہ ڪجي ۽ ان جي ڳالهہ بي دليل ڇو رهڻ ڏجي. اهو ڄاڻائڻ ڪان پوءِ موصوف ارث انبياء واري حديث جون مختلف تاويلون ڪيون آهن.

شيخ محمد حيات سنڌيءَ هن رسالي ۾ مخدوم موصوف جي انهيءَ خيال جو رد ڪيو آهي.

5_ رد مواهب سيد البشر:

مخدوم محمد معين جو "مواهب سيد البشر" نالي رسالو هاڻي تائين دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. ان ڪري سندس موضوع جي باقاعدي خبر نہ پئجي سگهي آهي. البتہ مخدوم عبدالواحد سيوهاڻيءَ جي هڪ تحرير ۾ مواهب سيد البشر جو حوالو آندل آهي: تہ امام ابو حنيفہ ڪي امام جعفر سان صحبت حاصل هئي ۽ اهل بيت سان ڪمال درجي جي محبت هئي." ان ڪان مٿي ان رسالي بابت ڪٿان ڪو پتو نہ پئجي سگهيو آهي. بدقسمتيءَ سان مخدوم شيخ محمد حيات سنڌيءَ جي ذڪر ڪيل مخدوم معين جي رد ۾ لکيل رسالي جو بہ ڪو قلمي نسخو دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. اسان ڪي شيخ محمد حيات جي هن رسالي ڏانهن اشارو ان فهرست مان ملي ٿو جيڪا مدرسي مظهر العلوم کڏي ڪراچيءَ ۾ مخدوم معين جي رسالن جي مجموعي ۾ موجود آهي، جنهن ۾ مخدوم معين جي هڪ رسالي جو نالو ڄاڻايل آهي. "رسالة في جواب عن مان اورد الشيخ محمد حيات علي مواضع مواهب سيد البشر" جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مواهب سيد البشر جي رد ۾ شيخ محمد حيات ڪو رسالو تصنيف ڪيو هو جنهن جي جواب ۾ مخدوم معين مٿيون رسالو تاليف ڪيو.

(6) رسالہ خضاب:

شيخ محمد حيات هيءُ رسالو مخدوم محمد معين جي رسالي "غاية الاعتماد في مسئلة الاختضاب بالسواد" جي رد ۾ لکيو آهي. شيخ موصوف رسالي جي تاليف جو سبب بيان ڪندي لکيو آهي: بعض شيعن (دمرهم الله تعالي) ڪارو خضاب ڪرڻ جي باري ۾ رسالو تاليف ڪيو آهي. جنهن ڪري ڪن يائرن مون ڪان مطالبو ڪيو تہ آءُ ان باري ۾ جيڪو صحيح هجي، سو لکان." شيخ محمد حيات ان ڪان پوءِ مخدو محمد معين جي رسالي جو مقصد لکيو آهي، ان ڪان پوءِ ان جو رد لکيو اٿس. شيخ محمد حيات جي هن رسالي جو قلمي نسخو قاسميہ لائبرري ڪنڊياري ۾ موجود آهي.

مولوي محمد صادق ولد مخدوم عنايت الله واعظ:

مولوي محمد صادق جو پيءُ مخدوم عنايت الله نابين هئڻ باوجود قوي حافظي جو مالڪ هو ننڍپڻ ڪان وڏي پيريءَ تائين، جڏنهن سندس چيله بہ ڇبي ٿي وئي هئي، موصوف سڄي عمر عوام ڪي فيض پهچائيندو رهيو. سندس واعظ جي محفل تمام پر اثر هوندي هئي. باطني شغل بہ پوريءَ طرح سرانجام ڏئي، موصوف دل جي تمام وڏي روشني حاصل ڪري ورتي هئي، ڪيترائي بزرگ سندس توجه سان فيضياب ٿيا.[1]

---

1 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ695.

Scanned with CamScanner

ڪيس ۾ پٽ هئا هڪ ميان محمد سعيد واعظ، جيڪو درويشيءَ ۾ مشهور ۽ فضيلت سان موصوف رهندي نهايت بزرگيءَ سان زندگي گذاري ويو. ٻيو پٽ هئس مولوي محمد صادق، جيڪو مخدوم محمد معين جي شاگردن مان سيني جو نڪ هو علامہ وقت ۽ لائق ۽ فائق ٿي گذريو آهي. ان ڪيترن ئي شاگردن کي ڪمال جي درجي تي پهچايو. معقولات ۾ اهو پنهنجي وقت ۾ بي نظير هو. مذڪوره سيد عبداللطيف جو مريد هو. پنهنجي زندگي بي تڪلفيءَ سان پيري مريدي جي رجوعات کان بي نياز ٿي باطني وظائف ۾ مشغول رهي گذاريائين ۽ وفات ڪيائين.[1] مقالات ۾ قانع سندس ذڪر هنن لفظن سان ڪيو آهي: مخدوم محمد معين جي شاگردن مان سيني کان وڏيڪ رشد ۽ هدايت وارو شاگرد هو شهر ۾ معقولي علمن ۾ سندس يادگار هو همعصرن ۾ بينظير هو. البتہ شهرت جي لالچ ۽ هوس نہ رکندو هو. حضرت استاد ميان نعمت الله (جيڪو قانع جو استاد هو) سو اڪثر معقولات ۾ سندس شاگرد آهي. تمام گهڻو بي تڪلف گذاريندو هو. شيخ شڪرالله شهر جو ناظم ۽ ميرڪ محمد احسن، شيخ الاسلام سندس تمام گهڻو خيال ۽ لحاظ رکندا هئا، حضرت امام جي مرتبي ۾ چيائين:

ازماتم حسين شده درنالہ جبرئيل
کردند قدسيان فلک جامہ را بنيل
گرچہ بري است ذات حق ازدرد و گريہ اي
ذات نبي بگريہ بود نائب جليل

شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جڏنهن شاه سيد عبدالڪريم جي مزار تي نئون گنبذ تعمير ڪيو تہ ان جي تعمير جو سال هن قطعہ تاريخ جي صورت ۾ تحرير ڪيائين:

چہ خون دل کہ خورده همچولالہ
درين گلشن گرفتم يک پيالہ [2]

معيار سالڪان طريقت ۾ قانع سندس وفات جو سال 1170هہ ڄاڻايو آهي.[3]

ميان عنايت الله طالب علم:

هيءَ مخدوم معين جي مدرسي جو نائب هو ۽ سندس وفات کان پوءِ ڪيترن ئي سالن تائين شاگردن جي حڪمت ۽ تدريس ۾ مشغول رهڻ کان پوءِ فوت ٿيو.[4]

مولوي مرزا محمد جعفر شيرازي:

سنڌ ۾ موصوف ڪٿان ٻاهران اچي وارد ٿيو. ڪٿان آيو؟ سو معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. قانع صرف

1 حوالو ساڳيو صفحہ 696.
2 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" صفحہ 360.
3 قانع، مير علي شير: "معيارسالڪان طريقت" صہ: 205 (قلمي) راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي
4 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ 699

Scanned with CamScanner

ايترو لکيو آهي تہ: هندستان جي سير جي ارادي سان سنڌ ۾ وارد ٿيو.“ مقالات الشعراء ۾ مير علي شير قانع لکيو آهي: تہ مخدوم محمد معين سندس جوهر ذاتي ۽ صفائيءَ جي ڪري ڪيس ڀائيندو هو. نواب خدا يار خان جي فرزند صاحبزادي بلند قدر ميان خداداد خان وٽ سندس شيخ شڪر الله سفارش ڪئي.“[1] پر قانع تحفة الڪرام ۾ لکيو آهي تہ: سندس خدمت ۾ باريابي حاصل ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي ظاهري ۽ باطني ڪمالن جي ڪري شهزادي جو معتمد عليہ ۽ معزز ٿي پيو. هلندي هلندي ڪم اتي پهتو جنهن کان مٿي گنجائش نہ رهي. صاحبزادي جي هندستان روانگيءَ کان پوءِ ميان خدا يارخان وٽ ان کان بہ مٿي رتبو حاصل ڪيائين: پر ميان مرادياب خان جي جلوس جي اوائل ۾ اصلي مقام کي وڃي پهتو. ان کان پوءِ جلد ئي ڪجهہ سببن جي ڪري ناراضگيءَ جو شڪار ٿيو. جنهن کان پوءِ بندر ڪڪرالہ پهتو ڇام سان بنجي نہ سگهيس ۽ وڃڻ جي راه بہ هٿ نہ اچي سگهيس, تنهن ڪري بندر ڪراچي وڃڻ تي گهريائين. ان وچ ۾ ميان صاحب شهر ۾ تشريف ڪٺي آيو. ڇام سان جنگ جي مهم سندس آڏو هئي. ٻن ٽن ڏينهن ۾ الله جي مشيت ڪيس عقبيٰ جي منزل ڏانهن روانو ڪري ڇڏيو يعني مرزا جعفر وفات ڪري ويو. هي سال 1167ھ هو. اللّهم و اجعلہ من الشهداء و ادخلہ في زمرة الاتقياء“[2]

قانع سندس وفات تي هيءَ قطعہ تاريخ چيو:

غريب ازدام دنيا گشتہ آزاد
زروي تعميہ تاريخش افتاد

علم تڪثير ۽ جفر جو عامل ڪامل هو. ميان نور محمد جي لاءِ ”جفر جامع“ نالي ڪتاب لکيائين (جنهن جو قلمي نسخو سنڌالاجي ريسرچ لائبريريءَ ۾ موجود آهي.) اجا ڪتاب مڪمل ئي نہ ڪيو هئائين جو ميان صاحب آخرت ڏانهن راهي ٿيو. ٻين علمن ۾ بہ مهارت رکندو هو.

مير علي شير قانع بہ چند ڏينهن کانئس استفادو ڪيو. ان باري ۾ قانع لکيو آهي: فقير سندس خدمت ۾ چند ڏينهن گذاريا ۽ سندس هٿ ۽ دل جو سدائين ممنون رهندو.“[3]

موصوف ڪڏنهن ڪڏنهن شعر بہ چوندو هو پر شاعرن جي طرز تي نہ چوندو هو. ڪڏنهن ڪڏنهن دل وندرائڻ لاءِ شعر چوڻ جو شوق ڪندو هو. قانع جڏنهن مقالات شعراء ۾ سندس تذڪرو لکيو تڏنهن موصوف ڪي سندس شاعري دستياب نہ ٿي سگهي, جنهن ڪري لکيائين تہ: هن وقت سندس زاد طبع مان ڪا شئي دستياب نہ ٿي سگهي آهي. صرف هڪ شعر سندس دستياب آهي, جيڪو ميان محمد مراد ياب خان جي ولايت مان واپس اچڻ تي چيو هئائين.

بافضل خدا خان جوان بخت رشيد
از راه خراسان بوطن باز رسيد.[4]

---

1 قانع, مير علي شير: ”مقالات الشعراء“ صفحہ 150

2 قانع, ميرعلي شير: ”مقالات الشعرا ء“ صفحہ: 151

3 قانع, ميرعلي شير: ”مقالات الشعراء“ صفحہ: 151

4 قانع, مير علي شير: ”مقالات الشعراء“ صفحہ: 151

Scanned with CamScanner

مير نجم الدين عزلت:

مير نجم الدين عزلت، بکر جي رضوي خاندان مان مير محمد يوسف جي اولاد مان، مير محمد رفيع جو فرزند هو. مير محمد رفيع هڪ خدا پرست بزرگ هو.شهرت کي پسند نہ ڪندو هو.سندس فرزند مير نجم الدين عزلت، مخدوم محمد معين جو ڀاڻيجو ۽ شاگرد هو.استاد جي زندگيءَ ۾ ئي علمي مدرسو نهايت خوبيءَ سان آراستہ ڪيائين. طلباء جي هڪ جماعت کي تڪميل ڪرايائين. عجيب ۽ غريب تصنيفن جو مالڪ هو. منطق جي رسالي يڪروزيءَ جي تتبع ۾ ان کان بہ عمدو ۽ وڏو رسالو جنهن ۾ مختلف علم شامل آهن، سوهڪ ڏينهن ۾ تصنيف ڪيائين. موصوف فارسيءَ ۾ نخشبيءَ کان بہ بهتر "طوطي نامہ" نثر ۾ تصنيف ڪيو. شعر بہ عمدو چوندو هو.عزلت تخلص ڪندو هو. سندس وجود غنيمت هو. پر ساٺس زندگيءَ وفا نہ ڪئي. 1160هہ ۾ وفات ڪيائين. سندس اولاد ۾ مير نثار علي هڪ خاص شان سان زندگي گذاري.[1]

سندس شاعريءَ جو ديوان مشهور آهي، جيڪو "ديوان عزلت" جي نالي سان مشهور آهي. هن جو هڪ نسخو ريسرچ لائبريري سنڌالاجيءَ ۾ پڻ موجود آهي.

مخدوم عبداللطيف ٺٽوي "ذب ذبابات" ۾ لکيو آهي تہ: نجم الدين عزلت مخدوم محمد معين جي عقائد جي باري ۾ هڪ رسالو تصنيف ڪيو هو اهو پنهنجي ڪن شاگردن جي آڏو خفيہ نموني ظاهر ڪيو هئائين، جڏهن ان جون ڪجهہ ڳالهيون انهن هڏيون تہ اهي سندس پيرويءَ ۽ سندس استاد (مخدوم معين) جي پيرويءَ ۽ اعتقاد کان ڦري ويا. جنهن ڪري نجم الدين عزلت ان کي ظاهر ڪرڻ جو ڪوبہ رستو نہ ڏسي ان کي لڪائي ڇڏيو. ان ۾ رافضين جي عقيدن جي مواقف فاسد عقيدا هيا."[2]

شرف الدين علي:

هيءُ نواب مهابت خان جي مصاحبن ۽ همراهن مان هڪ هو. باصلاحيت ۽ فضيلت شعار شخص هو. احتساب جو عهدو ڪيس مليل هو. مخدوم محمد معين کان علمي استفادو حاصل ڪيو هئائين. مخدوم موصوف جي مشهور ۽ ناياب تصنيف "معرفة المحيره"، جيڪا "رموز عقائد صوفيہ" جو شرح هئي، تنهن تي ديباچو لکيو هئائين.شاعري بہ ڪندو هو. عارف تخلص ڪندو هو. قانع مقالات الشعراء ۾ سندس شاعريءَ جو وڌيڪ نمونو ذڪر نہ ڪيو آهي، صرف مخدو معين جي "ڪتاب معرفة المحيره" جي تاريخ تي سندس چيل قطعہ تاريخ سندس شاعريءَ جي نموني طور نقل ڪيو آهي:

ڪيمياي دلان معين الحق
ڪ ڪند زر بيڪ نگهہ زر خالص
قدوه عالمان پاڪ سرشت
زبده عارفان خاص الخاص
ڪرده بر وفق خواهش نواب

---

1 قانع مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ:696

2 ٺٽوي، عبداللطيف، مخدوم: "ذب ذبابات الدرسات" صہ: 7 سنڌي ادبي بورڊ 1959ع

Scanned with CamScanner

آسمان قدر آفتاب دلاص
مرجع اهل دولت از مکنت
منظر اهل فقر از اخلاص
خان صفوه نشان مهابت خان
ڪ بحڪمش بود فلڪ رقاص
شرح رمز عقائد صوفي
شيخ فيروز آبروي خواص
سال وي بر زبان "عارف" راند
ملهم غيب "آيت اخلاص"
1133هه[1]

ميرمرتضيٰ سيوستاني

سيوستان جي نجباء ساداتن مان هو. وڏو باصلاحيت طالب علم هو. اتي جي قضائت جي خدمت سندس ذمي هئي. ٺٽي اچي مخدوم محمد معين جي خدمت ۾ علمي رسالا پڙهيو. فقير (قانع) پڻ مرادآباد ۾ سندس خدمت ۾ وهڻ جو شرف حاصل ڪيو. بزرگي انهن کان پوءِ دنگ آهي. شاعري جو سليقو بہ رکندو هو. "قانع" تخلص ڪندو هو. پير غلام علي آزاد وٽ سخن جي مشق ڪندوهو سندس ياري غار هو. قانع مقالات الشعراءَ ۾ سندس باري ۾ لکيو آهي: قانع سيوستاني، نالو سيد مرتضيٰ هيس فاضل سيد ۽ قابل جوان هو. درسي ڪتاب تمام سهڻي نموني تحقيق ڪيل هيس. فارسي ۾ خوب دستگاه رکندو هو. مولانا آزاد بلگرامي سان بہ سندس تعلق هو. ۽ "يدبيضاءِ" ۾ موصوف لکيو آهي تہ: هن فقير سان ڪرم سان رابطو رکندو هو." "يدبيضاءِ" جي لکجڻ وقت سخن جي مشق ڪري رهيو هو. جنهن ڪري مولانا آزاد لکيو: هنن ڏينهن ۾ سخن جي مشق ڪري رهيو آهي، هي چند شعر "يدبيضاءِ" مان لکيل آهن.

ايوب رنگ بافت از بيچ و تاب ما،
لغزيد ڪوه از اثرِ اضطراب ما،
هرگز ز ما گزند بموري نميرسد
مرهم نهد بداغ ڪتان ماهتاب ما
در ولين نفس بعدم رخت ميڪشد
در تنگناي بحر نگنجد حباب ما

زاشڪ ديده مرا آب و تاب مي باشد
ر چاڪ سينا مرا فتح باب مي باشد

---

1 قانع، مير علي شير ٺٽوي، مقالات الشعراء صفحہ: 384_385 سنڌي ادبي بورڊ 1957ع پهريون ڇاپو.

Scanned with CamScanner

شدم كداز بدريج از فروغ رخش
چونخل موم کہ در آفتاب مي باشد

فصل ٽيون: همعصر علماء

مخدوم محمد معين جو همعصر دور تمام وڏين نامور هستين سان ڀريل آهي ، ان ڪري سندس همعصر هتي ماپائڻ مشڪل آهي. هتي صرف اهڙن همعصرن جو ذڪر ڪبو جن جو اسان کي ڪنهن نہ ڪنهن حوالي سان مخدوم موصوف سان تعلق معلوم ٿي سگهيو آهي. مخدوم موصوف جي همعصرن ۾ سڀ کان اول نالو مخدوم محمد هاشم جو اچي ٿو جيڪو موصوف جو شاگرد پڻ آهي؛ پر ان جو اسان الڳ باب ۾ ذڪر ڪيو آهي. ان کان پوءِ هيٺ ٻين همعصرن جو زڪر ڪجي ٿو.

حاجي محمد قائم:

عالم اڪمل، فاضل افضل، مجموعہ علوم عقلي ونقلي مهبط فيوض مڪتبي وهبي. جامع فنون فضيلت قامع آثار مناهي وبدعت. ميان رحمت الله طالب علم جو شاگرد هو.

وقت جي تمام وڏن عالمن مخدوم حاني مخدوم محمد ضياءَ الدين، مخدوم محمد معين ۽ مخدوم محمد هاشم جو همعصر ۽ همسر هو. وڏو ذهين هو حديث ۾ ثقہ ۽ معتمد عليہ ثابت ٿيو هو قوت هافظہ ايتري مضبوط هين جو اڪثر مسئلا ۽ علمي مقدمات، جڪي ٻيا وڏي استنباط کان پوءِ ٻڌائي سگهندا هئا، سي ٻناڊير جي ادا ڪندو هو. ڪتاب جانشان، فصل ۽ باب بلڪ ورق ۽ صفحہ بہ ياد رکندو هو. قرآن جي قرائت مٺي آواز ۽ نمڪين ادائگيءَ سان ڪندو هو. حديث ۽ بنوي سيرت سان هر روز حلق کي ڀهرور فرمائيندو هو. تحفہ ۾ قانع لکيو آهي تہ هر روز ٽپهريءَ مهل حديث نبوي جو درس ڏيندو هو. سانس عمر وفانہ ڪئي نہ تہ تادر عصر ۽ ياگانہ دهر ٿئي ها. هڪ ڀيرو ڪعبة الله جي زيارت سان مشرف ٿيو. ايندي ۽ ويندي جنهن شهر م ويو ٿي وڏيون عزتون ٿي مانيائين سوزت بندر ۾ سندس غلغلم هاڪ اهڙو هلي جو حد بيان کان ٻاهر آهي. عجيب صاحب فضيات ٿي گذريو آهي ٽيهن سالن جي عمر ۾ هيءُ رتبو حاصل ڪيو هئائين.

مخدوم ضياءُ الدين ٺٽوي:

هيءُ مخدوم هارون جو پٽ هو. مخدوم هارون شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي اولاد مان مخدوم عجائب بن مخدوم الياس جو فرزند هو. مخدوم الياس هن خاندان جو پهريون شخص هو ، جيڪو داٿي پاٿيءَ جي چڪ جي ڪري اچي ورياہ ۾ رهيو. پوري زندگي اتي ئي پوري ڪيائين.[1] سندس فرزند مخدوم عجائب پيءُ جي خوبين جو مالڪ ٿي گذريو. ان جو پٽ مخدوم هارون ورياہ مان لڏي ٺٽي ۾ اچي رهيو. مخدوم ضياءُ الدين ان جو فرزند هو جيڪو مخدوم عنايت الله بن فضل الله ٺٽويءَ جي شاگرديءَ جي بدولت

---

1 قانع، مير علي شير: تحفة الڪرام" صفحہ: 552.

Scanned with CamScanner

اهل فضل ۽ ڪمال جي هڪ وڏي گروهه جو معلم بڻيو. ميان احمد ڪتابي ،جيڪو مخدوم عنايت الله جو استاد هو ، تنهن جو فرزند ميان محمد، مخدوم ضياءُ الدين جو جو شاگرد هو. قانع لکيو آهي تہ: (ميان محمد) مخدوم ضياءُ الدين جي شاگرديءَ جي بدولت همعصرن ۾ ممتاز رهيو.“ مخدوم ضياءُ الدين پنهنجي شاگرد ميان محمد جي، ان باوجود تہ هو سندس شاگرد هو ان ڪري تمام گهڻي عزت ۽ احترام ڪندو هو تہ هو سندس استاد جي استاد جو فرزند هو.[1]

نہ رڳو اهو پر ٺٽي جي هڪ ٻي اولوالعزم هستي ۽ سنڌ کان ويندي پوري اسلامي دنيا ۾ علمي شهرت رکندڙ يگانہ روزگار عالم مخدوم محمد هاشم بہ علمي مرتبا مخدوم ضياءُ الدين جي ئي شاگرديءَ جي طفيل حاصل ڪيا. قانع لکيو آهي تہ: مخدوم ضياءُالدين جي شاگرديءَ جي ئي برڪت سان هيءُ (مخدوم هاشم) علماءِ وقت کان افضل ۽ مشهور ٿيو ۽ اقبال ۽ انتظام ۾ اڪثر علماءَ کان بازي کٽي ويو.[2]

مخدوم ابوالقاسم جو مريد هو. قانع طومار سلاسل ۾ مخدوم ابوالقاسم جي ويهن خليفن جو ذڪر ڪيو آهي. جن ۾ نخدوم ضياءُالدين بہ شامل آهي.[3]

شاه عنايت شهيد:

عنايت الله بن مخدوم فضل الله بن ملا يوسف بن ملا شهاب الدين بن ملا آجب بن مخدوم خدا آگاهہ مخدوم صدو لانگاهہ اصل نالوهيس صدرالدين لانگاهہ

شاه عنايت جي مٿين مڙني وڏڙن جو تحفة الڪرام ۾ تذڪرو موجود آهي. سيئي صاحب ڪمال بزرگ هئا.[4] تذڪره صوفياء سنڌ ۾ آهي: تہ شاه عنايت جا وڏڙا اصل بغداد شريف جا هئا. جتان لڏي اچ ۾ آباد ٿيا.“ [5] نزهة الخواطر ۾ آهي تہ (سنڌ ۾) اصل بٺوري جي پرسان ڳوٺ نصيريہ جا رهاڪو هئا. شاه عنايت تعليم حاصل ڪري جڏنهن وطن موٽيو تہ ان وقت ميران پور ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. جيڪو جهوڪ جي نالي سان مشهور آهي. تحفة الڪرام جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ بٺوري ۾ ٺٽي جي علماء طرفان سخت مخالفت جو زور نہ سهي سگهڻ جي نتيجي ۾ ميران پور وڃي وسايائين.[6]

صوفي حضور بخش لکيو آهي تہ: مخدوم شهاب الدين کي ٻہ فرزند هئا، جنهن مان سندس هڪ فرزند محب علي شاه هتان نڪري اپر سنڌ جي خيرپور رياست کان 52 کن ميل پريءَ ناري جي ڪپ تي تجل مقام تي رهڻ لڳو ۽ ٻيو فرزند مخدوم فضل الله جيڪو هتي رهيو تنهن پنهنجا تعلقات وري بہ ملتان جي لانگاهن سان وڃي ڳنڍيا ۽ پاڻ اتان لانگاهن مان شادي ڪيائين ۽ ڪيترو وقت اچ ۾ رهيو جتي کيس ٽي فرزند ڄاوا. هڪ مخدوم نالي چڱو ٻيو مخدوم رحمت الله شاه، ٽيون شاه عنايت الله.

---

1 قانع، مير علي شير: ”تحفة الڪرام“ صفحہ: 679

2 قانع، مير علي شير: ”تحفة الڪرام“ صفحہ:696

3 قانع، مير علي شير: ”طومار سلاسل“ (قلمي) ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.

4 قانع، مير علي شير: ”تحفة الڪرام“، صفحہ 492

5 قدوسي اعجاز الحق: ”تذڪره صوفياء سنڌ“ صہ: 134، اردو اڪيڊمي بندر روڊ ڪراچي، 1959ع

6 قانع، مير علي شير: ”تحفة الڪرام“ صفحہ:494

Scanned with CamScanner

هنن سيني بيانن کي ملائڻ کان پوءِ قصو هيئن ٿو معلوم ٿئي ته شاه عنايت جا وڏا بغداد کان اچ ۾ اچي آباد ٿيا. اچ مان ڪجهه لڏي اچي بنوري جي پرسان ڳوٺ نصيريه ۾ رهيا. مخدوم فضل الله شاه شهيد جي والد جا اچ وارن سان پوءِ به تعلقات رهيا ۽ ڪجهه وقت اچ ۾ رهڻ دوران ڪيس جيڪو اولاد ٿي فرزند ٿيا. تن مان هڪ شاه عنايت به هو.

شاه عنايت 1065ھ ۾ ميران پور ۾ ڄائو.[1] ننڍپڻ ۽ ان کان پوءِ درس ۽ تدريس جي باري ۾ شاه شهيد جي حالات بابت تذڪري جي ڪتابن منجهان وڌيڪ معلوم نه ٿي سگهيو آهي. قانع شاه عنايت شهيد جي تعليم جي سلسلي ۾ صرف ايترو اشارو ڏنو آهي ته ابتدائي زندگيءَ ۾ حق جي ڳولا لاءِ عنايت الله صوفيءَ سياحت ۽ سير ۾ ڏاڍي تڪليف سر تي سٺي. آخر ڪيترين ڳولا بعد ڪنهن زماني کان پوءِ شاه عبدالملڪ وٽ دکن ۾ وڃي رهيو. ۽ اتان فيض وٺي بزرگيءَ جي انهيءَ درجي ۽ مرتبي تي پهتو جو زبان انهيءَ جي بيان کان عاجز ۽ قاصر آهي. پنهنجي مرشد جي حڪم مطابق رياضت ۾ ڏاڍيون محنتون ڪيائين" انهيءَ بيان مان شاه شهيد جي طريقت جي ڳولا ۽ جستجوءَ طرف رهنمائي ٿئي ٿي. جڏنهن ڪنهن ماڻهوءَ کي طلب حق جي تانگه ڪٺي، جستجو ۽ ڳولا جو ذوق ڪيس سرگردان بنائي ڇڏي، ته اهو ماڻهو ضرور ڪنهن خاص منزل حاصل ڪرڻ ۽ ڪا مناس ماڻڻ کان پوءِ ئي ائين ڪري سگهندو آهي. اهو خود ڪمال جو هڪ درجو آهي. شاه شهيد ان کان اڳ ڪٿي پڙهيو ابتدائي تعليم ڪنهن کان پرايائين، تنهن بابت ڪجهه به نه لکيو ويو آهي. قانع مٿئين بيان جي تسلسل ۾ لکيو آهي: ته ظاهري علمن ۾ هو شاه غلام محمد جو شاهجهان آباد دهليءَ ۾ وڃي شاگرد ٿيو."[2] هيءَ لفظ مٿئين بيان کان پوءِ جا آهن. ته ڇا شاه عنايت شاه عبدالملڪ وٽ دکن ۾ وڏيون محنتون ۽ رياضتون ڪرڻ کان پوءِ دهليءَ وڃي پنهنجي مرشد جي ئي مريد شاه غلام محمد وٽ ظاهري علم پڙهيو؟

ظاهر آهي ته شاه عنايت حق جي ڳولا واري درجي تي پهچڻ ۽ ان لاءِ سير سياحت جي منزل تي اچڻ کان اڳ ابتدائي تعليم بلڪ اعلي تعليم پڻ ضرور حاصل ڪئي هوندي. ان ڪري پوئين دور جي شاه شهيد جي سوانح نگارن جيڪو ان سلسلي ۾ لکيو آهي سو بلڪل صحيح مڃڻ ۾ اچي ٿو ته شاه عنايت ابتدائي تعليم پنهنجي ئي گهر ۾ پنهنجي والد مخدوم فضل الله کان حاصل ڪئي. ان کان پوءِ شاه شهيد سير ۽ سياحت لاءِ نڪتو. قانع معيار سالڪان طريقت ۾ لکيو آهي ته: خدمت وصحبت مشائخ بسيار دريافته مريد شاه عبدالملڪ (شد)[3] يعني ڪوڙسارن مشائخن جي صحبت ۽ خدمت ماڻي آخر ۾ وڃي شاه عبدالملڪ جو مريد ٿيو.

شاه صاحب ان سفر جي پهرين منزل پنهنجي ماڻٽن جي شهر ملتان ۾ ڪئي جتي هڪ ڪامل درويش شمس شاه وٽ سنڌس صحبت مان فيض پرايائين. جتان پوءِ پاڻ خانداني روايت مطابق پهريائين ايران پوءِ عراق ان کان پوءِ هندستان ويو. ۽ دکن ۾ شاه عبدالملڪ وٽ وڃي رهيو ۽ اتان فيض وٺي وڏو

---

1 قدوسي، اعجاز الحق: "تذڪره صوفياء سنڌ" ص: 135

2 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" ص: 494

3 قانع، مير علي شير: "معيار سالڪان طريقت" ص: 199 (قلمي)

Scanned with CamScanner

ڪمال حاصل ڪري پوءِ وڃي شاه غلام محمد جو ظاهري علمن ۾ شاگرد ٿيو. جيڪو بزرگ پڻ شاه عبدالملڪ جو مريد هو ۽ سندس ئي ارشاد تي دهليءَ ۾ رشد ۽ هدايت جي مسند وڇايو ويٺو هو. شاه غلام محمد ظاهري علومن جو درس شاه عنايت الله کي ڏئي، پاڻ باطني علمن ۾ سندس شاگرد ٿيو ۽ سندس بيعت ڪيائين. ۽ شاه عنايت جڏهن ٺٽي واپس وريو ته ساڻس شاه غلام محمد گڏجي ٺٽي اچي نڪتو شاه عبدالمالڪ جي سنڌ جو سلسلو قانع معيار سالڪان طريقت ۾ هن طرح ڏنو آهي:

شاه عبدالمالڪ، مولانا برهان الحق والدين شيخ عزيزالله بن شيخ جان الله قادري کان اهو پنهنجي پيءُ شيخ جان الله قادري عرف شيخ جان محمد سنوري قادري کان اهو قدوة المحققين شيخ ميرانجي برهانپوري قادريءَ کان اهو شاه عبدالشڪور قادريءَ کان اهو برهان الدين قادريءَ کان اهو شاه نجم الدين کان اهو شيخ علي خطيب احمد آباديءَ کان اهو مخدوم سيد ڪمال بحروجي کان ہي سندهن طرح به آهي ته شيخ ميرانجي قادري ملڪ لادمحمد بسر لطفي کان ۽ اهو شاه عالم عرف منجهن بخاري گجراتيءَ کان [1]

ٺٽي ۾ علمائن جي مخالفت:

شاه غلام محمد، شاه شهيد جو انتهائي معتقد هو. جنهن ڪري پنهنجي خاص انداز سان صوفياڻي طريقي تي شاه عنايت کي تعظيمي سجدو ڪندو هو. اهو ڏسي ٺٽي جا عالم ڏمرجي پيا. ۽ شاه غلام محمد کي شرعي محڪمي ۾ گهرائي تعذير ڏيڻ لاءِ پيش ڪيائون. نيٺ شاه غلام محمد پنهنجي مرشد جي ارشاد تي جهان آباد هليو ويو جتي وڏو عرصو خانقاه درويش روشن رکڻ کان پوءِ انتقال ڪري ويو. جڏهن ته شاه شهيد سان ٺٽي جي عالمن جي پوءِ به پڄجي ڪانه سگهي، جنهن ڪري نصيريه مان لڏو کڻي وڃي ميران پور وسايائون. جيڪو "جهوڪ" جي نالي سان مشهور آهي. [2]

مخدوم ابراهيم ٺٽوي، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ ۽ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو پونير هو تنهن پنهنجي ڪتاب "القسطاس المستقيم"۾، جيڪو ان مخدوم محمد معين جي رد ۾ تحرير ڪيو هو. تعظيمي سجدي جي حوالي سان لکيو آهي: ته "صوفي شاه عنايت" تعظيمي سجدي کي جائز سمجهندو هو ۽ ماڻهو سندس آڏو تعظيم جو سجدو ڪندا هئا. هڪ دفعي سندس استاد شاه غلام محمد کي علمائن آڏو آندو ويو. علمائن ان کي پنهنجي مرشد صوفي شاه عنايت کي تعظيمي سجدي ڪرڻ جي بنياد تي سزا ڏني." [3]

شاه عنايت شهيد تي علماء ان تان ڪاوڙيا ته اهو تعظيم جو سجدو جائز سمجهندو هو. جڏهن ان جي شهرت ٿي، جماعت زور ورتو وڏي تعداد ۾ ماڻهو ان جي چوگرد گڏ ٿيڻ لڳا ته ان کي دور جي عالمن غلو بغاوت ۽ فساد سان تعبير ڪيو. ساڳئي مخدوم علامه محمد ابراهيم ٺٽويءَ جا اهڙا لفظ ڏسڻ وٽان آهن، جيڪي ان مخدوم معين ٺٽويءَ متان تنقيد طور چيا آهن. جنهن ۾ ان مخدوم معين تي ہين الزامن سان گڏ اهو به الزام هنيو آهي ته اهو شاه عنايت جو مريد ٿيو هو ۽ ان تي مخدوم معين جو مرشد مخدوم ابوالقاسم

1 قانع، ميرعلي شير: "معيار سالڪان طريقت" ص: 199، (قلمي)

2 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" ص: 494

3 ٺٽوي، محمد ابراهيم مخدوم: "القسطاس المستقيم" مظهر العلوم ڪڏو ڪراچي

Scanned with CamScanner

مٿس سخت ناراض ٿي پيو ۽ مخدوم موصوف کان تعلقات ئي ٽوڙي ڇڏيائين. ان ۾ شاه عنايت جي زور وٺڻ کي غلو ۽ بغاوت سڏيو اٿس. مخدوم علامہ محمد ابراهيم جا لفظ هن طرح آهن:

"جڏهن شاه عنايت الله لانگاهہ صوفيءَ جو غلو پکڙيو (الله کيس اها جزا ڏئي جنهن جو هو مستحق آهي) تہ مخدوم معين ان ڏانهن متوجه ٿيو جنهن ڪري شيخ (ابوالقاسم) قدس سره ان کان برائت ڪئي جنهن تي مخدوم معين توبه تائب ٿيو ۽ شيخ ابوالقاسم سندس توبه قبول ڪئي".[1]

هن ئي صورتحال ڏانهن حسام الدين راشديءَ هنن لفظن سان اشارو ڪيو آهي: تہ "مخدوم معين جي محبت شاه شهيد سان ٿي، تہ نہ فقط سندس مرشد ابوالقاسم ساڻس ناراض ٿي پيو بلڪ مولوي محمد هاشم جي خاندان جڏهن مخدوم معين جي مخالفت شروع ڪئي تہ مٿس هين الزامن سان گڏ اهو بہ الزام مڙهيائون تہ هو شاه عنايت جو معتقد هو."[2]

وڏيرن ۽ جاگيردارن جي مخالفت:

شاه عنايت جهوڪ ۾ جڏهن رهڻ شروع ڪيو تہ پنهنجي پيءُ جي زمين، جيڪا مغل بادشاهن طرفان شاه شهيد جي پيءُ مخدوم فضل الله کي ڏني وئي هئي. ۽ ان جي مالگذاري معاف ڪئي وئي هئي، تنهن کي آباد ڪري آمدني خانقاه ۾ خرچ ڪرڻ لڳو. ان دوران بلڙي ساداتن مان سيد عبدالواسع جيڪو ان ئي علائقي جو رهاڪو هو شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو پوٽو هو. تنهن جي مشوري سان، تر جي زميندار نور محمد بن منبه بن راڏو شاه عنايت جي فقيرن سان ڇيڙ ڇاڙ ۽ فتنو فساد ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. هڪ ڀيري انهن اوچتو فقيرن تي حملو ڪري ڏنو جنهن ۾ الله لوڪن جو وڏو گروهه شاه عنايت تي قربان ٿي ويو. شهيدن جا وارث جهان پناهه (بادشاه) وٽ فرياد ڪٺي ويا. بادشاهي قانون مطابق قاتلن جون زمينون فريادين جي حوالي ڪيون ويون. جنهن کان پوءِ ڪيترائي غريب ۽ هيا ماڻهو فقيرن جي مهر جي ڇانوَ هيٺ آباد ٿي ويا."[3]

ڪجهہ وقت کان پوءِ ٻيهر سيني منحوس پاڙسيرين ٺٽي جي حاڪم نواب اعظم خان کي پاڻ سان ملائي، فقيرن جي بغاوت جو خطرو ڏيکاري شاهي دربار مان فقيرن جي پاڙ پٽڻ لاءِ حڪم جاري ڪرايو. سنڌ جي مڙني پرڳڻن جون فوجون گڏ ڪري انهن تي ڪاهي آيا. ۽ نيٺ سال 1130ھ ۾ شاه شهيد کي شهادت جي رتبي تي فائز ڪيائون. هزارين فقير سندس چوڌاري گڏ ٿي ويا هئا، سيئي پنهنجي مرشد جي شهادت جي شمع مٿان پروانن جيان فدا ٿيا ويا.[4]

قانع جي تحفة الڪرام جي مٿين بيانن ۾ نظر آيو تہ تر جا هڙئي زميندار ۽ جاگيردار ۽ انهن سان سيد عبدالواسع ۽ هين بلڙيءَ جي ساداتن شاه عنايت جي فقيرن سان ڇيڙ ڇاڙ ۽ جهڳڙو فساد شروع ڪري ڏنو. قانع جي مقالات الشعراء جي بيان مان ان جو سبب هيءُ ٿو معلوم ٿئي تہ:

---

1 ٺٽوي، محمد ابراهيم: "مخدوم القسطاس المستقيم" ص: 292، (قلمي) مظهر العلوم کڏو ڪراچي

2 راشدي حسام الدين: "ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون" حاشيہ ص: 339، انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي، 1981ع

3 قانع، مير علي شير، "تحفة الڪرام" ص: 495

4 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صہ: 496

Scanned with CamScanner

"بلڙيءَ جي ساداتن، شاھ عبدالڪريم جي پوٽن، خاص طور ميان عبدالواسع جڏهن اھو ڏٺو تہ، سنڌن سلسلي جا فقير وڏيڪ فيض وٺڻ لاءِ شاھ عنايت جي آستاني تي وڃي مڙيا آهن. تڏهن ان علائقي جي اربابن ۽ رئيسن جي معرفت مير لطف علي خان وٽ باريابي حاصل ڪئي. ۽ ڪانئس ان سلسلي ۾ مدد جي گهر ڪيائون. شاھ عبدالڪريم جي پوٽن ڪي مير لطف علي خان، معاملي جو ھيو رخ جاچڻ ڪان سواءِ، اجازت ڏئي ڇڏي تہ پاڻ ۾ نبري وٺو جنهن ڪان پوءِ نور محمد پليجي علائقي جا ماڻهو گڏ ڪيا ۽ صوفين جي ٺڪاڻن تي حملو ڪري ڏنائون."

زميندارن ۽ حڪمرانن جي مخالفت جو سبب:

ان باري ۾ قانع جو هيءُ بيان رهنمائي ڪري ٿو جيڪو تحفة الڪرام ۾ قانع لکيو آهي تہ: بادشاھ جي قانون موجب خون بها طور زميندارن جون زمينون شاھ جي شهيد ٿيل مريدن ۾ ورهايو ويون. جنهن ڪري اڪثر غريب ۽ پرڳڻي جا سڀ ماڻهو انهن الله وارن جي امان هيٺ اچي هندستاني عملدارن جي ظلم ڪان آزاد ٿي امن سان رهڻ لڳا."[1] هن بيان ۾ جيڪا ڳالھ سوچڻ جهڙي آهي، سا آهي غريبن ۽ عام ماڻهن جو آزاديءَ ۽ امن ۾ رهڻ. جنهن جو مطلب اھو ٿو نڪري تہ شاھ شهيد وٽ ماڻهن لاءِ آزادي ۽ امن جو پيغام هو هن نہ رڳو گادي پر زميناري بہ اهڙي نهج تي ٿي ڪئي جو غريب وٽس امن ۽ آزادي سان رهڻ لڳا هئا ۽ ان سان گڏ هندستاني سرڪاري ڪارندن ۽ حاڪمن جي ظلم ڪان پڻ محفوظ اچي ٿيا هئا. جنهن ڪري شاھ شهيد پيرن سان گڏ وڏيرن ۽ حاڪمن لاءِ بہ سڌيءَ طرح چيلينج هو. جنهن ڪي منهن ڏيڻ لاءِ پيرن، وڏيرن ۽ حاڪمن ڳٽ جوڙ ڪري شاھ شهيد خلاف سازش ڪئي. زميندارن ۽ پيرن گڏجي حاڪمن ڪي فقيرن جي بغاوت جو خطرو ڏياري شاهي دربار مان انهن جي پاڙ پٽڻ جو حڪم جاري ڪرايو.

هن ۾ "خطرو ڏياري فرمان حاصل ڪرڻ" جي ڳالھ مان مطلب اھو ٿو نظر اچي تہ شاھ شهيد ضرور ماڻهن ڪي پنهنجي چوڌاري اهڙي نهج تي گڏ ڪرڻ شروع ڪيو هو جنهن مان تڙ جي زميندارن، جاگيردارن، سرڪاري ڪارندن ڪي پنهنجي عزت ۽ اقتدار خطري ۾ نظر آيو ٿي. ۽ هيءُ ٽئي قوتون شاھ شهيد جي خلاف متحد ٿي ويون. ناظم، سرڪاري حاڪمن، ڪارندن ۽ پيشڪارن جي مشوري سان بادشاھ ڪي عرض ڪيو تہ: فقير سلطنت جي دعويٰ ٿا ڪن. ۽ خليفة الله جو امر قائم ٿيڻ نہ ٿا ڏين."[2]

ان گذارش جي بنياد تي بادشاھ طرفان ميان يار محمد ڪلهوڙي ۽ تڙ جي مڙني زميندارن ڏانهن احڪام صادر ٿيا تہ اعظم خان جي هن فتني خلاف مدد ڪن. ناظم اهي سڀ فوجون پاڻ سان ڪنيون، جن جو شمار ئي نہ ٿو ڪري سگهجي ڪيلين ڪان بہ وڏيڪ هجن سيوي ڍاڍر جي حد ڪان وينڌي درياھ شور جي ڪناري تائين فوج ئي فوج هجي.[3] شاھ شهيد جي خادمن ڪانئس گهر ڪئي تہ اڳتي وڌي فوجن جو

---

1 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ: 495

2 قانع، مير علي شير: "معيار سالڪان طريقت" صفحہ:200

3 خدايار خان جي هڪ خط ۾ آهي تہ: آءٌ ۽ نواب اعظم خان ٽل درياھ مان اڪري جهوڪ پهتاسين جيئن تہ قلعي جي چوڌاري اونهي کاهي کوٽيل هئي. ان ڪري لشڪر ڪي جهوڪ ڪان اڌ ڪوھ پري رهايو ويو. 17 ذوالقعد تي سوارن ۽ پيادن سان ڪاهيءَ قلعي ۽ پسگردائيءَ جو چڪر لڳايوسين شاھ عنايت ڪي مقابلي جي همت نہ ٿي. ٻئي ڏينهن آچر جي رات جو جڏهن صبح ٿيڻ ۾ اچا پهر

Scanned with CamScanner

رستو روڪجي، پر پاڻ پيشقدميءَ جي اجازت نہ ڏنائون. نيٺ فوجن اچي ميران پور جي چوڌاري گهيرا ڇاڙهيو. فوج مسلح هئي ۽ فقير بي هٿيار سن 1129هہ 18 ذوالقعد جي رات جي پوئين پهر فقير تلوارون ساڻ ڪري اوچتو دشمن تي ڪاهي پيا. دشمن ائين ٿهي پڳا جيئن شينهن کان گڏهہ ٿهي پئجن. (هن طرح فقيرن ڇاپہ مار لڙائيءَ جي شروعات ڪئي ۽ اهو سلسلو ڪيترا ئي ڏينهن هلندو رهيو) ان صورتحال ۾ هڪ ڏينهن ڪنهن فقير جي پير ۾ ڪانئي چڀي پئي ۽ بي اختيار "الله اڪبر" سندس زبان تي تري آيو جنهن تي مڙني فقيرن عادت مطابق "الله اڪبر، الله اڪبر" چئي ڇڏيو. دشمن خبردار ٿي پيو جنهن پاڻ سنڀالي فقيرن کي پڇائي ڇڏيو. ان طرح اهو سلسلو ڇهن مهينن تائين هليو. نيٺ نو سفر 1130هہ شاه شهيد فقيرن سان ٻاهر نڪتو تہ مخالفن سان مقابلو ڪري خدا جي قدرت جو مشاهدو ڪري. مخالفن جنگ ۾ جڏهن پنهنجو پلڙو ڳرو نہ ڏٺو تہ دوکي ۽ دغا لاءِ ميان نورمحمد جي پٽ محمد مراد ياب خان ۽ شهداد بلوچ ۽ ٻين سپہ سالارن قرآن شريف وچ تي آندو تہ شاه عنايت نواب سان هلي ملي. سندس جان ۽ مال محفوظ رهندو." شاه عنايت نواب وٽ پهچندي شهيد ڪيو ويو. هيءَ پندرهن سفر 1130هہ جو واقعو آهي.[1]

شاه شهيد جي شهادت وقت نواب اعظم خان سان سندس جيڪا گفتگو ٿي سا پڻ تاريخ جي ورقن ۾ محفوظ آهي. جنهن مان شاه شهيد جي همت ۽ حوصلي ۽ الوالعزميءَ جو ڀرپور اظهار ٿئي ٿو. تنهن کان سواءِ سندس سر مبارڪ کي نيزي تي ڪٽي وڃڻ ۽ شهر ٺٽي منجهان گذارڻ بابت پڻ عجيب روايتون ملن ٿيون جن مان هڪ روايت مخدوم محمد معين سان تعلق رکي ٿي، سا اها تہ: مخدوم محمد معين شاه شهيد کي سندس زندگيءَ ۾ جنگ کان اڳ چيو هو تہ:

جگر شير نہ داري، سفر عشق مکن

سبزه تيغ درين ره زکمر ميگزرد

(شينهن جو جگر نہ رکين تہ عشق جو سفر نہ ڪر. ان راه ۾ تلوار چيله مان ٿي گذرندي آهي.)

جڏهن شاه شهيد جو سينو نيزي تي کڻيو ٿي آيو تہ اتفاق سان مخدوم محمد معين بہ پنهنجي گهر جي دروازي تي ويٺو هو. شاه شهيد جي سر مبارڪ کيس مخاطب ٿي چيو:

کن هو تہ شاه عنايت جي فوج جا هڪ هزار سترنهن پيادا ڇاپي هڻڻ جي خيال سان آيا. اسان جي لشڪر جا بہ ڪجھ ماڻهو مارجي ويا. پر بهادرن فسادين کي تلوارن سان ڪٽي ڇڏيو ۽ تمام ٿورا ماڻهو پنهنجي جان بچائي سگهيا باقي سڀ ختم ٿي ويا. جن ۾ هيءَ ماڻهو شامل هئا: اڪثر پهنور قاسم پٽ ڪهرام سان. سيد بوده ٺٽي جو وڪيل، احمد بوبڪائي ۽ اوڍيجا ڀائر ۽ ٻيا زميندار جيڪي پاڻ کي فدائن جي جٿي ۾ شامل ڪري چڪا هئا. صبح ٿيڻ تائين هيءُ هنگامو جاري رهيو اسان جي خيمن جي نظرداريءَ لاءِ جيڪي فقير مقرر ٿيل هئا اهي ٽڙي پکڙي ويا فسادين اسان جي ڏيڍيءَ تي حملو ڪيو" (وچ ۾ جڳهہ خالي ڇڏيل آهي، جنهن ۾ ان حملي جو تفصيل لکڻ ڇڏي ڏنو اٿس جنهن جي نتيجي ۾ خدايار خان جا ساٿي زخمي ٿيا: ان کان پوءِ لکيل لفظن مان ان حملي جي نتيجي جو پتو پوي ٿو) داود خان عباسي زخمي آهي اميد آهي تہ خدا جي رحمت سان شفا حاصل ٿيندس هن کي تلوار جا پنج ڇهہ زخم منهن تي ۽ بدن جي ٻين حصن تي رسيا آهن. فقيرن مان بہ ڪافي زخمي ٿيا. جنگ اڃا جاري آهي." خدايارخان هيءَ صرف پنهنجي ڏيڍيءَ جو حوال لکيو آهي باقي ٻين ڏيڍين ۾ ڇا ٿيو سو يقينن هن کان گهٽ نہ هوندو. اهڙو هڪ خط ميران سنگه کتريءَ ملتانيءَ جو بہ آهي. ڏسو تاريخ سنڌ، عهد ڪلهوڙا، غلام رسول مهر ص: 260_262

1 قانع، ميرعلي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ:496

سردر قدم يار فدا شد چہ بجاشد
اين بار گران بود ادا شد چہ بجاشد

مخدوم ٺارو هيءَ حال ڏسي ڪجھ عرصو بي هوش هو پوءِ هوش ۾ آيو.[1]

شاھ شهيد جو مقصد:

اسان کي شاه شهيد جي شهادت جي واقعي بابت تاريخ ۽ تذڪري جي ڪتابن مان مٿين ڳالهين کان سواءِ وڌيڪ ڪجھ بہ نہ ٿو ملي. البتہ هنن ڳالهين ۾ جڏهن اسان کي شاه شهيد جي مخالفت ۾ پهريائين پير، پوءِ وڏيرا، پوءِ حڪمران صف، بند ٿيندي نظر اچن ٿا. پهريائين صرف پير وڙهيا، پوءِ وڏيرا وڙهيا، آخر هڪ وقت آيو جو ٺٽي جي حڪومت شاه شهيد خلاف بادشاه وٽ داهين ٿي، ڏيکاري ٿي تہ هن مان حڪومت کي خطرو آهي، هن جا فقير بادشاه جا حڪم قائم ڪرڻ آڏو رڪاوٽ آهن. ۽ سطلنت جا دعويدار آهن. تہ ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ هيءَ هڪ اهڙي منظم تحريڪ هئي جنهن کان ڏاڍ ۽ ظلم واريون توتون خوفزده هيون. هيءَ هڪ منظم تحريڪ نہ هجي ها تہ ان خلاف چند سرڪاري سپاهين جي ڪارروائي ڪافي ٿئي ها، پر جڏهن هڪ تمام وڏي فوج گڏ ٿئي ۽ چئن مهنين تائين شاه شهيد جي فقيرن طرفان ڇاپا مار مزاحمت بہ ٿيندي رهي ۽ آخر روبرو جنگ ٿيڻ کان پوءِ بہ هڪ تمام وڏي ۽ هٿيار بند فوج هڪ غير سرڪاري ۽ بي هٿيار جماعت کان پنهنجو پلڙو مقابلي ۾ ڪمزور پائيندي ۽ حيلي ۽ دوکي کان سواءِ ٻيو چارو نہ ڏسي، تنهن مان ثابت ٿئي ٿو تہ هي فقير هڪ وڏي تحريڪ. وڏي منزل ۽ مقصد لاءِ هڪ منظم لڙائي لڙي رهيا هئا ۽ هن تحريڪ کي غريب پنهنجي لاءِ پناهہ گاهہ. امن جي جاءِ ۽ ظلم کان اوٽ ۽ رڪاوٽ پائيندي رهيا هئا. ان مان ان تحريڪ جي سوچ جو پڻ پورو پورو اندازو ڪري سگهجي ٿو. تنهن کان سواءِ نواب اعظم خان جي شاه شهيد ۽ سنڌس فقيرن تي ڪاوڙجڻ جو جيڪو سبب ٻڌايو ويجي ٿو تہ، شاه عنايت جي فقيرن ڀل ڏيڻ کان انڪار ڪيو جنهن ڪري نواب سندن خلاف بادشاه وٽ داهيو سوبہ ڪا اهميت نہ ٿو رکي. ڇاڪاڻ تہ صرف ايتري ڳالھ تي شاه عنايت بہ جنگ لاءِ ڪونہ سنبري ها. هو ان خلاف بادشاه وٽ بہ داهين ٿي سگهيو ٿي ۽ ان طرح معاملو رفع دفع ٿي پئي سگهيو. پر اهو تڏهن ٿئي ها جڏنهن معاملو رڳو زمينن جي اوڳاڙي جو هجي ها. هتي معاملو هو ظالم طبقن خلاف هڪ منظم تحريڪ جو. اهو ئي سبب هو جو عطا ٺٽويءَ شاه عنايت کي دکن جي مرهٽي مردان شيواجي سان تشبيهہ ڏني آهي جنهن اورنگزيب جي زماني ۾ بغاوت ڪئي هئي ۽ پونا ۾ پنهنجي هڪ آزاد حڪومت قائم ڪري ورتي هئي. عطا ٺٽويءَ جو شعر هن طرح آهي:

شنيده شد بہ دکن "شيوا" ڪافري بوداست
بشهر تتہ کنون نيز "شيوا" پيدا شد
ازو تمرد ظاهر شده بہ اهل نيازي

---

1 غلام مهدي، قاضي: "انيس المساڪين عرف راحت السالڪين" (قلمي) ص: 70، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر، ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.

Scanned with CamScanner

وزين تمرد باطن عجيب هويدا شد [1]

سيد سعدالله سورتي:

سيد سعدالله پٽ غلام محمد. سلون نالي هڪ ڳوٺ ۾ 1099ھ ۾ ڄائو ۽ نپنو "سلون" نالي ڳوٺ فقهاء هند جي مطابق الله آباد جي مضافات ۾ واقع آهي. [2] نزهة الخواطر ۾ آهي ته بريلي شهر کان ڏهن ميلن جي فاصلي تي آباد آهي. [3] هن ڳوٺ جي نسبت کي لحاظ ۾ رکي اڪثر تذڪره نگار سيد سعدالله کي "سلوني" پڻ سڏيندا آهن. شيخ پير محمد سلونيءَ [4] جو ڀاڻيجو هو. ننڍيءَ عمر ۾ ئي تعليم جي تحصيل ۾ مشغول ٿي ويو هو ۽ تمام جلد تحصيل مڪمل ڪري ورتائين. معقولات ۽ منقولات جي ماهرن ۽ قابل علماء هند مان شمار ٿيڻ لڳو. جوانيءَ جي ڏينهن ۾ ئي تدريس جي مسند آراسته ڪري ورتي هئائين، جتان درس ۽ تدريس جو سلسلو شروع ڪري ڏنائين.

سيد مولانا عبدالشڪور کان طريقت جو اخذ ڪيائين، جيڪو پنهنجي وقت جو صاحب فيض بزرگ هو. ان شيخ مسعود اسفرائينيءَ کان، ان شيخ جعفر کان، ان شيخ ابراهيم کان، ان شيخ عبدالله کان، ان شيخ عبدالرزاق کان ۽ ان پنهنجي والد شيخ امام عبدالقادر جيلانيءَ کان طريقت جو اخذ ڪيو هو. [5]

سيد موصوف جلد حجاز مقدس جو سفر اختيار ڪيو جتي حج به ڪيائين، زيارتون به ڪيائين ۽ مڪي پاڪ ۾ پورا ٻارنهن سال ٽڪي پيو حديث پڙهيو به ته اتي ئي پڙهائڻ به لڳي ويو: انهن ئي ڏينهن ۾ وتس حرم جي نامور عالمن: شيخ عبدالله بن سالم بصري ۽ شيخ احمد النخلي ۽ ٻين اهڙي پائي جي عالمن فيض پرايو. مڪي ۾ ڪيس ماڻهن وٽ وڏي مقبوليت ملي. اڪابر توڙي اصاغر سندس معتقد ٿي پيا.

پورا ٻارنهن سال رهڻ کان پوءِ وطن ڏانهن واڳون ورايائين، پر "سلون" بجاءِ "سورت" کي پنهنجي رهائش بنايائين. اورنگزيب عالمگير تن ڏينهن ۾ هندستان جو بادشاه هو. وڏو ديندار ۽ علم دوست هو. سندس وڏي عزت ڪندو هو. ان ڪيس به ڳوٺ جاگير طور ڏنا. جن مان ڪيس سالانا اٺ لک روپيه آمدني ٿيندي هئي.

---

1 ٺٽوي عبدالحڪيم عطا: "ديوان عطا" صفحه: 56_57، سنڌي ادبي بورڊ.

2 ڀٽي محمد اسحاق: "فقهاء هند" جلد: 5، حصه: پهريون، صفحه: 188، اداره ثقافت اسلامي ڪلب روڊ لاهور 1979ع

3 الحسني، عبدالحي بن فخرالدين: "نزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر" صفحه: 96، دائره معارف اسلاميه حيدرآباد دکن 1957ع

4 وڏو اولياء هو 2 محرم 1099ھ ۾ فوت ٿيو. سندس مناقب مشهور آهن. آزاد، غلام علي، بلگرامي "ماثر الڪرام" ص: 208، مڪتبه احياء العلوم شرقيه لاهور 1971ع

5 نزهة الخواطر واري هيءَ سند نقل ڪئي آهي ۽ مولانا عبدالشڪور کي سيد سعدالله جو پيءُ قرار ڏنو آهي. جڏهن ته آزاد بلگراميءَ غلام محمد سلونيءَ کي سندس پيءُ قرار ڏنو آهي، جيڪا ڳاله وڌيڪ درست ۽ حق بجانب آهي. قانع معيار سالڪان طريقت ۾ سيد سعدالله جي پنهنجي تصنيف مان طريقت جون سندس سندون نقل ڪيون آهن. جن مان هڪ ۾ سيد عبدالشڪور کيس: "پيا، مقام صمد جو سونهو الله جي عشق جي باھ ۾ سڙيل رسول الله ﷺ جو محبوب سيد سعد الله" جي لفظن سان سڏيو آهي جڏهن ته سيد سعدالله مولانا عبدالشڪور جو نالو هن طرح ورتو آهي: سيدنا قطب الاقطاب سيدنا ومولانا وهادينا و مرشدنا و ولي امرنا سيد عبدالشڪور دايم الحضور ادام الله فيضه" ٻئي هند هنن لفظن سان سندس ذڪر ڪيو اٿس: قطب الاقطاب و سيدنا و مولانا وهادينا السيد عبدالشڪور دايم الحضور دام فيضه في سايم الاقطاب علي مرالدهور و به الي تراب الاقدام و قدم کل ذي قدم لقدم محمد سعدالله کان الله له" معيارسالڪان طريقت ص: 202

Scanned with CamScanner

اورنگزيب عالمگير سيد موصوف جي تمام گهڻي عزت ڪندو هو. پنهنجي خطن ۾ کيس "سيدي وسندي" جي لفظن سان مخاطب ٿيندو هو. سندس چوڻ مڃيندو هو سفارشون قبول ڪندو هو. سيد سعدالله ڏانهس سفارشي خط لکندو هو جن کي بادشاهه مڃيندو هو ۽ پنهنجي هٿن سان سيد سعدالله ڏانهن جواب لکندو هو.

هڪ دفعي سيد سعدالله بادشاهه ڏانهن ڪنهن آفيسر جي سفارش ڪئي. جنهن تي بادشاهه پاڻ جواب لکڻ بجاءِ حڪم ڏنو ته: سيد موصوف ڏانهن جواب لکو ته، توهان عالم ماڻهو آهيو، توکي اهو نه ٿو جڳائي ته، اهڙن ماڻهن جي سفارش ڪريو! جيڪي ظالم آهن. ان کان پوءِ بادشاهه ڏانهس پنهنجي هٿن سان جواب لکڻ ڇڏي ڏنو. پر سيد سعدالله پوءِ به ڏانهس خط لکندو رهندو هو.[1]

سيد سعدالله کي به پٽ هئا. هڪ جو نالو عبدالعلي ۽ ٻئي جو عبد الولي رکيو هئائين. علي شير قانع لکيو آهي ته سيد جي ٻن پٽن عبدالعلي، عبدالولي ۽ سندس نالي وچ ۾ هڪ عجيب ڪنايو لڪل آهي. اهو هيءُ ته ٽنهي نالن جو منڍ جيڪڏهن ڪٽي ڇڏجي ۽ رهيل نالن کي پاڻ ۾ جوڙجي ته انهن جي "علي ولي الله" جي جملي جي صورت ٺهي ٿي پوي. مير سيد سعدالله سورتيءَ جو ٻيو نمبر فرزند علمي ڪمالات ۾ "ثاني پيءُ" يعني ٻيو سيد سعدالله هو. علمن کان سواءِ شطرنج جو به وڏو ماهر هو." شطرنج ڪبير جديد" جو مصنف هو. شاعريءَ ۾ روشن نالو پاتو هئائين" عزلت" تخلص ڪم آڻيندو هو. قانع لکيو آهي، ته مولوي محمد صادق ٺٽوي، جيڪو مخدوم معين جو شاگرد رشيد هو تنهن ڪانئس معقولات ۾ تمام گهڻو پرايو.[2]

سيد سعدالله سورتيءَ جو علمي ۽ روحاني مقام:

سيد سعدالله علمي طور گهڻ پاسائتي شخصيت هو. هڪ پاسي هو معقلات جو وڏو ماهر عالم هو ته، ٻئي پاسي حديث، فقهه ۽ ٻين علمن سان گڏ طريقت ۾ اعليٰ مقام رکندو هو. سندس علمي ۽ روحاني مقام جي بلنديءَ جي ان کان مٿي ٻي ڪا شاهدي نه ٿي ٿي سگهي ته حجاز جي عالمن جي نڪ عبدالله بن سالم بصري ڪانئس طريقت جي تحصيل ڪئي ۽ نندا توڙي وڏا حجاز جا عالم سندس معتقد هئا، پر سندس اعليٰ ڪمال جو هڪ مثال اهو به آهي ته شيخ ابوالقاسم نقشبندي، جيڪو نقشبندي مجددي طريقي جو ڪامل رهبر هو سو سندس ڪمالن جو معترف هو.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي شيخ ابوالقاسم نقشبنديءَ وٽ نقشبندي سلسلي ۾ بيعت ٿيڻ لاءِ جڏهن ويو ته مخدوم ابوالقاسم کيس ورندي ڏني: ته مون کي پنهنجي مريدن جون صورتون ڏيکاريون ويو آهن. جن ۾ اوهان شامل ناهيو." جنهن تي مخدوم هاشم کين چيو ته مون کي اها جاءِ ڏسيو جتي منهنجو مرشد هجي. مخدوم ابوالقاسم چيو: اهو سيد سعدالله سورتي آهي، جيڪو وقت جو علامه، صاحب ارشاد ۽ صاحب طريقه قادريه آهي. جنهن کان پوءِ مخدوم محمد هاشم ڏانهس ويو ۽ وٽانئس استفادو ڪيائين.[3]

---

1 پٽي، محمد اسحاق: "فقهاء هند" جلد: 5، حصو: پهريون، صفحو: 188، اداره ثقافت اسلامي ڪلب روڊ لاهور 1979ع

2 قانع مير علي شير: "معيار سالڪان طريقت ورق: 202، "قلمي" راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي

3 خليل، محمد ابراهيم: "تڪمله مقالات الشعراء" صفحه: 45، طبع سنڌي ادبي بورڊ

Scanned with CamScanner

شيخ ابوالقاسم نقشبندي اھا ھستي ھو جنھن ڏانھن مجدد الف ثانيءَ جا جانشين بہ پنھنجي مريدن کي روحاني تلقين ۽ تڪميل لاءِ موڪليندا رھندا ھئا. اھڙي پائي جو صاحب ارشاد بزرگ سيد سعدالله کي پنھنجا مريد موڪلي ڏئي، سا سيد سعدالله جي مقبوليت جي شاھدي آھي.

مخدوم محمد معين ۽ سيد سعدالله جا تعلقات:

مير علي شير قانع لکيو آھي: تہ مخدوم معين ٺٽوي سندس (سيد سعدالله) جي علمي ڪمالن جو معتقد ھو. سندس راءِ کي گھڻن جي راءِ مٿان ترجيح ڏيندو ھو. ضرورت وقت علمي مونجھارن جي سلسلي ۾ ڪانئس خط لکي مدد وٺندو رھندو ھو."[1] مقالات الشعراء ۾ قانع لکيو آھي تہ ان (مخدوم معين) ۽ مير سيد سعدالله سورتي پوربيءَ وچ ۾ محبت ۽ اخلاص جي خط وڪتابت ۽ علمي محاڪما جاري رھندا ھئا.[2] مخدوم معين جيئن علمي مونجھارن جي حل لاءِ شاھ ولي الله صاحب ڏانھن خط و ڪتابت ڪندو رھندو ھو تيئن سعدالله پوربيءَ سان پڻ ان جي اھڙي راھ رسم جاري رھندي ھئي. مخدوم معين پنھنجي ڪجھ رسالن ۾ مختلف بحثن ۾ سيد سعدالله سورتيءَ جي علمي راين جو نہ رڳو تذڪرو ڪيو آھي پر سندس راين کي استدلال طور پڻ پيش ڪيو آھي. مخدوم معين پنھنجي وحدت الوجود جي معرڪة الاراء رسالي "بوادرالجود في تحرير وحدة الوجود" ۾ وجود جي بحث ۾ سندس راءِ نقل ڪندي ھن طرح لکيو آھي: قال بقية السلف وحجة الخلف حبر الوتت السيد سعدالله السورتي في شرح عقائد الصوفيه...... الخ[3] اڳتي ساڳئي تسلسل ۾ مخدوم موصوف سيد سعدالله جو ذڪر :قال قدس سره" جي لفظن سان ۽ ٻئي ھنڌ: امام المتاخرين جھبذ السورتي" ڪيو آھي.[4]

مخدوم معين ۽ سيد سعدالله سورتيءَ وچ ۾ خط ڪتابت بہ ٿيندي رھي آھي. علمي مشڪلات بابت سوالن جوابن جو بہ سلسلو رھيو آھي، ڪيڏو نہ چڱو ٿئي ھا: جيڪڏھن شاھ ولي الله صاحب جي خطن وانگر سيد سعدالله سورتيءَ جا خط يا مخدوم معين جا خط دستياب ٿي وڃن ھا تہ اسان آڏو ھنن ٻن بزرگن جي علمي ڏي وٺ پڻ اچي وڃي ھا. جيئن معلوم ٿيو تہ مخدوم معين ۽ شاھ ولي الله جي راين ۾ ھڪ جھڙائي ڪيئن ٿي ۽ ڪيئن ٻئي ھڪ ٻئي تي اثر انداز ٿيا آھن. تيئن سيد سعدالله ۽ مخدوم معين جي علمي ۽ نظرياتي اثر پذيريءَ جو داستان معلوم ٿي سگھي ھا.

سيد سعدالله جون تصنيفات:

سيد سعدالله متعدد ڪتابن جو مصنف ۽ شارح بہ ھو ۽ معقولات ۽ منقولات تي گھري نظر رکندو ھو. مولانا لکيو آھي تہ: نامور تصنيفون تخليق ڪيائين، خاص طور علم حقائق، حڪمت ۽ معقولات ۾ اعليٰ

---

1 قانع، ميرعلي شير، تحفةالڪرام جلد 2 صفحہ: 33، (فارسي، ڇاپو: 1301ھ

2 قانع، ميرعلي شير: "مقالات الشعراء" صہ: 124

3 ٺٽوي، محمد معين مخدوم: "بوادرالجود في تحرير وحدت الوجود" صہ: 3 مجموعہ مخطوطات، ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

4 حوالو ساڳيو صہ: 4

تقريرون پيش ڪيائين."[1] تذڪره نگارن سندس تصنيفات جيڪي نقل ڪيون آهن سي هيءَ آهن:
"تعليقات "حاشيه قديمه وجديده". منطق ۾ رسالو "آداب البحث" فقه ۾ "يمين الوصول" تي حاشيه، رسالو شيعه مذهب جي ثبوت ۾، مثنوي معنوي روميءَ جي چاليهن شعرن جو شرح. هدايت الحڪمة تي حاشيه، ڪشف الحق ۽ تحفة الرسول وغيره"[2]

مخدوم معين ٺٽويءَ جي مٿئين رسالي بوادر الجود ۾ سيد سعدالله سورتيءَ جي حوالي ۾ سندس هڪ ٻئي ڪتاب "شرح عقائد الصوفيه" جو ذڪر ملي ٿو جنهن مان معلوم ٿيو ته تذڪره نگارن کان ان جو ذڪر رهجي ويو آهي. شايد اهڙا ڪي ٻيا ڪتاب به هجن جڪي سندن تصنيف هجن پر اسان جي علم ۾ اچي نه سگهيا آهن.

سيد سعدالله جا عقيدا:

سيد سعدالله وڏو اهل الله هو صوفي مشرب جو ماڻهو هو طريقت ۾ اعليٰ رتبي جو مالڪ هو حديث، فقه ۽ علوم شريعت جو ڄاڻو هو. وڏي پائي جي عالمن کانئس فيض پرايو هو جيڪي سڀ شريعت جا پابند هئا. ۽ عقيدي جي لحاظ کان توحيد ۽ سنت جا پابند هئا. جڏنهن ته سيد سعد الله سورتيءَ بابت به ڳالهيون اهڙيون ٿيون ملن جن مان سندس اعتقادي رجحان جي سلسلي ۾ خاص رجحان ڏانهن واضح اشارا ملن ٿا، اهي به ڳالهيون هيءَ آهن:

1_ پهرين اها ته سندس تصنيفات ۾ هڪ تصنيف جو ذڪر ملي ٿو. اهو آهي شيعا مذهب جي ثبوت ۾ هڪ رسالو.

2_ ٻي ڳالهه اها ته سيد سعدالله پنهنجي مڪتوبات ۾ سلطان اورنگزيب عالمگير کي لڳاتار پنهنجي خطن ۾ ٻارنهن اهل بيت امامن سان محبت رکڻ بابت تاڪيد ڪندو رهندو هو.

اهلبيت امامن سان محبت جيتوڻيڪ اهل سنت جي مسلڪ جي خلاف ناهي، البته لفظ امام جي ٻارنهن سان گڏائڻ اهل سنت جي عقيدي جي خلاف آهي. اهو ئي سبب آهي جو اورنگزيب عالمگير سيد سعدالله جي بار بار اهڙن خطن تي درٻار جي حاضرين کي چيو: ته "سيد سعدالله سلوني مون کي جيڪا بار بار محبت اهل بيت جي تلقين فرمائن ٿا، سا ته بلڪل صحيح آهي: پر اهل سنت وٽ امامت ٻارنهن امامن ۾ ته بند ٿيل ڪانهي".[3] جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٻارنهن جي قيد سان اهل بيت امامن سان محبت جي تلقين ۽ شيعه مذهب جي ثبوت ۾ رسالي جي تصنيف. اهڙيون ڳالهيون آهن جيڪي سيد سعدالله جي خاص اعتقادي پهلوءَ ڏانهن اشارو ڪن ٿيون. قانع معيار سالڪان ۾ سندس پٽ مير عبدالوليءَ لاءِ لکيو آهي ته: رند مشرب اماميه صاحب ڪمال بوده" (امامي مشرب جو پيروڪار هو.[4]

---

1 آزاد، غلام علي بلگرامي: "ماثر الڪرام" صه: 208، مڪتبه احياء العلوم الشرقيه لاهور 1971ع

2 ڀٽي، محمد اسحاق: "فقهاء هند" جلد: 5، حصو: پهريون، صفحه: 190، اداره ثقافت اسلاميه ڪلب روڊ لاهو 1979ع ۽ نزهة الخواطر لعبدالحي بن فخرالدين الحسني صفحه: 97 ڇاپو: پهريون، دائره المعارف عثمانيه حيدرآباد دکن 1957ع

3 ڀٽي محمد اسحاق، "فقهاء هند" جلد: 5، حصو: پهريون، صفحه: 188، اداره ثقافت اسلامي ڪلب روڊ لاهور 1979ع

4 قانع، مير علي شير: معيار سالڪان طريقت: ورق: 20؟

Scanned with CamScanner

سيد سعدالله بابت جي مٿين ڳالهين سان گڏ قانع جو هيءُ اندازو بہ جيڪڏهن شامل ڪجي جيڪا قانع جي ذاتي راءِ بہ ٿي سگهي ٿي ۽ اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ سيد صاحب جي نيت جي صحيح ترجماني بہ هجي، تہ پوءِ سيد صاحب جي مٿئين اعتقادي رجحان لاءِ اهو هڪ وڏيڪ دليل بہ ٿي سگهي ٿو. قانع جي اها راءِ هيءَ آهي:

سيد صاحب جا پٽ مير عبدالعلي ۽ مير عبدالولي آهن. وڏي ڳالهہ اها آهي تہ سندس پنهنجي نالي ۽ سندس پٽن جي نالي ۾ عجيب ڪنايو رکيل آهي. ٽنهي نالن جو منڍ ڇڏي باقي نالن کي جيڪڏهن جوڙبو تہ ”علي ولي الله“ جو جملو ٺهي پوندو. معلوم هجي تہ هنن ورقن جو لکندڙ (قانع) 1160ھ ۾ جڏهن بندر سورت ويو ۽ هنن نالن جي عجيب اتفاق کان واقف ٿيو تہ باس باسيائين تہ جيڪڏهن الله جي فضل پٽ جي اولاد جو ڪرم ڪيو تہ. نالن ۾ ان ڳالهہ جو لحاظ رکندس.“

سيد سعدالله پنهنجي پٽن جا ان نيت هيٺ جيڪڏهن ان ترتيب سان نالا رکيا آهن. تہ اها ڳالهہ بہ سندس خاص اعتقادي رجحان جي ترجماني ڪري ٿي. مخدوم معين جو سيد صاحب جي راءِ کي ٻين جي راءِ تي ترجيح ڏيڻ جو پڻ اهو رجحان سبب ٿي سگهي ٿو.

هندستان جي صوفيانہ مزاج جي وسعت:

هندستان سڄي ۾ هن دور ۾ صوفيانہ مزاج جو غلبو نظر اچي ٿو. قادري، سهروردي، چشتي ۽ اڪثر نقشبندي مجددي طريقو هلندڙ هو پر اهڙي وسعت نظريءَ سان جو ڪيترائي مختلف الخيال شخص هڪ ئي وقت ان جي وسعتن ۾ سمايل هئا. وڏي ڳالهہ تہ اها ڏسجي ٿي تہ هيءُ سلسلو تصوف جي وحدت الشهود جي نظريي جو حامل رهيو آهي: پر پاڻ سان وجودي نظريي وارن توڙي وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود ۾ تطبيق ڏيڻ وارن کي بہ شامل رکيو ٿي آيو. خود اهل سنت جي مختلف رجهانن کي بہ پاڻ ۾ سمايو ٿي آيو جيئن فقهاء اربعہ جي تقليد ڪندڙن ۽ ان جي مخالفن کي بہ. تہ ٻارنهن امامن جو اعتقاد رکندڙن کي بہ سمايو ٿي آيو. سيد سعد الله جي اهڙي رجحان فڪر باوجود شيخ ابوالقاسم نقشبندي مخدوم هاشم ٺٽويءَ کي سندس مريد ٿيڻ جو مشورو ڏنو. ۽ مخدوم هاشم ٺٽويءَ جهڙو سخت گير ماڻهو ان جي ارادات هيٺ طريقت جا درس وٺندو رهيو. اها صوفيانہ وسعت نظري هئي جو اهڙي قسم جا مختلف خيال ماڻهو پاڻ ۾ تصوف جي ماحول هيٺ متحد رهيا. منجهن ڪوبہ ٽولو ۽ فرقو اهڙن خيالن جي بنياد تي پيدا ڪونہ ٿيو جيتوڻيڪ اهڙن خيالن تي انهن جا پاڻ ۾ بحث مباحثا بہ رهيا، جيئن مخدوم معين ۽ مخدوم هاشم وچ ۾ هئا. پر انهن جي بنياد تي الزام بازيءَ جو رواج پوءِ جو آهي.

سيد سعد الله سورتيءَ 27 جماد الاولي 1138 ھ ۾ شهر سورت ۾ وفات ڪئي ۽ اتي ئي دفن ٿيو. [1]

مخدوم ميون ابوالحسن سنڌي:

مخدوم مٿين ابوالحسن سنڌيءَ جي پيءُ جو نالو عبدالعزيز هو. ٻارهين صديءَ جي اوائلي بزرگن ۾

---

1 الحسني، عبدالحي لکنوي بن فخرالدين ”نزهة الخواطر“ جلد: 6، صفحہ: 96، دائرة المعارف العثمانيہ حيدرآباد دکن 1957ع

عالمن ۾ سندس شمار ٿئي ٿو. هيءُ بزرگ سنڌي صورتخطي جو موجد مڃيو وڃي ٿو ۽ پهريون سنڌي عالم آهي. جنهن اسلام جي عقيدن ۽ نماز روزي جي بيان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ منظوم ڪتاب تصنيف ڪيو. جنهن کان پوءِ سنڌ جي ٻين عالمن به سنڌيءَ ۾ تصنيفون ڪيون.

ٻارهين صديءَ جي اوائل ۾ جڏهن نواب حفظ الله خان ٺٽي جو گورنر هو 1103ھ کان 1112ھ تائين[1] تڏهن بغداد مان سيد يوسف الدين جيلاني ٺٽي ۾ وارد ٿيو. جنهن جي وعظ ۽ هدايت سان سوين هندو مسلمان ٿيا. سنڌ ۽ ڪڇ جا ميمڻ (مؤمن) انهيءَ پير جي هدايت سان مسلمان ٿيا. مخدوم مٿين ابوالحسن انهن جي تعليم لاءِ ئي سندن مادري زبان ۾ ذڪر ڪيل ڪتاب تصنيف ڪيو[2] جيڪو ابوالحسن جي سنڌيءَ جي نالي سان مشهور ٿيو.

مخدوم صاحب وڏو صاحب ڪرامت بزرگ هو. سندس به ڪرامتون تحفة الڪرام واري نقل ڪيون آهن.

1_ جڏهن ضعيف ٿي ويو ته پنهنجي گهرواريءَ جي ڀاڻيجي ميان عبدالله واعظ عرف ميان موريي کي چيائين، ان وقت اهو ٻار هو ته پُٽَ هاڻي مون ۾ امامت جي طاقت نه رهي آهي. تون جلد ڏاڙهيءَ سان ٿي وٺ ۽ منهنجي جاءِ تي امامت ڪر." ٻيهريءَ محل اهو چئي ان جي ڳلن تي هٿ ڦيرايائين. قدرت الله جي، ٻيهري محل تائين ڏاڙهي جي ساوڪ سندس چهري تي ظاهر اچي ٿي ۽ امامت وڃي ڪيائين.

2 _ هڪ دفعي ڪنهن مريد اچي فرياد ڪيو ته "نواب جو ملازم رات جو نشي ۾ ڌت ٿي زوريءَ منهنجي گهر ۾ داخل ٿي ٿو وڃي ۽ منهنجي زال سان ويهي جيڪو ٿو وڻيس سو ٿو ڪري" فرمايائين: صبر ڪر مان ان جو بلو ڪيان ٿو." ميان عبدالله کي سڏي چيائون: پير پٽي جي خدمت ۾ وڃي منهنجا سلام چئجان ۽ هن ظالم جو بلو ڪرڻ جو پيغام ڏجان." ان وڃي درخواست ڪئي ۽ صبح جو واپس وري ڏٺائين ته اهو شخص ان مريد جي گهر ويندي رستي ۾ پير ترڪي پوڻ ڪري پيٽ پر هڪ ڪِليءَ تي وڃي ڪريو آهي، جنهن جي نتيجي ۾ پيٽ ڦاٽي پيو اٿس. آنڊا نڪري آيا اٿس ۽ مري ويو آهي."[3]

قانع لکيو آهي: ته هڪ دنيا سندس بزرگيءَ جي قائل هئي."[4] مولانا وفائي لکيو آهي ته 1165ھ ڌاري سندس وفات ٿي."[5]

ابوالحسن ڏاهري:

ديهه سن تعلقي موري ۾ ابوالحسن ڏاهري 1116ھ ڌاري ڄائو. سندس پيءُ جو نالو ميان بادل هو. ميان بادل جا به وڏا پائر هئا. هڪ ميان چڱل، هن جو اولاد ضلعي نوابشاه ۾ ٻانڊيءَ جي آس پاس آباد آهي. ٻيو

---

1 قانع، مير علي شير: "تحفةالڪرام" صفحه: 403
2 وفائي، دين محمد مولانا، مشاهير سنڌ، جلد اول صفحه 125_126 ڇپيل سنڌي ادبي بورڊ 1974ع
3 قانع، مير علي شير، ٺٽوي: "تحفةالڪرام" (اردو) صفحه: 689، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، 1959ع
4 حوالو ساڳيو.
5 وفائي دين محمد مولانا: "مشاهير سنڌ" جلد: اول، صفحه: 120، سنڌي ادبي بورڊ، 1974ع

Scanned with CamScanner

پاءُ ميان مهر عالي، هن جو اولاد سن ۾ رهائش پذير آهي. قاضي لقب سان سڏيا وڃن ٿا. مخدوم ابوالحسن جي ڏاڏي جو نالو عبدالرشيد هو. ديه سن ۾ ئي عبدالرشيد مدفون آهي. سندس نالي پٺيان "عبدالرشيد جو مقام" سڏجڻ ۾ اچي ٿو. مخدوم ابوالحسن جي خاندان ۾ علم ۽ فيض جو سلسلو هن شخص جي ذريعي جاري ٿيو.

ذات جا ڏاهري هئا. ڏاهري سماٽ ذات آهي، جا پنهنجي وڏي ڏاڏي "ڏاهر" ڏانهن منسوب آهي. مخدوم ابوالحسن جي والده ماجده قريشي خاندان مان هئي، جنهن ڪري موصوف پاڻ کي قريشي ۽ ڏاهري سڏيندو هو.[1] علامہ قاسمي صاحب جو چوڻ آهي تہ مخدوم موصوف پاڻ کي ڏاهري قريشي سڏي اهو ٻڌايو آهي تہ ڏاهري قريشي عرب آهن.[2]

خرقہ خلافت:

علامہ ابوالحسن صاحب علم ۽ فضل ۽ درويش صفت بزرگ پڻ هو. نقشبندي سلسلي سان منسلڪ هو. ان سلسلي ۾ کيس خلافت مليل هئي، جنهن جي بنياد تي پيري مريديءَ جو سلسلو سندس خاندان ۾ جاري رهيو. موصوف نقشبندي سلسلي ۾ عبدالرسول صديقي احمد آباديءَ جي هٿ تي بيعت ڪئي، ان فتح الله جي هٿ تي، ان محمد معصوم سرهندي جي هٿ تي، ان مجدد الف ثانيءَ جي هٿ تي، ان شيخ محمد باري سرهندي جي هٿ تي بيعت ڪئي. مخدوم ابوالحسن بيعت کانپوءِ 1143هہ ڌاري حج تي ويو واپسيءَ تي سنڌ اچڻ گهريائين تہ مرشد ان شرط تي اجازت ڏنس تہ منهنجي مرڻ کي غسل تون ڏياريندين." ان کان پوءِ سنڌ اچي رهيو مرشد جي بيمار ٿيڻ شرط احمد آباد پهتو سندس فوتگيءَ تي کيس غسل ڏياريائين.[3]

ظاهري علمن جي تحصيل:

موصوف ظاهري علمن جي تحصيل ڪوڙ سارن استادن کان ڪئي. خاص طور سندس استادن مان هڪ شيخ ابوبڪر هالائي، ٻيو مولانا نورالدين احمد آبادي گجراتي، ٽيون مرزا خليل احمد بدخشاني ۽ چوٿون سيد هاشم قطبي گجراتي آهن. جن جو مخدوم موصوف ينابيع ۾ ذڪر ڪيو آهي.[4]

سندس وفات:

مخدوم ابوالحسن 1181هہ ۾ وفات ڪئي. سندس ابن ڏاڏن جو قبرستان سم ۽ هيٺاهينءَ جي ڪري وڏڙن جي صلاح سان مٿاهين جڳهہ تي نواب شاہ جي پرسان منتقل ڪيو ويو. جنهن ۾ سڀ کان پهريائين

---

1 محمد صغير الدين. ابوالفتح: "مقدمہ مقالہ پي ايچ ڊي ينابيع الحيات الابديہ في طريق الطلاب النقشبنديہ" صفحہ:11 بحوالہ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ.

2 قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامہ: "مقالات قاسمي صفحہ: 386

3 محمد صغير الدين ابوالفتح: "مقدمہ مقالہ پي ايچ ڊي ينابيع الحيات الابـديہ في طريق الطلاب النقشبنديہ" صفحہ:20

4 محمد صغير الدين ابوالفتح: "بحوالہ ينابيع الحيات الابديہ". صفحہ:18

Scanned with CamScanner

مخدوم موصوف جو چاچو مهر عالي دفن ٿيو. مخدوم موصوف کي پڻ اتي دفن ڪيو ويو. ان کان پوءِ سندس پٽ پوءِ پٽ جو پٽ دفن ڪيو ويو. قبرستان ۾ اوله پاسي کان ٽي قبرون آهن. پهرين قبر الهندي پاسي کان ابوالحسن جي آهي. ٻي قبر ان کان پوءِ اوڀر طرف سندس پٽ عبدالرسول جي آهي. ٽين قبر سندس پٽ جي پٽ محمد پريل جي آهي.

هيءُ قبرستان اڄ بہ موجود آهي. مخدوم ابوالحسن جي نالي جي نسبت سان ابل جو مقام سڏجي ٿو.[1]

تصنيفات:

موصوف جا تصنيف ٿيل ڪتاب جيڪي دستياب ٿي سگهيا آهن. سي هن طرح آهن:

سراج المصلي: هيءُ فارسي زبان ۾ نماز جي مسئلن تي نظم ۾ تصنيف ٿيل آهي. هن جا بہ نسخا سنڌالاجي ريسرچ لائبريريءَ ۾ موجود آهن.

ڪچڪول نامہ: هيءُ پڻ فارسيءَ ۾ تصوف جي موضوع تي منظوم تصنيف ٿيل آهي.

ينابيع الحيات الابديہ في طريق الطلاب النقشبنديہ: هيءُ ڪتاب پڻ تصوف جي موضوع تي لکيل آهي. ٽن ضخيم جلدن تي مشتمل آهي. هڪ حصو سنڌالاجي ريسرچ لائبريريءَ ۾ پڻ موجود آهي.

نبراس تصارف فارسيہ: هيءُ پڻ فارسيءَ ۾ تصنيف ٿيل آهي: پر اهو دستياب ٿيل ناهي.

دفع الفريہ ورفع المريہ: هيءُ فقہ جي موضوع جو ڪتاب آهي، هن ڪتاب ۾ موصوف مخدوم محمد هاشم ۽ مخدوم محمد قائم ٺٽوي، جيڪي ٻئي مخدوم معين جا همعصر آهن ۽ هڪ ٻئي خلاف رد لکيا اٿن، تن جا حوالا آندا آهن. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو تہ ابوالحسن ڏاهريءَ جا ٺٽي جي عالمن سان رابطا رهيا ۽ انهن جي تصنيفن مان استفادو بہ ڪندو رهيو.

شاعري: مخدوم ابوالحسن ڏاهري فارسي شاعريءَ ۾ تمام پختو ۽ قادر الڪلام شاعر هو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "تڪملة التڪملة" ۾ کيس سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ جي ڪامل شاعرن مان ڳڻيو آهي[2] سندس مشهور ڪتاب سراج المصلي ۽ ڪچڪول نامہ منظوم فارسي شاعريءَ ۾ لکيل آهن.

شيخ حاجي عبداللطيف نقشبندي:

لواريءَ جي بزرگن جو عالي نسب حضرت ابوبڪر صديق سان لڳي ٿو. ۽ سندن شاخ حضرت ابوبڪر صديق جي بيشمار شاخن مان سيني کان وڏيڪ معتبر ۽ اصل آهي. هنن بزرگن جا وڏا عباسي خليفن جي ڏينهن ۾ اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا. سنڌ ۾ هن خاندان جي لڏي اچڻ جو پڪو سن تہ معلوم نہ ٿي سگهيو آهي پر روايتن مان معلوم ٿئي ٿو تہ خليفي مهديءَ جي رحلت کان سال کن پوءِ، خليفي هارون الرشيد جي ڏيهن ۾ يعني تقريبن 786هہ ۾ سنڌ ۾ لڏي آيا.

---

1 محمد صغير الدين ابوالفتح: "مقدمہ ينابيع الحيات الابديہ في طريق الطلاب النقشبنديہ". صفحہ: 23_24

2 بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: "تڪملة التڪملہ" صفحہ: 82. آرٽس فيڪلٽي علامہ آءِ آءِ قاضي ڪيمپس سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سال 1427هہ / 2007

Scanned with CamScanner

سمن جي دور ۾ هيءُ گهراڻو ڪجهه وقت لاءِ ڪڇ ۾ پڻ وڃي آباد ٿيو جتان پوءِ 910 هجريءَ مطابق 1504ع ڌاري سندن خاندان جو هڪ بزرگ شيخ عبداللطيف ڪلان سنڌ موٽي آيو. هيءُ بزرگ به وڏو صاحب تصانيف شخص هو. ڪيس ٽي پٽ هئا. جن مان هڪ کي شيخ عبداللطيف پنهنجي وڏن جي روحاني امانت ان وقت ادا ڪئي، جڏهن شيخ ابراهيم اجا هڪ سال جو ابهم ٻارڙو هو. شيخ عبداللطيف انهيءَ ابهم کي هنج ۾ ويهاري پاڻ واري امانت پنهنجي دستار ۾ اوتي ۽ وصيت ڪيائين ته جڏهن هيءُ ٻچڙو چوڏهن ورهين جو ٿئي تڏهن هيءُ دستار سندس سر تي رکندا ته طريقت جو نور پاڻهي منجهس پلتجي ويندو. ان طرح ڪرڻ سان شيخ ابراهيم الاهي نور جو پنڊار ٿي پيو. هن شيخ ابراهيم کي چار پٽ هئا پر امانت ته صرف هڪ جي ئي حصي ۾ اچڻي هئي، سا شيخ طيب نالي سندس پٽ کي حصي ۾ ملي ۽ ان وٽان اها امانت سندس پٽ شيخ عبداللطيف نقشبنديءَ کي ملي. جيڪو شيخ حاجي جي نالي سان مشهور ٿيو. هن بزرگ ٺٽي ۾ پڙهڻ جي ڏيهن ۾ ئي وڏن جي سهروردي طريقي کي بدلائي نقشبندي طريقو اختيار ڪيو. شيخ فيض الله بن مخدوم آدم نقشبندي ٺٽويءَ جي ارادت اختيار ڪيائين.

مخدوم آدم ٺٽوي پهريون ماڻهو هو جنهن ٺٽي ۾ نقشبندي طريقي جو فيض عام ڪرڻ شروع ڪيو. جنهن جي وفات کان پوءِ سندس پٽ شيخ فيض الله مسند نشين ٿيو. جنهن جي ارادت شيخ حاجيءَ کي نصيب ٿي. مخدوم محمد معين ٺٽوي پڻ شيخ فيض الله کان اجازت جو شرف حاصل ڪيو. شيخ فيض الله جلد ئي وفات ڪري ويو. شيخ حاجي، مخدوم آدم جي خليفي شيخ ابوالقاسم نقشبنديءَ جي صحبت ۾ به ڪجهه عرصو گذاريو ۽ سندس فيض سان رچي ريٽو ٿيو. مخدوم معين ٺٽوي پڻ شيخ فيض الله کان پوءِ مخدوم ابوالقاسم جي صحبت ۾ رچي ريٽو ٿيو.

شيخ حاجي وڏو اهل الله، زهد ۽ ورع جو صاحب علم ۽ فضل سان آراسته بلند پائي جو بزرگ هو. ڪيس ٽي گهر واريون هيون پهرين گهرواريءَ مان ٽي پٽ ڄاوس، ٻيءَ مان به نياڻيون، ٽينءَ گهرواريءَ مان ڪيس صرف هڪ پٽ ڄائو جيڪو هن خاندان جو روشن چراغ خواجه محمد زمان هو. سندن هيءَ ٽين گهرواري خواجه عبدالسلام جوڻ وارن جي نياڻي هئي. هڪ مجلس ۾ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ حاجي عبداللطيف کي بشارت ڏني ته: توکي هڪ فرزند پيدا ٿيندو هزارين ماڻهو سندس دروازي تي فيض حاصل ڪرڻ لاءِ رجوع ٿيندا." اها روايت "صقال الضمائر" ۾ هن ريت آيل آهي: حضرت خواجه ڪلان جي ولادت کان چند سال اڳ شيخ ابوالقاسم قدس سره فرمايو ته: شيخ عبداللطيف جي پشت مان هڪ شخص ڪامل ولي الله پيدا ٿيندو. جنهن جي فيض جو ڏيئو قيامت تائين روشن رهندو"[1]

ان مجلس ۾ خواجه عبدالسلام جوڻ وارو به موجود هو جيڪو پاڻ به ابدالن مان آهي، تنهن پنهنجي نياڻي حاجي عبداللطيف سان منسوب ڪري نڪاح ۾ ڏني، ته اهو ڪامل شخص منهنجي نياڻيءَ مان تولد ٿئي ۽ هڪ لحاظ کان منهنجو به فرزند ٿئي. نيٺ حاجي صاحب کي ان ٻيبيءَ مان خواجه محمد زمان بزرگ لواريءَ وارو پيدا ٿيو.[2]

---

1 نقشبندي مجددي، محمد سعيد خواجه: "صقال الضمائر" (فارسي) ص: 16 مطبع محل حسيني گهوگهار بمبئي

2 ونائي، دين محمد، مولانا: "تذڪره مشاهيرسنڌ" جلد:3، صفحه: 108، ڇاپو: 1986ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ۽ نقشبندي خواجه مجددي محمد سعيد خواجه: "صقال الضمائر" فارسي، ص: 15 مطبع محل حسيني گهوگهاري بمبئي

Scanned with CamScanner

شيخ حاجي عبداللطيف صاحب 1149ھ ڌاري هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪيو.[1] هڪ پيري هڪ محفل ۾ جتي خواجہ ابوالمساڪين، شيخ عبداللطيف ۽ مولانا عبدالسلام موجود هئا. هڪ وڏي ويڪري وڻ هيٺان ويٺا هئا. هزارين جهرڪيون ان تي مڙيل هيون. چون چون جو چهچٽو متل هو. حضرت شيخ محقق خواجہ ابوالمساڪين کي چيو تہ: اوهان جي مريدن مان هڪ ماڻهو اهڙو باڪمال پيدا ٿيندو جو طالب ان تي هن وڻ جي جهرڪين وانگر اچي مڙندا. ان کان پوءِ شيخ عبداللطيف ڏانهن متوجهہ ٿيا. فرمايائون اهو ماڻهو تنهنجي صلب مان ٿيندو.

خواجہ محمد زمان جنهن بابت شيخ حاجي عبداللطيف کي هيءُ سڀ بشارتون مليون، سو جڏنهن ڇائو تہ ظاهري علوم مخدوم محمد معين جي شاگرد، سنڌس مدرسي جي معلم، جيڪو معقولات ۾ مخدوم ٺاري جي شاگردن جو نڪ هو تنهن وٽ پڙهيو. ان طرح خواجہ محمد زمان مخدوم معين عرف مخدوم ٺاري جي شاگرد جو شاگرد هو.

ابوالحسن محمد بن عبدالهادي سنڌي "الڪبير":

ابوالحسن ڪبيرکي ٺٽي جي ٻين ٽن ابوالحسنن کان ڌار سڃاڻڻ لاءِ "ڪبير" سڏيو ويو. موصوف مٿئين ابوالحسن سنڌي ٺٽوي کان عمر ۾ ننڍو هو. ٺٽي ۾ ڄائو ابتدائي تعليم پڻ ٺٽي ۾ ئي حاصل ڪيائين. وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ مديني شريف ڏانهن هجرت ڪيائين. مديني شريف ۾ سيد محمد بن عبدالرسول برزنجي ۽ شيخ ابو طاهر ابراهيم بن حسن الڪوراني المدني ۽ ٻين مشائخن وٽان درس ورتائين.[2]

مولانا عبدالحي لکنوي سنڌس باري ۾ لکيو آهي تہ ٺٽي کان پوءِ تستر ڏانهن علم جي تحصيل لاءِ ويو. پر اها ڳالهہ ڪنهن بہ ٻئي ذريعي سان ثابت نہ ٿي سگهي آهي، نہ ئي "تستر" نالي شهر جي علمي مرڪز طور سڃاڻپ جي ڪا معلومات دستياب ٿي سگهي آهي.

علم جي تحصيل کان فارغ ٿي موصوف مديني شريف ۾ مسجد نبويءَ ۾ ئي درس ڏيڻ شروع ڪيو. مديني شريف ۾ "الشفاء" نالي هڪ مدرسو بہ قائم ڪيائين، جيڪو اڄ تائين قائم آهي. ڪو وقت ترڪي جي اوقاف ۾ بہ شامل هو مدرسي جي نالي بابت بہ روايتون مشهور آهن. هڪ اها تہ مدرسي ۾ قاضي عياض جي مشهور ڪتاب "الشفا في تعريف حقوق المصطفيٰ" جو درس لازمي طور ڏنو ويندو هو. جنهن ڪري مدرسي جو نالو ئي "الشفاء" پئجي ويو. ٻي روايت اها آهي. تہ هڪ فوج جو وڏو حرب سالار بيمار ٿي پيو. بيماري ڇڏڻ جو نالو ئي نہ ٿي ورتو. زندگيءَ کان مايوس ٿي شيخ ابوالحسن وٽ دعا لاءِ حاضر ٿيو. جنهن مسجد نبويءَ ۾ درس ويٺي ڏنو. پاس باسيائين تہ الله صحت ڏني تہ مدرسو تعمير ڪندو. دعا سان شفاياب ٿي ويو. ۽ شيخ ابوالحسن لاءِ "الشفا" نالي مدرسو تعمير ڪرايائين[3] سنڌ جي نامور عالم

1 وفائي دين محمد مولانا "تذڪره مشاهير سنڌ" جلد _ 3 صفحہ: 109 بحوالہ مرغوب الاحباب. ڇاپو 1986ع. سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
2 لکنويءِ عبدالحي، مولانا: "نزهة الخواطر" جزء: 6، صفحہ: 6، معارف عثمانيہ حيدرآباد دکن هند ڇاپو 1957ع
3 امير احمد، مخدوم: "مضمون: سرزمين سنڌ ۾ علم حديث" صفحہ: 41، الرحيم جون 1963ع

Scanned with CamScanner

مخدوم امير احمد حرم شريف جي زيارت دوران مديني ۾ اهو مدرسو ڏٺو. مدرسي جو ڪتب خانو به ڏٺائين. جنهن ۾ هڪ ڪتاب مسند احمد جي آخر ۾ هڪ شاگرد جو نوٽ لکيل هو تہ: مون هي ڪتاب شيخ ابوالحسن ڪبير وٽ مسجد نبويءَ ۾ فلاڻي وقت پڙهي پورو ڪيو. ۽ درس جي حلقي ۾ هيترا شاگرد شامل هئا[1]

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن بہ جڏهن حرم نبويءَ جي زيارت جو شرف حاصل ڪيو تہ اتي ابوالحسن ڪبير جي تصنيفات مان علامہ ابوالحسن جو صحيح بخاريءَ تي لکيل حاشيو صحيح مسلم تي لکيل حاشيو ۽ "رسالہ في بيان قرائة الماموم خلف امام الحنفي" ڏسڻ جي پڻ سعادت حاصل ڪئي.[2]

مخدوم ابوالحسن ڪبير جون تصنيفات بہ تمام گهڻيون آهن. صحاح ستہ تي سندس حاشيہ سڀ کان وڌيڪ مشهور آهن. جڏهن تہ ترمذيءَ جو حاشيو مڪمل نہ ٿي سگهيو. صحاح ستہ کان سواءِ مسند امام احمد بن حنبل تي حاشيہ ۽ فقہ جي ڪتاب فتح القدير لابن همام تي حاشيو بہ سندس شاهڪار تصنيفات مان آهي. ان کان سواءِ الفتوحات النبويہ, منهل الهدات في معدل الصلوات, تحفة المحبين, شرح اربعين, انباء الانباء في حيات الانبياء, رسالہ قرائت خلف الامام, بهجة النظر شرح شرح نخبة الفڪر[3] حاشيہ بيضاوي, شرح الاذڪار لامام نووي, حاشيہ الزهراوين. حاشيہ جلالين, حاشيہ شرح الجوامع لابن قاسم, تفسير لطيف[4]

تازو ابوالحسن ڪبير جي هڪ تصنيف پهريون دفعو منظر تي آئي آهي, جنهن تي دارالعلوم جامعہ قاهره ۾ ماسٽر ڊگريءَ جي حصول لاءِ, علي بن عبده علي المعيءَ تحقيقي مقالو لکيو آهي. پر هيءُ مقالو صرف ابوالحسن سنڌيءَ جي ڪتاب تي ناهي پر ابوالحسن جي ڪتاب الافاضة المدنيہ في الارادة الجزئية, جي رد ۾ امام محمد بن اسماعيل الصنعانيءَ جي ڪتاب: الانفاس الرحمانيہ اليمنية في ابحاث الافاضة المدنيہ في الارادة الجزئية" جي تقابلي مطالعي تي مشتمل آهي. ڪتاب جو موضوع آهي فلسفي جو مسئلو تقدير ۽ انساني عمل ۽ ان ۾ سندس اختيار ۽ ارادو. ان تي هيءُ تحقيقي مقالو رياض ۾ ڇپيو.[5]

مخدوم ابوالحسن حنفي هو پر مقلد جامد نہ هو سندس مسلڪ هو تہ جتي نبوي احاديث مسلڪ جي خلاف ملي وڃن تہ حديثن تي عمل ڪجي پنهنجو مسلڪ ڇڏي ڏجي. ان ئي سبب ڪري نماز ۾ رفع اليدين تي عمل ڪندو هو سيني تي هٿ ٻڌندو هو . ان مسئلي تي سندس همعصر ابوالطيب سنڌي

---

1 حوالو ساڳيو.

2 قاسمي, غلام مصطفيٰ, علامہ: "مضمون: مدينہ منوره ڪي ڪتب خاني اور علماء سنده ڪي تصانيف" ماهوار الرحيم مئي 1964, صفحہ: 38_39

3 وفائي, دين محمد, مولانا: "مشاهير سنڌ: جلد: 3, صفحہ: 9 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1968

4 ٽالپر, محمد جمن: "سنڌ جا اسلامي درسگاهہ". صفحہ: 217 هجرت پبليڪيشن ڪراچي 1982ع

5 الالمعي, علي عبده کان "دراسہ و تحقيق ڪتاب: الانفاس الرحمانيہ في ابحاث الافاضة المدنيہ, لامام محمد بن اسماعيل الصنعاني و ڪتاب الافاضة المدنيہ في الارادة الجزئية للامام ابوالحسن محمد بن عبدالهادي سنڌي, مڪتبہ الملڪ فهد الوطنيہ اثناء النشر الرياض. 1423ھ/ 2007

Scanned with CamScanner

سندس سخت مخالف هو. ان جي مخالفت سبب ان ڪيس جيل به ڀوڳڻو پيو.[1]

سندس شاگرد لا تعداد هئا. جن ۾ شيخ محمد حيات عادل پوري،ابوالحسن الصغير السنڌي،شيخ اسماعيل عجلوني،شيخ طهه الجبريني، شيخ علي الدباغ، شيخ ابي الرجال احمد بن علي، شيخ احمد بن محمد بن اسحاق، شيخ عبدالخالق بن زين المزجاني، شيخ عبدالقادر بن احمد الڪوڪباني، شيخ انور علي بن صالح العماري الصنعاني، شيخ علي بن زين المزجاجي، شيخ علاؤالدين المزجاجي، شيخ محمد سعيد سفر، مشهور آهن.

1138ھ ۾ سندس وفات ٿي. مديني شريف ۾ سندس وفات تي ماحول سوڳوار ٿي ويو. مرد توڙي عورتون وڏي تعداد ۾ گھرن مان نڪري آيون. دڪان بند ٿي ويا. ڪاروبار معطل ٿي ويو. شهر جا والي "حاڪم" سندس مڙھ مسجد نبوي شريف ۾ کڻي آيا، ۽ ڪيس جنت البقيع ۾ دفنايو ويو. مٿس تمام گھڻو رنو ويو ۽ افسوس ڪيو. ويو.[2]

مخدو محمد معين سندس علمي مقام جو معترف هو. علم حديث جي باري ۾ سندس مسلڪ تي اعتماد رکندو هو. پنهنجي هڪ رسالي "الدليل الواضح ڪالبدر علي وضع الايدي في الصلوة علي الصدر" ۾ موصوف سندس ذڪر ڪيو آهي. سيني تي هٿ ٻڌڻ جي سندس مسلڪ ۽ ان جي خلاف مسلڪ جي تائيد ۾ مصنف ابن ابي شيبه جي هڪ روايت جي لفظن تي نسخي جي مختلف نسخن ۾ فرق هئڻ بابت سندس راءِ کي بطور استشهاد جي ذڪر ڪيو آهي.

ساڳئي رسالي ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو: ان مان ظاهر ٿيو ته حق اهو آهي جيڪو شيخ عالم ساڪن مدينه مطهره محمد حيات سنڌيءَ پنهنجي رسالي ناصره ۾ لکيو آهي. جنهن تي سندس شيخ ابوالحسن رحمه الله جو به عمل هو."[3]

جلال محمد ڪڪرالوي:

مخدوم جلال محمد، جي حسب نسب ۽ سوانح بابت گھڻي تفصيل کان تذڪري جا ڪتاب خاموش آهن. سيني تذڪري جي ڪتابن، جن مخدوم جلال محمد جو ذڪر ڪيو آهي، نزهة الخواطر کان ويندي مشاهير سنڌ تائين، تن سيني جي معلومات جو ذريعو تحفة الڪرام آهي. ۽ تحفةالڪرام مخدوم جلال محمد جي سوانح جي باري ۾ تمام اختصار کان ڪم ورتو آهي، جيتوڻيڪ سندس ساراهه ۾ ڪابه ڪمي نه ڇڏي اٿس. ڪيس وڏو عالم، تقرير ۽ تحرير جو مالڪ، پنهنجي زماني ۾ بينظير سڏيو اٿس. نجوم ۽ طب جي علم ۾ بقراط ثاني ۽ بوعلي اول[4] قرار ڏنو اٿس پر اهو نه ڄاڻايو اٿس ته سندس استاد ڪير هئا،

---

1 ٽالپر، محمد جمن: "سنڌ جا اسلامي درسگاهه" صفحه: 217

2 لکنوي، عبدالحي، الحسني: "نزهة الخواطر" صفحه: 6، دائرة المعارف عثمانيه حيدرآباد دڪن، سال 1957 ع

3 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "الدليل الواضح ڪالبدر علي وضع الايدي في الصلواة علي الصدر" (قلمي) صفحه: 17، مفيد عام لائبريري سيوهڻ

4 ٺانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحه: 438، سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد، مرتب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع

موصوف ڪٿي ڪٿي پڙهيو ڪٿي ڪٿي علم لاءِ سفر ڪيائين يا نہ ڪيائين، سندس شاگرد ڪير هئا، سندس خانداني پسمنظر ڇا هو. سندس ڪو مدرسو يا ڪتب خانو هو يا نہ.

مخدوم جلال محمد، مخدوم محمد معين جو همعصر هو. ۽ مخدوم معين سندس علمي ڪمال جو معترف هو. مخدوم معين فلسفيانہ ذوق جو مالڪ هو تنهن ڪري فلسفو معقولات ۽ تصوف سندس دلچسپ موضوع هئا ۽ اڪثر فلسفي، معقولي ۽ صوفي عالمن کان اثر وٺندو هو. مخدوم جلال محمد پڻ فلسفي ۽ معقولات جو وڏو ڄاڻو هو. اهو ئي سبب هو جو مخدوم معين ڪانئس متاثر هو سندس ساراه ڪندو هو ۽ معقولي علمن ۾ همعصرن مٿان ان کي فوقيت ڏيندو هو.

مخدوم جلال محمد ڪڪرالي پرڳڻي جي ان ياڳي جو عالم هو جيڪو درياء جي اولاهين پاسي آهي. هونءَ ڪڪرالو تنهن زماني ۾ سمنڊ ڪناري جي ان پٽيءَ کي سڏيو ويندو هو جيڪا هاڻي شاهبندر ڊويزن تي مشتمل آهي ۽ ڪراچي ضلعي جي سمنڊ واري ڪناري سان آهي. هن علائقي ۾ ڪيترائي وڏي پائي جا عالم ۽ فاضل پيدا ٿي چڪا آهن. مخدوم جلال محمد بہ انهن مان هڪ آهي.

مخدوم جلال محمد ايڏي وڏي علم ۽ فضل جو مالڪ هئڻ باوجود پنهنجي طبيعت ۾ نهايت بي نياز هو. دولتمند ماڻهن کي ڪنهن بہ وقت پنهنجي ويجهو اچڻ نہ ڏيندو هو. ۽ پنهنجي زندگي عام ماڻهن وانگر نهايت سادگيءَ سان گذاريندو هو. اها بي نيازي اصل ۾ سندس علمي جولانيءَ ۽ ذهني بلنديءَ جي علامت هئي.

مخدوم جلال محمد جي وفات:

موصوف جي ڄمڻ توڙي فوت ٿيڻ بابت تذڪري جي ڪتابن ۾ ڪجهہ بہ معلوم نہ ٿو ٿئي البتہ تحفة الڪرام ۾ قانع سندس وفات جي باري ۾ لکيو آهي تہ:

"تازو ڪي ٿورا سال ٿيندا تہ وفات ڪري ويو آهي."

جنهن مان اندازو ٿئي ٿو تہ تحفة الڪرام لکڻ جي زماني 1180هہ کان 1181هہ تائين ڪان ڪجهہ وقت اڳ يعني ڪو سال سوا اڳ هو وفات ڪري ويو.

شاه فقير الله علوي:

شاه فقير الله پٽ شاه عبدالرحمن پٽ شمس الدين جي ولادت ٻارهين صديءَ جي بنہ ابتدا ۾ افغانستان جي هڪ ڳوٺ روتاس ۾ ٿي. هيءَ حصارڪ جلال آباد افغانستان جو اهو ڳوٺ آهي، جتي جي هڪ سيد خاندان جي چشم وچراغ سيد جمال الدين افغاني بين الاقوامي شهرت حاصل ڪئي. شاه فقير الله علويءَ جو نسبي سلسلو امام محمد بن حنفيہ سان وڃي ٿو ملي. نسب جي انهيءَ نسبت جي ڪري پاڻ علوي سڏائن ٿا.

موصوف پنهنجي تعليم پنهنجي ئي وطن افغانستان ۾ مڪمل ڪئي ۽ پوءِ ڪجهہ وقت قنڌار ۾ تعليم ڏيندو رهيو. اڄ تائين بہ قنڌار ۾ هڪ مسجد سندس نالي سان مشهور آهي. اتي جي سندس استادن توڙي شاگردن بابت تذڪري جا ڪتاب بلڪل ماٺ آهن. البتہ پاڻ جنهن زماني ۾ يعني 1150هہ ۾ سنڌ

Scanned with CamScanner

پهتو تڏهن ٺٽو پنهنجي وقت جو وڏو علمي مرڪز هو ۽ اهو سنڌ ۾ ڄڻ تہ بخارا بنجي چڪو هو جو ڪيترن ئي ڏورانهن ملڪن کان علم جا اڃايل هت پهچي حديث، فقه ۽ فلسفي وغيره جي تعليم پرائيندا هئا. مخدوم معين ۽ مخدوم هاشم جي درس ۽ تدريس جي هر هنڌ هاڪ وڃايل هئي. مخدوم معين حاجي صاحب جي هتي اچڻ ويل پوڙهو ٿي چڪو هو تنهن ڪري مخدوم محمد هاشم جي شاگردي اختيار ڪري نہ رڳو ڪانئس ظاهري علمن جي سند حاصل ڪيائين پر ذڪر اذڪار ۽ اوراد بہ ڪانئس پرائي سلوڪ ۾ ڪمال حاصل ڪيائين. شاه فقيرالله علوي اسانيد ۾ هڪ رسالو "وثيقة الابرار" لکيو آهي، جنهن ۾ موصوف جيڪي بہ سندون لکيو آهن، سي سڀ مخدوم محمد هاشم جي واسطي سان شيخ عبدالقادر مڪيءَ سان ملن ٿيون[1] شاه فقيرالله علويءَ جي هڪ خاصيت رهي تہ موصوف مختلف ملڪن جا سير ۽ سياحتون ڪندو رهندو هو. خاص طور سندس زندگيءَ جو وڏو حصو بار بار حرمين شريفين جي سفر ۾ گذريو. ۽ ست دفعا حرمين جو سفر ڪيائين. مڪي مڪرمہ ۾ وري مخدوم محمد هاشم جي استاد مفتي عبدالقادر مڪيءَ کان سڌيءَ ريت سند حاصل ڪري اسناد ۾ علو ۽ بلندي حاصل ڪيائين.

حاجي فقيرالله علوي طريقت ۾ هوندءِ تہ مخدوم محمد هاشم کان پڻ اجازت حاصل ڪئي ڪانئس ذڪر اذڪار ۽ اوراد پرائي سلوڪ ۾ ڪمال حاصل ڪيائين. موصوف جي ڪتاب "قطب الارشاد" ۾ موصوف جون، علم حديث جي ڪتابن ۽ ٻين اورادن، اذڪارن، دعائن ۽ قصيدن جون سندون، سڀ جو سڀ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ کان ورتل آهن: پر باطني فيض جي سلسلي ۾ سندس مخصوص مرشد ۽ مربي شيخ محمد مسعود پشاوري آهي،[2] جيڪو نقشبندي طريقي جو وڏو ولي الله ۽ ڪامل بزرگ هو سندس طريقت جو سلسلو هن طرح منقول آهي:

شاه فقير الله علوي، شيخ محمد مسعود پشاوري، شيخ محمد سعيد لاهوري، شيخ آدم بنوري، حضرت مجدد سرهندي فاروقي نقسبندي[3]

حاجي شاه فقير الله سلسلہ نقشبنديہ کان علاوه، سلسلہ قادريہ توڙي ٻين سلسلن جي پڻ پنهنجي مرشد کان اجازت حاصل ڪئي. موصوف چئني طريقن ۾ مريد ڪندو هو. سنڌ، پشاور، لاهور هرات ۽ قنڌار کان ڪهي بہ کوڙ ماڻهو اچي وٽس طريقت ۽ عرفان جي روشني مان سوجهرو وٺندا هئا.

نہ رڳو عام ماڻهو پر خواص بہ سندس آستاني تي اچڻ کي باعث فخر سمجهندا هئا. ان زماني ۾ افغانستان ۾ احمد شاه ابدالي برسراقتدار هو. قلات ۾ مير نصير خان بلوچ جي حڪمراني هئي. هنڌ ۾ ميان سرفراز خان ڪلهوڙو سلطنت جي مسند تي متمڪن هو. ۽ مڪران ۾ محبت خان بلوچ جي حڪومت هئي، هيءُ چارئي حڪمران سندس خدمت ۾ حاضر ٿيندا ۽ سندس بارگاه جي آستاني کي چمڻ پنهنجي لاءِ باعث فخر سمجهندا ها.[4]

---

1 قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامہ: "شڪارپور جي علويہ لائبريري" ماهوار نئين زندگي، آگسٽ 1963ع

2 قاسمي، علامہ مصطفيٰ، علامہ: "شڪارپور جي علويہ لائبريري" ماهوار نئين زندگي، ڪراچي فيبروري 1960ع

3 قدوسي، اعجازالحق، مولانا: "تذڪره صوفياء سنڌ" صفحہ: 191 اردو اڪيڊمي ڪراچي.

4 قدوسي، اعجازالحق: "تذڪره صوفياء سنڌ" اردو اڪيڊمي ڪراچي، صفحہ: 190، سال 1959ع

Scanned with CamScanner

شاه فقير الله نہ رڳو پنهنجي آستاني کي رشد ۽ هدايت لاءِ استعمال ڪيو، پر خط و ڪتابت کي بہ رشد و هدايت ۽ تعليم ۽ تربيت جو ذريعو بنايائين. سندس مڪتوبات کي ڏسي معلوم ٿئي ٿو تہ موصوف ڪيترن ئي بادشاهن کي حسن خلق، خداترسي، اعلاءِ ڪلمہ حق ۽ صبر جون نصيحتون ڪيون آهن. امرا خط پاڻ احمد شاه ابدالي، سندس وزير اعظم شاه ولي خان ۽ وليعهد شهزادي سليمان، والي هند مياں سرفراز خان، والي قلات ميان نصير خان، والي مڪران محبت خان بلوچ کي پڻ لکيائون.[1]

تنهن کان علاوه موصوف پنهنجي وقت جي عالمن ۽ عارفن کي جيڪي خط لکيا آهن، تن ۾ تصوف، طريقت، الاهيات، عرفان ۽ فڪر جون اهي بلند پرواز واريون موشگافيون، تعليمات ۽ روشن سبق پيش ڪيا آهن، جيڪي وڏن علمي ۽ فڪري ڪتابن کي ڦولڻ کان سواءِ ملڻ مشڪل آهن. خاص طور وحدت الوجود، وحدت الشهود، شيخ اڪبر جي گهڻن آدمن هئڻ واري سوال، شيخ موصوف جي ان چوڻ تہ ذات حق مختلف اطوارن ۾ جاءِ وٺي ٿي، جي قول، محامد اربعہ، حضرات خمسہ ۽ نقشبندي، قادري ۽ ٻين سلسلن جي اذڪارن ۽ اورادن بابت سمجهاڻيون ۽ هدايتون شامل آهن. هن قسم جا خط موصوف خليفہ امجد، ميان گل محمد، ملاصاحبداد، محمد عثمان، ميان فرح الدين قنڌاري ملا عبدالله ڪاڪر، ملاصلاح بتي ڪوٽي، مير محمد يوسف مخدوم جيو محمد نور عثمان خان، محمد افضل، محمد حسين، شيخ محمد صالح، عظمت خان، قاضي ادريس، سيد موسي شاه، محمد فاضل، ملاجيوند، ملامحمد وارث پشاوري، وزيراعظم شاه ولي خان، محمد سليم فاروقي ملا فيض الله، ملا رحيمداد، ملاعبدالله خرقہ پوش، حاجي مولاداد قنڌاري، ملارحيمداد ڏانهن لکيا آهن.

سنڌ جي جن بزرگن، علامن ۽ عارفن ڏانهن موصوف خط لکيا آهن تن ۾ سيد مرتضيٰ سيوستاني، شيخ محمد ميرداد، ميان عبدالرؤف هالا ڪنڊي، شيخ شڪر الله ٺٽوي، قبول محمد، حاجي اسماعيل، سيد محمد وفا لکيءَ جو رهاڪو محمد يعقوب هالاڪنڊي، ميان تاج محمد خوش نويس، ميان عبدالله لاهوري، ميان محمد صلاح هالاڪنڊي ۽ مخدوم محمد معين ٺٽوي شامل آهن.[2]

مخدوم معين ڏانهن خطن جو تجزيو:

مخدوم معين جو شاه ولي الله ۽ سيد سعدالله سورتيءَ سان پڻ خط ۽ ڪتابت جو سلسلو جاري رهيو. مخدوم معين جي انهن خطن جي نوعيت ڪجهہ هن طرح رهي آهي تہ مخدوم موصوف انهن کان علمي مشڪلات بابت خيالن جي ڏي وٺ ڪندو رهندو هو. جڏهن تہ شاه ولي الله سان علمي مباحثن کان سواءِ ذاتي معاملن ۾ ڏي وٺ بہ جاري رکي هئائين. سيد سعدالله سورتيءَ جا خط دستياب ناهن. البتہ ٻين شاهدين مان انهن بابت معلومات ملي ٿي.

شاه فقيرالله جا پنج عدد خط جيڪي ان مخدوم معين ڏانهن لکيا آهن، سي مڪتوبات شاه فقير الله علويءَ ۾ موجود آهن. مڪتوبات ۾ شاه فقير الله مختلف عالمن ۽ عارفن ڏانهن تمام ڳوڙهن علمي بحثن کي

---

1 علوي، شاه، فقيرالله: "مڪتوبات شاه فقيرالله علوي". (ملخص)

2 علوي، شاه، فقير الله: "مڪتوبات شاه فقير الله علوي". (ملخص)

Scanned with CamScanner

چيڙيو آهي. پر مخدوم معين ڏانهن خطن ۾ اهڙا ڪي بہ بحث شامل ناهن.

موصوف مخدوم معين کي "محب اخص الخاص" "عالم رباني" جي لقبن سان مخاطب ٿيو آهي. خطن پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو تہ پهرئين خط ۾ شاه فقيرالله مخدوم معين کي پنهنجي مرشد جي فوت ٿي وڃڻ جي خبر ڏني آهي ۽ مٿس ان جو جيڪو ڏک ۽ غم جو اثر ٿيو آهي، تنهن بابت لکيو آهي، ٻئي خط مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخدوم معين شاه فقيرالله علويءَ کي پنهنجي، سنڌس نالي لکيل خط ۾ پنهنجي جاگير ضبط ٿي وڃڻ ۽ بواسير جي بيماريءَ جو اطلاع ڏنو آهي، جواب ۾ شاه فقير الله کيس چيو آهي تہ اي محب مهربان! هيءَ فقير دعا سان اوهان جو مددگار ۽ معاون آهي، اوهان مخلص پنهنجي شاگردن کي فرمايو تہ صلواة منجيہ. جنهن جا ڪجهہ ڪلما "صلواة تنجينا بهامن جميع الاحوال" آهن. عشا نماز کان پوءِ ٿي سئو دفعا پڙهن انشاء الله ڪم ٿي ويندو. ان کان پوءِ بواسير کان "النور" ۽ "السلام" جي ورد ۽ طبي علاج جو مشورو ڏنو آهي.

ٽئي نمبر خط ۾ شاه فقير الله لکيو آهي: ڪوڙ دعائون ۽ ڪوڙ سوڪڙيون سلام پهچن ۽ ان نامہ ناميءَ جنهن کي فيض پرين محب گرامي جي آگرين ڇهي، احقر جي نالي ڪيو تنهن ورود جي شرف سان مشرف ڪيو ۽ اهو خوشيءَ جي باعث ٿيو. "موصوف ان خط ۾ مخدوم معين جي ساڳيءَ مٿين پريشانيءَ تي ورد ڏسيا آهن.

چوٿين خط ۾ شاه فقير الله مخدوم معين جي جاگيرن جي بحاليءَ تي کيس مبارڪ ڏني آهي.

پنجين خط ۾ شاه فقير الله لکيو آهي. تہ ميان نورمحمد صاحب اشارو ڏنو آهي تہ نادر شاه بادشاه جي روح جو سفر ملڪوت جي منزل ڏانهن شروع ٿيو آهي ۽ پڇيو اٿن تہ صورتحال ڇا بيهندي، عنايت ڪري اجازت فرمائجو تہ ميان صاحب کي اطلاع ڏجي.

بهرحال شاه فقير الله ڏانهن ڪوبہ خط علمي سوال جواب لاءِ مخدوم معين نہ لکيو آهي. صرف ڪجهہ ذاتي پريشانين، بيماري ۽ جاگير جي ضبط ٿيڻ بابت لکيو آهي.[1]

تصنيفات:

شاه فقير الله علوي وڏي پائي جو عالم ۽ عارف هو تحقيق ۽ تصنيف سنڌس خاص مشغلو هو. اهوئي سبب آهي جو پاڻ شاندار لائبريريءَ جا مالڪ پڻ هئا. اڄ بہ سنڌن لائبريريءَ جا قيمتي قلمي نسخا سنڌس لائبريريءَ جا يادگار آهن. سنڌس تصنيف جو ذخيرو پڻ سنڌس تحقيق ۽ تاليف جو شاهد آهي، مختلف علمي موضوعن تي سنڌن هيٺيون تصنيفون آهن.

(1) فتح العجيل في المدارج التڪميل، هي عربي تصنيف تصوف ۽ سلوڪ جي موضوع تي لکيل آهي.
(2) براهين النجات من مصائب الدنيا والعرضات
(3) فيوضات الاهيہ
(4) طريقةالارشاد في تڪميل المؤمنين والاولاد

---

1 علوي، شاه، فقيرالله: مڪتوبات شاه فقير الله علوي" صفحہ: 106_107_108

(5) منتخب الاصول (اصول فقه)
(6) وثيقة الاڪابر هيءَ ڪتاب اسناد علم حديث تي 1160ھ جي تاليف آهي. اسلاميه ڪاليج پشاور ۾ موجود آهي. هڪ قلمي نسخو حافظ خان محمد ڪاڪڙ وت ڪوئٽه ۾ موجود آهي.
(7) قطب الارشاد. قاهره مصر ۾ هيءَ ڪتاب ڇپجي چڪو آهي. هن جو هڪ نسخو پشاور ۾ به موجود آهي.
(8) فتوحات غيبيه في شرح عقائد الصوفيه. هيءَ عربيءَ ۾ نهايت ضخيم ڪتاب آهي. فلسفه، تصوف، اخلاق، طريقت ۽ صوفياء جي عقائد جو شرح آهي. حسام الدين راشدي ڪارنر ريسرچ لائبرري سنڌالاجي ۾ موجود آهي.
(9) جواهر الاوراد (عربي)
(10) قصيده مبروره. شاه فقير الله هيءَ قصيدو. 12 جمادي الاول 1162ھ ۾ روضه رسول الله صلي الله عليه وسلم جي سامهون ويهي عربيءَ ۾ لکيو.
(11) ڪتاب الازهار في ثبوت الآثار (عربي)
(12) فوائد فقير الله طب ۽ وظائف ۾ پشتو ۾ آهي.
(13) شرح قصيده بانت سعاد (فارسي)
(14) ملفوظات
(15) مڪتوبات شاه فقير الله علوي.

وفات:

شاه فقير الله 3 سفر 1145ھ ۾ پنهنجي مالڪ حقيقيءَ سان وڃي ملاقي ٿيو. شڪارپور ۾ سندس مزار عام ۽ خاص لاءِ زيارت گاهه آهي. سندس شاگردن مان حڪيم وفا لکويءَ سندس وفات تي قطعه تاريخ لکيو آهي، جيڪو سندس مزار جي گنبذ تي چٽيل آهي، اهو هن طرح آهي.

ولي غوث خدا حاجي فقير الله
شده بخلد مرجع نشين ابي الدهر
وفا مه وشب و تاريخ وقت وسال وصال
بگو سيوم صفر ونصف ليلة الاحد
1195ھ[1]

سيد محمد عرف سيد قتو:

سيد محمد جعفر جو پٽ هو ڪانئس پوءِ هيءَ پنهنجي ڏاڏي مير محمد يوسف رضوي بکريءَ جو سجاده نشين ٿيو فقيريءَ سان گڏ ڪيس دنيا به حاصل هئي. وڏي عظمت سان زندگي گذاريائين.[2] قانع

1 مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ" صفحه: 676، انسٽيوٽ آف سنڌالاجي. 1995
2 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحه: 622

Scanned with CamScanner

معيار سالڪان طريقت ۾ لکيو آهي تہ: مخدوم محمد معين سندس معتقد هو.بزرگيءَ سان موصوف ۽ ظاهري ۽ باطني ڪرامتن سان مشهور هو.[1] مقالات الشعراء ۾ قانع لکيو آهي: قبيلي جي ساداتن جو سرگروه ۽ انهن ۾ متبرڪ هو. فقر ۽ ايقان جي ڪمال سان موصوف هو. شهر ٺٽي جا ماڻهو ساڻس تمام گهڻي عقيدت رکندا هئا.

سندس هيٺئين شعر جي جواب ۾ مخدوم محمد معين "علي ولي چو امام مبين ماشده بود" جو غزل چيو هو:

زخود نمائيها طرفہ دينِ ماشده بود
مني ومائي نقشِ نگينِ ماشده بود
هزار شڪر ڪہ مارا زما نشان دادند
وگرنہ پوچ گماني يقين ماشده بود[2].

عبداللطيف صوفي:

تصوف ۾ هڪ جماعت جو مرشد هو. مذڪوره شاه اسماعيل صوفيءَ جو دوست هو. ڪيس شهرت قطعي پسند نہ هئي. ڪڏنهن ڪڏنهن وڏيون حيرت انگيز ڪرامتون ڪانئس ظاهر ٿيندو هيون.....

مخدوم محمد معين جي ساڻس ملاقات ٿي آهي. قانع لکيو آهي: هڪ ڀيري مخدوم محمد معين سندس زيارت لاءِ وٽس لنگهي آيو. ڳالهيون هلندي موسيقيءَ جي سرن جو ذڪر ڇڙي پيو. موصوف مخدوم صاحب کي چيو: آءُ پاڻ بہ ڪڏنهن ڪڏنهن ان راه تي گامزن ٿيندو رهندو آهيان". اهو چئي هڪ راڳ شروع ڪيائين.

جنهن حاضرين جي دلين تي اثر پيدا ڪري هڪ عجيب حالت پيدا ڪري ڇڏي[3].

ملا عبدالحکيم عطا (ٺٽوي):

قانع لکيو آهي: سٺن اخلاقن جو مالڪ، تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ ۾ ڪامل هو. ٽيه سال پورا رات جو قيام ۽ ڏيهن جو روزا. هڪ وضوءَ سان نماز عشاء کان پوءِ صبح تائين، انشا، نعت نبوي ۽ منقبت مرتضوي ۾ گذاريائين. لک بيت پورا ڪيائين. عام ۽ خاص ۾ سندس ڪلام مقبول آهي. شيخ محمد زاهد جي زباني مون ٻڌو تہ ڪابل ۾ ۽ پشاور جي آس پاس ۾ سندس مناقبن کي مولودن ۾ پڙهيو ويندو آهي. سندس ديوان پڻ ٽيه هزار بيتن کان مٿي آهي. جيئن پاڻ چيو اٿس:

نسخہ ابيات ديوانم گذشت از سي هزار
ليڪن اين در و گهر را نيست اڪنون جوهري

---

1 قانع، مير علي شير، "معيار سالڪان طريقت" (قلمي) صفحہ: 402 راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.

2 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" صفحہ: 427

3 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ: 706.

Scanned with CamScanner

يقين آهي تہ حياتيءَ جي باقي ڏينهن ۾ گهڻو ڪجهہ چيو هوندائين. ڇاڪاڻ تہ سندس عمر طبعي عمر هئي. شاهجهان جي دور کان وٺي محمد شاھ جي دور تائين سخنوري ۾ مشار اليہ هو. ملا "صفائي" سنڌي، "قيصر" بديني، سلامي ۽ شڪر ٺٽوي سندس هٿن ۾ هن فاني جهان مان لڏي ويا. ان باري ۾ سنڌس چوڻ آهي

ڪو "صفائي" "قيصر" و ملا "سلامي" و "شڪر"
درگذشت القصہ هر يڪ اختري و شنگري
حاڪم سندس خدمت لاءِ ڪمر بستہ هوندا هئا. (1)

هن طرح قانع عطا ٺٽويءَ جي باري ۾ لکيو آهي. ٻئي ڪنهن بہ تذڪري نگار سندس باري ۾ ڪو بہ ذڪر نہ ڪيو آهي. سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوري "ديوان عطا" جي مقدمي ۾ سندس ڪلام منجهان اندازي جي طور ڄاڻايو آهي تہ سندس ولادت 41_ 1040 ۾ يا ان کان هڪ بہ سال گهٽ يا وڌ متعين ڪري سگهجي ٿي. ان سلسلي ۾ هو وڌيڪ لکي ٿو تہ:

"مير قانع عطا کي شاهجهان جي دور جو شاعر تسليم ڪيو آهي. اهو فقط ان صورت ۾ ممڪن ٿي سگهي ٿو جڏنهن هن کي 1048ھ يعني شاهجهان جي سلطنت جي آخري دور جو شاعر مڃيو وڃي. قانع "عطا" جي عمر کي عمر طبعي لکيو آهي. ۽ عمر طبعي پنجاھ سالن کان وٺي سئو سالن تائين شمار ڪئي ويندي آهي. خود عطا پنهنجي شعرن ۾ ڪن هنڌن تي پنهنجي عمر اسي نوي سال ظاهر ڪئي آهي. هڪڙو شعر اٿس:

شد بسر هشتاد سال از سن عمر اين فقير
هيچ در خواب و خيال اين ساز نہ بود ابتلا

هڪڙو ٻيو اهڙو شعر بہ هڪ شڪايتي نظم ۾ ملي ٿو:

پاس هشتاد ونود..... غزت شيب و شبابم جملہ برهم ساختي.

انهن شعرن مان ثابت ٿئي ٿو تہ "عطا" اسي نوي سال زنده رهيو. جيتوڻيڪ انهن شعرن ۾ سن يا دور ڄاڻايل ڪونهي، البتہ هڪڙي منقبت ۾، جا فرياد جي رنگ ۾ آهي، سن بہ ملي ٿو ۽ منجهس مصيبتن جي دور ڏانهن بہ اشارو ڪيل آهي:

بر اهل بغي دست علي ذوالفقار زد 1129ھ
زد ذوالفقار نقش نمودار يا علي

جيڪڏنهن انهيءَ سن ۾ عطا جي عمر نوي سالن جي ويجهو تسليم ڪجي تہ سندس ولادت جو سال 1940ھ ٺهندو (2)

جڏنهن تہ حسام الدين راشديءَ عطا جي ڄمڻ جي سال جو جيڪو اندازو 1047ھ لڳايو آهي. راشدي صاحب هن اندازي لاءِ تمام گهڻا دليل عطا جي شاعريءَ مان حاصل ڪيا آهن. جنهن ڪري اهي وڌيڪ

---

1 قانع، ميرعلي شير: "مقالات الشعراء" صفحہ: 442. سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، 1957ع

2 برهانپوري، راشد، محمد مطيع الله: "مقدمہ ديوان عطا" صفحہ: 4.

Scanned with CamScanner

ترين قياس نظر اچن ٿا. راشد برهانپوريءَ منقبت ۾ ذڪر ڪيل هڪ سال (1129ھ) ڪي عطا جي هڪ شعر ۾ پنهنجي عمر جي اسي نوي سال گذرڻ واري وقت سان جيڪو ملايو آهي ۽ اندازو ڪيو آهي ان سال (1129ھ) تائين عطا جي عمر اسي نوي سال تي چڪي هئي ان لاءِ وٽس ڪوبہ دليل ڪونهي. راشدي صاحب جا دليل هن ريت آهن:

(1) هڪ شعر ۾ عطا شاديءَ وقت پنهنجي عمر ٽيه سال ٻڌائي آهي. ٻئي شعر ۾ شاديءَ جو سال قطعہ جي صورت ۾ ڏنو اٿس جنهن جو سال 1077ھ بيهي ٿو. ان حساب سان ڄمڻ جي تاريخ 1047ھ بيهندي.

(2) مثنوي عجز و نياز 1,117ھ ۾ لکي وئي، ان ۾ عطا پنهنجي عمر ستر اسي سال ٻڌائي آهي. اسيءَ کي محاوري سبب نظر انداز ڪجي تہ ان صورت ۾ پڻ ڄمڻ جو سال 1147ھ بيهي ٿو.

(3) ظفر خان احسن 1063ھ کان 1068ھ تائين ٺٽي ۾ رهي عطا جي شاعرانہ صلاحيتن جي تربيت ڪئي. ان مان بہ اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ عطا جي عمران وقت 1063ھ ۾ گهٽ ۾ گهٽ سورنهن سالن جي هئڻ گهرجي. ان حساب سان بہ عطا جي ڄمڻ جو سال 1047ھ بيهي ٿو.

(4) اهڙيءَ ريت والد جي وفات وقت (1067) عطا پنهنجي عمر 19_ 20 سال ٻڌائي ٿو ان ڪي نظر ۾ رکندي جيڪڏنهن 1067 مان 19 خارج ڪبا تہ ان حالت ۾ بہ سال 1047ھ نڪري ايندو[1]

عطا جا وڏا سنڌ ۾ ٻاهران پري کان ڪٿان اچي ٺٽي ۾ آباد ٿيا. اصل سندس خاندان جو اسلام سان پڻ تعلق ڪونہ هو. سندن پڙڏاڏو ٺٽي ۾ اچي آباد ٿيو ان کان پوءِ مسلمان ٿيو. هيءَ نائين صديءَ جي آخر جو زمانو هو. جڏنهن سمن جي صاحبي پڇاڙيءَ جي ويجهو پهتي. عطا جي ڏاڏي جو نالو محمد هو. پنهنجي پيءُ جو صالح ۽ سچو پونير هو. موحد ۽ متقي هو. تقويٰ ۽ دينداريءَ ۾ پنهنجي پيءُ کان سرس هو. عطا جي پيءُ جو نالو ملا سليمان هو. جنهن جي ولادت 977ھ ۾ ٿي. وفات اندازن 1065 کان 1067 تائين جي وچ ڌاري ٿي. ملا سليمان برک عالم متقي پرهيزگار، صوفي، شاعر، رسول ۽ آل رسول صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو مداح هو. عطا جي خاندان مان عطا جو پيءُ ملا سليمان پهريون شخص هو جنهن منشي گيريءَ جو پيشو اختيار ڪيو. جنهن ڪري سندس گهراڻو خوشحال ٿي پيو. ملا سليمان کي ويهارو کن ٻار ٿيا ۽ سڀ مري ويا. ستر سالن کان پوءِ ڪيس پهريون پٽ عبدالحڪيم عطا ڄمڻ کان پوءِ سلامت ٿيو. ان کان پوءِ هڪ ٻيو پٽ بہ ڪيس ڄائو. پر ڪيس سنت ئي مال ۽ اسباب جو زوال ڏسڻو پيو. ضعف ۽ ڪمزوري اچي وئي. ۽ ان حالت ۾ وفات ڪيائين. عطا يتيميءَ ۽ محروميءَ جي حالت ۾ پرورش پاتي، پنهنجن عزيزن ۽ مٽن ڪيس گهٽو ستايو. پر سندس ڀاڳ ڀلا ٿيا جو ڪيس نواب ظفر خان جو شفقت جو هٿ نصيب ٿي ويو. جنهن سندس شاعريءَ ۽ سخنوريءَ جي ذوق کي پنهنجي سرپرستيءَ هيٺ وڌايو ويجهايو.[2]

عطا جي وفات جي تاريخ بابت راشد برهانپوريءَ جو اندازو آهي تہ هو 1129 ھ تائين زنده رهيو. جڏنهن تہ حسام الدين راشدي 1140 ھ کان 1138 ھ تائين اندازو لڳايو آهي.هن باري ۾ بہ حسام الدين

---

1 راشدي، حسام الدين: مقدمہ "هشت بهشت" صفحہ: 111_ 110 , سنڌي ادبي بورڊ 1963ع

2 راشدي حسام الدين: "مقدمہ هشت بهشت" ملخص.

Scanned with CamScanner

راشديءَ جي راءِ وڏيڪ وزندار معلوم ٿئي ٿي. ڇاڪاڻ تہ عطا شاه عنايت شهيد ۽ سندس فقيرن جي شهادت وقت بہ زنده هيو. تنهن کان سوا ديوان عطا ۾ عطا جيڪي تاريخي قطعات چيا آهن انهن مان ۾ قطعا 1135ھ جي تاريخ جا چيل آهن. جنهن مان اندازو ٿئي ٿو تہ عطا 1135ھ تائين زنده رهيو.[1] ملا سلامي عطا جو همعصر هو جنهن جي وفات تي عطا پنهنجي شعرن ۾ ماتم ڪيو آهي راشدي صاحب لکيو آهي تہ: ان جي 1137ھ کان پوءِ وفات ٿي ان مان عطا جي 1137ھ کان پوءِ تائين زنده رهڻ جو پتو پوي ٿو.[2] حسام الدين راشدي هشت بهشت جي تاليف جي وقت 1117ھ ۾ ٺٽي جي جليل القدر عالم يگانہ روزگار محمد هاشم ٺٽويءَ جي عمر چوڏنهن ورهين جي ٻڌائي آهي، ۽ لکيو اٿس تہ: ننگر ٺٽي جو هيو ذهين عالم ۽ شاعر شهير علامہ مخدوم محمد معين ٻالجتيءَ کان ٽپي آغاز شباب جي پهرئين ڏاڪي تي مس پهتو هوندو[3] پر عطا جي وفات جو سال جيڪڏنهن اسان 1140ھ قبول ڪيون تہ ان وقت مخدوم محمد معين جي عمر ستيتاليهن سالن جي بيهي ٿي. مخدوم صاحب جي هيءَ عمر علمي طرح پختگي ۽ وڏي اوج ۽ شان واري دور جي عمر آهي. ظاهر آهي تہ عطا جي ڀيٽ ۾ هيءَ عمر جوانيءَ ۽ ڪاميابين سان ٽمٽار هئڻ واري عرصي جي عمر آهي. جڏنهن عطا پيريءَ ۾ پنهنجي جواني ياد ڪندي گذاريندو هوندو ۽ مخدوم محمد معين اوج ڪمال جا مزا ماڻيندو هوندو. جنهن ڪري ظاهر آهي تہ هن جي ڪراڙي شاعر عطا تي اک گهڻ ٻڌندي هوندي. جنهن سببان عطا ساڙ وچان مٿس هڪ پيري طنز ۽ ٽوڪ ڪئي. تذڪرہ روز روشن ۾ آهي تہ: "تسليم" محمد عطا شاعر جي گهڻ تعظيم ڪندو هو. هڪ ڏينهن عطا سرنهن جا داڻا ڪٽي آيو ۽ پريءَ مجلس ۾ "تسليم" جي مٿي تي اڇلايائين (فارسيءَ ۾ سرنهن جي داڻن کي "خردل" چئبو آهي ۽ لفظ "خر" جي الڳ طور معنيٰ آهي گڏهہ ۽ "دل" تسليم يعني مخدوم محمد جي ذات هئي.) جڏنهن عطا کان (سرنهن جي داڻن اڇلڻ بابت) پڇيو ويو تہ اهو ڇاهي؟ تہ (مخدوم موصوف ڏانهن اشارو ڪندي) چيائين تہ: اين خردل است" (جنهن جملي جو ٻہ معنائون آهن. هڪ تہ: هيءُ رائيءَ جا داڻا آهن ۽ ٻي تہ: هيءُ گڏهہ دلُ آهي") اهو ٻڌي ماڻهن وٺي کليو."[4]

عطا ٺٽويءَ جا فاضل خان ملا عثمان، مخدوم محمد معين جي ناني سان پڻ مخلصانہ تعلقات هئا. ديوان عطا ۾ فاضل خان ملا عثمان جي ساراهہ ۾ هڪ قصيدو پڻ "عطا" جو چيل موجود آهي، عطا کيس "مشعل ملڪ سنڌ" جي لقب سان ياد ڪيو آهي، راشد برهانپوري اندازو لڳايو آهي تہ: فاضل خان "عطا" کي انعامن اڪرامن سان نوازيندو هو. فاضل خان جي جڏنهن وفات ٿي تہ عطا سندس تاريخ وفات تي قطعو لکيو ۽ اميد رکيائين تہ: سندس پونئير بہ کيس انعامن ۽ اڪرامن سان نوازيندا. پر جڏنهن نا اميد ٿيو تہ سندس هڙئي مهربانيون وساري سندس اهڙي هجويہ تاريخ لکيائين جو کيس "صدر الصدور" تہ ڇا ملائيت جو اعزاز بہ ڏيڻ پسند نہ ڪيائين.[5]

---

1 ٺٽوي، عبدالحڪيم عطا: "ديوان عطا" صفحہ: 448.

2 راشدي حسام الدين: "مقدمہ هشت بهشت" صفحہ: 112

3 راشدي، حسام الدين: "مقدمہ هشت بهشت" ملخص، صفحہ: 81

4 صبا محمد ظفر حسين: "تذڪرہ روز روشن" صفحہ: 132، مطبع شاهجهاني دارالاقبال ڀوپال، 1227ھ

5 راشد، محمد مطيع الله. برهانپوري: "مقدمہ ديوان عطا" صفحہ: 56_57 سنڌي ادبي بورڊ سنڌ اسيمبلي بلڊنگ بندر روڊ ڪراچي.

Scanned with CamScanner

ڪمال الدين احمد خان رضوي، جيڪو ملا عثمان فاضل خان جو نائي هو. ان لحاظ کان هو مخدوم محمد معين جي والد ماجد مخدوم محمدامين جو سنڌو هو ان سان بہ عطا جا گهرا لاڳاپا هيا. ديوان عطا جي حاشيہ تي هڪ قصيدو عطا چيو آهي، جنهن ۾ ساڻس حجائتو ٽيندي چوي ٿو: آءٌ اوهان جو هممصر ۽ دعاگو آهيان. ۽ هيءَ چيز مراد عرض ڪرڻ جو معقول ذريعو آهي. دعاگن جون دعائون حق نمڪ سان تعلق ٿيون رکن." مير ڪمال الدين ٺٽي جو ديوان ۽ نائب ديوان ٿي رهيو ۽ نائب صوبيدار ٿيڻ جو بہ اعزاز مليس. ٺٽي جي رضوي ساداتن مان هو. مير لطف علي خان، جيڪو ٺٽي جو گورنر رهي چڪو هو سو بہ ساڳئي خاندان جو فرد هو. عطا ان جي مدح ۾ بہ قصيدو لکيو آهي. سنڌس حڪمرانيءَ کي دولت جو بهار اچڻ ۽ بهشت جي باغن جي ڇهڇٽي لڳي وڃڻ سان تشبيه ڏني اٿس ۽ لکيو اٿس تہ: اوهين موروثي امير ۽ منهنجا مربي آهيو."[1]

عطا جي شاعريءَ ۾ تنقيد هجو ۽ چٽر تمام گهڻي آهي. ڪوڙ حاڪمن جي ساراهہ ۾ قصيدا بہ لکيائين تہ ٿوري بہ ڪنهن وٽان ڪسُ لڳڻ تي انهن جي اوتري ئي زور سان هجو بہ لکيائين. معاشري جي اوٽاين پوٽاين تي بہ خوب ڇوهہ ڇنڊيائين. سنڌس شاعريءَ مان ان دور جو تاريخي ماحول، حڪومت جا انقلاب، بغاوتون، گهرو لڙايون، ڏڪار ويائون، بوڏون، نفع خوري، چوربازاري، نون شاهوڪار رذيلن جو غرور، نااهلن جو عروج، ارباب ڪمال جي ناقدري، شريفن جي ويچارائي، حاڪمن جا ظلم، رشوت خوري، پنهنجن کي ورسائڻ ۽ ٻين معاشري جي خرابين جو عڪس چٽيءَ طرح نظر اچي ٿو. عطا شاہ عنايت شهيد ۽ سنڌس نقيرن جي معاملي ۾ بہ حڪمرانن جو طرفدار ۽ شاہ عنايت ۽ سنڌس پيروڪارن جو مخالف ڏسجي ٿو. اهاشايد سنڌس شاعر هئڻ ۽ حاڪمن کان انعامن سان سنڌس روزگار جي وابستہ هجڻ جي مجبوري هجي، جنهن عطا کي ان ڳالهہ تي آندو تہ هو باغي فقيرن جو پاسو کٽي هميشہ لاءِ پنهنجي روزگار جو جوکو سرَ تي نہ کڻي. بهرحال عطا شاہ شهيد ۽ سنڌس فقيرن کي عنادي سڏيو آهي ۽ انهن لاءِ انتهائي حقارت آميز رويو اختيار ڪيو اٿائين[2]

عطا تمام گهڻي شاعري ڪئي، وڏي عمر ماڻي، راشدي صاحب سنڌس هڪ شعر لکيو آهي:

تصانيفم فزون از صد هزار است
زلک بيت است افزون خوش ڪلامي.

جنهن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ هن شخص جون ڪيترين تصنيفات هونديون. پر سنڌس باقيات مان صرف "ديوان عطا"، هشت بهشت، 1109ھ ۾ تربيت ڏنل قصائد. سنڌي ادبي بورڊ ۾ پيل مختلف شاعرن جي چونڊ ڪلام جو هڪ بياض ۽ هڪ بياض آهي جيڪو اهڙن قصيدن تي مشتمل آهي، جيڪي ان پنهنجي دور جي مشاهيرن لاءِ چيا آهن.[3]

---

1 راشد، محمد مطيع الله، برهان پوري: "مقدمہ ديوان عطا" صفحہ: 49 _ 46.

2 راشد، محمد مطيع الله، برهان پوري: "ديوان عطا" ص: 56 _ 57 سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي

3 راشدي، حسام الدين: "مقدمہ هشت بهشت" ص: 157 _ 158

Scanned with CamScanner

محمد محسن ٺٽوي:

محمد محسن ٺٽوي 1121هه ۾ ڄائو[1] قانع سندس پيءُ، ڏاڏي ۽ پڙ ڏاڏي جو نالو هن طرح نقل ڪيو آهي: نور محمد بن ابراهيم بن يعقوب ٺٽوي،[2] موصوف جو خانداني پيشو قانع جي بقول: ريشم فروشي هو"[3] جڏهن تہ تڪملہ مقالات الشعراء ۾ مخدوم ابراهيم خليل ڪيس جابجا محمد محسن "صباغ" لکيو آهي[4] "صباغ" رنگريزي جي ڪرت جو نالو آهي، جيڪو ريشم فروشي جي مقابلي ۾ ڪرت ۽ ڪم جي لحاظ کان رتبي ۾ گهٽ درجي جو ڪم آهي. راشدي حبيب الله مقدمہ ديوان محسن ۾ اهو قرار ڏنو آهي تہ تاريخ محسن جي احترام ۾ سندس اصل ڪرت ڇڏي ڪيس " ريشم فروش" ڪوٺيو" سندس چوڻ آهي تہ موجوده دور ۾ بہ ٺٽي جا رهاڪو محسن کي محسن صباغ ئي چوندا آهن. جيڪو مقامي روايت جي تسلسل جو نتيجو آهي[5] نواب لطف علي خان "همت" جيڪو ٺٽي جو گورنر بہ رهيو پنهنجي دور جو هڪ اهل دل بزرگ هو. سيد محمد يوسف بکري جي اولاد مان هو. جيڪو سيد محمد جونپوريءَ جو مريد هو. ان ئي عقيدت تحت هو ٺٽي ۾ مڪلي جي پهاڙي تي ان هنڌ اچي رهيو جتي محمد جونپوري اچي رهيو هو. محسن ان جي ڇانو هيٺ تربيت ورتي. سندس صحبت ۾ رهي ڪائنس سکيو. هن کان سواءِ بہ ڪوڙ سارن اهل ڪمال هستين کان محسن تربيت ورتي. ٺٽي ۾ هن جهڙو شاعري ۾ ڪامل، ڪلام جي لطافت ۽ رنگينيءَ جو مالڪ ٻيو ڪو بہ ڪو نہ ٿيو. ٻي قدرن جي ملڪ ۾ پيدا ٿيو نہ تہ سندس ڪلام اميرن جي مجلسن جي سونهن هو. سندس شاعري جي وضع درست هئي. سندس صحبت فيض کان خالي نہ هئي. سرشار ۽ سرخوش جي رتبي جو ماڻهو هو. جنهن بہ حاڪم کي مليو تي سو ساڻس مڪمل رعايت ڪندو تي رهيو. آخري ڏينهن ۾ ميان نور محمد جي دور ۾ اڌ رپيہ روزانو تي قناعت ڪيائين[6] 1153هه ۾ ميان نور محمد جي هڪ شهزادي ميان احمد يار خان جي شادي تي، محسن ان جو قطعہ تاريخ لکيو" ممڪن آهي ان شاديءَ جي تقريب ۾ ميان صاحب محسن کي خدا آباد گهرايو هجي ۽ ان موقعي تي اٺ آنا روزانو وظيفي جي طور مقرر ڪيا هجن جيڪي هر ڇهين مهيني لاڳيتو کين ملندا هجن."[7]

محسن ٺٽوي جون تصنيفات اڄ تائين اهي ئي معلوم ٿي سگهيون آهن، جيڪي مقالات الشعراء ۾ قانع ڏنيون آهن.[8] "عقد دوازده گوهر" ائمہ اطهار جي مناقب جي باري ۾ "طراز دانش" حضرت صاحب الزمان جي ولادت جي بيان ۾ "اعلان ماتم" جيڪو "حملہ حسيني" جي نالي سان مشهور آهي، جنهن کي موصوف "حملہ حيدري" جي وزن تي لکيو آهي، ڏهہ هزار بيتن تي مشتمل آهي ۽ هڪ شعرن جو ديوان.

---

1 راشدي، محمد، حبيب الله: "مقدمہ ديوان محسن ٺٽوي" ص: 15 سنڌي ادبي بورڊ 1963ع
2 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" ص: 702، سنڌي ادبي بورڊ 1957ع
3 حوالو ساڳيو
4 خليل، محمد ابراهيم ٺٽوي: "تڪملہ مقالات الشعراء" ص: 11 سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1958ع
5 راشدي، محمد حبيب الله: "مقدمہ ديوان محسن ٺٽوي" ص: 49
6 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" ص: 702
7 راشدي، محمد حبيب الله: "مقدمہ ديوان محسن ٺٽوي" ص: 56
8 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" ص: 702_ 703

Scanned with CamScanner

هي "ديوان محسن ٺٽوي" جي نالي سان ڇپيل آهي. هن جو هڪ نسخو سنڌ الاجي ريسرچ لائبرري ۾ موجود آهي. "محڪ ڪمال" هيءُ آقا محمد ڪريم عاشق اصفهانيءَ جي چوڻ تي محسن تاليف ڪيو. هن جو هڪ نسخو پير حسام الدين راشدي ڪارنر ۾ رسيرچ لائبريري سنڌ الاجي ۾ موجود آهي. محڪ ڪمال کي محسن ميان نور محمد ڪلهوڙي جي نالي منسوب ڪيو آهي.

ديوان محسن ٺٽوي ۾ محسن جو مخدوم محمد معين جي وفات تي چيل قطعہ تاريخ شامل آهي. راشدي حبيب الله صاحب جو چوڻ آهي تہ قلمي نسخي ۾ صرف هڪ قطعہ تاريخ درج هو. ٻيو قطعہ تاريخ مقالات الشعراء مان کڻي ان ۾ شامل ڪيو ويو آهي. محسن تاريخي واقعات تي بہ شاعري ڪئي آهي. احمد شاہ ابدالي جي لاهور تي حملي کان پوءِ سرهند تي حملي جو بہ ذڪر ڪيو آهي. حاڪمن جي مدح ڪيائين تہ ڪن جي هجو بہ لکيائين. محسن مخدوم معين جي وفات 1161هہ کان بہ سال پوءِ 1163هہ 1750ع ۾ ٻائيتاليهن سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي[1] سندس وفات جي هڪ دلچسپ ڳالهہ ذڪر ڪرڻ مناسب ٿيندي تہ: جنهن ڏيهن محسن وفات ڪئي، ان ئي ڏينهن مير عظيم الدين ٺٽوي، مير علي شير قانع جي پاءُ جي ولادت ٿي. مير عظيم الدين ان ڏانهن پنهنجي هن شعر ۾ اشارو ڪيو آهي:

من بمحلس آمدم تو محسنا برخاستي
اين روايت هيچ جا در روضة الاحباب نسيت.[2]

محمد پناهہ رجا ٺٽوي:

محمد پناهہ رجا ٺٽوي، جناب مير حيدر الدين ابو تراب تخلص "ڪامل" جو فيض يافتہ هو. لطافت طبع ۽ جودت فڪر جي صفتن سان موصوف هو. نهايت سنجيده فڪر جو مالڪ، سٺي چونڊ وارو ۽ حوصلي وارو شخص هو. هن وقت شهر ۾ سندس موجودگي وڏي ڳالهہ آهي.[3] تحفة الڪرام ۾ قانع لکيو آهي تہ: درويشن ۽ الله وارن سان عقيدتمندانہ روش رکندو هو. اڄ ڪلهہ ٺٽي جي شاعرن ۾ سندس حياتي غنيمت آهي.[4] مير لطف الله عرف مير متارو جيڪو سنڌ جو وزير هو تنهن جي خدمت ۾ وڏي عزت ۽ رتبو رکندو هو. سندس صحبت ۾ وڏو عرصو گذاريائين. اهل ڪمال جي انهيءَ قدر شناس جي خدمت ۾ تمام وڏا ڪارناما سر انجام ڏنائين.[5] مخدوم محمد معين جي وفات تي قطعہ تاريخ چيائين، جيڪو مخدوم موصوف جي وفات واري ذڪر ۾ اڳي چڪو آهي.

مير عبدالقدوس شيرازي:

ٺٽي جي انجوي شيرازي خاندان سان هن جو تعلق هو. قانع تحفتہ الڪرام ۾ سندس نسب هن طرح

---

1 راشدي، حبيب الله: "مقدمہ ديوان محسن ٺٽوي" ص: 135
2 خليل، محمد ابراهيم: "تڪملہ مقالات الشعراء" ص: 390
3 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" ص: 224
4 قانع، مير علي شير: "تحفة ا ڪرام" ص: 738
5 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" ص: 224

Scanned with CamScanner

ڄاڻايو آهي: مير عبدالقدوس بن سيد حامد بن سيد حسين بن سيد حامد بن سيد شرف الدين بن سيد حسين بن سيد منصور[1]

مير عبدالقدوس جي وڏڙن جي سلسلي ۾ سيد محمد حسين جيڪو سيد مراد شيرازي جي نالي سان مشهور هو سو وڏو ولي ۽ متقي هو. شريعت ظاهري جي پابندي، وعظ ۽ نصيحت ۽ طالبن جي تلقين ۾ پنهنجا بابرڪت ڏيهن گذاريندو هو[2] قانع مير عبدالقدوس جي تذڪري ۾ مقالات الشعراء ۾ لکيو آهي ته: مير عبد القدوس ولد سيد حامد سيد مراد شيرازي جي اولاد مان آهي، علمي فضيلت وارو آهي. هڪ جماعت ڏانهس رجوع رکندي آهي. بزرگيءَ ۽ شان ۾ وڏو رتبو رکي ٿو. صاحب فتوي هو. احتساب جي منسب تي بہ خدمت سر انجام ڏنائين. هڪ ايران جو ولي زادو نواب سيف الله خان جي ڏنهين ۾ آيو سڄي شهر مان هن ڪان سواءِ ڪنهن سان بہ مصاحبت پسند نہ ڪندو هو[3] تحفة الڪرام ۾ قانع لکيو آهي تہ: وقت جو هڪ مقتدر شخص شان جو مالڪ ۽ پنهنجي همعصرن ۾ ممتاز هو[4] 1164هہ ۾ وفات ڪيائين. قانع مقالات ۾ لکيو آهي تہ: قفير تحرير وقت هڪ سال جي زيادتيءَ سان سندس وفات جي تاريخ هن طرح لڌي آهي: "يرثون الفردوس" (1147هہ)[5] جڏهن تہ تحفة الڪرام ۾ قانح سندس وفات جي تاريخ "هم مڪرمون في جنات النعيم" جي مطابق ڄاڻائي آهي.[6]

قانع لکيو آهي تہ مخدوم محمد معين ۽ هن جي وچ ۾ تمام گهڻي خط و ڪتابت رهندي هئي. هڪ ڀيري مخدوم موصوف هيٺيون رقعو ۽ رباعيون امام سيد جي تعزيتّ جي طور مير عبدالقدوس ڏانهن لکي موڪليون:

نعزيڪم يا اهل بيت النبوت في هذه المصيبة القادحة التي يتقصم دونها ظهور الابطال الفاتحين عليٰ اعتراف القصور في حقوق العزاء. انتم ايها الصفوة في غناء عن تعزيتنا البتيراء بتعزية الحق سبحانہ اياڪم و تسليتہ لڪم في ازل الآزال عند قضاء المقادير والآجال بقولہ تعاليٰ: انما يريد الله ليذهب عنڪم الرجس. الآية. ثم عزاڪم بذالک جدڪم رسول الله ﷺ. حيث روي انہ بعد نزول هذه الآية لم يزل ستة اشهر ڪلما خرج الي المسجد ويمر بباب فاطمة عليها السلام نظر الي بيتها ويقول: انما يريد الله" الآية. رباعي:

در تعزيت حسين زد جامہ بہ نيل
درسدرة منتهي بشيون جبريل
تاڪرد رسول شيشہ پرخون برڪف
خونست دل عيسي و موسي و خليل

---

1 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ 585

2 حوالو ساڳيو صفحہ: 581

3 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" صفحہ: 650

4 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ: 585

5 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" صفحہ: 652

6 قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ: 588

رباعي:

اي سبط نبي ترا بشر سنجيدند
رخساره سر معنيت ناديدند
خاڪ قدمت فرشتہ درچشم کند
اي آه سرت بخاڪ و خون ببريدند
درپاي حسين خاڪ راهش دوجهان
از عشق سپند مجمرش عالم جان
امروز بماتمش سيہ روز شدم
با ارن (؟) اليّ يا نجات الاڪوان

جواب ۾ مير عبدالقدوس هن طرح رقعو لکيو:

تقبل الله منکم ما اديتم حقوق النبوة عليٰ صاحبها الآلاف الصلواة والتحية في اهل البيت، واوقدتم نار العزاء من ذالڪ الزيت، جزاڪم الله تعالي خيرالجزاء، بما رحمتم علي فرقة الفقراء، الذين لايحسبون نفوسهم في سلڪ من مسالڪ العداد، ويجعلهم اهل هذه المصيبة العظماء والبليةالکبراء، فلعل الله سبحانہ يرزقنا واياکم بحرمة اهل هذه البلية، نصيبا من تلڪ الاهلية حتي نصير کلاباً علي باب موارد الآية العلية: انما يريد الله ليذهب" آمين. رب العزة لتراب اقدام موالي الائمة الکرام، عقب النميقة الشريفة في البدية، وعليڪم باصلاح السهو والخطيئة بمقتضاء السماحة والمروة الجلية منہ:

از حادثہ حسين مظلوم قتيل
بر لعن عدوي شاه پيداست دليل
آنانڪہ درين ريبي دانند
شد قطعہ مرا بطعن آنقوم دليل.
اي نور نبي رتبۂ تو نشنيدند
آن بد بختان نہ از غضب ترسيدند
خاڪ قدمت مرهم دوش جدت
هيهات سرت بخاڪ غلطانيدند
پيش قدمت سيد شهداء جهان
عالم همہ سر قدم نموده از جان
ماتم زدگا گوي سعادت بردند
فاسعوا بعزاية اخيار الاخوان.[1]

---

1 قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" صفحة: 653

Scanned with CamScanner

درويش شاه يقين:

نواب همت دليرخان جي زماني (1145_1149) ۾ شهر ٺٽي ۾ وارد ٿيو. هندستان جي مختلف علائقن جي سياحت ڪندو هتي پهتو. سدائين محو عرفان رهندو هو ۽ يقين ڪامل جو مالڪ هو. جڏهن ٺٽي آيو ته: مخدوم محمد معين تسليم جي صحبت ۾ ڪجهه ڏيهن رهيو. "بيقيدي" جي عنوان جو تلخص رکيائين. ان کان پوءِ وچي سورت بندر کان نڪتو. مقالات الشعراء لکڻ جي ڏيهن ۾ قانع لکيو آهي ته: هاڻي تائين سورت بندر ۾ رهيل آهي.

هن بزرگ جي اصل نسل جي خبر نہ پئجي سگهي آهي. سندس تعليم ۽ بين خدمات جو بہ ڪو علم نہ ٿيو آهي. مقالات الشعراء ۾ قانع سندس هي شعر نقل ڪيا آهن:

ڪشت باد لن تراني مشعل ڪاشانہ ام
هي نيفروزد فروغ آتش طورم هنوز
سبزه ظلمات سيراب از سيہ بختي ماست
آبجوي سنبل گيسوي ديجورم هنوز
اين نہ باران ست ڪز افلاڪ ميبارد يقين
چرخ ميگريد بحال من ڪہ معجورم هنوز[1]

محب شاه:

اصل چغتا جو هو سير سياحت جي خيال سان هتي پهتو. مشهور آهي تہ مظفر شاه ڪيس گاريون ڏئي چيو: اسان تنهنجي انتظار ۾ آهيون تون وڃنو ٿو گهمين." هيءَ بہ فقر جي دولت جو پليل هو. سو جيڪو ڪجهه هيس سو سڀ ڇڏي فقير جي خدمت ۾ ويهي رهيو. ۽ اهو ٿيو جيڪو ٿيڻو هو. فقير کان پوءِ جانشين ٿيو. تمام گهڻي هدايت ۽ رشد پاتائين. اعليٰ عمارتون ۽ ڪيترائي باغ ان جاءِ تي پيدا ٿيا. سال ۾ ٻن پيرن کان سواءِ تڪيي تان نہ اٿندو هو. هڪ پيرو عاشورن جي ڏينهن ۾ ٻيو پيرو پنڻ لاءِ. عالمن سندس غير مشروع وضع ڏسي فتويٰ جاري ڪئي ۽ لاهور کان ٺٽي تائين مهرون لڳرايائون. ٺٽي ۾ مخدوم حاجي محمد قائم ۽ مخدوم محمد معين مهر نہ ڪئي. چيائون تہ: مخدوم روح الله باطن ۾ اهڙي عالم ساڻ راه رسم رکي ٿو جنهن عالم ۾ ڪابہ مهر ڪانهي. جيڪڏهن اهو مهر ڪري تہ اسان بہ مهر ڪيون ٿا. ڇاڪاڻ تہ اسين غيب ۾ آهيون. ۽ هو حضور ۾ آهي مخدوم روح الله مهر نہ ڪئي، جنهن ڪري علماء پيشرفت نہ ڪري سگهيا.[2]

مير حيدر الدين ابوتراب ڪامل:

مير حيدرالدين ولد مير رضي الدين محمد فدا بن ابو المڪارم شهود بن امير خان. مير ابوالمڪارم شهود ڪمالات علمي ۽ عملي جو صاحب ۽ وڏن گڻن جو مالڪ ٿي گذريو آهي. سيوهڻ ۾ مدفون آهي. مير

---

1 قانع مير علي شير: "مقالات الشعراء" صفحہ: 878

2 قانع، مير علي شير "معيار سالڪان طريقت" صفحہ: 440 (قلمي)، راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.

Scanned with CamScanner

رضي الدين محمد فدا سال هزار ويهن ۾ گذاري ويو. مير حيدر الدين عجيب شخص هو. پلارو ۽ بابرڪت هستي هو. شاعريءَ ۾ پنهنجي ڪمالات ڪي ڳجهو رکندو هو. سندس صحبت فيض پري هئي. وقت جا بزرگ مخدوم محمد معين جهڙا سندس زيارت جي ارادي سان ايندا هئا. 1160هه ۾ فوت ٿيو.[1]

سچي عمر شادي نه ڪيائين. نواب مهابت خان "ڪاظم" سوين عاجزين ۽ انڪسارين سان سندس وظيفو مقرر ڪيو. پر پاڻ قبول نه ڪيائين. دنيا کان متنفر هو.فارسيءَ ۽ هنديءَ ۾ بي نظير شعر چوندو هو. سنڌي ٻولي نه ڄاڻندي به سنڌيءَ ۾ شعر چوندو هو. مير علي شير قانع سندس شاگرد هو. هيٺيون غزل سندس چيل آهي.

نگاهش ساغر مل ميتوان گفت
صراحي گفت قلقل ميتوان گفت
نهادت جنت از دوزخ بر آرد
چراغ گشته را گل ميتوان گفت[2]

---

1 قانع مير علي شير "معيار سالڪان طريقت" صفحه: 437 (قلمي) راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.

2 بيگ، مرزا عباس علي، "خدايار خاني ميان سرفرازخان عباسي." صفحه:178، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي: 1980ع

باب ٽيون:

مخدوم محمد معين ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جا تعلقات

مخدوم محمد هاشم جي سوانح:

محمد هاشم پٽ عبدالغفور پٽ عبدالرحمان پٽ عبداللطيف پٽ عبدالرحمان پٽ خيرالدين سندي بنورائي پوءِ بهرام پوري پوءِ ٺٽوي.[1]

اصل ۾ ڳوٺاڻو ۽ ڀهراڙيءَ جو رهاڪو هو[2] يعني ٺٽي جي آس پاس جي ڀهراڙيءَ جو رهاڪو هو. سندس اصل ولادت بنوري ۾ ٿي[3] تڏهن بنورائي سڏيا ويا. جو سندس وڏڙا بنوري جا رهاڪو هئا. محمد سومار شيخ لکيو آهي ته

مخدوم صاحب جو والد عبدالغفور "اگهماڻي جو گابار" ۾ رهندو هو. جتان پوءِ ميرپور بنوري وڃي رهيو ۽ اُتان پرڻيو.[4]

مخدوم موصوف ذات جو پنهور هو هن ذات جو نسبي تعلق حارث بن عبدالمطلب سان وڃي ملي ٿو هن نسل جا اصل وڏا محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيا ۽ اصل ۾ سيوهڻ ۾ اچي رهائش اختيار ڪيائون[5] جتان پوءِ مخدوم صاحب جو والد عبدالغفور لڏي نڪتو. پوءِ ممڪن آهي "اگهماڻي" ۾ به اچي ٽڪيو هجي. جنهن کان پوءِ بنوري ۾ اچي آباد ٿيو هجي. بهرحال اڪثر تذڪرن جي مطابق سيوهڻ کان بنوري ۾ لڏي اچي رهيا.

---

1 قانع، ميرعلي شير، ٺٽوي "مقالات الشعراء" (فارسي) صفحه: 841 سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع

2 قانع، مير علي شير، ٺٽوي: "تحفة الكرام" اردو مترجم اختر رضوي صفحه: 696، سنڌي ادبي بورڊ 1959

3 بلوچ نبي بخش، ڊاڪٽر: "مخدوم محمّد هاشم ٺٽوي جي سوانح حيات ۽ علميت بابت ڪي ويچار" ٽماهي مهراڻ حيدرآباد شمارو نمبر: 4، سال: 1985ع، صفحه: 132

4 شيخ محمد سومار: "بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ" صفحه: 164 لاڙ ادبي سوسائٽي بدين سنڌ" ڇاپو: پهريون

5 قاسمي، احمد اقبال، ڊاڪٽر، مقدمه لنيل درجة الدكتوراه علي فاكهة البستان" 1984ع، صفحه: 164 عربي تصنيف مخدوم محمد هاشم ٺٽوي

Scanned with CamScanner

مخدوم موصوف جي ڄنوري ۾ ڏهين ربيع الاول 1102ھ مطابق 1692ع ۾ ولادت ٿي. ابتدائي تعليم پنهنجي والد صاحب وٽ پڙهيو. ان بعد ٺٽي وڏيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ آيو. پنهنجي دور جي نامور وڏن عالمن. مخدوم محمد سعيد ۽ مخدوم ضياء الدين وٽ پڙهيو. 1135ھ ڌاري حج جي سفر تي نڪتو جتي شيخ عبدالقادر مڪي، مڪي جي مفتيءَ ۽ شيخ ابو طاهر ڪردي مدنيءَ ۽ ٻين حرم جي نامور عالمن وٽان استفادو حاصل ڪيائين. 1137ھ ڌاري وطن موٽي آيو.[1]

مخدوم محمد معين جي شاگردي:

مخدوم صاحب جي استادن ۾ ڪجھ تذڪري نگارن مخدوم محمد معين کي بہ شامل ڪيو آهي ڪن وري ماڳهين مخدوم صاحب کي مخدوم معين جو استاد قرار ڏنو آهي. اعجاز الحق قدوسيءَ تذڪرہ صوفياء سنڌ ۾ لکيو آهي: تہ حديث جي تعليم مخدوم معين ٺٽي جي مشهور عالم مخدوم محمد هاشم کان حاصل ڪئي."[2] هيءَ راءِ مخدوم صاحب جي پٽ مخدوم عبداللطيف ۽ پوٽي مخدوم ابراهيم جي حوالن جي بنياد تي قائم ڪيل آهي. مخدوم ابراهيم القسطاس المستقيم (قلمي عربي) ۾ لکيو آهي، تہ مخدوم معين حديث جو علم منهنجي ڏاڏي عارف محدث عالم مخدوم محمد هاشم کان حاصل ڪيو."[3]

مولانا دين محمد وفائي لکيو آهي: تہ حضرت مخدوم محمد هاشم حديث جي سند مخدوم محمد معين کان حاصل ڪئي."[4] ۽ علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب لکيو آهي، تہ مخدوم محمد هاشم پنهنجو هڪ رسالو "ڪشف الغطاء" مخدوم محمد معين جي رد ۾ لکيو آهي، جتي مخدوم معين کي پنهنجو استاد سڏيو اٿس" هن راءِ جو اصل بنياد مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو پنهنجو تصنيف ٿيل رسالو ڪشف الغطاء آهي. رسالي ۾ مخدوم محمد معين لاءِ مخدوم هاشم، چاڪاڻ تہ سندس رسالي جو رد لکي رهيو هو ان ڪري معذرت ڪندي رد جو جواز بيان ڪندي هن طرح لکيو آهي:

"الله جي دين جي معاملي ۾ ڳالهائڻ (تنقيد ڪرڻ) شرعي طور توڙي عرف ۾ قابل ملامت ڪونهي. چونہ اڪابرن ۽ استادن مٿان ڪرڻي پوي، ان ڪري امام محمد بن الحسن شيباني مؤطا ۾ امام مالڪ بن انس جي مٿان تنقيد ڪئي آهي. "ڪتاب اختلاف اهل المدينہ والڪوفة" ۾ ۽ ٻين ڪوڙ ڪتابن ۾ ڪوڙ مسئلن جي باري ۾ موصوف سندس اجتهاد جي خلاف اجتهاد ڪيو آهي. باوجود ان جي تہ ان ڪانئس وڏي عرصي تائين حديث جي تحصيل ڪئي آهي. جيئن اها ڳالھ معلوم آهي. الله جي دين جي معاملي ۾ ڳالهائڻ (تنقيد ڪرڻ) جيئن تہ قابل ملامت ڪونهي، ان ڪري مون پڻ ڪن سوالن جي، ذڪر ڪرڻ جي جرئت ڪئي آهي. جيڪي منهنجي دل ۾ "سيدنا و مولانا و شيخنا المستغني عن الاطالة في المقال سلمہ تعاليٰ وابقاہ" جي رسالي مان پيدا ٿيا آهن. ان مان منهنجي مراد سندن مخالفت ۽ رد ڪرڻ نہ. بلڪ ڪانئن

---

[1] قاسمي، غلام مصطفيٰ: "مقدمہ فرائض الاسلام" (عربي) صفحہ: 1_2 مخدوم محمد هاشم اڪيڊمي ڀينڊو شريف لڳ حيدرآباد، 1975ع.

[2] قدوسي اعجازالحق: "تذڪرہ صوفياء سنڌ" صفحہ: 24 اردو اڪيڊمي سنڌ

[3] ٺٽوي محمد ابراهيم، مخدوم: "القسطاس المستقيم" (قلمي) صفحہ: 293

[4] وفائي، دين محمد، مولانا: "تذڪرہ مشاهير سنڌ" صفحہ: 159_160

Scanned with CamScanner

سوال ڪرڻ ۽ ڏانهن رجوع ڪرڻ آهي.[1]

مخدوم محمد معين هڪ رسالو غايت مدارج الفڪ لعقدة قولهم اليقين لايزول بشڪ" لکيو آهي رسالي ۾ موصوف پنهنجي مدعا بيان ڪندي جڏنهن هڪ نتيجي تي پهتو آهي ته ان جڳه تي حاشيه ۾ ان جي جواب ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي مطالعي دوران هڪ نوٽ لکيو آهي. جنهن نوٽ ۾ مخدوم محمد هاشم، مخدوم معين کي "سيدي و مولاي سلڪم الله تعالي"[2] جي لفظن سان مخاطب ڪيو آهي. جيتوڻيڪ مخدوم محمد هاشم ڪن جڳهين تي مخدوم معين کي پنهنجو معاصر ڪري به سڏيو آهي. سنڌالاجيءَ ۾ استاد محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي ڪارنر ۾ مخدوم محمد هاشم جو ڪتاب نالي" الحجةالقوية في حقيقة القطع بالافضلية" موجود آهي. مخدوم محمد هاشم ان ڪتاب جي تاليف جا ٻه سبب بيان ڪيا آهن. هڪ سبب ڇاڻايل مسئلي بابت قرآن ۽ حديث جا دليل پيش ڪرڻ ۽ ٻيو سبب هن طرح ڇاڻايو آهي:

"ٻيو سبب آهي هڪ هممعصر جي ترديد ڪرڻ، جنهن اهل سنت جي، افضليت جي مسئلي ۾ مشهور ترتيب جي مخالفت ڪئي آهي. ۽ رافضين سان موافقت ڪئي آهي."[3]

پر هممعصر هئڻ جو مطلب اهو ناهي ته ٻه هممعصر هڪ ٻئي جا استاد شاگرد نه ٿا ٿي سگهن. بهرحال جڏنهن اسان جي آڏو مخدوم محمد هاشم جو پنهنجو واضح بيان موجود آهي، جنهن ۾ مخدوم معين کي موصوف پنهنجو استاد ۽ شيخ سڏيو آهي، ته پوءِ ٻين ڳالهين جي ان جي مقابلي ۾ اهميت نه ٿي رهي. البته ايترو چئي سگهجي ٿو ته شايد اڳتي هلي، منجهن سخت مباحثا هلي گهڻو پيچيده ٿيا آهن. تڏنهن مخدوم محمد هاشم جي تحريرن ۾ مخدوم معين لاءِ رڪائيءَ جو رويو پيدا ٿيو آهي.

مخدوم معين جي، مخدوم محمد هاشم جي استاد هجڻ لاءِ مخدوم هاشم جي سنڌس حوالي جي بنياد تي ان جي توثيق ڪان پوءِ هڪ اهڃاڻ طور هيءَ ڳالهه به اهميت جوڳي آهي، ته مخدوم محمد هاشم جي استادن ۾ مخدوم ضياء الدين جو نالو موصوف جي شروعاتي استادن ۾ شامل آهي، جنهن وٽ مخدوم موصوف ٺٽي ۾ اچي پڙهيو هو اهو مخدوم ضياء الدين ۽ مخدوم معين ٻئي هم عمر هئڻ سان گڏ هڪ استاد مخدوم عنايت الله جا شاگرد به آهن[4] ۽ ان دور ۾ ٺٽي ۾ مخدوم معين جو مدرسو پڻ شهرت يافته هو. جنهن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته ان زماني ۾ مخدوم محمد هاشم مخدوم معين وٽ به اچي پڙهيو هجي.

طريقت جو سلسلو:

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي طريقت ۾ تلقين ۽ تزڪيه جي حصول لاءِ سڀ کان پهريائين شيخ ابوالقاسم نقشبندي ٺٽويءَ وٽ حاضر ٿيو. پر موصوف ڪيس اهو چئي ان کان جواب ڏئي ڇڏيو: ته منهنجي

---

[1] ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "ڪشف الغطاء عن ما يحل ويحرم من النوح والبڪاء" (قلمي) قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

[2] ٺٽوي، محمد هاشم مخدوم: "حاشيه، غايت مدارج الفڪ لعقدة قولهم اليقين لايزول بشڪ" لمخدوم محمد معين (قلمي) صفحه: 2، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

[3] ٺٽوي محمد هاشم مخدوم: "الحجة القوية في حقيقة القطع باالافضلية" (قلمي) ص: 1، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

[4] قانع، ميرعلي شيرٺٽوي، تحفة الڪرام" صفحه: 558

Scanned with CamScanner

آڏو مون کان تلقين حاصل ڪندڙ مريدن جون تصويرون پيش ڪيون ويون آهن. جن ۾ تنهنجي صورت ڪانهي" ان تي مخدوم صاحب کين عرض ڪيو ته مون کي اهو هنڌ ڏسيو جتي منهنجو مرشد آهي" مخدوم ابوالقاسم جواب ڏنو ته "تون سيد سعدالله سورتي قادري سورت بندر واري وٽ وڃ."[1]

• مخدوم صاحب جڏنهن حرمين شريفين جي زيارت لاءِ ويو ته موٽندي پاڻ سورت بندر ۾ سيد سعدالله سلوني سورتيءَ جي خدمت ۾ 1163ھ ڌاري حاضر ٿيو. هڪ سال جو عرصو وٽس عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهيو. جڏنهن وٽانئس کيس خلافت جو خرقو ۽ اجازت ملي، ته ماه صفر 1137ھ / 1724ع تي وطن موٽي آيو.

مخدوم صاحب جون تدريسي خدمتون:

مخدوم صاحب جڏنهن حرمين شريفين ۽ سورت کان 1137ھ ڌاري موٽيو. ته ظاهري توڙي باطني علمن ۾ وڏو ڪمال حاصل ڪري پوءِ وريو. موصوف موٽي پهريائين پنهنجي ڳوٺ ٻنوري ۾ مدرسو قائم ڪيو. پوءِ قريبي ڳوٺ ٻهرامپور ۾ وچي مدرسو کوليائين. هن مدرسي جا ڦٽل آثار ۽ ڊاٺل نشان اڄ به موجود آهن. پر اتي جا رهاڪو بدعتن جي چڪڙ ۽ سنت رسول صلي الله عليہ وسلم تي عمل جي معاملي ۾ ساٿس ڪونه نهيا، جنهن ڪري ٺٽي لڏو ڪنيائون. جتي وچ شهر ۾ وڏو مدرسو قائم ڪيائون.[2] هيءَ جاءِ هئي ٺٽي شهر جو "اگر محلو" جتي مخدوم موصوف "دارالعلوم هاشميہ" نالي مدرسو کوليو.[3]

مخدوم محمد هاشم مدرسي کان علاوه ٺٽي جي ٻن مسجدن ۾ پڻ خطابت ۽ درس تدريس ڪندو رهندو هو. هڪ مسجد اگر محلي ۾ سندن مدرسي سان متصل هئي، جنهن ۾ موصوف جو معمول هو ته روزانو ٽيهريءَ مهل حديث جو درس ڏيندو رهندو هو. جڏنهن ته صبح جي مهل اتي مدرسو پڻ قائم ٿيندو هو. هيءَ مسجد ٽالپر دور حڪومت تائين موجود هئي.[4]

ٻي مسجد جامع خسرو نالي دابگران جي محلي ۾ آباد هئي. جيڪا اڄ تائين آثارقديمہ جي محڪمي جي سنڀال هيٺ موجود آهي. مخدوم موصوف هن مسجد ۾ هر جمعي جي صبح جو واعظ ڪندو هو. هن مسجد کي دابگران واري مسجد به چيو وڃي ٿو. مسجد جي محراب تي، ڪتبي تي هيءَ سٽ چٽيل آهي.

"بسم الله الرحمان الرحيم محمد رسول الله والذين معہ اشداء علي الڪفار رحماء بينهم 997ھ"

مسجد جي جوڙجڪ ۽ ڪاشيءَ جي ڪم جي رٿا لاجواب آهي. خاص ڪري اندريون محراب پٿر جي اُڪر جو بهترين نمونو آهي.

مخدوم صاحب جا شاگرد:

موصوف جو مدرسو تنهن زماني ۾ وڏي شهرت رکندو هو. ڪيترائي علم جا پياسا هن علم جي آب

---

[1] ٺٽوي، محمد ابراهيم، خليل: "تڪملہ مقالات الشعراء" صہ: 45

[2] قاسمي غلام مصطفيٰ، علامہ: "مقدمہ فرائض الاسلام" عربي صفحہ: 2، هاشميہ اڪيڊمي پيندو شريف 1978ع

[3] ٽالپر، محمد جمن، ڊاڪٽر: "سنڌ جا اسلامي درسگاه" صفحہ: 238 هجرة پبليڪيشن ڪراچي سنڌ، 1982ع

[4] راشدي، حسام الدين، سيد: "ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون". صفحہ: 106، انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي سنڌ، 1981ع.

حيات مان سيراب ٿي تاريخ جي ورقن ۾ هميشہ جي زندگي ماڻي ويا. موصوف جي اهڙن شاگردن مان آهن: مخدوم مٺيڏنو نصرپوري، سيد شمير شاه مٽياروي، مخدوم عبدالرحمن، سيد محمد صالح شاه جيلاني ڳموٺڪيءَ وارو. مخدوم ابوالحسن صغيرٺٽوي مدني، مخدوم عبداللطيف. شاه فقير الله علوي، مخدوم عبدالله نرئي، مخدوم عبدالخالق ٺٽوي، مخدوم نورمحمد نصرپوري، شيخ الاسلام مراد سيوهاڻي، عزت الله ڪيريو حافظ آدم طالب علم ۽ نورمحمد خستہ ٺڪرائي.[1]

مخدوم صاحب جا ڪتاب:

مخدوم محمد هاشم اهڙن چند عالمن مان هڪ آهي، جن ديني علمن ۾ گهڻي کان گهڻو لکيو ۽ ڪتاب تصنيف ڪيا. سندن ڪتاب سنڌيءَ ۾ پڻ مقبول عام رهيا تہ فارسيءَ ۽ عربيءَ ۾ پڻ ملڪان ملڪ مشهور رهيا. سنڌ ۽ هند ڇا! مصر تائين جامع "الازهر" ۾ بہ سندس ڪتاب پڙهايا ويندا هئا[2] مخدوم موصوف پنهنجي ڪتاب "اتحاف الاڪابر" جيڪو 1136ھ ۾ تصنيف ڪيائين. تنهن ۾ لکيو آهي: تہ هن وقت تائين منهنجون تصنيفات هڪ سئو پندرهن کان وڌيڪ آهن[3] موصوف ان بعد بہ ڪيترائي ڪتاب تصنيف ڪيا آهن. مخدوم ابراهيم خليل مخدوم محمد هاشم جي ڪتابن جو تعداد 114 لکيو آهي.[4] مخدوم اميراحمد موصوف جي ڪتابن جو تعداد ٽن سون کان مٿي[5] ٻڌايو آهي.

موصوف مختلف موضوعن تي لکيو آهي. سندس ڪتابن جو مڪمل تفصيل هتي پيش نہ ٿو ڪري سگهجي اسان هتي مختصر طور صرف سندس انهن ڪتابن تي تبصرو ڪنداسين جيڪي موصوف مخدوم معين جي رد ۾ تحرير ڪيا آهن:

مخدوم محمد معين جي رد ۾ سندس تصنيفات:

1_ رد رسالہ قرة العين في البڪاء علي الحسين:

هيءُ رسالو عربي ٻوليءَ ۾ فقه ۾ خلانيات جي موضوع تي مؤلف 1134ھ ۾ تحرير ڪيو. جنهن ۾ مخدوم معين جي ڪتاب "قرة العين في البڪاء علي الحسين" جو رد ڪيو ويو آهي. مخدوم معين ذڪر ڪيل رسالي ۾ امام حسين جي شهادت تي ماتم ڪرڻ، ڪارا ڪپڙا پائڻ ۽ تعزيو ڪڍڻ کي جائز قرار ڏنو آهي. مخدوم محمد هاشم قرآن ۽ حديث جي روشني ۾ ان جو رد ڪيو آهي.

---

[1] قادري، عبدالرسول: "مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سوانح حيات، زمانو ۽ علمي خدمتون" (PHD ٿيسز) سال: 1995ع، صفحہ: 36_ 49

[2] جوڻيجو عبدالجبار "سنڌيون" صفحہ: 61، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو سنڌ، 1970ع،

[3] بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، "مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي سوانح حيات ۽ علميت بابت ويچار" مقالو ٽماهي مهراڻ حيدرآباد شمارو نمبر: 4 سال 1985ع، صفحہ: 133

[4] "خليل". مخدوم ابراهيم، مخدوم: "تڪملہ مقالات الشعراء" صفحہ: 43، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1958ع،

[5] ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "بذالقوة في حوادث سني النبوة". صفحہ: 11، سنڌي ادبي بورڊ 1966ع

Scanned with CamScanner

2 _ كشف الغطاء عما يحل ويحرم من النوح والبكاء:

هيءُ رسالو پڻ عربيءَ ٻوليءَ ۾ مخدوم موصوف، مخدوم معين جي رسالي قرة العين في البكاء علي الحسين" جي رد ۾ تحرير ڪيو آهي. موضوع هن رسالي جو بہ ساڳيو اڳئين رسالي وارو ئي آهي. جنهن ۾ موصوف قرآن حديث، فقه، لغت، تاريخي حوالن ۽ عقلي نقلي دليلن سان روئڻ، پٽڻ، ماتم، تعزين ۽ ٻين رسمن جي خلاف اهل سنت جي مسلڪ جو حق هئڻ ثابت ڪيو آهي. مخدوم محمد هاشم جي مخدوم معين جي رد ۾ لکيل اڳئين رسالي ۽ هن رسالي ۾ فرق اهو آهي، تہ مؤلف موصوف اڳيون رسالو اختصار سان ۽ هيءُ تفصيل سان تحرير ڪيو آهي. هن رسالي جو تصنيف جو سال 1142هه آهي.

3 _ الحجة القوية في حقيقة القطع بالافضلية:

مخدوم محمد هاشم هيءُ رسالو 1164هه ۾ مخدوم معين جي معرڪةالآراء تصنيف "الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية" جي رد ۾ تحرير ڪيو. عربي ٻوليءَ ۾ لکيل هن رسالي ۾ مؤلف مخدوم محمد معين جي ان موقف جو رد لکيو آهي: تہ چئن خليفن وچ ۾ فضيلت جي، مشهور اهل سنت جي مڃيل ترتيب، يا شيعن جو ان باري ۾ موقف، قطعي نہ بلڪ ظني آهي." مخدوم محمد هاشم ذڪر ڪيل مخدوم معين جي رسالي جي رد ۾ پهريائين "السنة النبوية في حقيقة القطع بالافضلية" جي نالي سان جواب تحرير ڪيو. جڏهن تہ موجوده رسالو هن اختصار ڪيل رسالي جو خلاصو آهي. رسالي جو هڪ قلمي نسخو قاسميہ لائبريري ڪنڊياري ۾ موجود آهي. جيڪو خط نسخ ۾ نهايت سهڻو تحرير ٿيل آهي. هن جي ڪتابت مخدوم موصوف پنهنجي هٿن سان ڪئي آهي. ٻيو نسخو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر، ريسرچ لائبريري سنڌالاجيءَ ۾ موجود آهي. هن جي ڪتابت مخدوم محمد هاشم جي روبرو مخدوم موصوف جي ذاتي نسخي تان ڪيل آهي.

4 _ رد رسالہ معينيہ الناطقة با فضلية علي علي الخلفاء الثلاثہ رضي لله عنهم:

هيءُ رسالو مؤلف موصوف جي بنا نالي جي هڪ تحرير آهي، جنهن جو موضوع جو لحاظ رکي مٿيون نالو ۽ عنوان مقرر ڪيو ويو آهي. مؤلف ان کي ڪوبہ عنوان نہ ڏنو آهي. هيءُ تحرير عربي ٻوليءَ ۾ آهي. هن جو موضوع ساڳيو مٿئين رسالي وارو آهي. "الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية" جو ئي هن ۾ بہ رد ڪيو ويو آهي. هيءُ رسالو خط نسخ ۾ مخدوم موصوف جي پنهنجي پاڪيزه تحرير سان ڪتابت ڪيل آهي. هن جو نقل قاسميہ لائبريري ڪنڊياري مان دستياب ٿيو.

5 _ الحجة القوية في الرد علي من قدح في الحافظ ابن تيميہ:

مخدوم محمد هاشم هيءُ رسالو مخدوم معين جي رد ۾ عربي ٻوليءَ ۾ تحرير ڪيو آهي. رسالي ۾ مؤلف مخدوم معين جو نالو ڪونہ کنيو آهي. جيئن اهو سندس ٻين رد ۾ لکيل ڪتابن ۾ پڻ طريقو رهيو آهي. مخدوم معين جو اهڙو ڪوبہ رسالو اڄ تائين جيتوڻيڪ دريافت نہ ٿي سگهيو آهي: پر تڏهن بہ ٻن ڳالهين جي آڌار تي اهو يقين ٿئي ٿو تہ هيءُ رد مخدوم معين جي ئي رسالي جو ڪيو ويو آهي.

Scanned with CamScanner

1_ مخدوم محمد هاشم جي مُطالعي هيٺ ڪتاب جو موضوع بحث آهي. ابن تيميہ جي ڪتاب "منهاج الاستقامہ" جي مٿان اعتراضن جا جواب ڏيڻ". ۽ مخدوم محمد هاشم جي همعصرن مان مخدوم معين ٺٽي اهڙو عالم هو جنهن بابت تذڪري جي ڪتابن ۾ اهو واضح ڪيو ويو آهي تہ هو ابن تيميہ کي "شقي الدين" سڏيندو هو ۽ مٿس سخت تنقيد ڪندو هو.

2_ شاه ولي الله دهلوي، جيڪو مخدوم معين جو دوست ۽ استاد بہ هو تنهن جو پڻ هڪ خط "تفهيمات الاهيہ" ۾ ملي ٿو. جنهن ۾ شاه صاحب مخدوم معين ڏانهن ابن تيميہ بابت پنهنجي راءِ ڏني آهي ۽ مٿس ٿيندڙ اعتراضن جا جواب ڏنا آهن.

مخدوم محمد هاشم جنهن تي رد لکڻ گهريو آهي تنهن بابت صرف ايترو لکيو آهي: تہ هڪ شخص، جيڪو پاڻ کي اهل سنت جو اڪابر گمان ٿو ڪري، جڏنهن تہ سندس ڳالهيون بدعت کان خالي ناهن، تنهن جڏنهن (منهاج الاستقامة) ڏنو تہ ان تي اعتراض ڪيائين. مون ڏنو تہ ان جا اڪثر اعتراض ان جي بري فهم جو نتيجو آهن ان ڪري انهن تي تنبيه جو ارادو ڪيم. هن ڪتاب جو ريسرچ لائبرري سنڌالاجيءَ ۾ مائيڪرو فلم سيڪشن ۾ پڻ فوٽو محفوظ آهي.

6_ الجواب عن هذالتحرير الاول للشيخ محمد هاشم المشار اليہ نفعنا لله تعاليٰ بہ:

مخدوم محمد هاشم جي هيءَ جوابي تحرير عربي ٻولي ۾ خط شڪستہ ۾ تحرير ٿيل مخدوم معين جي هن سان گڏ مٿان شامل تحرير جي جواب ۾ لکيل آهي. مخدوم معين جي تحرير ۾ پڻ مخدوم محمد هاشم جي ان کان بہ اڳ لکيل ڪنهن تحرير جي حوالي سان ڄاڻايو آهي تہ ان تحرير ۾ موصوف (سلامت ۽ عافيت ۾ رهي) ابن عمر جي بيهقيءَ جي تخريج ڪيل حديث تہ: نبي صلي الله عليہ وسلم جڏنهن نماز شروع ڪندا هئا تہ رفع يدين ڪندا هئا. ان کان پوءِ اهو نہ ورجائيندا هئا." نقل ڪئي آهي. جنهن کي حاڪم موضوع چيو آهي، مخدوم هاشم کي اها دليل ۾ نہ وٺڻ گهرجي ها. هن جوابي تحرير ۾ مخدوم محمد هاشم ٽن طريقن سان ان جو جواب ڏنو آهي.

1_ اها جرح، جنهن ۾ حديث کي موضوع قرار ڏنو ويو آهي، سا غير مفسر آهي جنهن کي جمهور قبول نہ ٿو ڪري.

2_ تہ جرح مبهم ان ڪري نہ قبول ڪئي ويندي آهي تہ ٿي سگهي ٿو تہ مبهم جرح جو سبب اهڙو هجي جيڪو هين وٽ مقبول نہ هجي. جڏنهن تہ هن جرح ۾ حاڪم ان جو سبب ڄاڻايو آهي، جيڪو جرح جي سبب طور قبول نہ ٿو ڪري سگهجي. ان کان پوءِ سبب جي قبوليت جوڳي نہ هئڻ تي بحث ڪيو اٿس

3_ حافظ مغلطائي مذڪور شرح ۾ هن حديث لاءِ چيو آهي تہ ان ۾ ڪا بہ برائي ڪانهي. ان طرح هن حديث جي تعديل ٿي ٿي وڃي.[1]

---

[1] هنن ٻنهي بزرگن جئين هڪ ٻئي سان علمي مباحثن جي سلسلي ۾ سوال جواب ۽ رد ڪد لکيا آهن. تيئن شاعريءَ جي صورت ۾ بہ هڪ ٻئي سان ڏي وٺ ڪئي اٿن. مخدوم معين جي اهڙي هڪ رباعي سندس شاعريءَ جي باب ۾ ۽ ان جي جواب ۾ مخدوم محمد هاشم جي چيل رباعي هتي آخر ۾ ذڪر ڪجي ٿي.

Scanned with CamScanner

7_ حسن المنوع عما اورد علي من ادرج الحديث الموضوع:

مخدوم محمد هاشم هيءُ رسالو عربي ٻوليءَ ۾ اربع جي ڏيهن 14 ربيع الاول 1153ھ ڌاري تاليف ڪيو آهي. مخدوم معين مٿي ذڪر ڪيل مخدوم محمد هاشم جي حوالي تحرير جو ٻن خطن جي صورت ۾ جواب تحرير ڪيو. ان جي جواب ۾ مخدوم محمد هاشم هيءُ رسالو تحرير ڪيو. مٿي ذڪر ڪيل مخدوم محمد هاشم جي جوابي تحرير ۾ مخدوم معين جي جوابي خطن واري نسخي ۾ مخدوم معين جي خطن جي جواب جي باري ۾ ڳاڙهي مس سان لکيل آهي: تہ هيءُ ٻي تحرير جيڪا ٻن خطن تي مشتمل آهي، تنهن جو الشيخ الجليل محمد هاشم المشاراليہ طرفان جواب" ان ڪان پوءِ مٿئين ذڪر ڪيل رسالي جو مقدمو صرف هيترو ذڪر ٿيل آهي. اقول حامدا و مصليا و مسلما وانا استعين بربي عز و علي في جميع اموري مما خفيٰ و علي". هن ڪان پوءِ ورق خالي آهن رسالو آندل ناهي. هيءُ رسالو الڳ صورت ۾ موجود آهي ۽ تسلسل آهي ذڪر ڪيل تحرير جو.

8_ تحقيق المسلك في ثبوت اسلام الذمي بقوله للمسلم انا مثلك:

هيءُ رسالو فقه جي موضوع تي مؤلف عربي ٻوليءَ ۾ ڇنڇر 23 شعبان 1159ھ ۾ تحرير ڪيو. ڪتاب ٽن فصلن تي مشتمل آهي پهرئين فصل ۾ مسئلي تي فقه جي فروعي ۽ اصولي دليلن ۽ حديث جي ذريعي روشني وڌل آهي. ٻئي فصل ۾ لفظ مثل تي بحث ڪيل آهي. ٽئي فصل ۾ مؤلف همعصر عالم تي نالي وٺڻ ڪان سواءِ رد ڪيو آهي. هيءُ مخدوم معين ئي آهي جنهن هن موضوع تي پڻ تحريرون ۽ رسالا لکيا آهن.

پر اهو اندازو نہ ٿو ٿئي تہ هيءُ سندس ڪهڙي رسالي جو رد آهي. سر دست هن موضوع تي مخدوم موصوف جا ٻہ رسالا دستياب ٿيا آهن. 1_ غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الكلام المحتمل لايوجب الاسلام" 2_ التنبيه علي سوء الفهوم في ان المثلية توجب العموم" ۽ هيءُ ٻئي رسالا مخدوم محمد هاشم جي رد ۽ جواب ۾ لکيل آهن. جن ۾ ساڳئي مٿئين مسئلي جو رد ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ مخدوم معين اهو مؤقف رکيو آهي تہ اهڙن لفظن چوڻ سان اسلام ثابت نہ ٿيندو. اسلام جي ثبوت لاءِ واضح لفظ، سچي نيت، چٽو اقرار ۽ احڪامن تي عمل ضروري آهي.

مخدوم محمد هاشم پنهنجي هن ذڪر ڪيل رسالي جو 13 محرم 1160ھ ڌاري، "تصحيح المدرك في ثبوت اسلام الذمي بقوله انا مثلك" جي نالي سان اختصار بہ لکيو جنهن ۾ مٿئين ڪتاب جو خلاصو ۽ نچوڙ ڏنو ويو.

مخدوم محمد معين جي جواب ۾ چيل رباعي:

مقالات الشعراء ۾ قانع مخدوم محمد هاشم جي تذڪري ۾ هڪ رباعي مخدوم محمد معين جي نقل ڪئي آهي ۽ ان جي جواب ۾ هڪ رباعي مخدوم محمد هاشم جي نقل ڪئي آهي، سنڌالاجي ريسرچ لائبريري ۾ هڪ ناياب قلمي بياض، جنهن جو ٽائيٽل آهي: "بياض غوث محمد عباسي ڪهڙوي". ان ۾ ساڳي رباعي مخدوم معين جي: "سوال مخدوم محمد معين بطرف مخدوم محمد هاشم قدس سرهما" جي عنوان سان ڏنل آهي ۽ مخدوم محمد هاشم جي جوابي رباعي تمام گهٽي واڌاري سان نقل ڪيل آهي. ان

جو عنوان آهي: "جواب مخدوم محمد هاشم بطرف مخدوم محمد معين رحمہ الله". هن جواب ۾ مخدوم محمد هاشم جي، ٽانئ طرفان ذڪر ڪيل رباعي بہ شامل آهي، هتي اسان مخدوم معين جي رباعي ذڪر نہ ٿا ڪريون، جو اها ساڳي ٽانئ جي حوالي سان مخدوم معين جي شاعريءَ ۾ ذڪر ٿي چڪي آهي. باقي مخدوم محمد هاشم جو پورو جواب ۽ رباعي پوري وادري سميت مذڪور بياض مان نقل ڪري پيش ڪريون ٿا:

جواب ،خدوم محمد هاشم بطرف مخدوم محمد معين رحمہ

قال الله تعاليٰ يا ايهاالذين آمنوا صبروا وصابروا

عن ابن مسعود قال قال رسول الله صلي الله عليہ وسلم

الصبر نصف الايمان رواه ابو نعيم في الحلية والبيهقي

في شعب الايمان وعن قيس ابن عاصم رضي الله تعاليٰ

عنهما انہ قال لاتنوحو عليّ فان رسول الله صلي الله

عليہ وآلہ واصحابہ وسلم لم تنح عليہ وعن سيدنا الامام زين العابدين

رضي الله عنہ انہ قال لما حضر قتل ابي يعني حسين رضي الله تعاليٰ عنہ قامت عمتي زينب رضي الله تعاليٰ عنها حاسرة فقالت واثكلتاه فقال الحسين رضي الله تعاليٰ عنہ يا اختيہ واتقي الله واصبري ثم اكد عليها ان لا تفعل شيئاً من هذا بعد وفاتہ رضي الله تعاليٰ عنہ البدايۃ والنهاية الحافظ ابن عشير من عينيہ

قطعہ

اي عاشق صادق محبي خوش نام درتعزيت حسين كن حزن مدام
سوز دل اشک چشم مي ريزد ز غم ليكن ندهي راز محبت بعوام
جان دل مال كن نثار محبوب درهديہ بده روح رگ تن بدام
درمذهب عاشقان نهان سوختن است فرياد جزع نعره شد نوحہ حرام
عشاق حسين طريقت است تديم سوزند بدل هيچ نگويند كلام
گرچاره بہ بيند ز اظهار زبان گويند رضينا بقضاء العلام
آيانہ شنيدي كلام ازلي درصبر نود پنج ز آيات كرام
چون گفت خداكہ صبر امريست جميل شد صبر طريقۀ محبان عظام
گر منع نيامد ز خداء ز رسول كرديم سيہ منبر دروجامہ تمام

ولنعم ما قال الشاعر سندي: بيت:

اسين سي وسهون
هجهون جي نہ هارين
آڻي آب اکين ۾ ڏيه کي ڏيکارين
سڄڻ جي سارين
نکي رُون نہ چون کنهن کي

الجواب ايضاً

قال الله تعاليٰ وان تصبروا وتتقوا فان ذالک من عزم الامور واخرج الطبراني في المعجم الكبير وابن حبان عن ابي رمده الداري رضي الله عنہ قال قال رسول الله صلي الله عليہ وآلہ وسلم: قال الله تعاليٰ من لم يرض بقضائي ولم يصبر علي بلائي فليلتمس رباً سوائي_ طريقہ محمديہ

اين فهم کہ کردہء تو اي نک نظام مشکل بود اين نزد محبان عظام
در تعزيت حسين مي سوز بدل مي بارزچشمهائي خود اشک مدام
بی صبر شدن دريئی جريان قضا گويند حرام است حرام است حرام

ايضہ

اي مومن صادق محبيم في الله مي سوز همي گداز في حب الله
درتعزيت حسين خون خور بجگر ميگو بزبان کلام انا لله
دانی کہ چہ گفت خالق ارض و سما واصبر وما صبرک الا بالله

ايضہ

اين شهادت عطائي رباني چہ عطا بل رضاي سبحاني
چونہ تمنائي آن نمود حسين گشت جاري قضائي حقاني
يفعل الله ما يشاء يريد صبر کن برضائی ربانی [1]

مخدوم معين جي مختلف خيالن جو مخدوم محمد هاشم وانگر سندس پٽ مخدوم عبداللطيف ۽ سندس پوٽي مخدوم ابراهيم رد لکيو. هن جڳهہ تي اهو تمام مناسب ٿيندو تہ مخدوم محمد هاشم جي انهن ٻن پوئنيرن جو بہ ذڪر ڪري ڇڏجي، جن "اتباع باحسان" جي طريقي تي، مخدوم موصوف جي ريت نڀائيندي مخدوم معين تي ڀرپور رد لکيا.

مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم بن عبدالغفور پنهور:

علامہ زمان نحرير وقت هو. سندس زماني ۾ هڪ شخص طالب علم شهر (ٺٽي) ۾ آيو. چيئي: مون کي مطول معاني پڙهڻي آهي. پر پڙهندس اهڙي شخص وٽ جيڪو صرف مطول جو خطبو جيڪو تقريبن ٻہ ورق ٿيندو، تنهن جو سڄو سال مون کي درس ڏئي، ان دور جي مڙني اهل علم وٽ استدعا لاءِ ويو. ڪنهن بہ قبول نہ ڪيو. مخدوم عبداللطيف وٽ آيو. فرمايائون ڇهن مهينن تائين ان جو درس ڏيندس. اها ڳالهہ ان شخص قبول ڪئي ۽ شروع ٿيو. اجان خطبو ئي ٿي پڙهيائين جو مطول جي ڪتابيات جا سيئي بحث پڙهي ڇڏيائين. تحفة الكرام ۾ قانع لکيو آهي تہ هاڻي (1181ھ ۾) مخدوم عبداللطيف پنهنجي والد جو جانشين آهي. والد جي دستور مطابق هر جمعي جي ڏينهن صبح جي وقت جامع خسرو ۾ واعظ جي محفل قائم ڪندو آهي. ۽ روزانو ٽيهريءَ جي وقت پنهنجي مسجد ۾ حديث جي درس جو شغل جاري رکندو ٿو اچي. هن سال يعني 1187ھ ۾ جيئن تہ پاڻ ميان محمد سرفراز خان جي لشڪر ۾ منصب قضا تي مامور آهي، ان ڪري سندس فرزند ارجمند ميان ابراهيم عرف موليڏنو والد ۽ ڏاڏي بزرگوار جو ڪم سنڀالي

[1] عباسي، ڪهڙوي، غوث محمد: "بياض غوث محمد" (قلمي) صفحہ: 64

Scanned with CamScanner

رهيو آهي.[1] مخدوم عبد اللطيف پيءُ وانگر دين جي معاملي ۾ تمام حساس ثابت ٿيو. پنهنجي مسلڪ تي عمل جو سخت پابند هو. مخدوم محمد معين جي جن خيالات کي پنهنجي مسلڪ سان تضاد ۾ ڏسي ڪائنس سندس پيءُ وانگر سنو نہ ٿيو ۽ دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب جو تمام مبسوط رد لکيائين. هيٺ ان جو مختصر تعارف ڏجي ٿو.

ذب ذبابات الدراسات عن مذاهب الاربعة المتناسبات:

مخدوم عبداللطيف هيءُ ڪتاب دراسات اللبيب جي رد ۾ لکيو آهي. مخدوم موصوف پنهنجي هن تصنيف کي تصنيف نہ پر "تعاليق" سڏيو آهي. تعليق ڪنهن ڪتاب جي عبارت تي حاشيي ۾ لکيل نوٽ کي چئبو آهي. مخدوم موصوف هيءُ تعليقات بہ مخدوم معين جي ڪتاب دراسات جي عبارتن تي، جواب جي طور تي لکيون آهن، جيڪي هڪ ڪتاب جي صورت وٺي چڪيون آهن. هيءُ تعليقات قلمي صورت ۾ مولانا دين محمد وفائيءَ جي لائبريريءَ ۾ موجود آهي. مولانا عبدالرشيد نعمانيءَ علي نواز وفائيءَ کان اڌاري طور وٺي اهو نسخو سامهون رکي، ان تي تحقيق ۽ تعليقات لکڻائي سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپائي پڌرو ڪيو. مخدوم عبداللطيف تعليقات جي شروع ۾ مقدمو تحرير ڪيو آهي. مقدمي ۾ موصوف لکيو آهي تہ مخدوم معين اڪثر جيڪو چوندو ۽ ڪندو آهي، تنهن ۾ سندس اعتقاد شيعت ڏانهن مائل آهي. موصوف سندس اهڙن عقيدن جو بہ ذڪر ڪيو آهي جنهن مان سندس شيعت ڏانهن لاڙو ثابت ٿئي ٿو. ان کان پوءِ موصوف تعليقات ذڪر ڪيون آهن. هي تعليقات ٻن جلدن ۾ ڇپيل آهن. ٽوٽل صفحا پهرئين جلد ۾792 ۽ ٻئي جلد ۾ 768 آهن. هيءُ رسالو مخدوم عبداللطيف جي تبحر علميءَ جو شاهد عادل آهي. سنڌي ادبي بورڊ طرفان هيءُ ڪتاب 1381ھ/ 1961ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو.

مخدوم محمد ابراهيم مڏئي:

هيءُ مخدوم عبداللطيف جو پٽ ۽ مخدوم محمد هاشم جو پوٽو هو. ڏاڏي جي حياتيءَ ۾ ئي 1162ھ ۾ سندس ولادت ٿي. مخدوم ابوالقاسم نقشبندي سندس نانو هو. مخدوم محمد ابراهيم پنهنجي ڪتاب "القسطاس المستقيم" ۾ مخدوم محمد هاشم کي "جدي وابو ابي" (منهنجو ڏاڏو ۽ پيءُ جو پيءُ) سڏيو آهي.[2] ۽ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي کي "وهو جدي ايضا و ابو ابي امي" (اهو پڻ منهنجو ڏاڏو يعني منهنجي ماءُ جي پيءُ جو پيءُ) سڏيو آهي.[3] هن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اڳتي هلي مخدوم محمد هاشم ۽ مخدوم ابوالقاسم جي خاندانن جون پاڻ ۾ مٽيون مائٽيون بہ ٿيون. مخدوم محمد هاشم جو پٽ مخدوم عبداللطيف مخدوم ابوالقاسم جي پٽ جي نياڻيءَ سان پرڻيو. جنهن مان مخدوم ابراهيم ڄائو. مخدوم ابراهيم جو عرفي نالو موليڏنو هو. ڪيس مڏئي مرقد بہ سڏيو ويندو هو. ڇاڪاڻ جو هو پوءِ ڪن سببن جي

---

[1] قانع، ميرعلي شير: "تحفة الڪرام" صفحہ: 694

[2] مڏئي، محمد ابراهيم، مخدوم: "القسطاس المستقيم صفحہ: 293، (قلمي) مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي

[3] حوالو ساڳيو صفحہ 55، ٻئي هنڌ صفحہ 292 تي موصوف مخدوم ابوالقاسم کي "ابوامي" (نانو) سڏيو آهي. جيڪا ظاهر آهي تہ ڪاتب جي ڀل چئبي. ڇاڪاڻ تہ اهو قرين قياس ناهي.

Scanned with CamScanner

ڪري ٺٽي مان لاڙ وڃي مڏئي ۾ رهيو ۽ اتي 1225ھ ۾ فوت ٿيو. شهر مڏئي ڪڇ جي ساحل جو مشهور بندر هو. اتي مخدوم موصوف جي مزار تي تمام وڏو قبو تعمير ٿيل آهي. اتي جي ماڻهن ۾ مشهور آهي ته سنڌس قبي جي مٿان ڪبوتر ۽ ٻيا پکي نه اڏامندا آهن. جيڪڏهن اڏامندي ان جي مٿان گذريا ته هڪدم اچي پٽ تي ڪرندا آهن ۽ مري ويندا آهن.[1] ۾ شهر مڏئي سان مخدوم ابراهيم جو تعلق گهڻو پوءِ جڙيو ان کان اڳ سنڌس خدمتن جو مرڪز ٺٽو هو جتي موصوف جامع خسرو ۾ واعظ ڪندو هو جتي مخدوم محمد هاشم هر جمعي جي ڏينهن صبح جو واعظ فرمائيندو هو. ڪانئس پوءِ سنڌس پٽ عبداللطيف به پيءُ وارو طريقو جاري رکندو آيو. ان جڏهن ميان سرفراز جي ملازمت اختيار ڪئي ته ان کان پوءِ پيءُ ۽ ڏاڏي وارو ڪم مخدوم ابراهيم سنياليو ۽ جامع خسرو ۾ واعظ جو سلسلو جار رکندو آيو[2] وري جڏهن مخدوم عبداللطيف هن جهان کان موڪلايو ته پيءُ واري ساڳي سرڪاري ملازمت مخدوم ابراهيم سنڀالي. ميان عبدالنبي خان جي دور تائين اها ملازمت وٽس رهي[3]

موصوف عربي ٻوليءَ ۾ ڪوڙ ڪتاب لکيا. پنهنجي پيءُ وانگر همعصر عالمن سان قلمي معرڪا ڪيائين. مخدوم محمد عثمان مٽياري واري سان سنڌس خاص معرڪا ٿيا. جنهن جوڌپور جي هندن تي ڪوسن جي حملن خلاف ۽ انهن کي غلام بنائڻ ۽ انهن جي مال کي غنيمت قرار ڏيڻ خلاف فتوي ڏني.[4] جوڌپور جي هندن مٿان ڪلهوڙن جي آخري دور ۾ ڪوسا حملا ڪري انهن جي ڦرلٽ ڪندا هئا. مخدوم ابراهيم ڪوسن جي ان عمل جي حمايت ڪئي ۽ فتوي ڏنائين ته انهن جو ڦريل مال غنيمت جو مال آهي ۽ مسلمانن لاءِ حلال آهي. انهن جا ٻار ۽ زالون غلام بنائڻ جائز آهن. سنڌس اهڙن ڪتابن مان اماطة الاذي البيد عن طريق جواز استعمال اموال الڪافر العنيد ۽ دماج المغنم في مسئلة ان جوڌپور من دار حرب" آهن.[5] سنڌس ٻيون تصنيفات هيٺينءَ ريت آهن:

1_ ابلاغ جهد الدمص في مسئله قص اللحي والنمص
2_ اماطه اذي البيد عن طريق جواز استعمال اموال ڪافر العنيد.
3_ اغناء الواصل
4_ تحرير في بيان آخر الظهر
5_ تطييب افواه الاخوان في المنع عن شرب الدخان.
6_ توثيق الاسباق في مسئلة الصدق
7_ تهذيب البيان في اجوبة اسولة وحيد من الاڪابر الخلان
8_ الحبل المتين في اوصاف خلفاء الراشدين

---

[1] راشدي، حسام الدين: "حاشيه تڪمله مقالات الشعراء" صفحه: 65
[2] قانع، ميرعلي شير: "تحفة الڪرام" صفحه: 697
[3] قاسمي غلام مصطفيٰ: "مقالات قاسمي" صفحه: 317
[4] لاکو غلام محمد: "ڪلهوڙا دور حڪومت" صفحه: 385. انجمن اتحاد عباسيه پاڪستان ڪراچي، 2004ع
[5] لاکو غلام محمد: "ڪلهوڙا دور حڪومت" صفحه: 386

9_ رسالہ في بيان السلسلة
10_ سحق الاغنياء الطاعنين في ڪمل الاولياء و اتقياء العلماء
11_ سير التقرير في تحقيق مقاصد مسئلة استعمال الحرير
12_ طريده الحياڪ مماطرده الخصم بقطع التنباڪ
13_ غسل العباڪ عن تصويب قطع التنباڪ
14_ القسطاس المستقيم
15_ القول الرضي بتصحيح حديث الترمذي.
16_ مفتاح الڪلام.
17_ نثر حلاوي المعارف والعلوم
18_ نسج الضحي في حل مسئلة قص اللحي
19_ وصول الغنا في تحريم الدفوف مع الجلاجل والغناء
20_ وعظ الانور في حڪم مسئلہ رؤية القمر يوم الشڪ في النهار
21_ هدايت الناس في البقاء الشعر علي الراس.

طريقت ۽ تلقين:

طريقت ۾ مخدوم موصوف حضرت خواجا سفي الله ڪابلي وفات 1212ھ جي هٿ تي بيعت ڪئي. تمام بلند مقامن تي رسيو مرشد ڪيس خلافت تامہ ڏني ۽ پاڻ ڪامل ولين ۽ راسخ علمائن مان شمار ٿيڻ لڳو.[1] تڪملہ مقالات ۾ مخدوم ابراهيم خليل لکيو آهي تہ علمن ۾ زماني ۾ يگانو هو. ۽ پنهنجي دور جو برگزيدو شخص هو. ان دور ۾ جهڙس ڪو بيو سنڌ ۾ پيدا ڪونہ ٿيو. صاحب مڪاشفات ۽ تصرفات ۽ صاحب خوارق عادات هو. سندس تمام گهڻا خيلفا هئا. انهن جو تعداد ٻن لکن تائين وڃي پهچي ٿو. مريدن جي دعوت تي وٽن تشريف کڻي ويندو هو. هر شهر ۽ هر ديه ۾ جتي منزل ڪندو هو تہ شهر يا ديه جا سڀ مريد تلقين وٺندا هئا. ان وقت انهن جي رجسٽر ۾ داخلا ڪئي ويندي هئي.[2]

مخدوم محمد معين جي ڪتابن جو رد:

مخدوم ابراهيم مڏئي پنهنجي ڏاڏي ۽ پيءُ جي نقش قدم تي هلندي پنهنجي پڙناني جي مريد ۽ ويهن خليفن مان هڪ خليفي مخدوم محمد معين جي رد ۾ هڪ ضخيم ڪتاب "القسطاس المستقيم" تصنيف ڪيو. ڪتاب ۾ موصوف مخدوم محمد معين جو هن طرح نالو ذڪر ڪيو آهي. "الفاضل المتبحر المخدوم محمد معين التسليم" مخدوم موصوف جي جن خيالن جو رد ڪرڻ گهريو اٿس, انهن کي "السقطات الواهيہ والقول السقيم" قرار ڏنو اٿس. پانئجي ٿو تہ موصوف هيءُ ڪتاب

[1] راشدي, حسام الدين: "حاشيہ تڪملہ مقالات الشعراء" صفحہ: 65
[2] ٺٽوي, محمد ابراهيم خليل: "تڪملہ مقالات الشعراء" صہ: 47

Scanned with CamScanner

پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ تصنيف ڪيو آهي. جو ڪتاب ۾ ذب ذبابات مان حوالي وٺڻ محل "قال والدي المرحوم" جا لفظ ڪتب آندا اٿس. القسطاس المستقيم ۾ مصنف موصوف هيٺين ڪتابن جو رد لکيو آهي:

1_قرة العين في البڪاء علي الحسين 2_ رسالہ في تاويل حديث: لانورث ما ترڪناه صدقة. 3_ مواهب سيد البشر 4_الحجة الجلية في رد من قطع بالا فضلية 5_ رسالہ حاڪم باسلام ابي طالب 6_ رسالہ في تائيد القول بالتناسخ (هيءُ رسالو موصوف ڏٺو ناهي، تنهن باوجود تناسخ بابت مڪتوبات جي روشنيءَ ۾ پنهنجا خيالات پيش ڪيا اٿس. 7_ ايقاظ الوسنان. هن جو ضمني طور چند جملن ۾ رد ڪيل آهي 8_دراسات اللبيب.

هنن ستن رسالن جو رد، ڪتاب جي دستياب ڪل 511 صفحن مان 51 صفحن تائين ختم ڪيو اٿس باقي پوري ڪتاب جا 460 صفحا موصوف دراسات اللبيب جي رد ۾ لکيا آهن.

Scanned with CamScanner

باب چوٿون:

مخدوم محمد معينؒ
شاهه ولي الله محدث دهلوي جا تعلقات

سوانح حيات شاه ولي لله دهلوي:

سندن نالو مبارڪ قطب الدين ولي الله احمد بن عبدالرحيم بن شيخ وجيه الدين شهيد بن منصور بن احمد عمري دهلوي آهي. شاه صاحب پنهنجي نالي ۽ پيدائش جي حوالي سان تفهيمات الاهيه ۾ هڪ راويت آندي آهي ته منهنجو پيءُ باطني ۽ ظاهري فضيلتن جو جامع ۽ عارف ولي هو. اتفاق سان هڪ دفعي شيخ قطب الدين بختيار ڪاڪي جي مزار جي زيارت ڪري رهيو هو جو شيخ بختيار ڪاڪيءَ ساڻس ڳالهايو ڪيس پٽ ڄمڻ جي خوشخبري ڏنائين ۽ حڪم ڏنائين ته ان جو نالو قطب الدين سندن نالي پٺيان رکي. شاهه صاحب جن لکن ٿا ته جڏنهن آءٌ ڄائس ته الله منهنجي والد کان قطب الدين نالو رکڻ وسارائي ڇڏيو ۽ منهنجو نالو ولي الله رکيو ويو.[1] انفاس العارفين ۾ شاه صاحب ساڳيو هيءُ قصو نقل ڪيو آهي، ته ان ۾ خواجه بختيار ڪاڪيءَ طرفان سندن تجويز ڪيل نالو "قطب الدين احمد" ڄاڻايو اٿس. انفاس العارفين ۾ آندل روايت ۾ اهو به واڌارو آهي: ته خواجه صاحب جي بشارت تي والد صاحب فرمايو: ته منهنجي گهر واري عمر جي اهڙي حصي کي پهتي هئي، جنهن ۾ اولاد جو پيدا ٿيڻ ناممڪن هو. مون سوچيو ته شايد ان مان مراد پٽ جو فرزند يعني پوٽو هجي تنهن تي فرمايائون، بلڪ اهو فرزند خود تنهنجي صلب مان ٿيندو. ڪجهه عرصي کان پوءِ ٻي شاديءَ جو خيال ٿيو ۽ ان مان ڪاتب الحروف ولي الله پيدا ٿيو"[2] ان مان ثابت ٿيو ته شاه ولي الله، شاه عبدالرحيم جو ٻيءُ گهرواريءَ مان پٽ آهي. سندس ولادت وقت شاه عبدالرحيم صاحب جي عمر سٺ سال هئي.

شاه ولي الله صاحب اربعا جي ڏينهن سج اڀرڻ مهل چوٿين شوال سن 1116ھ عالمگير جي ڏينهن ۾ پيدا ٿيو. سندن ولادت کان چار سال پوءِ عالمگير وفات ڪئي، شاه صاحب، شاه عالم ثاني نابينا مڪحول

1 دهلوي، شاه ولي الله: "تفهيمات الاهيه" تفهيم: 180، صفحه: 185_ 186، جلد _ 2، مطبوعه: شاه ولي الله اڪيڊمي، 1970ع

2 دهلوي، شاه ولي الله: "انفاس العارفين" صفحه: 110، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1978ع

Scanned with CamScanner

جي دور ۾ وفات ڪئي. ان طرح ڪين ڏهن مغل بادشاهن ڏسڻ جو اتفاق ٿيو. (1) شاه صاحب جو تاريخ وار نالو "عظيم الدين" قرار ڏنو ويو. پر ان جو عدد 1115 بيهي ٿو.

شاهه صاحب جو پيءُ شاه عبدالرحيم وڏو عالم فاضل محدث مفسر ۽ اهل دل بزرگ هو شاه صاحب جملي علوم ڪانئس ئي پڙهيو ۽ تڪميل حاصل ڪيائين. پاڻ لکن ٿا:

"ضعيف ٻانهو ولي الله عفي عنہ الله ڪيس سلف صالحين سان ملائي، پنهنجي پيءُ شيخ اجل عبدالرحيم رضي الله عنہ جي صحبت ۾ وڏو عرصو رهيو. ڪانئس ظاهري علم پڙهيو ۽ طريقت جا آداب پڻ سکيو. سندس ڪرامتون ڏٺائين، مشڪلات جي باري ۾ معلومات ورتائين ۽ طريقت جا ڪوڙ فائدا ڪانئس ٻڌائين."

شاه صاحب پنجن سالن جي عمر ۾ پڙهڻ ويٺو. ستن سالن ۾ قرآن شريف ختم ڪيائين. ان ئي سال سندس والد ماجد ڪيس نماز ۾ بيهاريو ۽ رمضان جي روزن جو حڪم ڪيو. جملي فارسي ڪتاب ۽ مختصرات عربي پڙهي، ڏهن سالن جي عمر ۾ شرح جامي شروع ڪيائين. چوڏهن سالن جي عمر ۾ شادي ڪيائين ۽ پندرهن سالن جي عمر ۾ والد وٽان عملي فراغت حاصل ڪيائين ۽ خرقہ صوفيہ ۽ سلسلہ نقشبنديہ ۾ بيعت جو شرف حاصل ڪيائين ۽ ان ئي سال ڪيس والد صاحب درس تدريس جو مجاز قرار ڏنو. سندن والد ماجد ان سلسلي ۾ هڪ تقريب ڪوٺائي خاص عام مسلمانن کي دؤتي ڪاڏو ڪارايائين.[2]

شاه صاحب پندرهن سالن جي عمر ۾ جن علمن جي پنهنجي والد صاحب وٽ پنهنجي ئي ڳوٺ ۾ تڪميل ڪئي، تن جي ترتيب هن طرح بيان ڪئي آهي: علم حديث ۾ ڪتاب البيع کان ڪتاب الآداب تائين جو حصو ڇڏي باقي مڪمل مشڪواة، صحيح بخاري ڪتاب الطهارت تائين. شمائل النبي ﷺ مڪمل (والد بزرگوار کان انهن ڪتابن جي قرائت ڪن هم سبقي ساٿين ڪئي) تفسير ۾ بيضاوي ۽ مدارڪ جا ڪجهہ حصا. الله تبارڪ و تعاليٰ جا وڏا احسان مون تي آهن، تن مان هڪ احسان هيءُ آهي تہ ڪجهہ پيرا والد سڳوري کان مدرسي ۾ قرآن عظيم جون معنائون، شان نزول ۽ تفسيرن جي ڪتابن ڏانهن رجوع ڪندي ڪلام قدسيءَ ۾ تدبر حاصل ڪرڻ جو موقعو مليو. جيڪا ڳالهہ مون لاءِ عظيم فتح هئي، ان تي الله تعاليٰ جا لک شڪر. فقه ۾ شرح وقايہ ۽ هدايہ جو اڪثر حصو اصول فقه ۾ حسامي ۽ توضيح تلويح جو ڪجهہ حصو. منطق ۾ شرح شمسيہ مڪمل ۽ شرح مطالع جو ڪجهہ حصو. ڪلام ۾ شرح عقائد مڪمل ۽ خياليءَ ۽ شرح مواقف جو ڪجهہ حصو. سلوڪ ۽ عوارف المعارف جو ڪجهہ حصو ۽ رسائل نقشبنديہ وغيره. حقائق ۾ شرح رباعيات مولانا جامي، لوائح مقدمہ شرح لمعات ۽ نقد النصوص، خواص اسماء و آيات بابت والد بزرگوار جو خاص مجموعو جنهن جي پاڻ چند مرتبہ مون کي اجازت ڏنائون. طب ۾ موجز القانون: حڪمت ۾ شرح هدايت الحڪمة وغيره نحو ۾ ڪافيہ ۽ ان تي شرح ملا. معانيءَ ۾ مطول جو اڪثر حصو ۽ مختصر معانيءَ جو اهو حصو جنهن تي ملازاده جو حاشيو آهي ۽ هندسي ۽ حساب ۾ ڪجهہ مختصر رسالا.

---

1 سنڌي، عبيدالله، مولانا: "ماهنامہ الرحيم" اردو جون 1963ع، شاه ولي الله اڪيڊمي صدر حيدرآباد

2 منشي، رحمان علي: "تذڪره علماء هند: "مطبع نولڪشور دهلي" ٻيو ڇاپو 1914ع صفحہ: 250_ 251 ۽ دهلوي شاه ولي الله الجزءُ اللطيف في ترجمہ العبد الضعيف. صفحہ: 403، طبع اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1978ع

Scanned with CamScanner

ذهني ۽ فڪري اوسر:

شاه ولي الله صاحب پندرهن سالن تائين پنهنجي پيءُ وٽ پڙهي پڙهائڻ جو شغل اختيار ڪيو. ان دوران سندن ذهني، فڪري ۽ روحاني پرواز ۾ ڏيهون ڏينهن بلندي ايندي وئي. پندرهن سالن تائين پڙهڻ واريءَ عمر ۾ جيئن پنهنجي والد وٽان علم ۽ عرفان جون رمزون پروڙيندو رهيو تيئن هاڻي پڙهائڻ واري عرصي ۾ به ساڳيءَ طرح ڪائنس پروڙيندو رهيو جيتوڻيڪ شاه ولي الله صاحب جڏهن سترهن سالن جو ٿيو ته سندس والد بزرگوار وفات ڪري ويو. پر شاه صاحب فرمائن ٿا ته ڪانئن پوءِ به فيض حاصل ڪرڻ جو سلسلو جاري رهيو موصوف لکي ٿو:

"والد بزرگوار جي وفات کان پوءِ تقريبن ٻارهن ورهين تائين آءُ ديني ۽ عقلي ڪتابن جي تدريس ۾ مشغول رهيس ۽ هر علم ۾ خاصو درڪ حاصل ڪيم. جڏهن آءُ والد بزرگوار جي مزار تي مراقبو ڪندو هيس ته توحيد جا مسئلا حل ٿيندا هئا. جذب جا رستا کلي پوندا هئا. سلوڪ جو وڏو حصو ميسر ٿيندو هو وجداني علمن جو ذهن ۾ هجوم لڳي ويندو هو." (1)

سفر حرمين:

شاه ولي الله صاحب جڏهن 29 سالن جي عمر جو ٿيو تڏهن ڪين سفر حرمين جو سوداء اچي لڳو ۽ پاڻ سفر لاءِ پنهنجي دوستن ۽ معتقدن سان گڏ نڪري پيا. پاڻ هيءُ سفر حرم شريف ڏانهن ويڃڻ مهل سنڌ جي رستي کان ويندي ڪيو اٿن، جڏهن ته واپس سورت بندر کان ٿيا آهن. هيءُ سفر ئي شاه ولي الله صاحب ۽ مخدوم محمد معين جي پاڻ ۾ تعلقات جو سبب بنيو ۽ مخدوم محمد معين شاه ولي الله صاحب کان سند اجازت حاصل ڪئي. جنهن جو تفصيل پهرئين باب ۾ ٿي چڪو آهي. مخدوم محمد معين سان شاه صاحب جي ملاقات سندس 29 سالن جي عمر ۾ ٿي. جڏهن پاڻ صرف پنهنجي والد بزرگوار جي نسبت تحت تڪميل کي پهتو. شاه صاحب جڏهن حرمين شريفين جي زيارت سان مشرف ٿيو ۽ شيخ ابو طاهر کان خرقو حاصل ڪيائين، جيڪو سيني سلسلن جي خرقن جو جامع هو. ۽ حضرت سيد البشر عليه افضل الصلواة واتم التحيات جي روضي اقدس کي پنهنجي توجه جو مرڪز بنائي فيض حاصل ڪيائين (2) تنهن کان پوءِ ته ڪين جيڪو عرفان جو مقام حاصل ٿيو سا ڳالهه ئي ٻي هو. اهو ئي سبب هو جو آخري عمر تائين مخدوم محمد معين ساڻن خط و ڪتابت جاري رکي ۽ ڪوڙ معرڪت الآرا عملي مباحثن بابت ڪائنس رهنمائي وٺندو رهيو. هن باب ۾ پنهنجي جاء تي مخدوم محمد معين ۽ شاه ولي الله جي تعلقات جو تجزيو ڪيو ويندو هتي صرف اهو ذڪر ڪرڻو آهي ته شاه صاحب سنڌ جي رستي حرمين شريفين جي زيارت لاءِ روانو ٿيو ۽ 1143ھ جي آخر ۾ حج جي سعادت سان مشرف ٿيو.

---

1 دهلوي، شاه ولي الله: انفاس العارفين ۾ بطور ضميمه شامل رسالہ: الجزء اللطيف في ترجمة العبد الضعيف صفحہ: 404، ڇپائيندڙ اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1978ع

2 دهلوي، شاه ولي الله: ۾ بطور ضميمه شامل رسالہ: الجزء اللطيف في ترجمة عبدالضعيف" صفحہ: 405، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1978ع

Scanned with CamScanner

حرم جي عالمن کان حديث جي تحصيل:

شاه صاحب حرمين شريفين ۾ پورا ٻه سال رهيو علماء حرمين سان صحبتون ۽ رهاڻيون ڪيائين ۽ حرمين جي هيٺين عالمن کان حديث جو اڪتساب ڪيائين.

شيخ ابو طاهر محمد بن ابراهيم ڪردي مدني:

موصوف پنهنجي والد کان خرقہ خلافت حاصل ڪيو هو. جنهن انيڪ بزرگن کان خرقہ ۽ اجازت حاصل ڪئي هئي. انهن مان هڪ شيخ محمد بن سليمان مغربي هو. موصوف عربي ڪتابن جي وقت جي سيبويہ سيد احمد ادريس مغربيءَ کان حاصل ڪئي هئي. فقہ شافعي جي تعليم شيخ طولوني مصريءَ کان، معقولات جي تعليم روم جي مشهور متبحر عالم منجم پاشيءَ کان ۽ علم حديث پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائين. شيخ حسن عجمي کان استفادو ڪيائين شيخ احمد نخلي جي صحبت ۾ پهتو شيخ عبدالله بصري کان شمائل النبي ۽ مسند امام احمد ٻڌائين. شاه ولي الله صاحب کانئس مديني منوره ۾ شرف تلمذ حاصل ڪيو. صحيح بخاري مڪمل پڙهيائين ۽ ٻڌائين ۽ ڪجهہ صحيح مسلم جامع ترمذي، سنن ابو داؤد، سنن ابن ماجہ، مؤطا امام مالڪ، مسند امام احمد، رسالہ شافعي ۽ جامع ڪبير پڙهيائين. مسند دارمي کانئس ٻڌائين، جيڪا سڄي جا سڄي منڍ کان آخر تائين ڏهن مجلسن ۾ مسجد نبويءَ ۾ محراب عثماني وٽ ٻڌائين، ڪجهہ آداب مفرد امام بخاري ۽ ڪجهہ شفاء قاضي عياض بہ ٻڌائين ۽ انهن جي اجازت حاصل ڪيائين. هيءُ 1144ھ جو واقعو آهي (1)

شيخ وفد لله مالڪي المڪي:

هن پنهنجي پيءُ محقق حافظ محمد بن محمد بن سليمان المغربي المڪي المالڪي کان حديث جي تحصيل ڪئي. انفاس العارفين ۾ شاه صاحب محمد بن محمد بن سليمان مغربيءَ جي تذڪري ۾ لکيو آهي تہ "هن فقير (شاه ولي الله) شيخ مذڪور جي صاحبزادي محمد وفد الله کان سندس والد بزرگوار جي سيني مرويات جي قرائت، سماعت ۽ اجازت حاصل ڪئي هئي. ان کان علاوه مون مڪمل مؤطا يحيٰ بن يحيٰ جي روايت سان پڻ شيخ وفد الله جي آڏو پڙهي. ان موطا شيخ حسن عجمي ۽ ٻين مشائخن وٽ پڙهي هئي.

شيخ تاج الدين قلعي مڪي:

هيءُ قاضي عبدالمحسن جو فرزند ۽ مڪي مڪرمہ جو مفتي هو. حديث جي ڪوڙ سارن مشائخن کان اجازت حاصل ڪيائين. اجا ننڍڙو ئي هو تہ سندس والد بزرگوار سندس لاءِ شيخ عيسيٰ مغربي کان اجازت حاصل ڪئي. شيخ محمد بن سليمان مغربيءَ کان پڻ اجازت حاصل ڪيس. علم حديث جو اڪثر حصو عبدالله بن سالم بصريءَ جي خدمت ۾ مڪمل ڪيائين، شيخ صالح زنجانيءَ جي صحبت ۾ رهي فقہ ۾ کانئس استفادو ڪيائين، شيخ احمد نخليءَ کان بہ روايت جي اجازت حاصل ڪيائين، شيخ احمد

---

1 قاسمي، غلام مصطفي، علامہ: "مقدمہ تفهيمات الاهيہ" مطبوعہ شاه ولي الله اڪيڊمي سال 1970ع / 1390ھ

Scanned with CamScanner

قطان جي صحبت ۾ پڻ سالن جا سال رهي درس جو طريقو سکيو. شيخ احمد قطان جي وفات کان پوءِ مشائخن جي اسرار تي سندس مسند تي ويهي بخاريءَ جو درس شروع ڪيائين. شيخ ابراهيم ڪرديءَ کان پڻ مڙني علمن جي اجازت حاصل ڪيائين ۽ حديث مسلسل بالاوليت به ان کان ئي حاصل ڪيائين"[1] شاه صاحب لکن ٿا ته "ڪاتب الحروف (شاه ولي الله) شيخ تاج الدين جي درس ۾ جڏهن اهو بخاري جي درس ۾ مشغول هو لڳاتار به ٽي ڏينهن حاضر ٿيو. ان دوران ڪائنس صحاح سته ۽ موطا امام مالڪ جو ڪجهه حصو مسند دارمي، امام محمد جو ڪتاب الآثار ۽ موطا سماعت ڪيو. حضرت شيخ انهن مڙني ڪتابن جي سيني اهل مجلس کي اجازت عطا فرمائي. جن ۾ هيءُ فقير (شاه ولي الله) به شامل هو ۽ حديث مسلسل[2] جي سلسلي ۾ هيءَ منهنجي پهرين حديث هئي جيڪا مون زيارت نبوي ﷺ تان واپسيءَ کان پوءِ شيخ ابراهيم کان سماعت ڪئي.[3]

شيخ اسعد بن عبدالله بن شمس الدين عتاقي:

مولانا عبيدالله سنڌي التمهيد لتعريف ائمة التجديد ۾ شاه ولي الله جي استادن ۾ شيخ اسعد بن عبدالله بن شمس الدين العتاقي المڪي الحنفي کي به شامل ڪيو آهي. جنهن لاءِ لکيو اٿس ته اهو پنهنجي پيءُ کان ۽ ڏاڏي کان ۽ اهو علامه علي قاري هروي اڪبر آبادي مڪي حنفيءَ کان روايت ڪري ٿو.

شيخ عبدالغني بن اسماعيل نابلسي:

مولانا سنڌي لکي ٿو ته آءٌ چوان ٿو ته امام ولي الله دهلوي، شيخ عبدالغني بن اسماعيل نابلسي حنفي (وفات 1176هه) جي عام اجازت ۾ به داخل آهي[4]

شيخ محمد افضل دهلوي:

مولانا عبيدالله سنڌي شاه ولي الله صاحب جي پنهنجي والد کان علوم ظاهره ۽ آداب طريقت جي ڪمالن جي حصول جي تذڪري کان پوءِ لکيو آهي ته "(شاه صاحب) جي ڪمال ۾ شيخ محمد افضل دهلويءَ کان اخذ ڪرڻ جي نتيجي ۾ تهائين اضافو ٿيو. شيخ محمد افضل دهلوي ۾ جليل القدر استادن کان روايت ڪئي آهي. هڪ شيخ عبدالاحد بن امام محمد سعيد سهرندي کان ۽ ٻيو شيخ حجة الله بن الامام محمد معصوم سهرنديءَ کان. شيخ محمد افضل حديث شيخ عبدالله بن سالم البصريءَ مڪيءَ کان راويت ڪئي آهي.[1]

---

1 دهلوي، شاه ولي الله، انفاس العارفين،صفحه: 401، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور 1978ع

2 ايضا، صفحه 402

3 حديث مسلسل اهڙي حديث کي چئبو آهي: "جنهن جا راوي هڪ ٻئي پٺيان حال، وصف يا سند جي لحاظ کان مسلسل هڪ ئي حالت تي رهن." نصرپوري، محمد اڪرم: "امعان النظر شرح نخبة الفڪر: مطبوعه شاه ولي الله اڪيڊمي.

4 سنڌي، عبيدالله، مولانا: "التمهيد لتعريف ائمة التجديد" صفحه: 112_ 115، سنڌي ادبي بورڊ 1976ع

1 سنڌي، عبيدالله، مولانا: "التمهيد لتعريف ائمه التجديد" صفحه: 113، طبع سنڌي ادبي بورڊ 1976ع.

Scanned with CamScanner

شاه ولي الله صاحب جي زماني ۾ هندستان ۾ حديث جو علم گهٽ پڙهايو ويندو هو. مشڪوات شريف ئي هندستان ۾ علم حديث جو ڪل سرمايو هو[1] پر شاه ولي الله صاحب مشڪواة سان گڏ صحيح بخاري ڪتاب الطهارت تائين پنهنجي والد سڳوري وٽ پڙهيو. هندستان ۾ علم حديث ۾ گهٽ تدريس باوجود شاه ولي الله هندستاني طرز تدريس ۽ علم حديث ۾ گهري نظر رکڻ جي حيثيت ۾ قابل صد افتخار ثابت ٿيو جو جڏهن پنهنجي استاد شيخ ابو طاهر محمد بن ابراهيم ڪردي مدنيءَ وٽ پڙهڻ وينو ته سندس استاد ڪي چوڻو پيو ته: "هن هندستاني شاگرد مون کان الفاظن جي سند ورتي آهي: پر مون کانئس معانيءَ جي سند ورتي آهي،[2] مخدوم محمد معين ان دور ۾ علم حديث جو حال هن طرح بيان ڪيو آهي: سنڌ ۽ هند ۾ حديث جا ڪتاب دستياب ئي ڪونهن. شاگرد ڇا جيڪي حديث جي تدريس ۽ شيخيت جي دعوا ڪن ٿا. سي به مشڪواة المصابيح جي ڪنهن حصي يا سڄي مشڪواة جا مالڪ ٿين ٿا ته پاڻ کي حديث جو اڳواڻ ٿا سمجهڻ لڳن.

شاه ولي الله صاحب جون شاديون ۽ اولاد:

شاه ولي الله صاحب جي والد نهايت جلد بازيءَ ۾ ننڍيءَ عمر ۾ جڏهن شاه صاحب اڃا چوڏهن سالن جو مس ٿيو هو ته سندس شادي ڪرائي ڇڏي. شاه صاحب جن لکن ٿا ته:

منهنجي ساهرن شاديءَ جي سامان وغيره جي مهيا نه هئڻ جو عُذر به ڪيو. پر والد بزرگوار ڏانهن لکي موڪليو ته ان جلديءَ ۾ به ڪو راز آهي ۽ اهو راز مون تي ان وقت کليو جڏهن منهنجي شاديءَ کان پوءِ منهنجي سَسُ، منهنجي گهر واريءَ جو نانو شيخ ابو الرضا محمد قدس سره جو خلف رشيد شيخ فخر عالم منهنجي وڏي ياءُ شِخ صلاح الدين جي والده[3] ۽ والد بزرگوار جيڪو ضعيف هئڻ سبب قسمين قسمين بيمارين ۾ مبتلا هو هڪ ٻئي پٺيان الله کي پيارا ٿي ويا. مطلب ته ان طرح خاندان جا ڪوڙ سارا فرد هن فاني جهان مان لڏي ويا ۽ هر خاص ۽ عام کي معلوم ٿي ويو ته جيڪڏهن ان وقت منهنجي شادي نه ٿئي ها ته پوءِ ورهين تائين ان جو امڪان ڪونه هو[4]

شاه ولي الله صاحب جي هيءَ پهرين گهر واري هئي. جيڪا شاه ولي الله صاحب جي ايڪيهن سالن تائين رفيقہ حيات رهي. اسهال جي بيماريءَ ۾ مبتلا ٿي، رباني راهه وٺي هلي وئي. اهو احوال شاه ولي الله صاحب پنهنجي دوست مخدوم معين ڏانهن هڪ خط ۾ هن طرح لکيو آهي:

"هڪ عجيب اتفاق اهو آهي ته اوهان جي خط اچڻ کان چند ڏينهن پهريائين هن فقير جي اهليہ، جيڪا ايڪيهن سالن کان رفيقہ حيات هئي اسهال جي مرض ۾ مبتلا ٿي، هن دنيا مان انتقال ڪري وئي.

1 ٺٽوي محمد معين مخدوم: دراسات اللبيب في الاسوة الحسنہ بالحبيب" ص: سنڌي ادبي بورڊ 1957ع

2 لکنوي، عبدالحي بن فخرالدين الحسني، نزهة الخواطر. جلد ڇهون طيب اڪيڊمي ملتان سال 1413هه / 1992ع. صفحہ: 416

3 شاه ولي الله صاحب جي پيءُ شاه عبدالرحيم جون به گهرواريون هيون. شاه صاحب پوئين گهرواريءَ مان هو. شيخ صلاح الدين شايد شاه عبدالرحيم جي پهرين گهرواريءَ جو فرزند هو. جنهن کي پاڻ پنهنجو وڏو ياءُ سڏي والده جي ڏانهن نسبت ڪن ٿا.

4 دهلوي شاه ولي الله: "انفاس العارفين ۾ بطور ضميمہ شامل رسالہ: الجزء اللطيف في ترجمة عبدالضعيف" صفحہ: 404 مطبوعہ اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1978ع

Scanned with CamScanner

ان تي ٻار ڄڏيا آهن. جن مان هڪ ڇهن سالن جي نياڻي، ٻيو ٽن سالن جو پٽ ۽ ٽيون ڇهن مهينن جي نياڻي آهي، انهن جو سنڀاليندڙ ٻيو ڪوبہ ڪونهي. ان سببان منهنجي دل ۾ هڪ لڳا تشويس اچي لاحق ٿي آهي، جنهن ڪري ٻي شاديءَ جي ڪشف حال جي سلسلي ۾ مڪمل توجه حاصل نہ ٿي سگهيو آهي. انشاء الله چند ڏينهن کان پوءِ جيڪو بہ واضح ٿيو لکي موڪلبو البتہ اجمالي طور تي اها ڳالهہ ٿي ڏسجي تہ عقد ثانيءَ ۾ انجام جي لحاظ کان ڀلائي آهي"[1]

بهرحال شاه ولي الله نيٺ ٻي شادي بہ ڪئي. جو پاڻ اچا 35 سالن جي عمر جا مس هئا. ڪين اچا گهڻو ڪجهہ ڪرڻو هو ۽ سندن ٻار بہ اچا ننڍڙا ۽ توجه جا گهرجائو هئا. جنهن ڪري پاڻ ٻي شادي لاءِ تيار ٿيا.

شاه ولي لله صاحب جي وفات:

تقريبن پوري اڌ صدي علوم، معارف، فيوضات ۽ برڪات جا واهڙ وهائيندي 29 محرم 1176هه / 1762ع ۾ هيءَ الله جو پيارو پنهنجي مالڪ سان وڃي مليو. سندن تاريخ وفات ڪنهن اهل علم هن طرح ڪڍي آهي.

او بود امام اعظم دين

1176هه

هائي دل روزگار رفت

1176هه (2)

شاه ولي لله صاحب ۽ مخدوم محمد معين جا تعلقات:

شاه ولي الله ۽ مخدوم محمد معين جا تعلقات شاه صاحب جي سفر حرمين جي دوران سنڌ مان لانگهاو ٿيڻ وقت کان قائم ٿيا. ان کان پوءِ انهن جو سلسلو مخدوم محمد معين جي وفات 1161هه تي پڄاڻيءَ تي پهتو. ٻنهي بزرگن جي تعلقات جو بنياد علم، عرفان ۽ روحاني محبت جو رشتو هو. ان تعلق جي پهرين صورت اها هئي تہ مخدوم محمد معين شاه ولي الله صاحب کان حديث جي سند حاصل ڪئي. ان کان پوءِ ٻنهي بزرگن جي روحاني رشتي جون ڳنڍيون جيترو مضبوط ٿيون، تنهن جو اندازو شاه ولي الله صاحب جي انهن خطن مان ٿئي ٿو جيڪي پاڻ مخدوم معين ڏانهن لکيا اٿن. خوشقسمتيءَ سان شاه ولي الله جا مخدوم معين ڏانهن لکيل خط محفوظ ڪيا ويا. جيڪي تفهيمات الاهيہ ۾ بہ عُدد ۽ انهن ٻن سميت تقريبن 9 خط شاه ولي الله صاحب جي خطن جي مجموعي ۾ شامل آهن. جيڪي مهراڻ جي جولاءِ سيپٽمبر ۽ آڪٽومبر ڊسمبر 2000ع جي شماري ۾ شايع ڪيا ويا آهن. هنن خطن ۾ ٻنهي بزرگن جي هڪ ٻئي سان روحاني محبت، ذاتي پريشانين ۽ معاملن ۾ هڪ ٻئي سان خيالن جي مٽا سٽا ۽ علمي پيچيدگين جي باري ۾ خيالن جي ڏي وٺ جو پتو پوي ٿو. اسان هتي انهن خطن جو ان حوالي سان جائزو وٺنداسين.

---

1 دهلوي، شاه ولي الله: "خط: شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" صفحہ: 20

2 دهلوي، شاه ولي الله: "مقدمہ انفاس العارفين" صفحہ: 4_5.

Scanned with CamScanner

روحاني محبت ۽ تعلق:

شاه ولي الله محدث دهلوي ۽ مخدوم محمد معين جي وچ ۾ نهايت گهري روحاني محبت قائم هئي جنهن جو اندازو هن مان به ٿئي ٿو ته شاه ولي الله پنهنجي هڪ خط ۾ ساڻس ملاقات جي شوق جو اظهار ڪري ٿو. هڪ خط ۾ لکي ٿو: اوهان جو مڪتبوب گرامي جنهن مهر ۽ شفقت کي خوب جاڳايو[1] شايد ملاقات جي شوق جو مخدوم معين طرفان به اظهار ڪيو ويو جو شاه صاحب لکي ٿو: ته جتي روحاني محبت ۽ الفت مضبوط هجي، اتي قريب آهي ته ظاهري صحبت بيڪار ثابت ٿئي." (هڪ شعر لکن ٿا جنهن جو ترجمو آهي ته) "دوستيءَ لاءِ مصاحبت (گڏ رهڻ) جي ضرورت ناهي. (ڏسو) اڄا تائين يمن جي هوا عربي نڪهت ۾ محو آهي" نه نه بيڪار ئي نه بلڪ قريب آهي ته ظاهري صحبت رکنو وڃي، ڇاڪاڻ ته ظاهري صحبت ۾ بدن جي اونداهي شڪل هوائي روح ۾ مداخلت ڪندي آهي ۽ روحاني الفت جي تصرف ڏانهن گهٽ توجه ڪندي آهي. ڳالهه جو خلاصو اهو ته اهل عشق جو گروهه هڪ دل ۽ هڪ رخ رکندو آهي. انهيءَ گروهه کي قابو ڪرڻ نهايت آسان آهي، جيئن ئي ڪو درويش خالص محبت سان انهن ڏانهن متوجه ٿيندو آهي، ته هن حڪم مطابق ته "انا اشد منهم شوقا و امنية" (آءٌ تهائين وڌيڪ شوق رکندڙ ۽ آرزو مند آهيان.) اهو گروهه هر وقت پوريءَ طرح ان درويش جو ٿي ويندو. (شعر جو ترجمو) اسان مفلسيءَ جي دسترخوان تي هڪ ڀڳل ڪڪڙ رکندا آهيون. اسان جو جيڪو مهمان ٿيندو آهي. سو اسان جي دل پاڻ سان ڪنيو هليو ويندو آهي."[2]

شاه ولي الله دهلويءَ طرفان هيءَ محبت جي اظهار جو هڪ نهايت ئي اعليٰ نمونو آهي. جيڪو ہن اهل دل بزرگن جي پاڻ ۾ محبت جو هڪ اڻ لڀ مثال آهي، هڪ هنڌ لکن ٿا:

"فقير ولي الله عفي عني سلام خلت التزام، شوق فراوان ۽ پاڻ مظهر علوم الاهي ۽ منبع فيوض لامتناهي سان ملاقات جي سخت اڃ ۽ تڙپ جي اظهار کان پوءِ لکي ٿو ته، اوهان جو خط پهتو. سو اوهان جي صحت ۽ عافيت جو اطلاع ڏيندڙ هو تنهن ڪري ان خوش ۽ سرهو ڪيو."[3]

هڪ خط ۾ شاه ولي الله صاحب سندن خط لاءِ منتظر رهڻ ۽ ڏانهن خط لکڻ ۾ دير جو سبب ٻڌائڻ سان گڏ نهايت دلپذير انداز ۾ مخدوم موصوف سان محبت جو اظهار ٿو ڪري، لکي ٿو:

"هن فقير طرفان هزارين دعائن ۽ طرحين سلامن ۽ مبارڪ بادن جي تحفن کان پوءِ عرض آهي ته خط وڏي انتظار کان پوءِ اچڻ فرمايو. جيتوڻيڪ هيءُ فقير اڪثر اوقات اوهان جي خير عافيت جو گهورو ۽ پر پُٺِ دعاءِ خير ڪرڻ وارو رهندو آهي؛ پر ظاهري حيثيت سان قاصدن جي ڪميءَ جي وجه سان ۽ اوهان ڏانهن ڪنهن سفر ڪرڻ واري جي ارادي جي عدم اطلاع جي بنياد تي اخلاص نامن جي لکڻ کان قاصر ۽ ڪوتاهه عمل آهي. اوهان جي جيڪا محبت دل ۾ قائم آهي، سا گهٽ وڌائيءَ جي عيب کان پري آهي، ۽

---

1 دهلوي، شاه ولي الله: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" صفحه: 3

2 دهلوي، شاه ولي الله: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" صفحه: 5

3 حوالو ساڳيو صفحه: 13

محبت آڏو خط جو پهچڻ نہ پهچڻ برابر آهي. آءٌ اميد رکان ٿو تہ پاڻ سڀ احباب محض الله تعاليٰ جي فضل ۽ مهربانيءَ سان، جيڪا بنا ڪنهن سبب جي ٿيندي آهي: حظيرة القدس ۾ ”مليڪ مقتدر“ وٽ پنهنجي آرزوئن جي مطابق پهچي مطمئن ۽ آسوده دل ٿينداسين ۽ هيءَ محبت ساڳيءَ طرح قائم رهندي شعر جو ترجمو:

”نئيا نئيا ٿڳر ڪم ڪرڻ واري جي ڪوشش سان ٽري سگهن ٿا، پر منهنجي محبت ٽري نہ ٿي سگهي.“[1]

محبت جو اهڙو گهرو ڳانڍاپو رکندڙ دلي ۽ روحاني يارن وچ ۾ مخالفت ۽ اختلاف ڪا خراب ڳالهہ نہ هوندي آهي، پر هنن يارن جي محبت ۽ الفت جو عجيب جهان آهي، جو مخدوم محمد معين جي ڪنهن خط منجهان شاہ ولي الله صاحب جن جڏنهن اهو محسوس ڪيو آهي، تہ شاہ ولي الله طرفان ڪو خط نٽي پهچڻ جو افواہ هليو آهي، جنهن ۾ شاہ صاحب پاران وحدت وجود ۽ شهود جي مسئلي ۾ مخدوم معين جي مخالفت ڪئي وئي آهي، تہ پاڻ بناديرجي ان جي ترديد ڪئي اٿن ۽ لکيو اٿن: تہ فقير اهڙن معاملن ۾ ڪنهن جي بہ مخالفت نہ ڪندو آهي، تہ اوهان جهڙن فيض جي سرچشمن جي مخالفت ڪيئن ڪندو.“ شاہ ولي الله صاحب لکن ٿا.

اوهان جو خط بطور اقتضا هن تي دلالت ڪري رهيو هو تہ ڪجهہ عرصو پهريائين فقير جي طرفان هڪ خط مسئلي وحدت وجود ۽ شهود جي بحث ۾ سنڌ پهتو اها ڳالهہ حيرت ۽ اچنڀي جو باعث ٿي، ڇاڪاڻ تہ فقير (هاڻي تائين) نہ ان باري ۾ ڪجهہ لکيو آهي ۽ نہ اختلافي مسئلن ڪي ڪڏنهن هٿ لاتو آهي. چاهي اهي اصول ۾ هجن يا فروع ۾. بلڪ فقير علماء، فقهاء ۽ صوفياء مان مڙني شخصن سان، چاهي اهي دهلي شهر جا رهاڪو هجن يا ٻاهر جا هجن، ڪنهن بہ قسم جي ڪا ڪاوش (مخالفت ۽ عداوت) نہ رکندو آهي، تہ پوءِ اوهان فيض جي سرچشمي جي مخالفت ڪيئن ٿو ڪري سگهي. جڏنهن تہ آءٌ اوهان جي صفاءِ مشرب کي يقين سان ڄاڻان سڃاڻان ٿو.“[2]

هڪ ٻئي جي ذاتي معاملن بابت لکپڙهہ:

جن بزرگن جي محبت ۽ تعلق ايترو مخلص، سچو ۽ پيار ڀريو هجي، اهي ضرور پنهنجي نجن ۽ ذاتي مسئلن ۽ پريشانين ۾ پڻ هڪ ٻئي کي ياد ڪندا هوندا. شاہ ولي الله صاحب جي خطن مان اهڙيون شاهديون بہ ملن ٿيون تہ ٻئي بزرگ پنهنجي ذاتي مسئلن ۾ هڪ ٻئي سان حال احوال اوريندا رهندا هئا. ذاتي معاملن جا سڀ ڪان وڌيڪ نجا ۽ پرائيويٽ معاملا گهريلو ٿيندا آهن. هيءُ بزرگ هڪ ٻئي سان پنهنجي گهر جا حال احوال بہ ڪندا هئا. شاہ ولي الله صاحب جي هڪ خط مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخدوم معين ڏانهس پنهنجي گهرواريءَ جي مري وڃڻ ۽ نئين ڇاول ٻار جي فوت ٿي وڃڻ جو اطلاع پڻ لکي موڪليو عجيب اتفاق آهي تہ هيڏانهن مخدوم موصوف جي گهرواريءَ جي فوتگي ٿي آهي، هوڏانهن شاہ ولي الله جي گهر

1 دهلوي، شاہ ولي الله: خط شاہ ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن. صفحہ: 17_ 18

2 دهلوي، شاہ ولي الله: خط شاہ ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن. صفحہ: 13

Scanned with CamScanner

واري بہ فوت ٿي آهي. شاه صاحب مخدوم موصوف سان سندس گهرواريءَ جي فوتگيءَ جو عذر ڪرڻ سان گڏ پنهنجي گهرواريءَ جي فوتگيءَ ۽ ٻي گهرواريءَ رکڻ لاءِ بہ لکي ڇڏيو آهي، شاه ولي الله لکي ٿو:

"اوهان کي ٻار ڄمڻ ۽ ان کان پوءِ ان ٻار ۽ سندس والده جي انتقال ڪري وڃڻ جي خبر جو تمام گهڻو صدمو ٿيو. حضرت منعم حقيقي جل شانہ ان نقصان جو پوريءَ طرح پورائو ڪرڻ فرمائي...... عجيب اتفاق آهي تہ اوهان جي مبارڪ خط اچڻ کان چند ڏينهن پهريائين هن فقير جي اهليہ، جيڪا ايڪيهن سالن کان رفيقہ حيات هئي، اسهال جي مرض ۾ مبتلا ٿي هن دنيا مان انتقال ڪري وئي. ان ٿي ٻار ڇڏيا آهن. جن مان هڪ ڇهن سالن جي نياڻي، ٻيو ٽن سالن جو ٻار ۽ ٽيون ڇهن مهينن جي هڪ نياڻي ۽ انهن ٻارن کي سنڀالڻ وارو ڪوبہ ڪونهي. دل ۾ هڪ دم تشويس لاحق ٿي وئي. ان ڪري ٻي شاديءَ جي ڪشف حال جي سلسلي ۾ مڪمل توجه حاصل نہ ٿي سگهيو. انشاء الله ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ جيڪو ڪجهہ واضح ٿيندو سو لکيو ويندو. پر اجمالي طور اها ڳالهہ نظر اچي رهي آهي تہ ٻي شاديءَ ۾ انجام جي لحاظ کان ڀلائي آهي."[1]

مخدوم معين ڪنهن خط ۾ شاه صاحب کي پنهنجي بواسير جي بيماريءَ، جاگير جي ضبطيءَ، قرۃ العين (جا شايد سندن ڌيءَ هوندي) جي بيمار ٿي پوڻ ۽ پاڻ ۾ ڪنهن جهيڙي جو اطلاع ڏنو آهي جنهن تي شاه ولي الله صاحب لکن ٿا:

"بواسير جي بيماريءَ جي غلبي، جاگير جي ضبط ٿي وڃڻ، قرت العين جي بيماريءَ ۽ پاڻ ۾ تنازع جي اطلاع عجيب قسم جي تفصيلات ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. والي الله المشتڪي وهو المستعان."[2]

شاه ولي الله صاحب کي دهليءَ ۾ رهندڙ سنڌ جي ڪن ماڻهن کان معلوم ٿيو تہ مخدوم معين کي ڪن ماڻهن چغل خوريءَ ذريعي ايذايو ۽ ڏکايو آهي ۽ اهڙن حالات تي مشتمل هڪ خط بہ مخدوم معين ڏانهس لکيو. تنهن بابت ڏانهس جوابي خط ۾ لکي ٿو:

اوهان جي باري ۾ ڪن سنڌ جي ماڻهن، جيڪي هتي (دهليءَ) ۾ مقيم آهن. ڪان دشمنن جي چغل خوريءَ ۽ ايذائڻ جي خبر ٻڌي، (تنهن بعد) اوهان جي خط، جيڪو انهن حالات تي مشتمل هو کي پڙهي انتهائي درجي جو ڏک ۽ صدمو پهتو.... الله جو قسم ٿو کڻان ۽ ٻيهر ٿو کڻان تہ جيڪڏنهن سلف صالح، جن جي دامن سان هيءَ فقير وابستہ آهي، سان عهد ۽ پيمان نہ هجي ها، ۽ هيءَ فقير نہ ٿو چاهي تہ ان عهد جي مخالفت ڪري، تہ دل بي اختيار چاهي ٿي تہ ان غلط ڪاروبار ڪرڻ وارن (چغل خورن) جي گهرن تي وڃي، جيڪو پڇي سگهي، انهن جي خلاف ڪجي. بهرحال اميد هيءَ آهي تہ حضرت منتقم حقيقي اوهان پيارن کي، جيڪي پنهنجو ڪو مٽ نہ ٿا رکن، لاڳيتو تشويس ۽ پريشانيءَ ۾ نہ ڇڏيندو."[1]

شاه ولي الله صاحب جا هيءَ الفاظ نہ رڳو ذاتي معاملن ۾ هڪ ٻئي جي تعلقات جي نشاندهي ڪن ٿا پر هڪ ٻئي جي تڪليف تي انتهائي غم غصي ۽ همدرديءَ جو ڏس بہ ڏين ٿا. ٻئي بزرگ هڪ ٻئي جي

---

1 دهلوي، شاه ولي الله: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن. صفحہ: 20

2 حوالو ساڳيو صفحہ: 18

1 دهلوي، ولي الله شاه: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن: صفحہ: 19_ 20

حال احوال کان واقف ٿيڻ لاءِ هڪ ٻئي کي لکندا رهندا هئا ۽ هڪ ٻئي لاءِ همدردي ۽ دعا، تسليءَ ۽ دل جهلڻ جي تلقين به ڪندا رهندا هئا. شاه ولي الله صاحب جا هيءَ لفظ به ان سلسلي ۾ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندا، لکن ٿا:

"اوهان جو مڪتوب گرامي، جيڪو هن عاجز جا حالات معلوم ڪرڻ لاءِ صادر ٿيو سو پهتو ۽ اُن هن عاجز جي دل کي وڏيون وڏيون راحتون عطا ڪيون. جزاڪم الله تعاليٰ خيرالجزاء ۽ زماني جي انقلابن جا اهي بحث، تہ مصلحت ڪليءَ ڪائنات جي فاسد افرادن تي جن جي مهر لڳائي آهي، مطالعو ڪيا ويا. ان سان گڏ آيت "فان مع العسر يسرا" پڙهڻ گهرجي. انشاء الله تعاليٰ ڪنهن مناسب وقت ۾ اوهان جي ظاهري ۽ باطني مقصدن لاءِ دعا ڪئي ويندي ۽ مقبوليت الله جي طرفان آهي."[1]

علمي مسئلن ۽ خيالن جي ڏي وٺ:

جيتوڻيڪ مخدوم معين شاه ولي الله کان حديث جي سند ورتي، پر تنهن باوجود مخدوم معين جي علمي ڪمال ۽ پهچ تمام متاهين درجي جي هئي. ۽ ايڏي وڏي پهچ رکڻ باوجود موصوف ڪافي معاملن ۾ شاه ولي الله کان رهنمائي وٺندو رهيو آهي، ساڳئي وقت جتي شاه ولي الله لکي ٿو تہ: فقير جي مدت کان اها خواهش آهي تہ ڪا نصيحت ۽ خيرخواهيءَ جي سلسلي جي ڳالهہ پنهنجي سمجهہ مطابق اوهان (مخدوم معين) ڏانهن پهچائي، پر اوهان جي علم ۾ جامعيت ۽ تحقيق ۾ رسوخ تي جڏهن نظر ڪجي ٿي، تہ اها ماٺ جو سبب ٿي وڃي ٿي."[2] اتي شاه صاحب کان مخدوم موصوف ڪيترن ئي علمي معاملن ۾ مشورا گهريا آهن، جن بابت شاه شاحب موصوف ڏانهن پنهنجي راءِ لکي بہ آهي تہ ڪٿي ڪسر نفسي بہ ڪئي اٿن ۽ مخدوم موصوف جي راءِ جي تقويت جي سند بہ ڏني اٿن. وڏي ڳالهہ اها بہ آهي تہ شاه صاحب جي راين ۽ مخدوم صاحب جي رسالن ۾ سندس ڪن موضوعن ۽ اختيار ڪيل راءِ مان اندازو اهو بہ ٿئي ٿو تہ موصوف شاه ولي الله جي مسلڪ جي ڪيترين ڳالهين ۾ پيروي بہ ڪئي آهي. مختلف مسئلن ۽ اشڪالن جي باري ۾ مخدوم معين شاه ولي الله کان پڇيو ۽ سوال ڪيا آهن. هتي اسان انهن جي تجزيو پيش ڪنداسين.

شاه ولي لله جي ڪسر نفسي:

شاه صاحب مخدوم موصوف کي جوابن لکڻ وقت ڪٿي ڪٿي ڪسر نفسيءَ جو اظهار بہ ڪيو آهي. جيئن هڪ خط ۾ لکي ٿو. "آءٌ هڪ مسئلي ۾ منجهيو پيو آهيان ۽ مونکي حڪم ڪيو ويو آهي تہ مان ان باري ۾ بحث ڪريان."[1]

هڪ هنڌ لکن ٿا: مون کي ڊگهي گفتگو جي فرصت نہ ملي سگهي آهي، هيءَ بہ جيڪو لکيو ويو آهي، سو اوهان جي حڪم جي تعميل ۾ لکيو آهي، نہ تہ جيڪو اوهان لکيو آهي، اهو ئي ڪافي آهي."[2]

---

1 حوالو ساڳيو صفحہ: 2

2 حوالو ساڳيو صفحہ: 12

1 دهلوي، شاه ولي الله: "تفهيمات الاهيہ" ڀاڱو: پهريون تفهيم: 42، صفحہ: 50، شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد 1970ع

2 دهلوي، شاه ولي الله: خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" صفحہ: 10

Scanned with CamScanner

هڪ هنڌ صفات جي باري ۾ صوفين جي مسلڪ جي تحقيق ذڪر ڪندي شاه صاحب لکي ٿو:
”هن ڪلام جي تشريح اوهان کان لڪل ڪانهي، هن کان پوءِ جيڪا ڳالهه دل ۾ ايندي ان جي اوهان کي خبر ڏيندس“[1]

هيءُ لفظ جتي اهو ٻڌائن ٿا تہ شاه ولي الله دهلوي ڪافي معاملن ۾ ڪسر نفسيءَ کان ڪم ورتو آهي اتي اهو بہ ٻڌائن ٿا تہ مخدوم معين شاه صاحب کان رڳو اهڙن مسئلن بابت دريافت نہ ڪيو آهي جن جي باري ۾ پاڻ منڌل يا انهن بابت ڪنهن صحيح راءِ تي پهتل ناهي. بلڪ ڪافي ڳالهيون صرف راءِ معلوم ڪرڻ لاءِ بہ پڇيو ويون آهن. جيئن اهل علم هڪ ٻئي سان خيالن جي ڏي وٺ ڪندا آهن.

رهنمائي وٺڻ جي سلسلي جون ڳالهيون:

پر ان باوجود ڪن مسئلن ۾ شاه صاحب کان مخدوم محمد معين رهنمائي پڻ وٺندو رهيو آهي. جيئن ڪنهن موقعي تي مخدوم موصوف شاه ولي الله کان ڪنهن مسئلي بابت جڏهن رهنمائي وٺڻ گهري آهي تہ شاه صاحب ڪيس ٻين جي تشريحن ۾ دلچسپيءَ کان اهو بهتر ڄاڻايو آهي، تہ ملت مصطفويہ ڏانهن متوجه رهي. لکن ٿا:

”الله تعالي وٽ پسنديده عمل هيءُ آهي تہ اوهان ملت مصطفويہ ڏانهن متوجه رهو. اهو شرط ناهي تہ ڪنهن خاص شخص جو شرح ۽ تفصيل هجي، جيڪو شخص ملت جي بيان جي پٺيان لڳل آهي. اهو چڱيءَ طرح ڄاڻي ڇڏيو تہ ملت مصطفوي حقيقي قبلو آهي. اوهان کان سواءِ ٻين ماڻهن جو شارحن جي شرحن ڏانهن توجه، ڪماحقہ ملت جي ادراڪ جي ڪميءَ ۽ ڪوتاهيءَ جي سببان آهي.“[2]

مسئلہ تڪوين بابت شاه صاحب کان سوال:

مخدوم معين هڪ رسالو ”جوهرة الثمين في اثبات قوم التڪوين“ هن ئي تڪوين جي مسئلي جي باري ۾ تصنيف ڪيو آهي، جنهن جو اردو ترجمو علامہ قاسمي صاحب جن ڪيو آهي. ان ۾ مخدوم موصوف لکيو آهي، جنهن جو حوالو علامہ قاسمي صاحب تفهيمات جي حاشيہ ۾ پڻ ڏنو آهي تہ:[1]

هيءُ فقير مسڪين ڪئي سال هن (مسئلي) ۾ حيران ۽ سرگردان رهيو جنهن کان پوءِ الله سبحانہ مٿس ان باري ۾ اهي (راز) کوليا، جيڪي مودت ۽ وفادارن، صفا جي فقير پائرن تي ڪڏهن کونہ کليا.“[2]

مخدوم محمد معين هن مسئلي ۾ جڏهن حيران رهيو انهن ئي ڏينهن ۾ شايد موصوف شاه ولي الله صاحب ڏانهن ڪنهن خط ۾ ڪانئس ان مسئلي بابت بحث ڪرڻ جي گهر ڪئي، هيءُ مسئلو ئي اهڙو اونهو ۽ ڳوڙهو آهي، جتي مخدوم معين ان بابت حيران ۽ پريشان رهيو اتي شاه ولي الله صاحب بہ پنهنجي

---

1 حوالو ساڳيو صفحہ: 4

2 دهلوي، شاه ولي الله: خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن“ صفحہ: 7

1 قاسمي، غلام مصطفي، علامہ: ”حاشيہ تفهيمات الاهيہ“ صفحہ: 50 مطبوعہ شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد ڇاپو 1970ع

2 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: ”جوهرة الثمين في اثبات قدم التڪوين“ صفحہ: 2 مجموعہ رسائل مخدوم معين ذاتي ڪتب خانو علامہ قاسمي صاحب.

Scanned with CamScanner

جواب ۾ ان باري ۾ پنهنجي مونجهاري جو ذڪر ڪيو آهي. ان باري ۾ عذر ڪيو اٿس ۽ نيت اصل فرمائش ڇڏي صوفين جو مسلڪ بيان ڪرڻ لڳي ويو آهي. خط ۾ شاه ولي الله صاحب جا پنهنجا لفظ هن طرح آهن: آءٌ هڪ مسئلي ۾ پاڻ منڌل آهيان ۽ مون کي حڪم ڪيو ويو آهي ته آءٌ ان ۾ بحث ڪيان. ۽ اهو مسئلو تڪوين جو آهي فقير جو صفات جي مسئلي ۾ هڪ ڊگهو بحث آهي، جيڪو ڪتاب جي ڪيترن ئي ڀاڱن ۾ به ماپي نه سگهندو جنهن سان متڪلمن، فلسفين ۽ صوفين جي مذهب وچ ۾ جمع جو فائدو حاصل ٿيندو. جلد الله مٿس سندس تحرير ذريعي احسان فرمائيندو. البته اسان ان کي ڇڏي قوم (صوفين) جي مذهب جي تحقيق ڏانهن موٽون ٿا."[1]

شايد مخدوم معين لاءِ شاه ولي الله جي هنن دعائيه لفظن: ته جلد الله مٿس سندس تحرير ذريعي احسان فرمائيندو" جو ئي نتيجو هو جو تڪوين جي مسئلي تي مخدوم معين کي اهو شرح صدر حاصل ٿيو جيڪو ڪانئس اڳ سندس چوڻ مطابق ڪنهن کي به حاصل ڪونه ٿيو.

مسئله "ادل الي الرحمة" بابت سوال:

مخدوم معين رحمة الله عليه جن هن مسئلي بابت پڻ هڪ مختصر پر جامع رسالو تصنيف فرمايو آهي، جنهن جو نالو "دفع الاشڪال والزحمت في ادل الڪل والرحمت" آهي. ان ئي مسئلي جي باري ۾ مخدوم موصوف شاه ولي الله صاحب کان پنهنجي هڪ خط ۾ راءِ ورتي آهي، شاه ولي الله صاحب ان بابت جوابي خط ۾ لکي ٿو:

مسئلي "ادل الي الرحمت" (رحمت ڏانهن وڌيڪ دلالت ڪندڙ مسئلي) جي باري ۾ پڇيو ويو آهي: مخدوما! هن عاجز جو پسنديده مسلڪ هيءُ آهي ته نفس انسانيءَ جي ذات کان اهو روح هوائي، جيڪو اونداهي هيئت جو حامل آهي، سو پاسو ڪندو ۽ مادي مثاليه سان جڙي ويندو آهي. اتي يعني مادي مثاليه ۾ مڙني نفسن جي هڪ ئي زندگي هوندي آهي. ائين ناهي ته هر نفس لاءِ الڳ حياتي هجي. پوءِ جڏهن اهو وقت ويجهو ايندو جو دوري جا ڏينهن ختم ٿي ويندا ته سڀ ارواح انسان الاهيءَ ۾ غائب ٿي ويندا. ۽ انسان الاهي رحمت ۾ مضمحل ۽ پوشيده ٿي ويندو. نسمي هوائيه کان اعراض وقت "ادل الي الرحمت" ثابت ٿي ويندو آهي.

ان کان پوءِ ارحم الراحمين (الله تعاليٰ) سيني کان آخر ۾ دوزخ جي باهه مان هڪ اهڙي قوم کي ڪڍندو جنهن جي ماٺهن ڪڏهن به خير جو ڪم نه ڪيو هوندو ۽ اهي سڙي ڪوئلو ٿي ويا هوندا. الله تعاليٰ انهن کي حيات جي کوهه ۾ لاهيندو جنهن کان پوءِ اهي موتيءَ وانگر ٿي ويندا، پوءِ الله تعاليٰ انهن کي جنت ۾ داخل ڪندو. ابد جي معني اها طويل مدت آهي، جنهن جي بشر جي علم ۾ ڪا به حد ناهي. بشر جي علم مان مراد نسمه جا علم آهن."[1]

مخدوم معين جو لکيل هن موضوع جو رسالو پڙهڻ سان معلوم ٿيندو ته شاه ولي الله جا مسئلي ادل الي الرحمت بابت خيال ۽ ان باري ۾ مخدوم موصوف جا خيال هڪ ٻئي سان هم آهنگ آهن.

---

1 دهلوي، شاه ولي الله: "تفهيمات الاهيه" ڀاڱو: پهريون. تفهيم: 42. صفحه: 50_51. شاه ولي الله اڪيڊمي صدر حيدرآباد، سن 1970ع

1 دهلوي، شاه ولي الله: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" صفحه: 6_7

Scanned with CamScanner

وحدت الوجود بابت راءِ معلوم ڪرڻ جو سوال:

مخدوم محمد معين شاه صاحب کان وحدت الوجود بابت پنهنجو پسنديده مسلڪ لکڻ بابت ﺑﻪ هڪ خط ۾ سوال ڪيو آهي. جنهن جي جواب ۾ شاه صاحب لکن ٿا:

اوهان پنهنجي خط ۾ اشارو ڪيو هو ته آءٌ مسئلي وحدت الوجود جي باري ۾ پنهنجو پسنديده قول لکان، هيءُ مسئلو تمام ڏکو آهي. ان جي تصوير ۽ تحرير هڪ وڏو وقت ۽ فرصت گهري ٿي. جيڪڏهن حضرت باري جل مجده جي مدد شامل حال ٿي ته ممڪن آهي ته هن مضمون کي احاطه تحرير ۾ آندو وڃي. (في الحال) ايترو لکڻ ضروري آهي ته فقير مڙني (اصولي) مسئلن ۾ عقيدي جي لحاظ کان اشعري آهي. ۽ مون انهن مسئلن جي، جن تي منهنجي عقيدن جو دارومدار آهي، صوفي بزرگن جي قرارداد مطابق ڪشف ۽ برهان جي طريقي تي تصحيح ڪئي آهي. پر شيخ اڪبر ۽ شيخ ڪبير (الله تعاليٰ انهن ٻنهي جي درجن کي اعليٰ عليين ۾ بلند ڪري) جي مڪاشفات جو معتقد آهيان. ۽ ٻنهي کي اشعرين جي مخالف نه ٿو ڄاڻان. ۽ فقير فروع ۾ امام ابو حنيفه ۽ امام شافعي تي اعتماد رکي ٿو." [1]

شاه صاحب جا هيءُ خيال آهن، جيڪي وحدت الوجود بابت سندس مسلڪ جي طور مخدوم معين معلوم ڪيا آهن. اسان ڏسون ٿا ته مخدوم معين پنهنجي رسالن ۾ جتي وحدت الوجود جي ثبوت تي ڪليل تحقيقات ۽ استدلالات پيش ڪري ٿو اتي موصوف شاه ولي الله جي، مٿي سندس خط ۾ ظاهر ڪيل مسلڪ مطابق، شيخ اڪبر محي الدين ابن عربي جي مسلڪ کي اشعرين جي مسلڪ جي موافق ۽ مجدد الف ثانيءَ جي مسلڪ کي اشعرين جي مسلڪ جي موافق ۽ مجدد الف ثانيءَ جي مسلڪ سان غير متعارض ثابت ڪرڻ جي پڻ ڪوشش ڪري ٿو. جيئن اهو مخدوم موصوف جي رسالي بوادرالجود في تحرير وحدت الوجود ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

ابداع، خلق، تدبير ۽ تدلي جي هڪ خط جي جواب ۾ سمجهاڻي:

شاه صاحب جو هڪ خط آهي، جنهن جي شروعات ۾ ئي شاه صاحب ڄاڻايو آهي ته: هڪ اشڪال بابت مخدوم معين جي سوال جي جواب ۾" جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هن خط ۾ مخدوم معين شاه صاحب کان صرف راءِ معلوم نه ڪئي آهي، بلڪ هڪ مونجهاري حل ڪرڻ بابت سوال ڪيو آهي. جنهن جو جواب شاه ولي الله صاحب هن طرح ڏنو آهي:

"هن فقير وٽ طئي ٿيل آهي ته پهرين شيءِ جيڪا اول الاوائل مان ابداع جي طريقي تي صادر ٿي، سا نفس ڪليه آهي. ۽ نفس ڪليه ۾ ٻه صفتون موجود آهن. حيثيت فعليه، جنهن جي سببان عرش ظاهر ٿيو. ۽ حيثيت قوت، جنهن جي سببان پاڻي، جيڪو افلاڪ ۽ عناصر جي هيولا آهي، سو ظاهر ٿيو. ۽ عرش جي پاڻيءَ ۾ هئڻ جي صورت ۾ افلاڪ ۽ عناصر جون صورتون ظاهر ٿيون. نفس ڪليه اول الاوائل سان اهڙي نسبت ٿو رکي جو جيڪڏهن ان کي اسم سڏين ته ﺑﻪ جائز آهي: پر جي صفت نالو ڏينس ته ﺑﻪ ٺيڪ ۽ جي

1 دهلوي، ولي الله شاه: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن. صفحه: 14

Scanned with CamScanner

مبدع پڙهن ته به پري جي ڳالهه ناهي. بهرحال متڪلم پنهنجي لفظن ۾ ان کي صفت علم ۽ قدرت ۽ امام مبين چوندا آهن. تنهن ڪري الله وارن: انبيائن ۽ اوليائن جو ذوق اهو آهي ته حضرت مبدع ۽ ان جون صفتون غير قديم ناهن. حضرت مبدع واجب بالذات آهي ۽ قديم بالذات آهي. ۽ سندس صفتون واجب بالغير ۽ قديم بالغير آهن. ۽ زماني جي حقيقت فقط حرڪت دوريه جي مقدار برابر آهي، بلڪ جيڪا به حرڪت هجي اهائي آهي. يا ڪيفيت تقديم زمان جي ٿيندي پر جي نظر ان کان به گهري هجي ته معلوم ٿيندو ته مقوم زمان صرف حرڪت بالفعل ناهي بلڪ حرڪت بالقوت به مقوم زمان آهي. ۽ حرڪت صرف مقوله اعراض ناهي بلڪ جيڪڏهن ڪا حرڪت جواهر ۽ ٻين ۾ هجي ته اها به زماني جي ڪنهن نوع جي تقويم ڪري سگهي ٿي.

انهن مقدمات مان ظاهر ٿيو ته نفس ڪليه فقط بعد موهوم جي انتزاع ۾، جنهن جو مفهوم شيءِ جو مطلق طور قوت کان فعل ڏانهن نڪرڻ آهي، ٿي سگهي ٿو. تنهن ڪري جيڪو نفس ڪليه کان پوءِ آهي، سو امتداد موهوم کان مسبوق آهي. ۽ اهوئي آهي جنهن کي متڪلم زماني ۾ مراد وٺندا آهن. ان طرح تحقيق برهان، وجدان ۽ مڙني اهل ملت جو اجماع هن تي قائم ٿي ويو ته زماني جي اعتبار کان الله ۽ سندس صفتن کان سواءِ جيڪا به شيءِ آهي، سا حادث آهي. الاهي ڪمالات جيتوڻيڪ عدد ۾ محصور نه ٿيون ٿي سگهن، پر اهي ڇهن مرتبن ۾ محصور آهن. ان طرح مون کي منهنجي رب تبارڪ و تعاليٰ سمجهايو آهي: ابداع، خلق تدبير ۽ تدلي. جيڪي اسماءِ ۽ صفات ابداع ڏانهن موٽن ٿا، تن مڙني جو خارج ۾ مصداق نفس ڪليه آهي ۽ جيڪي اسماءِ ۽ صفات حق ڏانهن موٽن ٿيون. تن مڙني جو مصداق نفس ڪليه جو ان حيثيت ۾ هئڻ آهي ته اهو الله تعاليٰ کان فيضن پٺيان فيض حاصل ڪندو ٿو رهي ۽ اهو سڀ سندس اصل ذات ۾ داخل آهي. ۽ جيڪي اسماءِ ۽ صفات تدبير ۽ تدليءَ ڏانهن موٽن ٿا، تن ۾ تجدد ۽ ابتدا آهي. ۽ سفلاني امورن جو ان ۾ ڪنهن نه ڪنهن وجه سان تاثير آهي. ۽ اهو وجه مصلحت ڪليه جي حفاظت ۽ مڙني حالات ۾ حالتن مطابق هلڻ آهي. جڏهن امور سفلانيه موجود ٿيندا آهن ته مصلحت ڪليه عالم جي ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ هئڻ جي تقاضا ڪندي آهي. پوءِ ان صورت ۾ صدور مصلحت ڪليه جي حفاظت جي وجود جي ڪري واجب ٿيندو آهي. تنهن ڪري ابداع ۽ خلق، حق جي دوام سان دائم آهن. البته خلق ۽ تدبير جون نسبتون تبديل ٿينديون رهنديون آهن. جنهن سببان بعض امور ۾ رزق ڇيو ويندو آهي. بعض ۾ نصر (مدد) ۽ بعض ۾ ذلت (مدد نه ملڻ) جمع ضدين به قسم آهي. حقيقي ۽ مجازي. حقيقي (ٻن ضدن جو جمع ٿيڻ) امڪان کان ٻاهر آهي. البته مجازي ثابت آهي. مجازي به قسم ٿيندو آهي هڪ اهو ته زمين، جيڪا آدم عليه السلام جي بچيل مٽيءَ مان پيدا ٿي، سا هن مثال ۽ خيال جي زماني ۾ به ظاهر ٿئي ۽ اها زمين خيال افلاڪ ۽ ملاءِ اعليٰ جي آڪيري جي مثل آهي. فلاسفرن وٽ ان کي "حابرسا" ۽ جابلقا"[1] سان تعبير ڪيو ويو آهي. ڏسو شرح اشارات.

تنهن ڪري هن زمين ۾ ممتنعات موجود ٿيندا آهن. نقيض به ظاهر ٿيندا آهن. هن جڳه تي اشڪال جو حل هنن لفظن سان ٿئي ٿو ته: محال جو فرض ڪرڻ محال ناهي." ٻيو اهو ته ڪي سگهاريون قوتون

1 يعني عالم مثال جي ٻن شهرن سان انهن کي تعبير ڪيو ٿو وڃي.

Scanned with CamScanner

اهڙي همت واريون ٿينديون آهن، جيڪي شيء جي وجود جي تقاضا ڪنديون آهن. ۽ ڪي قوتون اهڙي همت واريون ٿينديون آهن. جيڪي شيء جي عدم جي تقاضا ڪنديون آهن. ۽ ملاء سافل ۾ ڀنهي پاسن جي لاءِ صدق ذهني ثابت ٿيندو آهي، هن طرح تہ انهن جو اصل ثبوت ملاء اعليٰ ۾ حالت راهنہ ۾ ثابت ٿيندو آهي." [1]

شاه ولي الله صاحب طرفان مٿئين ڪيل بحث سان هم آهنگ ڪوڙ مباحث مخدوم معين پنهنجي مختلف رسالن ۾ بحث هيٺ آندا آهن. خاص طور پنهنجي رسالي "جوهرة الثمين في اثبات قدم التڪوين" ۾ تڪوين جي قديم هئڻ جي بحثن ۾ اهڙا بحث آندل آهن.

تقليد ۽ حديث تي عمل بابت راءِ:

شاه ولي الله صاحب هڪ خط ۾ جيتوڻيڪ ضمني طور پنهنجي هن مسئلي بابت راءِ ڏني آهي. پر ان ۾ ڪوبہ شڪ ناهي تہ مخدوم معين هن مسئلي ۾ جيڪا شدت رکندو هو سا سندس ڪتاب دراسات اللبيب ۾ بنه چٽي ۽ واضح آهي تنهن ڪري ضرور هن مسئلي بابت بہ مخدوم معين پنهنجي راءِ لکي هوندي يا راء گهري هوندي يا ڪا اهڙي صورت پيدا ٿي هوندي جنهن جي مد نظر شاه صاحب ضمني طور ايترو اشارو ڪرڻ ضروري سمجهيو جيڪو شاه صاحب پنهنجي هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

"فقير فروع ۾ امام ابو حنيفہ ۽ امام شافعيءَ تي اعتماد رکي ٿو. ملتن جي جزئين جو نقل ملتن جي امامن کان ٻن طريقن سان سمجهيو ويو آهي. هڪ صاحب ملت جي لفظن جو بعينہ نقل، جنهن (ڪم) جو محدثن جهنڊو کنيو آهي. ٻيو صاحب ملت جي معنائن جو نقل، پنهنجي عبارتن ۽ پنهنجي اسنباطن سان جيئن فقيهن اهو ذمو کنيو آهي. هيءَ ٻئي طريقا پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي مدد ڪندڙ آهن. جيڪڏهن ڪنهن مسئلي ۾ انهن ٻنهي مذهبن اتفاق ڪيو هجي يا اختلاف ڪيو هجي. تہ جيڪا بہ ڳالهہ صحيح حديثن جي وڌيڪ موافق هجي، ان کي اختيار ڪرڻ گهرجي." [1]

روحاني ڪيفيتن بابت خيالن جي ڏي وٺ:

مخدوم معين هڪ خط ۾ شايد اهڙو ڪو مواد تحرير ڪيو آهي، جنهن مان شاه ولي الله صاحب مخدوم موصوف جي ڪن ڪيفيتن کي محسوس ڪيو آهي. مخدوم موصوف ضرور اهو ان لاءِ لکيو هوندو تہ ان بابت پڻ شاه ولي الله کان تسلي وٺڻ مقصود هجي. بهرحال شاه ولي الله صاحب لکن ٿا:

"اوهان جي گرامي نامي جي مضمون مان فوق الفوق جي نہ ملي سگهڻ کي مدنظر رکي خاتمي جي خوف، عاجزي ۽ شڪستگيءَ جي غلبي ۽ احوال جي رنگ برنگي کان وحشت ۽ گهبراهٽ ۾ اچڻ مفهوم ۽ معلوم ٿيو. هيءَ سڀ ڳالهيون گواهہ عادل آهن. اوهان جي سچي حال ۽ انجام جي سلامتي تي. انشاء الله

---

1 دهلوي، شاه ولي الله: "تفهيمات الاهيہ" صفحہ: 145_ 149، (پهريون، حصو) شاه ولي الله اڪيڊمي صدر حيدر آباد، سال 1970ع ۽ "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" صفحہ: 8_9_10

1 دهلوي، ولدي الله شاه: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" صفحہ: 14_ 15

Scanned with CamScanner

تعالي ڄاڪاڻ تہ بي شڪ اسلاف سڳورا ان ئي حال تي هئا ۽ ان ئي طرح شيخ طريقت امام حقيقت خواجہ بهاءُ الدين نقشبندي رحمت الله عليہ ان عبارت ۾ اشارو ڪيو آهي، جيڪا ڪانئس خواجہ محمد پارسا رسالي قدسيہ ۾ بيان ڪئي آهي.[1]"

ابن تيميہ بابت سوال:

مخدوم معين ڪن ڳالهين سببان امام ابن تيميہ تي سخت تنقيد ڪندو هو. ۽ ان بابت سخت راء رکندو هو. ان بابت بہ موصوف شاه ولي الله صاحب کان راء معلوم ڪئي ۽ ان باري ۾ ڪنهن خط ۾ ڏانهس لکيائين. شاه صاحب جواب ۾ ابن تيميہ بابت هن طرح پنهنجي راءِ لکي:

"ان بابت جيڪو منهنجو اعتقاد آهي، ڄاهيان ٿو تہ هڙئي مسلمان ان بابت اهو اعتقاد رکن. ڪتاب، سنت ۽ فقهہ جو علمبردار هو نبي ﷺ جن جنهن "تعديل" بابت فرمايو آهي: تہ هيءُ علم هر پويون عدل وارو کڻندو هيءُ ان مطابق عدول (عدل وارو) هو جيتوڻيڪ ان بابت ڪن ماڻهن اهڙيون ڳالهيون بہ ڪيون آهن، جن کان هيءُ معتقد (شاه ولي الله) خوش ناهي. جڏنهن ان جو قول اصل دين ۾ يا فقهي بحثن يا وجداني حقيقتن جي باري ۾ هجي. ان ئي اصول جي بنياد تي اسان شيخ اجل محي الدين بن علي بن العربي ۽ شيخ مجدد احمد بن عبدالاحد سرهندي بابت اعتقاد رکون ٿا. جيڪي بئي الله جي ٻانهن جا نمايان ۽ روشن اڳواڻ آهن. تيئن ابن تيميہ پڻ آهي.

اسان سنڌس حال جي تحقيق ڪئي آهي، تہ اهو الله جي ڪتاب جي لغوي ۽ شرعي معنائن جو عالم ۽ سنت رسول الله ﷺ ۽ آثار سلف جو محافظ آهي. ۽ انهن جي شرعي ۽ لغوي معنائن جو عارف. نحو ۽ لغت جو استاد. حنبلي مذهب جي اصول ۽ فروع جو ليکڪ. وڏي ذهانت ۽ ذڪاوت وارو ٻولي ۽ بلاغت جو ماهر آهي. ڪانئس بدعت ۽ فسق صادر نہ ٿيو آهي. سواء انهن معاملن جي، جن جي ڪري سنڌس (مخدوم موصوف جي دل) سوڙهي ٿي آهي. جڏنهن تہ انهن معاملن ۾ ڪوبہ اهڙو ڪونهي جنهن بابت وٽس قرآن، سنت ۽ آثار سلف مان ڪو دليل نہ هجي. ۽ انهن معاملن ۾ علماء جو اختلاف صحابہ جي پاڻ ۾ اختلاف وانگر ٿيندو آهي. جن جي باري ۾ واجب اهو آهي تہ زبان مان چڱو لفظ ڪيڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ نہ ڪڇجي.[1]"

هيءُ خط تمام وڏو آهي جنهن ۾ اڳتي شاه ولي الله صاحب هڪ هڪ ڪري اهي ڳالهيون لکيون آهن، جن مٿان مخدوم موصوف ۽ ٻين کي اعتراض هئا. ۽ انهن بابت ابن تيميہ جي دليلن جو ذڪر ۽ ابن تيميہ مٿان ان بابت بدگمانيءَ جي پهلوءَ کي شاه صاحب صاف ڪندو ويو آهي.

---

1 دهلوي، شاه ولي الله: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" صفحہ: 11_12

1 دهلوي، شاه ولي الله: "تفهيمات الاهيہ" حصو: پهريون، صفحو: 158

Scanned with CamScanner

باب پنجون:

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ مخدوم معين جي سنگت

سوانح حيات شاهه عبداللطيف:

امير تيمور لنگ جڏهن مختلف ملڪ فتح ڪيا، تن ڏينهن ۾ تمام وڏي فوج وٺي هو هرات اچي لٿو. سندس فوج جو تعداد ٻه لک ٻاهٺ هزار ٽي سئو ٻارهن هو سيد مير علي نالي هڪ شخص، جيڪو هرات جو سيد هو تنهن فوج جي تعداد جي مطابق ٻه لک ٻاهٺ هزار ٽي سئو ٻارهن روپيه مهمانيءَ جي طور تي پيش ڪيا. بادشاهه سيد مير علي ۽ سندس فرزندن جي شرافت، مرتبي ۽ ذهانت کي ڏسي انهن مان هر هڪ کي وڏن مرتبن تي فائز ڪري ڇڏيو. سيد ميرعلي جي فرزندن مان سيد عبدالباقي اجمير، سيد عبدالواحد ملتان، سيد عبدالرزاق بکر، سيد ابوبڪر سيوستان ۾ امير مقرر ٿيا. جڏهن ته سيد شرف الدين تبيلي ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ سيد حيدر پيءُ جي رفاقت ۾ بادشاهه جي هم عنان ٿي هندستان پهتو (801هه (1)) پهتو. ان کان پوءِ سيد حيدرشاهه بادشاهه ۽ پيءُ کان اجازت وٺي ملڪ سنڌ جي سير تي نڪري پيو. هلندي هلندي اچي هالا ڪنڊي پهتو. شاهه محمد نالي اتي جي هڪ بزرگ، جيڪو هالا قوم (برادريءَ) جو شخص هو ڪيس پنهنجي گهر ۾ رهائش ڏني. چون ٿا ته تن ڏينهن ۾ ان قوم (برادري) جا ماڻهو پنج سئو روپيه جرماني ۾ حاڪم ميران محمد جي گرفت کان پريشان هئا. سيد حيدرشاهه غريبن تي رحم ڪري جرماني جي رقم پنهنجي طرفان حاڪم کي ادا ڪئي ۽ قوم کي مصيبت مان آجو ڪيائين. اهو سلوڪ ڏسي ان قوم جا ماڻهو سيد حيدرشاهه جي احسان جا وڏا ٿورائتا ٿي پيا ۽ هاڻي ته ڪيس پوڄڻ لڳا. ڪيس درخواست ڪيائون ته سندن سردار شاهه محمد بن دريا خان جي ڌيءَ، جنهن جو نالو تاج المخدرات بي بي فاطمه هو سا پنهنجي نڪاح ۾ قبول ڪري، جيئن ته سيد حيدر جي والده ماجده جو نالو به اهو ئي هو جنهن ڪري ان جو نالو تبديل ڪري بي بي سلطانه رکيو ويو هڪ سال پنج مهينا هالا ڪنڊيءَ ۾ خوشحاليءَ سان گذاريائين. جو ڪيس پنهنجي والد بزرگوار جي فوت ٿيڻ جي خبر ملي ۽ هرات وڃڻ لاءِ سنبري پيو. جيئن ته سندس حرم محترم حمل سان ٿي چڪي هئي. جنهن ڪري لازمي طور بي بي صاحبه کي بتوڪل علي الله هالا ڪنڊيءَ ۾ ڇڏي هڪ منڊي ٽڪ سان گڏ، هڪ خنجر مرصع ۽ هڪ هراتي

1 وفائي دين محمد مولانا: "جزء اللطيف" صفحه: 2، سال: 1329هه

ٻانهي اهليه شريفه جي خدمت لاءِ ڇڏي پويان اهو حڪم ڏئي ته جيڪڏهن ڌي ڄمي ته ان جو نالو بي بي فاطمه رکجو. جيڪڏهن پٽ ڄمي ته ان جو نالي سندس ناني جي نالي تي سيد مير علي رکجو. ڀاڻ هرات جو راهي ٿيو. ٽي سال ۽ ستاويه ڏينهن گذرڻ کان پوءِ سيد حيدرشاه هرات ۾ ساه ڏنيءَ حوالي ڪيو.

هيءُ ٻار جڏهن جوان ٿيو هرات ويو پيءُ جي ملڪيت مان پنهنجي ڀن ڀائرن سيد محمد ۽ سيد حسن جيڪي هرات ۾ سيد حيدر جي ٻهرين گهرواريءَ مان هئا، کان حصو ورتائين. ان کان پوءِ پنهنجي چاچي سيد شرف الدين سان گڏ سنڌ موٽيو. سيد ميرعلي کي ٻه پٽ ٿيا هڪ سيد شرف الدين، جيڪو هالا قوم جو ڏهٽو ۽ ٻيو سيد احمد ترڪ قوم جو ڏوهٽو. سيد شرف الدين، جڏهن گهر ٻار وارو ٿيو ته جدا گهر ٺاهيائين، جنهن جو اولاد هاڻي متعلوي "شرف پوٽا" سڏجي ٿو. جڏهن ته سيد احمد جڏهن شادي ڪئي ته پنهنجي پيءُ سان گڏ رهڻ لڳو جنهن ڪري سندس اولاد پنهنجي ڏاڏي جي نالي سان مشهور آهي. انهن کي متعلوي "ميرڻ پوٽا" سڏجي ٿو. جڏهن ته سيد احمد جڏهن شادي ڪئي ته پنهنجي پيءُ سان گڏ رهڻ لڳو جنهن ڪري سندس اولاد پنهنجي ڏاڏي جي نالي سان مشهور آهي. انهن کي متعلوي "ميرڻ پوٽه" چوندا آهن."(1)

سيد شرف الدين، جنهن جي نالي پٺيان، شرف پوٽا پاڙو ٿيو تنهن جو هڪ پٽ هو سيد جراڙ (جلال) تنهن جي نڪَ مان وري جراڙيا جراڙپوٽا پاڙي جي هڪ شاخ وجود ورتو"(2) هن پاڙي جي هڪ شخص لال محمد شاه عرف لَلِهي شاه جي گهر عبدالڪريم شاه ڄائو. جيڪو پنهنجي درويشي ۽ دينداري، فڪر ۽ فهم، تصوف ۽ توڪل جي ڪري مشهور ٿيو. سهروردي طريقي جو سالڪ هو. سندس مريد ۽ معتقد تمام گهڻين جاين تي موجود هئا. جن مان ڪي غالباً بلڙيءَ واريءَ جوءِ ۾ هئا. جن جي محبت ۽ عقيدت جي ڪري عبدالڪريم شاه پنهنجي تعليم ۽ شاديءَ بعد متياريءَ مان لڏي وڃي اتي ويٺو. جنهن ڪري ان ڳوٺ کي "سيد پور" ۽ "للاٽي لوءِ" سڏيو ويو. پر جيئن ته اهو بلڙيءَ واري جوءِ ۾ هو انهيءَ ڪري پوءِ اهو ماڳ خود انهيءَ جوءِ جي نالي سان "بلڙي" سڏجڻ لڳو. ميون شاه ڪريم گهر ٻار عيال سوڌو زندگي جي وڏي عرصي تائين اتي رهيو. ۽ وفات به سن 1023 ۾ اتي ئي ڪيائين. هن سيد عبدالڪريم بلڙيءَ واري کي اٺ پٽ ٿيا. جن مان ڇئن کي اولاد ٿيو. جيڪو وڏيو ويجهيو ۽ ڏاڏي جي نالي سان سندن پاڙو ڪريم پوٽا ٿيو. سندس ٽئين نمبر فرزند جلال شاه جو پٽ هو سيد عبدالقدوس جن مان شاه عبداللطيف جو والد شاه حبيب ٿيو.(3)

شاه عبدالقدوس کي ٻه فرزند ٿيا: حبيب الله شاه (شاه حبيب) ۽ عبدالرشيد شاه جن ٻنهي کي اولاد ٿيو. دينداري درويشيءَ جي ورڇ حبيب الله شاه کي ملي. ميين شاه ڪريم بعد جملي ڪريم پوٽن ۾ شاه

---

1 سانگي، مير عبدالحسين: "لطائف لطيفي". صفحه: 21_22، انجمن مرڪز ثقافت شاه عبداللطيف ڀٽ شاه حيدرآباد، 1967ع

2 بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان "مقدمه شاهه جو رسالو شاه جو ڪلام" جلد: پهريون، صفحه: 3. شاه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاه، 1989ع

3 بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان "مقدمه شاهه جو رسالو شاه جو ڪلام" جلد: پهريون، صفحه: 4_5، شاه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاه، 1989ع

Scanned with CamScanner

حبيب ئي زهد ۽ عبادت، فقر ۽ فضيلت جو صاحب ٿيو. ڪريم پوٽن ۾ شاه ڪريم کان پوءِ شاعر بہ صرف شاه حبيب ئي ٿيو. شاه حبيب کي مٽياري شهر جي مست درويش هاشم شاه جيڪو پڻ جراڙ پوٽو هو يعني شاه حبيب جو عزيز هو. تنهن دعا ڪئي تہ توکي پٽ ٿيندو پر سندس نالو عبداللطيف رکجان". هڪ روايت مطابق درويش کيس چيو: حبيب مان لطيف جي بوءِ ٿي اچي." شاه حبيب کي جڏنهن پٽ ڄائو تہ ان جو نالو عبداللطيف رکيائين. پر اهو گذاري ويو. وري ٻيو پٽ ڄائو ان جو بہ نالو عبداللطيف رکيائين، پر اهو بہ گذاري ويو. وري ٽيو پٽ ڄائس تہ ان جو بہ نالو عبداللطيف رکيائين جيڪو پوءِ اڳتي هلي شاه عبداللطيف ڀٽائي سڏجڻ ۾ آيو.[1]

شاه عبداللطيف جي ولادت 1102هه ۾ ڀيئي پور ۾ ٿي. جيڪو ڪٽياڻ جي ڀرسان هڪ ڳوٺ آهي. شاه صاحب جي ڄمڻ جي جاءِ تي مسجد تعمير ٿيل آهي. هاڻي تائين اها نصير واه جي ڪناري تي آباد آهي.[2] پر ڊاڪٽر بلوچ گهڻي بحث مباحثي سان ثابت ڪيو آهي تہ شاه عبداللطيف "سئي قندر" واري مقام کان نمبر جي لام تي اتر اوله طرف شاه حبيب جي حويلي ۾ ڄائو نپنو. هيءَ هنڌ شهداد پور تعلقي ۾ آهي. شاه صاحب جي ولادت جو سال سيد غلام محمد گدا هن قطعي ۾ ڏنو آهي.

گدا سال توليد سلطان "بٽ"
شنيدم زهاتف "عنايت شعار" 1102هه

مڪتبي تعليم:

شاه عبداللطيف ٻن سڪي لڏن ڀائرن جي پويان ڄاول هئڻ ڪري گهر وارن کي تمام گهڻو پيارو هو جنهن ڪري وڏي لاڏ ڪوڏ سان پليو نپنو. والدين ننڍڙي لطيف کي پاڻ کان پري ڪري فوري طور تي ڪنهن مڪتب ۾ ڪونہ وهاريون البتہ سندس تربيت گهر ۾ ئي ٿيندي رهي جو نہ فقط شاه حبيب پاڻ علم ۽ نظر وارو هو پر لطيف جي والده بہ هڪ وڏيري ڦاتيري گهر مان هئي. البتہ جڏنهن لطيف چڱو وڏو ٿيو تہ شاه حبيب کيس قرآن پڙهڻ لاءِ اهڙن استادن وٽ وهاريو جيڪي پاڻ وڏا نيڪ پرهيزگار هئا. انهن استادن مان ميون نورمحمد ڀٽي هڪ هو. جنهن پوءِ لطيف کي مڪتبي تعليم ڏني ميون نورمحمد گنباٽ کان اٺ ميل پري ڳوٺ "وانئين" جو ويٺل هو. شاه حبيب جو محبتي ۽ معتقد هو شاه لطيف تڏهن پٽ اچي وسائي تہ پنهنجي استاد کي بہ سڏي پٽ تي اچي آباد ڪيائين ۽ سندس صحبت ۾ سکڻ ۽ پرائڻ جو سلسلو جاري رکيائين.[3]

شاه صاحب جي پڙهڻ لکڻ جي باري ۾ مختلف رايا ۽ روايتون مشهور آهن. هڪ راءِ اها آهي تہ الف کان پوءِ ٻيو اکر پڙهڻ لاءِ راضي نہ ٿيو. ٻي راءِ اها آهي تہ سندس ڪلام جنهن سطح جو آهي تنهن مان ان جو

---

1 بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش: "مقدمو شاه جو رسالو شاه جو ڪلام" جلد: پهريون، صفحو: 8_9، شاه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاه، 1989ع.

2 سانگي، مير عبدالحسين: "لطائف لطيفي" صفحہ: 29.

3 بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش: "مقدمو شاه جو رسالو شاه جو ڪلام" جلد: پهريون، صفحہ: 25، شاه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاه، 1989ع

Scanned with CamScanner

اڻ پڙهيو هئڻ قبول نہ ٿو ڪري سگهجي. هڪ روايت اها بہ آهي تہ شاهہ صاحب ڪهڙن جي مخدوم محمد ڏانهن ٺٽي تي اڳارسان هيءَ بيت لکي موڪليو

اڄ نہ اينڌس آءُ صبح اينڌس سپرين.
توتي جنهن جو نانءُ سوکٽي بار کهين جا

انهن سڀني ڳالهين کي مد نظر رکي مولانا دين محمد وفائي هيءَ راءِ قائم ڪئي آهي: شاهہ صاحب ظاهري استاد وٽ نندڍائي ۾ ڪجهہ ٿورڙو پڙهي فقط اکر شناس ٿيو آهي. باقي لکي ڪجهہ بہ نہ ڄاڻندو هو. پوءِ پنهنجي تجربن ۽ علمي صحبتن ۽ سنگت ۽ صحبت يا الاهي تجلي واري ڏات سان هن تي علمي بالوت ٿي آهي. جنهن ڪري انهيءَ زماني جي سرڪاري زبان فارسي ۾ پورو محاورو حاصل ڪيو اٿس ۽ صوفي سڳورن جا فارسيءَ ۾ ڪتاب سمجهڻ لڳو آهي. ۽ قرآن شريف جو هڪ نسخو جو هميشہ ساڻ هوندو هوس ان ۾ بہ هن صوفيانہ انداز ۾ ڪافي فڪر ۽ غور ڪيو آهي. جنهن ڪري پنهنجي ڪلام ۾ گهٽ مان گهٽ هڪ سئو کان وڌيڪ قرآن جون آيتون تلميح يا تضمين طور ڪم آنديون اٿس. اها سموري مٿس خدائي ڏات هئي جنهن کي صوفي لدني علم چوندا آهن.

روحاني تعليم:

ننڍ پڻ واري مڪتبي تعليم کان وڌيڪ شاهہ صاحب ڪجهہ نہ پڙهيو. شايد ان ئي سبب ڪري علي شير قانع کيس "امي" لکيو. جڏنهن تہ روحاني تعليم جو سلسلو ان کان پوءِ شاهہ صاحب پنهنجي والد جي سائي هيٺ اهڙيءَ طرح شروع ڪيو جو بقول قانع جي "امي هئڻ باوجود الله تعاليٰ ان جي دل جي پني تي جملي علوم نقش ڪري ڇڏيا."[1] تنهن کان سواءِ شاهہ صاحب پاڻ مرادو شاهہ عبدالڪريم جي درگاهہ تي پيرا ڪري ذڪر ۽ سماع ۾ شريڪ ٿي شاهہ ڪريم جي سلسلي کان واقفيت بہ حاصل ڪئي تہ ان سان گڏ ميين شاهہ عنايت وٽ شاهپور ۾ بہ وڃڻ لڳو هو ۽ سندس صحبت مان بہ خوب پرايو هئائين[2] بيان العارفين ۽ مثنوي رومي بہ اهڙا ڪتاب هئا جن پڻ شاهہ صاحب جي اندر جي صلاحيتن کي خوب جاڳايو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مطابق ڊاسوڙي جي عالم ۽ درويش محمد عارف جو فرزند محمد صلاح، جيڪو فارسيءَ جو ڄاڻو ۽ مثنويءَ جو پارکو هو. سو جڏنهن شاهہ عبداللطيف جو مريد ٿيو تہ غالبن شاهہ صاحب ڪانئس مثنوي پڙهائڻ ۽ ٻڌڻ جو سلسلو شروع ڪيو. جيڪو پوءِ زندگي جي پوئين دور تائين جاري رهيو.[3] شاهہ عبداللطيف پاڻ پروڙڻ ۽ پرجهڻ خاطر سنڌ جي انيڪ عالمن ۽ عارفن وٽ ويندو رهيو. مخدوم صابر ولهاريءَ وٽ بہ شاهہ صاحب جو وڏي چاهہ سان وڃڻ ٿيندو هو. مولانا دين محمد وفائي لکيو آهي تہ هو اويسي عارف هو ان هوندي بہ هن جون صحبتون جدا جدا طريقن وارن درويشن سان رهيو آهن. جيئن تہ مخدوم محمد معين ٺٽوي نقشبندي سان ملاقاتون هيس. ساڳي ريت سهروردي ۽ ڪبروي ۽ چشتي

---

1 قانع مير علي شير: "تحفة الڪرام صہ: 475

2 بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش: "مقدمہ شاهہ جو رسالو شاهہ جو ڪلام" جلد: پهريون، صفحو: 25، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاهہ، 1989ع

3 حوالو ساڳيو صفحہ: 26

مشائخن سان ملاقاتون ٿيس.[1] ان کان سواءِ شاه صاحب جون جن سنڌ جي عالمن ۽ عارفن سان ملاقاتون مشهور ۽ معتبر روايتن مطابق ٿيون سي هي ٓ آهن:

آخوند حاجي متين الدين سانوٽي هالن پراڻن جو. سيد شهمير شاه باقيل پوٽو مٽياروي. مخدوم عبدالباسط هالائي. حافظ ميون اسحاق درس مشائخ پوٽو. ميون محمد مبين ٽرائي. مخدوم دين محمد صديقي سهروردي سيوستاني، ميون محمد صلاح بن ميون محمد عارف مخدوم عبدالله آگرو ڪنڊيارو مخدوم محمد صديقي قريشي ڪوٽڙي ڪبير. فقير محمد عارف، ميان صاحبڏنو فاروقي، سچل جو ڏاڏو. مخدوم محمدي، مخدوم عبدالرحمن شهيد جو فرزند کهڙن وارو. چنهيه فقير اڄڻ. سيد محمد بقا لڪياري روضي ڌڻي جو والد. پير موسن شاه جيلاني "لوءِ مبارڪ" گهوٽڪي. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي. درويش ڏاتار ڏنو. مخدوم ٻاون شاه. ملتان جي سهروردي غوثيه درگاه جو سجاده نشين. ميان محمد صادق نقشبندي ٺٽوي. خواجه محمد زمان لواري وارو. مير سيد محمد عطا امير خاني ٺٽوي ۽ مخدوم محمد معين ٺٽوي.

شاه صاحب جو طريقت جو سلسلو:

شاه صاحب جو والد شاه حبيب مبين شاه ڪريم کان پوءِ ڪريم پوٽن ۾ تصوف جي قادري طريقي جو وڏي فيض جو صاحب بنيو. شاه عبداللطيف پڻ ڪانئن ئي قادري طريقي ۾ فيض ورتو ۽ سندس هٿ تي دست بيعت ٿيو. قادري سلسلي جي سند شاه صاحب کان وٺي پيران پير عبدالقادر جيلانيءَ تائين ۽ ان کان مٿي حضرت عليءَ تائين مير عبدالحسين سانگيءَ لطائف لطيفيءَ ۾ ڏني آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب چواڻي ان ۾ ڪانئس ڪجهه غلطيون ٿيون آهن. قادري طريقي جو شاه لطيف جو صحيح سند جو سلسلو ڊاڪٽر بلوچ صاحب ذڪر ڪيو آهي، جيڪو اصل ۾ مٽيارين جي عالم فاضل مشتاق متعلويءَ لکيو آهي. بلوچ صاحب ان تي پروسو ڪيو آهي ۽ مولانا دين محمد وفائيءَ پڻ لطف اللطيف ۾ ان کي اختيار ڪيو آهي. هتي پڻ اهو ذڪر ڪجي ٿو.

شاه عبداللطيف، شاه حبيب کان، اهو پنهنجي والد شاه عبدالقدوس کان، اهو پنهنجي پيءُ جمال شاه کان، اهو پنهنجي پيءُ شاه عبدالڪريم (بلڙيءَ واري) کان، اهو پنهنجي مرشد سلطان ابراهيم بهاري کان، اهو پنهنجي مرشد سيد احمد قادري حسيني حموي کان، اهو پنهنجي والد سيد علي هاشميءَ کان، اهو پنهنجي والد سيد بدرالدين يحيٰ کان، ان پنهنجي والد سيد ظهير الدين احمد کان، ان پنهنجي والد سيد شمس الدين ابو نصر محمد کان، ان پنهنجي والد قاضي سيد ابو صالح نصر کان، ان پنهنجي والد سيد حافظ ابوبڪر تاج الدين عبدالرزاق کان ان پنهنجي والد شيخ الاسلام حضرت غوث اعظم سيد محي الدين ابو محمد عبدالقادر جيلانيءَ کان، جيڪو قادري طريقي جو باني مباني هو.

شاه لطيف جو طريقت جو اويسي سلسلو:

شاه صاحب جيتوڻيڪ ظاهري طور قادري طريقو پنهنجي وڏي ڏاڏي شاه عبدالڪريم کان حاصل

---

1 وفائي دين محمد مولانا: "لطف الطيف" صفحو: 28

Scanned with CamScanner

ڪيو. پر سندن فيض جو اصل ڪمال سندن اويسي سلسلو هو. اهو ڪيترن ئي اڪابر صوفين جو شيوو رهيو آهي تہ ظاهري نسبت سان گڏ باطني روحاني نسبت ۾ اهي "اويسي" پڻ رهيا آهن. جيئن خود شاه ڪريم جو مرشد سلطان ابراهيم بهارو ۽ پاڻ شاه عبدالڪريم. ظاهري طور قادري سلسلي رکڻ باوجود "اويسي" پڻ هئا. ائين شاه عبداللطيف ڀٽائي پڻ "اويسي" سلسلي جو صاحب هو. سندن اويسي سلسلي سان نسبت جو ئي سبب هو جنهن سندن دل ۾ اهو خيال پيدا ڪيو تہ اويسي سلسلي بابت علماء ڪرام جو موقف معلوم ڪري عام ماڻهن جي دلين مان "اويسي" سلسلي بابت وهم ۽ وسوسا ڪيي سگهجن. ان خيال تحت شاه صاحب مخدوم محمد معين کي خط لکيو جنهن ۾ مختلف سوالن سان گڏ اويسي سلسلي جي باري ۾ پڻ پڇيائين. جو پوءِ مخدوم موصوف شاه صاحب جي خط جي جواب ۾ پنهنجو مشهور رسالو "رسالہ اويسہ" تصنيف ڪيو. جنهن جو ذڪر اڳتي پنهنجي جاء تي ايندو.

شاه عبداللطيف ۽ مخدوم محمد معين جا تعلقات:

مخدوم محمد معين ۽ شاه عبداللطيف جي پاڻ ۾ تعلق ۽ لڳ لاڳاپن جي نوعيت دوستي محبت ۽ اخلاص واري هئي. ٻئي بزرگ هڪ ٻئي جي ڪمالن ۽ فضائل جا معترف هئا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٻنهي بزرگن جي پاڻ ۾ تعلق جي باري ۾ جيڪو لکيو آهي، سو حقيقت جي نهايت بهتر ترجماني ڪري ٿو ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

هو نہ ڪنهن کي پنهنجي مريد ٿيڻ جي ترغيب ڏيندو هو نڪي پاڻ ڪنهن کي رسمي طور مريد ڪندو هو. اهي ماڻهو جيڪي سندس فيض واري صحبت ۽ رفاقت يا سندس عارفانہ ڪلام ۾ سمايل حقيقت ۽ هدايت کان متاثر ٿي ساڻس صدق ۽ اخلاص جو ناتو ڳنڍيندا هئا، تن جي عقيدت، سندس شفقت جي ڪري ڏيهون ڏينهن وڌندي ويندي هئي. سندس اهڙن ارادتمندن بلڪ عاشقن (عرف عام ۾ مريدن) جي صف ۾ اڻ پڙهيل توڙي پڙهيل ۽ عالم شامل هئا: مثلاً هڪ طرف مخدوم محمد صادق نقشبندي ۽ مخدوم محمد معين جهڙا ٺٽي جا وڏا عالم ۽ عارف شاه صاحب جا عقيدتمند ٿيا." [1]

ٻنهي بزرگن جي هيءَ محبت ۽ عقيدت هڪ طرفي نہ هئي. شاه لطيف بہ مخدوم موصوف سان محبت ۽ عقيدت رکندو هو ۽ مخدوم صاحب کي علمي ۽ شرعي معاملن ۾ سند ۽ اٿارٽي جي حيثيت ڏيندو هو. بلڪ مولانا دين محمد وفائي تہ ان راء جو آهي تہ شاه صاحب وحدت وجود جو جيڪو اونهو اڀياس ڪيو هو سو پڻ مخدوم محمد معين جي صحبت فيض اثر جو نتيجو آهي. مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو: ڀٽائي امي شاعر هو پر علامہ محمد معين جي لاڳيتن صحبتن جي باعث انهن سنڌي ڪلام ۾ وحدت الوجود جي مسئلي کي اهڙي لطيف پيرائي ۾ ادا ڪيو آهي. جنهن جو مثال ڪنهن ٻئي شاعر جي ڪلام ۾ ملڻ مشڪل آهي.[2] ان باري ۾ مولانا وفائيءَ لطف اللطيف ۾ لکيو آهي تہ:

---

1 بلوچ، نبي بخش، خان، ڊاڪٽر: مقدمو شاه جو رسالو شاه جو ڪلام (شاه عبداللطيف جي پنهنجي ڪلام جو سچو سربستو صحيح رسالو) صفحہ: 22.

2 وفائي دين محمد مولانا، مضمون: "علامہ محمد معين ٺٽوي" ماهوار "شعاع" ڪراچي مئي جون 1944ع

Scanned with CamScanner

شاه صاحب جڏهن هندو جوڳين جي سنگت مان ويدانيت فلاسافي يا "توهين تون" جي حقيقت معلوم ڪئي تہ انهيءَ ساڳيءَ شيءِ کي اسلامي تصوف جي ذريعي بہ هڪ وڏي مسلمان عالم کان معلوم ڪرڻ گهريائين. جنهن ڪري هنگلاج کان موٽندي ٺٽي ۾ اچي مخدوم صاحب جي خدمت ۾ رهيو. اها سندن سنگت پڇاڙيءَ تائين قائم رهندي آئي"[1] اويسي سلسلي بابت صوفين جي مسلڪ، ۽ انهن وٽ اهو ڪهڙي معنيٰ ۾ آيو آهي، ان بابت ۽ عالم برزخ ۾ ميت کان روحاني طور فيض وٺڻ بابت شاه لطيف جيڪو مخدوم موصوف کي خط لکي سوال ڪيو آهي سو بہ ان ڳالھ جو دليل آهي تہ شاه صاحب پنهنجي عمعصرن کان ميل جول ذريعي علمي ڏي وٺ ۽ استفادو ڪندو رهيو آهي ۽ ائين شاه صاحب مخدوم محمد معين کان بہ استفادو ڪيو

اويسي سلسلي بابت شرعي ۽ علمي وضاحت لاءِ شاه صاحب مخدوم موصوف کي جيڪو خط لکيو ان جو ان جي جواب جو تفصيل پنهنجي جاءِ تي اچي ٿو. نہ صرف اهو پر معلوم ٿئي ٿو. تہ شاه صاحب ۽ مخدوم موصوف جو پاڻ ۾ ملاقاتن جي ڊگهي سلسلي وانگر خط و ڪتابت جو ۽ سوال جواب جو بہ ضرور ڪو ڊگهو سلسلو جاري رهندو هو. اهڙن وڌيڪ خطن جي باري ۾ ڪا معلومات تہ نہ ملي سگهي آهي پر مخدوم محمد معين جي اهڙي هڪ ٻئي رسالي جو بہ علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ذڪر ڪيو آهي، جيڪو رسالو شاه عبداللطيف جي خط جي جواب ۾ مخدوم معين لکيو. علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ان رسالي جي مضمون بابت جيڪو لکيو آهي، تنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ علامہ جي نظر مان گذريل اهو رسالو رسالہ اويسيہ نہ هو ضرور اهو ڪو ٻيو رسالو ئي ٿي سگهي ٿو. قاسمي صاحب لکن ٿا:

مون کي هڪ دوست تازو هڪ فارسي ٻولي ۾، رسالہ جي شڪل ۾ جهونو مسودو ڏيکاريو. جنهن مان هيءُ معلوم ڪري منهنجي خوشيءَ جي ڪا حد نہ رهي تہ اهو رسالو شاه عبداللطيف جي گهري دوست محمد معين ٺٽوي جو لکيل آهي. جنهن جي خطبي ۾ پٽائي صاحب طرفان مخدوم معين ڏانهن فارسيءَ ۾ هڪ خط لکيل آهي. جنهن ۾ حديث "سيتفرق امتي" يعني جلد منهنجي امت ٽيهتر فرقن ۾ ورهائبي جن مان فقط هڪ گروھ ناجي يا ڇٽل هوندو" بابت تحقيق جي طلب ڪئي وئي آهي. ۽ خط ۾ مخدوم صاحب کي وڏن وڏن لقبن سان ياد ڪيو ويو آهي. مخدوم صاحب پٽائي صاحب جي سوال جو جواب هڪ رسالي جي شڪل ۾ ڏنو آهي جنهن جا اٽڪل ٽيهارو صفحا ٿيندا ان رسالي مان پتو پئي ٿو تہ شاه کي شريعت جو ڪيڏو نہ اونو هو."[2]

شاه عبداللطيف ۽ مخدوم معين جي ملاقات:

جيئن تہ ٻئي بزرگ هڪ ٻئي جا محبتي ۽ معتقد هئا ٻنهي بزرگن هڪ ٻئي جي صحبت جو اثر ورتو آهي، هڪ ٻئي کان پرايو سکيو ۽ فيض ورتو آهي. ان ڪري ظاهر آهي تہ ٻنهي جون ملاقاتون بہ تمام گهڻيون رهيون هونديون. جيئن شاه صاحب مخدوم موصوف سان ملاقات لاءِ ٺٽي ويندو هو جيڪا ڳالھ ڪيترن

1 وفائي دين محمد مولانا: لطف اللطيف، 1369ھ صہ: 77

2 قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامہ: "مقالات قاسمي" صہ: 662 مضمون: "شاه لطيف جو فلسفہ الاهيات" ڇاپو: 2002

Scanned with CamScanner

ئي دليلن سان ثابت آهي، تيئن مخدوم معين بہ شاہ صاحب وٽ ملاقات لاءِ ضرور ايندو رهندو هوندو، پر شاہ لطيف جو مخدوم موصوف وٽ وڃڻ، رهڻ ۽ رهاڻيون ڪرڻ وڌيڪ ثابت آهي. محمد سومار شيخ لکيو آهي تہ: ابوالقاسم نقشبندي، مخدوم محمد هاشم، ابراهيم آڏيلي توڙي لاڙ جي مشهور بزرگن سان شاہ صاحب جون گهڻيون ملاقاتون مئين ناري وٽ ننگر ٺٽي ۾ رهڻ وقت ٿينديون هيون. ٺٽي جا اڪثر عالم شاہ صاحب کي عزت ۽ احترام سان ڏسندا هئا ۽ ساڻس محققانہ ڪچهريون ڪندا هئا. لس ٻيلي ناني يا هيلاين جي ٽڪرين ۽ پڻ پنيور ڏانهن توڙي ڪينجهر ڏانهن، ڪاري توڙي لاڙ جي بندرن ڏانهن اتان ئي پنڌ پوندو هو. ڪيس لاڙ ۾ ونگو بدين، بلڙي، رهمڪي بازار کان پوءِ ٺٽو ئي مکيہ وينڪ جو ڪم ڏيندو هو.[1]

هيٺ سندن ڪجهہ ملاقاتن جو ذڪر ڪجي ٿو. سانگيءَ هيءَ راويت لطف اللطيف ۾ لکي آهي:

چون ٿا تہ وڏا نامور ۽ مشهور عالم گڏجي حضرت اولياء صاحب (شاہ صاحب) وٽ آيا. جن جو مک اڳواڻ: محمد هاشم ٺٽوي هو. جنهن جو لقب مخدوم آهي. سندن اچڻ جو مقصد اهو هو تہ حضرت جن پنهنجي مجلس ۾ راڳ جو رواج وڌو هو. تنهن کان ڪيس منع ڪن. تہ اهو شرع محمدي جي برخلاف آهي. جڏنهن عابدن ۽ زاهدن جي اچڻ جو آواز سندن ڪنن تي پيو تہ حڪم فرمايائون تہ تنبورا ڪٽي گهر ۾ رکي ڇڏيو ۽ پاڻ مثل چوڏهينءَ جي چنڊ جيان ستارن مثل فقيرن جي وچ ۾ ويهي رهيو. معترض نيٺ پهتا ۽ قدم بوسيءَ جو شرف حاصل ڪيائون. حضرت جن مهمانن سان سهڻو سلوڪ ڪيو. شاہ صاحب اڳرائي ڪري ڪائن پڇيو: جنهن وڻ مان عام نفعو هجي سو پاڻي نہ ملڻ جي ڪري سڪي وڃڻ وارو هجي. ۽ ناپاڪ ۽ گندي پاڻيءَ جو چشمو موجود هجي تہ ان پاڻيءَ مان وڻ کي پاڻي ڏجي يا ان کي نہ ڏجي تہ اهڙي جاء تي وڃي پهچي جو سڪي وڃي؟ عابدن ۽ زاهدن هڪ زبان تي چئي ڏنو تہ: ان ۾ ڪابہ خرابي ڪانهي تہ ان پليت پاڻيءَ مان وڻ کي پاڻي ڏجي." مسئلو جڏنهن حل ٿيو تہ گهر ۾ داخل طنبورن بنا ڪنهن وڄائڻ واري جي پاڻ مرادو وڄڻ شروع ڪيو. ائين ٿي ڀانيو تہ جهڙو ڪو ڪين وڄائي رهيو آهي."

ان تي اهل مذهب ناراض ٿي پيا تہ هيءَ ڇا ٿي رهيو آهي. جو شريعت جي خلاف ٿي رهيو آهي. اسان خاص ان جي منع ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيا آهيون ۽ هوڏانهن گهر ۾ فقيرن ڳائڻ شروع ڪري ڏنو آهي. حضرت جن ڪين موڪل ڏني تہ وڃو اندر جيڪو هجي ان کي گرفتار ڪيو. ۽ ڪيس ديني سزا ڏيو. سيئي ٽڪرا اندر ويا ڏٺائون تہ گهر جو صرف هڪ ئي دروازو آهي جنهن مان پاڻ داخل ٿيا آهن. باقي چارئي پاسا بند آهن. ڪوبہ وڄائڻ وارو ڪونهي. تنبورن پاڻ مرادو وڄڻ شروع ڪري ڏنو آهي. ان تي ڏاڍو حيران ٿيا. حضرت اولياء کان ان جو سبب پڇيائون. حضرت جن فرمايو تہ: جڏنهن اوهان کان مسئلو پڇيم تہ جائز آهي تہ احڪم الحاڪمين جي حڪم سان طنبورا پاڻ وڄڻ شروع ٿي ويا. ڇاڪاڻ تہ منهنجي دل حقيقي محبت جو وڻ آهي. جيڪو راڳ جي آواز تي ڏاپي ٿو.

انهن عالمن ۾ مخدوم محمد معين عرف مخدوم ٺارو بہ هو. سو ان ڏينهن حضرت اولياء جو حد درجي جو معتقد ٿيو. ۽ ساڻس ان حد جي محبت ۽ مودت حاصل ڪيائين جو اڪثر وقتن تي سندس ملاقات لاءِ ٺٽي ويندا رهندا هئا.[2]

---

1 شيخ، محمد سومار: "لطيف سائين جا لاڙ تان پيرا" صہ: 30، تنظيم فڪر و نظر سنڌ: 1986ع

2 سانگي عبدالحسين، لطائف لطيفي صفحہ: 100_101_102 انجمن مرڪز ثقافت شاہ عبداللطيف ڀٽ شاہ ضلع حيدرآباد

مولانا دين محمد وفائيءَ هيءَ راويت لکي آهي ته:

محمد امين فقير گراٽي ٺٽويءَ کان نقل آهي ته هڪ دفعي شاه صاحب ٺٽي ۾ مخدوم معين وٽ مقيم هو ۽ اهي ٻئي بزرگ گڏجي پير پٺي (شيخ حسينؒ ديبلي) جي مقبري تي آيا. توجه ڪرڻ کان پوءِ جڏهن ٻئي ڄڻا واندا ٿيا ته ٻنهي جو چهرو ملول ۽ غمگين هو. ان کان پوءِ شاه وجيه الدين جي مقبري ڏي متوجه ٿيا. تڏهن اتان ڏاڍي کليل چهري سان خوش خوش ٿي اٿيا. گراٽو فقير، جو ان وقت ساڻ هو تنهن پڇيو ته سائين اهو ڇا هو؟ جو پيرپٺي وٽان ڏکايل نموني اٿيا ۽ شاه وجيه الدين وٽان خوش ٿي موٽيا، ان جو ڪارڻ ته ڪو هوندو؟ فرمايائون ته شيخ پٺي جي روح اسان کي ٻڌايو ته هن وقت خدا جو ڪو به طالب ڪونه رهيو آهي. جنهن ڪري اسان کي ڏاڍو ڏک پهتو. ان کان پوءِ شاه وجيه الدين جي روح فرمايو ته هن وقت اوهان جا طالب به ملي سگهندا، جي اوهان کان خدا جي طلب ڪندا. ان دلاسي جي ڪري دل کي اٿت آيو.[1]

مخدوم معين ڏانهن ملاقات لاءِ ويندي هڪ عجيب واقعو:

سانگيءَ لکيو آهي ته: حضرت اولياءِ صاحب سنڌو دريا جي الهندي پاسي وارن جبلن جو سير ٿي ڪيو[2]. جيئن ته مخدوم ٺاري سان ملاقات جو ارادو هين، تنهن ڪري شهر ٺٽي جي راهه ورتائون. هلندي هلندي هڪ جاءِ تان سندن ڪنن تي هڪ سوز ۽ گداز وارو آواز پيو. آواز جي پٺيان هليا، جڏهن ويجهو پهتا ته معلوم ٿين ته هڪ شخص هڪ مصرع سندن تصنيف شريف مان پڙهي رهيو آهي. جيڪا هن طرح آهي:

"هيڪلائي هيل پورينديس پنهوءَ ڏي"

اتي اچي ڏٺائون ته هڪ شخص غار ۾ ويٺو آهي ۽ ڪنهن ڪنهن مهل دردناڪ آواز ڏئي رهيو آهي. اولياءِ صاحب متس سلام ڪيو ۽ احوال ورتائينس. ٻڌايائين ته: آءٌ اوٺي هيس. چند اٺن جي قطار تجارت جي سامان سان پيري آندم ٿي. جڏهن هالا ڪنڊي جي پرسان پهتس، جنهن کي پٽ ٽا چون، ان کان اڳيان

1 سانگي عبدالحسين، لطائف لطيفي صفحه 77 انجمن مرڪز ثقافت شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ضلع حيدرآباد

2 آڏواڻيءَ سنڌو درياءَ جي الهندي پاسي وارن جبلن جي سير کي ٿورو وڌيڪ کولي بيان ڪيو آهي. لکي ٿو:
هڪ ڏينهن، شاه، اوچتو ئي اوچتو بنا ڪنهن ٻڌائڻ چتائڻ جي جوڳين جي سنگ ۾ هنگلاج ڏانهن هليو ويو. ڏسجي ٿو ته هو ساڻن گنجي ٽڪر واري واٽ وٺي ويو هو. سندن صحبت ۾ ٽي ورهيه سفر ۽ سياحت ۾ رهيو جوڳين جي صحبت ۾ جيءَ کي انيڪ جفائو ڏنائين. جهاني تجربا پرايائين ۽ امله آتيڪ خزانا هٿ ڪيائين. هنگلاج ڏانهن ويندي جيڪي هنڌ ۽ مڪان ڏٺائين تن جو ذڪر سسئي وارن سرن، سرڪاهوڙي، سر رام ڪلي وغيره ۾ ڪيو اٿس. هنگلاچ کان موٽندي شايد ٺٽي کان سنڌو نديءَ وارو پتڻ اڪري مغلبين، لکپت، هالار دوارڪا، پوربند، جهوناڳڙه، گرنار ۽ گنيات گهميو آهي. چون ٿا ته ٺٽي ۾ مخدوم معين ۽ ٻين عالمن فاضلن سان به رهاڻيون ڪيائين. وطن ڏانهن ورندي جيسلمير ۽ ٿر به گهمندو آيو ٿو ڏسجي." (آڏواڻي ڪلياڻ، شاه جي زندگيءَ جو احوال شاه جو رسالو صه 4 مڪتبه اسحاقيه جهونا مارڪيٽ ڪراچي.) ان سفر ۾ ننگر ٺٽي ڏانهن ورندي ذڪر ڪيل واقعو پيش آيو. مولانا وفائيءَ به الهندن جبلن مان هنگلاج جو سير مراد وٺندي لکيو آهي: شاه صاحب جڏهن هنگلاج کان هيڪلو موٽندي ٺٽي ڏانهن آيو ٿي." (لطف اللطيف صه 63) هن مان ئي وفائي صاحب اهو خيال ورتو آهي ته شاه صاحب جڏهن هندو جوڳين جي سنگت مان ويدانت فلاسافي يا توهين تون جي حقيقت معلوم ڪئي ته انهيءَ ساڳيءَ شيءِ کي اسلامي تصوف ذريعي به هڪ وڏي مسلمان عالم کان معلوم ڪرڻ گهريائين. جنهن ڪري هنگلاج کان موٽندي ٺٽي ۾ اچي مخدوم معين جي خدمت ۾ رهيو." (لطف اللطيف صه 77)

Scanned with CamScanner

مون کي اهو آواز ڪن تي پيو. جنهن برهه جي باهه ٻاري وڌي آهي. سامان پنهنجي ساٿين جي حوالي ڪيم. بي اختيار اتاهون ڀڄي نڪتس. ڪڏهن به ڪنهن هڪ جاءِ تي آرام نه ٿو اچي. سرگردان پيو ٿو ڦران ۽ هيءُ مصرع منهنجي لاءِ وٿ آهي. جيڪا چئي رهيو آهيان. جڏهن ڪمزور ٿيس ته هن غار ۾ لٿس. جنهن کان پوءِ ٻاهر پير نه رکيو اٿم. رازق رزق ڏئي ٿو. ٿوري تي اڪتفا ڪري آسودگيءَ ۽ فارغ البالي‌ءَ جي زندگي گذاري رهيو آهيان. زندگيءَ جي لذتن کان دل ڀڳل آهي. ۽ تعلقات ۽ توسلات ڇڏي ڏنا اٿم. لباس کان بي نياز آهيان. جنهن وقت پريشان ٿيندو آهيان. ته پڙهندو آهيان ۽ تسڪين لهندو آهيان.

حضرت اولياءِ صاحب ساڻس ڪمال جون مهربانيون فرمايون. کيس چيائين: تون گهرين ته انهيءَ مصرع کان وڌيڪ توکي ٻڌايان ته بيت پورو ٿئي." عرض ڪيائين ته: ان کان وڌيڪ جي خواهش نه ٿو رکان." حضرت اولياءِ صاحب ٻي مصرع پڙهي، مصرع:

آڏا ڏونگر لڪيون، سوري سڄڻ سيل

ان شخص چيو اي شاه! الله جي واسطي جلد بيت پورو ڪر نه ته منهنجو نفس بي آرام ٿيندو ٿو وڃي. ۽ منهنجي واڳ هٿن مان ٿي وڃي. ۽ مون کي ڪنيو ٿو وڃي. تنهنجي ٻانهن کي آفرين هجي، جو اهڙو تازيانو هنيو اٿئي، جو پاڻ مان ٿو ڪڍين. حضرت جن ٽين مصرع زبان مان بيان ڪئي:

ته ڪر بيلياٽي ٻيل، سورپريان جا ساڻ مون.

ٽين مصرع ٻڌندي ئي ان شخص پنهنجي مٺي جان مٺي خيال تي محبت جي راهه ۾ فدا ڪري ڇڏي ۽ وڃي اصل سان واصل ٿيو. حضرت جن اهو احوال فقيرن سان ڪيو. فرمايائون ته ڪمال سوز ۽ دل جو خيال ائين وڌائڻ گهرجي جيئن پورهيت شخص اهل دل جي صحبت بنا منزل تي پهچي ويو. دفن ڪفن کان پوءِ پاڻ. شهر ٺٽي (مخدوم ٺاري ڏانهن) روانيا ٿيا. جڏهن به اتان گذرندا هئا ته سندس قبر تي ايندا هئا. ۽ سندس فقير به ويندا هئا.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، هڪ روايت، جيڪا موصوف ملاڪاتيارن جي بزرگ فقير محمد اسحاق کان سندس زباني ٻڌي، سا نقل ڪئي آهي. ته مخدوم محمد معين ۽ مخدوم محمد هاشم جا ديني مسئلن تي هڪ ٻئي سان سوال جواب ٿيندا هئا. هڪ ڀيري ڪنهن خاص مسئلي جي اهميت سببان مخدوم محمد هاشم پاڻ مخدوم محمد معين وٽ هو. ٻاهران دروازي کان جيئن ئي مخدوم محمد هاشم اندر گهڙيو ته شاه صاحب کيس ڏسي مخدوم معين کي چيو ته: اڄ مخدوم صاحب کي ڪوبه رد ڪڏ نه ڏجو جو سندس پيشانيءَ تي نبي ڪريم ﷺ جي چانو آهي." اهو ٻڌي، جيئن مخدوم محمد هاشم آيو ته مخدوم محمد معين اٿي سندس آجيان ڪئي. ۽ چيائينس ته: انهيءَ مسئلي تي اوهان سان اسان جو ڪوبه اختلاف ناهي." پوءِ مخدوم صاحب کي در تائين اماڻي آيو.

ٻن هندستاني نوجوان ڳائڻن جو قصو:

مير عبدالحسن سانگي لطائف لطيفيءَ ۾ ذڪر ڪيو آهي ته غلام شاه ڪلهوڙي هندستان مان ٻه ڇوڪرا، جيڪي علم موسيقيءَ تي ڪامل دسترس رکندڙ هئا. اهو سوچي ته: اولياءِ صاحب (شاه لطيف)

Scanned with CamScanner

راڳ جو شوقين آهي، انهن کي سنڌ گهرايائين ۽ شاه لطيف جي حوالي ڪيائين. ان ۾ اختلاف آهي ته ڪڏنهن آيا، جنهن جو سانگيءَ اهو فيصلو ڪيو آهي ته: اهي ميان نورمحمد جي حڪومت جي دور ۾ غلام شاه پنهنجي ڪوشش سان گهرايا.[1] پر سانگي لکي ٿو ته: انهن جي هٿ اچڻ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي." هنن ٻنهي چوڪرن بابت سانگيءَ اهو به لکيو آهي ته: شاه جي رسالي کي انهن چوڪرن مختلف سُرن ۾ ورهايو." "شاه صاحب هڪ هٿ جون آڱريون ٻئي هٿ جي آڱرين تي هڻندو هو. ان جي وزن تي ٻئي ڳائڻا (چوڪرا) طنبورو وڄائيندا هئا."[2]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ مضمون ۾ انهن ٻن هندستاني نوجوان ڳائڻن جا نالا به ذڪر ڪيا آهن لکيو اٿس: اٽل ۽ چنچل نالي به گويا دهليءَ مان هٿ آيا، جن کي غلام شاه ڪلهوڙي حضرت شاه صاحب ڏانهن موڪليو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان روايت کي شڪي روايت سڏيو آهي. بهرحال انهن ٻن گوين جا نالا اٽل ۽ چنچل هئا.[3]

مخدوم ابراهيم نقشبندي ٺٽويءَ القسطاس المستقيم ۾ انهن ٻنهي گوين جي مخدوم معين وٽ اجرت تي ڳائڻ جو ذڪر ڪيو آهي. لکي ٿو: (مخدوم موصوف) وٽ ان زماني ۾ ڳائڻ ۽ سازن وڄائڻ ۾ مشهور به قوال هڪ آنچل ٻيو چنچل اجرت تي رکيل هئا ۽ هڪ ڳائڻي نالي دوري نڪاح شرعيءَ تحت (وٽس رهندي هئي.) قوال ساز وڄائي مردن جي مجلس ۾ ڳائيندا هئا. جڏنهن ته ڳائڻي وٽس لهو جي طريقي تي ڳائيندي هئي، جڏنهن هو عورتن ۾ هوندو هو."[4]

بلوچ صاحب هڪ نالو "اٽل" ذڪر ڪيو آهي جڏنهن ته مخدوم ابراهيم آنچل لکيو آهي. سانگيءَ ۽ مخدوم ابراهيم ٻئي ٻڌائيءَ ۽ مخدوم معين جي دور کان گهڻو پوءِ جا آهن. بلوچ صاحب مطابق سانگيءَ جي ڪمزور روايت به ٻڌ سڌ تي ٻڌل آهي. لڳي ٿو ته مخدوم ابراهيم جي ڪنن تي به اهڙي روايت ٻڌ سڌ ۽ افواهه جي طور تي پئي هوندي.

آخري ملاقات:

سانگيءَ لکيو آهي ته: مخدوم ٺارو (محمد معين) جڏنهن فوت ٿيو ته حضرت (شاه صاحب) جن مڪليءَ جي مقام تي سندس جنازي ۾ پهتا." شايد سانگيءَ جو هيءَ بيان ڏسي مولانا عبيدالله سنڌيءَ لکيو: شاه محمد معين جڏهن فوت ٿيڻ لڳو ته پاڻ وصيت فرمايائين ته منهنجو جنازو تيار ڪري مسجد ۾ رکي ڇڏجو ۽ عبداللطيف جو انتظار ڪجو. شاه عبداللطيف سيلاني ماڻهو هو ڪهڙي خبر ته ڪهڙي سحرا ۾ هوندو ان کي ڪيئن اطلاع ملي ۽ ڪڏهن اچي پر جنازو تيار ٿيڻ کان سنت ئي پوءِ شاه صاحب اچي پهتو امامت ڪرايائين ۽ ان کان پوءِ چيائين: اڄ کان پوءِ ٺٽي سان اسان جو تعلق ختم ٿيو"[1]

---

1 سانگي مير عبدالحسين لطائف لطيفي ص 127

2 لطائف لطيفي، حڪايت نمبر 15 صفحو 106_107

3 بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش مضمون: سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ" مخزن شاهه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاه 2003ع

4 محمد ابراهيم مخدوم القسطاس المستقيم صف 147 (قلمي) مدرسه مظهر العلوم کڏو ڪراچي.

1 سنڌي عبيدالله مولانا: شاه ولي الله اور ان ڪي سياسي تحريڪ" صفحه: 139، المحمود اڪيڊمي لاهور.

Scanned with CamScanner

هن باري ۾ صحيح ڳالهه اها آهي جيڪا قانع تحفة الڪرام ۽ معيار سالڪان طريقت ۾ لکي آهي تہ:

صاحب العصر جناب سيد عبداللطيف "تارڪ" (ڀٽائي) پنهنجي ڳوٺ (ڀٽ) تي خادمن کي چيو تہ: "هلو تہ پنهنجي يار جي آخري ديدار لاءِ هلون." اهو چئي پاڻ ٺٽي آيا. ۽ محفل موسيقي منعقد ڪيائون. مخدوم موصوف بہ ان صحبت ۾ شامل ٿيو. محفل جي اوج ۾ ذوق ۽ جذب جي حالت ۾ اٿي اندر ويو. ۽ بنا دير ساهہ حق حوالي ڪيائين. مذڪوره سيد (شاه ڀٽائيءَ) جنازي ۾ شموليت کان پوءِ ڳوٺ واپس ٿيندي چيو تہ: سندن ئي وجه سان ٺٽي ۾ اچڻ ٿيندو هو. بس اڄ کان پوءِ اهو بند ٿيو."

مخدوم موصوف جي آخري ڏينهن ۾، شاه موصوف اچي راڳ جي محفل رچائي. راڳ ٻڌي مخدوم موصوف اهڙي حالت کي پهتو جو ساه صدقي ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو نہ رهيس. مخدوم جي هيءَ ڪرامت هئي تہ جنهن ڏينهن جنازو مڪليءَ ڪنيو ٿي ويا تہ سيد بہ جنازي جي پويان هلي رهيو هو. شمر جي پاسي کان اتفاق اهو ٿيو جو سيد جنازي کان پوئتي رهجي ويو. جنازي پاڻ مٿي ڪنيو ۽ منهن ان طرف ڪيائين. جيستائين سيد کي ويجهو نہ ڏٺائين، سڌو نہ ٿيو.... چون ٿا: شاه عبداللطيف جنازي کان موٽندي زبان ڪرامت ترجمان سان فرمايون: اسان جو هيءُ پنهنجي يار کان الوداع لاءِ آخري اچڻ آهي."[1]

ٿيو بہ ائين ئي شاه صاحب 1165ھ ۾ مخدوم معين جي وفات کان چار سال پوءِ فوت ٿيو پر وري ٺٽي نہ ويو. زندگيءَ جو باقي حصو ڀٽ تي ئي ياد الاهيءَ ۾ گذاريائين. ان وچ ۾ ٽن گنبذن واري مسجد تعمير ڪرايائين. جا 1162ھ ۾ جڙي راس ٿي. پاڻ مسجد ۾ سدائين پنج وقت نماز جماعت سان ادا ڪندو هو. پاڻ آڏو امام نہ ٿيندو هو. ٿي تسبيحون ذڪر جون صبح جي نماز ۽ ٻين نمازن لاءِ مقرر ٿيل هيون. هر جمعي جي رات ڀٽ شاه تي راڳ بہ باقاعدگيءَ سان ٿيڻ لڳو.

مخدوم معين جيان شاه صاحب جو سماع جي حالت ۾ فوت ٿيڻ:

آخري ڏينهن ۾ پاڻ سڀ الڪا لاهي ياد الاهيءَ ۾ محو ٿي ويا. ڪربلا ڏانهن سفر جو ارادو بہ ڪيائون پر اهو بہ ملتوي ڪيائون. سفر جو ارادو ڇڏي پورا 21 ڏينهن مراقبي ۾ هڪ هنڌ ويهي رهيا. انهن سمورن ڏينهن ۾ فقط ٻن ويلن جيترو کاڌو کاڌائون. هڪ ڏينهن مراقبي واري ڪوٺيءَ مان نڪري هڪ سئو گهڙن پاڻيءَ سان غسل ڪري وري اندر وڃي ويٺا. ٻاهران عارفانہ سنڌي ڪلام جو راڳ ٿيندو رهيو. برابر ٽي ڏينهن راڳ جي مجلس رهي. فقير بہ ايڏا محو جو هنن کي پتو ڪونہ پيو تہ هيءُ ڇا ٿي رهيو آهي. جڏهن ڪجهہ هوش ۾ آيا تڏهن وڃي ڏسن تہ شاه صاحب جي روح پاڪ جو پکي هن خاڪي پڃري مان پرواز ڪري چڪو آهي، پر ڪڏهن ۽ ڪهڙي وقت سو ڪنهن کي بہ پتو ڪونہ هو. پاڻ ائين ئي مراقبي ۾ ويٺل هئا.[1]

قانع لکيو آهي تہ: ان واقعي واري ڏينهن سندس ڪوڙمريدن سندس جدائيءَ تي ساه ڏئي ڇڏيو."[2]

---

1 قانع، مير علي شير: "معيار سالڪان طريقت" (قلمي) صفحہ: 207 راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي

1 سانگي مير عبدالحسين، لطف اللطيف صہ 192

2 قانع، مير علي شير: معيار سالڪان طريقت" صفحہ: 207

Scanned with CamScanner

باب ڇهون:

شعر۽ شاعري

مخدوم محمد معين اعليٰ پائي جو شاعر هو. مير علي شير قانع تحفة الڪرام ۾ لکيو آهي ته: محققانه شعر چوندو هو فارسيءَ ۾ تسليم ۽ هنديءَ ۾ "بيراگي" تخلص ڪندو هو." [1] مقالات الشعراء ۾ لکيو آهي: جيتوڻيڪ سندن شان ۽ ڪمالات جي نسبت سان، شاعري سندس رتبي کان گهٽ آهي، پر ڪمال جي فنن کي گهٽي کان گهڻو جمع ڪرڻ ۽ مقام جي تقاضا تحت چند شعر پيش ڪجن ٿا." اهي لفظ چئي قانع مخدوم موصوف جا چند شعر ذڪر ڪيا آهن، جيڪي هيٺ پنهنجي جاءِ تي ايندا. مخدوم موصوف پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪربلا جي شهيدن کي گهٽي کان گهڻو خراج تحسين پيش ڪيو آهي، سندس اهڙي ڪلام ۾ رباعيون، قصيدا، مرثيا ۽ سلام شامل آهن. نهايت لطيف خيال تمام سهڻي پيرائي ۾ پنهنجي ڪلام ۾ نظم ڪرڻ ۾ اعليٰ مهارت رکندو هو.

سندس اعليٰ ظرافت جو هڪ مثال ڊاڪٽر سڌا رنگائيءَ هن طرح بيان ڪيو آهي:

حضرت عليءَ جو لقب هو "اسدالله". ان جو برج به اسد آهي. علم فلڪيات جي ماهرن معلوم ڪيو آهي، ته "اسد" سج جو چمڪندڙ گرهه آهي ۽ سيني چمڪندڙن ۾ روشن ترين آهي. ۽ ڪجهه تاريخدان ان کي حضرت عليءَ جي خلافت سان به منسلڪ ڪيو آهي. ان کي مخدوم معين هنن خوبصورت لفظن ۾ بيان ڪيو آهي:

خورشيد ولايت ز بروج نشات
ميکرد سفر ز مشرق ذات و صفات
درنشه ڪامل اسد الله علي
خورشيد بخانه اسد يافت ثبات [2]

هڪ ٻيو لطيف تصور مخدوم موصوف پنهنجي شاعريءَ ۾ نظم ڪيو آهي، جنهن کي. ڊاڪٽر سڌارنگائيءَ هن طرح بيان ڪيو آهي:

نه ختم ٿيندڙ ڪائنات جي جهڳڙن يا ٽڪراون جي تاريخ ڪا هڪ ڏينهن جي ناهي. نه ئي هڪ سال يا صديءَ جي، اها ان شروعات سان گڏ شروع ٿي هئي، جيڪا دنيا جي لامحدود نظام جي شروعات هئي. خدا جي نه ڇهي سگهڻ واري خوشبوءِ جي محسوسات وارين خصوصيتن ڏانهن هڪ تبديلي هئي.

بيرنگ چو رخ نمود در پرده رنگ
اضداد بهم فتاد در زحمت جنگ

---

[1] قانع، تحفة الڪرام اردو صه: 94، سنڌي ادبي بورڊ 2007ع

[2] سڌارنگائي، ڊاڪٽر "persian poets of sindh" ص 58، سنڌي ادبي بورڊ 1956ع

Scanned with CamScanner

يک عين چو فرمود تجلي بدو طور
خود گشت عدوي خويش چون شيشہ وسنگ [1]

ان طرح مخدوم موصوف پنهنجي ڪلام ۾ اهڙيون ڪوڙ ساريون لطافتون ۽ تصور نظم ڪيا آهن، جيڪي سنڌس دستياب شاعريءَ ۾ ڏسي پروڙي سگهجن ٿا.

مخدوم موصوف جو شاعريءَ جو گهڻو ذخيرو دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. زماني جي ور چڙهي خبر ناهي موصوف جي شاعريءَ جو ڪيترو خزانو هو جو اسان کان گم ٿي ويو آهي. هيٺ ڪجھ دستياب شاعري ڏجي ٿي. [2]

شراب عشق تو از من جدا نخواهد شد
کہ دل بپهلوي من هست شيشہ بغلي.

قاضي عطاء الله تاجر بغداديءَ جي تتبع تي چيل غزل:

چو آهو نافہ ريزي از دم مردان دمي دارم
در اين بيدادي وحشت تاکہ قلاجي رمي دارم
خزانِ ڪثرت موهوم نتواند خراش من.
کہ رخسار گلم کز بحر وحدت شبنمي دارم
زپيچ و تاب کفر زلف ترسا بچہ اي شوخي
پريشان قبلہ گاهم کيش درهم برهمي دارم.
زفرياد نهان وفاش دستِ غمزه پردازي
رباب اضطرابم نغمہ زير و بمي دارم.
بيا دريوزه کن تسليم زآن تاجر کہ ميگويد
"ز اسباب جهان حاصل همين جنس غمي دارم."

سيد محمد عرف سيد قتو جي جواب ۾ هيءَ غزل چيائين:

علي ولي چو امام مبين ما شده بود
هرون تو سن افلاک زين ما شده بود
کہ گفت با دف و ني درسِ اينما امروز
کہ شکل سجده بهر سو جبين ماشده بود
ببزم ميکده رازِ ازل عيان ديدم
کہ چشم ساقي ما دوربين ماشده بود

---

[1] سڌارنگاڻي، ڊاڪٽر "persian poets of sindh" ص 89، سنڌي ادبي بورڊ 1956ع

[2] مخدوم موصوف جي شاعري مان ڪجھ رباعين دستياب ٿيڻ جو مهراڻ جي 1946ع جي اپريل مهيني جي شماري ۾ "قلمي نسخن جي ڳولا" جي عنوان هيٺ مضمون ۾ ذڪر مليو، پر خبر ناهي تہ اهي دستياب رباعيون ڪهڙي پاسي گم ٿي ويون، بورڊ مان انهن جو سراغ نہ ملي سگهيو آهي.

Scanned with CamScanner

جهان هوش بخود برده آن پري زادي
سحر ڪ يک دمکي همنشين ماشده بود
بزورِ بازوي مستي چو هستيم بشکست
ڪرشمہ ات کمکي در کمين ما شده بود
شهر عشق ز فتوي بربط و طنبور
سجود کوي خرابات دين ماشده بود
براي نقش خوش دين جعفري تسليم
زجوهرِ يمن. دل نگينِ ما شده بود
مباد هيچڪس خستہ دل ز ما تسليم
ڪ زيب خرقہ ما شيوه کمانداريست
کيست روباه ڪ از شير زيان صرفہ برد
عقل از چپقلش عشق زبون ميگردد. [1]

اي سبط نبي ترا بہ شر سنجيدند
رخساره سرِ معنيت نا ديدند
خاک قدمت فرشتہ در چشم کشد
اي آه سرت بخاک و خون ببريدند
هر آب شد آتش زلب پرنم تو
اي سبط نبي سوخت دو عالم غم تو
بدرست منير، نور پاش دوجهان
روئيکہ شود سياه در ماتم تو
خالي ز ملامتست و خالي از شين
آن دل ڪ بود مست ز عشق سبطين
نازد همہ کس بہ طاعت و نازش من
بر لعن يزيد است و تولاي حسين
اي سبط نبي وشنيءِ چشم بتول
برگير فراق دلِ حيدر ز رسول
آن ڪ بغمت نمرد دارد چہ جواب
فردا چو ازين دقيقہ گردد مسئول [2]

---

[1] صبا، محمد مظفر حسين، تذڪره روز روشن، صفحہ 132 مطبع شاهجهاني دارالاقبال ڀوپال
[2] سڌارنگاڻي، ڊاڪٽر صہ 88_89

Scanned with CamScanner

مير عبدالقدوس ڏانهن تعزيت ۾ لکيل رباعيون:

درتعزيت حسين زد جامہ بہ نيل
در سدره منتهي بشيون جبريل
تاکرد رسول شيشہ پر خون بر کف
خونست دل عيسي و موسيٰ و خليل
اي سبط نبي ترا بشر سنجيدند
رخساره سر معنيت ناديدند
خاک قدمت فرشتہ در چشم کشد
اي آه سرت بخاک و خون ببريدند
(1)

درپاء حسين خاک راهش دوجهان
از عشق سپند مجمرش عالم جان
امروز بماتمش سيہ روز شدم
با اون (؟) الي يا نجات الاکوان. (2)

مولانا عبدالرشيد نعماني دراسات اللبيب ۾ هيٺيان چند شعر ۽ رباعيون نقل ڪيون آهن:

واي قوم سايہ گير شجره ملعون حق
آن زقوم دوزخي بارش يزيد بد مآل
برملک. برجن وانس اين نوحہ آمد فرض عين:
هي غريب ڪربلا جان جهان شاه حسين
اي بد آن قومي کہ بهر آل سفيان باختند
نقد ايماني کہ باشد سکہ دار نامہ آل (3)
براي نقش خوش دين جعفري تسليم
زجوهر يمن دل نگين ماشده بود
مباد هيچ کسي خستہ دل زما تسليم
کہ زيب خرقہ ما شيوه کماندري ست
کيست روباه کہ از شير زباند صرفہ برد

---

1 هيءَ رباعي مٿي ڊاڪٽر سڌارنگاڻيءَ جي نقل ڪيل رباعين ۾ بہ شامل آهي.

2 قانع مقالات الشعراء صہ 650_651. هيءَ رباعيون مخدوم موصوف مير عبدالقدوس ڏانهن. تعزيت شهداء ڪربلا جي طور عزاداريءَ جي ڪن ڏينهن ۾، هڪ رقعہ ۾ لکي موڪليون. مير موصوف سنڌس جواب ۾ رقعو لکيو. ان ۾ ڪي رباعيون جواب طور مير موصوف بہ ڏانهس لکي موڪليون. جيڪي سنڌس تذڪري ۾ پنهنجي جاءِ تي ڏئي سگهجن ٿيون.

3 نعماني، عبدالرشيد. مولانا. مقدمہ دراسات صہ: 25

Scanned with CamScanner

عقل از چپقلش عشق زبون مي گردد
سگت را خون دل دادم ڪہ بامن آشنا گردد
ندانستم ز بخت بد ڪہ او ديوانہ خواهد شد
(1)

صد هزاران لعنت حق باد بر ابن زياد
صد هزار اندر هزاران برسر شمرلعين
آن دو ننگ صد هزار ابليس در ظلم و شقا
آن دو بازوي يزيد رجس راس الخاسرين
(2)

از ماتم حسين شده در نالہ جبريل
ڪردند قدسيان فلڪ جامہ را بنيل
گرچہ بري ست ذات حق از درد و گريہ
ذات نبي بگريہ بود نائب جبرئيل
(3)

رباعي، جنهن جي جواب ۾ مخدوم محمد هاشم بہ رباعي لکي
(4)

اي واعظ خوش ڪلام شيرين پيغام
منبر بسواد قيرگون ڪن بتمام
باروي سيہ خاڪ بسر فاش بگو
درتعزيت حسين صبر است حرام

قال علي ڪرم الله وجهہ: الصبر جميل الا عليڪ يا رسول الله."[5]

---

[1] مولانا نعمانيءَ مٿين مڙني شعرن جو اصل ماخذ نہ ڏنو آهي. هيءَ آخري شعر موصوف مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي حوالي سان نقل ڪيو آهي. مولانا سنڌيءَ اهو شعر "شاه ولي الله اوران ڪي سياسي تحريڪ" صفحہ 128 ۾ ڏنو آهي: پر ان جو بہ ڪو ماخذ نہ ٻڌايو اٿس. شعر مخدوم موصوف جي حوالي سان سائين جي ايم سيد بہ پنهنجي تحرير ۾ آندو آهي.

[2] عبدالرشيد، مولانا، مقدمہ دراسات اللبيب صہ 26

[3] حوالو ساڳيو ص: 52

[4] مخدوم معين جي هن رباعيءَ جي جواب ۾ مخدوم محمد هاشم هيءَ رباعي چئي:

اي عاشق صادق محب خوش نام در تعزيت حسين ڪن حزن مدام
با سوز دلت اشڪ هميريز ز چشم ليڪن ندهي راز محبت بعوام

قال رسول الله ﷺ الصبر نصف الايمان. رواه ابو نعيم في الحلية والبيهقي في شعب الايمان. وعن قيس بن عاصم. انہ قال لا ينوحوا فان رسول الله ﷺ لم ينح عليہ. رواه النسائي في سننہ

[5] قانع، مير علي شير: "مقالات الشعراء" صہ:841

Scanned with CamScanner

باب ستون:

علمي مقام

مخدوم محمد معين جي علمي ۽ روحاني رتبي جي بلنديءَ جا تنقيد ڪندڙ بہ اقراري هئا تہ سندس پنهنجا ۽ همعصر بہ قائل هئا. تذڪره نگارن پڻ سندس علمي رتبي جي وڏي ساراهہ ڪئي آهي. مير علي شير قانع تحفة الڪرام ۾ سندس علمي وڏائي هن طرح بيان ڪئي آهي.

"خداوند تعاليٰ هن ذات باوصف کي پنهنجي وقت جي مڙني فنون ڪمال جو ماهر پيدا ڪيو هو. معقول ۽ منقول ۾ وقت جو علامہ ۽ زماني ۾ لاجواب هو."[1]

مقالات الشعراء ۾ هن طرح لکي ٿو.

جامع علوم معقول ۽ منقول، اصولي ۽ فروعي علمن جو ماهر، علمي ۽ عملي حقيقتون کولي ڏيکاريندڙ ذهني ۽ فڪري مونجهارن جو شارح، وقت جو علامہ، دور جو وڏي مان وارو حقائق رباني ظاهر ڪندڙ هو."[2]

شاهہ فقير الله علوي شڪار پوريءَ ڪيس پنهنجي خطن ۾ 'عالم رباني' جي خطابن سان نوازيو آهي[3] ساڳيءَ طرح شاهہ ولي الله محدث دهلويءَ ڪيس وڏن ڪمالن جو مالڪ 'پڪن عالمن منجهان مک، وڏن محققن جو بهترين نمونو'، محققن جو مهندار ۽ گهري نظر رکندڙن جو سائين' الله تعاليٰ جي روشن عطائن سان نوازيل، عارف ۽ سڃاڻ، عقلي مشڪالتن کي کولي ڏيکارڻ جو ماهر ۽ ڪامل' ڪمال وارن جو مغز ۽ حال ۽ قال کي گڏڪندڙن جو پڳدار' الاهي علمن جو مظهر ۽ اڻ کٽ فيض جو سرچشمو' سڏيو آهي.[4]

شاهہ ولي الله صاحب جا پويان بہ جملا مخدوم معين جي تهائين منزل متاهين ۽ بلند ڏيکارين ٿا. جيڪو طريقت ۽ سلوڪ جو اعليٰ مقام ۽ مرتبو آهي. اهو آهي حال ۽ قال کي گڏ ڪرڻ وارو مقام. اڪثر طريقت جاصاحب ڪن خاص ڪيفيتن يعني وجد ۽ ڪشف جا مالڪ ٿيندا آهن. ۽ ان حالت ۾ جيڪو ڪجهہ ڏسندا آهن ان کي اهي "قال"يعني منقولي علمن (شريعت) جي مطابق بنائي نہ سگهندا آهن. ۽ سندن ڪشف ۽ حال واريون وارداتون ڪليون ڪلايون شريعت جون مخالف ٿي بيهنديون آهن. پر ڪي ڪمال جي اهڙي رتبي کي وڃي پهچندا آهن جو سندن "حال" "قال" جي موافق ۽ مطابق هوندو آهي. شاهہ

---

1 قانع، مير علي شير، تحفة الڪرام اردو صفحہ:693، سنڌي ادبي بورڊ، 2002ع

2 قانع مير علي شير، مقالات الشعراء، صفحہ: 123

3 علوه فقير الله شاهہ مڪتوبات شاهہ فقير الله صفحہ 8_109

4 دهلوي، ولي الله، شاهہ: خط شاهہ ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن، سنڌي ترجمون اٽڪپيل صہ: 18

Scanned with CamScanner

صاحب مخدوم معين کي هن رتبي وارن جو پڳدار ڪوٺيو آهي. الاهي علمن جو مظهر پڻ اهل ڪمال وارن جو هڪ تمام وڏو مقام آهي. ۽ هيءُ مقام اهڙيءَ هستيءَ لاءِ چُنبو آهي جنهن جي دل تي الاهي علمن ۽ اسرارن جو نزول ٿيندو هجي. هيءُ الهامي رتبو آهي، جيڪو هر هڪ کي نصيب نہ ٿيندو آهي. شاهہ ولي الله صاحب مخدوم معين کي نہ رڳو "الاهي علمن جو مظهر" پر اڻ کٽ فيض جو سرچشمو سڏي اهو بہ ڏيکاريو آهي تہ مخدوم معين پنهنجي فيض جا واهڙ وهايا.

شاهہ محمد عاشق ڦلتي سندس شان ۾ هيئن ٿو فرمائي:

شاهہ صاحب جو شاگرد، مخدوم معين، جيڪو اتي جي وڏن عالمن ۾ شمار ٿئي ٿو ۽ ڪتاب، سنت، مرني معقولي ۽ منقولي علمن ۾ مڪمل تبحر رکي ٿو. پڻ قوم (صوفين) جي اصطلاحن کان پوري واقفيت ۽ علم مڪاشفي جي ادراڪ ۾ ذهن ثاقب جو ملڪ هو."[1]

شاهہ عاشق جي هنن لفظن ۾ مخدوم معين جي معقولي ۽ منقولي علمن جي بلند مقاميءَ ۽ تصوف جي اعليٰ رتبي جي شاهدي ڏنل آهي. هيءَ تہ سندس اهي هممصر آهن جيڪي ساڻس مواقفت رکندا هئا. محمد هاشم ٺٽوي، جنهن سندس ڪتابن تي ڪوڙ سارا رد لکيا ۽ هيو بہ سندس شاگرد، پر مخالفت باوجود سندس علمي رتبي جو قائل هو. ۽ کيس نهايت فخر سان "سيدنا و مولانا و شيخنا المستغني عن الاطالة في المقال" جي لفظن سان ياد ڪري ٿو.[2] هڪ هنڌ کيس "سيدي و مولاي سلمڪم الله"[3] سان مخاطب ٿيو آهي.

مخدوم صاحب جو علمي ڪم سندن ڪمال جي اهڙي عظيم شاهدي آهي جنهن جي مٽ ٻي ڪابہ شاهدي نٿي ٿي سگهي. جنهن کي پڙهي ۽ پرکي هرڪو پارکو اندازو لڳائي سگهندو تہ مخدوم صاحب جو علمي ڪمال ڪهڙي درجي جو هو. ان ڪري پوئين زماني تائين جي هر محقق ۽ پارکوءَ جي راءِ سندن علمي ڪمال جو مشاهدو ڪرڻ لاءِ دليل بنجي سگهي ٿي. پوئين دور جي محققن مان صاحب نزهتہ الخواطر مولانا سيد عبدالحي حسني لکنوي سندس باري ۾ لکي ٿو.

احمد العلماء المبرزين في الحديث والڪلام والعربيہ... ڪان مفرط الذڪاء جيدالقريحة معدوم النظير في زمانہ رئسا في الحديث والڪلام ماهراً بالمعارف الادبية (حديث ڪلام ۽ عربيءَ جي ماهر عالمن مان هڪ هو. نهايت ذهين، وڏو هوشيار ۽ ڏاهو علم ۽ عرفان جو ماهر سندس زماني ۾ پنهنجو مٽ ۽ ثاني نہ رکندو هو. حديث ۽ ڪلام جو سرڪرده اڳواڻ ۽ ادبي ڏاهپ جو پڻ پارکو هو.)[4]

تذڪره علماء هند ۾ رحمان عليءَ بہ مخدوم معين کي اهڙن ئي لقبن القابن سان سڏيو آهي. لکي ٿو:

جامع جميع فنون معقول و منقول نحرير عصر علامہ وقت بود. باوجود ڪمالات علمي آشنا بحر معرفت بود[1]

---

1 ڦلتي محمد عاشق شاه، ماهوار الولي جنوري فيبروري 1959ع شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد

2 ٺٽوي محمد هاشم مخدوم، ڪشف الغطاء عن مايحل ويحرم من النوم والبڪاء" صفحہ:1، قلمي، قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو. (قلمي)

3 ٺٽوي، محمد هاشم مخدوم:" غايت مدارج الفڪ لعقدة تولهم اليقين لا يزول بشڪ" صفحہ:2 (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو.

4 حسني، عبدالحي، لکنوي، سيد: "نزهتہ الخواطر" صفحہ:351

1 منشي، رحمان علي، مولانا "تذڪره علماءٔ هند" صفحہ:

Scanned with CamScanner

صديق حسن خان قنوجي اتحاف النبلاء ۾ مخدوم صاحب جي استدلال ۽ تحقيق علميءَ جي تمام وڏي ساراهه ڪئي آهي. ڪيس "الشيخ الفاضل المحقق" جي لفظن سان سڏيو آهي.[1] فقهاء هند جي مصنف هنن لفظن سان سنڌس ساراهه جا ڏِڪ پريا آهن.

شيخ محمد معين سنڌي پنهنجي دور ۽ علائقي ۾ قرآن ۽ حديث جي فهم ۾ يڪتا، فقهه ۽ اصول فقهه تي عبور ۾ منفرد تحقيق ۽ ڪاوش ۾ ممتاز ذڪاوت ۽ فطانت ۾ بي نظير ۽ ادب ۽ شاعريءَ ۾ بهترين شهرت جومالڪ هو.[2]

مخدوم محمد ابراهيم خليل ٺٽوي تڪمله مقالات الشعراء ۾ سنڌس ذڪر هنن لفظن ۾ ڪيو آهي.

عمدة العلماء الربانين وقدوة المفسرين والمحد ثين.[3]

نہ رڳو اهو پر سنڌس وفات حسرت آيات تي جن شاعرن تاريخ وفات جا قطعات چيا، تن صرف تاريخي قطعا ئي نہ چيا، پر مخدوم محمد معين جي علمي مقام ۽ مرتبي کي پڻ خوبصورت پيٽا ڏنائون. محمد محسن ٺٽوي سنڌس علمي مقام کي هن طرح خراج تحسين پيش ڪيو آهي:

نورذهنش بمشکلات علوم
در شب جهل بدر ڪامل شد
باڪمالات ظاهري از فڪر
باطنش مظهر فضائل شد

محسن موصوف جي ذهن جي نور ۽ روشنيءَ کي علمن جي مشڪلاتن ۽ مونجهارن ۾ ڀاڱ اونداهي رات ۾ ڪامل ۽ مڪمل چنڊ سان تشبيه ڏني آهي ۽ چيو اٿس تہ فڪر جي ظاهري ڪمالن سان سنڌس باطن فضائل جو مظهر تي پيو هو. پنهنجي هڪ ٻئي قطعہ تاريخ ۾ محسن ڪيس "دليل قاطع هر علم چون سيف" جي لفظن سان پيٽا ڏني آهي. جنهن ۾ ڪيس حق ۽ باطل کي تلوار وانگر وڍي چِني ڌار ڪندڙ هستيءَ سان تشبيه ڏني اٿس.

ميان عنايت ڪيس پنهنجي قطعہ تاريخ ۾ هن طرح پيٽا ڏني آهي:

بي تو ماتم زده گانند خلائق يڪسر
بي تو در رونق علم ست علامات خمول

توکان سواءِ مخلوق يڪسر ماتم زده آهي. ۽ توکان سواءِ علم جي رونق ۾ ڏٻا اچي ويا آهن.

هيءَ سڀ ڳالهيون مخدوم موصوف جي علمي مقام ۽ مرتبي تي شاهد عادل آهن. پر، ان سان گڏ مخدوم موصوف جي علمي مقام ۽ مرتبي تي ان کان مٿاهين، حقيقي ۽ واقعي شاهدي مخدوم صاحب جا علمي تفردات، نقطا ۽ نظريات آهن. پاڻ علم حديث ۾ مختلف علمي رايا ۽ تفردات رکندو هو. ان کان

---

1 قنوجي صديق حسن خان "اتحاف النبلاء المتقين باحياء ماثر الفقهاء والمحدثين" صفحہ: 88 مقصد اول، اسامي ڪتب ومؤلفين باب الدال

2 ڀٽي محمد اسحاق: "فقهاء هند" جلد: 5 صفحہ: 233 اداره ثقافت اسلاميہ ڪلب روڊ لاهور

3 ٺٽوي، محمد ابراهيم، خليل تڪمله مقالات الشعراء" صفحہ: 185، طبع سنڌي ادبي بورڊ 1985ع

Scanned with CamScanner

سواءِ فقه، اصول فقه، فتويٰ ۽ شيعا سني مڪتبن ۾ اختلافي مسئلن بابت پڻ منفرد خيالن ۽ سوچن جو مالڪ هو. سندس هيءَ علمي تفردات سندس اعليٰ علمي مقام جي تمام مٿاهين چوٽيءَ جا راز فاش ڪندڙ آهن. ۽ سندس سوچ، شخصيت، فڪر ۽ فلسفي جي سمجهڻ ۾ مددگار پڻ آهن. اهي صرف هي ناهن جيڪي بيان ڪجن ٿا. هيءَ سندس وسيع خيالن منجهان "مشت نمونہ خروار" وانگر صرف سندس سوچن جي معمولي جهلڪ آهن. هيٺ سندس اهڙن خيالن کي پيش ڪجي ٿو:

فصل پهريون: علم حديث بابت نظريا

علم حديث بابت مخدوم موصوف جا نظريا حنفي مسلڪ جي عام نظرين ۽ عقائد جي اڪثر ڳالهين ۾ خلاف آهن. سندس هيءَ نظريا علمي حلقن ۾ عرصي کان تهلڪ خيز رهيا آهن. خاص طور مخدوم موصوف جي معرڪةالآراء تصنيف دراسات اللبيب جي ڇپجي اچڻ کان پوءِ، علم حديث بابت موصوف جي تفردات سندس هر هنڌ هاڪ ٻيهاري ڇڏي. هيٺ سندس انهن نظرين جي هڪ مختصر جهلڪ موصوف جي علمي مقام جو اندازو ڪرڻ لاءِ پيش ڪجي ٿي.

جڏهن فقيهن جو قول صحيح حديثن جي خلاف هجي:

مخدوم ٺارو هن معاملي ۾ اهو موقف ٿو رکي تہ جڏهن صحيح حديث ثابت ٿي وڃي تہ فقيهن جي قول مٿان عمل ڇڏي ڏيڻ گهرجي. سندس چوڻ آهي، تہ ان باري ۾ مون، مقدمہ شرح السفر ۾ شيخ دهلويءَ جي قول کان سواءِ ٻئي ڪنهن جو اهڙو قول نہ ڏٺو آهي، موصوف چوي ٿو تہ اسان جي زماني جا ڪي فقيہ صحيح حديث جي مقابلي ۾ مذهب جي روايت ڇڏڻ جي عدم جواز جا قائل آهن." سندس چوڻ آهي تہ: اسان جي زماني" جي لفظن مان منهنجي مراد دور حاضر ۽ اسان جو اڄوڪن ڏينهن جو زمانو آهي. هن کان اڳ جيڪي منهنجا معاصر گذريا آهن، جيڪي اسان جي مشائخ رحمة الله عليہ جي طبقي مان هئا، تن کان پڻ اسان ائين نہ ٻڌو آهي.[1]

چئن مذهبن جي نہ ڇڏڻ تي اجماع جو رد:

مخدوم ٺارو فرمائي ٿو تہ هيءَ وهم پيدا ڪيو ويو آهي تہ هن ڳالهہ تي اجماع منعقد ٿي چڪو آهي تہ هنن چئن مذهبن: حنفي، شافعي، مالڪي ۽ حنبلي مان ڪنهن کي ڇڏڻ نہ گهرجي ۽ مٿين تي انهن جي پيروي ڪرڻ واجب آهي." موصوف چئي ٿو تہ هن وهم کي بہ صحيح حديث جي مقابلي ۾ مذهب جي روايت ترڪ نہ ڪرڻ جي دليل طور ورتو ٿو وڃي (1) "علم ان ڳالهہ جو احاطو ڪري چڪو آهي تہ هن قول

---

1 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب" صفحہ 7 سنڌي ادبي بورڊ 1957ع

1 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب" صفحہ 11 سنڌي ادبي بورڊ 1957ع

Scanned with CamScanner

تي اجماع ڪونهي. جنهن ڪري ابن الهمام ان کي "التحرير" ۾ "بعض" ڏانهن منسوب ڪيو آهي، ۽ ابن امير الحاج "التحبير" ۾ ان جو تفسير اهو ڪيو آهي، تہ ان مان مراد ابن الصلاح آهي." [1] انهيءَ وهم جي غلط هئڻ جو مضبوط دليل اهو آهي تہ انهن جنهن اجماع جو ذڪر ڪيو آهي، اهو ان تي آهي تہ منع ڪيل مذهبن تي عمل نہ ڪرڻ گهرجي. ۽ تفرقي کان بچڻ گهرجي ۽ چئن مذهبن کان سواءِ ٻين ڏانهن تجاوز نہ ڪرڻ گهرجي. اهو اجماع هن ڳالھ تي ڪونهي تہ صحيح حديث سميت جيڪا بہ چئن مذهبن جي خلاف شئي هجي ان تي عمل نہ ڪجي." [2]

مخدوم محمد معين جو چوڻ آهي تہ: چئن مذهبن جا پيروڪار متاخر مصنف هن تي متفق آهن تہ، سندن مذهبن جي سندن امامن کان روايت جڏهن صحيح حديث جي خلاف هجي تہ، سيني جو متفقہ نيصول آهي تہ اها حديث ان جي مٿان حجت آهي. اها ڳالھ چئني مذهبن جي ڪتابن جو مطالعو ڪندڙن کان مخفي ناهي. جڏهن بہ انهن مان ڪو شارع صلي الله عليہ وسلم جي قول تحت محجوج ڏنو ويو تہ ان جي روايت کي ترڪ ڪرڻ واجب سمجهيو ويو آهي. ان جي مٿان انهن مان ڪن تصريح بہ ڪئي آهي. امام جعفر طحاوي باوجود ابو حنيفہ جي مذهب جي تصديق ڪرڻ ۽ سندس متمسڪات جي مرفوع ۽ موقوف حديثن مان تخريج ڪرڻ جي، جڏهن سندس قول کي مرفوع حديث جي خلاف ڏسندو آهي تہ، چوندو آهي: ابو حنيفہ جو قول باطل ٿي ويو." [3]

مخدوم موصوف لکي ٿو تہ: ڪن وڏن چيو آهي تہ: ابو حنيفہ جي پيروڪارن ۾ پنهنجي امام جي خلاف موقف رکڻ شافعي جي پيروڪارن کان گهڻو رهيو آهي" موصوف فرمائي ٿو تہ جڏهن شافعيءَ جي باري ۾ ائين آهي، جڏهن تہ ان سان سندس پيروڪارن گهڻو اختلاف رکيو آهي، تہ پوءِ مالڪ ۽ احمد جي باري ۾ ظاهر آهي تہ، گهٽ اختلاف جو هوندو ايستائين جو احمد سان اختلاف ويهن مسئلن کان مٿي ناهي. والله اعلم [4]

موصوف علامہ شعراوي جي ڪتاب "لواقع الانوار القدسيہ" جي حوالي سان لکي ٿو تہ: هن فقير جو عمل اهو آهي تہ جڏهن پنهنجي امام جي دليلن جو ضعف معلوم ٿي وڃي ۽ ٻئي امام جي مذهب جي دليلن جي صحت معلوم ٿي وڃي تہ پنهنجي امام جي عصبيت ڇڏي ڏجي. ڇاڪاڻ تہ امام اهو نہ چيو آهي تہ منهنجي هر معاملي ۾ تقليد ڪيو. ڇاڪاڻ تہ امام خطا کان معصوم ناهن. ۽ ڪن حنفين (فامسحو بوجوهكم وايديكم) جي باري ۾ چيو آهي تہ: حق شافعي جو قول آهي." (1) علامہ شعراويءَ جي ئي حوالي سان نقل ڪندي مخدوم موصوف لکي ٿو تہ امام ابو حنيفہ جو چوڻ آهي تہ: توهان تي منهنجي ڪلام مان فتوي ڏيڻ ايستائين حرام آهي، جيستائين منهنجي دليل کان واقف نہ ٿيو". موصوف لکي ٿو تہ ان مان

1 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب" صفحہ 12 سنڌي ادبي بورڊ 1957ع

2 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب" صفحہ 12 سنڌي ادبي بورڊ 1957ع

3 حوالو ساڳيو، درسہ ثالث، صفحہ 103

4 حوالو ساڳيو، درسہ ثالث صفحہ 105

1 حوالو ساڳيو درسہ ثالث صفحہ 106

Scanned with CamScanner

معلوم ٿيو تہ پنهنجي امام جي باري ۾ متعصب ماڻهو پنهنجي امام جي مخالفت ڪري رهيو آهي ۽ اهڙيءَ صورت ۾ مسئلي جي ذميواري امام جي سر تي نہ پر ان متعصب پيروڪار جي پنهنجي سر تي آهي. پوءِ ۾ جيڪو ماڻهو ان تي اصرار ٿو ڪري، تہ امامن جي مٿان ان جو گناهہ ناهي، قيامت جي ڏينهن اهڙن متعصب پيروڪارن کان سڀ کان پهريائين انهن جا امام برائت ڪندا. جيڪڏنهن گهرين تہ پڙهہ (اذ تبرا الذين اتبعو من الذين اتبعو) "جنهن ڏينهن امام پنهنجي پيروڪارن کان برائت ڪندا." [1]

مخدوم موصوف حنفين ۽ ٻين مقلدين جي هن خيال جي ترديد ڪئي آهي، جنهن ۾ اُهي اِهو اعتقاد رکن ٿا تہ: امام ابو حنيفہ وٽ مثال طور يا ٻين امامن وٽ هر مسئلي جو دليل آهي ۽ هر معارض جو جواب آهي." مخدوم موصوف جو چوڻ آهي تہ: ڳالهہ ائين ناهي بلڪ ڳالهہ اها آهي، جيڪا سنڌس پيروڪارن کان ثابت آهي تہ: امام ابو حنيفہ وٽ سنڌس زماني ۾ حديثون نہ پهچي سگهيون هيون." جيئن ڪن موقعن تي سنڌس پيروڪار چوندا آهن: هيءَ حديث کين نہ پهتي آهي." امام شعراوي چيو آهي تہ: امام ابو حنيفہ جو سنڌس گهٽي قياس جي باري ۾ عذر هيءُ آهي تہ. کيس پنهنجي زماني ۾ گهٽيون حديثون نہ پهتيون آهن." علامہ احمد بن عبدالسلام پنهنجي ڪتاب "رفع الملامة عن ائمة الاعلام" ۾ اهي حديثون، جيڪي خلفاء راشدين وٽ نہ پهتيون، ٻين صحابن وٽ پهتيون، سي ڳڻائڻ کان پوءِ چيو آهي تہ، هيءُ وسيع باب آهي، صحابہ کان جيڪي منقول حديثون آهن، تن جو تعداد تہ ڪُتُبِ جي لحاظ سان گهٽو آهي، البتہ صحيح حديثون، جيڪي صحابہ وٽ نہ پهتيون آهن، تن جو احاطو ڪرڻ ناممڪن آهي. اهي هزارن جي تعداد ۾ آهن". هيءُ طبقہ صحابہ جو حال آهي، جيڪي امت مان سڀ کان وڏيڪ علم وارا، سڀ کان وڏيڪ فقيہ، وڏيڪ متقي ۽ وڏيڪ فضيلت وارا هئا، تہ پوءِ جيڪي کانئن پوءِ وارا هئا، جيڪي کانئن گهٽ رتبي وارا هئا، تن کان ڪن حديثن جو مخفي ۽ غير معلوم رهجي وڃڻ تہ بطريق اولي ٿي سگهي ٿو. ان ڪري جيڪو اهو اعتقاد ٿو رکي تہ هر صحيح حديث هر هڪ امام کي پهتي آهي، يا ڪنهن مقرر امام کي پهتي آهي، سو غلط آهي. ان جي غلطي فحش ۽ قبيح آهي. ڪير اهو بہ نہ ٿو چئي سگهي تہ حديثون مدون ۽ جمع ٿي چڪيون آهن، ان ڪري امامن کان انهن جو مخفي رهجي وڃڻ ممڪن ناهي. ڇاڪاڻ تہ حديثن جو جمع ۽ تدوين ۽ سنت جا مشهور ديوان متبوع امامن جي گذري وڃڻ کان پوءِ مدون ٿيا آهن." [2]

هڪ مذهب ڇڏي ٻيو اختيار ڪرڻ:

مخدوم ٺارو ان وهم جو بہ انڪار ٿو ڪري تہ هڪ مذهب ڇڏي صحيح حديث تي عمل ڪرڻ ڪو ناجائز آهي." موصوف چئي ٿو تہ متاخرين جي متقدمين سان هن باري ۾ اختلاف جو جيڪو وهم ڪيو ويو آهي. تنهن مان بہ اها مراد ڪانهي تہ مذهب ڇڏي صحيح حديث اختيار نہ ڪجي (1) موصوف لکيو آهي تہ بعض علمائن پورو مذهب ڇڏي ٻئي مذهب کي اختيار ڪرڻ جا مثال بہ قائم ڪيا آهن: جيئن ابو

---

1 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب" دراسہ ثالث، صفحہ: 109

2 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب" دراسہ ثالث، صفحہ: 104

1 حوالو ساڳيو صفحہ 12 _ 13.

Scanned with CamScanner

جعفر طحاوي، شافعي مذهب ڇڏي حنفي مذهب اختيار ڪيو[1] مخدوم صاحب امام علائيءَ کان نقل ڪندي لکيو آهي ته: پنهنجو مذهب ڇڏي ٻيو مذهب اختيار ڪرڻ ٻن صورتن ۾ وڌيڪ ترجيح لائق آهي. هڪ جڏهن ٻئي امام جي مذهب ۾ وڌيڪ سختيءَ ۽ احتياط جي تقاضا موجود هجي. ٻيو جڏهن مخالف مذهب جي قول جي تائيد ۾ صحيح حديث مان دليل ڏسجي ۽ پنهنجي امام جي مذهب ۾ ان جي جواب ۾ ڪوبه دليل، جيڪو قوي معارض ۽ راجع هجي، سو نه ملي ته انهن ٻنهي صورتن ۾ پنهنجو مذهب ڇڏي ٻيو اختيار ڪرڻ وڌيڪ بهتر آهي. ڇاڪاڻ ته مڪلف نبي ﷺ جي پيروي ڪرڻ جو پابند آهي، ڪنهن ٻئي جو نه."[2]

غير مجتهد جي تقليد:

هن مسئلي کي موصوف هن طرح سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي: ته غير مجتهد عالم کي جيڪڏهن ڪنهن هڪ مسئلي ۾ به اجتهاد جو ملڪو حاصل ناهي ته اهو عام ماڻهوءَ وانگر آهي. ان تي تقليد لازم آهي. ان باري ۾ ڪوبه ڪلام ڪونهي، پر جيڪڏهن غير مجتهد مان مراد مطلق غير مجتهد آهي. اجتهاد مقيد جو رتبو حاصل هجيس يا نه.

زرڪشيءَ جي بحر ۾ آهي ته: علم ٻه قسم آهي. هڪ علم جو قسم اهڙو آهي، جنهن ۾ عام خاص ٻئي برابر آهن. جيئن متواتر ڳالهين جو علم آهي. ته اهڙي علم ۾ تقليد جائز ڪانهي. جيئن: رڪعتن جو تعداد: نماز جي تعيين، مائرن ۽ ڌيئرن جي حرمت ۽ لواطت، هنن ڳالهين جي معلومات عام ماڻهوءَ لاءِ ڏکي ڪانهي ۽ انهن جي معلومات عام ماڻهوءَ کي پنهنجي ڌنڌي ڌاڙيءَ ۾ رڪاوٽ جو سبب به ڪانه ٿيندي.

علم جو ٻيو قسم اهڙو علم آهي جنهن کي خاص ماڻهو ئي ڄاڻي سگهن ٿا. ان ۾ ماڻهو ٽي قسم آهن: هڪ قسم عام ماڻهو جو آهي. جمهور هن جا قائل آهن ته: ان تي شريعت جي مڙني فروعن ۾ تقليد واجب آهي. ٻيو قسم اهڙن ماڻهن جو آهي، جن ڪجهه معتبر علم حاصل ڪيا آهن؛ پر اهو اجتهاد جي رتبي کي نه پهتو آهي. ان باري ۾ ابن حاجب ان ڳالهه کي اختيار ڪيو آهي ته: اهو عام ماڻهوءَ وانگر آهي، ڇاڪاڻ ته اهو اجتهاد کان عاجز آهي." ڪن چيو آهي ته ان لاءِ به تقليد جائز ڪانهي، ڇاڪاڻ ته ان وٽ احڪامن جي ڄاڻڻ جي صلاحيت موجود آهي. ان ڪري ان تي احڪامن جي معرفت حاصل ڪرڻ واجب آهي ۽ ان کي عامي صرف سان ملائڻ غلط آهي. خاص طور مذهبن جي متبحرن پاڻ کي ڪڏهن به مقلد نه سڏيو آهي. ابو علي وغيره جن چيو آهي: ته اسان شافعيءَ جا مقلد ناهيون". اهڙيءَ طرح انهن کي مجتهدن سان ملائڻ به غلط آهي، ڇاڪاڻ ته مجتهد مجتهد جي تقليد نه ڪندو آهي..[1] آءٌ چوان ٿو ته زرڪشيءَ جي بحث جو خلاصو هيءُ آهي ته جن علمائن کان مذهب ۽ علم ماخوذ آهي، تن پاڻ کي عمل ۽ قول جي لحاظ کان مقلد نه سڏيو آهي عمل جي لحاظ کان هن طرح ته انهن دليلن ۾ بحث ڪري ترجيح واري صورت تي

---

1 حوالو ساڳيو صفحو _ 15
2 حوالو ساڳيو دراسة الرابعہ صفحو: 40_ 139.
1 ٺٽوي محمد معين، مخدوم: دراسات اللبيب صفحو 14.

Scanned with CamScanner

عمل ڪيو آهي. ڪن عالمن تہ سچو جو سچو مذهب ڇڏي ٻئي مذهب جي بہ تقليد ڪئي آهي. قول جي لحاظ کان هن طرح تہ جيئن ابو عليءَ چيو تہ اسان شافعي جا مقلد ناهيون" . اسان انهن لاءِ اهو چوندا سين تہ انهن کي جزوي مسئلن ۾ اجتهاد جو ملڪو حاصل هو تڏنهن اهي مجتهد آهن. جيتوڻيڪ ڪن مسئلن ۾ انهن اجتهاد ڪيو آهي تہ انهن تي ٻئي جي تقليد حرام آهي. اهو اجتهاد ۾ تجزي جو قول آهي. جمهور ان جا قائل آهن. ان ڪري جيڪڏنهن حديث تي عمل ڪرڻ اجتهاد جي باب مان تسليم بہ ڪجي تہ بہ ان لاءِ مطلق اجتهاد شرط هئڻ اسان قبول نہ ڪنداسين. بلڪ جزوي اجتهاد جو ملڪو رکندڙ بہ حديث ۾ اجتهاد ڪري سگهي ٿو. ڇاڪاڻ تہ ان کي جزوي اجتهاد جي قوت حاصل آهي. جيڪو چيو ويو آهي تہ اسان جي زماني ۾ ڪوبہ اجتهاد جو ملڪو رکندڙ بہ حديث ۾ اجتهاد ڪري سگهي ٿو. ڇاڪاڻ تہ ان کي جزوي اجتهاد جي قوت حاصل آهي.. جيڪو چيو ويو آهي تہ اسان جي زماني ۾ ڪوبہ اجتهاد جو صاحب ڪونهي، سو جيڪڏنهن اسان تسليم بہ ڪيون تہ ان مان مراد مطلق اجتهاد ٿيندو. جزوي اجتهاد مراد نہ ٿيندو. ڇاڪاڻ تہ جزوي اجتهاد کان ڪوبہ زمانو خالي نہ رهيو آهي. اسان جو زمانو پڻ ان کان خالي ناهي.[1]

مخدوم صاحب مٿي جيڪو ان سلسلي ۾ بحث ڪيو آهي، تنهن ۾ ان ڪجهہ اڪابرن جي راين کي سامهون رکي ڳالهايو آهي. باقي سنڌس حديث تي عمل ڪرڻ جي باري ۾ راءِ هيءَ آهي تہ "حديث تي عمل ڪرڻ اجتهاد جي باب مان ناهي، نہ ئي تقليد جي باب مان آهي." تقليد جي باب مان نہ هئڻ هن طرح تہ اصول فقه ۾ اهو بيان آهي تہ شريعت جي چئن حجتن مان ڪنهن هڪ تي عمل ڪرڻ تقليد نہ چئبو. تقليد اها آهي تہ ماڻهو ڪنهن جي ڳالهہ تي حسن ظن ۽ حسن اعتقاد جي طور تي عمل ڪري تہ هو شريعت جي دليلن کي وڏيڪ ڇاڻي ٿو ۽ ان جي معرفت وڏيڪ رکي ٿو ۽ تقليد نقليات ۾ صحيح ناهي هوندي. جيئن پنهنجي قياس ۽ پنهنجي اجتهاد تي عمل ڪندڙ مقلد نہ سڏيو ويندو آهي، اهڙيءَ طرح ڪتاب ۽ سنت تي عمل ڪندڙ پڻ مقلد نہ سڏيو ويندو. شارع جي پيرويءَ جي طور تقليد مصطلح تقليد ڪانهي. جڏنهن تہ حديث تي عمل ڪندڙ کان نفي ڪيل اهو آهي، باقي ٻهريون نہ. ڇاڪاڻ تہ اصطلاح ۾ اجتهاد چئبو آهي، فقيه جو شرعي حڪم مان ظن ۽ گمان جي تحصيل لاءِ ڪوشش ڪرڻ ڪي. ۽ ڪتاب ۽ سنت جي منصوص ۽ ان جي ظاهر تي عمل ڪرڻ اهڙو عمل ناهي جنهن ۾ فقيه ڪوشش خرچ ڪئي هجي، اهو تحصيل جي باب جي شئي ئي ناهي، ڇاڪاڻ تہ مذڪور ٽي شيون. ڪتاب، سنت ۽ ان جو ظاهر علم جون موجب آهن. ها البتہ سنت مان جيڪي آحاد آهن، سي طريق روايت جي ڪوتاهيءَ جي ڪري ظني آهن. اهو نفس سنت کان ٻاهر جو معاملو آهي، نفس سنت حجت آهي ۽ نفس اجتهاد ظن جو موجب آهي. علم جو موجب ناهي." اهوئي سبب آهي جو شارح عضدي چيو آهي تہ قطعيات ۾ اجتهاد نہ ٿيندو آهي.[1]

---

1 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب" صفحہ: 17_18

1 حوالو ساڳيو صفحہ: 23_24

Scanned with CamScanner

مخدوم صاحب فرمائي ٿو: تہ قطعيات مان مراد آهي ڪتاب، سنت ۽ اجماع مان جيڪو دلالت ۾ قطعي هجي. نہ تہ محتمل ڪلام مان جڏهن هڪ پاسي کي ترجيح ڏبي تہ ان ۾ بہ اجتهاد کي دخل ٿيندو ۽ اهو اجتهاد تي عمل ٿيندو. جيئن اهو فرق واضح آهي. ان ڪري جيئن نبي صلي الله عليہ وسلم جن جيڪو الله کان ورتو سو علم آهي، جيڪو اجتهاد ۽ تقليد کان پاڪ آهي. تيئن صحابہ رضي الله عنهم جيڪو نبي صلي الله عليہ وسلم جن کان روبرو ورتو آهي، سو علم آهي، نہ ظن آهي، نہ تقليد.. ان طرح هر اها شئي جيڪا نبي ﷺ جن کان پهچي، شرط آهي تہ صحيح پهچي، منسوخ ٿيل نہ هجي ۽ ان سان ڪو معارض بہ نہ هجي، ۽ دلالت ۾ ڪوبہ احتمال نہ رکندي هجي. اها شيوخ فن کان روبرو ورتل هجي يا ڪتب مرويہ کان ورتل هجي، شرط آهي تہ مروي ڪتابن جا نسخا صحيح هجن تہ اها شيءِ علم آهي، ظن ناهي ۽ ان تي عمل ڪرڻ ائين واجب آهي جيئن نبي صلي الله عليہ وسلم جن کان صحابہ ڪجهہ ٻڌڻ کان پوءِ ان تي عمل ڪرڻ کي واجب سمجهندا هئا. هيءَ ئي فقيهن ۽ محدثن جي هن متفق عليہ قول جي معنيٰ آهي تہ: نبي ﷺ جن کان جيڪا شيءِ صحيح طرح منزل هجي، ان تي عمل ڪرڻ واجب آهي." [1] هن جڳهہ تي مصنف هڪ عجيب ڳالهہ لکي آهي تہ: آحاديثن جي سند ۾ جيڪو ظن پيدا ٿيو آهي اهو انهن کي صحيح حديث هئڻ کان خارج نہ ڪندو." بهرحال اڳتي لکي ٿو تہ جڏهن صحابي نبي ﷺ جن کان ڪا شيءِ ٻڌي ۽ ان جي مراد سمجهي تہ ان تي فوري طور تي عمل ڪرڻ واجب ٿي ويندو آهي بنا ڪنهن عالم صحابيءَ کان سوالن ڪرڻ جي، تيئن جڏهن مڪلف ڪنهن صحيح حديث تي اطلاع حاصل ڪري وٺي تہ ان تي ان کي عمل ڪرڻ واجب آهي. جيئن صحابيءَ تي نبي صلي الله عليہ وسلم جن جو قول ٻڌڻ کان پوءِ ڪنهن ٻئي صحابيءَ جي قول جي ڪري عمل ڇڏڻ حرام آهي تيئن مڪلف تي بہ عمل ۾ توقف ڪرڻ ۽ حديث تي عمل ڇڏڻ حرام آهي." [2]

مخدوم رحمةالله عليہ جو چوڻ آهي تہ حديث تي عمل اجتهاد تي موقوف ناهي، ڇاڪاڻ تہ حديث تي عمل ڪرڻ اجتهاد جي باب جي شيءِ ناهي." [3] اهڙيءَ طرح سندس چوڻ آهي تہ حديث تي عمل ڪرڻ لاءِ حديث جي فنن جو ڄاڻڻ بہ ضروري ناهي، نہ ئي صحيح ضعيف جو ڄاڻڻ ضروري آهي. نہ ناسخ منسوخ جو ڄاڻڻ ضروري آهي. موصوف اهو اقرار ٿو ڪري تہ اڄوڪي زماني ۾ اهڙا ماڻهو خاص طور اسان جي ملڪ ۾ موجود ڪونهن، جيڪي حديث جو فن ۽ صحيح ۽ ضعيف، ناسخ ۽ منسوخ جو علم رکنداهجن.: پر سندس چوڻ آهي تہ حديث تي عمل لاءِ اهو شرط ناهي. [1] موصوف لکي ٿو تہ حديث تي عمل حديث جي علمن جي معرفت تي موقوف ضرور آهي پر انهن علمن جو احاطو ڪرڻ ضروري ناهي بلڪ مروي مدون ڪتابن تي اطلاع حاصل ڪرڻ ئي ان لاءِ ڪافي آهي، جن ڪتابن ۾ حديث سان متعلق هر ننڍي وڏي جزي محدثن شامل ڪري ڇڏي آهي. هر حديث بابت انهن لکي ڇڏيو آهي تہ ان جي پوزيشن ڪهڙي

---

1 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب صفحہ: _ 25

2 حوالو ساڳيو صفحہ: 26

3 حوالو ساڳيو صفحہ: 35

1 دراسات اللبيب 38_39 ملخصًا.

Scanned with CamScanner

آهي، موصوف اهڙن ڪتابن جي دستياب نہ ٿي سگهڻ يا انهن کي سمجهي نہ سگهڻ جي عذر کي بہ قبول نہ ٿو ڪري ۽ چئي ٿو تہ جيڪڏهن اڄوڪي زماني ۾ حديث جا حافظ ۽ اصول جا مشائخ نہ رهيا آهن، تہ انهن جا علم مدون موجود آهن. ۽ انهن جا شرح هر زماني ۾ ٿيندا رهيا آهن. انهن تي حاشيا ۽ تعليقات موجود آهن. بس انهن مدون ڪتابن جي هوندي ڪنهن بہ ٻئي عذر کي قبول نہ ٿو ڪري سگهجي.[1]

اجتهاد ۽ قياس:

اهو چوڻ غلط آهي تہ اجتهاد ۽ قياس هر صورت ۾ ضروري آهن. انهن جي هر ڳالهہ ۾ شروع کان توڙي پڇاڙيءَ ۾ هر صورت ۾ ضرورت پوندي، ان ڪري بس قياس ۽ اجتهاد کي ئي اول ۽ آخري سمجهي قبول ڪرڻ گهرجي ۽ حديث تي عمل ڇڏي ڏجي. البتہ هن طرح چوڻ صحيح ٿيندو تہ: ضرورت وقت اجتهاد ۽ قياس کي اختيار ڪرڻ گهرجي." ضرورت جو مطلب آهي تہ: جڏنهن حڪم ڪتاب ۽ سنت ۾ نہ هجي." ان طرح قياس ۽ اجتهاد جي پڇاڙيءَ ۾ ضرورت پوندي آهي. جڏنهن نص موجود نہ هجي. شروع ۾ ئي انهن تي عمل ڪرڻ واجب ناهي. جڏنهن نص موجود هجي تہ قياس ۽ اجتهاد جي ضرورت نہ رهندي[2]

"اهو چوڻ بہ غلط آهي تہ اڪثر جيڪي واقعا نوان پيدا ٿين ٿا، انهن بابت حديث ۾ رهنمائي موجود ناهي. جنهن ماڻهوءَ کي صرف هڪ ڪتاب سنن ابو داؤد تي عبور حاصل آهي، تنهن کي خبر آهي تہ حديثن ۾ ڪيترا نہ عجيب ۽ نادر مسئلا موجود آهن، جيڪي فقه جي ڪوڙ ڪتابن ۾ بہ ڪونہ ملندا. ان ڪري ئي امام غزالي چيو آهي: تہ سنن ابوداؤد اجتهاد جي مواد جو خزانو آهي." ٻئي هنڌ چيو اٿس مؤمن لاءِ مصحف (قرآن شريف) ۽ سنن ابو داؤد ڪافي آهي." هيءَ صرف حديث جي هڪ ڪتاب ابو داؤد جو حال آهي، تہ پوءِ ٻين حديث جي مشهور ۽ غير مشهور کي گڏائي ڏسبو تہ پوءِ ان جي ڪهڙي صورت بيهندي، رهيو سوال تمام گهرن فروعن ۽ ڏکين صورتن جو جن جي اڪثر ڪنهن کي ضرورت بہ ڪانہ پوندي آهي، تن بابت فقه حديث جواب ڏيڻ کان قاصر آهي تہ اهو اهڙو سوال آهي جنهن جي جواب ڏيڻ جي ضرورت ئي ڪانهي." ڇاڪاڻ تہ اهو سلف صالح وٽ مڪروهہ آهي، جو نبي ﷺ کان اهڙي قيل ۽ قال ۽ گهڻي سوال کان منع نقل ٿيل آهي. اهڙين جزئين ۽ فرعن جو ڄاڻڻ بهتر ناهي. ان ڪري انهن بابت سوال ڪندڙ ۽ جواب ڏيندڙ مفتي ٻئي ڪراهت جي حڪم ۾ برابر آهن. ان ڪري تمام اونهن ۽ نادر الوقوع فروعن ۽ مسئلن جو تمام بعيد قياسن جي ذريعي استخراج مڪروهہ آهي. جڏنهن تہ فتوائن جي ڪتابن ۾ اهڙن فضول مسئلن جو تعداد تمام گهڻو هوندو آهي.[1]

ڪراهت جي تائيد هن مان بہ ٿئي ٿي تہ قياس کي جائز چوندڙ وٽ بہ اهو صرف ان وقت جائز آهي جڏنهن نص جي نہ هئڻ جي صورت ۾ ان جي ضرورت پيش اچي. ضرورت پيش نہ آئي تہ اهو جائز نہ ٿيندو. قياس جي انڪارين وٽ تہ شارع جو نص نہ هئڻ جي صورت ۾ قياس جي بجاءِ هڪ ٻي واٽ آهي، اُها

---

1 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب 39_ 40_ 41 ملخصا.

2 حوالو ساڳيو صفحہ 41 ملخص

1 ٺٽوي، محمد معين: "دراسات اللبيب" صفحہ: 42

Scanned with CamScanner

اِها تہ اُهي قياس جو رستو ڇڏي اجتهاد ڪندا آهن ۽ دلالتن جي اهڃاڻن وجهن ۾ غور ڪندا آهن. جن ڪي قِياس جي داؤد ظاهريءَ ڪانسواءِ مڙني انڪارين ثابت ڪيو آهي. هن طرح تہ اهي جڏهن انهن دلالتن لاءِ ڪنهن مثال ۾ غور ڪندا آهن تہ اهي مثال جلي قياس سڏيا ويندا آهن. ان ڪري بعض اصحاب شافعيہ دلالت النص کي قياس جلي سڏيو آهي. دلالت النص جي هن طريقي ۽ قياس ۾ فرق اهو آهي تہ دلالت النص جو مفهوم لغت جي اعتبار کان آهي ۽ قياس جو مفهوم راءِ جي اعتبار کان آهي.[1]

مخدوم محمد معين جي راءِ:

دلالت النص ۾ قياس جي هن مسئلي ۾ مخدوم موصوف جي پنهنجي راءِ قياس جي انڪارين واري ڪانهي. موصوف ان مسئلي جي باري ۾ پنهنجي راءِ بيان ڪندي لکي ٿو: "منهنجي نظر ۾ حق اهو آهي تہ نص منجهان معنيٰ سمجهڻ جي لاءِ صرف لغت ڪافي نہ ٿي ٿئي بلڪ ان لاءِ باريڪ ۽ خفي راءِ جي قسم جو بيو فهم بہ تمام ضروري آهي. جيئن لفظ: "اف" صرف لغت جي بنياد تي مارڻ يا گار ڏيڻ سان جيڪو ايذاءُ پيدا ٿيندو آهي، ان تي دلالت نہ ٿو ڪري، بلڪ سمجهڻ وارو ٻنا ڪنهن مونجهاري جي الله جي قول (فلاتقل لهما اف) منجهان ايذاءُ جي معنيٰ سمجهندو. اها لفظ جي جيڪا دلالت آهي، سا قياس جلي آهي، جيئن بعض شافعين چيو آهي، ان دلالت ۽ قياس ۾ فرق اهوئي آهي، جيڪو قياس خفيءَ ۽ جليءَ ۾ فرق آهي. ان ڪري داؤد ظاهريءَ ڪان سواءِ قياس جا جيڪي بہ انڪاري آهن ۽ دلالت النص کي ثابت ٿا مڃن، سي سڀ جو سڀ قياس جليءَ جا قائل آهن. ان ڪري انهن جي قياس جي انڪار مان مراد قياس خفيءَ جو انڪار آهي.[2]

عبادت ۾ قياس:

قياس جي معاملي ۾ هڪ اهم ڳالهہ/ بحث اهو بہ آهي تہ قياس سان تعبد جائز آهي يا نہ. مخدوم موصوف ان سلسلي ۾ لکيو آهي تہ:

جمهور فقيهن ۽ متڪلمن چيو آهي تہ قياس سان تعبد عقل جي لحاظ سان جائز آهي. جڏهن تہ مڙني شيعن ۽ نجدين ڪان سواءِ خارجين، جن ۾ ابراهيم نظام بہ شامل آهي ۽ معتزلن جي هڪ بغداد جي جماعت چيو آهي تہ قياس ذريعي تعبد جو ورود عقل جي لحاظ کان ممتنع آهي. جڏهن تہ مڙني ظاهرين، حديث جي مشائخن، قاشاني، داؤد ظاهري ۽ سندس پٽ محمد ۽ نهرواني چيو آهي تہ اهو عقل جي لحاظ کان ممتنع ناهي، پر شريعت ۾ ان جي ذريعي تعبد وارد نہ ٿيو آهي. بلڪ قياس تي عمل کان منع ڪئي وئي آهي. ان ڪري قياس جي ذريعي تعبد باطل چئبو ۽ بعض وڏا محدث عارف بہ ان راءِ سان اتفاق رکن ٿا. جن سيني کي ان معاملي ۾ اهل بيت جي ٻارهن امامن ۽ سندن پيروڪارن سان "قدوه حسنة" حاصل آهي. جيڪي قياس کي جائز نہ ٿا سمجهن.

---

1 حوالو ساڳيو صفحہ: 43

2 حوالو ساڳيو صفحہ: 44

Scanned with CamScanner

اها ڳالهہ شيخ قطب وقت عبدالوهاب شعراني جهڙي ثقي ۽ عادل شخص جي لواقح ۾ روايت سان ثابت ٿئي ٿي. موصوف امام جعفر صادق کان روايت ڪئي آهي تہ ان امام ابو حنيفي کي چيو تہ: مون وٽ خبر پهتي آهي تہ تون قياس ٿو ڪرين، قياس نہ ڪر! ڇاڪاڻ تہ جنهن پهرئين شخص قياس ڪيو سو ابليس هو.“ اهل بيت امامن مان هڪ جو مذهب سيني جو مذهب هوندو آهي.... جڏهن اهل بيت امامن جو مذهب بہ اهو هجي، حديث جي تمام وڏن مشائخن جهڙوڪ فن جي امامن جي بادشاه ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بخاري ۽ ڪن عارفن جهڙو ڪ: امام اوحد ۽ شيخ محي الدين ابن العربيءَ جو مسلڪ بہ اهو هجي تہ قياس حرام آهي، تہ پوءِ ان جو لحاظ نہ ڪرڻ گستاخي ٿيندو. اسان جو مقصد بہ انهن اڪابرن جي راءِ جي تائيد ڪرڻ آهي. ٻيو ڪجهہ بہ نہ.“[1]

مخدوم موصوف قياس جي تائيد ۾ جيڪي حديثون پيش ڪيون ويندڙيون آهن انهن جا بہ جواب تحرير ڪيا آهن. خاص طور سندس جواب اهو آهي تہ اهي حديثون اجتهاد جي جائز هئڻ تي دلالت ڪن ٿيون ۽ حنفين جيڪو چيو آهي تہ اجتهاد قياس ئي آهي مخدوم موصوف فرمائي ٿو تہ اهو تحڪم آهي. اصول جا سڀ ڪتاب ان جا شاهد آهن. ترمذيءَ ۾ مروي حضرت معاذ واري حديث جنهن ۾ واضح لفظ آهن تہ جيڪڏهن ڪتاب الله ۾ حڪم نہ هجي تہ پنهنجي راءِ سان اجتهاد ڪندس.“ مان حنفي اصول فقه جي عالمن جيڪو چيو آهي تہ ان ۾ جنهن اجتهاد جو ذڪر آهي، سو قياس ئي آهي. ڇاڪاڻ تہ اجتهاد ۽ استنباط تہ انهن حڪمن ۾ ٿيندو آهي جيڪي ڪتاب الله ۾ هجن. جيڪي ڪتاب الله ۾ نہ هجن انهن ۾ قياس ئي ٿيندو. مخدوم موصوف ان باري ۾ چئي ٿو تہ اها ڳالهہ ائين ڪنهن بہ نہ چئي آهي. حالانڪ ظاهر حديث جي اهو خلاف آهي. ان کان پوءِ موصوف انهن حديثن جو بہ جواب ڏنو آهي جن ۾ نبي ﷺ قياس جي طريقي تي احڪام بيان ڪيا آهن. چيو اٿس تہ صدر الشريعت ان جو جيڪو جواب ڏنو آهي سو صحيح آهي تہ نبي ﷺ کي انهن احڪامن جو وحي جي ذريعي حڪم ٿيو صرف بيان قياس جي طريقي تي ڪيائون، تہ جيئن ٻڌندڙ لاءِ سمجهڻ سولو ٿئي. ان ڪري انهن حديثن مان بہ اهو ثابت نہ ٿو ٿئي تہ قياس شرعي حجت آهي.[2]

موصوف جو چوڻ آهي تہ قياس ۽ اجتهاد نہ رڳو ٻين لاءِ جائز ناهي پر خود نبي ﷺ جن لاءِ بہ قياس جائز ناهي، لکي ٿو تہ:

”ها بيشڪ نبي ﷺ جن جي مٿان بہ اهو جائز ناهي تہ ڪتاب جي معنائن ۾ اجتهاد ڪن. ڇاڪاڻ تہ ڪتاب جون ظاهر معنائون سندن آڏو ظاهر آهن اهڙيءَ طرح سنت ۾ بہ مٿن اجتهاد جائز ناهي ڇاڪاڻ تہ سنت تہ سندن ڪلام آهي.“[1]

اڳتي هلي ان مسئلي ۾ وڌيڪ لکي ٿو تہ:

نبي ﷺ جن جي لاءِ اجتهاد جي جواز ۾ علماء جو اختلاف آهي. محقق عارفن ان جي عدم جواز جو

---

1 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: ”دراسات اللبيب“ صفحہ: 45

2 ٺٽوي، محمد معين: ”دراسات اللبيب“ صفحہ: 46 _ 47 _ 48 ملخص.

1 حوالو ساڳيو صفحہ 46

Scanned with CamScanner

موقف اختيار ڪيو آهي. ڇاڪاڻ تہ ان جا دليل واضح آهن جن سان هاڻ ٽري ٿو پئي. تہ پاڻ ڪامل انسان آهن. حقيقت جامع آهن. علم محض آهن...... صحابہ سان سندن مشاورت بہ بشري سڃاڻ باقي رکڻ لاءِ هئي[1]

حضرت عمر فاروق، حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنہ جي خلافت کي نبي ﷺ طرفان کيس نماز لاءِ اڳتي ڪرڻ ۾ حڪم ڪرڻ تي جيڪو قياس ڪيو ان جو رد ڪندي موصوف لکيو آهي تہ: انهن جا اهڙي قسم جا قياس صرف بياني حد تائين هوندا آهن (جيئن نبي ﷺ جي ڪجھ احڪامن کي قياس جي طريقي تي بيان ڪرڻ تي موصوف هن کان اڳ چيو) انهن کي قياس جي مجبوري نہ هوندي آهي." موصوف ان معاملي کي انهن جي الهام سان تعبير ڪيو آهي ۽ چيو آهي تہ: عمر رضي الله عنہ لاءِ الهام ٿيڻ حق آهي."[2]

ڪشف جو حجت شرعيہ هئڻ:

موصوف جو چوڻ آهي تہ اجتهاد وانگر ڪشف بہ شرعي حجت آهي، سندس چوڻ آهي تہ ڪشف صاحب ڪشف جي ذات لاءِ حجت قرار ڏيڻ ۾ ان ڪري ان کي اجتهاد کان رتبي ۾ ڪيرائڻ فحش خطا آهي.[3] اهو وهم تہ اجتهاد جو ماخذ ڪتاب ۽ سنت آهي. ۽ ڪشف جو ماخذ قرآن ۽ سنت ناهي، بنہ غلط آهي. ڇاڪاڻ تہ ڪشف جاڳ ۾ نبي صلي الله عليہ وسلم جن کان قرآن جي معنيٰ ۽ حديث اخذ ڪرڻ جو طريقو آهي. نبي ﷺ سچن خوابن لاءِ ڇا ڇا چيو آهي تہ پوءِ ڪشف لاءِ ائين ڇو نہ چئجي. اجتهاد جو رتبو اهڙو ڪٿي آهي. ان ڪري ڪشف وحي کان پوءِ علم جو مضبوط ترين ذريعو آهي...... اهو چوڻ بہ غلط آهي تہ اجتهاد جي اهليت نہ رکندڙ ان جي طريقي کان باخبر هوندو آهي ۽ ڪشف جي طريقي کان بيخبر هوندو آهي ان سان اجتهاد کي وڌڻ ۽ ڪشف کي ڇڏي ڏيڻ جو نتيجو ڪيڻ صحيح ناهي ڇاڪاڻ تہ عامي محض جيئن ڪشف نہ ڄاڻندو آهي تيئن اجتهاد جي ڪيفيت کان بہ واقف نہ هوندو آهي.[4]

قياس جون مخالف حديثون:

مخدوم محمد معين جيئن قياس جي تائيد وارين حديثن جا جواب ڏنا آهن، تيئن قياس جي مخالفت وارين حديثون پڻ پنهنجي موقف جي تائيد ۾ نقل ڪيون آهن جيڪي هن طرح آهن:

وائلہ بن اسقع جي روايت آهي تہ نبي صلي الله جن فرمايو بني اسرائيل جو معاملو سڌو هلندو ٿي رهيو جو انهن ۾ سبا جو اولاد پيدا ٿيو. جن پنهنجي راءِ مطابق فتوائون ڏنيون جنهن ڪري پاڻ بہ گمراھ ٿيا تہ ٻين کي بہ گمراھ ڪيائون.

---

1 حوالو ساڳيو صفحہ 48_ 49.

2 حوالو ساڳيو صفحہ: 52.

3 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: دراسات اللبيب صفحہ 52

4 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: صفحہ 53

Scanned with CamScanner

ابو هريره جي روايت ۾ آهي تہ: تان جو انهن ۾ سبا جو اولاد وڌيو. جن اهڙو قياس ڪيو جو ڪائنن اڳ نہ هو. جنهن ڪري پاڻ بہ گمراهہ ٿيا ٻين کي بہ گمراهہ ڪيائون.

عوف بن مالڪ بن الاشجعي کان مروي آهي تہ نبي ﷺ جن فرمايو: جلد منهنجي امت ۾ ستر ۽ کجهہ فرقا پيدا ٿيندا. منهنجي امت ۾ انهن مان سڀ کان وڌيڪ نقصانڪار اهڙو فرقو هوندو جيڪي پنهنجي راءِ سان قياس ڪندا ۽ پوءِ حرام کي حلال ۽ حلال کي حرام قرار ڏيندا.

عبدالله بن عمرو بن العاص نبي ﷺ جن کان روايت نقل ڪئي آهي تہ پاڻ فرمايائون: الله تعاليٰ علم کي ماڻهن مان ڇڪي ٻاهر ڪونہ ڪڍندو. پر علم عالمن جي ختم ٿي وڃڻ سان ختم ٿي ويندو. پوءِ جڏهن عالم نہ رهندا تہ پوءِ جاهلن کي اڳواڻ بنايو ويندو جيڪي بنا ڪنهن علم جي فتوائون ڏيندا جنهن جي نتيجي ۾ پاڻ بہ گمراهہ ٿيندا تہ ٻين کي بہ گمراهہ ڪندا[1]

قياس جي حامين جي جواب جو جواب:

مخدوم موصوف مٿي جيڪي حديثون ذڪر ڪيون انهن جو قياس جي جواز جي قائلن جيڪو جواب ڏنو آهي تہ: اهو اهڙي قياس جي باري ۾ ناهي جيڪو ڪتاب ۽ سنت جي مٿان ڪيو وڃي اسان قياس اهو ٿا ڪيون تہ نص ۾ جيڪو حڪم آهي اسان ڳڌايون ٿا تہ اهو فرع ۾ بہ آهي. " مخدوم موصوف ان جو ابن عربيءَ جي لفظن ۾ جواب ڏنو آهي تہ: ڪنهن علت جي ڪري جيڪو نص ۾ حڪم آهي ان کي فرع ۾ ان علت جي ڪري جاري ڪرڻ صحيح ناهي ڇو نہ اها علت فرع ۾ موجود بہ هجي، ڇاڪاڻ تہ اسان کي اها خبر ناهي تہ الله تعاليٰ ان علت جي ڪري حڪم ڪيو آهي يا ڪنهن ٻي علت جي ڪري جيڪڏنهن الله تعاليٰ ان علت جو ارادو ڪري ها تہ پنهنجي نبي ﷺ جن جي زبان تان ان کي جاري ڪري ها. هيءَ ان علت جو حال آهي جنهن جي شريعت تنصيص ڪئي آهي پر جنهن علت جي شريعت تنصيص نہ ڪئي آهي فقيہ پاڻ ان جو استخراج ڪيو آهي. ان باري ۾ شريعت جو ڪوبہ نص ذڪر نہ ٿيڻ باوجود ان کي اها نظر آئي آهي. ۽ ان کان پوءِ ان کي اهو جاري ڪري ٿو ۽ ڪنهن شيءِ بابت فيصلو ڏئي ٿو تہ شريعت جي فيصلي طور ڏئي ٿو. ان جي الله تعاليٰ اجازت نہ ڏني آهي.[2]

مخدوم صاحب حڪم جي علت جي بنياد تي فرعن ۾ حڪم جي جاري ڪرڻ جي حوالي سان جتي ذڪر ڪيل موقف رکي ٿو يعني اهو تہ حڪم کي علت جي بنياد تي فرع ۾ جاري ڪرڻ صحيح ناهي ڇاڪاڻ تہ اسان کي ان ڳالهہ جو يقين حاصل ناهي تہ شارع جو پنهنجي حڪم ۾ اها علت مقصد آهي جيڪا اسان سمجهي رهيا آهيون يا ڪا ٻي. اتي موصوف مطلق طور حڪمن جي اندر علت جي ڪارفرمائيءَ جو انڪار نہ ٿو ڪري ڇاڪاڻ تہ ڪيترائي احڪام خود شارع جڏهن ارشاد فرمايا آهن تڏهن انهن کي علت سان گڏ بيان ڪيو آهي. جيئن ارشاد آهي: جڏهن اوهان مان ڪو ماڻهن کي نماز پڙهائي تہ ان کي نماز ۾ تخفيف ڪرڻ گهرجي ڇاڪاڻ تہ انهن ۾ ڪي ضعيف، ڪي بيمار ۽ ڪي ڪم

1 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: صفحہ54

2 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: دراسات اللبيب صفحہ55

Scanned with CamScanner

ڪار وارا بہ ھوندا.“ سنڌن ھن حڪم ۾ پاڻ بيماري، ضعف ۽ ڪم ڪار کي پنھنجي حڪم جي علت قرار ڏنو اٿن. ظاھر آھي جتي اھڙي صورتحال نہ ھجي اتي تخفيف نہ ڪئي وڃي تہ بہ جائز آھي. ان ڪري مخدوم موصوف ھن ڳالھہ کي سلجھائڻ لاءِ حڪمن ۾ موجود علت جا بہ قسم ڪيا آھن:

ھڪ قسم: اھڙي علت جيڪا شارع ﷺ جن کان منصوص ھجي.

ٻيو قسم: اھڙي علت جو آھي جيڪا شارع ﷺ کان منصوص نہ ھجي بلڪ سنڌس منصوص حڪم مان مظنونہ ۽ معقولہ ھجي پوءِ اھا قياس جليءَ جي طور معقولہ ھجي يا خفيءَ جي طور.

پھرئين قسم جي علت جي پيروي ۽ ان جي پٺيان حڪم جاري ڪرڻ واجب آھي. يعني اھا علت جتي بہ ڏسبي اتي حڪم جاري ڪبو جتي نہ ھوندي اتاھون حڪم منسوخ ٿي ويندو. ٻئي قسم جي علت جي پيروي ڪرڻ ۽ ان جي پٺيان حڪم جاري ڪرڻ صحيح نہ ٿيندو. يعني اھا علت جتي ڏسجي اتي ان وارو حڪم جاري ڪجي، سو صحيح ناھي، نہ ئي ان ۾ اھو صحيح آھي تہ جڏھن اھا علت ختم ٿي وڃي تہ ان جو حڪم بہ ختم ٿي وڃي، ڇاڪاڻ تہ ٻيو نمبر قسم واري علت ظني آھي. اھا اھڙي راءِ آھي جيڪا انساني ذھن آڏو ظاھر ٿي آھي. پوءِ اھا علت جلي ھجي يا خفي. ان صورت ۾ علت جي زائل ٿيڻ سان حڪم جوزائل ٿيڻ، پنھنجي راءِ سان نص کي ڇڏي ڏيڻ برابر ٿيندو ۽ اھو بالاجماع حرام آھي.[1]

مخدوم موصوف شروع ۾ پاڻ بہ قياس جو قائل ھو ۽ منصوص حڪم جي علت جي بنياد تي فرع ۾ حڪم جاري ڪرن جو قائل ھو. ان اصول کي موصوف پنھنجي معرڪة الآراء تصنيف ايقاظ الوسنان ۾ قريش جي ڪفائت واري حديث ۾ بہ جاري ڪري چڪو آھي. پر پوءِ پاڻ ان کان توبہ ۽ استغفار ڪيو اٿس. ان باري ۾ لکي ٿو:

ھن کان ڪئي سال اڳ آءٌ پنھنجي ڪتاب ”ايقاظ الوسنان“ ۾ ڪفائت قريش واري حديث ۾ انھن جي قول (حنفين جي قياس ڪرڻ واري اصول) کي جاري ڪندو رھيس. تن ڏينھن ۾ آءٌ علت جي مٿان مٿلق طور حڪم جي جاري ٿيڻ جو ڪيترن موقعن تي قائل رھيس پر اڄ آءٌ ان باري ۾ الله سبحانہ کان استغفار ٿو ڪيان. الله منھنجي ان کان اڳ ۽ پوءِ وارين خطائن کي ان ذات جي رتبي جي صدقي معاف ڪندو جنھن جا اڳيان ۽ پويان گناھ الله بخشي ڇڏيا آھن. ۽ ھن آيت جي باطني معنائن مان ھڪ آھا آھي تہ پاڻ سڳورن ﷺ جن ڏانھن سنڌن امت جي گناھن کي منسوب ڪيو ويو آھي، ڇاڪاڻ تہ پاڻ امت کان وڌيڪ امت جي گناھن جو خوف ۽ انھن جي بخش لاءِ ڪوشش ڪندا ھئا. ۽ پاڻ اڳين توڙي پوين گناھن کان معصوم ھئا.[1]

رسول الله ﷺ کان ثابت صحيح حديث جي قرآن سان ڀيٽ:

مخدوم ٺارو ان عقيدي جو آھي تہ رسول الله ﷺ جن کان ڪنھن حديث جي نقل ۽ روايت جي جڏھن صحت معلوم ٿي وڃي تہ ان کي ڪنھن امام جي راءِ سان يا مسلڪ سان ڀيٽڻ تہ پري ٿيو پر ان کي

---

1 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: دراسات اللبيب صفحہ 77 ملخص.

1 حوالو ساڳيو صفحہ: _78

قرآن سان پيڻ بہ جائز ڪونهي. موصوف حنفي مسلڪ جي پيروڪارن جي ان روش تہ صحيح حديث تي هو سڌيءَ طرح عمل جا قائل ناهن اهي ڪنهن حديث تي عمل تڏهن ڪندا آهن جڏهن ان حديث کي سندن امام عمل لاءِ منتخب ڪيو هجي، جي ترديد ڪندي عبدالله بن ابي رافع جي روايت نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ هو پنهنجي پيءُ کان نقل ٿو ڪري تہ:

"رسول الله ﷺ جن فرمايو: توهان مان ڪي پنهنجي وهاڻن تي ٽيڪ لڳايل هوندا، جڏهن انهن وٽ منهنجي ڪنهن حڪم جو معاملو ايندو جنهن ۾ مون ڪنهن شيءِ جو حڪم يا ڪنهن شيءِ کان منع ڪئي هوندي، تہ اهي چوندا: اسان ان کي ڪونہ ٿا ڄاڻون. جيڪو اسان ڪتاب الله ۾ ڏسنداسين تنهن جي پيروي ڪنداسين."

ان کان پوءِ مخدوم موصوف ان حديث بابت محي السنة جو هيءُ قول نقل ڪيو آهي تہ:

"هن حديث ۾ هن ڳالهہ تي دليل آهي تہ: (اهڙن ماڻهن وٽ) حديث جي ڪابہ ضرورت ڪانهي جيستائين ويجي معاملو ڪتاب (قرآن) آڏو پيش ڪجي. ۽ اهو تہ جڏهن رسول الله ﷺ کان (حديث جي صحت) ثابت ٿي وڃي تہ اها پاڻ بذات خود حجت آهي."

هن تي بحث ڪندي موصوف فرمائي ٿو:

جڏهن حديثون ڪتاب مجيد آڏو پيش ڪرڻ يعني ان سان ڀيٽائڻ جون محتاج ناهن تہ پوءِ پين جي خيالن آڏو انهن کي پيش ڪرڻ ۽ ڀيٽائڻ تہ ظاهر آهي تہ ڪنهن بہ صورت ۾ ضروري ڪونهي. ها البت حديث جي صحت جاچڻ لاءِ ان جي ڪن اصولن سان ڀيٽ ڪرڻ ہي ڳالهہ آهي ڄاڪاڻ تہ اهڙي قسم جو ڀيٽڻ حديث جي صحت ۽ ان جي رسول الله کان ثابت هئڻ جو هڪ رستو آهي. محي السنة جو اهو چوڻ تہ: جڏهن رسول الله ﷺ کان (حديث جي صحت) ثابت ٿي وڃي." ان ڳالهہ ڏانهن ئي اشارو آهي"

بهرحال مخدوم موصوف حديث جي مستقل حجت هئڻ جو قائل آهي. جنهن سببان ئي سندن اهو چوڻ آهي تہ حديث جي صحت ثابت ٿيڻ کان پوءِ ان جي حڪم جي تشريعي حيثيت لاءِ ان کي قرآن آڏو پيش ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي، ان کي ئي بنياد بنائي موصوف لکيو آهي تہ:

اهڙن ماڻهن جي الله سان ئي شڪايت ڪري سگهجي ٿي جن جو عقيدو آهي. تہ صحيح حديثون صحت جي باوجود ان جون محتاج آهن تہ انهن کي پنهنجي امام جي قول سان ڀيٽيو وڃي. جنهن امام جي پيروي ڪجي. جيڪڏهن ان امام اها حديث ورتي آهي تہ پوءِ اها حجت آهي نہ تہ نہ. (1)

صحابہ جو حديث تي عمل جو حال:

شعبہ جي قتاده کان حديث آهي چيائين مون سان ابوالسواد بيان ڪيو تہ عمران بن حصين رسول الله ﷺ کان بيان ڪيو تہ فرمايائون: حياءَ چڱي ڳالهہ تي ايندو آهي." ان تي بشير بن ڪعب چيو حڪمت ۾ آهي تہ: ان مان ئي وقار ۽ ان مان ئي اطمينان (حاصل ٿيندو) آهي، ان تي عمران چيو آءٌ توسان رسول الله ﷺ کان راويت ٿو بيان ڪيان ۽ تون مون کي پنهنجا صحيفا بيان ڪري ٿو ٻڌائين." (مسلم) ہي روايت

---

1 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: "الدراسة الثانيہ" صفحہ: 49_70 ملخص

Scanned with CamScanner

۾ آهي ته بشير بن ڪعب چيو: اسان ڪن ڪتابن ۽ حڪمت ۾ ڏٺو آهي ته: ان مان اطمينان ۽ وقار الله ۾ واسطي ۽ ان مان ضعف (حاصل ٿيندو) آهي. ان تي عمران ڏمرجي پيو. سنڌس اکيون ڳاڙهيون ٿي ويون. چيائين: نه ٿو ڏسين ته آءٌ رسول الله ﷺ کان حديث ٿو بيان ڪيان ۽ تون ان معاملي ۾ حديث سان ٽڪر ٿو کائين.

مخدوم معين ان تي فرمائي ٿو ته: هن حديث مان هن ڳالهه جي برائي ثابت ٿئي ٿي ته جڏهن حديث سامهون اچي ته ائين چئجي ته هيءَ حديث ابو حنيفي جي فقه جي موافق ناهي يا ان جي مقابلي ۾ ڪو مخالف قول نقل ڪجي. (جڏهن اهو برو آهي ته) هيءَ ته ويتر برو چئبو ته ڪو ائين چئي ته هيءَ حديث فقه جي مخالف آهي اسان فقهه تي عمل ڪنداسين حديث تي نه." مخدوم موصوف فرمائي ٿو ته اڄ ڪله اسان جي شهرن ۾ اڪثر طالب علمن ۾ اها عادت هلي پئي آهي، جيڪي اڄ ڪله جا خواص آهن عوام ته ٿيو پري.

مٿين حديث مان مخدوم موصوف هيءَ جيڪو نتيجو ڪڍيو آهي تنهن باري ۾، پاڻ ان ڳالهه جي رد لاءِ ته ڪير ان کي موصوف طرفان قياس نه قرار ڏئي، فرمايو اٿس ته: هيءَ اسنتباط دلالة النص جي باب مان آهي."

هن حديث تي وڌيڪ بحث ڪندي موصوف لکيو آهي ته ڪعب جي چوڻ جو مقصد حديث جي مخالفت ڪرڻ نه هو. نه ئي حڪمت جي قول سان حديث جي تائيد ڪرڻ مقصد هو. بلڪ حديث سان حڪمت جي تائيد حاصل ڪرڻ مقصد هو. پر ڪائنس اهو برداشت نه ٿيو ته حديث جي فهم، سمجهاڻي ۽ احڪامن جي فيضان جي سلسلي ۾ ٻي ڪا به شيءِ حائل نه ٿيڻ گهرجي.[1]

مخدوم موصوف ان قسم جون ٻيون به ڪوڙ اهڙيون حديثون هن سلسلي ۾ نقل ڪيون آهن. جن جو مضمون ڪن صحابه کان ان روش تي ڪاوڙ جو اظهار ڪرڻ آهي ته جڏهن نبي ﷺ جن جي ڪا حديث اچي وڃي ته ان جي مقابلي ۾ ٻي ڪا ڳالهه پيش ڪئي وڃي. ۽ اهو به ذڪر ڪيو اٿس ته جڏهن حديث پيش ڪئي وڃي ته ان کان پوءِ ڪنهن کان اهو پڇڻ به صحيح ناهي ته: ان باري ۾ تنهنجي راءِ ڇا هي. ان تي موصوف ابن عمر جي حديث نقل ڪئي آهي. جڏهن ان حجر اسود کي چمي ڏيڻ واري حديث بيان ڪئي ته ان کان پوءِ چيائين: ارئيت ان زوحمت ارئيت ان غلبت" ته ان تي ڪيس جواب ۾ چيائين "ارئيت" کي پنهنجي پاڻ وٽ رک مان توکي رسول الله جي حديث ٿو ٻڌايان."[1]

تنهن کان سواءِ موصوف اهو به فرمايو آهي ته: حلال ۽ حرام جي پاڻ ڏانهن نسبت کان به پاڻ کي بچائجي. ان تي شيخ اڪبر محي الدين کان نقل ڪيو اٿس ته ابن عباس ان راءِ کان سخت خوف کائيندو هو. هڪ دفعي ڪو ماڻهو وٽس آيو جنهن کي ڪو سامان هٿ آيو هو. ڪيس چيائين تي: ان مان مونکي ڪجهه حلال ڪري ڏي. ابن عباس جواب ۾ چيو: مون کي الله ان کان پناهه ۾ رکي، جو آءٌ اهڙي شيءِ حلال ڪيان جنهن کي الله حرام ڪيو آهي. الله مسلمانن جو سامان حرام ڪيو آهي آءٌ ان کي حلال ڪيئن

1 حوالو ساڳيو صفحه: 70_71 ملخص.

1 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: "درسات اللبيب" صفحه_ 73_ 74

Scanned with CamScanner

ڪندس. الله اي پاڻ توکي معاف ڪري" مخدوم صاحب فرمائي ٿو ته: هن مان انهن ماڻهن جي گستاخي ظاهر ٿي ٿئي جيڪي چوندا آهن: هيءَ شيءِ فلاڻي حرام ڪئي آهي ۽ فلاڻي حلال ڪئي آهي."[1]

ائمہ مجتهدين جو حديث تي عمل جي باري ۾ موقف:

مخدوم ٺارو رحمة الله عليه فرمائي ٿو ته شيخ اڪبر فتوحات ۾ حنفين کان مسلسل سند سان جيڪو نقل ڪيو آهي ته: امام ابو حنيفه رحمة الله عليه فرمائيندو هو: جيڪو منهنجو دليل نه ڄاڻي ان تي حرام آهي ته منهنجي قول تي فتويٰ ڏئي." ان مان ثابت ٿئي ٿو ته: مفتي، عالم ۽ دليلن جي روشنيءَ ۾ مختلف قولن جي ترجيح جي قدرت رکندڙ مفتيءَ تي تقليد ڪرڻ جائز ناهي.[2] موصوف لکي ٿو ته امام ابو حنفيه کان منقول هيءُ قول به صحيح آهي: ته رسول ﷺ جي قول جي مقابلي ۾ منهنجو قول ڇڏي ڏجو." امام ابو حنيفه جڏهن فتويٰ ڏيندو هو ته فرمائيندو هو هيءُ ابو حنيفه جي راءِ آهي ۽ اها راءِ اسان جي وس آهي. سڀ کان وڌيڪ سهڻي آهي. پر جيڪڏهن ڪو هيو ان کان وڌيڪ سهڻي راءِ پيش ڪري ته اهو وڌيڪ صحيح آهي." مخدوم موصوف فرمائي ٿو ته: هيءَ ته هين جي باري ۾ سندس چوڻ آهي ته جڏهن انهن جي راءِ منهنجي راءِ کان سهڻي هجي ته پوءِ اوهان ڇا ٿا سمجهو جڏهن حديث ان جي قول جي خلاف صحيح ثابت ٿئي." مخدوم معين امام شافعيءَ بابت لکي ٿو ته: اهو چوندو هو: جڏهن حديث صحيح ثابت ٿي وڃي ته اها منهنجو مذهب آهي." چوندو هو: جڏهن منهنجو ڪلام رسول الله ﷺ جي ڪلام جي خلاف ڏسو ته منهنجي ڪلام کي ورائي پٺ تي اڇليو[3] مخدوم موصوف ڪوڙ اهڙا فروعات ذڪر ڪيا آهن جيڪي امام شافعيءَ قياس ڪيا آهن ۽ گڏوگڏ چيو اٿس ته جيڪڏهن ان باري ۾ نبي ﷺ جن کان صحيح حديث دستياب ٿي وڃي ته اها اسان وٽ قياس کان وڌيڪ محبوب آهي.[1]

مخدوم موصوف شيخ اجل علامہ حافظ احمد بن الخطيب القسطلاني جو قول نقل ڪيو آهي. ته "مواهب لدنيه" ۾ ان فرمايو آهي: نبي ﷺ جن جي ادب جي تقاضا اها آهي ته پاڻ ﷺ جن جو قول اسان کي ڏکيو نه لڳي بلڪ هين جا مختلف قول ۽ رايا اسان کي ڏکيا لڳڻ گهرجن. قياس کي نص سان ٽڪر ۾ نه آڻجي بلڪ قياس کي ڦٽو ڪري ڇڏڻ گهرجي ۽ نبي ﷺ جن جي نص کي قبول ڪرڻ گهرجي. ۽ سندس ڪلام ۾ تاويلون ۽ ڪلام جي حقيقت ۾ تحريفون نه ڪرڻ گهرجن اهي بي ادبيون آهن.[2]

ظاهر حديث جي خلاف راوي صحابي جي تاويل:

ظاهر نص جي خلاف ڪنهن فقيه جو قول هجي ته ان کي ڇڏي ڏيڻ ته ڪو وڏو مسئلو ڪونهي، وڏي ڳالهه ته اها آهي، ته ظاهر نص حديث جي خلاف جيڪڏهن ان حديث جو راوي ڪا تاويل ڪري ته ان

---

1 حوالو ساڳيو صفحہ:_ 75

2 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: "درسات اللبيب" صفحہ:_ 90

3 حوالو ساڳيو صفحہ_ 91

1 حوالو ساڳيو صفحہ:_ 92

2 حوالو ساڳيو صفحہ_ 111 دراسة الثالث

Scanned with CamScanner

راوي صحابيءَ جي تاويل کي پڻ ڇڏي ڏبو ۽ حديث جي ظاهر نص تي عمل ڪبو. ڇاڪاڻ ته حديثن جي ظاهر جو ڪلام جي حقيقت وارو حڪم آهي. ۽ پنهنجي مدلولات ۾ منصوصات وارو حڪم آهي. ان ڪري ظاهر حديث کي نه ڇڏبو. ها جيڪڏهن ڪو ٻيو حديث جو ئي ڪو دليل ان ڪان وڌيڪ قوي ملي وڃي ته پوءِ ان کي ڇڏي سگهجي ٿو. مخدوم محمد معين لکي ٿو ته هن تي صحابه جي زماني ڪان وٺي اهل تصانيف جي زماني تائين امت متفق آهي. پر هتي اسان صرف متاخر حنفين جو ان باري ۾ موقف پيش ڪنداسين مخدوم موصوف حنفي علماء مان سڀ ڪان پهريائين ابن همام جو سندس ڪتاب "تحرير" مان قول نقل ڪيو آهي. جنهن کي موصوف شارح علامه ابن اميرالحاج جي عين ڪلام مان نقل ڪيو آهي لکي ٿو: جڏنهن صحابي پنهنجي روايت جي ظاهر حڪم کي غير ظاهر تي حمل ڪري ته اڪثر علماء، جن ۾ شافعي ۽ ڪرخي به شامل آهي، سي ان طرف ويا آهن ته ظاهر حديث تي عمل ڪبو راوي (صحابيءَ) جي تاويل تي عمل نه ڪبو.... ڪن چيو آهي ته حديث جو جيڪو راويءَ مطلب متعين ڪيو آهي ان تي عمل ڪرڻ واجب آهي شرح بديع ۾ آهي ته ڪن حنفين جو اهو قول آهي ۽ مصنف ابن همام به ان کي اختيار ڪيو آهي، عبدالجبار ۽ ابوالحسين بصري چيو آهي ته جيڪڏهن اهو معلوم ٿي وڃي ته صحابيءَ اها تاويل نبي ﷺ جو ارادو معلوم ڪري ان جي بنياد تي ڪئي آهي ته پوءِ ان تي عمل ڪرڻ واجب آهي. جيڪڏنهن اهو معلوم نه ٿي سگهي ته ٿي سگهي ٿو ته نص ۽ قياس وغيره مان ڪو دليل ان آڏو ظاهر ٿيو هجي جنهن جي بنياد تي ان اها تاويل اختيار ڪئي هجي ته پوءِ ان ۾ ڏسجي ته جيڪڏهن اهو ان جي تاويل جي تقاضا ڪري ته ان کي وٺجي نه ته حديث جي ظاهر تي عمل ڪجي، ڇاڪاڻ ته حجت نبي ﷺ جو ڪلام آهي. صحابي جي تاويل حجت ناهي. (1) مخدوم موصوف ان تي وڌيڪ به آمدي وغيره جي حوالن سان ڪلام ڪرڻ ڪان پوءِ لکيو آهي ته: اڪثر حنفي ۽ شافعي علماء ظاهر نصن کي صحابيءَ جي تاويل جي ڪري نه ڇڏڻ جا قائل آهن. تابعي، تبع تابعي يا انهن ڪان گهٽ درجي وارن علماء جي طبقن جي ته ڳالهه ئي ٻي آهي ۽ ان مان معلوم ٿيو ته صحابه جي زماني ۾ به ظاهر نص کي ڇڏڻ حرام هو. ان ئي ڪري ابن همام چيو ته: صحابيءَ تي ظاهر ڇڏڻ جي حرمت لڪل ڪانهي." (1) مخدوم موصوف حنفي علماء جي اقوال جي روشنيءَ ۾ زير نظر مسئلي تي بحث ڪندي بحث مان پنهنجي مقصد. جيڪو هن ڪتاب جو مقصد آهي، تي استشهاد ڪندي لکيو آهي: جڏنهن حنفين جون صحابه جي تاويلات بابت هيءَ مٿي ذڪر ڪيل، تصريحون آهن ته پوءِ اوهان ڇا ٿا ڀانيو ته مختلف فروعن ۾ فقيهن جي ظاهر نص حديثن جي مخالفت جي باري ۾ انهن جو حڪم ڪهڙو هوندو ڇا انهن وٽ اهو جائز ٿي سگهي ٿو ته نص کي ڇڏي فقيه جي قول کي بنا ڪنهن منصوص تاويل جي قبول ڪجي، جڏنهن ته انهن مان اڪثر وٽ صحابه جي تاويل جي بنياد تي ظاهر جو ڇڏڻ به حرام آهي. نص جو ڇڏڻ ته ٿيو پري، انهن مان جن ٿورن صحابه جي تاويل تي عمل ڪرڻ جي تجويز ڏني آهي تن به ان کي خاص صحابه جي تاويل سان مخصوص ڪيو آهي.[2]

---

1 ٺٽوي، محمد، معين، مخدوم: دراسات اللبيب صفحه 21_122 دراسة ثالث

1 حوالو ساڳيو صفحه: 122.

2 حوالو ساڳيو صفحه 126.

Scanned with CamScanner

فصل ٻيو فقه ۽ فتويٰ:

ڪافر جي ڪفر ۽ اسلام ٻنهي جي احتمال واري جملي چوڻ تي، ان کي مسلمان قرار ڏيڻ جي مسئلي تي مخدوم معين جو موقف:

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ کان سوال ڪيو ويو تہ جيڪڏهن ذمي (ڪافر) مسلمان کي چئي "انا مثلڪ" يعني آءُ تو جهڙو آهيان، تہ ان چوڻ سان ڇا هو مسلمان ٿي ويندو؟

مخدوم محمد هاشم ان جي جواب ۾ فتويٰ ڏني تہ اهو ڪافر مسلمان ٿي ويندو.

مخدوم محمد معين ٺٽويءَ ان فتويٰ جي تمام سخت مخالفت ڪئي ۽ زوردار لفظن ۾ اهڙي ڪافر جي مسلمان ٿيڻ کي رد ڪيائين. چيائين تہ هيءُ اهڙو معاملو ناهي جنهن تي ان جي عواقعات ۽ نتيجن کان بي خوف ٿي فتويٰ جاري ڪري ڇڏجي، پاڻ لکن ٿا:

اهڙي فتويٰ ڏيندڙ کي ان جي نتيجن جو بہ خوف نہ ٿيو تہ اهڙي ماڻهوءَ کي سخت ايذايو ويندو اسلام لاءِ ان تي جبر ڪيو ويندو. قيد ڪيو ويندو ايذائيندڙ تعزيرون ڏنيون وينديون. ان کي مرتد قرار ڏئي قتل ڪيو ويندو جڏهن اهو ان کان پوءِ شهادت جي ڪلمن پڙهڻ کان انڪار ڪندو ۽ جيڪڏهن انڪار نہ ڪندو پڙهي ڇڏيندو ۽ اڪثر ان کان پوءِ بہ ڪافرن سان ملندو تہ مڪمل منافق ٿي ويندو." (1)

مخدوم معين مخدوم محمد هاشم جي هن فتويٰ جي رد جي سلسلي ۾ ٻہ رسالا تحرير ڪيا آهن. هڪ رسالي ۾ "مثل" جي لفظ جي روشنيءَ ۾ اصول فقه جي نقطهٔ نظر کان بحث ڪيو اٿس. جنهن تحت "مثليت" ۽ "ڪاف تشبيه" جي عموم کي واجب ڪرڻ کي رد ڪيو اٿس.

مخدو محمد هاشم استدلال ورتو آهي تہ اصول فقه شمس الائمہ سرخسيءَ ۾ آهي تہ "ڪاف" تشبيه جو اسان (حنفين) وٽ عموم کي واجب ڪندو آهي، جڏهن اهو اهڙيءَ جڳه تي استعمال ٿئي جتي ان ۾ اهو احتمال هجي. ان ڪري علي رضي الله تعاليٰ عنہ جي قول: "اسان انهن کي ذمو ڏنو آهي ۽ هُنن جزيو ڏنو آهي تہ جيئن انهن جا رت اسان جي رتن جهڙا ۽ انهن جا مال اسان جي مالن جهڙا ٿين." ۾ اسان چونداسين تہ اهو عموم تي جاري ٿيندو انهن ۾ جيڪي شمات سان ٿري وڃن ۽ جيڪي شبهات سان ثابت ٿين. ۽ ان ڪري اسان چونداسين تہ: جيڪڏهن ڪنهن مرد مرد تي زنا جي تهمت لڳائي ۽ ٻئي چيو اهو ائين آهي جيئن تو چيو." تہ ان ٻئي تي حد واجب ٿيندي، باوجود ان جي تہ اها تعريض محتمل آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪاف عموم کي واجب ڪندو آهي، ان ڪري جو اهو اهڙيءَ جاء تي آيو آهي جيڪا ان جو احتمال رکي ٿي. تنهن ڪري ان جي زنا ڏانهن نسبت قطعي ٿيندي جيئن عام اسان (حنفين) وٽ ان جو موجب هوندو آهي. شرح منار ۾ مصنف جي متن ۾ آهي تہ ڪاف تشبيه جو عموم کي واجب ڪندو آهي." جڏهن محل عموم کي قبول ڪري جيئن علي رضي الله تعاليٰ عنہ جو ذمين جي باري ۾ قول ۾ آهي انما بذلوا الجزية لتكون دمائهم كدمائنا و اموالهم كاموالنا" بيشڪ هي اسان وٽ عام آهي. جنهن ڪري

---

1 ٺٽوي، محمد معين مخدوم. غايت ماظهر لاضعف الانام في ان الكلام المحتمل لايوجب الاسلام" صفحہ: 7، نسخہ خطيہ قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو.

Scanned with CamScanner

مسلمان ذميءَ جي عيوض قتل ڪيو ويندو. مسلمان ذميءَ جو شراب يا سوئر وڃايو تہ ڀري ڏيندو ۽ ذمي جي ديت مسلمانجي ديت جي برابر ٿيندي. ڇاڪاڻ تہ محل ان جو احتمال رکي ٿي. خزانۃ الروايات ۽ تحفۃ الفقہ ۾ ذخيري کان منقول آهي تہ جڏهن ذميءَ مسلمان کي چيو: آءٌ تو جهڙو آهيان." تہ اهو مسلمان ٿي ويندو. مقاليد الاسلام ۾ آهي! جيڪڏهن نصراني مسلمان کي چيو: آءٌ تو جهڙو آهيان" تہ مسلمان ٿي ويندو. ان طرح دستور القضات آهي. المسائرة لابن الهمام ۾ آهي تہ ابو حنيفہ رضي الله تعاليٰ عنہ کان مروي آهي فرمايائين آءٌ اهو نہ ٿو چوان تہ منهنجو ايمان جبرائيل جي ايمان مثل آهي. ڇاڪاڻ تہ مثليہ هر صفت ۾ مساواة جي تقاضا ڪندي آهي. فتاويٰ ناصريءَ ۾ آهي! جيڪڏهن ڪافر مسلمان کي چيو: آءٌ تو جهڙو آهيان." آءٌ تنهنجي دين تي آهيان, تہ ڦري مسلمان ٿي پوندو.

مخدوم معين جو جواب:

مخفي نہ رهي تہ شمس الائمہ سرخسيءَ جي اصول فقہ جي عبارت سقم (خرابيءَ) کان خالي ناهي. ان جو قول: تہ اهو عموم تي جاري ٿيندڙ آهي انهن تي جيڪي شڪ جي ڪري ٽري وڃن ٿا يا ثابت ٿين ٿا." پنهنجي ما قبل سان نہ ٿو ٺهڪي, جيئن مخفي ناهي. اهڙيءَ طرح جيڪو هيءَ فرع پيش ڪيو ويو آهي: تہ جيڪڏهن هڪ مرد ٻئي مرد کي زنا جي تهمت ڏني ان تي ٻئي چيو: هو ائين آهي جيئن تون چئين ٿو" ان ۾ عموم تي حمل ڪرڻ جو ڪوبہ وجہ ڪونهي, ڇاڪاڻ تہ جڏهن هڪ مرد ٻئي مرد لاءِ چيو تہ اهو زاني آهي. ۽ ٻئي چيو تہ اهو ائين آهي جيئن تو چيو تہ ان ۾ "ڪاف تشبيه جو ان جي قول: هو زاني آهي" سان مخصوص آهي, ان ڪري ان تي حد واجب ٿيندي ڪاف جي موجب عموم يا شمول جي ڪري ڪانہ ٿيندي, جيڪو مرد جي قول تي مشتمل آهي. هيءَ فرع ان تي دلالت نہ ٿو ڪري تہ ڪاف تشبيه جو عموم جو موجب ٿيندو آهي.

مخدوم صاحب اهو بہ فرمائي ٿو تہ ان مثال ۾ ٻي معني جو بہ احتمال ڪونهي بلڪ اها معنيٰ متعين آهي. جيڪڏهن ڪلام محتمل هجي ها تہ شبهي جي ڪري حد ٽري وڃي ها. جيئن فتاويٰ عالمگيريءَ ۾ ظهيريہ کان منقول آهي: هڪ مرد هڪ عورت تهمت لڳائي جنهن تي ٻئي چيو: توسچ چيو اها ائين آهي جيئن ٿو چيو." تہ اهو بہ تهمت هڻندڙ شمار ٿيندو ۽ لعان ڪيو ويندو. پر جيڪڏهن صرف ايترو چيائين تہ توسچ چيو." وڌيڪ نہ چيائين تہ اهو قاذف شمار نہ ٿيندو." هن مان ثابت ٿيو تہ ان جو اهو چون تہ: اڳا ائين آڳي جيئن تو چيو" اهو ٻئي مرد جي تهمت جي لفظن سان متعين آهي. بخلاف ان جي جڏهن صرف: تو سچ چيو" چيائين. اهو بہ جيتوڻيڪ ان سلسلي ۾ ظاهر آهي تہ سچ جي نسبت ان ئي ڪلام طرف ڪيل آهي جيڪو هاڻي چيو ويو پر ڇاڪاڻ تہ سچ جي ان طرف نسبت جي حوالي سان ان ۾ احتمال آهي تہ قذف بجاءِ ٻئي ڪنهن معاملي ۾ تي سگهي چيو هجيس, جيتوڻيڪ اهو ظاهر جي خلاف آهي. ان ڪري ان تان ان ضعيف شبهي جي ڪري حد ٽر ويندي, ان ڪري غالب گمان اهو آهي تہ هن قسم جو ڪمزور ۽ غلط ڪلام شمس الائمہ جو نہ ٿو ٿي سگهي. ان ڪري اسان ان کي نقل جي غلطي قرار ٿا ڏيون. جيڪو ان کي صحيح ٿو قرار ڏئي ان تي اصل عين ڪتاب مان ان جي تصحيح جي ذميداري لازم ٿئي ٿي.

باقي علي عليہ السلام جي قول ۾ موصوف جيڪا تاويل ڪئي آهي ۽ ان کي عموم تي حمل ڪيو

Scanned with CamScanner

آهي سو پنهنجي طرفان جيڪو مٿس ظاهر ٿيو آهي تنهن مطابق آهي. سندس ذاتي راءِ آهي ڇاڪاڻ ته انهن جا خون اسان جي خونن وانگر محفوظ آهن. ۽ انهن جا مال اسان جي مالن وانگر محفوظ آهن. پر اهو هن تي شامل نه ٿيندو ته انهن جا خون قصاص ۾ اسان جي خونن وانگر ناهن. ڇاڪاڻ ته علم ان جو احاطو ڪري چڪو آهي ته علي عليہ السلام ڪافر جي عيوض مسلمان جي قتل جو قائل نه هو. هن حديث صحيح جي بنياد تي ته: مسلمان ڪافر جي عيوض قتل نه ڪيو ويندو." ۽ علي عليہ السلام هن مسئلي جو ايترو اهتمام ڪيو جو سندس ان اهتمام ڪيس اهڙي صحيفي (رسالي) تيار ڪرڻ تي آماده ڪيو. جيڪو صحيفو سندن تلوار ۾ لٽڪيل هوندو.[1]

مخدوم موصوف لکي ٿو ته جيڪڏهن اسان ان ۾ اهو تسليم ڪيون ته اهو عموم جو فائدو ڏئي ٿو ته اسان اهو تسليم نه ڪنداسين ته اهو عموم ڪافي تشبيه جي ڪري آهي، جنهن جو فائدو بنا قريني جي عموم آهي. ڇاڪاڻ ته علي عليہ السلام جو قول: اسان انهن کي ذمو ڏنو آهي ۽ انهن جزيو خرچ ڪيو آهي ته جيئن انهن جا رت اسان جي رتن وانگر ٿين" هن ڳالھ جو قرينو آهي ته انهن جزيي جي عيوض انهن احڪامن ۾ برابريءَ جي طلب ڪئي هئي، جنهن ڪري اسان کين ذمو ڏنو. جڏهن ائين آهي ته پوءِ "انا مثلڪ" جي مثال ۾ عموم ڪيئن ثابت ٿيندو. جڏهن ته قرينا خصوس تي دلالت ڪن ٿا جيئن استفتاء واري واقعي ۾ آهي. جهڳڙو ۽ ڳالھ جو قاضيءَ ڏانهن ڇڪجي وڃڻ[1] ٻئي اهو ٿا ڏس ڏين ته ان جي مراد مال، سامان ۽ رت ۾ حفاظت ۽ هڪ جهڙائي آهي. ها جيڪڏهن مسلمان مرد چئي ته آءٌ مسلمان آهيان ۽ ذمي ان جي جواب ۾ چئي آءٌ تو جهڙو آهيان ته اهو ان مرد جي مثال ٿيندو جنهن زنا جي تهمت لڳائي جنهن تي ٻئي چيو ! ها ائين آهي جيئن تو چيو: بلڪ هن فرع تي ان جو قياس تڏهن ڪيو ويندو جڏهن چئي آءٌ به ائين آهيان جيئن تون چئين ٿو." ڇاڪاڻ ته ان جو قول انا مثلڪ (آءٌ تو جهڙو آهيان) ان مرد جي قول جي مثل آهي جنهن تهمت هڻندڙ کي چيو: تو سچ چيو"[2]

ان طرح مخدوم معين انهن سيني حوالن جو رد ڪيو آهي جيڪي مخدوم محمد هاشم ذڪر ڪيل فتوي ۾ ڏنا آهن. مقصد ان فتويٰ جو رد ڪرڻ آهي جنهن ۾ مخدوم محمد هاشم اهڙي ذميءَ کي مسلمان قرار ڏنو آهي جنهن مسلمان کي چيو آءٌ تو جهڙو آهيان. مخدوم معين جو چوڻ آهي ته اهڙو ذمي مسلمان نه ٿيندو. هن مسئلي تي مخدوم موصوف پنهنجي ٻئي رسالي "غايت ما ظهر لاضعف الڪلام في ان الڪلام المحتمل لايوجب الاسلام" ۾ جنهن نقط نظر سان بحث ڪيو آهي ان کي اسان بيان ڪيون ٿا. رسالي ۾

---

1 مخدوم معين جي هنن لفظن مان ثابت ٿئي ٿو ته موصوف حضرت عليءَ جي خاص صحيفي بابت شيعن وارو عقيدو نه ٿو رکي، جنهن مطابق هو حضرت عليءَ ڏانهن اهو منسوب ڪندا آهن ته ان ۾ اسلام جي اصل حقيقي تعليم هئي ۽ اهل سنت جي عام راءِ ۽ مسلڪ جي بنه ابتڙ هئي، جڏهن ته اهل سنت جو ان بابت اهو مسلڪ آهي جيڪو صحيح روايتن ۾ ان باري ۾ منقول آهي ته ان ۾ اهو مسئلو آهي ته: مسلمان ڪافر جي عيوض قتل نه ڪيو ويندو."

1 هن ڳاله ۾ هن طرف اشارو آهي ته ان دور ۾ مسئلو هن طرح ٿيو آهي ته ڪنهن ذميءَ مسلمان کي چيو: آءٌ تو جهڙو آهيان" جنهن تي ان کي مسلمان قرار ڏئي مسلمانن ۾ شامل ٿيڻ تي زور ڀريو ويو آهي، جنهن تي جهڳڙو پيدا ٿيو آهي ۽ ڳاله قاضيءَ جي عدالت ۾ پيش ٿي آهي. مخدوم محمد هاشم ذميءَ جي مسلمان ٿيڻ ۽ مخدوم معين ان جي مسلمان نه ٿيڻ جي فتويٰ ڏني.

2 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم التنبيه علي سوء الفهوم في ان المثلية توجب العموم. صفحه: 5. نسخه خطيہ قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو.

Scanned with CamScanner

سپ کان پهريائين مخدوم هاشم جو هن طرح موقف بيان ڪيو آهي:

هڪ عالم پنهنجي هڪ سوال جي جواب ۾ جڏهن ڪائنس جنهن ڪافر احتمال وارو جملو چيو تنهن جي اسلام بابت پڇيو ويو چيو ته: اسلام جي حڪم ۾ احتمال سان ڪو به نقصان نه ٿيندو. موصوف ڪنهن امام بارع کان نقل ڪرڻ کان بنا پنهنجي طرفان ان جو هيءَ وجهُ ٻڌايو آهي، ته انسان ۾ اصل اسلام آهي. ڇاڪاڻ ته: مامن مولود الا وقد يولد علي فطرة الاسلام" (ڪو به ٻار جڏهن ڄمندو آهي ته اسلام جي نطرت تي ڄمندو آهي.) تنهن ڪري جڏنهن ان جو ڪفر محتمل ۽ مشڪوڪ ٿيو يعني اسلام جي احتمال وارو جملو چيائين، ته ان تي اصل جو حڪم لڳايو ويندو. ان کان پوءِ ان پنهنجي موقف جي تائيد ۾ چيو آهي ته ان جا شريعت ۾ ڪيترائي مثال آهن. جن مان هڪ هيءَ به آهي ته جڏنهن ڪپڙي جو ڪو ڪنارو ڪنڊ پليت ٿي پئي ۽ اها وسري وئي جنهن کان پوءِ جاچڻ يا بنا جاچڻ جي ڪپڙي جو ڪو ڪنارو ڪنڊ ڌوئي ڇڏي ته ان ڪپڙي جي پاڪائيءَ جو حڪم لڳايو ويندو.

مخدوم معين جو جواب:

مخدوم معين ان جو جواب ڏيندي چيو آهي ته هيءَ قياس باطل آهي. هن جو باطل هئڻ روشن طبيعت رکندڙن تي مخفي ناهي. اهو هن طرح ته ڪپڙي ۾ ان جي هڪ ڪنڊ ڌوئڻ کان پوءِ نجاست جو زائل ڪندڙ (پاڻي) يقيني طور پهتل آهي. بلڪل ائين جيئن ان ۾ نجاست جو هجڻ يقيني آهي. شڪ صرف هن ۾ آهي ته پاڪ ڪندر (پاڻي) نجاست جي جاءِ تي پهتو يا نه. جڏهن ته فتويٰ واري مسئلي م ڪفر کي زائل ڪندڙ جملي جو ڪافر جي زبان مان صدور واجب ڇئبو. ان ڪري فتويٰ واري مسئلي جو ڪپڙي جي پاڪائيءَ واري مسئلي تي قياس نه ڪبو. ڇاڪاڻ ته پاڻي نجاست جي زائل ڪرڻ جي صفت ۾ يقيني آهي ۽ محتمل ڪلمو ڪفر جي زائل ڪرن جي صفت ۾ غير يقيني آهي، ان تي مخدوم موصوف ڪافي بحث ڪرڻ کان پوءِ لکيو آهي ته ايمان جي صحت لاءِ ان جو زبان سان اقرار ٻن رڪنن مان هڪ رڪن آهي ۽ قطعي دليلن سان اهو معلوم ٿي چڪو آهي ته اقرار ۽ دلالت ۾ قطعي هجي. ان ڪري ئي اهو واجب آهي ته اقرار جي قائم مقام لفظ يا عمل لازمي طور اقرار يعني ڪلمي لااله الاالله جي برابر هئڻ گهرجي. ان ڪري جيڪڏنهن ڪافر اسان واري نماز بنا جماعت جي مسجد ۾ پڙهي، ته ان سان اهو مسلمان نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته اهو متعين ناهي ته اهو شريعت مطهره جي لوازمات مان يا ان جي اقرار جي لوازمات مان آهي. بخلاف جماعت جي نماز جي، جو اها هن دين اقوم سان مخصوص آهي، ان ڪري جيڪڏهن ڪلام يا عمل مان اقرار محتمل ۽ مشڪوڪ ٿي پئي جيئن ذميءَ مسلمان کي چيو: آءُ تو جهڙو آهيان" يا جيئن ذميءَ جي اڪيلي نماز پڙهڻ ته ان صورت ۾ اهو رڪن صحيح نه ٿيندو.

ان طرح مخدوم معين مسئلي تي تمام تفصيلي بحث ڪندي اهو موقف اختيار ڪيو آهي ته واضح ۽ چٽي نموني پهريون ايمان جو رڪن "زبان سان اقرار" بجا آڻڻ سان گڏ ان جو ٻيو رڪن "دل سان ان جي تصديق ڪرڻ" به ضروي آهي. ان کان علاوه مخدوم موصوف شريعت جي احڪامن جو اذعان ايمان جو شرط قرار ڏنو ڏئي. ان سلسلي ۾ موصوف فرمايو آهي ته خير القرون جي زماني کان لاڳيتو صحيح هن طرح آهي ته جنهن صريح تصديق ڪئي ۽ شريعت جي احڪامن تي عمل نه ڪيو ته رسول الله ﷺ جن انهن

Scanned with CamScanner

احڪامن تي عمل ۽ شريعت جي اتباع جي تلقين ڪان وڌيڪ ڪڏهن به ڪجهه نه چيو. جيڪڏهن ڪنهن انهن احڪامن تي عمل کي يقيني نه بڻايو ته پاڻ سڳورن ﷺ جن مواخذو ڪرڻ ته پري ٿيوان تي ڪنهن کي ڪو لفظ به نه چيو. سندن چاچو ابو طالب، جنهن کان نبي ﷺ جي الله وٽان آندل هر شيءِ جي تصديق متواتر منقول آهي؛ پر ان اسلامي احڪامن تي عمل کي يقيني نه بڻايو ته ان تي معمولي زور به نه وڌو ويو. مخدوم معين مسئلي بابت پنهنجي موقف جي تائيد ۾ ترمذي شريف جي صفوان بن عسال کان راويت نقل ڪئي آهي ته يهوديءَ پنهنجي ساٿيءَ کي چيو اسان کي هن نبيءَ ڏانهن وٺي هل.... جنهن تي سندس ساٿيءَ کيس چيو: نبي نه چئو! اهو ٻڌي نه وٺي کيس چار اکيون آهن!". جنهن کان پوءِ رسول الله ﷺ جن وٽ آيا. ۽ "نون پڌرين آيتن" جي باري ۾ سوال ڪيائون. جنهن تي نبي ﷺ جن کين ٻڌايو. الله سان ڪنهن کي شريڪ نه ڪيو. چوري نه ڪيو زنا نه ڪيو ناحق قتل نه ڪيو بي ڏوهيءَ کي ذي سلطان جي حوالي نه ڪيو ته اهو ان کي قتل ڪري. جادو نه ڪيو وياج نه کائو. پاڪ دامن عورت کي تهمت نه ڏيو. يوم الزحف ۾ فرار اختيار نه ڪيو. ۽ خاص اوهان يهودين تي لازم آهي ته ڇنڇر جي معاملي ۾ حد کان تجاوز نه ڪيو." صفوان چيو: اهو ٻڌي پاڻ سڳورن ﷺ جن جا هٿ ۽ پير چميائون ۽ ٻنهي چيو: اسان شاهدي ٿا ڏيون ته تون نبي آهين." پاڻ فرمايائون: پوءِ منهنجي پيروي کان اوهان کي ڪهڙي شيءِ روڪيو آهي." چيائون: بيشڪ داؤد عليه السلام پنهنجي رب کان دعا گهري ته هميشه نبي منهنجي اولاد مان ٿئي." ۽ اسان کي خوف آهي ته اسان تنهنجي پيروي ڪئي ته يهودي اسان کي قتل ڪري ڇڏيندا. هن باب ۾ يزيد بن الاسود، ابن عمر ۽ ڪعب بن مالڪ رضي الله عنهم وعن سائر الصحابة اجمعين کان به مروي آهي. ۽ هيءَ حديث حسن صحيح آهي. مخدوم صاحب فرمائي ٿو ته حديث مان اسان جي مدعي ته دلالت جو وجه ظاهر ظهور آهي ته جيڪڏهن خالي نبي ﷺ جي نبوت جي شاهدي ايمان ۽ شريعت جي التزام لاءِ ڪافي هجي ها ان شهادت کان وڌيڪ ڪجهه لازم نه هجي ها جهڙوڪ اڳئين دين کان بيزاري ظاهر ڪرڻ ۽ دين قويم جي پيروي ۽ ذميداري ته رسول الله ﷺ جن نبوت جي شاهدي ڏيڻ کان پوءِ کين اهو نه چون ها ته: پوءِ منهنجي پيرويءَ کان اوهان کي ڪهڙي شيءِ روڪيو آهي." ۽ اتباع ئي احڪامن جو اذعان ۽ شرع مبارڪ جو اهڙو التزام ۽ تحمل آهي جيڪو باطل دين کان بيزاريءَ جو موجب ٿيندو آهي. ۽ جيڪڏهن انهن جو ايمان پورو ٿي ويو هجي ها ۽ ان کان پوءِ سندن پيروي نه ڪن ها ۽ احڪامن تي عمل نه ڪن ها انهن جو اذعان نه ڪن ها ۽ يهودين جي خوف کان اظهار نه ڪن ها ته پاڻ سڳورا انهن کي ائين ڇڏي به نه ڏين ها. ڇاڪاڻ ته اهوان صورت ۾ دين کان ارتدار تي پوي ها جيڪو قتل جو موجب ٿيندو آهي. ان مان ثابت ٿيو ته اسلام جي صحت لاءِ شهادت جي واضح ڪلمي کان پوءِ احڪامن تي عمل کي يقيني بڻائڻ ضروري آهي.

مخدوم صاحب ان باري مخالفن طرفان امڪاني سوال اٿاريو آهي ته جيڪڏهن توهان اهو چئو ته يهودين کي نه روڪڻ ان ڪري نه هو ته شهادت کان پوءِ احڪامن جو اذعان واجب آهي پر ان ڪري هو ته يهودي نبي ﷺ جن جي جزيري عرب جي نبي هئڻ جا قائل هئا. تنهن ڪري انهن کي نه روڪڻ جو سبب مڪمل نبوت جي شاهدي نه ڏيڻ هو. تنهن ڪري جيستائين سيني انسانن ڏانهن نبي هئڻ جي شاهدي نه

ڏيندا يا پنهنجي دين کان برائت جو اظهار نه ڪندا ته انهن جي مسلمان ٿيڻ جو حڪم نه لڳائبو ۽ نبي ﷺ جيڪو انهن کي پنهنجي اتباع جو حڪم ڪيو سو عموم نبوت تي اعتقاد ڪرڻ جي حڪم جي معنيٰ ۾ يا باطل دين کان برائت جي حڪم جي معنيٰ ۾ هو. ان ڪري حديث دعوا تي دليل نه ٿي بڻجي سگهي.

مخدوم صاحب ان جو جواب ڏيندي چئي ٿو:

ظاهر حديث جي سياق مان اهو آهي ته انهن جيڪو چيو ان کان مٿي انهن جي مٿان ڪو به قولي وظيفو ۽ ذميداري عموم نبوت يا برائت وغيره تي ڳالهائڻ جي نه ٿي رهي. صرف اتباع ۽ احڪامن تي اذعان ئي باقي ٿو رهي جنهن ڪري نبي ﷺ جن انهن کي چيو: منهنجي پيرويءَ کان اوهان کي ڪهڙي شيءِ روڪي ٿي." جيڪڏهن ڳالهائڻ جي سلسلي ۾ نبوت جي عموم ۽ پنهنجي دين کان برائت جي سلسلي جو ڪو شرط باقي رهي ها ته نبي ﷺ جن ڪين هن طرح چون ها: اوهان کي سيني انسانن ڏانهن منهنجي نبوت تي شاهدي ڏيڻ کان ڪنهن روڪيو آهي." يا چون ها "اوهان کي هن شاهديءَ باوجود پنهنجي دين کان برائت کان ڪهڙي شيءِ روڪيو آهي."

اسان جيڪو چيو آهي ته: انهن جي مٿان ڪو به قولي وظيفو ۽ ذميواري عموم نبوت يا برائت وغيره تي ڳالهائڻ جي نه ٿي رهي." سو ان ڪري ته انهن جو اهو چوڻ: اسان شاهدي ٿا ڏيون ته تون نبي آهين." مطلق نبوت جي اقرار ۾ مطلق آهي انهيءَ ۾ جزيره عرب جي ڪا به قيد ڪانهي، ۽ اطلاق جو پنهنجي ظهور ۾ اطلاق عام جي عموم وانگر هوندو آهي ۽ نص جي برابر آهي. ان ڪري انهن جو اهو چوڻ هن چوڻ جي قوت رکي ٿو: تون سڄي مخلوق جو نبي آهين." پر ان باوجود جڏهن انهن کان دين جي تحمل ۽ اتباع جو مطالبو ڪيو ويو ته ان مان اهو ٿو ثابت ٿئي ته اهو اسلام جي صحت لاءِ شرط آهي.

نتيجو بحث جو ٽي ڳالهيون آهن: حديث صحيح آهي. انهن جي نبوت جي شهادت منطوق ۽ منصوص آهي. نبوت ۾ اطلاق عموم ۾ ظاهر ۽ ان باري ۾ نص برابر آهي. انهن ٽن وضاحتن ۾ مخالف ٻن ڳالهين مان هڪ ضرور قبول ڪندو. يا چوندو ته: حديث شهادت کان پوءِ احڪامن جي اذعان جي شرط هئڻ تي دلالت ڪري ٿي" جيئن اسان چيو آهي يا چوندو ته انهن جو مسلمان نه ٿيڻ ان ڪري هو ته انهن پنهنجي دين کان برائت ۽ سيني انسانن ڏانهن نبي هئڻ جي شهادت جي تصريح ۽ تنصيص نه ڪئي هئي. پهرين صورت ۾ ته اسان ۽ انهن وچ مان جهيڙو ختم ٿي ويندي ۽ٻي صورت ۾ ان جو ڪلمي محتمل ۾ اسلام جي صحيح هئڻ جو قول باطل ٿي ويندو چو ته ضعيف احتمال وارو ڪلمو هجي جيئن "انا مثلڪ" (آءُ تو جهڙو آهيان) هجي. اهو ان ڪري ته انهن ٻنهي يهودين جو چوڻ ته: اسان شاهدي ٿا ڏيون ته تون نبي آهين" ڪو شڪ ناهي ته انهن جي نبوت عام جي شهادت جي احتمال ۾ "انامثلڪ" جي اسلام ۾ مثليت جي احتمال کان وڌيڪ قوي آهي. نه تنهنجي عمر جو قسم پهريون ان باري ۾ نص جي برابر آهي اهو محتملات مان شمار ئي ڪو نه ٿيندو. جيڪڏهن احتمالات مان شمار ٿيو ته گهٽ ۾ گهٽ احتمال ۾ ٻئي جي برابر آهي نه ٿيندو پوءِ جيڪو هنن يهودين جي اسلام جو قائل ناهي جن ناطق شهادت ڏني آهي. صرف ان ڪري ته انهن نبوت عام جي ۽ برائت جي تصريح نه ڪئي آهي ته اهو "انا مثلڪ" ۽ اسلام جو

Scanned with CamScanner

حڪم ڪيئن ٿو ڪري. جڏهن تہ اهو ابهام ۾ گهٽو ۽ اسلام ۾ مثليث ۾ متعين ڪونهي. انصاف وارو ماڻهو ان ۾ شڪ نہ ڪندو جيڪو اسان چيو آهي.

مخدوم صاحب ٻيو سوال اٿاريندي چئي ٿو:

جيڪڏهن اوهان چئو تہ رسول الله ﷺ جن فرمايو آهي: مون کي حڪم ڪيو ويو آهي تہ آءُ ماڻهن سان وڙهندو رهان جيستائين شاهدي ڏين: لااله الاالله ۽ مون تي ايمان آڻن ۽ جيڪو مون آندو آهي ان تي ايمان آڻين. جڏهن ائين ڪندا تہ پوءِ مون کان انهن جا خون ۽ مال محفوظ رهندا سواءِ ان جي حق ۽ انهن جي الله مٿان حساب جي. ان کي مسلم روايت ڪيو آهي هن حديث جو ظاهر هن تي دلالت ٿي ڪري تہ ايمان لاءِ ايترو قدر ڪافي آهي. برائت ۽ عمل جو التزام ضروري ناهي.

مخدوم معين جو جواب:

آءُ چوندس تہ مسلم جي ٻي راويت ۾ آهي ابي مالڪ کان اهو پنهنجي پيءُ کان چيائين مون رسول الله ﷺ کان ٻڌو: جنهن لااله الاالله چيو ۽ الله کان سواءِ جن جي عبادت ڪندو هو ان جو انڪار ڪيائين تہ ان جو مال ان جو رت ۽ الله تي حساب حرام آهي ۽ ڪانئس ٻي روايت ۾ آهي: جنهن الله کي اڪيلو مڃيو" ان کان پوءِ ساڳي حديث جو ذڪر آهي. انتهي

تنهن ڪري مطلق روايتون مقيد روايتن تي حمل ڪيون ويندڀون تہ جيئن حديثن ۾ جمع ٿي سگهي. هن طرح تہ نبي ﷺ کان پهرين روايت ۾: ۽ جيڪو مون آندو آهي" سو اڳيئين تي عطف آهي. جيڪو شريعت جي التزام ۽ اذعان کي متضمن آهي جيڪو عمل برائت جو موجب آهي جيئن سمجهدار تي مخفي ناهي.

ٻيو سوال: جيڪڏهن تون جيئن تہ جيئن تو ذڪر ڪيو تہ حديثون مطلقا برائت جي شرط هئڻ تي دلالت ڪن ٿيون. اهل ڪتاب جي ان ۾ قيد کان سواءِ جيئن فقيهن ان کي وثني (بت پرست) سان مقيد ڪيو آهي جڏهن اِن وحدت ۽ رسالت جي شاهدي ڏني تہ اهو سلمان نہ ٿيندو." اهو رسالت جي اقرار جي مسئلي ۾ اجماع جي خلاف آهي.

مخدوم معين جو جواب:

آءُ چوندس تہ بت پرست پنهنجي طرفان بغير زور بار جي ٻہ شاهديون ڏنيون اسلام کي پسند ڪندي ۽ پنهنجي باطل دين کان بيزار ٿي تہ اهو اتباع ۽ برائت جو گڏيل دليل آهي. ڪلام صرف ان جي باري ۾ آهي جنهن تصديق ڪئي ۽ ان کان ڪا اهڙي علامت شاهديءَ طور سامهون نہ آئي جيڪا اهو ٻڌائي تہ ان دين قديم جو التزام ڪيو آهي ۽ پنهنجي باطل دين کان برائت ڪئي آهي. تہ ان صورت ۾ اهو واجب آهي تہ ان کان اتباع جي گهر ڪئي وڃي جيئن رسول الله ﷺ جن هِن يهودين کان اتباع جي گهر ڪئي. جيڪڏهن اتباع ڪري تہ ان تي اسلام جو حڪم لڳايو وڃي نہ تہ ان جو رستو خالي ڇڏي ڏجي جيئن رسول الله ﷺ جن يهودين جو رستو نہ روڪيو.

هن مسئلي جي باري ۾ امام ابو سليمان الخطابيءَ جو معالم السنن ۾ معاويہ بن الحڪم سلميءَ جي حديث جي شرح ۾ ڪلام نهايت سٺو آهي پهريائين اسان حديث ٿا بيان ڪيون:

Scanned with CamScanner

معاويہ چيو: منهنجي هڪ ٻانهي هئي احد کان اڳ ٻڪريون چاريندي هئي. اوچتو اطلاع آيو تہ بگهڙ هڪ ٻڪري کڻي ويو. آءُ آهه زادو جيئن ٿيندو آهي. گهڻي افسوس ۾ پئجي ويس.

"اهو رسول الله کي خراب لڳو تنهن تي مون چيو ڇا پوءِ آءُ ان کي آزاد ڪري ڇڏيا تہ فرمايائون: ان کي مون وٽ وٺي اچ" مان ان کي وٺي آيس. پاڻ فرمايائون: الله ڪٿي آهي؟" چيائين: آسمان ۾" پاڻ فرمايائون: آءُ ڪير آهيان" چيائين تون رسول الله ﷺ آهين." پاڻ فرمايائون: هيءُ مومنياڻي آهي ان کي آزاد ڪري ڇڏ." ابو داؤد جي حديث جو ڪجهہ حصو پورو ٿيو.

امام موصوف شرح ۾ فرمايو تہ نبي ﷺ جن جو قول تہ اها مؤمنياڻي آهي ان کي آزاد ڪر" اهو ان جو ايمان سندس هن چوڻ کان سواءِ ڪنهن ٻي شيءِ مان ظاهر نہ ٿيو هو جنهن ۾ ان چيو جڏهن رسول الله ﷺ جن کانئس پڇيو تہ الله ڪٿي آهي." تہ چيائين اسمان ۾ ۽ آءُ ڪير آهيان" تہ چيائين: تون الله جو رسول آهين" اهو ايمان جي امارت جي باري ۾ سوال آهي. اصل ايمان جي باري ۾ ۽ ان جي حقيقت جي صفت جي باري ۾ نہ هو. ان ڪري جيڪڏهن اسان وٽ ڪافر اچي ڪفر کان اسلام ڏانهن اچڻ جو ارادو رکي ۽ ايتري قدر ايمان جي وصف بيان ڪري تہ ان سان مسلمان نہ ٿيندو. جيستائين اشهد ان لااله الاالله وان محمدا عبده ورسولہ" جي شاهدي ڏئي ۽ پنهنجي باطل دين کان برائت نہ ڪري. هن جو مثال اهڙي عورت ۽ مرد جهڙو آهي جيڪي جيڪي هڪ گهر ۾ لڌا ويا. مرد کان پڇيو ويو: هيءَ ڪير آهي؟" ان چيو: منهنجي گهر واري" عورت بہ ان جي تصديق ڪئي تہ اسان انهن ٻنهي کي سچو چونداسين. انهن جي معاملي کي وڌيڪ نہ کولينداسين. کانئن عقد زوجية جو مطالبو نہ ڪنداسين، پر جيڪڏهن اهي ٻئي اسان وٽ اچن. نڪاح ڪرڻ جو ارادو رکن تہ اسان کانئن نڪاح جا شرط جهڙوڪ: وليءَ جو حاضر ڪرڻ. شاهد ۽ مهر جو تعين ڪرڻ. پورا ڪرڻ جو مطالبو ڪنداسين. اهڙيءَ طرح ڪافر جي آڏو جڏهن اسلام پيش ڪيو ويو تہ ان جي هن چوڻ کي ڪافي نہ مجبو جو هو چوي: آءُ مسلمان آهيان." بلڪ ان لاءِ مڪمل ايمان جي وصف ۽ ان جا شرائط طلب ڪيا ويندا. پرجيڪڏهن اسان وٽ ڪو اهڙو ماڻهو اچي جنهن جو ڪفر ۽ ايمان ۾ اسان حال نہ ٿا ڄاڻون. تنهن چيو: آءُ مسلمان آهيان" تہ اسان ان کي قبول ڪنداسين. اهڙي طرح جڏهن اسان ان تي اسلام جي امارت ڏٺي: هيئت ۽ بشارت وغيره تہ اسان ان جي اسلام جو حڪم لڳائينداسين. ايستائين جو ان جي خلاف ان وٽان ڪجهہ ظاهر ٿئي."

سنڌ جي هندن خلاف جارحانہ رويي بجاءِ وچٿرو رويو:

هن مسئلي مان نظر ٿو اچي تہ ان دور ۾ عالمن جو هڪ طبقو اهڙو هو جيڪو هندن بابت جارحانہ رويو رکندو هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي اهڙن عالمن جو اڳواڻ نظر ٿو اچي. هن مسئلي ۾ ڏسجي ٿو تہ ڪنهن هندوءَ ڪنهن مسلمان کي چيو آهي تہ آءُ تو جهڙو آهيان" جنهن تان کيس مسلمان ٿيڻ تي مجبور ڪرڻ جو سلسلو شروع ٿيو آهي. مخدوم معين جي هنن رسالن مان هڪ جڳهہ تي اهو اشارو ملي ٿو تہ هيءُ ڳالهہ جهگڙي جو باعث وڃي بڻي آهي. ۽ نيٺ قاضيءَ جي عدالت تائين معاملو پهتو آهي. (1) اهڙيءَ طرح هڪ

1 ٺٽوي، محمد معين مخدوم، التنبيه علي سوء الفهوم في ان المثلية توجب العموم صفحہ:4، نسخہ خطيہ قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو.

هند هن مسئلي کي مخدوم صاحب "مسئلة الاڪراه" (1) سڏيو آهي جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته جنهن هندوءَ مسلمان کي چيو آهي ته: آءٌ توجهڙو آهيان. " تنهن کي زوريءَ مسلمان ٺيڻ تي مجبور ڪيو ٿي ويو. رسالي جي هڪ هنڌ عبارت مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم محمد هاشم ان هندوءَ کي سخت سزائون ڏيڻ ۽ اسلام کان انڪار ڪرڻ جي صورت ۾ ان جي قتل جي جائز هئڻ جي فتويٰ ڏني. (2) اهو ان ڳالهه جو دليل آهي ته هندن جي لاف جارحانه روش اختيار ڪرڻ جو سلسلو به ان دور ۾ موجود هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هن روش جي حمايت ۾ نظر اچي ٿو. اهوئي سبب هو جو مخدوم محمد هاسم جڏهن ميان غلام شاه کي شريعت جي نفاذ لاءِ مشورو ڏنو ته ان ۾ هندن جي باري ۾ به سختيءَ جا احڪام جاري ڪرڻ جو مشورو ڏنو ويو. غلام شاه مخدوم هاشم جي مشوري جي روشنيءَ ۾ جيڪي احڪامات جاري ڪاتن ۾ هندن بابت لکيل آهي.

"هندن کي تاڪيد ڪجي ٿو ته پنهنجي دوڪانن يا گهٽين ۽ بازارن ۾ ڏوتي مٿي ڪٽي گوڏا پڌرا ڪري نه هلن. هندن کي منع ٿي ڪجي ته پنهنجي وڏن ڏيهن جهڙوڪ: هولي يا ڏياري وغيره تي کليءَ عام جاءِ تي ساز سروز نه وڄائن ۽ نه ڪنهن کليءَ جاءِ تي پڳت وغيره ڪن. دهل ۽ ناقوس وغيره نه وڄائن ۽ مسلم عوام جي سامهون کلين جاين تي بتن کي سجدو نه ڪن. ۽ درياهه تي وڃي عام ترڻ تي ماڻهن کي ڏيکارڻ لاءِ درياهه جي پوڄا ڪرڻ، جنهن مان ماڻهن ۾ اشتعال ۽ بدنظمي پيدا ٿئي يا اعتراض شروع ٿئي يا ڪي انهن کي ڏسي براين جا مرتڪب ٿي پون، اهڙين ڳالهين ۽ حرام ۽ بدعت جي منع آهي." (1)

بهرحال هڪ پاسي مخدوم محمد هاشم جو هن قسم جو موقف هو. جنهن جي تقاضا هئي ته هندو جڏنهن مسلمانن سان ڳالهائيندي اهڙو لفظ چون جنهن مان اسلام جو شبهو به پيدا ٿئي ته "الاسلام يعلو ولا يعليٰ عليه" جي تصور تحت هندوءَ کي اسلام قبول ڪرڻ تي مجبور ڪيو وڃي. ان جي مقابلي ۾ ٻئي پاسي مخدوم معين جو موقف آهي جنهن جو چوڻ آهي ته خيرالقرون جي سيني زمانن ۾ ڪڏهن به ڪو اهڙو مثال نه ٿو ملي ته اهڙي محتمل ۽ مشڪوڪ جملي چوڻ تي ڪنهن کي اسلام تي مجبور ڪيو ويو هجي. موصوف ابو طالب جو مثال ڏيندي فرمايو آهي ته ان وٽان نبي ﷺ جي نبوت ۽ وحي جي تصديق تواتر کي پهتل آهي پر جڏنهن ان احڪامن شريعت کي قبولڻ کان انڪار ڪيو ته ان کي ته اسلام تي مجبور ڪونه ڪيو ويو جڏنهن ته اوهان هن ذميءَ کي ڪيترو سختيءَ سان ورتو آهي ۽ ان جي اسلام کان انڪار جي صورت ۾ سخت عقوبات ۽ قتل جي جواز جو حڪم جاري ڪيو آهي." اهو لکي پوءِ مخدوم معين سوال ڪيو آهي ته: فمن السلف لکم في ذالک بعد رسول الله ﷺ.

(رسول الله ﷺ کان پوءِ ان ڳالهه ۾ اوهان جو سلف ڪير آهي؟)[2]

---

1 ٺٽوي، محمد معين مخدوم غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الکلام المحتمل لايوجب الاسلام" نسخه خطيه قاسميه لائبري ڪنديارو صفحه: 5

2 حوالو ساڳيو صفحه 11_ 12

1 قادري، عبدالرسول، مگسي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سوانح حيات ۽ علمي خدمتون" سنڌي ادبي بورڊ سال 2006 صفحه: 88_ 89

Scanned with CamScanner

ٺٽي ۾ ان دور جي ٻين علمائن جيڪو موقف اختيار ڪيو آهي، هن موقعي تي اِهو ڄاڻڻ ضروري ٿئي ٿو. مخدوم معين جي رسالي التنبيه علي سوء الفهوم في ان المثلية توجب العموم" جو قاسميه لائبريري ڪنڊيارو وارو جيڪو نسخو آهي. خوش قسمتيءَ سان ان جي آخر ۾ مخدوم حامد ۽ مخدوم ضياءُ الدين جي فتوائن جو نقل موجود آهي.

مخدوم حامد جي فتويٰ ۾ سنڌيءَ جا لفظ ڏنل آهن ته جنهن چيو " آءٌ تو جهڙو آهيان هَلِي مُوسِي ٻچ" ظاهر اهو آهي ته اهو چوندڙ جي اسلام جي حڪم ۾ اشڪال آهي دستور القضاة ۾ جيڪو آيل آهي: جيڪڏهن ڪافر چيو آءٌ تو جهڙو آهيان ته مسلمان ٿي ويندو" ۽ جيڪڏهن چيائين: آءٌ تو جهڙو آهيان ته مسلمان ٿي ويندو" ان وضاحت کان سواءِ ته ڪافر يا نصرانيءَ اهي لفظ ڪنهن کي چيا. جڏنهن ته ذخيره ۽ خزاد ۾ ان کان منقول آهي ته جڏنهن ذميءَ مسلمان کي چيو ته آءٌ تو جهڙو مسلمان آهيان ته مسلمان ٿي ويندو". يعني ان ۾ اهو واضح آهي ته: ذميءَ مسلمان کي چيو" خزانة جي جن نسخن ۾ اها وضاحت ناهي، ته اها ڪاتب جي سهو آهي. ڇاڪاڻ ته ذخيره، ظهيريه، سراجيه، تاتار خانيه، حسب المفتي، تحفه، دستور القضاة، عمدة الفتاويٰ ۽ بحرالرائق اها وضاحت ٿيل آهي. ان ڪري چيو اٿن: جيڪڏهن نصرانيءَ چيو آءٌ مسلمان آهيان ته مسلمان نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته اهي پنهنجي لاءِ اها دعوا رکندا آهن پر جيڪڏهن مسلمان کي چيائين ته آءٌ تو جهڙو مسلمان آهيان ته مسلمان ٿي پوندو." ان ڪري دستور القضاة ۽ تحفه ۾ شايد ڪاتب کان ڀل ٿي آهي. حقيقت به اها ئي آهي ته ٻن مردن ۾ ڪوڙ سببن کان هڪ جهڙائي ٿيندي آهي اسلام ۾ هڪ جهڙائيءَ جي معنيٰ وٺڻ لاءِ ضروري آهي ته ڪو لفظي يا عقلي قرينو هجي، جنهن جي ڪلام جو مفهوم تقاضا ڪري يا مقام جي تقاضا اها هجي. جيئن مطول ۾ آهي. ۽ خذف ٻن ڳالهين جو محتاج ٿيندو آهي. هڪ مقام قابليت اهو هيئن ته ٻڌندڙ ان مقرر محذوف) کي ڄاڻندڙ هجي قرينن جي وجود جي ذريعي، جڏنهن ته هن جڳه تي ٻڌندڙ هن ڪلام مان اسلام ۾ هڪ جهڙائي جو مفهوم نه ٿو سمجهي. بلڪ هن مان مقاومة ۽ ڏرين ۾ برابري سمجه ۾ ٿي اچي، ڪيئن نه؟ حالانڪ اهڙي قسم جون ڳالهيون مسلمان ۽ ڪافر پاڻ ۾ ڪندا رهندا آهن.

صفتون جيڪي لڳنديون آهن. عارض ٿينديون آهن. تن ۾ اصل انهن جو عدم هوندو آهي. ان ۾ اسلام جي ڪابه استثنا ڪانهي، ان طرح حماديه ۾ آهي ته: ڪافر جڏنهن نماز جي وقت ۾ اذان ڏني ته مسلمان ٿي پوندو پر جي وقت ۾ نه ڏنائين ته ان تي اسلام جو حڪم نه لڳايو ويندو. ڇاڪاڻ ته ان مان ٺٽول به مراد ٿي سگهي ٿي.

شهر جي مفتي عبدالرحيم جي خط جو نقل ۽ اهو نقل آهي مخدوم حامد جي خط جو.[1]

قدوة العلماء ميان ضياء الدين جو جواب

سوال حاجي محمد هاشم ٺٽوي:

جيڪڏهن مسلمان ذميءَ کان پڇيو: شريعت قبول ڪرين ٿو؟" ته ان چيو قبول ٿو ڪيان" ته ان مسئلي جو حڪم ڪهڙو آهي.

---

1 ٺٽوي محمد معين مخدوم، التنبيه علي سوء الفهوم في ان المثلية توجب العموم. قلمي. قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

Scanned with CamScanner

جواب: فقير جي گمان مطابق اسلام جي اطاعت، جنهن تي "مطيع الاسلام" جا لفظ دلالت ڪن ٿا ۽ شريعت جي قبوليت جا لفظ دلالت ڪن ٿا. ان جو هڪ ئي حڪم آهي. تنهن ڪري جيڪو ذمي آهي جائز آهي ته ذمي هوندي اسلام جو مطيع ۽ شريعت جو قائل هجي. ان ڪري اهو ڪيئن حڪم لڳائبو ته ذميءَ جي شريعت قبولڻ سان اهو مسلمان ٿي پوندو. [1]

ڏاڙهي مبارڪ بابت فتويٰ:

مخدوم محمد معين جمهور علماء جي ڏاڙهيءَ بابت هن مسلڪ ته: اها سنت مؤڪده آهي" ۽ ڪن ان کي واجب به قرار ڏنو آهي، جي بخلاف اهو مسلڪ اختيار ڪيو آهي ته اها ڇڏڻ مستحب آهي. ان لاءِ موصوف اهو استدلال ورتو آهي: مشهور حديث، جنهن ۾ پنجن شين کي فطرت سڏيو ويو آهي، جن ۾ هڪ شئي ڏاڙهي ڇڏڻ به آهي، ان ۾ امام ابن ديق العبد شرح "عمدة" ۾ پنجن ئي شين کي مستحب قرار ڏنو آهي اهري طرح، شيخ دهلويءَ جو هيءُ قول به استدلال ۾ پيش ڪيو اٿس، جنهن ۾ شيخ موصوف "فطرة" جي معنيٰ تي بحث ڪندي لکيو آهي ته: فطرت ڪڏنهن حسن عادت جي معنيٰ ۾ ايندي آهي جيئن حضرت عائشه صديقه جي حديث ۾ "عشرة من الفطرة" (ڏه شيون فطرت مان آهن) مان مراد آهي."

ڏاڙهي کي مٺ برابر يا ان کان وڌيڪ يا گهٽ رکڻ جي مسئلي جي سلسلي ۾ مخدوم محمد معين جو مسلڪ آهي ته حديثن ۾ "اعفاء" (ڇڏڻ) جو جيڪو حڪم آهي سو مجمل آهي ان جو تفصيل رسول الله ﷺ جن جي فعل سان ٿئي ٿو. اهو آهي "مٺ جي مقدار جيتري ڏاڙهي رکڻ" يعني مخدوم صاحب جي مسلڪ مطابق جيتري مقدار تائين ڏاڙهي ڇڏائڻ مستحب آهي.

مٺ کان گهٽ يا وڌ رکڻ جو حڪم ڇا هئڻ گهرجي؟ ان بابت مخدوم رحمة الله عليه فرمائن ٿا ته: جيڪو ماڻهو مٺ جي مقدار کان ڏاڙهي وڌائي ان تي ٻنهي صورتن ۾ مستحب ڇڏڻ جو حڪم لڳائڻ گهرجي"

ڏاڙهي بابت هڪ خاص مسئلي ڏانهن به مخدوم محمد معين جو اشارو ملي ٿو جيڪو تمام اهم آهي. اهو مسئلو اهو آهي ته ڇا ڏاڙهي رکڻ "تعبدي" (عبادت جي قسم جو) عمل آهي يا "عادت" جي قسم جو عمل آهي، مخدوم صاحب جي هڪ لفظ ته: سنت مؤڪده عادت جي قسم جي عملن ۾ مقرر نه ٿيندي آهي." مان اهو اشارو ٿو ملي ته موصوف ڏاڙهي رکڻ جي عمل کي "تعبدي" امر نه پر عادت جي قسم جو امر ٿو سمجهي.

ڏاڙهي ماڳهين ڪوڙي ڇڏڻ بابت مخدوم صاحب اها راءِ قائم آهي ته: مرد ڪڏڻ وانگر ڏاڙهي ٻنائڻ (ڪوڙائڻ) "مثلہ" آهي." "مثلہ" فقه جي اصطلاح ۾ پنهنجي صورت بگاڙڻ کي چئبو آهي. مخدوم موصوف فرمائي ٿو ته: ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته اهو حرام فعل آهي." [2]

1 ٺٽوي، محمد معين مخدوم، التنبيه علي سوء الفهوم في ان المثلية توجب العموم، قلمي، قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو.

2 ٺٽوي، محمد معين مخدوم، رسالہ "نير الضحيٰ في حڪم قص اللحي" (ملخص) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

Scanned with CamScanner

سماع بابت رايو:

مخدوم محمد معين "السماع معراج الاولياء جي مقولي جي مطابق، سماع پسند هو سماع سان کين خاص محبت ۽ عشق هو. اهوئي سبب هو جو سندن وفات بہ موسيقي جي سماع دوران ٿي. (1) آءُ مناسب ٿو سمجهان تہ مخدوم موصوف جو سماع بابت موقف بيان ڪرڻ کان اڳ اهو ذڪر ڪندو هلان تہ سماع سان سندن تعلق ڪيئن ٿيو. ان سلسلي ۾ سڌيءَ ريت ڪو دليل تہ علم ۾ نہ اچي سگهيو آهي البتہ مخدوم موصوف جو روحاني طور شاه عنايت سان تعلق قائم ٿيڻ ۽ پوءِ شاه عبداللطيف سان دوستي جو پيچ اٽڻ جا بہ امڪان اهڙا آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخدوم محمد معين انهن جي صحبت ۾ سماع جو ذوق ۽ شوق پالڻ شروع ڪيو. پر جيئن تہ مخدوم صاحب شاه عنايت سان وابستہ ٿيڻ کان پنهنجي مرشد ابوالقاسم جي ناراضگيءَ جي ڪري توبه ڪئي هئي ۽ ٻيو خاص ڳالهہ اها تہ شاه عنايت جي درگاه تي باقاعدي سماع ۽ راڳ جو سلسلو صوفي فضل الله شاه قلندر جي سجاده نشينيءَ واري دور 1230_ 1243ھ ۾ شروع ٿيو.(2) ان ڪري سماع جو ذوق شاه عنايت سان وابستگيءَ جي نتيجي ۾ ڪين حاصل ٿيل نہ ٿو ڀانئجي. بلڪ اهو شاه عبد اللطيف ڀٽائيءَ جي سنگت جي اثر جو نتيجو نظر ٿو اچي. اهو ئي سبب آهي جو مخدوم محمد معين سماع بابت رسالہ اويسيہ ۾ پنهنجو رايو ڏيڻ مهل شاه عبدالڪريم جي موقف ۽ نقطي نظر کي پنهنجي راءِ ۾ حوالي طور ڪتب آندو آهي. شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ پڻ سماع ۽ راڳ جو فيض، شاه عبدالڪريم جي فقيرن کان حاصل ڪيو هو. جن جي محفلن ۾ شاه صاحب ٻالڙيءَ وجي شريڪ ٿيندو رهندو هو ۽ ان ذريعي پنهنجي پڙڏاڏي جي سماع جي سلسلي کي سمجهي ۽ ان جو فيض حاصل ڪري سگهيو هو. ان طرح مخدوم موصوف کي مليل سماع ۽ راڳ جو ونڊ بہ شاه عبداللطيف جي ذريعي شاه عبدالڪريم جي ئي سر چشمہ فيض مان مليو هو. ان ڪري جيئن ظاهر آهي تہ مخدوم صاحب جو سماع بابت موقف شاه عبدالڪريم وارو ئي هئڻ گهربو هو. ان ڪري ٿيو بہ ائين تہ مخدوم صاحب سماع جي بحث ۾ سندس حوالو ڪتب آندو ۽ سماع لاءِ سندس جيڪي شرط هئا تن شرطن جي بنياد تي سماع کي جائز قرار ڏنو. مخدوم موصوف سماع بابت رسالہ اويسيہ ۾ پنهنجو موقف بيان ڪندي لکي ٿو:

"ٻن مقدمن: سماع ۽ توحيد جي مسئلي ۾ بہ حقيقت ۾ (صوفين ۽ علماء شريعت ۾) ڪوبہ اختلاف ناهي، سماع، حال جي شرط سان، فقيه بہ جائز قرار ڏين ٿا. اولياء بہ ان ئي شرط تي درست ٿا چون. حال کان سواءِ علماء حرام ٿا چون. جڏهن تہ اولياء چون ٿا تہ حرام کان بہ هڪ قدم وڌيڪ ڇوڙ گهرجي. حضرت ميران سيد عبدالڪريم قدس سره الاقدس هن باب ۾ تمام گهڻو مبالغو فرمايو آهي. ڇاڪاڻ تہ سندن مريد ظاهر شريعت جا پابند آهن. سماع جي جائز هئڻ لاءِ اوليائن جا شرط کي پهتل آهن جو اهي شرط ڪنهن ڪامل مڪمل هستيءَ کان سواءِ ڪنهن کي حاصل ٿيڻ تمام مشڪل آهن. ائين (بہ) ناهي تہ جيڪو بہ گريو ڪري ۽ ان تي حال متغير ٿئي ۽ پاڻ ۾ ڪشادگي لهي تہ ان لاءِ سماع درست آهي. گريي جا بہ قسم آهن. ڪهڙي خبر تہ گريو ڪهڙي راه کان ٿو اچي ۽ فرحت ۽ ڪشادگي ڇا جي آهي. ڇاڪاڻ تہ

---

1 قانع، تحفة الڪرام صہ: 694

2 بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "مقدمہ راڳ نامو" صفحہ: 7، شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز 1401/ 1981ع

Scanned with CamScanner

اهو نفس جي راهه کان لڪي ڇپي اَئين ايندو آهي جو اهل الهام ۽ مڪاشفي جا شير بہ ان جي ادراڪ کان عاجز ٿي پوندا آهن. ۽ رقص ۽ وجد جيڪو حرڪات جي مناسب قوت سان، موزون نغمو ٻڌڻ وقت نفس ۾ پيدا ٿيندو آهي، سو ظاهر ٿيندو آهي ۽ هيءُ ويچارو انهيءَ گريي ۽ آهه ۽ گريبان جي حالت ۾ مٿي ۽ بدن ۾ مٿي وجهي وجد ۽ رقص جي حالت ۾ شيطان جي مٺ ۾ اچي ويندو آهي. جيتوڻيڪ هن زماني ۾ اها بہ غنيمت آهي تہ شيطان انهيءَ لباس ۾ ڪنهن کي پنهنجو تابع بنائي، ان سان مله ڪرڻ لاءِ انهيءَ حيلي جو محتاج ٿئي، ان ڪري ڪي گهٽ اهڙا هوندا، جن ۾ ظاهر ۾ اهو حال پيدا ٿئي تہ خود بخود بنا شبهي جي خشڪ ۽ خالي سماع ڪن ۽ علماء ۽ اولياء جا مخالف ٿين اهو باتفاق علماء ۽ اولياء حرام آهي. جڏهن تہ سماع باتفاق سيني وٽ (جڏهن حال پيدا ٿئي تہ) جائز آهي. ان ڪري اهو غلط آهي تہ ان معاملي ۾ علماء ۽ اولياء ۾ اختلاف آهي.(1)

فصل ٽيون: خلافيات (اختلافي مسئلا)

ابو طالب جي اسلام بابت راءِ:

مخدوم معين ٺٽويءَ لاءِ مشهور آهي تہ موصوف ابو طالب جي مسلمان هئڻ جو قائل هو. جيڪا ڳالهہ شيعن جو عقيدو آهي. اهل سنت جو عقيدو آهي تہ ابو طالب نبي ﷺ جن کي سورنهن سالن جي عمر کان سنڀاليو سندن حفاظت ڪيائين ۽ دين ۾ سندن مدد بہ ڪيائين. مخالفن جي مقابلي ۾ سندن پرجهلو بہ ٿيو پر نبي ﷺ جن مٿان، باوجود سندن گهڻي چاهڻ جي ايمان نہ آڻي سگهيو.

مخدوم معين بابت ان ڳالهہ جي شهرت جو بنياد صاحب قسطاس المستقم مخدوم ابراهيم ٺٽوي جو بيان آهي. جنهن ۾ موصوف لکيو آهي تہ: مخدوم (محمد معين) هڪ رسالو تصنيف ڪيو آهي، جنهن ۾ موصوف لکيو آهي تہ: مخدوم (محمد معين) هڪ رسالو تصنيف ڪيو آهي، جنهن ۾ ان ابو طالب جي اسلام آڻڻ جو فيصلو ڪيو آهي."(2) مخدوم ابراهيم صرف ايترو لکڻ کان پوءِ ابو طالب بابت اهل سنت جي عقيدي جي تائيد ۾ دليل ڏنا آهن. نہ مخدوم محمد معين جي رسالي جو نالو لکيو آهي نہ سندس رسالي جي متن مان ڪي تصريحون ذڪر ڪيون آهن. نہ اهڙن ڪن دليلن جو رد ڪيو آهي جيڪي مخدوم معين ان سلسلي ۾ ڏنا هجن. ان مان اندازو ٿئي ٿو تہ مخدوم ابراهيم مخدوم معين جي اصل رسالي تائين رسائي حاصل نہ ڪري سگهيو آهي. جيئن ٻين بہ اهرن مختلف موضوعن بابت مخدوم معين جي اصل رسالن جي دستيابي ڪيس حاصل نہ ٿي آهي تنهن باوجود انهن موضوعن ۾ مخدوم معين تي رد ڪيو اٿس. جيئن تناسخ جي موضوع جي مخدوم معين جي رسالي بابت لکيو اٿس: تناسخ جي تائين ۾ بہ رسالو تصنيف ڪيو اٿس. محي الدين ابن عربيءَ جي پيرويءَ ۾. پر ان رسالي جو مطالعو مون لاءِ آسان نہ ٿي

---

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم رسالہ اويسيہ (قلمي) صفحہ: 16، نسخہ: نيشنل ميوزم ڪراچي.

2 ٺٽوي، مخدوم ابراهيم، مخدوم القسطاس المستقيم، صفحہ: 41، نسخہ خطيہ: مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي

Scanned with CamScanner

سگهيو آهي، جو ان جي هر هڪ قول جو رد ڪيان"[1] پر ان باوجود ان رسالي جو اجمالي رد ڪيو اٿس.

سوال اهو آهي تہ مخدوم معين جو اهو ڪهڙو رسالو آهي جيڪو موصوف ابو طالب جي اسلام بابت لکيو آهي؟ اڄ تائين اهڙو ڪو رسالو دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. نہ ئي ٻئي ڪنهن اهڙي صحيح ذريعي سان اهڙي ڪنهن رسالي جي تصديق ٿي سگهي آهي. تنهن ڪري جيڪڏهن اهڙو ڪو رسالو ٿي سگهي ٿو تہ اُهو اُهو رسالو ٿي سگهي ٿو جنهن جو مخدوم معين پاڻ پنهنجي رسالي "غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الڪلام المحتمل لايوجب الاسلام" ۾ ذڪر ڪيو آهي. ان جو نالو آهي. "القول السوي في ذڪر آباد النبي". هن رسالي ۾ مخدوم معين ابو طالب جي اسلام بابت جيڪو ذڪر ڪيو آهي، تنهن جو ڪجھ اختصار مخدوم موصوف مٿئين ذڪر ڪيل رسالي ۾ ڏنو آهي. وڌيڪ تفصيل لاءِ لکيو اٿس تہ "القول السوي" ڏانهن رجوع ڪيو وڃي. جيڪو بدقسمتيءَ سان اسان ڪي دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. پر خوشيءَ جي ڳالھ آهي تہ رسالي جو جيڪو اختصار مخدوم معين ذڪر ڪيو آهي، تنهن مان ابو طالب بابت سنڌس راء مڪمل طور ظاهر نظر اچي رهي آهي. ۽ اها ناهي جيڪا ڏانهس منسوب ڪئي وئي آهي. ڏسو سنڌس باري ۾ لکي ٿو:

"هيءَ نبي ﷺ جن جو چاچو ابو طالب آهي، وٽائنس نبي ﷺ جن جيڪو الله وٽان آندو آهي ان جي تصديق متواتر منقول آهي، جيڪا سنڌس ڪوڙسارن قصيدن ۽ مشهور خطبن ۾ منصوص ۽ منطوق ڪلام سان آيل آهي، جن ۾ ان ماڻهن ڪي سنڌن تصديق ۽ مٿن ايمان آڻڻ طرف سڏيو آهي، پاڻ سڳورن ﷺ جن جي دين ۽ شريعت جي مدح، ان جي مدد، ان سان محبت ۽ ان جي پيروڪارن سان محبت ۽ مخالفن سان دشمني ڪائنڻ متواتر منقول آهي."[2]

ابو طالب بابت اهو بيان ڪرڻ ڪان پوءِ مخدوم موصوف لکيو آهي تہ:

"جيڪو ان تي وڌيڪ واقفيت حاصل ڪرڻ گهري، تنهن ڪي گهرجي تہ اسان جي ڪتاب نالي: القول السوي في ذڪر آباء النبي ﷺ جو مطالعو ڪري."[3]

مٿئين بيان مان جيڪڏهن ڪير اهو فيصلو ڪري تہ ان ۾ مخدوم معين ابو طالب جي اسلام جو حڪم (فيصلو) ڪيو آهي تہ ان مان اهو ماڻهو اهڙو نتيجو ڪڍي سگهي ٿو جيڪو مخدوم موصوف جي ان سلسلي جي ٻين ڳالهين ڪي نظر انداز ڪري جيڪي ان بيان جي سياق ۽ سباق ۾ مخدوم معين ذڪر ڪيون آهن. اصل ۾ مخدوم موصوف "غايت ماظهر....." نالي رسالن م هن تي بحث ڪيو آهي تہ: جيڪڏهن ڪو ڪافر اهڙو جملو ڳالهائي جنهن ۾ اسلام جو احتمال هجي جيئن ڪافر مسلمان ڪي چئي: آءٌ تو جهڙو آهيان" تہ ڇا اهو ائين چوڻ سان مسلمان ٿي ويندو. مخدوم محمد معين ان ۾ اهو موقف ڏنو آهي تہ اهڙو ڪافر ايستائين مسلمان نہ ٿيندو جيستائين زبان سان ڪلمي شهادت جو صريح اقرار ۽

---

1 حوالو ساڳيو. صفحہ: 44

2 ٺٽوي محمد معين، مخدوم، غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الڪلام المحتمل لايوجب الاسلام" نسخہ خطيہ، قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو. صفحہ: 10

3 حوالو ساڳيو

ان جي دل سان تصديق ۽ احڪامن تي عملن جي ذريعي ايمان جي سچائيءَ جي شاهدي پيش نہ ٿو ڪري سندس ڇوڙ آهي تہ اهڙي احتمال واري جملي ڳالهائيندڙ ڪافر تي زور زبردستي ڪرڻ ڪنهن بہ دور ۾ خيرالقرون جي زماني کان بلڪ چئن امامن جي دور کان وٺي اڄ تائين ڪڏهن بہ ثابت نہ ٿيو آهي.[1] مخدوم موصوف اهو ثابت ڪرڻ لاءِ تہ صريح تصديق (اقرار ۽ دل جي تصديق) باوجود جيستائين شريعت جي احڪامن جو اذعان نہ ڪيو ويندو ايمان مڪمل نہ ٿيندو ابو طالب جي واقعي مان دليل ورتو آهي لکي ٿو

”خيرالقرون خاص طور رسول الله ﷺ جي قرن ۾ هيءَ ڳالهہ صحيح ۽ ثابت ٿي چڪي آهي تہ جنهن شخص صريح تصديق بہ ڪئي پر فرمانبرداريءَ طور شريعت جي احڪامن جو اذعان ۽ پنهنجي مٿان تحمل نہ ڪيو تہ رسول الله ﷺ ان کي شريعت جي اتباع ۽ احڪامن جي اذعان جي حڪم کان سواءِ ڪڏهن بہ ڪجهہ نہ چيو مؤخذو ڪرڻ تہ ٿيو پري جي ڳالهہ. ان شخص ثبوت جي صريح تصديق کان ڪڏهن بہ انڪار نہ ڪيو صرف ان سان نبي ﷺ جي اتباع ۽ احڪامن تي عمل ڪرڻ کي نہ ملايائين تہ ان تي زندگيءَ ۾ توڙي ان کان پوءِ ڪفر جا احڪام جاري فرمايائون. هيءُ شخص نبي ﷺ جن جو چاچو ابو طالب هو.“ (هن کان پوءِ مٿيون بيان آهي جيڪو مون اڳ ذڪر ڪيو)

هن بيان ۾ آخري لفظ ڏسو تہ: ان تي زندگيءَ ۾ توڙي مرڻ کان پوءِ ڪفر جا احڪام جاري فرمايائون“ ۽ فيصلو ڪيو تہ ڇا مخدوم معين ابو طالب جي اسلام جو حڪم ڪيو آهي. ساڳئي سلسلي عبارت ۾ ابوطالب جي نبي ﷺ جي تصديق، ساڻن محبت، نصرت ۽ تائيد جي ذڪر کان پوءِ لکي ٿو:

”انهن سيني ڳالهين جي باوجود جڏهن احڪامن تي عمل کي يقيني نہ بنايائين باوجود ان جي تہ ان ڏانهن ڪيس سڏيو ويو. صرف ان ڪري تہ قريش جون عورتون ڪيس طعنو ۽ مهڻو ڏينديون. ان ڪري نہ تہ اسلام جي حقيقت ۽ ايمان ۾ ڪيس ڪو شڪ هو. ڪيس ڪوبہ زور بار نہ ڪيو ويو. ۽ ان تي سندس مرڻ کان پوءِ اسلام جا احڪام جاري نہ ڪيا ويا جهڙوڪ: مٿس جنازي جي نماز ۽ سندس پٽ عليہ التحية والسلام جي وارث ٿيڻ جا احڪام. ان ڪري امام قرافيءَ، جيئن ڪانئس امام قسطلاني نقل ڪيو آهي چيو آهي تہ ڪافر چار قسم آهن. هڪ: ظاهر ۽ باطن ٻنهي حالتن ۾ انڪار ڪيائين، ٻيو: بظاهر ايمان آندائين پر اندر ۾ ڪفر ڪيائين ٽيون: اندر ۾ ايمان آندائين ظاهر ۾ ڪفر ڪيائين چوٿون: ظاهر ۽ باطن ٻنهي حالتن ۾ ايمان آندائين پر احڪامن جو اذعان نہ ڪيائين. هيءُ چوٿون ڪفر جو جيڪو قسم آهي سو ابو طالب وارو ڪفر آهي. ۽ ڪانئس سندس قصيدي لاميہ جو هيءُ شعر بہ نقل ڪيو اٿس:

لقد علموا ان ابننا لامكذب يقينا ولا يعزي لقول الاباطل

ان کان پوءِ چيو اٿس: اهو زبان سان اقرار ۽ دل سان تصديق آهي پر احڪامن جو اذعان ان نہ ڪيو.“

هن بيان مان ثابت ٿيو تہ مخدوم محمد معين ابو طالب کي امام قرافي جي ذڪر ڪيل ڪافرن جي چئن قسمن مان چوٿين قسم وارو ڪافر ٿو ڀائين ۽ سندس عقيدو آهي تہ ابو طالب تي سندس زندگيءَ ۾

---

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم، غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الكلام التحمل لايوجب الاسلام. نسخہ خطيہ: قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو. (ملخص)

Scanned with CamScanner

توڙي مرڻ کان پوءِ ڪفر جا احڪام جاري ڪيا ويا. سندس جنازي نماز نہ پڙهي وئي، حضرت علي رضي الله عنہ سندس وارث نہ ٿيو. مخدوم صاحب ابو طالب جو نبوت جي تصديق بابت هيءُ شعر بہ نقل ڪيو آهي:

الم يعلموا انا وجدنا محمدا_ نبيا کموسي خط في اول الکتب

(ڇا نہ ٿا ڄاڻن تہ اسان محمد کي موسيٰ وانگر نبي ڏٺو آهي جنهن جو پهرين ڪتابن ۾ بہ ذڪر ڪيل آهي.)

پر انهن تصريحات باوجود احڪامن جي اذعان نہ ڪرڻ جي ڪري ڪيس مسلمان قبول نہ ٿو ڪري. ان سلسلي جون وڌيڪ ڳالهيون اصل ڪتاب القول السوي في ذڪر آباء النبي“ ۾ مخدوم معين ڪيو آهن پر اهو اسان کي دستياب نہ ٿي سگهيو آهي.

امام مهديءَ جي معصوميت جو عقيدو:

مخدوم موصوف مهديءَ جي معصوم هئڻ جو قائل هو سندس چوڻ هو تہ انبيائن کان سواءِ ٻين ۾ بہ عصمت ثابت آهي. شريعت مان اهڙو ڪوبہ دليل ڪونہ ٿو ملي جنهن مان اهو ثابت ٿئي تہ عصمت انبيائن کان سواءِ ٻين ۾ محال آهي. انبيائن جي ٻين جي مٿان فضيلت جيتوڻيڪ يقيني آهي پر عصمت انهن جي خصوصيت ناهي، حديث جي لفظن مان امام مهديءَ جي نبي ﷺ جي نقش قدم تي هلڻ ۽ خطا جو ان کان نہ ٿيڻ جا لفظ اهل سنت جي نظر ۾ ان ڳالهہ جا شاهد آهن تہ مهدي خطا جي صادر ٿيڻ کان محفوظ آهي. جيئن سڀ عارف انشاء الله تعاليٰ محفوظ آهن. متڪلمن محفوظ هئڻ ۽ معصوم هئڻ ۾ فرق اهو ٻڌايو آهي تہ محفوظ کان خطا صادر ڪانہ ٿيندي، جڏنهن تہ معصوم کان خطا محال آهي. ان ڪري انبيائن کان خطا جو ٿيڻ محال آهي. غير انبياء مان ڪي ڪي خطا کان محفوظ رهندا آهن. پر انهن کان خطا جو ٿيڻ ممڪن هوندو آهي. مخدوم موصوف جو ان باوجود چوڻ آهي تہ امام مهدي محفوظ نہ پر معصوم آهي.[(1)]

نبي جون گهر واريون اهل بيت ناهن:

سندس عقيدو آهي تہ نبي ﷺ جن جيڪو فرمايو آهي تہ آءٌ اوهان ۾ ڪتاب الله ۽ منهنجا اهل بيت ڇڏيو ٿو وڃان...“ ان ۾ ۽ ٻين اهڙين جڳهن تي جتي اهل بيت جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ جو ذڪر آيو آهي اتي اهل بيت مان مراد نبي ﷺ جون گهر واريون ناهن. نبي ﷺ جون گهر واريون ان معنيٰ ۾ اهل بيت آهن تہ اهي نبي ﷺ جي گهر ۾ رهڻ واريون آهن. جيتوڻيڪ مخدوم موصوف ان جو بہ اقرار ڪري ٿو تہ اهي بہ تمام گهڻين ڪرامات ۽ خصوصيات سان ممتاز ٿيو آهن پر اهي نسبي اهل بيت ناهن. نسبي اهل بيت صرف اهي آهن جن تي صدقو حرام آهي.[(2)]

حالانڪ اصل ۾ اهل بيت جي لفظ جو اطلاق ٿيندوئي زالن لاءِ آهي، قرآن ۾ حضرت ابراهيم جي

---

1 ٺٽوي محمد معين، مخدوم: ”دراسات اللبيب“ صفحہ 229

2 ٺٽوي محمد معين، مخدوم: ”دراسات اللبيب“ صفحہ: 236

Scanned with CamScanner

گهر واريءَ کي اهل بيت سڏيو ويو آهي. آيت تطهير ۾ به اصل ۾ منڍ کان آخر تائين "يا نساءَ النبي" سان نبي ﷺ جي گهر وارين کي مخاطب ڪيو ويو آهي. ان ۾ نبيءَ جون گهر واريون مراد آهن. حضرت علي فاطمه ۽ حسن حسين رضي الله عنهم مراد ناهن. البته نبي ﷺ جن انهن سان محبت جي ڪري پنهنجي چادر مبارڪ ۾ انهن کي ويهاري، سندن پاڪائيءَ لاءِ به دعا گهري، ته اللهم هولاءِ اهل بيتي فطهرهم تطهيرا(اي الله هي منهنجا اهل بيت آهن هنن کي به پاڪ فرماءِ) ان طرح اصل ۾ آيت تطهير ۾ نبي ﷺ جون گهرواريون ئي اهل بيت سڏيون ويون آهن ۽ حديث رداء ۾ نبي ﷺ جن حضرت علي، حضرت فاطمه ۽ حسنين رضي الله عنهم کي اهل بيت قرار ڏئي سندن تطهير لاءِ دعا فرمائي.

قياس حرام آهي ڪشف ۽ الهام حجت شرعي آهي:

مخدوم موصوف قياس کي قطعي حرام قرار ڏنو آهي، پر هن نهج تي ته ائمه طاهرين قياس کي حرام سمجهن ٿا. ان ڪري جڏهن امام ابو حنيفه جعفر بن محمد وٽ آيو ته کيس چيائين: ٻڌ اٿم ته تون قياس تو ڪرين! قياس نه ڪر! بيشڪ سڀ کان پهريائين جنهن قياس ڪيو سو ابليس هو." [1] اهڙيءَ طرح جن جن کي ائمه طاهرين سان نسبت رکڻ وارو سڏيو اٿس تن لاءِ لکيو اٿس ته اهي قياس جا قائل ناهن. جيئن اصحاب ظواهر، مشائخ حديث ۽ داؤد ظاهري، [2] قياس جڏهن نه رهيو ته پوءِ احڪامن لاءِ ڪهڙي شئي کي انهن ذريعو بنايو؟ تنهن لاءِ مخدوم موصوف جو عقيدو آهي ته ائمه طاهرين ائمه معصومين اثنا عشر نصوص شرعيه، ڪشف ۽ الهام تي عمل ڪندا هئا [3] يعني جڏهن نصوص آهن ته نصوص تي عمل ڪندا هئا نه ته اجتهاد ۽ قياس جي بجاءِ ڪشف ۽ الهام تي عمل ڪندا هئا. مطلب اهو ٿيو ته شريعت جي نون قانونن لاءِ ڪشف ۽ الهام جي ذريعي الله وٽان قانون، احڪام ۽ هدايتون اچڻ جو سلسلو نبي ﷺ تي ختم نه ٿيو بلڪ اهو ائمه طاهرين جي صورت ۾ پوءِ به جاري رهيو. سندس چوڻ آهي ته وحي کان پوءِ علم جي سڀني مان سڀ کان قوي سبب "ڪشف" آهي [4] سندس چوڻ آهي ته ڪشف صاحب ڪشف تائين تي حجت آهي پوءِ اهو ڪشف جاڳ ۾ ٿيل هجي يا ننڊ ۾. اهو ته عام ڪشف جو مسئلو آهي پران ڪشف جي ڪهڙي ڳالهه چئبي جيڪو نبي ﷺ کي جاڳ يا ننڊ ۾ ڏسڻ جي صورت ۾ ٿئي. ڇاڪاڻ ته شيطان نبي ﷺ جي شڪل وٺي نه ٿو سگهي، جيئن ان باري ۾ مشهور حديث آهي. [5] سندس چوڻ آهي نبي ﷺ جن جي موجودگيءَ ۾ قياس ۽ اجتهاد نه ٿيندو آهي ۽ اهل ڪشف وٽ نبي ﷺ جن موجود هوندا آهن، تنهن ڪري اهي صرف نبي ﷺ کان ئي مسئلو معلوم ڪندا آهن." [6] ان ڪري اهل ڪشف ۽ سندس پيروڪارن کي اجتهاد ۽ قياس جي ضرورت ئي ڪانهي.

---

1 حوالو ساڳيو صه 437 ۽ 439

2 حوالو ساڳيو صه:: 45

3 حوالو ساڳيو صه: 439

4 حوالو ساڳيو صه: 53

5 حوالو ساڳيو صه: 372

6 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "دراسات اللبيب" صه: 226

Scanned with CamScanner

شيعي هجڻ جي الزام تي شڪايت:

مخدوم صاحب ٻارهن امامن ۽ امام مهديءَ جي عصمت تي ڳالهائيندي چيو آهي تہ: جيڪو مون کي هن بحث جي بنيادي تي مذهب غير اهل سنة جي اتباع ڪرڻ جو الزام ڏيندو جنهن کان منهنجو بري هجڻ الله سبحانہ ڄاڻي ٿو تنهن جو گناه ان جي سر تي آهي ان جو الله ئي ڪيس بدلو ڏيندو." موصوف کي پنهنجي مٿان اهڙي الزام جو جيڪو خوف آهي تنهن جي باري ۾ چئي ٿو تہ:

هن بحث مان اهڙي الزام جو خوف مون کي ڪيئن نہ ٿئي، جڏنهن ارباب سير جي استاد "سيرت شاميہ" (حضرت) علي رضي الله تعاليٰ عنہ جي نماز لاءِ نبي ﷺ جي دعا سان سج جي موٽي اچڻ واري حديث جي طرف روايت تي ڪلام ڪيو ۽ ان جي رجال جي توثيق ڪئي، تہ ان کي بہ اهو خوف ٿيو تہ ڪٿي ڪيس شيعو هئڻ جو الزام نہ ڏنو وڃي".[1]

چئن خليفن خليفن جي ترتيبوار فضيلت جو مسئلو:

مخدوم معين هن مسئلي تي صرف هن حوالي سان پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو آهي تہ چئن خليفن جي ترتيبوار فضيلت جو مسئلو ظني آهي، يعني مخدوم محمد معين هن مسئلي تي صرف هن حوالي سان راءِ ڏني آهي تہ فضيلت ڪنهن کي بہ ڏجي اهو الڳ مسئلو آهي پر فضيلت جو مسئلو اجتهادي ۽ ظني آهي. ان تي علم ڪلام جا متن متفق آهن. ڇاڪاڻ تہ هر لحاظ کان ڪلي فضل، جيڪو فضيلت جي مسئلي ۾ ثابت ڪرڻ مطلوب هوندو آهي، ان جا دليل آحاد المتن، ظني الدلالت ۽ في نفسها متعارض آهن.

اشعريءَ کان ان مسئلي بابت ان جي ثبوت جي بنياد تي اجماع جي جيڪا دعويٰ نقل ڪئي وئي آهي تہ اهو مسئلو اجماعاً قطعي آهي ظني ناهي. سڪوتي هجي يا جنهن جي مخالفت گهٽ هجي، ان کي هن اجماع تي حمل ڪيو اٿن تہ مسئلو غالب ظن تي مبني آهي. سلف جو ان تي اجماع جو آهي ان ڪري غالب گمان سان قطعيت جو فائدو ڏيندو. جيئن فجر جي ٻن رڪعتن سنت تي اجماع ان جو فائدو ڏئي ٿو تہ انهن ٻن رڪعتن جي نسبت قطعي آهي.

هيءُ مسئلو ظني ڪيئن نہ ٿيندو جڏنهن تہ ابن عبدالبر سلف صحابہ توڙي تبع تابعين جو ان باري ۾ اختلاف نقل ڪيو آهي.

مخدوم معين فرمائي ٿو تہ اسان جي زماني جا اسانجا ڪجھ ڀائر، اصول ۽ دليلن جي تمام وڏن ماڻهن جهڙوڪ قاضي ابوبڪر باقلاني، امام الحرمين، ۽ آمدي وغيرهم جي جتيءَ ۾ پير وجهڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. جن جو هن مسئلي ۾ قول اصحاب متون ڪلاميہ وٽ حتمي راء رکي ٿو. اهي اسان جا ڀائر چون ٿا تہ هنن کي هن باب جي صحيح حديثن جي خبر نہ پئجي سگهي آهي هن کان پوءِ مخدوم موصوف انهن حديثن جو خلاصو پيش ڪيو آهي، جن مان مخدوم موصوف جي هم عصرن جي بقول ٽن خليفن جي علي عليہ السلام مٿان فضيلت قطعي طور ثابت ٿئي ٿي، صحيح بخاريءَ جي حديث آهي:

"هن امت جو سندس نبيءَ کان پوءِ پهلو شخص ابوبڪر آهي. ان کان پوءِ عمر پوءِ عثمان" اهڙي قسم

---

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "دراسات اللبيب" صفحہ 239

Scanned with CamScanner

جون ٻيون بہ حديثون جن ۾ لفظ افضل "امت يا "الناس" ڏانهن "مضاف" آهي. يا ان جي مشابه ٻيون حديثون جيڪي "افعل التفضيل" جي صيغي سان آيل آهن.

مخدوم معين هنن حديثن جي مفهوم کي مختلف احتمالن سان ظني ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. لکي ٿو:

لفظ خير ۽ افضل مان هر لحاظ کان خيريت ۽ افضليت سمجهڻ جو طريقو ڪهڙو آهي؟ ڇا اهو لفظ پاڻ عام آهي هر خيريت ۽ افضليت تي هر لحاظ کان شامل آهي؟ يا امت ڏانهن استغراقي اضافت جي سببان عموم پيدا ٿيو اٿس جيئن حمدالعباد لله سبحانہ ۾ حمد ۾ اهو عموم انهيءَ اضافت جي ڪري پيدا ٿيو آهي يا اهو قيد کان مطلق آهي جنهن ڪري سيني کي شامل ٿيندو؟ پهرين صورت تہ ظاهر ظهور باطل آهي. ڇاڪاڻ تہ هن ڪلمي جي ذات ۾ ڪوبہ عموم ڪونهي. عموم جا صيغا اصول ۾ طئي ٿيل آهن. لفظ خير انهن مان ڪونهي. ٻي صورت ۾ جيڪڏهن اهو تسليم بہ ڪجي تہ مشتق صيغا جيڪي هڪ شخص تي محمول هجن جيئن "الضارب" اسان جي قول "زيد الضارب قائم" ۾ آهي. انهن ۾ استغراق جاري ٿيندو آهي. تہ اسان اهو تسليم نہ ڪنداسين تہ اضافت استغراق لاءِ آهي. ان جو "عهد" لاءِ هئڻ جائز ڇو نہ ٿو ٿي سگهي. جنهن جي نتيجي ۾ اهو وجه معين سان معهود خيرت جي معنيٰ ۾ ٿيندو. ٽين صورت جي منشا ٿيندي اطلاق ۽ عموم وچ ۾ فرق کان غافل ٿيڻ. مطلق مڙني تي جواز ۽ ظن جي طور سچو ايندو آهي جڏهن تہ عام جيڪي ان جي حجيت جا قائل آهن، تن وٽ مڙني تي قطعي طور شامل ٿيندو آهي. ۽ مطلوب باب ۾ قطعيت جي دعويدارن کي حتمي طور مڙني تي شمول جو فائدو ڏيندو. ۽ ابوبڪر رضي الله عنہ مثلاً هر وجه کان علي عليہ السلام جي مٿان افضل ٿيندو. ۽ الله وٽ ان کان ڀلو ۽ هر وجه کان گهڻي ثواب وارو ٿيندو. اهو افضليت جي مسئلي ۾ متنازع فيہ آهي. جواز ۽ صحبت جي طور مڙني وجهن تي صدق متنازع فيہ ناهي. جنهن کي ان جو تنبه حاصل ناهي تنهن کي استدلال جي گهراين تي تنبه حاصل ناهي. ان ڪري هنن حديثن جو مطلوب جي اثبات ۾ نص منطوق هئڻ باطل ٿي ويندو. بلڪ وڌ ۾ وڌ خيريت ۽ افضليت ۾ ارسال ثابت ٿيندو. جنهن ڪري ٿي سگهي ٿو تہ خيريت ۽ افضليت عملن ۽ اخلاقن جي فضيلت مان ڪنهن متعين فضيلت جي حيثيت سان هجي. ٿي سگهي ٿو تہ الله وٽ ڪنهن هڪ لحاظ يا سيني لحاظن کان ڪثرت ثواب جي حيثيت سان هجي. هيءَ پوئين معنيٰ ثابت ڪرڻ مقصد آهي. جيڪا لفظ جي امڪاني معنائن مان هڪ آهي. تہ پوءِ لفظ ان تي ظني الدلالت ٿيندو.

جيڪڏهن اسان تسليم ڪريون تہ امت مستغرقہ ۾ علي عليہ السلام يقيني طور داخل آهي تہ پوءِ ان طرف مضاف خير ٿيندو ۽ اهو ابوبڪر آهي. ۽ ان تي جنهن جو عطف آهي سو علي عليہ السلام کان قطعاً ڀلو ٿيندو. پر اسان اهو تسليم نہ ڪنداسين تہ اهو خير مڙني وجهن کان الله وٽ ڪثرت ثواب جي حيثيت سان خير ٿيندو. اهو ڇو جائز نہ ٿو ٿي سگهي تہ فضائل ۽ ملڪات جي حيثيت سان خير هجي يا ڪثرت ثواب جي حيثيت کان هجي; پر مڙني وجهن کان نہ هجي.

جيڪڏهن اسان اڃا بہ هيٺ لهون ۽ تسليم ڪيون تہ الله وٽ مڙني وجهن کان ڪثرت ثواب جي اعتبار کان ڀلو ۽ خير هجي پر اسان اهو تسليم نہ ڪنداسين تہ امت مستغرقہ ۾ علي يقيني طور شامل

آهي. تانته خير جيڪو ان طرف مضاف آهي سو علي کان يقيني طور خير ۾ پلو هجي. ڇاڪاڻ ته مستغرق عام آهي ۽ اهو شافعيءَ وٽ حجت ظني آهي. ڇاڪاڻ ته ان ۾ شمول ان وٽ يقيني ڪونهي تنهن ڪري خيريه حنفين وٽ پنهنجي ثبوت ۾ ظني ٿيندي شافعين وٽ نه ڇاڪاڻ ته حنفين وٽ ان جو هن تقدير تي قطعي ثبوت ممنوع آهي. ان ڪري ته علي عليه السلام انهن جي مذهب مطابق انهيءَ عام ۾ يقيني طور داخل ناهي. اهو هن ڪري ته هن حديث ۾ لفظ امت عيسيٰ عليه السلام به شامل آهي. ڇاڪاڻ ته اهو به نبي ﷺ جن جي امت ۾ شامل آهي. ڇاڪاڻ ته جڏهن اهو نازل ٿيندو ته نبي ﷺ جن جي شريعت جي پيروي ڪندو. اهو ابوبڪر رضي الله عنه کان قطعي طور پلو آهي. ان طرح هيءَ عام عيسيٰ عليه السلام کان سواءِ ٻين سان مخصوص ٿي ويندو. جنهن جي نتيجي ۾ ٻين بابت دلالت ۾ به اهو ظني ٿي پوندو. ۽ پوءِ علي عليه السلام ان ۾ يقيني طور داخل نه ٿيندو. هيءَ تنهنجي ان طرف رهنمائي ٿو ڪري ته خيريت باوجود ان جي ته پنهنجي مڙني وجهن تي دلالت جي صلاحيت رکي ٿي، پر ان جي تعين جي معاملي ۾ ظني آهي. خيريت جيڪا ثابت ڪرڻ مطلوب آهي تنهن جو هن حديث مان ثبوت يقيني ناهي. جو چيو وڃي ته ظني خيريت هن حديث جي ذريعي علي عليه السلام تي قطعي طور ثابت ٿئي ٿي. بلڪه اها به ظني الثبوت آهي. تنهن ڪري هينئن چئبو ته ظني خيريت علي عليه السلام جي مٿان ظني طور ثابت آهي. يقيني طور نه. يقيني طور تڏهن ثابت چئجي ها جڏهن عام اهڙو هجي ها جنهن مان بعض مخصوص نه ڪيو ويو هجي ها. ان طرح هن حديث مان علي عليه السلام مٿان فضيلت جي گمان جو به يقين حاصل نه ٿو ٿئي ان جي قطعيت جو يقين ته پري جي ڳالهه آهي. هن ۾ سوچڻ گهرجي.

جيڪڏهن اسان اهو سڀ تسليم ڪيون جنهن جو مٿي اسان انڪار ڪيو آهي. اسان اهو تسليم نه ڪنداسين ته ثم جو ڪلمو هن حديث ۾ معطوف عليه کان پنهنجي معطوف جي دنو (قرب/ ويجهڙائي) لاءِ استعمال ٿيو آهي. اهو جائز ڇو نه ٿو ٿي سگهي ته اهو ان کان رتبي بلند هئڻ جو فائدو ڏئي، جيئن ان جي قاضي بيضاويءَ تصريح ڪئي آهي ته الله تعاليٰ جي قول "ثم كان من الذين آمنوا" ۾ "ثم" ايمان جي "اطعام" کان رتبي ۾ بلند هئڻ لاءِ استعمال ٿي آهي ۽ "ثم" جو رتبي جي معنيٰ ۾ استعمال مجاز آهي ۽ اهو اوهان جي دليل ۾ لازم ڪيل آهي. ان کان سواءِ معطوف جي معطوف عليه کان دنو (قرب) يا علو ۾ ڪوبه فرق ڪونهي. پوءِ ان اصول تحت هن حديث ۾ عثمان سڀني کان افضل ٿيندو. ۽ علي ان ۾ جتي واقع ٿيو آهي ثم عمر ثم عثمان ثم علي"

مخدوم معين مٿيون سڀ معنائون جيڪي مختلف جهتن کان لفظ خير ۽ افضل وارين حديثن ۾ احتمال رکن ٿيون انهن جو ذڪر ڪري پوءِ انهن کي رڪاوٽون قرار ڏنو آهي. يعني قطعي معنيٰ ڏيڻ کان رڪاوٽون. جن جي ڪري قطعي طور افضليت ۽ خيريت ثابت نه ٿي ٿي سگهي ۽ لکي ٿو ته:

"هيترين سارين رڪاوٽن جي باوجود مون کي ان تي تعجب ٿو ٿئي جيڪو هنن حديثن جي افضليت جي مٿان دلالت کي قطعي ٿو سڏي ۽ علم ڪلام جي مشائخن کان انهن حديثن جي مخفي هئڻ جي ڳالهه ٿو ڪري، ائين بنه ناهي. انهن اهي سڀ حديثون ڏٺيون هيون پر انهن مٿين حديثن جي دلالت ۾ انهن ڇاٽي ورتو هو جيڪو عام ماڻهو ڇاٽي نه سگهيا."

Scanned with CamScanner

معارض حديثون:

مخدوم موصوف لکي ٿو تہ جيئن هيءَ حديثون ظني الدلالت آهن، جيئن مشائخن چيو آهي ۽ الحمد لله اوهان اهو معلوم بہ ڪيو تيئن اهي پاڻ جهڙين ٻين حديثن سان معارض بہ آهن. انهن معارض حديثن مان هڪ شيخين جي متفق عليہ حديث آهي: اما ترضي ان تکون مني بمنزلة هارون من موسي الاانہ لانبي بعدي". هيءَ حديث جيتوڻيڪ ان تي دلالت نہ ٿي ڪري تہ اهو ڪانئن پوءِ خلافت جو مستحق هو جيئن اهو پنهنجي جاءِ تي تفصيل سان بيان ٿيندو. البتہ اها حديث ان تي دلالت ڪري ٿي تہ اهو ڪلي فضل جي لحاظ کان مڙني اصحابن کان افضل هو. اهو ان ڪري تہ اها حديث ان لاءِ اهو سڀ ثابت ٿي ڪري، جيڪو موسيٰ عليہ السلام جي اصحاب مان هارون لاءِ ثابت آهي، نبوت کانسواءِ. هارون عليہ السلام لاءِ جيڪي منزلون ثابت هيون، سي اهي هيون تہ اهو حضرت موسيٰ جي اصحابن مان سڀني کان ڪلي طور افضل هو ۽ الله وٽ هر لحاظ کان ثواب ۾ انهن کان گهڻو هو تہ پوءِ علي عليہ السلام بہ واجب آهي، تہ ان طرح هجي نبوت کان سواءِ. اها فضيلت نبوت سان مشروط ڪانهي جو ان کان سواءِ حاصل ٿيڻ ممڪن نہ هجي، ان ڪري ابوبڪر عليہ السلام لاءِ بہ ان جا قائل آهن. ان ڪري ان نفيءَ ۽ اثبات سان علي عليہ السلام ۾ اها فضيلت متعين ٿيندي

مخدوم موصوف سوال ٿو اٿاري تہ: جيڪڏهن اوهان چئو تہ اسان ان حديث مان افضليت جي ثبوت جو ان بنياد تي انڪار ٿا ڪيون جنهن بنياد تي ان حديث مان عليءَ جي خلافت جي استحقاق جي ثبوت جي نفي ڪئي اٿن، تہ اهو علي رضي الله تعاليٰ عنہ جي غزوه تبوڪ ۾ خاص طور استخلاف جي باري ۾ وارد ٿيو آهي، مڙني وقتن لاءِ عام طور نہ.

ان جو جواب اسان هن طرح ڏينداسين تہ اهو مختلف وقتن تي خلافت جي استحقاق جي تہ صلاحيت رکي ٿو جنهن ڪري نبي ﷺ جي حياتيءَ ۾ سندن غير موجودگيءَ ۾ هارون عليہ السلام وانگر موسيٰ عليہ السلام جي غير موجودگيءَ ۾ خلافت جو استحقاق رکندڙ سندن وفات کان پوءِ لازم ناهي تہ خلافت جو مستحق هجي. پر اها ڳالهہ افضليت کان منع ۽ الله وٽ ثواب ۾ وڌيڪ هئڻ جي منع جي صلاحيت نہ ٿي رکي.[1]

عليءَ جي افضليت طرف جهڪاءُ:

هن موقعي تي هن حديث بابت مخدوم معين جا جيڪي لفظ آهن انهن کي بنياد بنائي موصوف جي باري ۾ سندس مڙني مخالفن اهو رايو قائم ڪيو آهي تہ مخدوم موصوف عليءَ جي ٻين خليفن کان افضل هئڻ جو قائل هو. اهي سندس لفظ هيءُ آهن:

"هيءَ حديث جيڪڏهن اوهان انصاف کان ڪم وٺو ۽ ان ۾ آيل ڪلام ۾ غور ڪيو تہ اوهان جي حديث کان دليل جي لحاظ کان وڌيڪ واضح ۽ چٽائيءَ جي لحاظ کان وڌيڪ قوي آهي، جنهن ڪري

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "الحجة الجلية في ردمن قطع بالافضلية" (قلمي).

Scanned with CamScanner

معاملو تعارض مان نڪري عليءَ جي فضيلت واري پاسي جهڪي پوڻ جي وچي ويجهو پهچندو ۽ پوءِ تہ مشائخن جو هيءُ قول بہ مشڪل ۾ پئجي ويندو تہ هن باب جون حديثون پاڻ ۾ متعارض آهن. “

جيتوڻيڪ مخدوم موصوف هنن لفظن کان اڳ بہ ڪلام فضيلت وارين حديثن جي تعارض ثابت ڪرڻ لاءِ شروع ڪيو آهي ۽ مٿي ذڪر ڪيل لفظن کان پوءِ موصوف واضح طور اهو چيو آهي تہ: ”اسان جو مقصد مشائخن جو قول (جيڪو مٿئين حوالي ۾ ذڪر ٿيو تہ هن باب جون حديثون پاڻ ۾ متعارض آهن.) ثابت ڪرڻ آهي. عليءَ جي ٻين جي مٿان فضيلت ثابت ڪرڻ ناهي.(1)“; پر ان جي باوجود مخدوم موصوف جي مخالفن سنڌس مٿين جملن مان اهو مطلب ورتو آهي، تہ موصوف حضرت عليءَ جي افضليت بابت پنهنجي عقيدي جو مٿين لفظن ۾ اظهار ڪيو آهي ۽ سنڌس رسالي جي پوري بحث کي نظر انداز ڪندي ان کي سنڌس تقيو قرار ڏنو اٿن.

تعزيو، ماتم ۽ ڪارا ڪپڙا پائڻ:

مخدوم موصوف حضرت همزه جي شهادت جي واقعات ۽ نبي صلي الله عليہ وسلم جي فرزند حضرت ابراهيم جي وفات وقت نبي ﷺ جي غم ۽ نبي ﷺ جي ان چوڻ تہ : منهنجي دل سڙي ٿي ۽ اکيون ڳوڙها ڳاڙين ٿيون ۽ آءٌ اي ابراهي تنهنجي قرابت جي ڪري محزون آهيان“ کي دليل بنائي چيو آهي تہ: جيڪڏنهن نبي ﷺ زنده هجن ها تہ ماتمي لباس پائڻ کي سنت ۽ عادت بنائن ها. “

هي ءَ نبي لاءِ ڪيڏي وڏي ڳالهہ بنا دليل چيل آهي، مخدوم موصوف جنهن حوالي سان تعزيو ۽ ماتم ثابت ڪري رهيو آهي، اهوئي حوالو اصل ۾ تعزئي ۽ ماتم جي ترديد ڪري رهيو آهي، ڇاڪاڻ تہ پاڻ ﷺ غمگين آهن، ڳوڙها ڳاڙي رهيا آهن، پر ايڏي اٿاه غم ۽ ڏک باوجود ماتم نہ ٿا ڪن، ڪارا ڪپڙا نہ ٿا پائن، تعزيو نہ ٿا ڪڍن ، تہ پوءِ ان حديث کي ماتم ۽ تعزئي جي جواز تي محمول ڪرڻ ۽ مٿان وري اها دعوا ڪري ڇڏڻ تہ نبي ﷺ پنهنجي پٽ جي غم ۾ جيڪو ڪم نہ ڪيو سو امام حسين جي غم ۾ ڪن ها!!!، ڪيڏي نہ وڏي تهمت آهي!!؟

رافضين جي شعار هئڻ جي بنياد تي ماتمي لباس پائڻ جي عدم جواز جي ترديد ڪندي موصوف چئي ٿو تہ: رافضين جي بدعتن ۾ انهن سان مشابهت نہ ڪرڻ گهرجي. جيئن انهن جي تبري جي مذموم بدعت آهي، ان ۾ انهن جي مشابهت ممنوع آهي. سلف تي انهن جو طعن جي حيثيت سان انهن جي مشابهت اختيار ڪرڻ مذموم آهي. اهل بيت سان محبت ۾ انهن جي مشابهت ڪرڻ مذموم ناهي. “ اڳتي لکي ٿو تہ: ثابت ٿيو تہ، ماتم، ڪارا ڪپڙا، نوحو جائز آهن.(2)

عجيب ڳالهہ آهي تہ رافضين سان ٻين بدعتن ۾ مشابهت نہ ڪجي، باقي اهل بيت سان اهڙي طريقي سان محبت جي اظهار ۾ انهن جي پيروي ڪجي جيڪو نبي ﷺ جو طريقو ئي ناهي! ڪيڏي نہ عجيب ڳالهہ آهي!!

---

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: ”الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية“ (قلمي)

2 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: قرة العين في البكاء علي الحسين قلمي. ورق: 1

Scanned with CamScanner

باب اٺون:

فلسفو ۽ تصوف

فلسفي ۽ تصوف جي اندر مخدوم محمد معين تمام وڏي مقام ۽ رتبي جو صاحب آهي. هنن پنهنجي موضوعن اندر علمي پهچ ۾ پاڻ همعصر دور ۾ بي نظير آهي. جيتوڻيڪ مخدوم معين جو دور سنڌ ۾ پهاڙ جيڏين ٻين وڏين شخصيتن تي مشتمل آهي، پر مخدوم معين جا افڪار، خيالات ۽ نظريا ڪيس پنهنجي همعصرن ۾ تمام مٿاهون، بلند ۽ اعليٰ رتبي تي فائز ڏيکارين ٿا. پاڻ وقت جي صاحب ڪشف عارفن لاءِ حجت ۽ سرزمين سنڌ تي الله جي هڪ نشاني هو. جيئن سندس هڪ شاگرد ”رفع الغين في تنزل العلم الي العين“ تي ڪتابت جي تڪميل ڪان پوءِ ڪيس بجاطور آيت الله في الارضين، اسرارالاهيہ جو مظهر، انوار قدسيہ جو خزانو ۽ معارف ذوقيہ ۽ ڪشفيہ جو سرچشمو سڏيو آهي. پاڻ فقر ۽ سلوڪ جي راه ۾ فنا ۽ بقا، ناز ۽ نياز جو مالڪ ۽ محبت ۽ خرقي وارن جي سلسلي جي هڪ سونهري ڪڙي هو. پاڻ کي موصوف پنهنجي تصنيفات ۾ فخر وچان ”گودڙي پوشن ۽ درويشن جو ٻانهو“ گودڙي پوشن جي پيرن جي خاڪ سڏيو آهي. ۽ دعائون گهريون آهن تہ: الله شل ڪيس خرقہ جي حلاوت ۽ ميناج چکائي ۽ اهل خرقہ ۽ اهل محبت جي زمري مان بنائي“ درويشن جي گودڙي جي ڪرشمن تان قربان ۽ گهور وڃڻ وارو ۽ انهن جي رازن جو امين سڏيو اٿس. ٻاڏايو اٿس تہ: شل الله سبحانہ ڪيس پنهنجي وچايل وقت تي ماتم ڪده ٿيڻ جو رزق عطا ڪري ۽ سندس مٿل دل تي زندگيءَ جون هوائون جاري ڪري.

تصوف ۽ فلسفي جون سندس تصنيفات اعليٰ پائي جي نفائس، لطائف ۽ غرائب تي مشتمل تمام اونهيون، گهري فڪر ۽ پيچيده بحثن تي مشتمل آهن. جيڪي تصوف ۽ فلسفي ۾ سندس تمام وڏي پهچ جو شاهڪار مثال آهن. خاص ڳالهہ هن جڳهہ تي اها ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ مخدوم موصوف پنهنجي تصوف ۽ فلسفي جي ڪتابن ۾ جيڪي موضوع بحث هيٺ آندا آهن، اهي ساڳيا موضوع فلسفي جا بہ آهن تہ تصوف جا بہ آهن. ان ڪري هن باري ۾ مخدوم ٺاري جي افڪار ۾ تصوف ۽ فلسفي ۾ فرق ڪرڻ مشڪل ٿي پيو آهي، جيئن تہ فلسفي ۽ تصوف ۾ بنيادي فرق استدلال ۽ وجدان جو آهي. تصوف ۾ هرشئي ڪشف ۽ وجدان جي ذريعي معلوم ڪئي ويندي آهي. جڏهن تہ فلسفي ۾ هرشئي استدلال جي ذريعي ثابت ڪئي ويندي آهي. سندس فلسفي ۽ تصوف بابت تصنيفات جو مرڪزي مضمون ”وحدت الوجود“ آهي. اسان تصوف جي عنوان هيٺ صرف وحدت الوجود بابت مخدوم ٺاري جي راءِ ۽ وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود ۾ تطبيق جي سندس تعبير جو ذڪر ڪيون ٿا ۽ فلسفي جي عنوان هيٺ وحدت

Scanned with CamScanner

الوجود جا دليل ۽ ٻيون ڳالهيون ذڪر ڪجن ٿيون. تصوف جو مختصر تعارف ۽ ان جي موضوعن جي نشاندهي هيٺ اسان پهريائين ڪيون ٿا. ان ڪان پوءِ فلسفي جي موضوعن جي وضاحت ڪبي ان کان پوءِ انهن ٻنهي موضوعن مان مخدوم موصوف جن بحثن تي فلسفي ۽ تصوف جا نظريات پنهنجي ڪتابن ۾ پيش ڪيا آهن تن جو جائزو پيش ڪبو.

فصل پهريون: تصوف

تصوف جي لفظ جو اشتقاق مختلف ٻڌايو ويو آهي. ان باري ۾ مختلف راين مان ٻه رايا اهميت رکن ٿا. پهريون اهو ته، صوفي جو اصل ماخذ يوناني لفظ "سوفيا" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي حڪمت ۽ معرفت جڏهن اهو لفظ عربي ۾ استعمال ٿيو ته، سوف مان صوف ٿي ويو. پر جيئن ته تصوف جو مقصد حڪمت ۽ معرفت بجاءِ روح ۽ نفس جي پاڪيزگي، الاهي عبادت، زهد ۽ رياضت رهيو آهي، ان ڪري هيءَ راءِ تصوف جي مفهوم سان نٿي ٺهڪي. ٻي راءِ هيءَ آهي ته، تصوف "صوف" مان ورتل آهي جنهن جي معنيٰ آهي "اُن". زاهدانه ۽ عابدانه زندگي گذاريندڙ ماڻهو اوني چادرون پائيندا ۽ ريشمي ڪپڙن ۽ نفيس لباس کان احتراز ڪندا هئا. انهن کي انهي نسبت سان صوفي سڏيو ويو.[1]

تصوف مسلمانن ۾ ڪيئن پيدا ٿيو ان باري ۾ ٻه رايا آهن. هڪ راءِ اها آهي ته هي شروع اسلام جي زماني کان نبي ﷺ ۽ صحابن جي زندگي ۾ موجود رهيو. هي تصوف هو تقويٰ، توڪل ۽ عبادت ۾ احسان جو رتبو حاصل ڪرڻ. ٻيو رايو اهيو آهي ته، تصوف اسلام ۾ ٻاهران کان داخل ٿيو. هن راءِ جا صاحب هن باري ۾ مختلف آهن ته، ٻاهران اسلام ۾ اهو ڪٿان داخل ٿيو. ڪي ان کي ايران جو اثر، ڪي هندستان جو ته ڪي عيسائيت جو اثر قرار ڏين ٿا.[2]

مسلمانن ۾ تصوف چاهي جتان به آيو ڏسڻ ۾ اهو ٿو اچي ته، تصوف مسلمانن ۾ ڏاڪي به ڏاڪي ترقي ۽ عروج ماڻيو آهي. شروع ۾ تصوف صرف زاهدانه ۽ قناعت پسندانه زندگيءَ جو نالو هو. پر پوءِ اسان ڏسون ٿا ته تصوف ان کان ڪجهه وڌيڪ اڳيرو ٿيندو نظر ٿو اچي. شروع ۾ صوفيءَ جون وصفون هن طرح هيون: زهد، صبر، تواضع، خوف، تقويٰ، اخلاص، شڪر، توڪل، رضا، يقين، ذڪر، انس، قرب، اتصال ۽ محبت" ان کان پوءِ فنا، بقا، حقائق، معرفت، سماع القرآن، سماع الشعر، سماع الالحان، تواجد، رقص ۽ خرق وغيره صفتون پيدا ٿيو.(3) حقيقت هيءَ آهي ته حضرت بايزيد ۽ شيخ جنيد کان پهريائين تصوف صرف زاهدانه ۽ قناعت پسندانه زندگيءَ جو نالو هو. هنن ٻنهي بزرگن وحدة الوجود جو نظريو پيش ڪيو. هن دؤر کان تصوف هڪ ڏاڪو مٿي چڙهندي نظر اچي ٿو. پر هن دؤر ۾ وحدة الوجود صرف هڪ وجداني ۽

1 جعفري، رئيس احمد: "تاريخ تصوف اسلام" ص: 184، ڪتاب منزل لاهور، 1950ع

2 جعفري، رئيس احمد: "تاريخ تصوف اسلام" ص:48، ڪتاب منزل لاهور، 1950ع

3 افتاب، احمد خان، ڊاڪٽر: "خاندان نقشبنديه ڪي علمي خدمات" ص: 28_29، المصطفيٰ اڪيڊمي حيدرآباد، 1988ع

Scanned with CamScanner

ذوقي شيءِ جي طور صوفين جي آڏو رهيو. ان کان پوءِ ابن العربيءَ تصوف کي هڪ نئون موڙ ڏنو. ان وحدة الوجود کي استدلالي جامو پهرايو. جنهن کان پوءِ تصوف هڪ فلسفو بنجي پيو. حضرت مجدد الف ثاني فرمائي ٿو ته: "اول جنهن بزرگ توحيد وجوديءَ جي تشريح ڪئي، اهو شيخ محي الدين ابن عربي آهي. ان کان پهرين مشائخن جون عبارتون جيتوڻيڪ توحيد ۽ اتحاد جي خبر ڏين ٿيون، پر توحيد شهودي تي محمول ڪرڻ جي قابل آهن. ڇاڪاڻ ته جڏهن اهي حق جلاشانه جي غير کي نٿا ڏسن ته، ڪي چون ٿا: ليس في جبتي سوي الله" ڪي چون ٿا: سبحاني ما اعظم شاني " ۽ ڪي چون ٿا: ليس في الدار غيره" هي سڀ گل يڪ بينيءَ جي شاخ مان ڪلن ٿا ۽ انهن عبارتن مان ڪابه عبارت وحدة الوجود تي دلالت نٿي ڪري. جنهن شخص مسئلي وحدة الوجود کي بابن ۽ فصلن ۾ لکيو آهي ۽ صرف نحو جي طريقي تي ان کي تاليف ڪيو آهي، اهو شيخ محي الدين ئي آهي. جنهن هن مسئلي جي ڪن دقيق معارف کي پاڻ سان مخصوص ۽ منسوب ڪيو آهي".[1]

مجدد الف ثاني جو هي بيان اهو واضح ٿو ڪري ته ابن العربي کان پوءِ تصوف کي هڪ نئون موڙ مليو. تصوف جي هن سڄي تاريخ جو ڏاڪي به ڏاڪي فلسفي تائين پهچڻ جو تجزيو شاه ولي الله دهلوي بهتر نموني سان ڪيو آهي. جنهن ۾ موصوف هيئنءَ ريت تصوف کي چئن دؤرن ۾ ورهايو آهي.

پهريون دؤر: رسول الله ﷺ ۽ سندن اصحابن جي زماني ۾ چند نسلن تائين اهل ڪمال جو گهڻو توجهه شريعت جي ظاهري عملن جي طرف رهيو آهي. انهن بزرگن جو "احسان" نماز، رزو، حج، زڪواة ۽ جهاد ڪرڻ هو.

ٻيو دور: سيد الطائفه جنيد بغدادي جي زماني ۽ ان کان ٿورو اڳ جي زماني ۾ تصوف هڪ اهڙي رنگ ۾ ظاهر ٿيو جو عوام اتي ئي رهيو .جنهن جو ذڪر ٿيو.البته خواصن تمام گهرن اجتهادن، ڏکين رياضتن ۽ دنيا کان ڪلي طور ڪٽجي وڃڻ ۽ اشتغال جي ذريعي دائمي ڪيفيتون دريافت ڪيون.اهي هيون الله سان تعلق قائم ڪرڻ جي طرف قلب جو متوجه ٿيڻ. مٿو مونن ۾ هٽي وينا ۽ استتار،انس ۽ وحشت جا آثار روشن تر ڪيائون. سماع ڏانهن راغب ٿيا ۽ منجهن صعقه. خرقءِ رقص پيدا ٿيو. جبلن، جهرن جهنگن ۾ منهن هٽي وينا ۽ گاه ۽ وڻن جي پنن تي گذارو ڪرڻ لڳا.

ٽيون دؤر: سلطان الطريقت شيخ ابو سعيد بن ابو الخير ۽ شيخ ابو الحسن خرقاني جي زماني ۾ طريقت ۽ تصوف ۾ هڪ ٻيو تغير ظاهر ٿيو. هن دؤر ۾ عوام ته اڳي وانگر شرعي اوامر ۽ نواهي تي ڪاربند رهيو. جڏهن ته خواصن باطني احوال ۽ ڪيفيات کي بنهنجو نصب العين بنائي ڇڏيو. خواص الخواص اعمال ۽ احوال کان وڌي جذب تائين رسائي حاصل ڪئي. ان سان انهن جي آڏو تعينات جا سڀ پردا ڪلي ويا. اکين سان ڏسي ورتائون ته اهائي هڪ ذات آهي جنهن تي مڙني شين جو انحصار آهي. مڙني شين جي قيوم آهي. انهن جي هر ڪوشش جو مقصد توجه جي نسبت جي تڪميل ڪرڻ هو. هن دؤر ۾ توحيد وجوديءَ ۽ شهوديءَ ۾ فرق نه ڪيو ويندو هو. اهي ذات الاهيءَ ۾ پنهنجي وجود کي گم ڪري هن مقام جي

---

1 مولف مجدد الف ثاني، شيخ احمد سرهندي: مڪتوبات دفتر: اول، حصه: پنجون، مڪتوبات 272 صه 716_717 اردو مدينه پبلشنگ ڪمپني ڪراچي، 1971ع

ڪيفيتن مان لذت اندوز ٿيندا هئا.
چوٿون دؤر: آخر ۾ شيخ اڪبر محي الدين ابن عربي ۽ ان کان ڪجهه پهريون زمانو اچي ٿو اهل ڪمال بزرگن جي ذهن ۾ وڌيڪ وسعت پيدا ٿي. ڪيفيت ۽ احوال جي منزل کان اڳتي وڌي، تصوف جي حقائق جي تحقيق ڪرڻ لڳا. ذات واجب الوجود کان هيءَ ڪائنات ڪيئن صادر ٿي، انهن بزرگن ظهور وجود جا مدارج ۽ تنزلات دريافت ڪيا ۽ هن معاملي جي تحقيق ڪيائون ته، واجب الوجود کان سڀ کان پهريائين ڪهڙي شيءِ صادر ٿي ۽ اهو صدور ڪيئن عمل ۾ آيو.[1]

هن آخري دور ۾ تصوف جنهن موضوع تي غور فڪر ڪرڻ ڪي مقصد بنايو سو موضوع اصل ۾ فلسفي جو آهي. وجود، وجود جي حقيقت، وحدت الوجود، واجب الوجود ۽ ان کان ڪائنات جو صدور وغيره جهڙا موضوع، جيڪي اصل ۾ فلسفي جا موضوع هئا، سي هاڻي تصوف جا موضوع بنجي پيا. مثان وري سوني تي سهاڳو اهو ته مخدوم محمد معين هنن موضوعن تي بحث لاءِ ماڳهين فلسفيانه نهج ۽ اسلوب اختيار ڪيو آهي. هيٺ اسان پهريائين فلسفي جو تعارف پيش ڪرڻ کان پوءِ تصوف ۽ وحدت الوجود بابت مخدوم محمد معين جا ويچار نقل ڪيون ٿا:

فلسفو

دنيا ۾ فلسفي جا ٻه مرڪز مشهور آهن. هڪ يونان ۽ ٻيو هند. ايران جو مرڪز هندي ۽ يوناني فلسفن کان الڳ سڃاڻ رکي ٿو پر ان کي يونان سان گڏ شمار ڪيو اٿن. يوناني هندي توڙي ايراني فلسفن جو جيڪڏهن بغور مطالعو ڪجي ته معلوم ٿيندو ته، ٻنهي فلسفن درجي بدرجي هڪ جهڙيون فڪري منزلون جهاڳيون، جنهن آخري منزل تي قدم رکيو سا ٻنهي جي هڪ ئي منزل آهي. جتي پهچي ٻنهي پنهنجو سفر ختم ڪري ڇڏيو ۽ اها منزل آهي "الاهيات"[2] هن وقت جديد فلسفي ۾ جيڪا ٻه جدت سڏارا ۽ نوان نظريا آيا آهن، سي پڻ ان منزل کان اڳتي جي نشاندهي نه ٿا ڪن.

فلسفي جي ٻن وڏن مرڪزن سان گڏ انهن جي هيئت ترڪيبيءَ جي آڌار فلسفي کي ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

1_ مغربي فلسفو جيڪو مغرب ۽ يونان جي فلسفين جو طريقو آهي.

1_ مشرقي فلسفو. جيڪو ايشيا سان خاص آهي.

مغربي فلسفي جا موضوع هن ريت آهن

- خالق ڪائنات جي تحقيق
- مادو جنهن مان شيون وجود ۾ آيون.

انسان جي حقيقت

عقل جو مقصد

---

1 دهلوي، ولي الله، شاه: "همعات" (فارسي)، همعه: 2 صفحه: 16_19 ملخص، شاه ولي الله اڪيڊمي حيدر آباد 1992ع

2 شفيقي، دين محمد، عهدي پوري: "فلسفه هند و يونان" حرف اول صفحه: 1 مجاس ترقي ادب لاهور

ڪنھن شئي کي استدلال، عقل، تجزيي ۽ تجربي سان سمجھڻ
تھذيب اخلاق
فھم ۽ عقل
حسن سڃاڻڻ
مشرقي فلسفي جا موضوع مٿين ساڳين موضوعن سان گڏ اضافي ھيٺ به آھن.
خود شناسي
خدا شناسي (بندي جو خدا سان تعلق)
فڪر ۽ سوچ جي پاڪيزگي
تزڪيہ نفس ۽ تزڪيہ اعمال (1)

مغربي ۽ مشرقي فلسفي جي موضوعن کي ڏسي سولائيءَ سان سمجھي سگھجي ٿو تہ مشرقي فلسفي ۾ اضافي موضوع ان کي مذھب جي ويجھو آڻي ٿا ڇڏين. ان ڪري چيو اٿن تہ مشرق ۾ فلسفو ۽ مذھب متحد نہ بہ ھجن تہ ھڪ ٻئي ويجھو ضرور آھن. مشرق ۾ مذھب فلسفو بڻجي ويندو آھي ۽ فلسفو مذھب بڻجي ويندو آھي. جڏھن تہ مغربي فلسفي ۾ اھو ضروري ناھي. مغربي فلسفو مذھب کان بلڪل الڳ سڃاڻپ رکي ٿو. (2)

اسلامي فلسفو:

"اسلامي فلسفو مشرقي ۽ مغربي فلسفن جي ميلاپ جو نتيجو آھي. جنھن تي اسلام جي مذھبي اصولن ۽ نظرين جو رنگ ۽ اثر غالب رھيو آھي. ان جي تجزيي مان معلوم ٿئي ٿو تہ اسلامي فلسفو ڪنھن ٻئي فلسفي جي پويان ھلڻ بجاءِ پنھنجي خاص ڍنگ ۽ خطوط تي ارتقا ڪندو آيو آھي. جو ڇڻ تہ مٿس مغربي خواہ مشرقي فلسفن مان ڪنھن بہ ھڪ جو ڪوبہ اثر ۽ دخل نہ ھو. جن کي ھن نقل ڪيو آھي." (3)

اسلامي فلسفي جو موضوع بحث بہ اھي ئي موضوع آھن جيڪي مغربي ۽ مشرقي فلسفن جا موضوع آھن. يوناني فلسفو ان وقت جي ايران ۽ شام ۾ مروج اصولن جي خلاف ھڪ ڪليل بغاوت ۽ شديد رد عمل ھو. پر مسلمان فيلسوفن ۽ مفڪرن مذھب ۽ فلسفي کي پاڻ ۾ ملائي گڏي ھلائڻ جا جتن ڪيا آھن. جن ۾ ھنن گھڻي ڀاڱي ڪاميابي بہ حاصل ڪئي آھي.

مخدوم محمد معين جا فلسفي ۽ تصوف بابت لکيل ڪتاب اسلامي فلسفي ۽ تصوف جي تصور مطابق الاھيات، تزڪيہ نفس، تعلق بالله ۽ روحاني ترقي ۽ ڪمالات جي موضوعن تي مشتمل آھن. ان ڪري سندس فلسفي بابت ڪتابن کي مذھب ۽ تصوف کان ڌار ڪري نج فلسفي ڪتابن طور نہ ئي نج تصوف جي ڪتابن جي طور ڏسي سگھجي ٿو. ان ڪري سندس فلسفي ۽ تصوف جي نظرين کي الڳ الڳ تصوف

---

1 شفيقي، دين محمد، عمدي پوري: "فلسفہ ھند ويونان" حرف اول صفحہ: 1 مجلس ترقي ادب لاھور
2 شفيقي دين محمد، عمدي پوري: "فلسفہ ھند ويونان" صفحہ: 4 مجلس ترقي ادب اردو لاھور
3 مگسي، ابوبڪر، خان: "اسلامي فلسفو ۽ تصوف" صفحہ: 9 سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي.

Scanned with CamScanner

۽ فلسفي جي فصلن ۾ پيش ڪرڻ بجاءِ گڏ بيان ڪيون ٿا. مخدو موصوف پنهنجي تصنيفن ۾ خصوصي طور وحدت الوجود کي موضوع بحث بنايو آهي. ان ڪري هيٺ اسان پهريائين سنڌ ۾ وحدت الوجود جي نظريي جي تاريخ جو جائزو پيش ڪيون ٿا ان کان پوءِ مخدوم موصوف جي نظرين کي پيش ڪبو.

فصل ٻيو: وحدت الوجود:

وحدت الوجود جو نظريو مسلمانن ۾ تصوف جي رستي سان مروج ۽ مشهور ٿيو. ۽ تصوف خود مسلمانن ۾ هڪ سگهاري راءِ موجب، هندي تصوف جي اثر هيٺ مشهور ۽ متعارف ٿيو. جيتوڻيڪ تصوف، جن اخلاقن، قدرن، روين، سادگيءَ واري اٿڻي ويهڻيءَ جو نمونو پيش ڪري ٿو حضور ﷺ ۽ صحابہ ڪرام رضوان الله عليهم اجمعين جي زندگين ۾ ڀرپور نموني زنده نظر اچي ٿو تنهن ڪري ان کي دليل بنائي تصوف جا بنياد اسلام منجھ شروع کان پيل ڏيکاري سگهجن ٿا. پر تصوف جي ترڪ دنيا جي تعليم ۽ ڪوڙ ظاهر شريعت مخالف ڳالهين ۽ خاص طور وحدت الوجود جي نظريي ۽ ان سان گڏ تناسخ جي نظريي جا بڻ بنياد اسلام جي ظاهر نصوص مان مهيا ڪري نہ ٿا سگهجن.

بهرحال تصوف کي جيڪڏهن هندي تصوف يا يوناني اثر کان آجو قبول بہ ڪجي تہ اهو ڪنهن حد تائين صرف تصوف جي شهودي سلسلي لاءِ قبول ڪري سگهجي ٿو.[1] جيئن بہ هجي وحدت الوجود جو نظريو اسلام کان گهڻو اڳ هندستان جي تصوف ۽ فلسفي جو بنيادي نظريو آهي. انهيءَ نسبت سان هيءَ نظريو سنڌ جو پنهنجي گهر جو نظريو آهي. هيٺ ان جو هندستاني علمن، طب، رياضي، نجوم ۽ فلسفي جي پسمنظر ۾ بيان ڪبو. اهو ان ڪري جو فلسفي ۽ تصوف جو نهايت گهرو تعلق آهي. ان ئي سبب ڪري فلسفي جي مطالعي ڪندڙن فلسفي کي ٻن قسمن ۾ ورهائي مغربي فلسفي کي ڇڏي مشرقي فلسفي لاءِ اهو طئي ڪيو آهي تہ مشرق ۾ مذهب ۽ فلسفو متحد نہ بہ هجي تہ هڪ ٻئي کي ويجهو ضرور آهي. ان ڪري اڪثر مشرق ۾ مذهب فلسفو ۽ فلسفو مذهب بنجي ويندو آهي. ۽ مشرقي فلسفي ۾ علم رياضي، موسيقي، ستاره شناسي ۽ طب کي اهم شمار ڪيو ويندو آهي. ۽ فزڪس ۽ سائنس کي بہ فلسفي ۾ شامل ڪيو ويندو آهي "هندستان، ايران ۽ مڙني وچ ايشيائي ملڪن ۾ فڪر، جيڪو فلسفي جو بنياد آهي، تنهن کي رياضت، قناعت، ترڪ خواهشات، خداپرستي ۽ سادگيءَ سان ملائي ڇڏيو ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو فلسفي نظريا زماني گذرڻ سان گڏ ايشيا ۾ مذهبي ٿي ويا.[1]

---

1 "ڪنهن حد تائين" ان ڪري چيو آهي تہ شهودي سلسلي ۾ بہ ڪوڙ اهڙيون ڳالهيون ڏسي سگهجن ٿيون جيڪي اسلام جي اوائلي دور ۾ نظر نہ ٿيون اچن، تصوف وجدان ۽ ذوق، ڪشف ۽ الهام تي مدار رکي ٿو. شريعت ۾ صرف وحي هڪ اهڙي شيءِ آهي جنهن کي وجدان سان تعبير ڪري سگهجي ٿو پر شريعت مطابق ان کي وجدان چوڻ غلط آهي. وحي کان پوءِ شريعت جي قوانين جي تخريج جو سڄو دارو مدار استدلال تي آهي ان ڪري تصوف ۽ شريعت پاڻ ۾ ڏينهن رات جو فرق رکن ٿا.

1 شفيقي، دين محمد، عهدي پوري، "فلسفہ هند و يونان" صفحہ: 5 مجلس ترقي ادب لاهور 1957ع

Scanned with CamScanner

هندستاني علم:

هندستان علمن کان سڀ کان پهريون پيرو مسلمان تڏنهن واقف ٿيا جڏنهن منصور جي دور خلافت ۾ سندس علم دوستيءَ جو چرچو عام ٿيو ۽ سن 154ھ (771ع) ۾ سنڌ جو هڪ وفد هيئت ۽ رياضيات جي هڪ فاضل پنڊت سان گڏ سنسڪرت جو ڪتاب سدهانت کڻي بغداد پهتو ۽ خليفي جي حڪم سان دربار جي رياضيءَ جي ماهر ابراهيم فرازيءَ جي مدد سان ان جو عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو. ان کان پوءِ سنسڪرت جي ڪيترن ئي طب، نجوم، هيئت، ادب ۽ اخلاق جي ڪتابن جو عربيءَ ۾ ترجمو ٿيو. عرب عالم هندستاني علمن کان متاثر ٿيا، انهن عالمن مان جاحظ هندستاني علمن جي هن طرح تعريف ڪئي آهي.

"هندستان جا رهاڪو تہ اسان اهي ڏٺا آهن جيڪي نجوم ۽ حساب ۾ اڳتي آهن. ۽ انهن جو هڪ خاص هندي رسم الخط آهي. طب ۾ بہ اهي اڳتي آهن... وٽن شاعريءَ جو ذخيرو بہ آهي. تقريرن جو حصو بہ آهي. طب، فلسفہ، ادب ۽ اخلاق جا علم بہ آهن.....فڪر جو علم بہ انهن وٽ آهي."[1]

يعقوبيءَ انهن علمن جي تعريف هن طرح ڪئي آهي.

"هندستان جا ماڻهو عقل ۽ غور ڪرڻ وارا آهن...... سدهانت انهن جي ئي ذهانت جو نتيجو آهي. جنهن مان ايرانين ۽ يونانين بہ فائدو ورتو آهي. طب ۾ انهن جو فيصلو سڀني کان اڳتي آهي. منطق ۽ فلسفي ۾ انهن جون تصنيفون آهن."[2]

هندستاني فلسفو ۽ تصوف:

مٿين حوالن ۾ واضح نظر اچي ٿو تہ فلسفي ۾ هندستان ڪيترو اعليٰ مقام ۽ مرتبو رکندڙ خطو هو. هتي آءُ مذهب يعني تصوف ۽ فلسفي جو گڏ ان ڪري ذڪر ٿو ڪيان جو اسان جو موضوع وحدت الوجود فلسفي ۽ تصوف جو گڏيل موضوع آهي. مٿئين جاحظ جي حوالي ۾ "فڪر جو علم بہ انهن وٽ آهي" جا لفظ پڻ گڏيل طور هندستاني فلسفي ۽ تصوف ٻنهي علمن جي نمائندگي ڪن ٿا. مسلمانن هندستاني علمن کان واقفيت حاصل ڪرڻ کان پوءِ هندستاني علمن تي وڏيڪ ڪم ڪيو. انهن علمن ڪي انهن اڳتي وڌايو. خاص طور رياضيءَ ۾ ڪوڙ عرب عالمن تحقيقون ڪيون. (1) پر هندستاني فلسفي ۽ تصوف جو جنهن حد تائين تعلق آهي، تہ مسلمان عالمن هندستاني فلسفي کان پاڻ کي پري رکيو. ڇاڪاڻ جو ان جو بنياد وحدت الوجود هو جيڪو اسلامي تعليم جي بلڪل خلاف نظريو آهي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر عبدالله مبشر طرازي جو بيان ڏسڻ وٽان آهي. لکي ٿو:

"عربي، فارسي، اردو ۽ قديم هندي ڪتابن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌي ۽ هندي، فلسفي جي علمن ۾ مشهور هئا. پر عربن علم فلسفو سنڌين ۽ هندين کان نہ ورتو جڏنهن تہ انهن ٻيا عقلي علم جيئن رياضي، طب، فلڪيات، نجوم ۽ ڪيميا پهرئين عباسي دور ۾ انهن کان حاصل ڪيا. اهو ان ڪري

1 ندوي، سيد سليمان، مولانا: "عرب وهند ڪي تعلقات" صفحہ: 166، هندستاني اڪيڊمي يوپي 1930ع

2 يعقوب، احمد بن ابي يعقوب بن جعفر بن وحب ابن واضح الڪاتب العباسي: "تاريخ يعقوبي" جلد: 1 صفحہ: 94، دارصادر دار بيروت 1960ع

Scanned with CamScanner

تہ فلسفي جا برهمڻ ۽ ٻوڌين وارا نظريا دين اسلام جي عقيدن ۽ نظرين جي خلاف هئا. پر ڪن مستشرقن جيئن ماسينون ۽ نيڪلسن ۽ زينر جو خيال آهي تہ ڪي برهمڻ ۽ ٻوڌين جا خيال، اسلامي تصوف ۾ سرايت ڪري ويا آهن. خاص طور فناء جو نظريو بسطاميءَ وٽ ۽ وحدت الوجود جو نظريو حلاج وٽ جيڪو آهي. ۽ اهو ٽين صدي هجريءَ جي آخر ۾ يعني ٻئي عباسي دور ۾ ٿيو. ان کان سواءِ اسان ڏسون ٿا تہ عرب عالمن. مؤرخن ۽ علماء اديان پنهنجي ڪتابن ۾. جيڪي انهن سنڌين ۽ هندين جي مذهبي ۽ ديني سوچن ۽ خيالن جي باري ۾ تصنيف ڪيا آهن. تن ۾ ڪنهن قدر فلسفي جا نظريا جيڪي الله جي حقيقت ۽ ان جي صفتن. انبيائن جي ضرورت. دنيا ۽ انسان جي تخليق. وجود جي فلسفي ۽ حياتيءَ ۽ موت جي فلسفي جي متعلق آهن تن جو ذڪر ڪيو آهي."[1]

هندستان ۾ فلسفو تمام قديم زماني کان زنده رهيو آهي. شهرستانيءَ هڪ روايت لکي آهي تہ يوناني فيلسوف فيثاغورث جو هڪ شاگرد قلانوس هو. جنهن کانئس فلسفو سکيو ۽ پڙهيو. جنهن کان پوءِ اهو هندستان ڏانهن هليو ويو ۽ اتي وڃي فيثا غورث جي خيالن جي اشاعت شروع ڪيائين. اتي هڪ شخص برهمڻ نالي قلانوس کان فلسفو سکيو جڏهن قلانوس مري ويو تہ برهمڻ هند وارن جو رئيس بڻيو. اتاهون کان فلسفو هندستان ۾ پکڙيو.[2]

جڏهن سڪندر اعظم سن 326 قبل مسيح ۾ هند ۽ سنڌ جي علائقن ڏانهن آيو تڏهن ان مٿن حملي جو ارادو ڪيو. ان وقت هند جي فلسفين ڏانهس هڪ خط لکيو جنهن ۾ سندس فلسفي ۽ علم سان محبت ۽ سوچ ۽ عقل وارن جي تعظيم ڪرڻ جي ساراهہ ڪيائون. ۽ کانئس گهر ڪيائون تہ ڏانهن ڪو يوناني حڪيم موڪلي جنهن سان هيءُ مناظرو ڪن. سڪندر انهن ڏانهن هڪ فلسفي موڪليو جنهن ساڻن مناظرو ڪيو. هندي فلسفي مناظري ۾ مٿس غالب ٿي ويا. جنهن کان پوءِ سڪندر انهن کان مڙئي ويو ۽ ڪين هديا ۽ تحفا موڪلي ڏنائين. انهن جا مناظرا ارسطاطاليس جي ڪتابن ۾ مذڪور آهن.[3]

بهرحال فلسفو هندستان ۾ قديم زماني کان يونانين وٽان مروج ٿيو ۽ هند ۽ سنڌ جي مزاج مطابق فلسفي جا خيال هتي جي مذهب جو حصو ٻڻ بڻيا. فلسفي ۽ تصوف جا اهي ئي خيال هندي تصوف جي نالي سان دنيا ۾ مشهور ٿيا. هندستان جي مذهبي خيالن بابت البدء والتاريخ جو هيٺيون حوالو هندي تصوف جي اسلامي دور جي خدوخالن کي ظاهر ڪري ٿو.

هندستان جون نو سئو مختلف ملتون آهن. پر انهن مان مک ٻہ آهن: برهمڻ ۽ سمني. سمني نہ هئڻ برابر آهن. جڏهن تہ برهمي خيالن وارن مان هڪڙا توحيد، ثواب، عذاب ۽ رسالت جا قائل آهن. هڪڙا ثواب ۽ عذاب جا تناسخ جي بنياد تي قائل آهن. توحيد ۽ رسالت کي نہ ٿا مڃين. انهن ۾ ڪي صفاء فڪر جي دعوا ڪن ٿا. هڪڙا توحيد جا قائل ۽ رسالت جا منڪر آهن. انهن ۾ صفاء فڪر جي دعوا ڪندڙ

1 مبشرطرازي، عبدالله، ڊاڪٽر موسوعة التاريخ الاسلامي والحضارة الاسلاميہ لبلاد السند والپنجاب. صفحہ: 438. جلد: 1 عالم المعرفة، جده ڇاپو پهريون 1403هـ 1983م

2 مبشر طرازي، عبدالله، ڊاڪٽر، موسوعة التاريخ الاسلامي والحضارة الاسلامية ببلاد السنڌ والپنجاب، صفحہ: 438 مجلد: 1

3 مبشر طرازي، عبدالله، ڊاڪٽر، موسوعة التاريخ الاسلامي والحضارة الاسلامية ببلاد السنڌ والپنجاب، صفحہ: 149 مجلد: 1

Scanned with CamScanner

اصحاب فڪر جيڪي آهن، سي ڏکي فڪر ذريعي حواسن کي معطل ڪندا آهن. سندن گمان آهي ته جڏهن پنهنجي نفس کي سخت خلوت ۽ فنا جي راهه وٺائيندا ته سندن آڏو ملائڪ نروار ٿيندا ۽ مٿن مهربان ٿيندا. ۽ ڪائنئن استفادو ڪندا. انهن مان هڪڙا پاڻ کي بک ڏيندا ڪائڻ بند ڪري ڇڏيندا آهن تان جو سندن حواس باطل ٿي ويندا آهن.[1]

هن حوالي منجهان آسانيءَ سان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته بدء والتاريخ جو مصنف فڪر وا.ن، توحيد جي قائلن ۽ تناسخ کي مڃيندڙن جي لفظن سان هندي تصوف جي ڏيان، گيان، وحدت الوجود، فنا ۽ تناسخ جي عقيدن جي ترجماني ڪري رهيو آهي.

اسلامي فلسفي ۽ تصوف تي جنهن هندي فلسفي جو اثر آهي، سو ويدانت جو فلسفو آهي. جنهن لاءِ ڪي ايترو به چئي ٿا وڃن ته اهو اسلامي ۽ مسيحي فڪر جي ويجهو آهي، هن جو تعلق ويد جي تعليم سان آهي. هيءُ فڪر ۽ عرفان کي اخلاقي ۽ روحاني بڌائي ٿو. ويدانت جي فلسفي ۾ ميماسه ان جي علم ڪلام جي حيثيت رکي ٿو. ان جا دليل ۽ نظريا مسلمان متڪلمين خاص طور اشعرين سان مشابه آهن. ويدانت جي فلسفي ۾ ساڳيو مسلمانن جي تصوف وانگر به مڪتبه فڪر آهن. هڪ شنڪر اچاريه جو جيڪو وحدت الوجود جو قائل آهي ۽ ٻيو رامانوج جو جيڪو ڪائنات کان خدا کي الڳ ۽ مٿاهون مڃي ٿو. شنڪر اچاريه جو عقيدو آهي ته حقيقت هڪ آهي. ان کان سواءِ ڪابه شئي حقيقي ناهي. جو ڪجهه آهي اهوئي آهي، ان جا به رخ آهن. هڪ ظاهر ٻيو باطن. حواسن سان اسان جيڪو ڪجهه محسوس ڪريون ٿا، سو موهوم ۽ خيالي آهي. حقيقت ازلي هر لمحي ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ ظاهر رهندي آهي، حقيقت ازلي جي صفتن ۾ هڪ ڪثرت نمائي يا مايا يعني نقش خيالي آهي، سڄي ڪائنات مايا آهي. اسان کي وحدت ۾ جيڪا ڪثرت نظر اچي ٿي اها اسان جي جهالت جو حجاب آهي. اسان حق اليقن جي طور ڄاڻون ٿا ته اهو آهي. ۽ اسان سندس قبضي ۾ آهيون. جڏهن اسان جي جهالت جو پردو اسان جي اکين مان نڪري ويندو تڏهن اسان ان کي بي حجاب ڏسي سگهنداسين.[2]

هنن سيني حوالن ۽ سڄي بحث منجهان ثابت ٿئي ٿو ته هندستان ۽ سنڌ زمانن کان فلسفي ۽ تصوف جو مرڪز رهيا آهن. خاص طور وحدت الوجود جو فلسفو هندستان ۽ سنڌ ۾ هندو تصوف ۽ ويدانت جي فلسفي جي روشنيءَ ۾ عام مروج هو.

اسلامي تصوف تي هندي اثر ۾ سنڌ جو ڪردار:

مٿي جيئن ذڪر ٿيو ته سنڌ جي ٻئي عالمن جو هڪ وفد عباسي خليفي منصور وٽ سڏانت کڻي پهتو ۽ عرب سنڌي عالمن جي معرفت سان هندي علمن رياضي، نجوم، فلڪيات ۽ فلسفي کان واقف ٿيا. ۽ انهن جي ٻئي معرفت ۽ مدد سان هندي علم عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا. هندستاني علمن جي انهيءَ اثر انگيزيءَ ۾

1 مقدسي، مطهر بن طاهر: "البدء والتاريخ المنسوب الي ابي زيد احمد بن سهل البلخي" جزاء: 4 صفحه: 9_ 10 مڪتبه الاسد، تهران ايران 1962ع

2 شفيقي، دين محمد، عهدي پوري: "فلسفه هند و يونان" صفحه: 66_67_68، ملخص، مجلس ترقي ادب لاهور ڇاپو 1957ع

Scanned with CamScanner

Arab Influence Sindh

سنڌ جي عالمن ئي نهايت اهم ۽ مک ڪردار ادا ڪيو هو. ڇاڪاڻ جو اسلام هندستان ۾ سنڌ جي رستي داخل ٿيو جيئن اسلامي اثرات هندستان ۾ سنڌ جي رستي داخل ٿيا، تيئن هندستاني اثر مسلمانن ذهنن جيڪي منتقل ٿيا، سي بہ سنڌ جي ئي معرفت سان منتقل ٿيا.

اهڙي طرح هندي ويدانت جا اثر بہ مسلمانن مٿان سنڌ جي ئي معرفت پوڻ شروع ٿيا. جئين مٿي بہ گذريو تہ ٻئي عباسي دور (ٽي صدي هجري) ۾ هندستاني اثر اسلامي تصوف تي پيا، تيئن شيخ بوعلي سنڌي (1) جي حالات مان پڻ معلوم ٿئي ٿو (جيڪو ٽين صدي هجري جو عالم آهي) تہ انهيءَ دور ۾ جيڪي هندو ويدانتي مسلمان ٿيا تن اسلامي اثر قبولڻ سان گڏ مسلمانن تي پنهنجا اثر پڻ ڇڏيا. شيخ بوعلي سنڌي جو مثال پڻ ان ڳالهہ جو ثبوت آهي. بو علي سنڌي جو استاد محترم علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي تذڪرو تحرير فرمايو آهي. ان ۾ پاڻ شيخ ابو بصر سراج طوسي (وفات 378هہ) جي حوالي سان لکن ٿا تہ "بايزيد بسطاميءَ فرمايو: مون بوعلي سنڌيءَ سان صحبت ۾ رهاڻ ڪئي. آءٌ کيس قران جون سورتون سيکاريندو هوس، جن سان هو فرض نماز پوريءَ طرح پڙهي سگهي، ۽ هو مون کي توحيد (وحدت وجود) ۽ خالص حقائق جي تعليم ڏيندو هو". (2) نفحات الانس، جي حوالي سان پڻ ساڳي ڳالهہ قاسمي صاحب جن نقل ڪئي آهي: تہ بهان بقلي پنهنجي تاليف شرح شطحيات ۾ آندو آهي تہ: ابو علي بايزيد جي استادن مان آهي. بايزيد چيو آهي تہ: مون توحيد ۾ فنا وارو علم (وحدت الوجود) ابوعليءَ کان سکيو ۽ ابو علي مون کان الحمد ۽ قل هو الله سکيو." هن خيال جي وڌيڪ بختگي مولانا وفائيءَ جي نوٽ مان ٿي ٿئي، جيڪو نفحات جي ان نسخي جي حاشيي تي لکيل آهي، جيڪو علامہ قاسمي صاحب جي مطالعہ هيٺ رهيو جنهن ۾ مولانا عبيدالله سنڌي جا ان بابت خيالات ڏنل آهن. قاسمي صاحب لکن ٿا:

"نفحات جو مون وٽ اهو ڇپيل نسخو اصل ۾ منهنجي بزرگ دوست مولانا دين محمد وفائيءَ جي مطالعي ۽ ملڪيت ۾ رهيو آهي. مولانا وفائي مرحوم ابو عليءَ جي تذڪري ۾ حاشيي تي فارسيءَ ۾ هڪ معلوماتي نوٽ لکيو آهي:

منهنجا استاد مولانا عبيد الله سنڌي فرمائيندا هئا تہ جيئن تہ ابو علي سنڌي نو مسلم هو ۽ ويدانيت جي علمن، جن جو مدار وحدت الوجود جي مسئلي تي آهي، جو پوريءَ طرح ماهر ۽ واقف هو ان ڪري بايزيد ابو عليءَ کان وحدت جا راز سکيو ۽ ابو علي سنڌي نماز ادا ڪرڻ جي واٽ بايزيد بسطاميءَ کان سکي. ڇو تہ نو مسلم کي شروع ۾ ننڍڙين سورتن جو سکڻ ضروري آهي. هن مان پڌرو ٿيو تہ تصوف اسلامي ۾ وحدت الوجود هند ۽ يونان جي فلسفين ذريعي داخل ٿيو."[1]

---

1 بوعلي سنڌيءَ جي سوانح جو وڌيڪ ڪوبہ تفصيل نہ مليو آهي. نہ ئي تذڪري جي ڪتابن ۾ ان بابت وڌيڪ ڪجهہ چيو ويو آهي. شيخ محمد اڪرام بہ "آب ڪوثر" ۾ سندس تذڪري ۾ سندس وڌيڪ تفصيل نہ ملي سگهڻ جو ذڪر ڪيو آهي. آب ڪوثر صہ 40 فيروز سنز ڪراچي 1952ع

2 جاميءَ جي اصل عبارت هن طرح آهي: در شطحيات شيخ دوز بهان بقلي آورده است کہ وي از استاذان بايزيد است. بايزيد گويد کہ من از بوعلي علم فنادر توحيد مي آموختم وابوعلي ازمن الحميد وقل هوالله" جامي، عبدالرحمن، مولانا. نفحات الانس صہ: 57 ڪتاب فروشي سعدي تهران، ايران 1337هہ

1 قاسمي، غلامہ مصطفيٰ، علامہ. مرتب سومرو مظهرالدين، پروفيسر، ڊاڪٽر: "مقالات قاسمي" پهريون ڇاپو سن 2000ع

Scanned with CamScanner

وحدت الوجود جا دلائل:

مخدوم محمد معين ٺٽوي سنڌ ۾ منطق فلسفي ۽ تصوف جي حوالن سان خاص شهرت جو مالڪ هو. سندن ڪتابن ۾ پڻ ڏسجي ٿو ته ڪيس فلسفي، تصوف ۽ خاص طور وحدت الوجود جي نظريي سان خاص دلچسپي هئي. مخدوم موصوف وحدت الوجود کي خاص توجهه جو مرڪز بنايو. ان تي فلسفي ۽ منطق جي مقدمن جي روشنيءَ ۾ بحث ۽ استدلال ڪيائين. ۽ ان لاءِ دليل ۽ استدلال ۾ ايترو ته گهرائي ۾ ويجي پهتو جو سندس دعوا مطابق وحدت الوجود جا اهڙا دليل به تخليق ڪيائين جيڪي ڪائنس اڳ ڪنهن کي پلئه نه پيا. وحدت الوجود جي موضوع جي هڪ رسالي " بوادر الجوْد في تحرير وحدت الوجود" جي مقدمي ۾ لکي ٿو:

" ته مون کي هن ڪان اڳ وحدت الوجود جي اثبات جا ٽي دليل دل ۾ آيا آهن. جيڪي انهن دليلن کان سواء آهن، جيڪي مون کان پهرين قائم ڪيا آهن. مون انهن مان هر هڪ دليل تي خاص ڪتاب ۽ رسالا تاليف ڪيا آهن."

وحدت الوجود جي مخدوم موصوف جي نظريي ۽ ان بابت دليلن کي سندس رسالن مان هڪ هڪ ڪري هتي بيان ڪجي ٿو هر هڪ دليل منجهان ئي اهو به واضع ٿيندو ته مخدوم موصوف وٽ وحدت الوجود جو تصور ڪهڙو آهي.

پهريون دليل:

وحدت الوجود جي سلسلي ۾ مخدوم موصوف جي رسالن مان پهريون رسالو "بادهته الورود في اثبات وحدت الوجود " آهي. جنهن ۾ وجود جي وحدت ۽ هيڪڙائيءَ تي فلسفي ۽ منطق جي اصولن ۽ قاعدن جي روشنيءَ ۾ دليل قائم ڪيو ويو آهي. موصوف جو چوڻ آهي ته هن مان موجودات جي ڪثرت باوجود وجود جي وحدت ظاهر ٿيندي اها ڳالهه ثابت ڪرڻ لاءِ مخدوم معين سڀ کان پهريائين فلسفين جي هن نظريي تي بحث ڪيو آهي ته:

"ممڪنات جو وجود صفت انتزاعي آهي ان جو خارج ۾ ڪوبه وجود ڪونهي."

لڪن ٿا ته فلسفين جو هن تي اتفاق آهي ۽ انهن ايستائين به چيو آهي: ته اعيان ۾ ڪابه اهڙي شيء ڪانهي جنهن تي وجود سچو اچي. ۽ انهن چيو آهي ته ممڪن جو وجود معقولات ثانيه منجهان آهي. جيڪي خارجي شيء جي برابر نه ٿينديون آهن" (يعني خارج ۾ انهن جو وجود نه ٿيندو آهي) لڪيو اٿن: ته ڪجهه ڳالهيون/ دليل اهڙا آهن، جيڪي فلسفين کي ان سوچ جي طرف وٺي آيا آهن سڀ کان سگهاري ڳالهه/ دليل اهو آهي ته جيڪڏهن اهي ممڪنات جي وجود کي مڃين ٿا ته انهن کي هن اعتراض جي صفائي ڏيڻي پوندي ته ممڪنات جو اهو وجود انهن جي ماهيت تي زائد ٿيندو. اهو هن طرح: ته شيء جي صفت ثبوتيه ان جي وجود في نفسه جو فرع ٿيندي آهي. پوءِ جيڪڏهن وجود صفت زائده ٿيو جيڪو ماهيت سان قائم آهي ته ان سان اهو لازم ايندو ته وجود کان اڳ ان جو وجود هجي. جنهن سان شئي جو به دفعا موجود ٿيڻ لازم ايندو. جڏهن ته اهو غلط آهي. ان جو جيڪو جواب ڏنو ويندو آهي: ته توهان جيڪا

Scanned with CamScanner

دعوا ڪئي آهي: تہ ان سان هيءَ هيءَ لازم ايندو.“ اهو صفت وجوديہ ۾ ٿيندو آهي، جيڪا وجود جو غير ٿيندي آهي. وجود ۾ ان جي ابتڙ ٿيندو آهي.“ اهو ڪجهہ بہ ناهي ڇاڪاڻ تہ هتي ضرورت جي دعوا تحڪم آهي. ان سان واجب پنهنجي معارض جي سببان احڪام عقليہ يقينيہ ۾ تخصيص جي قبيلي مان ٿيندو جيڪو ظني علمن وارن جو پنهنجي عام احڪامن ۾ طريقو هوندو آهي. ان ڪري ان اعتراض منجهان هن ڪان سواءِ ڇاڻ ڇڏائي نہ ٿو سگهجي. جيڪو ڇيو ويو آهي تہ ضرورت تحڪم آهي، هن طرح تہ هر ثبوتي صفت يعني جيڪا خارج ۾ موجود آهي، ان جو پنهنجي موصوف سان قيام ان جي ان ۾ وجود جو فرع آهي. جڏنهن تہ وجود اهڙي صفت ناهي، جيڪو خارج ۾ موجود هجي. بلڪ ان جو پنهنجي معروض ڪان امتياز خالي عقل ۾ آهي. ها اهو هن معنيٰ ۾ ثبوتي آهي، تہ سلب ان جي مفهوم ۾ داخل ناهي.“

مخدوم معين فرمائي ٿو: تہ هيءَ مسئلي جو دليل ناهي ان جو دليل هن طرح بيان ٿي سگهي ٿو تہ اسان ان جا مقدمات ڏسون.“ موصوف فرمائي ٿو: تہ منهنجي آڏو ان جو هڪ دليل ظاهر ٿيو آهي، جنهن جا انشاءَ الله مقدمات سالم آهن.“ مصنف ان ڪان پوءِ دليل بيان ٿو ڪري، پر بدقسمتيءَ سان ان جي عبارت ۾ ڪجهہ جاين تي اکر ڇڏيل ۽ جاءِ خالي ڇڏيل آهي. جنهن ڪري جواب ۾ تسلسل نہ ٿو رهي. لکي ٿو:

”تہ ممڪنات جو وجود جيڪڏهن اهڙي صفت آهي، جيڪا خارج ۾ موجود آهي تہ اها يا اهڙي وجود سان موجود هوندي، جيڪو سندس نفس مٿان زائد آهي. يا اهڙي وجود سان موجود هوندي جيڪو ان وجود جو عين آهي. ٻئي ڳالهيون باطل آهن. ڇاڪاڻ تہ ٻنهي ڳالهين کي مڃڻ سان محال لازم ٿو اچي. پهرين صورت ۾ هن طرح تہ جيڪڏهن وجود جو خارج ۾ وجود سندس نفس تي زائد هوندو تہ اسان ان زائد وجود بابت سوال اٿارينداسين، ان ڪان پوءِ ان جي زائد وجود ۾. ان طرح خارجي وجود جو هڪ تسلسل قائم ٿي ويندو. جيڪو محال آهي. پوءِ لازمي طور اهو ثابت ٿي ويندو تہ اتي وجود آهي. جيڪو بعينہ موجود آهي. ان طرح اهو ٻئي مقدمي ۾ اچي ويندو. ان کي هن طرح غلط ثابت ڪنداسين تہ وجود جو ڪنهن امر زائد ڪان سواءِ بنفسہٖ وجود، واجب تي پوندو ممڪن نہ رهندو. ڇاڪاڻ تہ اسان واجب مان ان ڪان سواءِ ٻي ڪا بہ مراد نہ وٺندا آهيون، تہ جيڪو پنهنجي وجود ۾ غير ذاتي محتاج نہ هجي. جنهن سان واجب جو تعدد لازم ايندو. ۽ اهي ٻئي شيون محال آهن.

ان ڪان پوءِ مخدوم موصوف چئي ٿو تہ مون وٽ ان ڳالهہ جو دليل موجود آهي: تہ ممڪن جو وجود اعتباري ۽ انتزاعي امر آهي. خارج ۾ موجود ڪونهي.“

ان جو دليل بيان ڪندي لکي ٿو جيڪڏهن ماهيات ممڪنہ جوهر ۽ عرض هجن ها، پنهنجي وجود ۽ ذات ۾ وجود جو عين ۽ نفس هجن ها، تہ اهو وجود جيڪو ماهيت ممڪنہ خارجيہ جو نفس آهي، سو معقول ثاني نہ هجي ها، نہ صفت اعتباري هجي ها؛ بلڪ هر ذات، صفت، جوهر ۽ عرض لاءِ خارج ۾، بلڪ ذهن ۾ بہ ذات محققہ هجي ها؛ ڪنهن ٻئي ذاتي حاجت ڪان سواءِ. ائين تہ اها واجب تي پوندي، ممڪن نہ رهندي. ڇاڪاڻ تہ ممڪن اهو هوندو آهي، جنهن جي ذات تحقق جي تقاضا نہ ڪري، نہ ئي عدم جي تقاضا ڪري. بلڪ ٻئي پاسا ان ۾ هڪ جهڙا ترجيح لڏل هوندا آهن. ممڪن پنهنجي حيثيت ۾ جيئن عدم کي قبول ڪندو آهي تيئن وجود کي قبول ڪندو آهي. ٻنهي مان ڪنهن جي بہ تقاضا نہ ڪندو آهي.

Scanned with CamScanner

جڏهن تہ ماهيت واجب عدم کان انڪار ڪندي آهي. ائين ماهيتون واجب تي ٻونديون: جيڪو غلط آهي. تنهن ڪري اهو ميٺو ٻوندو تہ ممڪن جو وجود اعتباري ۽ انتزاعي امر آهي.

مصنف آخري فيصلائتي ڳالھ هن طرح بيان ٿو ڪري: ممڪنات جو وجود صرف اعتباري آهي. پنهنجي ذات ۾ ممڪنات معدوم محض آهن. ممڪن ماهيتون عدم محض آهن. جن وجود جي بوءِ بہ نہ ماٺي آهي. نہ ئي موجود پنهنجي موجد کان اهڙي صفت ماٺي آهي، جنهن تي وجود سچو اچي سگهي. سواءِ اهڙي وجود جي جيڪو بنفسہٖ موجود هجي. ۽ جيڪو وجود بنفسہٖ موجود هوندو آهي، سو واجب کان سواءِ ٻيو نہ ٿيندو آهي. جڏهن تہ اهو ثابت آهي تہ ممڪن وٽ عدم جي مقابلي ۾ لازمي طرح وجود ٿيندو آهي. اهو وجود الله سبحانہ ئي آهي. ان ڪري ممڪن جو وجود واجب حق جي وجود جو عين آهي. (1) ٻيءَ ممڪن جو عدم جي حالت جي متضاد هئڻ وجودَ ممڪنَ کي واجب نہ ٿو ڪري، جنهن سان اهو قائم ٿئي. بلڪ ڳالھ جو توڙ واجب الوجود سان ئي ٿيندو جنهن سان ممڪنات ائين قائم آهن، جيئن هلاڪ ٿيندڙ وجود واجب قيوم حق سان قائم هوندا آهن. ۽ اهي ان سان ظاهر ٿيندا آهن. انهن جي ماهيت جو اهو ظهور غير ضروري آهي. جي واجب گهري تہ انهن سان ظاهر ٿئي نہ گهري تہ نہ ٿئي. ان ڪري اهي ماهيتون انهيءَ حيثيت سان ممڪن سڏيون وينديون آهن. يعني وجود واجب جو انهن سان ظهور ممڪن آهي. انهن سان ان جو ائين ظهور واجب ڪونهي، جيئن ان جو اهڙي ماهيت ۾ ظهور واجب آهي، جيڪا ان جو عين آهي. جنهن ڪري اها واجب سڏي ويندي آهي. بلڪ جائز آهي تہ واجب وجود ظهور جي حيثيت سان انهن ماهيتن سان وجود ممڪن سان موجود ٿئي. يعني انهن سان ان جو ظهور ممڪن آهي: واجب ناهي. ان طرح امڪان ۽ وجود نسبت واحده ۽ موطن واحده ڏانهن متوجه نہ ٿيا. جو ٻئي زائل ٿي وڃن. هيءَ توحيد واجب الوجود جي باري ۾ حق جو ظهور آهي. هن مان وحدت الوجود، موجودات جي ڪثرت جي باوجود ثابت ٿي وڃي ٿو. موجودات جي ڪثرت، ممڪن ماهيتون آهن. هن حق سان مون ڪوبہ محقق عالم ٽڪر ۾ ڪونہ ڏٺو آهي. اختلاف صرف هن ۾ آهي تہ ”حق مڙني مختلف ماهيتن جو عين آهي.“ جيئن شيخ اڪبر فرمايو آهي.

وجود ۽ موجود ٻنهي جي وحدت:

مخدوم معين رحمة الله عليہ پوئين رسالي ۾ وحدت الوجود کي ثابت ڪيو. هن رسالي ۾ وجود سان گڏ موجود جي وحدت پڻ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. لکي ٿو:

وجود حقيقي جيڪو ڪ ون انتزاعيءَ جو سرچشمو آهي، سو واجب تعاليٰ جي ماهيت کان خارج ناهي. نہ تہ اهو پنهنجي ذات ۾ موجوديت جي وصف سان موصوف نہ ٿيندو. ۽ جيڪو موجوديت سان موصوف نہ هوندو آهي، سو معدوم هوندو آهي. ان ڪري واجب جي ماهيت پنهنجي ذات ۾ ان کان خارج

---

1 مجدد الف ثاني رحمة الله عليہ جو ان باري ۾ عقيدو آهي تہ: واجب تعاليٰ کي ممڪن جو عين نہ ٿو چئي سگهجي ۽ قديم حاوث جو عين هرگز نہ ٿو ٿي سگهي ممتنع العدم ذات جائز العدم جو عين نہ ٿي ٿي سگهي. انقلاب حقائق عقلاً ۽ شرعاً محال آهي. هڪ جو ٻئي تي حمل بلڪل ممتنع آهي. مڪتوبات دفتر اول حصو ٽيون. صفحہ 111 مدينہ پبلشنگ ڪمپني ڪراچي. 1976ع

امر کان قطع نظر معدوم ٿيندي. ان لاءِ موجوديت جي صفت جي اڪتساب ۾ ڪائنس خارج امر ڏانهن محتاج ٿيندي ۽ اهو وجود آهي. جڏهن ته موجوديت، موجود کان منتزع صفت آهي. موجود ان کان سواءِ پيو نه ٿيندو آهي جنهن سان حقيقت جي لحاظ کان وجود قائم هجي. ان طرح ماهيت سان وجود جي قيام جو فرع ٿيندي ۽ موجوديت جي اڪتساب ۾ ذات کان ٻاهر احتياجي، امڪان جي حقيقت جو عين آهي ۽ ان جي مصداق آهي، ان ڪري واجب جي ماهيت پنهنجي ذات ۾ واجب جي ماهيت نه ٿيندي بلڪ ممڪن جي ماهيت ٿيندي. جيڪا غير سان واجب ٿي آهي. ۽ جيڪو وجود آهي. جيڪڏهن واجب ٿي ته پوءِ وجود ضروري آهي. ۽ ممڪن جي ماهيت کان خارج نه هجي. پوءِ جيڪڏهن ذاتي هوندو ۽ ان جو جز هوندو ته واجب جو ترڪب لازم ايندو. ان طرح جنهن کي واجب فرض ڪيو اٿئون سو واجب نه رهندو. ڇاڪاڻ جو جزن ڏانهن محتاج آهي. ان ڪري ضروري ٿيندو ته انهيءَ ماهيت جو عين ۽ ذات هجي. جيڪڏهن وجود واجب جي ماهيت جو عين ۽ ان جي ذات هوندو ته واجب ٿيندو ته ممڪن جي ماهيت کان خارج هجي. نه ته يا ممڪن جي ذات واجب جي ذات جو عين ٿيندي، پوءِ جنهن کي اسان ممڪن فرض ڪيو آهي سو ممڪن نه رهندو. يا واجب ممڪن جي ذات جو جزو ٿيندو. جنهن سان هڪ ئي ماهيت جو ٻن نقيضن مان ترڪب (ٺهڻ) لازم ايندو جيڪو باطل آهي. تنهن ڪري لامحاله وجود ممڪن جي ماهيت کان خارج ٿيندو. ان وقت ممڪن پنهنجي ذات ۾ اهڙو امر ٿيندو جيڪو وجود جو نقيض آهي. ۽ وجود جو نقيض لازمي طور عدم ٿيندو. پوءِ ممڪن جي ماهيت ان وقت لازمي طور عدم ٿيندي، معدوم جڏهن پنهنجي ذات ۾ ڏسبو آهي، ته اهو عدم جي ذات جو عين هوندو آهي. ان ڪري معدوميت جي وصف عدم جي ذاتي وصف آهي. ان جي ذات ان جي تقاضا ڪندي آهي. جيئن موجود حقيقي، جڏهن پنهنجي ذات ۾ ڏٺو ويندو آهي ته اهو پنهنجي ذات جي حد ۾ اهڙي وجود سان موجود هوندو آهي، جيڪو ان جي ذات جو عين هوندو آهي. ان ڪري وجود لاءِ موجوديت جي وصف ان جي ذاتي وصف آهي، ان جي ذات ان جي تقاضا ڪندي آهي. ۽ جيڪو ذات سان قائم هوندو آهي، سو ذات کان ڌار نه ٿيندو آهي... پوءِ وجود عدم نه ٿيندو تنهن ڪري معدوم نه ٿيندو ۽ عدم وجود نه ٿيندو تنهن ڪري موجود نه ٿيندو. نه ته ذات جي تقاضا جو ذات کان ڌار ٿيڻ لازم ايندو. اهو محال آهي. برهان ۽ عقل جي طور موجود اهو آهي جنهن سان وجود، شئي جي پنهنجي نفس سان قيام وانگر، قائم هوندو آهي. معدوم جي حقيقت اها آهي، جنهن سان عدم شئي جي پنهنجي نفس سان قيام وانگر قائم هوندو آهي. اهڙيءَ طرح وجود ۽ عدم ان کان زائل به نه ٿيندا، ڇاڪاڻ ته شئي جو پنهنجو نفس کان زائل ٿيڻ محال هوندو آهي... جڏهن وجود ۽ امتناع ۾ منحصر ٿيندي آهي امڪان جي نالي جي جستجو واجب ٿيندي آهي. اها جمهور وٽ ٽين حقيقت آهي. جيڪا ٻنهي: وحدت ۽ عدم جي پاسن کان برابر هئڻ جي صفت سان موصوف آهي. هنن ٻن طرفن مان جيڪڏهن ڪون منتزع ۽ ان جي مقابل جيڪو عدم آهي، سو مراد آهي ته اهڙي ماهيت جو تصور صحيح آهي، جيڪا پنهنجي ذات ۾ نه وجود هجي ته موجود هجي. نه عدم هجي نه معدوم. جڏهن وجود ۽ عدم هن معنيٰ مجازيءَ سان ڏٺو ويندو ته ٻئي ان جي طرف برابر نسبت وارا ٿيندا. ٻنهي مان ڪنهن کي ٻئي تي ترجيح نه هوندي ۽ ڪلام هن ڪون منتزع جي وجوب ۽ امتناع ۾ منحصر هئڻ ۾ ڪونهي.

Scanned with CamScanner

چو نہ ان جو مبداء يا مبداء جو مقابل هجي. جڏنهن تہ ان جي واجب ۾ انحصار ۽ ان جي عين هئڻ تي دليل گذري چڪو. پوءِ ماهيات مفروضہ لاءِ وجود کان سواءِ، ان جي مبداء جو زائل ڪندڙ باقي بچندو ۽ اهو امتناع آهي. ٻيو ڪجهہ ناهي. ڪيئن جڏنهن تہ وجود جو انفڪاڪ محال آهي. جنهن تي دليل قائم ٿيو تہ اهو ذات جو عين آهي. ان لاءِ جيڪو ان سان ان جي ذات کان قائم ٿيو آهي. ۽ عدم کي ڪنيو اٿس. جيڪو ان ڏانهن منسوب شين کي زائل ڪندڙ آهي. رفع ۽ انفڪاڪ جي جواز کان سواءِ. ان ڪري اهڙي ماهيت متصور نہ ٿي سگهندي، جيڪا پنهنجي ذات ۾ نہ وجود هجي نہ موجود، نہ عدم هجي، نہ معدوم. جڏنهن هن معنيٰ ۾ وجود ۽ عدم جو ملاحظو ڪجي تہ ماهيت طرف نسبت ۾ ٻئي برابر هجن. ڪنهن بہ هڪ کي ٻئي تي ترجيح نہ هجي. ۽ اهو سجاڳ ماڻهوءَ تي دليل کان پوءِ واضح ۽ روشن آهي. ڪون منتزع جو انتزاع هن کان سواءِ ممڪن ڪونهي تہ اهڙي صفت سان متصف ٿئي، جنهن تي ان جي مبداء ۾ ان جو حڪم لڳايو وڃي. ۽ اها صفت وجود حقيقي آهي. تنهن ڪري ماهيات مفروضہ وجود جو غير آهن. ۽ انهن جو ممڪن نالو رکيو ويندو آهي، جيڪڏهن هن ڪون جي مبداء سان انهن جو اتصاف نہ ٿئي، جيئن ان تي دليل بيان ٿيو تہ هن ڪون سان ان جو اتصاف بنه نہ ٿيندو. جڏنهن تہ ان ڪون سان ان جو موصوف ٿيڻ مقرر ٿي چڪو. جڏنهن تو چيو: پوءِ اسان چئون ٿا تہ هنن ٻن طرفن مان جيڪڏنهن ڪون منتزع مراد آهي. الخ. اسان چونداسين تہ ڪونہ مذڪور ان اتصاف تي اعتماد نہ ٿو رکي، جنهن تي انهيءَ ڪون جي مبدء جو حڪم لڳايو ويندو آهي. ۽ اتصاف حقيقت ۾ ان ذات کان سواءِ ٻئي ڪنهن ۾ نہ لڌو ويندو آهي، جيڪا ان مبداء سان ائين قائم ٿئي جيئن شئي پنهنجي نفس سان قائم ٿيندي آهي. بلڪ اتصاف ان کان ۽ ان جي طرف ان جي وجهہ تحملي اعتباريءَ جي نسبت کان وڌيڪ عام آهي. تنهن ڪري ماهيتون پنهنجي حقيقتن ۾ اهڙا وجودي حصا آهن، جيڪي وجود جي پنهنجي بعض ڪمالن سان تقيد منجهان حاصل ٿيندا آهن. ۽ مرتبہ علم کي جڏنهن غير وجود ۽ اعتباري رسمون فرض ڪنداسين، تہ انهن جي ملاحظي سان اهڙيون حقيقتون متمڪن ٿينديون، جيڪي پنهنجي نفسن ۾ نہ موجود آهن نہ معدوم. ان کان پوءِ جڏنهن ان کي وجود جي بنسبت سوچينداسين، تہ بعض ان مان واجب نسبت ۽ بعض ممتنع نسب وارا ۽ بعض وجود ۽ عدم ڏانهن برابر نسبت وارا لهنداسين. ۽ اهي ٿئي هن حيثيت سان تہ اهي اهڙي شيءِ آهن، جيڪا وجود جو غير آهي، تہ ان جو نالو فرضي ۽ اعتباري امرن جي ماهيت رکيو ويندو. جيڪا ان فرض جي باعتبار متمڪن ٿي آهي. ۽ اعتبار ان ۽ وجود جي وچ ۾ نسبت جي تصور کان شئي ۽ ان جي نفس ۾ نسبت جي عدم تصور لاءِ آهي. تنهن ڪري ممڪن جو وجود ان صورت ۾ واجب جو وجود آهي. ان جي طرف نسبت جي باعتبار جنهن ۾ ان جي ظهور جو حڪم نہ ٿيندو آهي ۽ ان کان ان جو مخفي ٿيڻ جائز آهي. ۽ اهو ان مرتبہ جي طرف نسبت جي لحاظ کان واجب آهي، جنهن کان ان جو مخفي رهڻ جائز ناهي. ۽ ممتنع حقيقت ۾ تصور نہ ٿيندو آهي. ۽ جيڪو تصور ٿيندو آهي، سو ممتنع نہ ٿيندو آهي، بلڪ ممڪن عقلي هوندو آهي، جنهن کي ممتنع جي حقيقت لاءِ آئينو بنائيندا آهيون. جنهن مان اسان کي وجود کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نظر نہ ايندو آهي. ڇاڪاڻ تہ عدم خارجي ۽ عقلي طور اڻ ٿيڻو آهي. تنهن ڪري خارج ۽ عقل ۾ وجود حق کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ناهي ۽ اهو موجود حق آهي، ۽ ان کي زائل ڪندڙ

Scanned with CamScanner

ممتنع جيڪو آهي، سو فرض آهي، جنهن جو تصور ناممڪن آهي. ان ڪري وجود جي حد بندي ۽ ان جو عدم کان عدم اتساع عدم جي حقيقت کان اڻ ڄاڻائي آهي. ان ڪري ان جو وجود ۽ عدم مان ڪوبہ زائل ڪندڙ ڪونهي."

دليل کي هتي ختم ڪندي مخدوم موصوف فرمائي ٿو: تہ تحقيق الله تعاليٰ جي حمد سان هن برهان سان وحدت الوجود ۽ وحدت الموجود ظاهر ٿي چڪو آهي." هن رسالي جو مصنف "مراة الشهود لوحدة الوجود والموجود" نالو رکيو آهي.

ڪلي طبعي جي بنياد تي وحدت الوجود جو اثبات:

"ڪلي طبعي" جي نالي سان هيءُ رسالو مخدوم محمد معين منطقين جي "ڪلي طبعي" جي بنياد تي وحدت الوجود جي اثبات ۾ تصنيف فرمايو آهي. رسالي ۾ موصوف سڀ کان پهريائين منطقين ۽ فلسفين جي "ڪلي طبعيءَ" بابت راين کي بيان ڪيو آهي. جن مان اهو معلوم ٿي وڃي ٿو تہ ڪلي طبعي ڇا آهي. ان کان پوءِ فلسفين جي ڪلي طبعيءَ بابت سمجهاڻين جي بنياد تي وحدت الوجود کي ثابت ڪري ٿو. لکي ٿو:

عام ذهنن تي اساطين حڪماء جو هيءُ قول مشڪل ٿي پيو آهي تہ ڪلي طبعي خارج ۾ موجود آهي. جنهن ان کي هن تي حمل ڪيو آهي تہ طبعيت ڪليت جي وصف سان گڏ خارج ۾ پنهنجي شخص جي صورت ۾ لڌي ويندي آهي." تنهن مٿان اهو اعتراض وارد ٿو ٿئي تہ جيڪا شئي خارج ۾ لڌي ويندي آهي، تنهن لاءِ ضروري آهي تہ اها مشخص هجي، ڇاڪاڻ تہ اهو ضروري آهي تہ مقرر جاء، مقدار ۽ ڪيفيت ۾ اها مقيد ٿئي. ان ڪري ڪلي طبعيءَ جو بہ وضع معين ۽ هيين سان مقيد ٿيڻ ضروري آهي. جيڪڏهن اهو مڃبو تہ پوءِ ڪلي طبعي ڪلي نہ رهندي هيءُ جيڪو ذڪر ٿيو جنهن تي عقلاء جو اجماع آهي؛ پر اعتراض اساطين جي ڪلام جي سمجهہ تي وارد ٿئي ٿو. اساطين جي چوڻ تي نہ ٿو ٿئي.

جن اساطين جي ڪلام کي ان تي حمل ڪيو آهي، تہ طبيعت، جنهن تي عقل ۾ ڪليت عارض ٿئي ٿي، سا خارج ۾ فردن جي ضمن ۾ لڌي ويندي آهي، ڪليت جي وصف سان نہ لڌي ويندي آهي. البتہ ان جو فردن جي ضمن ۾ لڌو وڃڻ ان ڪري آهي، تہ اها فردن جو جزو آهي ۽ ڪل جزن کان سواءِ نہ لڌو ويندو آهي. باقي ان کان ڪليت جي وصف جي نفي هن ڪري آهي، تہ خارج ۽ حسن ان کي معين ڪندو آهي، جيڪو ان ۾ لازمي طور لڌو ويندو آهي. ان تي اعتراض وارد ٿيو تہ طبيعت اهڙو جزو آهي جيڪو پنهنجي افرادن تي محمول هوندو آهي ۽ محمول اجزاء جو وجود فردن جي وجود جي ضرورت ناهي، ڇاڪاڻ تہ اها موجودات عقليہ مان آهي. جنهن جو خارج ۾ مصداق فردن جو وجود آهي. تنهن ڪري جيڪڏهن فردن جي ضمن ۾ خارج ۾ لڌي ويندي تہ فردن جو متضاد ڳالهين يعني ڪليت ۽ جزئيت سان اتصاف لازم ايندو. جيڪو باطل آهي. ان مان معلوم ٿيو تہ طبيعت کان ڪليت جي وصف جي نفي باطل آهي. ۽ ان جي باطل ٿيڻ سان طبيعت جو خارج ۾ پنهنجي افرادن جي ضمن ۾ موجود هئڻ باطل ٿيندو. ان ڪري خارج ۾ طبيعت جا افراد موجود آهن طبيعت ناهي. تنهن ڪري ڪلي طبعي جي خارج ۾ وجود جي ڪابہ معنيٰ ڪانهي. سواءِ هن معنيٰ جي تہ خارج ۾ ان جا افراد موجود آهن پاڻ موجود ڪانهي، اهو

صاحب تهذيب جو قول آهي. جڏنهن ته حق اهو آهي ته ڪلي طبعيءَ جي وجود جي معنيٰ آهي ان جي اشخاصن جو وجود. ۽ اهو سڀ فاسد مٿان فاسد جي بناء جي قسم مان آهي. اهو غلط وهمن جي نتيجي ۾ پيدا ٿيو آهي. متقدمين جو ڪلام ان کان پاڪ آهي.

متقدمين جي مراد اها آهي ته هن حيثيت سان ته اها طبيعت آهي نه ڪلي آهي نه جزي، نه موجود آهي نه معدوم. جڏهن ان طرف وجود جي نسبت ٿيندي آهي ته اها يا عقل ۾ لڌي ويندي آهي يا تخيل ۾ يا خارج ۾. جيڪڏهن عقل ۾ لڌي ويندي ته وصف ڪليءَ سان معروض ٿيندي. جيڪڏهن تخيل ۽ خارج ۾ لڌي ويندي ته وصف جزيءَ سان معروض ٿيندي. پوءِ ان جو وجود خارجي ۽ تخيلي لازم آهي. اها طبيعت آهي جيڪا لابشرط شئي سان ماخوذ آهي بشرط لاشئي سان ماخوذ ناهي. ان ڪري اها اطلاق ۽ تقيد جي قيد جو لحاظ رکيل به ڪانهي. اهڙي ڪلي آهي. جيڪا ڪليت ۽ جزئيت سان مقيد نه ٿيندي آهي. ان ڪري هر موطن ۾ ان موطن جي موجود جي عين وجود سان لڌي ويندي آهي. عقل ۾ معنيٰ ڪلي عقليءَ جي عين وجود سان لڌي ويندي آهي. ۽ تخيل ۾ شخص خياليءَ جي عين وجود سان لڌي ويندي آهي. ۽ حس ۾ شخص حسيءَ جي عين وجود سان لڌي ويندي آهي. هيءَ ٽئي موجودات: ڪلي معقول، فرد متخيل ۽ شخص محسوس، ڪلي طبعيءَ جي مواطن جي اعتبار کان وجود جو هڪ حصو آهي. تنهن ڪري خارج، عقل ۽ خيال ۾ اها طبيعت پنهنجي هر موطن سان خاص عوارضن ۽ لوازمن جي اڪتناف سان گڏ موجود آهي.

تنهن ڪري مون وٽ حق اهو آهي ته هن طرح چيو وڃي ته: افراد خارج ۾ مثال طور عين وجود ڪلي طبعي سان لڌا وڃن ٿا". ائين نه ته ڪلي طبعي پنهنجي افرادن جي عين وجود سان لڌي وڃي ٿي. ڇاڪاڻ ته بصيرت واري محقق وٽ وجود اصل ۾ طبيعت ڏانهن مستند آهي. صرف فرد ان ۾ ظاهر ٿيا آهن. ۽ ان جي وجود سان موجود ٿيا آهن. ڇاڪاڻ ته اهي ان جي وجود جو نمونو آهن. ڪلي طبعي جيئن: انسان هن حيثيت سان ته اهو انسان آهي زيد جو جزو آهي. ۽ خارج ۾ ان جي عين وجود سان موجود آهي. جيئن محقق شرح اشارات ۾ چيو آهي ته انسان اشخاص تي محمول آهي. هن حيثيت سان ته اهو خارج ۾ موجود آهي، نه ته هيءَ اشخاص انسان نه ٿيندا. انتهي ۽ شيءِ جو پنهنجي ضدن سان موصوف ٿيڻ لازم نه ايندو. بيشڪ انسان جيڪو خارج ۾ موجود آهي، سو افرادن جي وجود سان موجود آهي. جيڪڏنهن تون گهرين ته اهو به چئي سگهين ٿو ته افراد ان جي خاص وجود جي عين سان هن موطن ۾ لڌا وڃن ٿا. ان ڪري موطن عقليءَ ۾ ان جي وجود جو حڪم ان سان نه ٿو ملي.

افراد خارج ۾ محسوس ٿيندڙ آهن. تنهن ڪري جڏنهن افرادن جو وجود ڪلي طبعي جو خارج ۾ عين هجي، ته واجب آهي ته ڪلي طبعي خارج ۾ محسوس هجي. باوجود ان جي ته شيخ اشارات ۾ ان جي تصريح ڪري رهيو آهي ته، طبيعتون خارج ۾ موجود آهن، پر غير محسوس آهن.

طبيعت ۽ ان جو شخص به جدا امر آهن، جيڪي خارج ۾ هڪ ئي وجود سان موجود آهن ۽ وجود جي وحدت لاءِ موجود جي وحدت ضروري ناهي. جيڪا ڪليت جي طور احڪامن جي اتحاد کي لازم ڪندي آهي. ايستائين جو فردن جي محسوس ٿيڻ سان طبيعت جو محسوس ٿيڻ به ضروري ٿيندو آهي. ان ڪري طبيعت خارج ۾ فردن جي عين وجود سان موجود ٿيندي آهي، پر اها معقول ٿيندي آهي. هن معنيٰ سان ته

Scanned with CamScanner

خارج ۾ حس سان ان جو ادراڪ نہ ٿيندو آهي. هن معني سان نہ تہ اها عقل ۾ موجود آهي، خارج ۾ ناهي اها ئي معنيٰ آهي ان جي تہ اها محسوس ۾ غير محسوس آهي. ڳولا ان کي محسوس مان ڪڍندي آهي جيئن شيخ اشارات ۾ چيو آهي، جنهن جو خلاصو اهو آهي تہ، عقل جڏهن انسان جي فردن جو ملاحظو ڪندو آهي تہ ڏسندو آهي تہ هنن محسوسات جي مٿان ڪڏهن هڪ نالو واقع ٿيندو آهي. اشتراڪ لفظيءَ جي بنياد تي نہ، بلڪ هڪ ئي معنيٰ جي باعتبار جيڪا انسانيت آهي. بيشڪ ان ۾ ڪو بہ شڪ ناهي، تہ ان جو زيد ۽ عمر جي مٿان هڪ ئي معنيٰ ۾ وقوع آهي. جيڪا خارج ۾ موجود آهي. تنهن ڪري خارج ۾ افراد، باوجود ڍڪيندڙ پردن جي، اها ئي معنيٰ آهن. ان طرح سڀ انسان جا افراد هڪ ئي انسان آهن. جيڪو حقيقت ۾ خارج ۾ موجود آهي: پر حس ان جو ڍڪيندڙ پردن جي ڪري ادراڪ نہ رکندو آهي. ۽ فردن تي اهو حڪم لڳائڻ تہ اهي گهڻا انسان آهن. ائين آهي جيئن هڪ ڪان وڌيڪ ٻن ٽن حوضن ۾ پاڻيءَ جي شڪل ٿيندي آهي. ۽ انهن کي گهڻا پاڻي چئبو آهي. ۽ پاڻ ان مان پوئين معنيٰ ونڊيا آهيون: پهرين نہ ونڊا آهيون. ڇاڪاڻ جو پنهنجو حس ان جو احاطو رکي ٿو تہ اهي گهڻا پاڻي، پاڻي جي گهٽين جڳهين ۾ هئڻ جي ڪري سڏجن ٿا، نہ تہ پاڻي هڪ ئي آهي. پر پنهنجو حس انسان جي فردن ۾ ائين ڪڏهن بہ محسوس نہ ڪندو آهي.

هيءَ حقيقت، جيڪا غير محسوس آهي ۽ خارج ۾ موجود آهي، سا ڪلي طبعي آهي. ۽ جزء محمول آهي. ۽ تو ڄاتو تہ اها لابشرط شئي سان ماخوذ آهي. انجي صلاحيت رکي ٿي تہ ڪليت ۽ جزئيت جي مواطن جي مطابق ان جي معروض تي سگهي. جيئن محقق شرح اشارات ۾ ان جي تصريح ڪئي آهي. جڏهن چيو اٿس تہ، ڪن اعتراض ڪندڙن اعتراض ڪيو آهي تہ انسان مشترڪ عقل ۾ موجود آهي. خارج ۾ موجود ناهي. ۽ مطلوب يعني ان لاءِ جيڪو خارج ۾ ڪلي طبعيءَ جي وجود ثابت ڪرڻ کي شامل ٿئي، خارج ۾ اهڙي موجود جو اثبات آهي، جيڪو غير محسوس هجي. ۽ اعتراض، انسان جي طبيعت جنهن کي اشتراڪ ۽ ان جو عدم عارض ٿئي ٿو جي وچ ۾ ۽ اشتراڪ سان گڏ موجود انسان جي وچ ۾ فرق سان، حل ٿئي ٿو. پهريون خارج ۽ عقل ٻنهي ۾ لڌو ويندو ۽ ٻيو صرف عقل ۾ لڌو ويندو. ان جو ڪلام پورو ٿيو. اهو اجمال شريف آهي، ان جو جنهن جو اسان تنهنجي لاءِ تفصيل بيان ڪيو."

هيستائين مصنف ڪلي طبعي ۽ ان بابت فلسفين جي موقف جي سمجهاڻي ڏني. جنهن سان اهو واضح ٿي وڃي ٿو تہ فلسفين وٽ ڪلي طبعي ڇا آهي. مصنف هيٺين لفظن سان ڪلي طبعيءَ جي ان اصول جي آڌار تي وحدت الوجود کي ثابت ڪري ٿو:

"هن جڳه تي اهو ڄاڻڻ گهرجي تہ هيءَ ڪلي طبعيءَ جي خارج ۾ وجود جي تحقيق علماء طبائع لاءِ آهي. علماء حقائق يعني صوفين لاءِ ناهي. تحقيق غير محسوس جو محسوس في الخارج ۾ عين وجود محسوس سان موجود هئڻ ثابت ڪرڻ، موجودات جي ڪثرت باوجود وجود جي وحدت ثابت ڪرڻ ڏانهن موڙي ٿو. هيءَ محقق فلسفين ۽ انهن جي پيروڪارن، جيئن سيد شريف جرجاني آهي، جي توجيه آهي. تنهن ڪري انهن وٽ فردن جي عين وجود سان ڪلي طبعيءَ جو وجود صحيح آهي. وحدت جي حقيقت جي ڪري، باقي صوفياء ڪرام جيڪي وجود ۽ موجود جا گڏوگڏ قائل آهن، تن وٽ محسوس ۾ غير

محسوس جي وجود جو مثال نہ ٿو ٺهڪي. بلڪ انهن جي مسلڪ مطابق ڪلي طبعي خارج ۾ شخص محسوس جو عين ۽ خيال ۾ شخص مخيل جو عين ۽ عقل ۾ معنيٰ ڪليءَ جو عين هوندي آهي. اهي سڀ مظاهر آهن ۽ مرتبہ مظاهر ۾ ظاهر مظاهر جو عين هوندو آهي. تنهن ڪري انهن وٽ جيئن وجود هڪ آهي، تيئن موجود بہ هڪ آهي. ان ڪري فرد جو وجو ڪلي طبعيءَ جو عين آهي. ۽ ان جو جوهر، جيڪو وجود سان متصف آهي، سو ڪلي طبعيءَ جي جوهر جو مواطن جي لياقت مطابق عين آهي. اهو فردن جي ذات ۽ انهن جو عين ۽ نفس آهي. هن وجه سان انهن جي مسئلي شريف جو مثال پورو ٿيو.“

مصنف صوفين جي مسلڪ جي وڌيڪ وضاحت ۽ تائيد لاءِ وڌيڪ لکيو آهي:

تہ متي محقق جيڪو اعتراض ڪيو آهي، تنهن ڪان صوفين جي مسلڪ ڪان سواءِ آجو نہ ٿو ٿي سگهجي. ان اعتراض ڪان ڇوٽڪارو هن بنياد تي بيٺل آهي تہ ڪلي طبعي اهڙي طبيعت جو نالو آهي، جيڪا ”لابشرط“ سان ماخوذ آهي. تنهن ڪري خارج ۾ اها شخص محسوس جو عين، خيال ۾ مخيل جو عين ۽ عقل ۾ معقول جو عين ٿيندي. ان سان متعاقبة الاشخاص نوعن جي طبيعتن جو قديم هئڻ لازم ايندو. بيشڪ عالم جي مڙني طبيعتن ۾ تجدد ۽ تعاقب جي ازلي ۽ ابدي هئڻ کي محققن پنهنجي تکوين مع الانفاس جي قول سان لازم ڪري ورتو آهي. ان جي ازليت سان هن بنياد تي انهن جي عقد محفوظ ٿيندي تہ مبدء اول ڪان فيض دائمي آهي. ۽ حادث جو قديم سان دائمي سخا سان گڏ ربط دائمي آهي. صفات فعليہ جو عدم تعطل واقع ۽ متصور آهي. شيخ اڪبر چيو قادر بنا مقدور جي ۽ رازق بنا مرزوق جي اهڙيون حقيقتون آهن، جيڪي تاثير جي لحاظ ڪان معطل آهن.

ان جو بيان هيئن آهي تہ حوادث ازليہ ۾ تجدد ۽ تعاقب هن بنياد تي تہ تڪوين مع الانفاس جو مسئلو دائمي جود ۽ ڪون جي ڪون سان ابدي ربط سان گڏ ان جي تقاضا ڪري ٿو محققن وٽ عالم جي ڪنهن شئي جي قديم هئڻ کي لازم نہ ٿو ڪري، نہ طبيعتن مان ڪنهن طبيعت کي، نہ فردن مان ڪنهن فرد کي. ان جي حدوث ۾ محققن سان هر حڪيم ۽ فيلسوف موافق آهي. بيشڪ فلڪ جي هر حرڪت نہ هئڻ ڪان پوءِ وجود وٺندي آهي. جيتوڻيڪ تعاقب ۽ تعداد ان ۾ ازلي آهي; پر پاڻ تعاقب جي ازليت سان گڏ حادث آهي. ۽ اهو خارجي موجودات ڪان سواءِ منتزع نسبتن مان آهي.

باقي متعاقب الاشخاص نوعن جي طبيعتن بابت متاخر فلسفين چيو آهي تہ اهي طبيعت جي حرڪت سان گڏ قديم آهن. حادث متعاقب فردن ۾ ان جي محفوظ هئڻ جي ڪري، ان جو محققن جواب جيڪو ڏنو آهي، تنهن ۾ متقدمين، جيڪي تڪوين مع الانفاس جا قائل آهن، تن بہ انهن جي پيروي ڪئي آهي تہ هيءَ انهن جو چوڻ غلط آهي. ڇاڪاڻ تہ انهن طبيعت، جيڪا خارج ۾ موجود آهي، تنهن جي حقيقت کي نہ سمجهيو آهي. ان کي عدد ۾ فردن جي ڪثرت باوجود، هڪ گمان ڪيو اٿن; مفهوم ۾ هڪ گمان نہ ڪيو اٿن، جيڪا خارج ۾ وجود جي عين ڪثرت باوجود موجود آهي. ان جي احڪامن سان محڪوم، ان جي حدوث سان حادث، ان جي تجدد سان متجدد ۽ تعاقب سان متعاقب آهي. هيءَ مفهوم جي لحاظ ڪان واحد بجاء عدد جي اعتبار ڪان واحد سمجهڻ جو نتيجو آهي.

پوءِ هن چوڻ سان گڏ تہ فيض دائم، جود سرمدي ۽ ڪون جو مڪان سان ازلي ۽ ابدي ربط، عالم جي

Scanned with CamScanner

حقيقتن کي گڏ ڪري ٿو هن کي لازم نہ ٿو ڪري تہ وجود ۾ موجود قديم هجي، جيڪو نہ شخص هجي نہ طبيعت. ۽ هيءَ طبيعت جي خارج ۾ وجود جي سمجهڻ کان پوءِ ظاهر آهي. ۽ ان جو قوم جي مشرب مطابق فهم اهوئي آهي جنهن سان قديم جو حادث سان ربط ۽ فيض ازليءَ جو عدم تعطل تصور ڪيو ويندو آهي. ۽ تڪوين مع الانفاس ازلي ۽ ابدي جي صحة جو تصور ڪيو ويندو آهي. ان کي اهو ئي سمجهي سگهندو جنهن وٽ اهو انهن جي مسئلي شريف لاءِ مثال بڻجي.

آخر ۾ وحدت الوجود کي ٻن وجهن جي ڪري عقل کان پري چوڻ" جو رد ڪيو اٿس. اهو قول: تہ وحدت الوجود جو مسئلو عقل جي نظر ۾ ٻن سببن جي ڪري بعيد معلوم ٿيندو آهي. انهن مان هڪ موجودات ڪثيره خارجيہ جو حصول آهي، جيڪو حقيقت واحده. جيڪا خارج ۾ موجود آهي، کي تعينات ۽ اعتبارات جي عارض ٿيڻ سببان، حاصل ٿيندو آهي. ۽ ٻيو آهي، مختلف حقيقتن جو انتفاء جيڪي خارج ۾ واقعي موجود آهن. ڪلي طبعي جي خارج ۾ وجود جو قبول ڪرڻ، جيڪو منصور ۽ مؤيد قول آهي، پهرئين سبب جي دفاع ۾ ڪم ڏئي سگهي ٿو ٻئي ۾ نہ ٿو ڏئي سگهي. انتهي.

توکي خبر آهي تہ جنهن اقرار ڪيو آهي تہ حقيقت واحده خارج ۾ موجود آهي. اهڙي تعين سان متعين آهي، جيڪو نهايت وسيع آهي، جنهن کي افرادي تعينن مان ڪوبہ تعين زائل نہ ٿو ڪري. بلڪ ان جي وجهن مان هڪ وجه هوندو آهي. ۽ جنهن اقرار ڪيو آهي تہ ان حقيقت ۾ ڪثرت موهوم، ان جي مختلف اعتباري تعينن ۾ ظهور جي حيثيت سان هوندي آهي، بيشڪ طبيعت ان جي خارج ۾ وجود جي قائل وٽ افرادن جي ضمن ۾ موجود ناهي، نہ انهن کان ڌار ٿيندڙ آهي، ان تي سچي ايندڙ آهي. بلڪ ان جي عين وجود سان هن معنيٰ سان تہ ڪلي طبعيءَ جو خارج ۾ وجود اهو ئي وجود آهي. ان ڪري ڪثرت موهوم صرف اعتباري آهي. نہ اهڙو امر آهي جيڪو اهڙي وجود سان موجود آهي، جيڪو ان جي وجود جو غير آهي. جنهن ڪري ضروري ٿيندو تہ ان تي اهو قول لازم اچي تہ مختلف موجود افراد حقيقت ۾ منتفي يعني چِٽ آهن ئي ڪونہ. حقيقت ۾ ان جو نفس ڪلي طبعيءَ جي ذات آهي، جيڪا خارج ۾ موجود آهي. پنهنجي خاص وجود سان ظاهر آهي. جيڪو ان جي ظهور لاءِ موطن جي صلاحيت رکي ٿو. تنهن ڪري افراد ڪوڙ ساريون رسمون آهن جيڪي ذات وحدت طبيعت ۾ ظاهر ٿين ٿيون. جڏهن اها موطن خارجيءَ جي احڪامن سان متلبس ٿيندي آهي. ۽ اهي پنهنجي نفس ۾ هميشہ هلاڪ ٿيندڙ هونديون آهن تنهن ڪري اهي خالي نالا آهن جيئن الله تعاليٰ جو فرمان آهي "ان هي الا اسماء سميتموها انتم و آبائكم ما انزل الله بها من سلطان" يعني خارج بلڪ ذهن ۾ تحقق جو ان لاءِ ڪوبہ دليل ڪونهي.

علمي تنزلات ۽ وحدت الوجود:

مخدوم محمد معين "رفع الغين في تنزل العلم الي العين" جي نالي سان هڪ رسالو تاليف ڪيو آهي. جنهن ۾ موصوف نهايت نرالي انداز سان وحدت الوجود کي ثابت ڪيو آهي. سندس چوڻ آهي تہ علم، ايمان ۽ يقين غير مادي، غير حسي ۽ غير خارجي شيون آهن. انهن جو وجود صرف ذهن ۾ ٿيندو آهي؛ پر تنهن باوجود انهن ۾ جڏهن پختگي ٿيندي آهي، تہ اهي عمل جي صورت وٺنديون آهن. عمل خارج ۾

محسوس ٿيندڙ ۽ وجود رکندڙ شيءِ آهي. وري اهو عمل عالم مثال، عالم برزخ ۽ عالم آخرت ۾ مختلف شڪلين وٺندو آهي. برو عمل وڇن نانگن ۽ عذاب جي مختلف صورتن ۾ تبديل ٿيندو آهي. چڱو عمل ملائڪن، کير ماکيءَ جي نهرن ۽ ٻين نعمتن جي شڪل وٺندو آهي.

موصوف جو چوڻ آهي، ته ان طرح حال جيڪو آهي، سو انسان جي علم جو عين آهي. چو ته اهو ان جي علم، ايمان ۽ يقين جي پيداوار آهي. اهڙيءَ طرح عالم مثال، عالم برزخ ۽ عالم آخرت جي صورتحال به انسان جي دنياوي اعمالن جو عين چئبي. ان طرح هيءُ سڀ جهڙوڪ هڪ سلسلو آهي. جيڪو غير حسي غير خارجي ذهني ۽ علمي شين کان شروع ٿي، مادي ۾ تبديل ٿئي ٿو وري مادي کان روحاني ۽ نوراني شڪلين ۾ بدلجي ٿو. وري ان کي جڏنهن هئي پاسي کان ڏسجي ته علم خود علم اول تعاليٰ کان رسول شرع وٽ آيو اتاهون مؤمن جي دل ۾ پڪو پختو ٿيو عمل جي شڪل ورتائين، عالم مثال، برزخ ۽ عالم آخرت جي روحاني جوهري ۽ نوراني صورتن ۾ تبديل ٿيندو وري وڃي علم اول تعاليٰ کي پهتو.

مصنف هن مان اهو ثابت ٿو ڪري ته حال ۽ وجود بلڪ پوري ڪائنات علم اول تعاليٰ جو انهيءَ طريقي مطابق عين آهي: جيئن انساني عمل ان جي علم ۽ ايمان جو عين آهن. مصنف هيءَ ڳالهه جنهن ڳوڙهي ۽ باريڪ طريقي سان سمجهائي آهي سان نهايت دلچسپ ۽ دل ۾ پيهي ويندڙ آهي. لکي ٿو:

ايمان ۽ ڪفر، علم ۽ جهالت، ڪشف ۽ حجاب وانگر پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا مقابل آهن. جڏنهن جهالت ۽ حجاب جون صورتون، ڪافر جي انهن سان متصف ٿيڻ محل منحرف علم ٿينديون آهن. جيڪي في نفسہٖ حقيقتن جي موافق نه هونديون آهن ته ان وقت ايمان ۽ ڪفر، علم ۾ موجود عقلي علميءَ جي باب منجهان سڏبو عيني ۽ خارجي نه سڏبو.

پر ان باوجود سڀ احوال، طاري ٿيندڙ حالتون، اعراض، جيڪي عيني، حسي ۽ غير حسي طور موجود آهن ۽ جواهر مجرده ۽ ماديہ، ارواح ۽ معنائون، جيڪي حقيقت انسانيہ تي دنيا، برزخ توڙي آخرت ۾ وارد ۽ فائض ٿيندڙ آهن، تن جا ان حقيقت لاءِ تنزلات آهن. انهن تنزلات جون هر هڪ لاءِ مواطن حسيہ ۽ غير حسيہ مطابق، مڙني برزخن ۽ نشائتن ۾ صورتون آهن.“

دنيا برزخ ۽ آخرت ۾ حقيقت انسانيہ تي جيڪي ارواح ۽ معنائون وارد ٿين ٿيون، تن جون مواطن حسيہ ۽ غير حسيہ مطابق ۽ هر هڪ نشائت مطابق مختلف صورتون ٿينديون آهن. اڳتي مخدوم موصوف مختلف تنزلات جو الڳ الڳ بيان ڪري ٿو.

ايمان جو تنزل:

”ان جو ايمان ۾ بيان هن طرح آهي ته ايمان، عين مطلق حق جي مرتبن مان هڪ مرتبي جي يقين جو نالو آهي. اهو مرتبو ٺي حق مبين جو مرتبو آهي، جنهن جو سفراء معصومين عليهم الصلواة والسلام جن صفات تنزيهيہ ۽ تشبيهيہ سان تعبير ڪيو آهي. جنهن کان پوءِ انهن سفراء معصومين جي تشريحي بيانن سان عقلن جي مٿان، انهن جي مرتبن جي تفاوت جي آثار تي صورتون ظاهر ٿينديون آهن. جيڪي

Scanned with CamScanner

الله تعاليٰ جي اسماء ۽ صفات ۾ الحاد کان بغير ۽ ان جي حقن جي معرفت ۽ عبادات محضہ ۽ تخليط کان بنا آهن."

"ان وقت ايمان الله جو علم آهي. رسول شريعت کان ماخوذ آهي. جيڪو (رسول) مخصوص تنزيهي ۽ تشبيهي وجوهن سان الله تعاليٰ جي علم ڏانهن سڏيندڙ آهي. ان ايمان سان سينو اطمينان جي هڪ تسم جي ٽڏڪار محسوس ڪندو آهي، تہ ان حق کي سنڌس روشن مقام ۾ لڌو آهي. علم جڏهن يقين ۽ اطمينان جي ٽڏڪار مقام کي مختلف درجن جي تفاوت آڏار پهچندو آهي. جيئن عارفن جو ايمان عوام ۽ خواص جو ايمان ٿيندو آهي، تہ ان وقت اهو عين ڏانهن تنزل ڪندو آهي. اهو شڪ جي پهرئين مرتبي ۾ عالم عينيءَ ڏانهن درجي بدرجي سير ڪرڻ شروع ڪندو آهي، حتاڪ جڏهن يقين کي پهچندو آهي چو نہ ادنيٰ ۾ ادنيٰ درجو هجي، جنهن تي ايمان جو اطلاق ٿي سگهي ۽ جنهن سان ايمان صحيح ٿي سگهي، تہ ان وقت اهو علم اعمال خارجيہ قوليہ ۽ فعليہ ۾ تبديل ٿيندو آهي، جنهن ڏانهن ترجمان معصوم ڪتاب عزيز جي قائم ڪندڙ عليہ الصلواة والسلام جن سڏيو ۽ ترغيب ڏني آهي. ۽ جنهن سان مڪلف حق تعاليٰ سبحانہ جو قرب ۽ ويجهڙائي حاصل ڪندو آهي.

هيءَ عمل جڏهن علم جو عين آهي تہ پوءِ قلت ۽ ڪثرت، قوت ۽ ضعف ۾ علم جي مقدار مطابق هوندو. ان مان ظاهر ٿيو حڪمت جي معرفت لاءِ فلسفين جي هن ڳالهہ ڄاڻڻ جي ڪابہ ضرورت ناهي تہ اها شين کي، جيئن اهي آهن، سڃاڻڻ جو نالو آهي. ڪن ان ۾ شين کي سڃاڻڻ جي لفظ سان گڏ "انهن جي مقتضا تي عمل ڪرڻ" جا لفظ بہ وڌايا آهن. ڄاڻڻ تہ معرفت جو صرف يقين جي مرتبي سان تعلق آهي. ان ڪري جڏهن ادراڪ معرفت کي پهچندو آهي، تہ لازمي طور عمل ۾ تبديل ٿي ويندو آهي. ۽ ان جي صورت آڏار وجود حسي عينيءَ ۾ ظاهر ٿيندو آهي."

جيئن حيوان ڪمال جي حد کي پهچندو آهي ۽ حيوانيت ۾ مڙني اطوار رحيميءَ کي پهچندو آهي، تہ بدلجي انسان ٿي پوندو آهي. مٿس لازمي طور نفس ناطق جو فيضان ٿيندو آهي. ۽ حيوانيت جي اها حد انسانيت جو عين آهي. ۽ هن مخصوص نوع جي مخصوص جنس مان هڪ معين حصو آهي. جنهن ماٺهوءَ حيوانيت جو هيءُ مقام ۽ مرتبو سڃاتو ۽ ان جي مخصوص تعريف کي پهتو تہ چڻ انسانيت کي ان جي خصوصيتن سميت سڃاڻي ورتائين.

هن جڳه تي مخدوم موصوف هڪ مسئلو ضمني طور تفريع ڪيو آهي. جيڪو معتزلن جو مسلڪ آهي. جنهن کي مخدوم صاحب هنن لفظن سان بيان ڪيو آهي:

"هن مان ئي انهن جو قول نڪتو آهي، جن جو چوڻ آهي: تہ عملَ بہ ايمان ۾ داخل آهن." اسان بہ هن بنياد تي اهو چئون ٿا. ۽ اهو ڪيئن نہ چئجي جڏهن تہ سفير مترجم صلي الله عليہ وسلم جن، جيئن جسماني عملن جي ترغيب ڏني آهي، تيئن قلبي عملن جي ترغيب ڏني آهي. جيئن عزم ۽ نيت. بلڪ اهو سيني جو بنياد ۽ مغز آهي."

ان کان پوءِ ساڳئي مسئلي جو بيان ٿو ڪري:

Scanned with CamScanner

"جنهن شخص مثال طور نماز تي ايمان آندو ۽ سنڌس اهو ايمان ان حد کي پهتو جنهن کي اسان سيني جي ٽڏڪار جو نالو ڏنو آهي. ته ان جي به هڪ صورت آهي. جيڪا اعمال جوارح مان آهي. ان طرح علم جون پنهنجي مرتبن ۾ سير جون حدون آهن. جڏهن انهن کي پهچندو آهي ته مخصوص عين، معين حالت، مخصوص ذوق، مخصوص هيئت ۽ مخصوص قوت ۾ لازمي ۽ طبعي طور تي تبديل ٿيندو آهي.

طبيعت عنصريءَ جو مثال:

جيئن طبيعت عنصري پنهنجي اطوارن: جماد، نبات، حيوان ۽ انسان ۾ تبديل ٿيندي آهي. بيشڪ الله جنهن پاسي گهري تنهن پاسي ڏانهن ان جون به سير ڪرڻ جون حدون ۽ منزلون آهن. جڏهن طبيعت عنصري انهن حدن کي پهچندي آهي ته هڪ طور کان ٻئي طور ڏانهن تبديل ٿيندي آهي. ۽ هڪ حقيقت کان ٻيءَ حقيقت ۾ بدلبي آهي. ۽ ان جو اهو تبديل ٿيڻ اهڙو لازمي فطري ۽ عنصري هوندو آهي، جو اها طبيعت عنصري ان آخري نقطي کي پهچڻ کان پوءِ، جيڪو نقطو منزلن ۽ حدن جي معين حد جو حصو هوندو آهي، ڪڏهن به پوئتي نه هٽندي آهي.

بحث جو نتيجو:

مٿئين بحث جو نتيجو مصنف هن طرح بيان ٿو ڪري:

"هن مان ظاهر ٿيو ته حال، وجود حسي ۽ غير حسيءَ ۾ عالم وجدان طرف ڪمال تنزل ۾ علم جو عين آهي. ۽ اهو عالم عيني ۽ علمي حسيءَ وچ ۾ برزخ شريف آهي. جنهن ڏانهن علم جو عملن جي صورت ۾ نزول ٿيندو آهي. ۽ برزخ مڙني اطرافن تي مشتمل هئڻ ڪري ٻنهي طرفن کان اشرف آهي. ۽ احوال جو علمن ۽ اعمالن جي مٿان فضيلت رکڻ جو پڻ اهوئي راز آهي."

علم جو قوت شعور ڏانهن تنزل:

علم جو هيءُ تنزل پوئين تنزل کان ٻنهي جهت ۾ آهي. موصوف ان جو بيان هن طرح ٿو ڪري:

باقي علم جو قوي ۽ مشاعر ڏانهن جيڪو تنزل آهي، سو هن اعتبار کان آهي، ته علم جڏهن تبديل ٿيندو آهي. ۽ الاهي وارداتن مان هڪ واردات ٿيندو آهي ۽ اهي وارداتون مٿاهون جڏهن لهندو آهي، ته انهن کي اهڙي ذوق سان چکندو آهي، جيڪو ان کي عالم تجرد لاءِ عنايت ٿيو آهي، ته پنهنجي رب کي عالم مادي ۽ بدنيءَ ۾ ڏسي سگهي. ته ان وقت ان کان هر جسماني قوت باطني توڙي ظاهري ماٺي وٺندو آهي. بلڪ جسم جو هڪ هڪ جز ان جي ظاهر توڙي باطن مان ماٺيندو آهي. ۽ ان جي هر جزي ۾ قوت آهي. ۽ هر قوت ۾ ذوق آهي. جيڪو حق تعاليٰ کان عطا ٿيندو آهي. جيڪو سيني کي عطا ڪندڙ آهي. ۽ وٺائس هميشه رزق گهرندڙن وٽ خير محض جو فيضان ٿيندو آهي. ۽ اهو انهن عارفن جي هٿان ٿيندو آهي، جيڪي انهيءَ رزق ۽ عطا جي لهڻ لاءِ مخصوص آهن. ۽ اهو الاهي هديو ۽ عطا آهي.

اهي قوتون ان وارد جي اچڻ ۽ ان جي معيت جي پاٽيءَ سان جڏهن جڙنديون آهن، ته اهي پنهنجي نفس ۾ وڌنديون آهن ۽ ائين ڦٽنديون، گونچ ڪينديون آهن جيئن وڻ، جڏهن ان کي پاٽي ملندو آهي، ته

Scanned with CamScanner

ڦٽندو ۽ وڌو ٿيندو آهي. نفس قوت کان جيڪو مٿي وڌيو ۽ ڦٽو آهي، سو بہ قوت آهي؛ جيئن نفس وڻ مثال جيڪو ڦٽندو ۽ وڌندو آهي، سو وڻ هوندو آهي. ۽ اها قوت جيئن تو ڄاتو تہ تنزل ثانيءَ ۾ علم آهي.

علم جو جواهر مجرده ڏانهن تنزل:

باقي علم جو جواهر مجرده ڏانهن تنزل، جيڪي اهڙي حالت جو غير آهن، جيڪا جاء والارڻ کان خالي ۽ وصل ۽ وٿيءَ کان پري آهي. جنهن جي طرف شيخ اڪبر پنهنجي دعا ۾ علم جي، ان جي صورت ڏانهن تنزل جو اشارو ڪيو آهي. جڏهن چيو اٿس: الاهي! تنهنجي ذات فيض بخشيندڙ آهي. جنهن وٽان روحاني جوهر فيضان ٿيندا آهن. نہ متصل نہ منفصل. اهو هن طرح جڏهن الاهي حقيقتون ان معرفت قاهره جي صورت ۾ جواهر روحانيہ مدرڪ انسانيءَ تي ظاهر ٿينديون آهن، تہ لطيف ۽ باريڪ واردات ۾ تبديل ٿينديون آهن ۽ ان جوهر جو عين تي پونديون آهن ۽ ان کان جوهريت جو اڪتساب ڪنديون آهن. جنهن کان پوءِ لازمي طور ٻيو شخص تي پونديون آهن. پر ان جو ان جوهر مدرڪ سان ربط هوندو آهي. ڇاڪاڻ تہ اهو حقيقت ۾ ان جو علم هوندو آهي. ۽ علم عالم تي حڪم لڳائيندو ۽ ان تي فيض جي پالوٽ ڪندو آهي. ۽ ڪڏهن اها معرفت عزم تي پوندي آهي. ۽ اهو عزم جسماني عمل تي پوندو آهي. ۽ اهو عمل جوهر روحانيءَ ۾ تبديل ٿيندو آهي. جيئن ڪن عملن لاءِ چيو ويندو آهي، تہ اهي ملائڪ تي پوندا آهن ۽ پنهنجي ڪندڙ لاءِ قيامت تائين مغفرت جي دعا گهرندا آهن ۽ اهو استغفار ۽ دعا فيضان جي ڳانڍاپي جو نتيجو آهي. جنهن جو اسان بيان ڪيو. ۽ علماء اشراق اول اهو واضح چيو آهي تہ ڪي هيئات نفسانيہ آهن، جن مان ملائڪن جو قسم حاصل ٿيندو آهي. ۽ هيئتون، جيئن تو ڄاتو تہ علم ئي آهن. ۽ اها بہ تصريح ڪئي اٿن تہ هيئتون سٺيون بہ آهن تہ خراب بہ. انهن جي مناسبت سان اهي برازخ علويہ ۾ حاصل ٿينديون آهن. اهو افلاطونيہ وانگر ناهي. اها نوري محض آهي. ۽ هيءَ يا روشن ٿينديون آهن يا اونداهيون. چيو اٿن تہ هنن ڳالهين سان نبوت جا وعيد ثابت ٿيندا آهن. ۽ ان سان ئي جسمن ۽ صورتن جو اٿڻ سچو ٿئي ٿو. ۽ اعمال جي جواهر ۾ تبديليءَ سان بحر عظمت ۽ جلال ڇوليون هڻندو آهي. هيءَ توکي ٻڌائي ۽ تنهنجي رهنمائي ڪري ٿو تہ اعراض مادي جوهرن ۾ تبديل ٿيندا آهن. ۽ ان ئي طرف اشارو آهي ان ارشاد ۾ جيڪو شيخ اڪبر رضي الله تعاليٰ عنہ فرمايو آهي: مؤمن جون حالتون ۽ ان جا تڪليفي عمل هن شهودي ۽ دنياوي نشائت (زندگيءَ) ۾ جواهر ماديہ ۾ تبديل ٿيندا آهن. شريعت مبين مان اسان کي حقائق ائين نہ پهتا آهن. جيئن ان جي جوهر روحانيہ مان پهتا آهن. ۽ نشائت اخرويہ ۾ جواهر ماديہ مان پهتا آهن. ان وٽ جيڪو نشائت اخرويءَ کي مادي تو سڏي ۽ اهو بيان تہ اها مادي آهي يا مادي کان محروم آهي ان کي اهڙي مثال کان هيٺ تو لاهي، جيڪو حواس ظاهره سان محسوس ٿئي ٿو. هيٺ لهڻ ۾ مثال کان مادي طرف پهچندڙ ناهي. جيئن اهو رسالي "اجوبہ" ۾ حجة الاسلام جو مذهب آهي. رئيس الحڪمت جو جيڪو مذهب آهي سو اسان جي بعض تصنيفن مان ڏسي سگهجي ٿو. هن قول: تہ اشباح ۽ اجساد اخروي بعض علوي برزخن ۾ مثالي صورت اختيار ڪندا آهن." ۽ هن قول: تہ اهي مرتبہ مثال ۽ شهادت ماديہ عنصريہ ۾ محسوس ٿيندڙ جسم آهن" جي وچ ۾ فرق سمجهدار تي واضح آهي. ۽ اهو بہ ظاهر آهي تہ ٻيو قول پهرئين کان شرعي نصوص جي وڌيڪ مطابق آهي.

Scanned with CamScanner

آسمان کان لهندڙ يا پيش ايندڙ نعمتون يا مصيبتون بہ علم ۽ ايمان جو تنزل آهن:

باقي آسمان کان لهندڙ ۽ طاري ٿيندڙ مصيبتون يا نعمتون جيئن بيماري ۽ صحت، ڏک ۽ خوشي، نفعو ۽ نقصان ۽ ان جهڙيون ٻيون مصيبتون ۽ نعمتون جيتوڻيڪ اهڙيون شيون آهن، جن سان جهت نوريہ نوي ٿئي ٿي ۽ هيولائي اونده زائل ٿئي ٿي، پر اهي ٻانهي جي ايمان ۽ علم جو تنزل آهن. ۽ ان قسم جون طاري ٿيندڙ شيون صالح عملن جون صورتون آهن. جيڪي ٻانهي لاءِ رحمت ۽ نور جي موجبات کي حاصل ڪن ٿيون. ۽ عملَ ان کان سواءِ ڪجهہ ناهن، تہ اهي دنياوي نشائت ۾ علم جو تنزل آهن. البتہ نشائت برزخيءَ ۾ ايمان ۽ علم سهڻين حالتن، وارداتن ۽ هيئتن ڏانهن تنزل ڪندو آهي. ترجمان اعظم ﷺ جون صلواتون ۽ سلام هجي، پنهنجي دراسات ناموسيہ حقہ ۾ هنن جواهر برزخيہ جي خبر ڏني آهي ۽ اها خبر ڏني آهي، تہ علم مهذب، تعبدي ۽ مقرب عملن ۾ تبديل ٿيندو آهي. ۽ عمل موطن برزخيہ ۾ مثالي جوهرن ڏانهن نهايت سهڻين صورتن ۾ ۽ مڪمل الفت ۽ انسيت ۾ جواهر روحانيءَ ۾ تبديل ٿيندا آهن. جيئن انهن تي مخفي ناهي، جيڪي ان جي منزلن جي سڃاڻڻ لاءِ حديث جي ڪتابن ۾ توجه ڪن ٿا. ۽ سنڌن معارف ۽ اسرارن سان پاڻ کي منور ڪن ٿا. صلواة الله وسلامہ عليہ عليٰ ماهو وڪما عليہ.

تنزل جو هڪ ٻيو ڏاڪو:

هيءَ ان علم ۽ عملن ۾ آهي، جيڪي دنياوي نشائت ۾ حاصل ٿين ٿا. البتہ جيڪو علم برزخ ۾ جوهر مدرڪ خاص کي حاصل ٿيندو آهي. ان جي بہ هڪ حد آهي، جيڪا ان موطن جي مواقف آهي. جڏهن اهو ان حد کي پهچندو آهي تہ وارد ٿيندڙ حال ۽ روحاني هيئت جي قسم جي عين ۾ نزول ڪندو آهي. جڏهن تہ اهو پنهنجي حقيقت ۾ علوم روحانيہ آهي. جيڪو انهن وارداتن ۽ صورتن ڏانهن تنزل ڪري ٿو. جڏهن حقيقتن جي پنهنجي ظهور ۾ برزخ جي هيولات جي اونداهين مان آجو ٿيندڙ مجرد مثان مهميز سخت هوندي آهي تہ ان لاءِ اها قوت ۽ سرايت ماٺيندي آهي. ۽ ان ۾ روح جي سرايت لطيف هوندي آهي. ان جو جوهر مثاليہ ۾ تبديل ٿيڻ محال ناهي. ڇوتہ جڏهن تہ سيد السفراء کان برهان قاطع قائم ٿي چڪو آهي، تہ دنيا جا علوم انهيءَ نشائت ۾ لطيف جوهرن ۾ تبديل ٿيندا آهن. ان ڪري انهن جوهري مثالن ڏانهن ان جي علمن جو تبديل ٿيڻ وڌيڪ اولي ۽ صحيح آهي.

ان کان سواءِ ملائڪ، جن جي ميت وٽ حاضر ٿيڻ بابت ناطق حق الاهي ﷺ جن پنهنجي حديثن ۾ ڳالهايو آهي، تہ پوءِ تہ اسان جو اهو چوڻ اوپرو ۽ پري نہ ڇئبو تہ ان ۾ روح ۾ تبديل ٿيا يا برزخ ۾ آخرت ۾ بہ ان جي موافق هوندا. جيئن دنيا ۽ برزخ ۾ هر هڪ موطن جي مناسب صورت ۾ هئا. ان تي اسان الله جل جلالہ جي قول مان دليل ٿا وٺون. جنهن ۾ وٽس حاضر ملائڪن کان حڪايت ڪندي ذڪر ڪيو ويو آهي. "نحن اوليائڪم في الحيات الدنيا و في الآخرة"

نشآت اخروي ۾ تنزل:

نشآت اخرويءَ ۾ ايمان ۽ علم انهن ٻنهي مواطن ۾ تنزل ڪندو آهي، جيڪي گذريا. علمن جو جوهرن ڏانهن تنزل، انهن ٻنهي مواطن کان واڌاري آهي. جواهر مادي جيئن: حورون، محل، وڻ ۽ ٻيون جمال

Scanned with CamScanner

جي مقام جون شيون، جيڪي پسنديده راءِ مطابق سڀ مادي آهن. جيتوڻيڪ لطافت جي آخري مرتبن کي پهتل آهن. ڇاڪاڻ جو ان ۾ روحانيت جا احڪام غالب آهن. ۽ سيني ۾ حياتيءَ جي سرايت ٻہ هوندي آهي. اسان انهن جي مادي هئڻ جو فيصلو جيڪو ڪيو آهي، سو ان ڪري ته سفراء معصومين عليهم الصلواة والسلام پنهنجي فرمانن ۾ اخروي موطن جي باري ۾ اها شاهدي ڏني آهي ته اهو عالم شهادي ۽ عنصري آهي. ۽ عنصريءَ سان مادو لازمي هوندو آهي. جيڪا ساڳيءَ طرح آسمانن جي هئڻ بابت ٻہ شاهدي آهي. جڏهن ته اهو موطن لطافت عنصريہ جي فعليت تامہ ڏانهن پهچڻ جي جاء آهي. پنهنجي نفس ۾ بنا ظاهر ٿيڻ ۽ لڪڻ جي. قوت ۽ استعداد کان غايت درجي جي فراغت ۾ هن حيثيت سان ته ان ۾ استعداد جو مرتبو باقي نہ رهي. جيڪو منتظر آهي ان کان پوءِ ظاهر نہ ٿئي. ۽ اهو آسمان ۾ رهندڙ عنصري ملائڪن کان ٻہ لطافت ۾ وڌيڪ لطيف آهي. اسان لڪڻ ۽ ظاهر ٿيڻ کي نفس لطافت سان مقيد ڪيو آهي، سو ان ڪري ته اها ٻن الڳ الڳ مدرڪن ڏانهن ڏسڻ جي صورت ۾ ان لاءِ ثابت ٿيندي آهي.

ترجمان اڪبر کان تمام گهڻيون روايتون اچي چڪيو آهن ته ان ۾ علم جو غايت درجي جو تنزل ۽ عالم عيني حسي شهاديءَ ڏانهن ظهور آهي. هنن اخروي جسمن جا عنصر غايت درجي جي لطافت وارا ڇونہ هجن. حالانڪ حقيقت ۾ هيءُ الله ۽ سنڌس نالن جو علم آهي. ان جي تنزل جا ڪيترائي درجا آهن. جن درجن کان پوءِ اچي هن مقام تي پهتو آهي. اسان عنصر اخرويءَ جي عنصري ملائڪن کان وڌيڪ لطيف هئڻ جو فيصلو صرف ان ڪري ڪيو آهي ته آثار آسمانن ۽ انهن ۾ جيڪو ٻہ ڪجھ آهي، تنهن جي فنا جي شاهدي ڏين ٿا. ۽ اهو لطافت جو نقصان ۽ ڪمال جي اعتبار کان حڪم آهي. عالم ارواح مجرده جو قرب ۽ بعد جي اعتبار کان شبه جو درجو مختلف آهي. ۽ جڏهن ان جي لطافت، ان جي فعليت تامہ جي طرف ان جي طبيعت عنصريءَ ۾ ممڪن مرتبن جي انتها طرف ظاهر ٿيندي آهي. ۽ ان جي مرتبن طرف سير ۾ لطائف جي آخري مرتبن کي پهچندي آهي. ۽ تجرد جي پهرئين درجي کي پهچندي آهي. جيئن آخرت جي موطن آهي. ته اسان ڪون ۽ فساد جي ان طرف اچڻ کي تسليم نہ ڪنداسين. اسان هتي ان جي منع ڪرڻ جي درپي آهيون. جيڪو فلسفين مدت ۽ مادي جي تلازم جو چيو آهي. ڇاڪاڻ جو اسان ڏسون ٿا تہ معدوم موجود نہ ٿيندو آهي. ۽ موجود معدوم نہ ٿيندو آهي. ان ڪري معدوم ازل ۽ ابد کان معدوم آهي. ۽ موجود ان طرح موجودئي آهي. صرف ڪون (هئڻ) غائب ۽ ظاهر ٿيندو آهي. اهو مختلف مواطن ۽ مختلف نشائتن جي احڪامن جي مطابق بعض مرتبن جي بنسبت ٿيندو آهي. جيئن انساني حواس بعض کان سواءِ، جيئن خيال متصل يا منفصل يا جيئن اسان جو چوڻ يا عقول مجرده يا علم اول جل شانہ ۽ هن ڪمون ۽ بروز (لڪ ۽ ظاهر) لاءِ عدم ٻہ آهي وجود ٻہ آهي. ڪون ٻہ آهي فساد ٻہ آهي. مواطن جي حڪم مطابق ۽ مراتب مدرڪ جي بنسبت ان کي عارض ٿيندا آهن. ان مان اهو نہ سمجھ ته جيڪو لڪي ٿو ۽ ظاهر ٿئي ٿو سو مادو آهي. جيڪو هر موطن جي موافق صورتن ۾ تبديل ٿي رهيو آهي. بيشڪ صورتون معدوم ٿين ٿيون ۽ موجود ٿين ٿيون. ڇاڪاڻ ته صورتون جڏهن تو وٽ موجود آهن، ته انهن جو عدم ۾ قدم ناهي. بلڪ انهن جو عدم، تنهنجي حس کان انهن جو لڪڻ آهي. جيئن پاڻي گرم ٿئي ٿو ته ظاهر ۾ فنا ٿي وڃي ٿو. ۽ تنهنجي حس کان غائب ٿي وڃي ٿو. ان ۾ ڪوبہ شڪ ناهي تہ پاڻيءَ

Scanned with CamScanner

جي صورت معدوم نہ ٿي آهي. بلڪ هوا جي باطن ۾ لڪي وئي آهي. صورت هوائيہ جيڪا پاڻيءَ ڪي لڳي آهي، سا عدم مان نہ لڌي آهي. بلڪ پاڻيءَ ۾ لڪل هئي ۽ پوءِ ظاهر ٿي آهي. ڇاڪاڻ تہ پاڻي غليظ هوا آهي. ان طرح هر صورت هر موطن، هر لڪ ۽ ظاهر ۾ ٿيندي آهي. پوءِ ان ڪي ان جي احڪامن ۽ خواص مطابق هر برزخ مطابق سمجه ۽ اهو سمجه تہ اهي ٻئي يعني عدم ۽ وجود هڪ ٻئي ۾ تبديل نہ ٿيندا آهن. يعني عدم وجود ۽ وجود عدم نہ ٿيندو آهي.

سيني وجودن: ذهني، علمي، مادي، روحاني، جوهري وغيره جي سمجهائڻ ۽ انهن جي لڪڻ ۽ ظاهر ٿيڻ جي لقائن انهن جي تنزلات جي گوناگون سلسلن سمجهائڻ کان پوءِ ڳالهہ ڪي وحدت الوجود جي تصور جو استدلال بنائڻ جي ويجهو آڻڻ لاءِ، انهن سيني لقائن ڪي نفس رحمانيءَ جي سرمدي توجه ۽ ذات واجب جي لڪ کان ظاهر ۽ ظاهر کان لڪ طرف ڇوليون هڻڻ قرار ڏئي ٿو. لکي ٿو:

اسان رحمان جي نفس ڪي سرمدي طور متوجه ڏسون ٿا. ۽ طبيعت ڪي هميشہ مختلف لباسن ۾ ملبوس ڏسون ٿا. ان طرح هو هميشہ متوجه رهي ٿو. ۽ هيءَ هميشہ مڙني مرتبن مواطنن ۽ برزخن ۾ الاهي صورتن ۾ وجود وٺندي رهي ٿي. ايستائين جو الاهي امر هڪ گهڙي بہ معطل نہ ٿو ٿئي. ڇاڪاڻ تہ خير محض کان خير ۾ تعطل صحيح ناهي. تنهن ڪري صورتون وجود وٺن ٿيون ظاهر ٿين ٿيون. اڳتي اچن ۽ لڪن ٿيون. اهو قبول نفس جي استعداد مطابق ٿيندو رهي ٿو. پيدا ٿيڻ جو عمل هر نفس ۾، دنيا ۾ توڙي برزخ ۾، توڙي آخرت ۾ نئون نئون آهي. حقيقتون ڪون ۽ اڪوان جي هنن هڙني مواطنن ۾ وجود ۽ عدم ۾ تبديل نہ ٿيون ٿين. بلڪ ائين ٿو ٿئي تہ وجود ظاهر کان باطن طرف ۽ باطن کان ظاهر طرف ڇوليون هڻندڙ رهي ٿو. تنهن ڪري بقا فنا جي لحاظ کان دنيا ۽ آخرت جو معاملو هڪ ئي آهي. البتہ ايترو آهي تہ ڇاڪاڻ تہ دنياوي عنصر مٿان ڪثافت غالب هوندي آهي تنهن ڪري ان جي نشائت ۾ استحالت، تغير، ظاهر ٿيڻ ۽ لڪڻ گهڻو ٿيندو آهي ۽ اهو مڪمل ٿيندو آهي. ايستائين جو ان جي هر نفس ۾ نئين سر ڪليت ٿيڻ ان جي جزوي مواد ڪي ظاهر ڪندو لڪائيندو آهي. اهڙي حيثيت ۾ جو ان جي زوال ۽ ان جي صورتن جي زوال ڪي پهچندو آهي. جڏنهن تہ آخرت جو عنصر لطافت ۾ مڪمل هوندو آهي. ان ڪري ان جي جزوي مواد ۽ صورتن لاءِ محسوس ٿيندڙ زوال نہ هوندو آهي. سواءِ تجدد آني نفسيءَ جي، جنهن جي سرعت ۽ تيزي محسوس نہ ٿيندي آهي.

هيءَ جيڪو لڪڻ ۽ ظاهر ٿيڻ ذڪر ٿيو تنهن مان معلوم ٿيو تہ علويات ۽ سفليات ٿيڻ جنهن مان ناموس اڪبر جي چوڻ مطابق، جيڪو الله گهر سو مستثنيٰ ٿئي ٿو سو مڪمل لڪڻ جو نالو آهي. جنهن ڪي فنا مطلق ۽ عدم محض سان تعبير ڪيو ويندو آهي. اهو شين جو علم حق اول ڏانهن موٽڻ آهي. ۽ حقيقت ۾ اهو وجود جو معدوم ٿيڻ ناهي. ڇاڪاڻ تہ علم خارج ۾ موجود آهي. نہ علم، ايستائين جو تسلسل محال لازم ايندو. جيڪڏهن خارج جو هڪ قسم هوندو ان جو قسيم نہ هوندو تہ علم ۾ موجود، خارج جي هڪ قسم ۾ موجود هوندو. ۽ خارج ۾ موجود ان ۾ معدوم نہ ٿيندو.

هن باب جي آخري ڳالهہ اها آهي تہ خارج جي هن قسم ۾ موجود علم ئي آهي؛ پر جڏنهن ان مان ٻئي قسم ۾ موجود جو قسيم ٿيو جيڪو خارج ۾ علم جو مقابل آهي، تہ علم ۾ موجود ان جي مقابل خارج ۾

Scanned with CamScanner

معدوم هوندو. پوءِ معدوم اضافي ٿيندو ۽ معدوم اضافي ٿي ان موطن ۾ موجود هوندو آهي. جيڪو ٻئي موطن کان لڪل هوندو آهي، پر جڏهن لڪڻ هر موطن ۾ جيئن تو ڄاتو ته مواد ۽ صورتن تي مشتمل هوندو آهي ته اعيان جو پنهنجي شخص ۽ صورتن سان موٽڻ تي تنهنجو ايمان سولو نه ٿيندو. جيتوڻيڪ اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته حق واريءَ شريعت ان طرح بيان ڪيو آهي. امثال جي تبديليءَ جو نه چيو آهي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ موٽڻ لڪل شيءِ جو ظاهر ٿيڻ آهي. جيڪو شخص جي عين ۾ تبديل ٿيڻ کي لازم نه ٿو ڪري.

تو جڏنهن آخرت ۾ علم جو مادي جوهرن ۾ تبديل ٿيڻ ڄاتو ۽ اهو ڄاتو ته عنصر اخروي ئي لطافت جي آخري نقطي تي پهچندڙ آهي. ايستائين جو اهو لطافت عنصريه. لطافت روحيه. تجرديه ۽ برزخ جامع وچ ۾ انهن جي احڪامن جي لحاظ کان حد مشترڪ آهي. ته هاڻي توتي واجب آهي ته ان نقطي جا ان موطن جي جوهرن ۾ جيڪي درجات آهن. انهن جي ڄاڻ حاصل ڪر. اهي ٻه قسم آهن.

پهريون قسم: جنهن جو مادو چا ارڪان اصلي دنيوي آهن. اهي موٽندڙ بدن آهن. اهو قسم پنهنجي اطوارن: بساطت، ترڪيب، لڪ، ظاهر، خلع ۽ لُبس ۾ تبديل ٿيندو رهندو آهي. ايستائين جو تمام انتها درجي جي لطافت کي وڃي پهچندو آهي. مرتبن کان سير ڪندو هن نشائت کان نشائت اخرويءَ ڏانهن منتقل ٿيندو آهي. روحاني قوتن تي حاوي هوندو آهي. جهڙوڪ روح مجرد آهي.

ٻيو قسم: جنهن جو اصل الله ۽ ان جي صفتن ۽ اسماء جو علم آهي. سو دنيا ۾ عملن جي صورت ۾ تنزل ڪندو آهي. ۽ اهي اعمال نشائت اخرويءَ ۾ مادي جوهرن ۾ تبديل ٿيندا آهن. مادي جوهر: حورون، ماڙيون، وڻ، نهرون، ۽ هر اها شئي جيڪا مستقر جمال ۾ جوهرن جي قسم جي لذي ويندي ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته ٻيو قسم جنهن جو اصل جوهرن جو علم آهي. سو پهرئين کان وڌيڪ لطيف آهي. جنهن جو اصل اعمال آهن ۽ اهي اعراض آهن. ان کان وڌيڪ لطيف آهن اهي جن جو اصل جوهري ارڪان آهن. ڇاڪاڻ ته جهت نوري جواهر جي بنسبت اعراض تي غالب آهي. جيئن محققن ان جي تصريح ڪئي آهي. ڇاڪاڻ ته اها تنزل ۾ قدسي بطون جي وڌيڪ ويجهو آهي. بنسبت طبيعت جي تدنيس جي. ان ڪري عالم طبيعت ڏانهن تنزل ۾ ان کان وڌيڪ منزهه آهي، ته تحيز سان متدنس ٿئي. جيڪڏهن هِنَ ۽ هُنَ کان قطع نظر ڪريون ۽ فرض ڪريون ته هيءَ اخروي ماديات ابداع جي طور ليس مطلق کان ايس مطلق ڏانهن حقيقت علميه ۽ عمليه جي تنزل کان بنا نڪتيون آهن. پوءِ ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته اهي لطافت جي ان نقطي تي اچانڪ لڏيون وينديون، خلع، لبس ۽ ڪثافت جي اطوارن ۾ لطافت ڏانهن تبديليءَ بنا، جيئن مواد ابدانيه عوديه ۾ ٿيندو آهي. ان ۾ ڪوشڪ ناهي ته ٻيو قسم پهرئين کان وڌيڪ لطيف آهي. ڇاڪاڻ ته روشن جوهر صاف پٿرن ۽ روشن موتين کان وڌيڪ لطيف هوندو آهي. ۽ دنيوي جوهر جي ڪثافت جي ڪري هن نشائت ۾ علم مادي جوهرن ڏانهن تنزل نه ڪندو آهي. نه ته محسوسات ۾ لطيف اخروي جسمن ۾ لڏو ويندو آهي. پوءِ ان مان قوتون عقبيٰ جي لذت حاصل ڪنديون آهن. ۽ اهو اجل مسمي تائين تاخير ۾ حڪمت جي خلاف آهي.

Scanned with CamScanner

ان مان ظاهر ۽ واضح ٿيو ته ايمان اڪوان عينيه جن جو اسان ذڪر ڪيو تن ڪان مواطن، برازخ ۽ مڙني نشائتن ڏانهن تنزل ڪندو آهي. باوجود ان جي علم هئڻ جي. جيڪو عين جو مقابل آهي. جڏنهن اهو واضح ٿيو ته اهو به واضح ٿيو ته ڪفر به انهن مڙني اڪوان ڏانهن مواطن ۾ تنزل ڪندو. ۽ اهي عملَ ڱري احوال، وارداتون، هيئتون ۽ اخلاق هيولائي ظلماني تي پوندا. ان ڪان پوءِ اهو مشاعر ۽ مدارڪ (شعور ۽ ادراڪ) لاءِ زائد قوت ٿيندو. جنهن مان حاجب جو انحراف قوت حاصل ڪندو. هنن ظلمتن ۽ هيولائي هيئتن جي تراڪم مان ڪڏهن جواهر خبيثه شيطانيه متولد ٿيندا آهن. پوءِ ان مان غواش مدلهمه جي ارواحن لاءِ مدد پهچندي آهي. اهڙيءَ ئي طرح مصيبتن ۽ نعمتن مان طوارق سماويه ڏانهن تنزل آهي. چاڪاڻ ته محبوب جي مٿان نعمت ان جي حجاب علميءَ مٿان نزول جي صورت آهي. جنهن سان جهنم جي درڪات بعد ۽ ضلال ڏانهن چڙهندي آهي. الله عزو جل فرمايو آهي: "فلما نسوا ماذكروا فتحنا عليهم ابواب كل شيءٍ حتيٰ اذا فرحوا بما اوتوا اخذناهم بغتة فاذا هم مبلسون". ۽ مصيبتون ڪافر ڪان لهڻ واريون نه هونديون آهن. بلڪ ان ڪي بعد ۽ حجاب جي هاويه ڏانهن گهلي وينديون آهن. جڏنهن اهو جزع ۽ شڪوي جو وارث ٿيندو ۽ اهو ڪفر آهي ۽ علم انحرافي آهي. جيڪو وجود عينيءَ ڏانهن تنزل ٿو ڪري، ۽ ڪفر هر صورت ۾ حجاب ڪي لازم ڪري وٺندو جنهن ڪي هو دنيا ۾ لازم ڪري وٺندو هو. تهڙيءَ طرح برزخ ۾ به ان ڪي لازم ڪري وٺندو. برزخي صورتن جي ناطق مفصح صلي الله عليه وسلم جن وڃن ۽ نانگن سان خبر ڏني آهي. ۽ اهو صور مثاليه ڏانهن ڪفر، ان جي عملن ۽ احوالن جو تنزل آهي. ان ڪان پوءِ اهو نشائت اخرويه ۾ جواهر ماديه باھ ۽ ان ۾ جيڪي شيون آهن. جيئن ٿوهر، گرم پاڻي، پونءِ، الٽي، رنجيرون، پڳٽ ۽ ٻيون سڀ اهي شيون جيڪي مستقر جمال ۾ لڌيون ٿيون وڃن، تن ڏانهن تنزل ڪندو آهي.

تو جڏنهن علم جو عين ۾ تبديل ٿيڻ چاتو ته هاڻي اهو به ڄاڻ ته علم جڏهن ٻانهي جي عملن ۽ احوالن جي صورت ۾ عين ٿئي ٿو ته اهو عين بنا مهلت جي علم تي پوندو آهي. بيشڪ تنهنجو علم جڏنهن ذوق، وجد، حال يا عمل جي طور تنزل ڪندو آهي ته تون پنهنجي علم ۾ حدت ۽ زيادتي محسوس ڪندين جيڪا تو ان تنزل ڪان اڳ نه لڌي هوندي. علم ۾ زيادتي به علم آهي. ان مطابق جيئن تو قوت ۾ ڄاتو. ۽ اهو علم حقيقت ۾ ان هيئت نفسانيه ۽ حرڪت خارجيه جو عين ئي آهي. جيڪا علم هئي پوءِ عين ٿي. ان ڪان پوءِ صورت عينيه ڪان خالي ٿي، ساڳي علم ٿي. جيئن پهريائين هئي. ۽ جڏنهن علم ٿي ته عين ۾ تبديل ٿي. ان ڪان پوءِ علم ان ڪان پوءِ عين وري علم وري عين ويندي لڳاتار علم جو درياء وهندو رهندو پوءِ ڦري عين ٿيندو ۽ عين سرمدي طور ٽپيون هڻندو رهندو ۽ عمل ۾ چوليون هڻندو. هيءُ بطون ۽ ظهور جو حڪم آهي. هڪڙو ٻئي جو تعاقب ڪندو رهي ٿو. ڪون ۾ هر نفس جو تجدد به ان مان ئي آهي. يعني ان ۾ به ان طرح ٿيندو آهي. بيشڪ اهو جيڪڏهن تون سمجهين ته علم اول تعاليٰ جو عين ۾ تبديل ٿيڻ. ان ڪان پوءِ عين جو هر نفس ۾ علم ۾ تبديل ٿيڻ ۽ لڳاتار ائين ٿيندو رهڻ ئي آهي.

مخدوم محمد معين جو مطلب آهي ته هيءُ موجودات پڻ حقيقت علم اول تعاليٰ جو عين آهن. جيڪو عين ئي وري علم ٿئي ٿو وري عين ٿئي ٿو. ان طرح هيءُ موجودات خدا جي وجود ڪان ٻاهر جي شيءِ ناهن.

Scanned with CamScanner

وجود حقيقيءَ جا تنزلات:

وحدت الوجود جي موضوع جو هيءُ بہ هڪ اهم حصو آهي. جنهن جو سمجهڻ، وحدت الوجود کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي. وجود حقيقي ڪهڙن مختلف مرتبن ۾ تنزل ٿو ڪري. انهن مرتبن جا نالا ڇا آهن. مخدوم محمد معين اهي پنهنجي رسالي "طريقة العون في حقيقة الكون" ۾ هن طرح سمجهايا آهن.

"وجود ۾ عين واحده کان سواءِ ٻيو عين ڪونهي. جيڪو وجود حق مطلق جو عين آهي. ان حقيقت وجود کي، جيئن اها آهي، بنا نسبتن ۽ اعتبارن جي، تجرد جي نسبت ئي چوڻ هجي، وجود مطلق، ذات بحت، حقيقت ساريہ، هستي صرف، غيب هويت، غيب الغيب، ابطن البطون، هويت ذاتيہ، هويت مطلقہ ۽ احديت ذاتيہ چوندا آهن. حق تعاليٰ قرآن مجيد ۾ ان جو "پنهنجي نفس" سان تعبير ڪيو آهي. جڏهن چيو اٿس "ويحذركم الله نفسہ"

ان حيثيت سان اهو مرتبو علم، ڪشف ۽ شهود سان تعلق رکڻ کان بالاتر آهي. جيئن الله جي فرمان "ولايحيطون بہ علما" ۾ ان جي خبر ڏنل آهي. ان ئي مرتبي جي ايمان بابت شيخ اڪبر قدس سره فتوحات ۾ فرمايو آهي: عين کان اڻ ڄاڻائي منهنجو ايمان ۽ منهنجي توحيد آهي. هيءُ مرتبو تنزيه جي زبان سان تشبيه کان ۽ تشبيه جي زبان سان تنزيه کان پاڪ آهي. اها ذات پاڪ آهي جيڪا تشبيه سان تنزيه کان ۽ تنزيه سان تشبيه کان پاڪ آهي.

ان جا علم ۽ عين جي اعتبار کان، شهود ۽ ڪشف سان تعلق رکندڙ ڇهہ نتزل آهن. تنزلات جا هيءُ علمي ۽ عيني مرتبا ازل ۽ ابد کان غير منحصر ۽ غير متناهي آهن. اهي مرتبا تحقيق وقت ڇهن مرتبن ۾ منحصر آهن. ڪي پهرئين ۽ ٻئي تنزل کي ڪن احڪامن ۾ مشترڪ هئڻ سببان هڪ تنزل مڃيندا آهن. ۽ پنج تنزل چوندا آهن. مشهور بہ ائين ئي آهي ۽ قوم (صوفياء) جي زبان ۾ ان کي "حضرات خمسہ" چوندا آهن.

هن جڳهہ تي اهو مخفي نہ رهي تہ ذات علمي ۽ عيني جي انهن مڙني اعتبارن ۾ امتياز اثبات ۽ اسقاط جي طور تعين ۽ تنزل جي حقيقت صرف مرتبہ علم ۾ آهي. نہ تہ ذات جو مرتبہ عين ۾ جيڪو ظاهر وجود آهي تنهن ۾ ڪوبہ تعين ۽ تعدد ڪونهي.

الله هو ۽ ساڻس ڪابہ شئي ڪانہ هئي، اهو هاڻي بہ ائين آهي جيئن هو. مخفي نہ رهي تہ هڪ تعين جو ٻئي تعين جي مٿان تقدم ذاتي آهي: هن معنيٰ سان تہ عقل جڏهن ملاحظو ڪندو تہ ذات جي بعض جي بعض مٿان تقدم جو حڪم ڪندو ۽ بعض جي بعض کان انتشار جو حڪم ڪندو. تقدم زماني ناهي. هن معنيٰ سان تہ زماني جي اعتبار کان هڪ جو علم ٻئي تي مقدم هجي. ڇاڪاڻ تہ علم حق تعاليٰ، ازلي ۽ ابدي طور حدوث ۽ تجدد جي شبهي کان بنا مڙني شين سان تعلق رکي ٿو.

پهريون تنزل:

ذات سبحانہ و تعاليٰ جو هيءُ تنزل ڪلي شان سان آهي. (اهڙو ڪلي شان) جيڪو الاهي، ڪوني، ازلي ۽ ابدي شيونن جو جامع آهي. هن طرح تہ پاڻ کي ان شان سان ڄاڻندو آهي. ان شان ڪليءَ سان

Scanned with CamScanner

متلبس ذات جي صورت علميہ ان کي حاصل هوندي آهي. پر اهو تنزل ڪلي ۽ مجموعي طور هوندو آهي. ان ۾ شيونات هڪ ٻئي کان ڌار نہ هونديون آهن.

هن تنزل جي مرتبي جا چار اعتبار آهن.

پهريون اعتبار:

جيڪڏهن ان شان ڪلي اجماليءَ سان تقيد ۽ تلبس جو اعتبار ملحوظ هوندو تہ ان اعتبار جو نالو حقيقت محمديہ آهي.

ٻيو اعتبار:

جيڪڏهن گذريل ملاحظو ان شان ڪليءَ جي اعتبارن جي اسقاط جي اعتبار کان هوندو تہ ان اعتبار جي لحاظ کان ان کي احديت چوندا آهن. احديت مطلقہ ۽ احديت ذاتيہ نہ چوندا آهن. ڇاڪاڻ تہ اهو لاتعين جو مرتبو آهي. جيئن گذريو.

ٽيون اعتبار:

جيڪڏهن اهو ملاحظو اعتبار جي (اسقاط نہ پر) اثبات جي اعتبار کان ڪن ٿا تہ ان کي ان ملاحظي جي ڪري واحديت چوندا آهن.

چوٿون اعتبار:

ان شان ڪلي جمليءَ جي خاص مذڪوره ٻنهي اعتبارن اثبات ۽ اسقاط جي صلاحيت جي اعتبار کان آهي. جو ان اعتبار جي سبب ان وحدت، برزخيت پهرين، برزخ البرازخ ۽ برزخ جامع چوندا آهن. ڇاڪاڻ تہ اها برزخيت احديت ۽ واحديت ۾ ڳانڍاپو ڪري ٿي. ۽ مڙئي برزخي حقيقتون ان ئي برزخ اڪبر ۾ داخل آهن. جيڪو برزخيت جي معني جي اتصاف سان اول الحقائق آهي. ان ئي تعين اول کي غيب مغيب، غيب اول، تنزل اول، مرتبہ اول، مرتبہ جمع، مرتبہ وجود، احديت جامعہ، احديت جمع، مقام جمع ۽ حقيقت الحقائق چوندا آهن. تسميہ جا اعتبارات انهن نالن مان ظاهر آهن. حڪماء (فلسفي) انهيءَ تنزل کي صادر اول، معلول اول ۽ عقل اول چوندا آهن. حديث نبوي ﷺ : تہ "پهرين جيڪا شئي الله پيدا ڪئي سا عقل آهي. يا "پهرين جيڪا شئي الله پيدا ڪئي سا منهنجو نور آهي." سا ان ئي مرتبي جو تعبير آهي. قرآن ۾ ان مقام جو نالو "اوادنيٰ" رکيو ويو آهي.

ٻيو تنزل:

ان کان پوءِ جيڪو الله تعاليٰ جو تنزل آهي، سو ان شان ڪلي اجماليءَ جي تفصيل جو تنزل آهي. هن طرح تہ پاڻ کي، انهن مڙني الاهي شيونن: ڪوني، ازلي ۽ ابدي سان. جيڪي شان ڪلي جمليءَ ۾ داخل ۽ بند آهن، تفصيل جي صورت ۾ ڏسندو آهي. (ان تفصيل جي صورت اها هوندي آهي تہ) هڪ کان پوءِ ٻئي شان کي هڪ ٻئي کان ذاتي تقدم جي اعتبار سان اڳي پوءِ ڏسندو آهي. ۽ هڪ ٻئي کان الڳ

Scanned with CamScanner

ٿيندي ڏسندو آهي. هن کي تعين ثاني چوندا آهن. جيڪو چاڻ جو ٻيو مرتبو ۽ شين جي ظهور جو وطن آهي. ٻن تعينن وچ ۾ تميز علميءَ جي صفت سان تعين اول جي صورت جي حقيقت آهي. ۽ ان جمع ۽ اجمال جو تفصيل ۽ نکيڙ آهي. جيتوڻيڪ نسبت جي طور هجي. اهو مرتبو جيڪو مڙني فعلي ۽ مؤثر تعينن جو جامع آهي، سو متعين ٿيندو آهي. ۽ اهو مرتبو اجمالي الاهي آهي. ان کان پوءِ ذاتي تاخير سان اهو اجمالي الاهي مرتبو تفصيلي مرتبو ٿئي ٿو جيڪو ان جمعيت جي نکيڙ جي صورت آهي. ۽ اهو تفصيلي مرتبو "حضرات اسماء" (مبارڪ نالن) جو آهي. ان کان پوءِ اهڙو مرتبو متعين ٿئي ٿو جيڪو مڙني انفعالي تعينن جو جامع آهي. تاثر، انفعال، تقيد وغيره ان جو شان آهي. اهو مرتبو جملي، ڪوني، خلقي آهي. ان کان پوءِ ان تعين ۾ مرتبي جملي ڪونيءَ جو تفصيلي مرتبي ۾ تعين ٿيندو آهي. جيڪو ان جي جمعيت جي نکيڙ جي صورت آهي. ۽ اهو حضرت عالم جو تفصيلي مرتبو آهي. ان کان پوءِ ان طرح ان تنزل ثانيءَ ۾ عالم جون حقيقتون اجمال، تفصيل، جمع ۽ نکيڙ جي اعتبار کان جنسن، نوعن ۽ صنفن کان ويندي شخصن جي مرتبي تائين ۾ متعين ٿينديون آهن. ۽ ان تعين جو پڻ حضرت واحديہ نالو رکيو اٿن؛ پر ان مان مراد واحديت منفصلہ هئڻ گهرجي، مجملہ نہ. ڇاڪاڻ تہ اعتبار مجمل جي ملڻ سان تعين اول جي مرتبي ۾ اطلاق ٿيندو آهي. جيئن گذريو ۽ ان تعين جو حضرت عمائيہ بہ نالو وٺن ٿا. ڇاڪاڻ جو وحدت ۽ ڪثرت جي وچ ۾ برزخ ۽ حائل ٿئي ٿو. ۽ حق ڏانهن نقص جي اضافت کان نهايت ارفع طريقي سان مانع آهي. عماء خاص اهڙي رفيق جو نالو آهي جيڪو ڏسندڙ ۽ سج جي ٽڪيءَ وچ ۾ مانع آهي. ۽ اکين کي ان جي نور ڏسڻ کان مانع آهي. ان ئي حضرت عمائيہ ۾ حق خلق جي صفتن سان موصوف ٿيندو آهي. حضرت وجوب کان ان جي نزول جي سببان. ان ڪري پاڻ جل وعلي ڏانهن انهن شين جي نسبت ٿي سگهندي، جن جي خلق ڏانهن نسبت ٿي سگهندي آهي. جهڙوڪ تعجب، ڪل، خوشي، ڏک وغيره.

هن ٻئي مرتبي جا منجهس ملحوظ ڪوڙسارن اعتبارن جي لحاظ کان ڪوڙسارا نالا آهن. باوجود ان جي تہ پنهنجي عين ۾ مسمي هڪ ئي هوندي آهي. هن اعتبار کان ان کي مرتبہ الوهيت چوندا آهن. تہ مڙني تعينن جي ظهور جو اصل ۽ سڄي ڪائنات جي توجه جو قبلو مرجع ۽ ماوي آهي. ۽ ان کي عالم معاني ۽ عالم اعيان ثابتہ هن اعتبار کان چوندا آهن تہ ان ۾ مڙني معالي ڪليہ ۽ جزئيہ جو ثبوت، تحقق ۽ نکيڙ ٿيندي آهي.

۽ عالم ازلي ان کي هن اعتبار کان چوندا آهن تہ ان تنزل ۾ علم ازلي پنهنجي مڙني ذاتي ڪمالن سان ازلي ۽ ابدي تعلق رکندو آهي. قرآن مجيد ۾ ان تعين جو "قاب قوسين" سان تعبير ڪيو ويو آهي. جيڪو مقام "اوادني" جي شڪل آهي ۽ قوسين مان مراد وجوب ۽ امڪان يا قابليت ۽ فاعليت سان وحدت ۽ ڪثرت آهي پڻ ان ئي تعين ۾ اسماء ۽ صفات الاهيہ متعين ٿيندا آهن. اسماء ۽ صفات الاهيہ جا اصول ست آهن. جن کي "ائمہ سبعہ" سان تعبير ڪيو ويندو آهي. "حيواة" امر الائمہ آهي. جيتوڻيڪ ذات جي اعتبار کان علم جي مٿان تقدم رکندي آهي؛ پر ان جي ذات کان تميز ۽ ان جو خاص ذات جي صفت جو علم سان اعتبار مرتبي تعين ثانيءَ ۾ آهي. ڇاڪاڻ تہ خاص شيونات ذاتيہ جي صفتيت جي وصف ان

Scanned with CamScanner

مرتبي ۾ آهي. ان کري عالم لاهوت جيڪو صفات جو عالم آهي. سو پڻ ان مرتبي سان عبارت ٿيندو. ۽ هيءُ ٻه مرتبا تعين علميءُ کي حق وحده سان نسبت ڏيندا آهن. ۽ هر هڪ کي مرتبہ حقيہ چوندا آهن. ڇاڪاڻ تہ ٻئي ڪمالات حقيہ جا مظهر ۽ جلوي گاهہ آهن. ڪمالات خلقيہ فرقيہ جا نہ. ڇاڪاڻ تہ هنن ٻنهي مرتبن ۾ اشياء ڪونيہ پاڻ کان ۽ پنهنجي مثال کان غائب آهن. ان معنيٰ ۾ انهن ٻنهي تعينن جي پاڻ ۾ اشتراڪ جي سببان کي اڪابر ٻنهي کي هڪ تعين شمار ڪندا آهن. جيئن گذريو. پهرئين تعين ۾ مذڪوره غيبت ظاهر آهي. البتہ ٻئي تعين ۾ اها هن طرح آهي تہ باوجود تحقق ۽ ثبوت جي اعيان ثابتہ کان ظهور جي صفت منفي آهي. ۽ پاڻ ۽ پنهنجي مثال کان آگاهي عالم ظهور ۽ وجود عينيءُ جي احڪامن مان آهي. ثبوت ۽ تحقق علمي غيبيءُ جي احڪامن مان ناهي.

ٽيون تعين:

علم ۽ غيب جي ڳجهہ مان مشهد عين ۽ ظهور ڏانهن تبرز ۽ تنزل ٽيون تعين آهي. جيڪو ارواحن جو مرتبو آهي. ۽ هيءُ مرتبو حقائق ڪونيہ بسيط مجرده جي خاص پنهنجي نفس ۽ پنهنجي مثال جي ظهور جو مرتبو آهي.

حضرت شيخ اڪبر قدس سره فتوحات ۾ علم، بصر ۽ سمع کي اعيان ثابتہ جي مرتبي ۾ ثابت فرمائي ٿو. ۽ هيءُ ٽيون تعين احڪام ڪونيہ ۽ فرقيہ جي ظهور جو سرچشمو آهي. ۽ پهريون تعين آهي، جيڪو خلق ڏانهن منسوب ٿئي ٿو. ان حيثيت سان هيءُ ٻئي تعين جي اجمال جي تفصيل جي صورت آهي. ۽ ان جي جميعت جي تفريق جي صورت آهي. ۽ هيءُ عالم ارواح، باوجود هن جي تہ شيئيت ثبوتيہ کان نزول ڪيو اٿس ۽ شيئيت وجوديہ ڏانهن پهتو آهي ۽ ڪون ۽ خلق جو مظهر ٿيو آهي؛ پر تجرد ۽ بساطت جي لحاظ کان ادراڪ علقيءُ جي مرتبي ۾ لتڪيل ۽ معلق آهي. ۽ پنهنجي مرتبہ صرافت ۾ شعور، خيال: مطلق، مقيد ۽ حس سان متعلق ۽ ملوث ٿيڻ کان پاڪ ۽ منزهہ آهي. ۽ اشاري حسيہ کان مقدس ۽ پاڪ آهي. ان کي عالم غيب، عالم امر ۽ عالم علوي چوندا آهن. ۽ قرآن مجيد ۾ ان کي "بما لاتبصرون" سان تعبير ڪيو ويو آهي. عالم جي انهيءُ صنف جو قرآن ۾ تمام گهڻو ذڪر آهي. ڪي عالم ملڪوت کي ان عالم تي اطلاق ڪندا آهن. ڪي عالم مثال جو ان تي اطلاق ڪندا آهن. جنهن جو ذڪر ايندو. شيخ اڪبر قدس سره ان عالم کي عالم جبروت جو نالو ڏيندو آهي. جڏهن تہ امام غزالي عالم جبروت، عالم اعيان ثابتہ کي چوندو آهي. ۽ غيب مضاف جيڪو غيب مطلق جي قريب آهي، يعني عالم اعيان ثابتيہ جي قريب آهي، سو حضرت شيخ جي اصطلاح ۾ هن تعين ثالث جو تعبير آهي. ان جوئي نالو عالم ارواح جبروتيہ ۽ ملڪوتيہ رکندا آهن. ۽ مشهور جيڪو آهي، سو اهو آهي تہ لاهوت جو عالم اعيان تي، جبروت جو عالم عقول ۽ نفوس مجرده تي، ملڪوت جو عالم مثال تي ۽ ناسوت جو عالم ملڪ ۽ شهادت تي اطلاق آهي.

چوٿون تنزل:

ان کان پوءِ چوٿون تنزل عالم مثال ڏانهن تنزل آهي. ۽ هيءُ خاص اشياء ڪونيہ لطيف جي وجود جو

Scanned with CamScanner

مرتبو آهي. جيڪو جزا جزا ٽيڻ، الڳ ٽيڻ، ٽٽڻ ۽ ڏار ٽيڻ کي قبول ڪري ٿو. ۽ هيءُ ٻيو مرتبو آهي جيڪو خلق ۽ ڪون ڏانهن منسوب آهي. هن مرتبي ۾ شيون بساطت کان ترڪب ۽ ادراڪ خياليءَ جي قبوليت جي صورت اختيار ڪنديون آهن. جيتوڻيڪ پنهنجي ذات ۾ عالم جوهري، مادي کان خالي آهي

مجرد ۽ مادي جي وچ ۾ برزخيت جي حڪم جي سببان ان ۾ تجرد ۽ صورت ٻنهي طرفن جي احڪامن منجهان آهي. ۽ هيءُ احڪام عالم ارواح مٿان زائد هئڻ جي حيثيت سان ان عالم جي تفصيل جي صورت ۽ اجمال ۽ جمع جي نکيڙ آهن. ارواح جسمن جي صورت ۾ ۽ جسم مادي کان مجرد صورت ۾ ۽ عمل ۽ اشخاص خلاق شخصن جي صورت ۾ ۽ معنائون ۽ مجرد ذاتيون جسماني اشباح جي صورت ۾ ان ئي عالم ۾ هونديون آهن. ۽ ان کي خيال منفصل بہ چوندا آهن. ڇاڪاڻ تہ خيال متصل بحيواة جدولي ان ئي درياء منجهان آهي. شرع جي زبان ۾ ان عالم کي برزخ جو نالو ڏيندا آهن. الله تعاليٰ جو قول آهي "ومن وراۂهم برزخ الي يوم يبعثون" ۽ اهو گذري چڪو تہ ان کي عالم ملڪوت بہ چوندا آهن.

تنزل پنجون:

ان کان پوءِ پنجون تنزل عالم اجسام ڏانهن تنزل آهي. ۽ هيءُ اشياء ڪونيہ، مرڪبہ ڪثيفہ جي وجود جو مرتبو آهي. جيڪو جزا جزا ٽيڻ الڳ الڳ ٽيڻ ۽ هڪ هڪ ٽيڻ قبول ڪندو آهي. هن مرتبي جو نالو مرتبہ حس ۽ عالم شهودي رکيو اٿن. هيءُ ٽيون مرتبو آهي جيڪو خلق سان منسوب آهي. جهت خلقيہ فرقيہ جي ڪمال جو مظهر ۽ جهت حقيہ جمعيہ جي انتهائي راز جو موطن آهي. ان ڪري ڪلي طور مبدء کان علم مرڪب جي مرتبي ۾ زهول، ان مرتبي کان سواءِ محال آهي. ان ئي معني جي سببان رسول، جيڪي علم مرڪب جي دعوت ڏين ٿا، تن جي ضرورت هن مرتبي سان مخصوص ٿئي ٿي. هيءُ تنزل جو اتم مرتبو آهي.

ڇهون تنزل:

ان کان پوءِ ڇهون مرتبو آهي. جيڪو مٿيني مرتبن جو جامع ۽ مٿيني الاهي ڪوني احڪامن جو تفصيل، اجمال، بطون ۽ ظهور جي اعتبار کان جامع آهي ۽ اهو ظهور انسان ڪامل جي حقيقت آهي جيڪو حضرت وجود جو آخري تنزل آهي. هو الاول والآخر ۽ نحن الآخرون و الاولون جي راز جو مظهر آهي. جيئن ان جي خاتم الترجمان صلي الله عليہ وسلم جن خبر ڏني آهي. ۽ هيءُ مرتبو حق ڏانهن منسوب مرتبن جي حقيقتن ۽ خلق ڏانهن منسوب مرتبن جي حقيقتن جو مجموعو آهي.

شيئية ثبوتيہ:

"شيئية ثبوتيہ جنهن جي صوفين پنهنجي ڪلام ۾ وضاحت ۽ تشريح ڪئي آهي. ان کي "اعيان ثابتہ" ڏانهن منسوب ڪيو اٿن. مخدوم موصوف ان کي تمام تفصيل سان پنهنجي رسالي "بوادرالجود في تحرير وحدة الوجود" ۾ بيان ڪيو آهي. فصوص الحڪم ۾ ابن العربيءُ "اعيان ثابتہ" بابت بحث ڪيو آهي، جنهن ۾ موصوف وجود ۽ ثبوت ۾ فرق ٻڌايو آهي. سنڌس چوڻ آهي تہ "وجود" خارج ۾ موجود شئي

Scanned with CamScanner

ڪي چئبو آهي ۽ ثبوت ذهن ۾ موجود شئي لاءِ چئبو آهي. (1) مخدوم محمد معين شيئية ثبوتيہ بابت فرمائي ٿو: اِها جيئن خارج ۾ وجود جو غير آهي، تيئن علم ۾ بہ وجود جو غير آهي. اها صرف ثبوت ۽ تحقق آهي. خارجي يا علمي وجود سان مقيد ناهي. اها پنهنجي مرتبي ۾ خارجي ۽ علمي وجود کان پاڪ آهي"

ماهيتون ڇا آهن؟ :

موصوف لکي ٿو تہ: اهو ثبوت جيڪو پنهي قيدن کان عاري آهي، يعني خارجي ۽ علمي وجود کان عاري آهي، سو ماهيتن جي حقيقت جو نفس آهي، ان ثبوت سان گڏ ان تي مرتبہ نفوس ۾ حڪم لڳائڻ صحيح آهي، (يعني مرتبہ نفوس ۾ ماهيتن تي اهڙي ثبوت جو حڪم لڳائڻ صحيح آهي.) ۽ اهو ثبوت وجود متعارف کان خارجي توڙي ذهني طور عاري آهي. (مطلب تہ ماهيتون بہ خارجي توڙي ذهني وجود کان خالي آهن) اهوئي ابن العربيءَ جو بہ ملسڪ آهي.

مٿي جيڪو مخدوم موصوف چيو تہ: ان کي اعيان ثابتہ ڏانهن منسوب ڪيو اٿن" ان ۾ بہ مخدوم موصوف جو اشارو ان طرف آهي تہ "اعيان ثابتہ" خارجي توڙي علمي وجود نہ ٿا رکن" . هيٺ ان تي مخدوم موصوف جو وڌيڪ بحث "بادهة الورود" جي حوالي سان اچي رهيو آهي. جتي موصوف واضح لکيو آهي تہ ممڪنات جو وجود صفت انتزاعي آهي، ۽ لکيو اٿس تہ: فلسفي ان تي متفق آهن تہ: اعيان ۾ ڪابہ اهڙي شئي ڪانهي جنهن تي وجود سچو اچي."

بهرحال موصوف شيئية ثبوتيہ جي باري ۾ لکيو آهي تہ اهو وجود خارجي ۽ علميءَ کان خالي آهي ۽ ان وجود جي مقابل عدم کان بہ اهو ثبوت عاري آهي. نہ رڳو اهو پر اهو ثبوت اهڙن پين متقابلات/ضدن کان عاري آهي، جهڙوڪ: وحدت ۽ ڪثرت جيئن اهو حڪمت رسميہ وارن (فلسفين) جي ڪلام ۾ مشهور آهي تہ: ماهيتون پنهنجي حيثيت ۾ نہ موجود آهن نہ معدوم نہ هڪ نہ گهڻيون". موصوف فرمائي ٿو تہ: اهي عدم محض بہ ناهن. ائين هجي ها تہ انهن ڏانهن توجه ممڪن نہ هجي ها: نہ ئي علم انهن سان تعلق رکي ها. ڇاڪاڻ تہ علم معلوم کي پيدا نہ ڪندو آهي، بلڪ معلوم جيئن هوندو آهي تيئن ان سان علم تعلق رکندو آهي. جيڪڏهن ماهيتن جو واقعي وجود نہ هجي ها، ڇو نہ اهو لطيف ۽ باريڪ ئي هجي، تہ علم ان سان تعلق نہ رکي ها." اڳتي ساڳئي وقت موصوف لکي ٿو تہ: وجود، جنهن سان موجودات موجود ٿينديون آهن، يعني جنهن سان ماهيتون خارج يا ذهن ۾ موجود ٿينديون آهن، سو امر حقيقي آهي. في نفسہٖ متحقق آهي. معدوم محض ناهي، ڇاڪاڻ تہ مڙئي شيون جنهن سان متحقق ٿين ٿيون، سو پاڻ وڌيڪ متحقق ٿيندو. اهو پنهنجي تحقق جي قوت ۾ ڪنهن زائد تحقق جو محتاج نہ هوندو آهي، جنهن سان اهو متحقق ٿئي. يعني وجود جو وجود وجود جو نفس آهي، جيئن روشنيءَ جي روشني روشنيءَ جو نفس ٿيندي آهي، ان ڪري ان مان تسلسل لازم نہ ايندو.

---

1 ابن العربي، محي الدين، شيخ:" نصوص الحڪم" اردو ترجمہ:محمد سعيد احمد نقشبندي، صفحہ: 5، مدينہ پبلشنگ ڪمپني ڪراچي، 1971ع

Scanned with CamScanner

وحدت الوجود جي ابن العربيءَ جي نظرئي ۽ مجدد الف ثانيءَ جي نظرئي ۾ مطابقت:

وحدت الوجود بابت ابن العربيءَ جو الله تعاليٰ جي اشياء جي عينيت جو نظريو اهڙو ڏکيو مسئلو آهي جنهن جو سمجهڻ تمام ڏکيو آهي. جيئن خود مجدد الف ثانيءَ فرمايو ته: ابن عربيءَ کان اڳ جيترا به صوفي گذريا آهن، انهن پنهنجي خاص ڪيفيت ۾ جيڪو به چيو آهي. ان جو تعبير ۽ تاويل شريعت مطابق ڪري سگهجي ٿي پر ابن عربيءَ جي عينيت جو عقيدو ڪنهن به تاويل کي قبول نه ٿو ڪري" ساڳيءَ طرح مخدوم ٺارو به فرمائي ٿو ته هن نظريي جو سمجهڻ گهڻ سمجه وارا ته ٺيا پري، تمام وڏن متڪلمن ۽ فلسفين تي به تمام ڏکيو ٿي پيو آهي". مخدوم محمد معين وحدت الوجود بابت عينيت جي نظريي ۾ به ابن عربيءَ کي اشعري مڪتب فڪر کان ٻاهر نه ٿو مڃي، جيئن رسالي اويسيه ۾ لکي ٿو: ته شيخ محي الدين ابن عربي، جنهن فتوحات جي مقدمي ۾ پنهنجو مسلڪ بيان ڪيو آهي، (سو اتي پنهنجا عقيدا) اشعري عقائد جي مطابق بيان ٿو ڪري "(1) ان ڪري موصوف ابن عربيءَ جي عينيت جي عقيدي کي هڪ اهڙو تعبير ڏنو آهي، جنهن سان ابن عربيءَ جو عينيت جو عقيدو به الله تعاليٰ جي ڪائنات کان الڳ ۽ مستقل وجود جي عقيدي جي ويجهو اچي ٿو وڃي، ۽ مخدوم ٺاري جي انهيءَ تعبير سان ابن عربيءَ جو عقيدو مجدد الف ثانيءَ جي عقيدي سان هڪ حد تائين هم آهنگ ۽ ان سان ٻيڇجي ٿو ٻيهي. لکي ٿو:

"عرض" فلسفين وٽ اهڙي ماهيت کي چئبو آهي. جيڪا خارج ۾ جڏهن وجود وٺندي آهي ته اهڙيءَ جاءِ ۽ محل ۾ وجود وٺندي آهي، جنهن ۾ جڏنهن اها جاءِ وٺندي ته اتي قائم ٿي سگهندي، يعني اها محل ان کي قائم ڪندڙ ۽ ٻيهاريندڙ هوندي آهي، اسان وٽ عالم جون موجودات ٻه قسم آهن هڪ قسم اُهي آهن جنهن کي اسان ڏسو ٿا ته اهو پنهنجي سِرِ موجود آهي. پنهنجي طور ٻيٺل آهي، ڪا ٻي شئي ان کي ٻيهاريندڙ ڪانهي. ان کي اسان جوهر سڏيندا آهيون. ٻيو قسم اهڙين موجودات جو آهي، جيڪي پهرئين قسم (جوهر) سان گڏ ٻيهي سگهنديون آهن. (يعني اهي موجودات پنهنجي سر ٻيهي نه سگهنديون آهن. اهي پهرئين قسم جي سهاري ٻيهنديون آهن.) پر جيڪو پنهنجي طور انصاف کان ڪم وٺندو ۽ صحيح نظر سان ڏسندو تنهن جي آڏو اهو ثابت ٿي ويندو ته ڪائنات جون موجودات سڀ ائين ناهن جيئن اسان انهن کي فرض ڪيو آهي. سالم عقل وارو ان سلسلي ۾ ڪامل اهل بصيرت عارفن جي هن خيال جي تائيد ڪندو ته جن موجودات کي ضعيف بصيرت رکندڙ ماڻهو پنهنجي سِرِ قائم ۽ اعراض کي قائم رکندڙ مڃيو آهي ۽ انهن کي جوهر قرار ڏنو اٿن، سي پاڻ عرض آهن. هڪ اهڙي "عين" سان قائم آهن، جيڪو انهن کي قائم ڪندڙ آهي. سو جهڙيءَ طرح اوهان جواهر محسوسه ۽ اعراض ۽ ان سان انهن جي قيام جي ڪيفيت کي ان جي افق سافل ۾ علم جي طور احاطو ڪيو آهي. ۽ فيصلو ڪيو اٿوَ ته جيڪي شيون پنهنجي سِرِ قائم آهن. سي جوهر ۽ جيڪي جوهر جي سهاري قائم آهن سي عرض آهن، اهڙي طرح اسان جوهرن کي انهن جي افق عاليءَ ۾ عرض محض ڏٺو آهي.[1] ۽ انهن جي ذات قيوم تعاليٰ سان قيام جي

---

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: رسالہ اويسيہ قلمي، صفحہ: 18، نيشنل ميوزم ڪراچي.

1 شيخ محي الدين ابن عربي فصوص الحڪم ۾ هن سلسلي ۾ پنهنجا خيالات هن طرح بيان ڪيا آهن: ٿورو اشياءَ جي تعريف ته ڪريو انهن تعريفات ۽ حدود ۾ اعراض کان سواءِ آهي ڇا؟ انسان ڇا آهي؟ حيوان ناطق. حيوانيت ۽ نطق ٻئي عرض آهن حيوان ڇا؟ جسم نامي

Scanned with CamScanner

ڪيفيت کي ڏنو آهي. ھيءُ اھڙي علم جي بنياد تي ڏنو ويو آهي، جيڪو توهان جي علم احساسيءُ کي ڪليورڊ ٿو ڪري. ان ڪري اسان فيصلو ڪيو آهي تہ: موجودات عالي توڙي سافل سڀ جو سڀ اھڙا عرض آھن، جيڪي ھڪڙي ئي عين ۾ گڏ ٿيل آھن ۽ اھو قيوم حق تعاليٰ جو عين آھي. جڏھن تہ ڀلاري جماعت (صوفين) جي اسان پيروڪارن وٽ ثابت ٿي چڪو آهي تہ غير متناهي عالم، الله وٽان جيڪي سمجھ وٽن ٿا، تن لاءِ اهي حقائق الاھيہ جا بيان ڪيل مثال آهن، بلڪ مڙني شين مان ھر شئي ان حقيقت جو عين آهي، جيڪا مدارڪ عقليہ ۽ شعوريہ ڏانھن پنھنجي صورت ۾ نزول ڪندي آهي ۽ پنھنجي مظھر ۾ ظھور ڪندي آهي. ان کي جنھن چاتو تنھن چاتو جنھن نہ چاتو تنھن نہ چاتو. حق تعاليٰ جي مڙني ازلي ۽ ابدي قائم موجودات: جيئن اعيان ثابتيہ ۽ غير قائم موجودات، جيڪي اھڙي سلسلي ۾ نئين سر نوان آھن، جنھن جي نہ ابتدا آهي ۽ نہ اھو منقطع ٿيندڙ سلسلو آهي، لاءِ قيوميت ان ذات قدسيءُ جو خاص شان آهي، جيڪا واجب الوجود آهي. تون حق تعاليٰ کي اسان طرف ان خاص شان سان قيوميت جي صورت ۾ سڃاڻندين، جنھن کي اسان اعراض لاءِ جوھر نالو رکندا آھيون. ھن قيوميت کان وڌيڪ عالم ۾ ڪابہ قيوميت ڪانهي."[1]

ھن مٿئين سڄي ڳالھ جو مختصر لفظن ۾ مطلب اھو آهي تہ: حسي علم جن ھڪڙين شين کي عرض ۽ ٻين کي جوھر قرار ڏنو آهي، ان ۾ جيڪو جوھر آهي اھو غير حسي جي بنياد تي خود عرض نظر ٿو اچي. غير حسي علم جي روشنيءُ ۾ ڪائنات جا مڙئي موجودات عرض آھن، انھن جو جوھر، جنھن سان ڪائنات جا مڙئي موجودات قائم آھن، سو حق تعاليٰ جو عين آهي. ٻين لفظن ۾ ڪائنات حق تعاليٰ جي عين سان ائين قائم آهي، جيئن عرض پنھنجي جوھر سان قائم ھوندو آهي. ھن تعبير سان عين حق تعاليٰ ۽ ڪائنات وچ ۾ جوھر ۽ عرض جو فرق ثابت ٿي وڃي ٿو. جنھن سان حق تعاليٰ جو منزہ ھئڻ بہ ثابت ٿي ٿو وڃي تہ عينيت بہ ثابت ٿي ٿي وڃي. ان کي وڌيڪ واضح ڪرڻ لاءِ ۽ ان فرق کي ڏيکارڻ لاءِ مخدوم موصوف فرمائي ٿو:

"جنھن چيو حق شين جو عين آهي، سو سچو آهي؛ پر جنھن چيو تہ شيون حق تعاليٰ جو عين آھن، سو زنديق آهي، ان کي توبہ ڪرڻ گھرجي. جيڪڏھن توبہ ڪري تہ ٺيڪ نہ تہ ان کي قتل ڪيو ويندو."

انھيءُ طرح مخدوم ٺٽوي شيخ اڪبر جي عينيت جي تصور ۾ بہ وجود حق تعاليٰ جي تنزہ ۽ تقدس کي کولي ظاھر ڪيو آهي ۽ ان کي وحدت الوجود جي قابل قبول شڪل ڏني آهي.

مخدوم محمد معين پنھنجي ذڪر ڪيل تعبير لاءِ فلسفي جا مقدمات ۽ دلائل قائم ڪري ان تي تحقيقي بحث ڪيو آهي ۽ ان باري ۾ پيدا ٿيندڙ اشڪالن ۽ اعتراضن جو بہ حل ڏنو آهي. موصوف ان

نمو حس عرض نہ آهي تہ ڇا آهي. جسم ڇا آهي؟ جوھر قابل ابعاد ثلاثہ يعني ڊيگھہ ويڪر ۽ گھرائي اھو سب ڇا آهي؟ عرض ئي عرض آهي ھڪ بالذات شيءِ مستقل بالذات ڪير آهي حق آهي حق الله باقي ٻيو ٿيو خير. ھي سب اعراض جيڪي تعريفات ۾ واقع آھن ذات حقہ سان ئي قائم آھن ھي ذات بالذات جوھر اصلي ئي پنھنجي حقيقت جي لحاظ سان قائم بالذات آهي اھو ئي پنھنجي صفات جي لحاظ کان عرض آهي انھن مڙني غير قائم بالذات اشياءَ ۾ ضرور ھڪ ذات قائم بالذات آهي" فصوص الحڪم" فص حڪمت قلبيہ ڪلمہ شعيبيہ جي بيان ۾، صفحہ: 214 اردو ترجمو: مولانا عبدالقدير صديقي نذير سنز پبليشرز لاھور 1992ع

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم:" بوادر الجود في تحرير وحلة الوجود" صفحہ:123 (قلمي) مفيد عام لائبريري سيوھڻ

Scanned with CamScanner

باري ۾ مجدد الف ثانيءَ جي راءِ هن طرح نقل ڪئي آهي:

"اسان وٽ جن کي جوهر سڏيو ٿو وڃي، سي بصيرت وارن وٽ عرض آهن. معرفت جي حقيقت ۾ اهي سڀ عرض هڪ "عين" سان قائم آهن. ان راءِ ۾ شيخ اڪبر قدسنا بسره اڪيلا ناهن بلڪ پنهنجي زماني جي قطب مجدد رضي الله تعاليٰ عنه به ان جي پنهنجي هڪ مڪتوب ۾ تشريح ڪئي آهي فرمايو اٿن: عرض ٻه قسم آهن. هڪ قسم انهن جو آهي جن جي مقومات سان انهن جي قيام جو اسان ادراڪ رکون ٿا. ٻيو قسم انهن جو آهي، جن جي مقومات تعاليٰ سان قيام جو اسان ادراڪ نه ٿا رکون، جنهن ڪري اسان ڏسون ٿا ته اهي پنهنجي سر قائم آهن. يعني اهو ادراڪ ان علم جي اعتبار سان آهي، جيڪو اسان کي عالم شهادت جي رتبي ۾ حاصل ٿيو آهي. جڏهن ته مڪاشفي ۽ عيان جو علم اهو ٿو ٻڌائي ته اهي (ٻئي قسم وارا) عرض پنهنجي سر قائم ناهن. بلڪل ائين جيئن، اسان جن کي عرض نالو ڏنو آهي، سي پنهنجي سر قائم ناهن." ان طرح هيءَ اقطاب، شيخ اڪبر قدس سره سان هن ڳالهه ۾ متفق آهن ته "عالم اهڙو عرض آهي، جيڪو عين واحد تعاليٰ و تقدس ۾ مجتمع آهي."[1]

مخدوم محمد معين وڌيڪ لکي ٿو: وجود جي عرض جي تحقيق ۾ شيخ اڪبر قدس سره اساطين فلاسفه مان متقدمين جو مذهب اختيار ڪيو آهي. ته: ان جو وجود محمولي ان جي وجود رابطيءَ جو عين آهي."

---

1 مجدد الف ثاني رحمة الله عليه مڪتوبات دفتر (2) حصو: پهريون، مڪتوب نمبر 45 ۾ لکي ٿو ته: ممڪن سڄي جو سڄو عرض آهي ان کي جوهريت جي بوءِ به نه پهتي آهي. ان جو قيام ذات واجب تعاليٰه و تقدس سان آهي. ارباب معقول جيڪو ممڪن کي جوهر ۽ عرض ڏانهن تقسيم ڪيو آهي، سو ظاهر بينيءَ جي باعث آهي هڪ ممڪن جو ٻئي ممڪن سان جيڪو قيام ثابت آهي، اهو عرض سان قيام جي قسم مان آهي. عرض جي جوهر مان قيام جي قسم مان ناهي بلڪ اهي ٻئي عرض حقيقت ۾ ذات واجب تعاليٰ سان قائم آهن. جوهريت ان ۾ ثابت ناهي جملي ممڪنات کي قائم رکڻ وارو اهو تعاليٰ وتقدس آهي. تنهن ڪري ممڪن جي حقيقت ۾ ڪا به ذات ناهي، جو صفات ان جي ذات سان قائم ٿين. بلڪ ذات صرف واجب جي لاءِ آهي. جو سندس جملي صفات ۽ ساڳي طرح ممڪنات ان سان قائم آهن." مخدوم محمد معين، مجدد الف ثانيءَ جي هن عقيدي کي سامهون رکي ممڪنات جي هن طريقي سان واجب تعاليٰ جي عين هئڻ جي هڪ قابل قبول تعبير ڪئي آهي. پر مجدد الف ثاني پنهنجي مٿين عقيدي منجهان اهو ٻپ محسوس ڪندي پاڻ ئي اهڙي خيال جي ترديد ڪندي لکي ٿو ته ڪوتاه نظر ماڻهو هنن لڪل رازن کي توحيد وجوديءَ سان خلط ملط نه ڪري ڇڏين توحيد وجوديءَ وارا سواءِ هڪ بلند ۽ پاڪيزه ذات جي ٻيو ڪجهه به موجود نه مڃيندا آهن. ۽ ان بلند ذات جي اسماء ۽ صفات کي بي علمي اعتبارات گمان ڪندا آهن ۽ حقائق ممڪنات لاءِ چوندا آهن ته انهن وجود جي بوءِ به نه سنگهي آهي. جڏهن ته هي فقير ان بلند ذات جي صفات کي به وجود زائد سان موجود مڃي ٿو...... ۽ ممڪنات لاءِ به واجب تعاليٰ جي اسماءِ ۽ صفات جي آئيني ۾ وجود ثابت ڪري ٿو صرف ايتري ڳاله آهي. ته ممڪنات کي اعراض کان سواءِ ڪجهه نه ٿو ميان سهني جوان بلند ذات سان خيام يقين سان تسليم ڪريان ٿو" اڳتي سوالن جوابن جي صورت ۾ به ان جي ترديد ٿو ڪري ته ان تحقيق سان ممڪن واجب جو عين معلوم ٿئي ٿو. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته مجدد الف ثاني ممڪن کي عرض مڃڻ باوجود ان جي واجب تعاليٰ جي عينيت جو انڪاري آهي. جڏهن ته مخدوم معين ممڪن کي واجب تعاليٰ جو عرض قرار ڏئي ڪهه ۽ ٻيڙي واري ڏانهن ثابت نسبتن جي مثالن جي بنياد تي اهيو به ثابت ڪري ٿو ته عرض جو پنهنجي طور ڪو وجود ئي ڪونهي ان طرح مخدوم معين واجب تعاليٰ کان سواءِ ٻئي ڪنهن لاءِ به وجود ثابت ڪرڻ جي نفيءَ کي به ثابت ڪري ٿو پر عرض جي شڪل ڏئي ان کي هڪ اعتبار کان موجود به ته عين هئڻ سان گڏ غير به ثابت ڪري ٿو

Scanned with CamScanner

ممڪنات جو وجود پنهنجي نفس ۾ ان طرف ثانوي طور منسوب ڪيو ويو آهي. ۽ عرض ڏانهن مجاز محض جي طريقي تي منسوب ڪيو ويو آهي جيئن تو ٻيڙيءَ ۾ ويٺل ڏانهن ٻيڙيءَ جي حرڪت جي نسبت جي باري ۾ ڄاتو. اسان جڏهن فرض ڪريون ٿا ته هڪ ماڻهو ڪنهن ويٺل کي ڏسي رهيو آهي، پر اهو ٻيڙي ڪونه ٿو ڏسي، ته اهو لازمي طور حرڪت جي حقيقي طور ويٺل ڏانهن نسبت ڪندو. جو اهو ڏسي رهيو آهي ته اهو هلي رهيو آهي. سفر ڪٽي رهيو آهي (ان صورت ۾ ڏسڻ وارو) انهن سڀني ڳالهين ۾ ويٺل کي ئي مستقل طور اهو سڀ ڪندڙ ڄاڻيندو ۽ ڄاڻيندو ته اهو ڪنهن محرڪ جو محتاج ڪونهي. هن سان گڏ ته جيڪو ٻيڙي ۽ ان جي حرڪت ڏسي ٿو ان وٽ ان سان ان جو يقيني هئڻ ڪليل ۽ ظاهر آهي ۽ اها ٻيڙيءَ واري حرڪت بعينه اهائي حرڪت آهي جيڪا ويٺل ۾ پڻ موجود آهي. جڏهن ته اصل ۾ اها ان جي حرڪت ڪانهي، ان ڏانهن ان جي نسبت مجاز محض آهي. ۽ مجازي نسبتون لهو ۽ لعب آهن. ۽ ڄاڻڻ ته دنيا جو جهان جهالت جي مضبوط ٿيڻ جي جڳهه آهي ڄاڻڻ ته اها مجازي آهي، ان کي حقيقت گمان ڪيو ٿو وڃي، ان ڪري الله تعاليٰ جو قول "انماالحيوة الدنيا لعب ولهو" (دنيا جي حياتي صرف راند روند آهي) ۾ ان کي لهو ۽ لعب سان موصوف ڪيو ويو آهي. عارف چبستري گلشن راز ۾ جيڪو چيو آهي، سو ڪيڏو نه چڱو آهي ته:

بما افعال رانسبت مجازيست
نسب خود درحقيقت لهو و بازيست

اهڙيءَ طرح جنهن متقدمين جي راء ۾ اعتقاد رکيو آهي، سي ڪپه جي وجود کي ثانوي طور عرض ڏسندا ۽ اڇاڻ کي عرض ڏسندا. جڏهن ته عرض جو وجود بعينه ڪپه جو وجود آهي. اڇاڻ جو اصل ۾ ڪوبه وجود ڪونهي. اهو صرف رنگ آهي. خارج ۾ ان جو ڪپه کان سواءِ ڪوبه وجود ڪونهي. اهو ثابت ٿيڻ کان پوءِ توتي ظاهر ٿيو ته: ان چوڻ واري جي چوڻ جي معنيٰ، جنهن چيو ته: ٻيڙيءَ ۾ ويٺل جي حرڪت ٻيڙيءَ جي حرڪت جو عين آهي." يا هيءَ آهي ته: ويٺل کي به حرڪت آهي، ٻيڙيءَ کي به حرڪت آهي. پهرين ٻئي سان هڪ ٿي وئي آهي." يا هيءَ ته: ٻي جيئن حقيقتاً ٻيڙيءَ سان قائم ٿي آهي، تيئن حقيقتاً ويٺل سان به قائم ٿي آهي." جنهن چيو ته: اڇاڻ جو وجود ڪپه جي وجود جو عين آهي." ان جي معنيٰ هيءَ آهي ته اڇاڻ کي به وجود آهي، ڪپه کي به وجود آهي ۽ پهريون ٻئي سان هڪ ٿي ويو آهي. يا هيءَ آهي، ته ٻيون جيئن حقيقت ۾ ڪپه سان قائم ٿيو آهي تيئن حقيقت ۾ اڇاڻ سان قائم ٿيو آهي. ته پوءِ جڏنهن اسان قضيه کي موجبه ونئنداسين ته لازمي طور مفروض جي خلاف لازم ايندو. جڏنهن ته هن باوجود ته ٻين شين جو هڪ ٿي وڃڻ باطل آهي، اها اتحاد جي معنيٰ آهي، ۽ هن باوجود ته حقيقت ۾ جيڪي به شيون آهن، تن سان شخصيت واحده جي طور هڪ معنيٰ جو قيام باطل آهي، ٻئي معنائون، ٻنهي جي صحيح نرض ڪرڻ جي بنياد تي، ويٺل جي حرڪت سان موصوف ڪرڻ ۽ اڇاڻ جي وجود سان موصوف ڪرڻ تي اعتماد رکن ٿيون ۽ اتحاد ۽ قيام لامحاله ان جو فرع آهي.

جڏهن تو ڄاتو ته حرڪت جي ويٺل ڏانهن نسبت ۽ وجود جي اڇاڻ ڏانهن نسبت مجاز محض آهي، حقيقت ۾ ويٺل کي ڪابه حرڪت ڪانهي ۽ نه ئي اڇاڻ جو ڪو وجود ڪپه جي وجود جو عين آهي، جو مطلب آهي ويٺل کان حرڪت جو سلب ڪرڻ ۽ اڇاڻ جي وجود جو سلب ڪرڻ. ۽ پهريون ٻيڙيءَ لاءِ

ثابت ڪرڻ ۽ ٻيو ڪجهه لاءِ ثابت ڪرڻ.

جڏهن اهو سمجهيو تہ هاڻي شيخ اڪبر جي هن قول جي معنيٰ سمجهه جيڪو چيو اٿس تہ: سبحان من اظهر الاشياء وهو عينها" (پاڪ آهي اها ذات، جنهن شين کي ظاهر ڪيو ۽ پاڻ سندن عين آهي. ۽ الله سبحانہ چاڪاڻ تہ شين لاءِ قيوم (قائم ڪندڙ) آهي ۽ شيون سڀ عرض محض آهن. ان ڪري پاڻ شين جو عين آهي. چاڪاڻ تہ شين جو عين جيئن گذريو ثبوت آهي، جيڪو ماهيتن جي ذات آهي. ۽ اهو ثبوت واجب الوجود قيوم جو عين آهي.

هيءُ حڪم سلبي آهي. ان جي معنيٰ آهي تہ ممڪنات جو ڪوبہ وجود ڪونهي. اهي عرض آهن. قيوم جي عين ۾ جمع ٿيل آهن. وجود صرف قيوم واجب الوجود تعاليٰ جو آهي. اهو ئي واجب حق تعاليٰ جي وجود جي شين جي عين هئڻ وارو قول آهي. جيڪو امام عربي طائي جو قول آهي، جنهن تي سخت تنقيد ڪئي وئي آهي. ايستائين جو بعض [1] عارفن بہ ان تي تنقيد ڪئي آهي. پر ان تي اسان جو هيءُ ڀرپور بحث واضح ٿو ڪري تہ ابن عربيءَ جو اهو قول ممڪنات جي ماڳهين نفي ٿو ڪري ۽ واجب حق تعاليٰ جي وجود کي ثابت ٿو ڪري. ان طرح اهو قول صرف تنزيه آهي، ان ۾ تشبيه جو ڪوبہ شبهو ڪونهي.

مخدوم موصوف جي هن تحقيق جي نتيجي ۾ عينيت جي ڪفر واري صورت کان بچاءُ ٿي ٿو وڃي. مخدوم ٺٽوي ان بابت هن طرح ٿو فرمائي: هن تحقيق جي بنياد تي هن چوڻ جي ڪابہ ضرورت ڪانهي تہ واجب جو وجود ممڪن جي وجود جي مقابل آهي، تنهن ڪري ٻنهي جي هڪ ٻئي جي عين هئڻ جو حڪم ڪفر آهي. عينيت صرف اهڙي وجود جي لاءِ آهي جيڪو امڪان ۽ وجود جي تعين کان بنا ماخوذ آهي. اهو وجود واجب ۽ ممڪن جو عين آهي ۽ بعض عارفن جي هن قول تي ڪوبہ اعتراض ڪونهي تہ واجب جو وجود، ممڪن جي وجود جو عين آهي. ان ڪري اهو وجود ۽ عدم وچ ۾ مقابل ناهي ۽ هن سلبي حڪم ۾ بہ ڪو ڪٽڪو ڪونهي تہ واجب جو وجود ممڪن جي وجود جو عين آهي جيئن هن چوڻ ۾ ڪا خرابي ڪانهي تہ ڪجهه جو وجود اڇاڻ جي وجود جو عين آهي.

ها اهو چوڻ باطل آهي تہ شين مان ڪنهن شئي تي اهو حڪم لڳائجي تہ ان جو وجود واجب الوجود جو عين آهي. جيئن اهو چوڻ غلط آهي تہ اڇاڻ جو وجود ڪجهه جي وجود جو عين آهي چاڪاڻ تہ شين جو في نفسہ ڪو وجود ئي ڪونهي تہ پوءِ انهن جي واجب الوجود جي عين هئڻ جو حڪم ڪيئن لڳائبو. جيئن اڇاڻ جو في نفسہ ڪو وجود ڪونهي. تنهن ڪري ان جي ڪجهه جي وجود جي عين هئڻ جو حڪم صحيح نہ ٿيندو.

عينيت بابت مخدوم ٺٽوي جي هن تعبير جي نتيجي ۾ عينيت جي عقيدي جي هڪ قابل قبول صورت نڪري آئي آهي. جنهن ڪري مخدوم لکي ٿو تہ: جنهن کي فهم مستقيم جو رزق حاصل آهي، سو بنا ڪنهن شڪ شبهي جي، اسان جي آندل فلسفہ عاليہ جي مقدمات جي بنياد تي، مسئلي عينيت جي باري ۾ اوهام سافلہ طرفان ان تي گهڙيل ڳالهين کان ان جي پاڪ ۽ آجو هئڻ تي ايمان آڻي ويندو." [1]

---

1 "بعض عارفن، مان مجدد الف ثاني ڏانهن اشارو آهي، جنهن ابن عربيءَ جي انهيءَ راءِ جو سخت رد ڪيو.

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "بوادر الجود في تحرير وحدة الوجود" صفحہ: 125_126 (ملخص)

Scanned with CamScanner

تصوف ۽ طريقت شريعت سان متضاد ناهي:

اڪثر اهل تصوف لاءِ اهو مشهور ڪيو ويو آهي تہ انهن وٽ شريعت ۽ اهل شريعت جي پابنديءَ کان آزادي تصوف جو لازمي حصو آهي. ان پسمنظر ۾ مخدوم محمد معين شاه عبد اللطيف جي خط جي جواب ۾ رسالہ اويسيہ لکيو آهي: عالمن جي پيروي شريعت محمدي جي پيروي آهي ۽ اها فقر ۽ سلوڪ جو لازمي شرط آهي. فقر، سلوڪ ۽ شريعت ۾ ڪوبہ تضاد ڪونهي. صوفين مان هڪ بزرگ جو قول آهي تہ: هر حقيقت، جنهن کي شريعت رد ٿي ڪري، سا زنديقيت آهي. شريعت جي باري ۾ صوفي سڳورن جيڪي تاڪيد ڪيا آهن. سي ڳڻيا ناهن. شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جا ان سلسلي جا فرمان غور ڪرڻ لائق آهي. شيخ محي الدين ابن عربي تہ توحيد جي غلبي ۽ سرمستيءَ باوجود فتوحات مڪيہ ۾ ڏسو تہ شريعت تي استقامت جون ڪهڙي قسم جون هدايتون ڪيون آهن. حضرت بايزيد بسطامي هڪ عابد ۽ زاهد شخص جي زيارت کان بنا ان ڪري موٽي آيو تہ ان قبلي ڏانهن منهن ڪري ٿڪيو. شيخ شبلي سڪرات مهل بہ خادم کي وضو ڪرائڻ جو اشارو ڏنو. خادم وضو ڪرائيندي ڏاڙهيءَ جو خلال نہ ڪيو تہ ان حالت ۾ بہ ان جو هٿ وٺي ڏاڙهي ۾ داخل ڪري چڱيائون تہ اها خلال ڪرائي. ڪامل اولياءَ سڪرات جي وقت بہ شريعت جا آداب ترڪ نہ ڪندا آهن.(1)

اهل قبور کان فيض حاصل ڪرڻ:

قبرن وارن کان فيض حاصل ڪرڻ ۽ انهن کان (روحاني طور) مدد وٺڻ شرعي ۽ عقلي طور جائز آهي. صوفي سڳورن جي جماعت وٽ هيءُ مسئلو مشهور آهي. ۽ تمام اهم مسئلن مان هڪ آهي." مخدوم موصوف هن ڳالهہ تي وڏيڪ بحث ڪرڻ کان پهريائين موت جي حقيقت تي بحث ڪيو آهي. ان بابت امام غزاليءَ جو قول ذڪر ڪرڻ کان پوءِ فرمائي ٿو: موت هن ڳالهہ جو نالو آهي تہ عضوا ايستائين روح جي اطاعت نہ ڪن جيستائين روح جسم ۾ پيهر واپس نہ اچي. اهو (مرڻ وارو) شين کي سڃاڻي نہ ٿو. ياغم، ڏک، لذت ۽ سرور جي ڪيفيت سان دو چار نہ ٿو ٿئي. ڪجهہ ماڻهن جو روح قبر ۾ ٿي جسم ڏانهن موٽي ايندو اهي. اهڙا ماڻهو علم ۽ ادارڪ بہ رکندا آهن. انهن کي اهي سڀ تصرفات بہ حاصل ٿي ويندا آهن. جن جو بدن سان تعلق هوندو آهي، ۽ اهي انهن ئي جسماني ڪنن ۽ اکين سان ڏسي ۽ ٻڌي سگهندا آهن. ڪجهہ ماڻهن کي جيتوڻيڪ قبر ۾ علم ۽ ادارڪ، خوشيءَ ۽ سڪون جي ڪيفيت تہ حاصل ٿيندي آهي، ليڪن روح جسم ۾ بعثت جي وقت موٽندو آهي. اهڙن ماڻهن کي اهي تصرفات حاصل نہ ٿيندا آهن. جن جو تعلق بدن سان هوندو آهي. ۽ اهي هن اک ۽ ڪن سان ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جي قوت نہ رکندا اهن. سڀ مٿل شين جي علم جي ادارڪ، خوشيءَ ۽ سُک، لذت ۽ غم، حسرت ۽ مايوسي وغيره جهڙين ڪيفيتن جي ڄاڻ ۾ شريڪ آهن. پر جيڪي تصرفات بدن سان تعلق رکن ٿا، سي ڪجهہ ماڻهن سا مخصوص آهن.(2)

1 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "رسالہ اويسيہ" صفحہ: 16، قلمي نيشنل ميوزم ڪراچي

2 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم "رسالہ اويسيہ" قلمي، صفحہ: 3، نيشنل ميوزم ڪراچي

Scanned with CamScanner

هن سلسلي ۾ مخدوم محمد معين وڏيڪ بحث ڪندي مختلف استدلالن جي روشنيءَ ۾ هيٺيان نتيجا ڪڍيا آهن:

ميت جي حالت، عرفان ۽ عدم عرفان ۾ دنيا وانگر آهي. جو اهو دنيا ۾ هر ڪنهن جي سلام جو جواب ڏيندو آهي، ان کي سڃاڻي يا نه سڃاڻي.

انباء کان سواءِ ڪن ٻين مئلن کي به جسماني لحاظ کان باقي رکيو ويندو آهي. عالم برزخ ۾ بدن ۽ جسم زنده آهن: روح انهن ۾ موٽي ايندو آهي ۽ موجود رهندو آهي. ان ۾ دنياوي زندگيءَ وانگر ڳالهائڻ، ٻڌڻ ۽ ان جهڙيون ٻيون ڪوڙ ساريون صفتون لڏيون وينديون آهن. ها البت بشري صفتن ۾ کائڻ ۽ پيئڻ جي صفتن کان خالي هوندا آهن. ميت ۾ ڳالهائڻ ۽ ٻڌڻ وغيره جي صفتن جي باقي رهڻ ۾ اختلاف آهي، پر صفت علم تي اتفاق کان انڪار نه ٿا ڪن. اهي مڙئي تصرفات، جيڪي زندگيءَ ۾ حاصل آهن، سي موت کان پوءِ به ميت کي حاصل رهندا، ته پوءِ اهل ڪمال مُردن کان هدايت ڇو نه ٿا حاصل ڪري سگهن ۽ ڇو فيض حاصل نه ٿا ڪري سگهن.

اويسي سلسلو:

اويسي سلسلي مان اها مراد آهي، ته صوفيانه تربيت، تعليم ۽ تزڪيو ڪنهن زنده وليءَ کان حاصل ڪرڻ جي بجاءِ مري ويل کان حاصل ڪيو وڃي. مخدوم محمد معين ان جي تعريف ۾ فرمائن ٿا: اويسي اهڙي شخص کي چوندا آهن، جنهن جي تربيت ۽ تڪميل ۾ روحاني بزرگن جو وڏو دخل آهي" اها ڳالهه پيير ظاهر جي منافي به ناهي. حضرت احرار قدس سره پيير ظاهر رکڻ جي باوجود، چاڪاڻ ته خواجه نقشبندي قدس سره جي روحانيت کان فيض ۽ امداد ورتي هئي، ان ڪري پاڻ کي اويسي چوندا هئا. اهڙيءَ طرح خواجه تقشبند باوجود پيير ظاهر جي چاڪاڻ ته حضرت خواجه عبدالخالق غجدواني جي روحانيت کان امداد(1) ۽ فيض ورتو هو ان ڪري اويسي هئا. اهو به ڪافي آهي ته پيير ظاهر ماڳهين نه هجي، صرف روحانيت کان مدد جي ذريعي ڪمال جي مرتبي کي پهچي وڃجي. حضرت نقشبندي قدس سره جي شجري ۾ چند شخص رحمهم الله اويسي آهن.

سنڌ جي اوليائن مان به ڪي اويسي هئا. صاحب ڪمال، متاخر ولين جي پيشوا، محققن جي طبقي جي سردار علماءِ حق جي سربراه عارفن جي شهباز بلند پرواز غيب کي امڪان جي حد تائين ڄاڻڻ واري، الاهي تجلين جي سرچشمي، انهن خصوصيت کان علاوه سيد خيرالبشر جي فرزند، ٻارهن امامن جي اکين جي نور ارشاد جي صاحب حضرت ميران سيد عبدالڪريم بن لـﻟـہ (الله تعالي، انهن جي پيالن مان هڪ ڍڪ اسان کي به نصيب فرمائي، جنهن کان پوءِ وري ڪڏنهن به اُڃارا نه ٿيون) جي ڪنهن ڪامل صاحب پنهنجي بزرگ جي پٽ کان نقل ڪن ٿا ته حقيقت ۾ اهي اويسي هئا." آءٌ چوان ٿو ته اهل بيت نبوي ﷺ جا مڙئي سالڪ اويسي هئڻ گهرجن ۽ ظاهر پيير انهن جو صرف بهانو هوندو آهي.[2]

---

1 هتي "امداد" مان مراد روحاني طور صوفيانه تزڪيو ۽ ترتيب حاصل ڪرڻ آهي: اڄ جي جاهلن وانگر مرادون گهرڻ مراد ناهي.

2 ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: رسالہ اويسيہ" قلمي، صفحه: 15. نيشنل ميوزم ڪراچي.

Scanned with CamScanner

تصنيفات

مخدوم محمد معين کي الله تعاليٰ علم جي جيڪا دولت عطا ڪئي هئي، سا سندس دور ۾ تمام گهٽ ماڻهن کي نصيب ٿي. پنهنجي وقت ۾ علم جي لحاظ کان بينظير هو. سندس باري ۾ قانع خوب چيو آهي تہ:

آنکـــــ آمد راست بر بالش تشريف علوم
ثانيش کس نيست در معقول الا بو علي([1])

جيئن مخدوم موصوف جي درس ۽ تدريس مان ڪيترائي مفتي مدرس ۽ مدرسن جا مالڪ ٿيا، تيئن مخدوم موصوف تصنيف ۽ تاليف م بہ حد درجي جي محنت ۽ جانفشانيءَ کان ڪم ورتو. قانع جي لفظن ۾ تہ: مڙني علمن ۾ سندس تصنيفون يادگار آهن. حديث، فقہ، اصول فقہ، فلسفي، منطق، علم ڪلام، تصوف ۽ اهل بيت جي فضائل تي سندس تصنيفون اسلامي دنيا ۾ مشهور آهن. مخدوم ابراهيم ٺٽوي القسطاس المستقيم ۾ لکيو آهي تہ: سڄي عمر موصوف علم فلسفي، نجوم ۽ موسيقيءَ جا ڪتاب مطالعو ڪيا. انهن علمن ۾ ۽ ريميا، ڪيميا ۽ هيميا وغيره علمن ۾ تيرصنيفون تخليق ڪيائين." ([2]) گهٽي کان گهٽين تصنيفات جو مالڪ هو. بدقسمتيءَ سان سندس سڀ تصنيفون دستياب نہ ٿي سگهيون آهن. سندس جيڪي تصنيفات معلوم ٿي سگهيون آهن، انهن کي اسان هيٺين ٽن قسمن ۾ ورهائي سگهون ٿا:

1. دستياب ٿيل تصنيفون.
2. تصنيفون، جن جو حوالو مختلف تصنيفن ۾ مليو آهي.
3. اهي تصنيفون، جن جا مختلف قلمي ورقن يا نسخن تان صرف نالا ملي سگهيا آهن. هنن ٽن قسمن کي هيٺ :سان الڳ الڳ بيان ڪنداسين. دستياب تصنيفات جي عنوان هيٺ تصنيفات جو مڪمل تعارف ڏنو ويندو. جن تصنيفن جو حوالو ملي ٿو تن جو تعارف حوالي جي روشنيءَ ۾ جيترو ممڪن ٿي سگهندو اهو پيش ڪبو. ٽئين قسم جي تصنيفن جي صرف فهرست پيش ڪئي ويندي.

سرد الاسانيد

هيءَ ٽن صفحن تي مشتمل رسالو آهي، جنهن ۾ مخدوم موصوف پنهنجو حديث ۽ ٻين علمن جي اسناد جو سلسلو تحرير ڪيو آهي. رسالو خط نستعليق ۾ حڪيم محمد مراد جي مجموعہ رسائل ۾ شامل

---

[1] قانع، مير علي شير، ٺٽوي: "مقالات الشعراء" صفحہ: 121

[2] مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي، القسطاس المستقيم (قلمي) صہ 41

آهي. خط نهايت سهڻو ۽ صاف آهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت نسخي ۾ ڄاڻايل ڪانهي.

متن جي شروعات:

فقير ڪتب ستہ احاديث وغيره از جوامع و مسانيد و معاجيم و ڪتب علم ڪلام وڪتب علم اصول و ڪتب علم ادب و ڪتب شريف علم شريف تصوف بسند متصل الي المصنفين....

متن جي پڇاڙي:

ودرين قدر ڪفايت سوال است و اطلاع جميع اسانيد احاديث بدون اطلاع بر فهاريس مشائخ حاصل نہ خواهد شد.

مضمون جو تفصيل:

مخدوم محمد معين هن ۾ پنهنجي پنجن استادن جو ذڪر ڪيو آهي. پهريون شيخ عبدالقادر مفتي مڪ، ٻيو شيخ محمد ابو طاهر بن شيخ ابراهيم ڪردي مدني، ٽيون شيخ فيض الله بن عارف ۽ قطب وقت شيخ آدم ٺٽوي، چوٿون شيخ ذڪي الله سرهندي ۽ پنجون شاه ولي الله دهلوي.

پهرين ٻن استادن کان مخدوم موصوف خط ذريعي اجازت حاصل ڪئي آهي. باقي ٻين ٽن استادن کان پاڻ روبرو اجازت حاصل ڪئي اٿن. شيخ فيض بن مخدو آدم ٺٽويءَ لاءِ موصوف لکيو آهي تہ پاڻ شيخ حسن عجيميءَ کان اجازت رکي ٿو جيڪو حضرت شيخ عبدالقادر مفتي مڪ جي عمده مشائخن مان آهي. شيخ عبد القادر جي سند هيٺ ذڪر ٿي رهي آهي، شيخ فيض الله جو سند جو سلسلو بہ ان ۾ ذڪر ٿي ويندو ان ڪري مخدوم موصوف ان بابت وڌيڪ ذڪر نہ ڪيو آهي.

شاهہ ولي لله جي سند:

فقير محمد ملقب بمعين ابن محمد ملقب بہ امين، ولي الله بن عبد الرحيم کان، جنهن چيو مون حديث مسلسل بالاوليت، ثقہ ثابتہ حاجي محمد افضل کان ٻڌي، جنهن چيو تہ مون اها شيخ عبدالاحد کان ٻڌي . جنهن چيو تہ اها مون پنهنجي پيءُ محمد سعيد کان ٻڌي، جنهن چيو تہ مون پنهنجي پيءُ شيخ احمد سرهنديءَ کان اها ٻڌي.

شاه ولي لله جي ٻي سند:

مون حاجي محمد افضل کان ٻڌو ان چيو مون شيخ عبدالله مڪي بصري کان ٻڌو جنهن جي باقي سند سندس مسند ۾ مذڪور آهي.

شيخ زڪي لله سرهندي جي سند:

آءُ (مخدوم محمد معين) شيخ زڪي الله کان، اهو پنهنجي پيءُ کان ۽ اهو سندس ڏاڏي شيخ عبدالاحد کان، اهو پنهنجي شيخ خازن الرحمت محمد سعيد قدس سره کان، جنهن چيو تہ مون پنهنجي پيءُ شيخ احمد سرهنديءَ قطب وقت مجدد الف ثاني کان. ان کان پوءِ موصوف مجدد الف ثانيءَ جون مٿي سندون پڻ نقل ڪيون آهن.

شيخ عبدالقادر مفتي حرم لله مڪ:

مون (محمد معين) کي شيخ عبدالقادر مفتي حرم الله مڪ ٻڌايو جنهن کي شيخ ابراهيم بن حسن

الڪوراني اجازت ڏني ان عارف بالله صفي الدين احمد بن محمد مدني قشاشي کان شروع جا ڪجهه ٽڪرا ٻڌي سيني جي روايت جي اجازت ورتي، جيڪي ان شمس محمد بن احمد رملي کان ٻڌيون ان شيخ الاسلام قاضي زڪريا انصاريءَ کان، ان حافظ ابوالفضل احمد بن علي ابن حجر عسقلانيءَ کان روايت حديث جي اجازت ورتي مخدوم موصوف ابن حجر جي سند امام بخاريءَ تائين نقل ڪئي آهي ۽ ان کان مٿي سند بخاريءَ جي استاد جي رسول الله صلي الله وصلم جن تائين صحيح بخاريءَ ۾ موجود آهي.

دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب

علم حديث جي موضوع تي تصنيف ٿيل مخدوم محمد معين جو هيءُ ڪتاب عربي ٻولي ۾ آهي. هيءُ ڪتاب مخدوم موصوف جي مڙني ڪتابن مان سيني کان وڌيڪ مفصل ۽ ضخيم تصنيف آهي. مولانا محمد عبدالرشيد نعمانيءَ جي مقدمي ۽ تحقيق سان هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي طرفان 1957ع ۾ ڇپجي منظر تي اچي چڪو آهي. پر هيءُ ان جو ٻيهريون ڇاپو ناهي. سڀ کان پهريائين هيءُ ڪتاب 1284ھ ۾ لاهور ۾ ڇپجي چڪو هو. سنڌي ادبي بورڊ وارو ڇاپو ڊيمي سائيز جي 455 صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ ان لاهور واري ڇاپي جون غلطيون سڌاري ان کي ٿي سامهون رکي ٻيهر ڇاپيو ويو. مولانا نعماني صاحب جي آڏو ڪوبه قلمي نسخو هن ڪتاب جو ڪونه هو. جيئن پاڻ لکيو آهي ته: آءُ هن ڪتاب جي ڪنهن خطي نسخي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيس". ([1])

متن جي شروعات:

لڪ الحمد اللّٰهم علي ان سقت الينا من طمطام يم الڪتاب رزقا طريا. ورزقتنا من ڪوثر السنة مشربا رويا.

متن جي پڇاڙي:

وهذا آخر ما اريد منا في ذڪره في هذالدراسة. ويتمامها تم الڪتاب لحسن توفيق الله تعاليٰ واعانته والحمدلله حمد اڪثيراً طيباً مباركا فيه ومباركاً عليه ڪما يحب ربنا و يرضيٰ. رب اغفر وارحم وانت خيرالراحمين و آخر دعوانا ان الحمدلله رب العالمين.

خطي نسخو:

خدا جي فضل سان هن ڪتاب جو هڪ قلمي نسخو ريسرچ لائبريري انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۾ موجود آهي. خط نسخ ۾ نهايت صاف ۽ سهڻو ڪتابت ڪيل آهي، خاص خاص شيون عبارت ۾ ڳاڙهيءَ مس سان لکي واضح ڪيون ويون آهن. شروعات کان ڪجهه صفحا نسخي منجهان غائب ٿيل آهن. پنو تمام پراڻو هئڻ ڪري ڪمزور ٿيل آهي. ڪي ورق ڦُريل به آهن. جن جي مرمت ڪئي وئي آهي. هن نسخي ۾ ڪتاب جي پندرهن جاين تي مخدوم موصوف جا "منهيات" نقل ڪيل آهن. مصنف جن پنهنجن رسالن جو ڪتاب ۾ ذڪر ڪيو آهي، تن کي به ڪاتب ڪناري تي لکي ڇڏيو آهي. ڪي ڪي خاص ڳالهيون ۽ تفردات، جيڪي مصنف طرفان پيش ڪيا ويا آهن، ڪاتب انهن کي نڪارڻ لاءِ حاشيي

---

[1] نعماني، عبدالرشيد، مولانا: "مقدمه دراسات اللبيب في الاسوةالحسنة بالحبيب" صفحه: 2

Scanned with CamScanner

تي ڳاڙهيءَ مس سان لکي واضح ڪيو آهي هن جو ڪاتب يار محمد ولد حاجي محي الدين آهي. ڪاتب سن ڪتابت جي وضاحت ڪانه ڪئي آهي. البته هن نسخه جي خاص خصوصيت اها به آهي ته هن جي پڇاڙي ڇاپي نسخي کان مختلف طريقي سان نقل ڪيل آهي. ڇاپي نسخي ۾ سن تاليف نقل نه ڪيو ويو آهي. جڏهن ته خطي نسخي ۾ دراسات جو سن تاليف 1122ھ نقل ڪيو ويو آهي. اربع جي رات, ذوالحج جي ٽين تاريخ هئي.

خطي نسخي جي شروعات: علما لاظنا باجتهاد ولاتقليد............

خطي نسخي جي پڇاڙي: ربنا لا تؤاخذنا ان نسينا او اخطئنا ربنا ولا تحمل علينا اصرا كما حملته علي الذين من قبلنا ربنا ولا تحملنا ما لاطاقة لنا به واعف عنا و اغفرلنا وارحمنا انت مولانا فانصرنا علي القوم الكافرين. اللّهم اجعلنا من حزب نبيك اهل بيتك المفلحين آمين يا رب العالمين و صلي الله عليه وعلي آله اجمعين. تمت بالخير.

دراسات اللبيب جي شهرت:

موضوع ۽ مباحث جي حوالي کان دراست مخدوم موصوف جو معرڪةالآراء ڪتاب آهي, جنهن جي شهرت نه صرف سنڌ پر پوري هند کان ويندي عربستان تائين هئي. وڏن عالمن, محققن ۽ مفڪرن جو توجه هن ڪتاب پاڻ ڏانهن ڇڪايو هر هڪ طبقي ۽ مسلڪ جي عالمن هن ڪتاب بابت مختلف رايا ڏنا. هيءُ ڪتاب جڏهن سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو تڏهن ان جي هاڪ ايتري ڪانه هلي جيتري ان جي هاڪ تڏهن هلي جڏهن 1866ھ ۾ هيءُ ڪتاب لاهور مان ڇپيو. ان وقت هن ڪتاب برصغير جي علمي حلقن ۾ هڙڏڪ مچائي ڏنو هندستان جي تمام وڏن ناليوارن محقق عالمن جي وچ ۾ هيءُ ڪتاب بحث جو موضوع بڻيو. جن تمام وڏن عالمن هن ڪتاب بابت ڳالهايو ۽ بحث ۾ حصو ورتو انهن ۾ مولانا عبدالحي لکنوي, شيخ عبدالله التونڪي, نواب صديق حسن خان قنوجي, مولانا نذير حسين دهلوي, محمد شاه صديقي, مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ مولانا عبيدالله سنڌي شامل آهن.

مولانا عبدالحي لکنوي هڪ مسئلي تي بحث دوران عبدالوهاب شعرانيءَ جهڙي سحقق عالم سان گڏ مخدوم معين جي تحقيق تي اعتماد ڪندي لکيو آهي.

"جيئن ان جي عبدالوهاب شعرانيءَ ميزان ۽ ملا معين پنهنجي ڪتاب دراسات اللبيب في الاسوةالحسنة بالحبيب ۾ تحقيق ڪئي آهي."

هڪ هنڌ امام ابن همام تي مخدوم معين جيڪو بحث ڪيو آهي ان جي تحسين هنن لفظن سان ڪئي اٿس: "صاحب دراسات اللبيب سندس بهترين تعاقب ڪيو آهي ۽ مضبوط رد ڪيو آهي. اهو ڏسڻ وٽان آهي."

ان سان گڏ ساڳئي وقت مولانا عبدالحي لکنويءَ "السعي المشكورفي رد المذهب الماثور" ۾ مٿس تنقيد به ڪئي آهي, [1] جيئن اهو محققن جو سهڻو دستور آهي. مولانا عبدالله ٽونڪي نخبة الفكر جي

---

[1] نعماني عبدالرشيد: "مقدمه دراسات" صفحه: 75

Scanned with CamScanner

شرح ۾ کوڙ ڳالهيون دراسات مان نقل ڪيون آهن. ڪٿي ڪٿي انهن تي رد به ڪيو اٿس. نواب صديق حسن خان قنوجي "اتحاف النبلاء" ۾ "دراسات" جي هن طرح ساراهه ڪئي آهي. "اهو پنهنجي موضوع جو بهترين ڪتاب آهي. سندس عبارت ۾ متانت ۽ لفظن ۾ رس آهي. اعليٰ مطالب جي تحقيق ۽ پنهنجي مدعيٰ تي صحيح دليل آڻڻ جي معاملي ۾ بهترين تحقيق آهي. پر سندس اها ڳالهه سڻي ڪانهي ته موصوف ڪتاب ۾ هروڀرو تصوف جي ذوق جو گهڻو اظهار ڪيو آهي. ان باوجود هيءُ ڪتاب مقلدن جي الزام ۽ مخالف جي جواب لاءِ ڪافي ۽ ڀرپور آهي". [1]

لاهور مان هن ڪتاب جي ڇپجڻ ۽ عام ٿيڻ کان پوءِ دهليءَ جي رهواسين سيد نذير حسين دهلويءَ کان "استفسار" ڪيو ۽ فتويٰ پڇي ته "دراسات" جو مصنف هنن هنن خيالن جي حساب سان شيعو آهي. تڪيو ڪري محدث جي لباس ۾ شيعه مذهب جي پرچار ڪئي اٿس. دهليءَ جي هنن رهواسين دراسات منجهان سيد نذير حسين دهلويءَ جي آڏو پنج مسئلا رکي مخدوم معين کي شيعو ثابت ڪيو ۽ سيد نذير کي اهو خوف ڏياريو ته ان ڪتاب سان رافضيت جي پرچار ٿيندي اوهان ان بار ۾ جواب ڏيو". [2]

عبدالرشيد نعماني صاحب جن لکيو آهي ته جيستائين اسان کي معلوم آهي ته سيد نذير حسين دهلوي انهيءَ استفسار جو ڪو به جواب ڪونه ڏنو [3]

دهليءَ جي رهواسين طرفان هن استفسار جو جائزو وٺبو ته معلوم ٿيندو ته هيءُ دهليءَ جا رهاڪو ڪي عام ماڻهو ڪونه هئا. بلڪ يقين جي حد تائين چئي سگهجي ٿو ته اهي دهليءَ جا ڪي جيد حنفي علماء ئي هئا. جن نالو ظاهر ڪرڻ نه گهريو آهي ۽ سيد نذير حسين کان عام رهواسين جي طور استفسار ڪيو آهي. ڇاڪاڻ ته هن استفسار ۾ دراسات ۾ موجود جن پنجن مسئلن کي ظاهر ڪيو ويو آهي، سي ڪو ٿوريءَ گهڻيءَ سمجه وارو عالم به سمجهي ڪونه سگهندو. اهي مسئلا ڪو جيد، مستند ۽ محقق عالم ئي دراسات مان سمجهي ۽ انهن کي اهڙي طريقي سان پيش ڪري سگهي ٿو جيئن ذڪر ڪيل استفسار ۾ اهي پيش ڪيا ويا آهن. ان ڪري اسان چئي سگهون ٿا ته دهليءَ جي تمام وڏي سطح جي علمي حلقن ۾ هن ڪتاب ترٿلو مچايو.

سيءُ کان پهريائين ته هيءُ ڳالهه ذهن ۾ رکجي ته دهليءَ جي پنجابي واپاري محمد ابراهيم جي خرچ تي ۽ سيد نذير حسين دهلويءَ جي حڪم تي هيءُ ڪتاب لاهور مان ڇپيو هو. [4] ان کان پوءِ محمد شاه صديقي، جيڪو شاه ولي الله جي پٽ شاه عبدالعزيز جي شاگرد جو شاگرد هو. تنهن نذير حسين دهلويءَ جي ڪتاب "معيارالحق" جو رد لکيو. ان ۾ لکيو اٿس ته: صاحب "معيار" پنهنجي ڪتاب "معيار" جي تائيد ۾ هڪ ٻيو ڪتاب به ڇپرائي رهيو آهي. مون ڏانهن مولوي مخدوم الموقر تازو لاهور کان هڪ خط لکيو آهي ته صاحب "معيار" مون ڏانهن پنهنجو هڪ شاگرد دراسات ڇپرائڻ لاءِ موڪليو آهي. منهنجو

---

[1] قنوجي، نواب صديق حسن خان: "اتحاف النبلاء" صفحه: 78 مطبع شاهجهان ڀوپال.

[2] نعماني، عبدالرشيد: "مقدمه دراسات" صفحه 84_90 ملخص.

[3] نعماني، عبدالرشيد: "مقدمه دراسات" صفحه:91

[4] نعماني، عبدالرشيد "مقدمه دراسات" صفحه:77

Scanned with CamScanner

گمان آهي ته دراسات جو مصنف شيعو آهي. تون به اهو ڪتاب مطالعو ڪر. ان کان پوءِ پنهنجو پراڻو دوست مولوي امير حسن سهسواني آيو جيڪو عبدالعزيز بن حاجي علي جان جي گهر ۾ ٽڪيل هو. ان جي ملاقات لاءِ آءُ اتي جو پهتس ته صاحب معيار“ به اتي ويٺو هو ۽ سندس آڏو دراسات جا سئو ۾ سئو ڪتاب رکيا هئا. پاڻ ان ڪتاب جي تمام گهڻي تعريف ڪري رهيو هو مولوي امير حسن ۽ عبدالعزيز مون کي دراسات جو رد لکڻ جو مشورو ڏنو. ان تي صاحب معيار چيو: هن ڏڄڻي ماڻهوءَ کي هيءُ ڪتاب نه ڏيو سندس دل ٽٽي پوندي مولوي امير حسن جي چوڻ تي عبدالعزيز مون کي هڪ نسخو ڏنو. ڏيهن ٻن کان پوءِ آءُ صاحب معيار جي مسجد ۾ سندس خدمت ۾ ويس. عصر جو وقت هو. ڏٺم ته دراسات جي تعريف ڪري رهيو هو. مون کيس چيو ته: اوهان جو ڪتاب معيار ان کان وڌيڪ آهي.“ کيس ان جو سبب به ٻڌايم، چيائين:

ستو آهي پر هيءُ ماڻهو يعني دراسات وارو وڏو محقق آهي، ان جي ڪتابن تي تمام گهري نظر آهي.“[1]

هن بيان مان ڏسي سگهجي ٿو ته هندستان جي تمام وڏي پائي جي محققن ۾ ڪيئن هن ڪتاب بحث مباحثي جا معرڪا قائم ڪري ڇڏيا، هن ڪتاب جي تمام وڏي تحقيقي معيار هڪ پاسي حامين جي دل درياء ڪري ڇڏي ته ٻئي پاسي مخالفن کي ڏڪائي ڇڏيائين، محمد شاه صديقيءَ جنهن جو مٿيون بيان گذريو تنهن پوءِ ”معيار الحق“ جي رد ۾ لکيل پنهنجي ڪتاب ”مدارالحق في الرد علي ميار الحق“ ۾ دراسات جو به رد لکيو ۽ ان ۾ کيس شيعو ثابت ڪرڻ لاءِ دراسات مان تمام گهڻن مسئلن کي دليل طور ذڪر ڪيو جن مان چند مسئلا مولانا عبدالرشيد نعمانيءَ دراسات جي مقدمي ۾ ذڪر ڪيا آهن.

مولانا عبدالله سنڌيءَ شاه ولي الله اور ان کي سياسي تحريڪ“ ۾ دراسات جي باري ۾ پنهنجي راءِ هن طرح ڏني: شيخ محمد معين ٺٽوي دراست اللبيب کي شيخ عبدالحق دهلويءَ جي طريقي مٿان شاه ولي الله جي طريقي جي ترجيح جي واسطي تصنيف ڪيو هن ڪتاب جي خاص طور ٻارهين دراسي جو مطالعو ڪرڻ گهرجي. ان ۾ موصوف، امام اعظم جي مٿان تاريخ صغير ۾ امام بخاري جيڪا تنقيد ڪئي آهي، ان جو جواب ڏنو آهي، ڪتاب لاهور ۾ ڇپيو. اهل حديث ان جي ڇپائڻ جي ڪوشش ڪئي“.[2]

4 فيبروري 1946ع تي مولانا ابوالڪلام آزاد ڪراچي آيو جتي مولانا دين محمد وفائي ساڻس ملاقات ڪئي، ڪچهريءَ ۾ ”مشاهير سنڌ“ تي ڪم ڪرڻ جو ذڪر نڪتو. ان تي مولانا آزاد ڪتابن جا حوالا ڏيڻ شروع ڪيا. جڏهن مخدوم محمد معين جو ذڪر نڪتو ته فرمايائون: هو شاه ولي الله جو شاگرد هو. ۽ سندس هڪ ڪتاب ”دراسات اللبيب“ ڇپجي پڌرو به ٿيو آهي.“[3] ظاهر آهي ته دهليءَ جي علمي حلقن ۾ ٿاڪوڙو وجهندڙ ڪتاب دراسات مولانا ابوالڪلام جي مطالعي هيٺ اچڻ کان ڪيئن ٿي رهي سگهيو.

---

[1] حوالو ساڳيو صفحو: 92

[2] سنڌي، عبيدالله مولانا: ”شاه ولي الله اور ان کي سياسي تحريڪ“ صفحو: 138، المحمود اڪيڊمي لاهور.

[3] راشدي حسام الدين: ”مقدمه مشاهير سنڌ“ صفحو: 7. سنڌي ادبي بورڊ 1985، ڇاپو: ٻيو.

Scanned with CamScanner

دراسات جو مضمون:

هيءُ ڪتاب مقدمي ۽ ٻارهن دراسن تي مشتمل آهي، فصل ۽ باب جي بجاءِ مصنف ڪتاب کي دراسات ۾ ورهايو آهي، جيڪي ٻارهن عدد آهن. جن کي موصوف نبي ﷺ جي اسوة حسنہ جا دراسات سڏيو آهي، مقصد نبي ﷺ جي احاديث ۽ سنت تي عمل ڪرڻ جي ترغيب ڏيڻ ۽ ان جي مقابلي ۾ ائمہ فقهاء جي تقليد ترڪ ڪرڻ جي تعليم ڏيڻ آهي. ان ڳالهہ سان اصول حديث ۽ اصول فقهہ جون ڪيتريون ئي ڳالهيون ۽ بحث تعلق رکن ٿا. مخدوم صاحب انهن سڀني جو محققانہ طريقي تي جائزو پيش ڪيو آهي.

دراسات جي ساراهہ ۾ شاعري:

دراسات اللبيب رياض علم خلت عن كل متقصة و وصم
بنزهتها مروحة القلبوب حماها الله عن خطرالخطوب
فلله الجزاء لمن تصدي علي تصنيف ذا السفر العجيب
هدي وشفاء لصب مستهام ومن نار المحبة في لهيب
نشبث بالحديث فذاك حتم اذا ما صح من قول الحبيب
الا يا راغباً فى الدين حقاً تامل فى ""دراسات اللبيب "

طلا محمد پشاوري دراسات جي هنن لفظن سان تعريف ڪئي:

الحمدلله ربي خالق البشر صنعاً من الحماء المسنون ذي كدر
وفيہ اودع من آثار حكمتہ ما لايحيط بہ ذوالعقل والفكر
حمداً كثيراً خطيراً دائماً ابداً حمداً جزيلاً جميلاً غير منحصر
ثم الصلوة علي خير البرية من آياتہ ظهرت في الشمس والقمر
والہ الطيبين الطاهرين هم الكرام عزاً وقدراً اي مقتدر
ازكي صلوة تفوق المسک في ارج وننشط الروح من اضواعها العطر
كما يحب ويرضي ربنا ابداً ما صاحب طير علي غصن من الشجر
ثم الرضي عن جميع الصحب قاطبةً لاسيما عن ابي بكر وعن عمر
عن ابن عفان ذي النورين بعدهما وعن علي محيط العلم والخبر
وبعد بشري لاصحاب السداد بان تمت دراسات اهل العلم والنظر
فهذه نسخة مرغوبة طبعت بل روضة قد حوت من زاهر الزهر
راقت وفاقت بحسن الخط واختتمت وبخترت في العري في اجمل الصور
حكت معانيہ حورات مجالسها علي سرائر من استبرق خضر
خريدة لاتري في الدهر ثانيها ولم نجد مثلها في سالف العصر
كانها الفور في الخضراء حاملةً نوافجاً عبقاً من فورها العطر
مجموعة لقناع الحق كاشفة صحت وعمت مع الاقبال والظفر

Scanned with CamScanner

عذراء شنباع عندالنطق تنظرها ... تفتر عن رد رطب وعن درر
يا لائمي عذلاً لوكنت ناظرها ... لصرت من عزلي للعفو معتذري
كان وجنتها صبح و ظلعتها ... برق تالق في الظلماء بالسحر
تحكي لوامعها في النورعن فلق ... وعن شهاب وعن شمس وعن قمر
راح بلاضر، صفوبلا كا،ر ... برق بلا خطر، نور بلا شرر
تضحي [1] شمائلها شمساً بلاكسف ... تحكي شمائمها عن عنبر الشجر
لو غائص الفكر فيما غاص مجتهداً ... يراه بحراً بلا ضير ولا ضجر
تثبت الحق بالبرهان موضحة ... علي الفوائد ثبوت النقش في الحجر
روائح الرند والند الزكي لها ... تروح الروح من هم ومن فكر
غدا فؤادي بها في الروح مبتهجاً ... كوردة بسمت من نسمة السحر
كانها الشمس لا حت من مطالعها ... بدت لنا في جمال غير مستتر
او غادة برزت في زينة وضيا ... لعاشق دنف في الجد والسهر
تنضر الروح من تقرير مطلبها ... كما تنضر وجه الزرع بالمطر
اطروفة من معانيها مروحة ... للروح والعقل والا سماع والنظر
هي الكنوز التي عزت جواهرها ... محفوظة من حلول الحادث الغير
وكم محاسن مهدي الواصفون لها ... مابين منتظم منها ومنتثر
قالوا ظفرت بما تبغي نقلت لهم ... الشكر لله ربي منجح الوطر
تصنيف حير خبير كامل فطن ... من من فضائله داماء ذي ذخر
محمد بن محمد طاب مرقده ... معين دين الهدي بالمنطق البهر
بحر العلوم امام العصر شمس هدي ... عريف اعصاره التحرير في الحبر
سبيدع العصر حبر الدهر بدر دجي ... في العلم محتكم في الزهد مشتهر
هو الخبير الذي فاق لفصاضل في ... علم وفضل وفي مجد وفي خطر
من ذا يماثله في الفضل مرتبةً ... من ذا يساهمه في العلم والفخر
قد ابرزالحق في هذا فليس هنا ... حق بمنكتم صدق بمستتر
محصوله ان قول المصطفي سند ... بلا امتراء لا هل البدو والحضر
اذا تعارض قولاً قال قائله ... بلا دليل جليل جاء في الخبر
فالاخذ حتم بمضمون الحديث ولا ... يلام آخذه بالضير والضرر
ومن يقدم اقوال الرجال علي ... قول النبي تاه في بيداء ذي مجر
بلي وعزة ربي لا فلاح سوي ... تسليم قول النبي بالسمع والبصر
وكل فضل وانفضال ومكرمة ... لقول سيدنا المبعوث من مضر

---

[1] كذا في الاصل

Scanned with CamScanner

نفسي الفدا من مقول فيه حدثنا   فذاك في مسمعي من اطيب الخبر
ان شئت حب رسول الله فاذن الي   حديثه و دع الجهال في البطر
لله در لاصحاب الحديث لقد   شادوا الاصول بلا خوف ولاخطر
وعرفونا صحاحاً من ذوي سقم   ونسقوا في نظام كل منتشر
وملكونا ملاک الامر واحتملوا   في نصرة الدين من بؤس ومن ضرر
آهل التقي والنقي لولا تاخرهم   لجاء اوصافهم في محكم السور
قوم اذا جودلوا اوزوحموا غلبوا   بالنجح وانصرفوا بالفتح والظفر
قد جاهدوا في قوام الدين واجتهدوا   وفرقوا الفرض المسنون بالخبر
مشيدوا الملة الغرا بهمتهم   ساعون لله لا للجاه والفخر
عليک اخذاً باقوال النبي ابداً   فلا تدعها ولا تترک ولا تذر
فان فيها شفاء للقلوب فلا   يغرک اللدغياً من اولي الضرر
سوي حديث النبي والله ليس لنا   صدر بمنشرح قلب بمصطبر
يا ويح قوم اضاعوا الدين قاطبةً   ولم يخافوا عذاب الهون في السقر
ياويلهم نسخوا الاخبار وابتدعوا   مسائلا نسجوا بالفكر والنظر
لد عمون اشاهوا بدعة وهوي   من عند انفسهم ياعمية البصر
وينحتون رسوماً عمر فتنستها   ومالها في قرون الخير من اثر
ولا يخافون حسباناً اذا بعثوا   ويدع داع الي شيء من النكر
وكم سمعت جسارات لهم سفهاً   ومهجتي من ضرام الوجد في سعر
فما انتهوا من كلام الله قط وان   آياته قد حوت من كل مزدجر
نعوذ بالله من سوء الخصال لهم   هم الشياطين في زي من البشر
لا اقدر المنع في شيء وانكره   وذاک من اضعف الايمان في الخبر
الي المهيمن شكوي الظلم ثم الي   نبينا المصطفي المنعوت في الزبر
هيهات كيف يرومون الفلاح وهم   علي شفا جرف هار من السقر
صم و بكم وعمي في الضلال فهم   لا يعقلون تميز النفع من ضرر
قوم قد اتخذوا الاحبار آلهةً   من دون رب العلي ياسؤة البطر
فقل اعوذ برب الناس من خطر   الوسواس خناسهم بلقي الي البشر
وانما شكوتي زادت لضيعتهم   ديناً قويماً بلا باس ولا حذر
وعدوهم في تفارتب سائرها   تيماً بعيداً بلا ماء ولا شجر
دليلنا من كتاب الله عز وجل   وقول احمد هدي غير ذي دعر
للذكر قد يسر القرآن خالقنا   فهل لآ ياته البيضا بمدكر
ياويح عارض بدع ساء منظره   ان رمت خيراً فكن جداً علي حذر
يا نفس لا تقنطى من كرية وعنا   فكلها قدر الديان بالقدر

فاليسر مقترن عسراً بلا مهل — والصفو ياتي علي الاكدار بالاثر
لا تاتين اموراً ماروي سلف — اذ كل بدع ضلال جاء في الخبر
الحمد لله حمداً لا نفاذ لہ — سبحان ربي منيع القول والقدر
مدبر الامر في الاعصار مرحمة — مكور الدهر بالآصال والبكر
تبارك الله ليس العقل يدركہ — ولا يحاط لہ بالفكر والنظر
ثم الصلوة علي فخر الوري شرفاً — محمد جاء بالآيات والنذر
آياتہ اشرف الآيات باهرة — ودينہ اقوم الاديان في العصر
وكم لہ معجزات جل رتبتها — تفصيلها جاء في الاخبار والسير
يا نفس جودي وعودي بالنقي عجلاً — الام تمرغ في جعرو في قذر
ما استافقت نفسي الوسني وما انبهت — الا وعند حلول الشيب والكبر
خشيت امري لا دائي بمنصرم — ولا خطائي واسرافي بمغتفر
لكن عفوك يا رحمن اوسع من — ذنبي وان كان يردني من الخطر
اغفر بجودك عفواً سيئات "طلا" — وارحم علي فاقتي يارب وانتصر
مان شان عزك ربي ان تجاوز عن — عبد كثير الخطا للعفو مفتقر
اقول فى الختم ما قد قلت متبداءاً — الحمد لله ربى خالق البشر

طلا محمد پشاوريءَ هيٺيان شعر پڻ دراسات جي ساراه ۾ چيا آهن.:

راحت سليمي نقلبي اليوم في قلق — ومهجتي من لهيب الوجد في حرق
علياء في نسب غيداء في طرب — كمياء في شنب كحلاء في حدق
اذا بدت في اناس قال قائلهم — سبحان من خلق الانسان من علق
فبارك الله في حسن اذا طرحت — علي المناكب فؤديها ذوي الحلق
كانها الصبح في نور و فؤدتها — سرادق الليل قد سبطت علي الفلق
البين ارقني والوجد احرقني — والقلب في دهق والعين في ارق
كانني تحت اقدامي لفي جمر — لا استطيع علي حال من القلق
افني الهوي طاقتي حتي لواعجها — لم تبق من مهجتي شيئاً سوي رمق
وكم حجرت عيوني عن مغازلة — فكلما حل بي من آفة الحدق
عوجا نرق دمعةً في حسرة وجويً — ياعين ذات انهال علي نسق
علي انطماس رسوم العلم قاطبةً — ثم اختلافات اهل العصر والفرق
اضحت مراسم علم الدين عافيةً — من وابلات وطيشات ذوي الصعق
فبينما كنت اشكو فاقتي اسفاً — فيما فؤادي من ريب المنون لقي
اذ طابت الاذن من ذكري مكرمة — صحيفة فاقت الازهار في عبق
الف بلا اسف كنز بلا تلف — شمس بلا كسف بدر بلا بهق

Scanned with CamScanner

وغيرها من طروس لا يماثلها ... في ندرة النظم او في جودة النسق
اذا سفرت عن ضياء الصبح طلعتها ... واظهرت عن سنابرق وعن شفق
اوراقها تخطف الابصار بارقةً ... كانما صفحات التبر من ورق
شمس السنا والهدي ي لمعة وضيا ... نور التقي والنقي بالمنظر الطلق
تصنيف حبر خبير بارع فهم ... عريف اقرانه في الخلق والخلق
معين دين الهدي من من براعتہ ... فاق الخلائق في علم وفي ذلق
جزاه ربي خيراً دائماً فلہ ... حسن الثناء الي يوم التناد بقي
وكم جهول تري في الغي جاحده ... ويزدري فضلہ جهلاً من الرهق
اذا لقيت لمن عاداه من سفہ ... فقل اعوذ برب الناس والفلق
يامعرضاً عن احاديث النبي سفهاً ... لتركبن طباق السوء عن طبق
لايسفادل بقول قال معرصها ... شتان بين طلوع الشمس والغسق
ولا دواء لاهل الجهل عند نهي ... اعي المسيح علاج الجاهل الحمق
يا رامقا فيہ سل الله مرحمة ... لطابع ماهر الاصلاح والانق
اذا اطلعت علي وصم ومنقصة ... فكن عفواً بلا لوم ولا حنق
اصلح ولاتک طعنا لكاتبہ ... ان الكرامة في صنح بلارهق
وبعد ان شئت قل لِلہ در طلا ... مؤرخ الطبع والترتيب والنسق
زد واحداً ثم قل تاريخ مختمها ... طبع الدراسات انجتنى من القلق

منتخب مجمع النكات

هيءُ رسالو مخدوم معين جي رسالي مجمع النكات جو منتخب آهي. هن جو سن تاليف معلوم ناهي. اكثر مصنفن چهل حديث جي طريقي تي كوڙ رسالا تاليف كيا آهن. سيني جي آڏو چهل حديث جمع كرڻ جو مقصد هن حديث جي فضيلت جي سعادت حاصل كرڻ رهيو آهي، جنهن ۾ آهي تہ جنهن منهنجي امت لاءِ چاليہ حديثون محفوظ كيون تنهن كي الله قيامت جي ڏينهن فقيهن ۽ عالمن جي زمري ۾ اٿاريندو. مخدوم محمد معين پڻ انهيءَ سعادت جي مد نظر هيءُ رسالو تاليف كيو آهي، پر موصوف پنهنجي انفراديت جي نقطہ نظر كان الڳ طريقہ كار اختيار كيو آهي. جنهن جو هيٺ ذكر اچي ٿو.

متن جي شروعات:

الحمد لِلہ رب العالمين والصلواة والسلام علي خير المرسلين و عليٰ آلہ و اصحابہ اجمعين اما بعد فهذه رسالة منتخبة من الرسالة المسمات بمجمع النكات التي صنفها الشيخ الفاضل محمد معين

متن جي پڇاڙي:

قال الصالح المري ببعض الديار: يا ديار اين ملاكك الاولون واين عمارك الاولون واين عمارك الماضون فهتف بہ هاتف لانقطعت آثارهم شعر:

يا من بدنياه اشتغل: قد عزه طول الامل
اولم يزل في غفلة: حتي دني منه الاجل
الموت ياتي بغتة: والقبر صندوق العمل

اللّهم اختم بالسعادت آجالنا وبالشهادت آمالنا وارنا الحق حقا و ارزقنا اتباعه و ارنا الباطل باطلا و ارزقنا اجتنابه والحمد لِله رب العالمين والصلواة والسلام علي سيد المرسلين وعلي آله واصحابه اجمعين

مضمون جو تفصيل:

مصنف رسالي کي چئن قسمن ۾ ورهايو آهي. پهرئين قسم ۾ چاليه حديثون جمع ڪيون اٿس ۽ حديث جي فضيلت جي سعادت حاصل ڪئي اٿس. ٻئي قسم ۾ به چاليه حديثون ئي جمع ڪيو اٿس، پر اهي جيڪي مختصر ۽ جامع آهن. شروع شروع ۾ مصنف چاليهن حديثن جي جمع ڪرڻ بابت مٿين حديث بيان ڪئي آهي. ۽ ان جي روايت ۾ ابو درداء، ابن مسعود ۽ ابن عمر کان جيڪي مختلف لفظ منقول آهن، اهي نقل ڪيا اٿس.

ٽئين قسم ۾ حضرت علي کرم الله وجهه کان جيڪي سندن مختلف واعظن ۾ جامع ڪلمات منقول آهي، سي نقل ڪيا ويا آهن.

چوٿين قسم ۾ مختلف حڪماء کان منقول چوٽيون ۽ عالمن ۽ فاضلن جي زبانن تي جاري ڪلما منقول آهن.

رسالي جا نسخا:

هن رسالي جا ٻه نسخا دستياب ٿي سگهيا آهن. هڪڙو چوٽياري شريف جو نسخو آهي ۽ ٻيو نسخو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي ريسرچ لائبريريءَ جو آهي.

چوٽيارين وارو نسخو:

هيءُ نسخو خط نسخ ۾ ڪتابت ڪيل آهي. هن جو ڪاتب توڙي سن ڪتابت معلوم ڪونهي. خط نهايت صاف ۽ سهڻو آهي، نسخي ۾ متن جي مٿان ڪافي تعداد ۾ حاشيا پڻ منقول آهن. نسخو اول کان آخر تائين صحيح سالم آهي.

سنڌالاجي جو نسخو:

سنڌالاجيءَ وارو نسخو هڪ وڏي مجموعي ۾ شامل آهي. جنهن ۾ ٻيا به ڪوڙ رسالا شامل آهن. مڙني رسالن ۾ ڪاتب ۽ سن ڪتابت درج ٿيل ڪونهي. البته هڪ رسالي ۾ فارسي نظم جي آخر ۾ ڪاتب الحروف ميان عبدالغفور ۽ سن ڪتابت 1265هه لکيل آهي. نسخو خط نسخ ۾ تحرير ٿيل آهي. "فصل" "الحديث" "نڪات" وغيره جا نشان ڳاڙهيءَ مس سان ڏنل آهن. نسخي کي اڌوهيءَ ڪجهه هنڌن تان کائي ڇڏيو آهي، جنهن ڪري ڪجهه متن جا لفظ به کاڄي ويا آهن.

Scanned with CamScanner

غايت الايضاح في المحاكمة بين النووي و ابن الصلاح

هي مختصر رسالو "اصول حديث" جي موضوع تي مخدوم محمد معين جو تصنيف ڪيل آهي. ڊيمي سائز جي 12 صفحن تي مشتمل هيءُ پنهنجي موضوع جو منفرد رسالو آهي. هن جو خطي نسخو قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ۾ محفوظ آهي. تاليف جو توڙي ڪتابت جو سال معلوم نه ٿي سگهيو آهي.

رسالي جي شروعات:

"حامدا و مصليا و مسلما اما بعد فقد قال الامام النووي في التقريب والشيخ جلال الدين السيوطي في شرحه المسمئ بالتدريب: واذا قالوا صحيح" .....

رسالي جي پڇاڙي:

وهذا مما لا اختلاف فيه ولاريبة لاحد من العلماء فما اعظم افتضاح من يظن من اهل زماننا ان الانتقاد في حديثهما يوجب الوقفة في العمل فانه مفصح عن عدم رجوعه الي صواب هذ الفن الشريف ووقوفه علي الرسوم المخيلة والله يعصمنا و اياهم عن كل ما لايرضيٰ به ولما ختمت بحمدالله سبحانه هذه الوريقة سميتها بـ"غاية الايضاح في المحاكمة بين النووي وابن الصلاح"

رسالي جي ڪتابت صاف آهي، پر ڪٿي ڪي غلطيون به رهجي ويون اٿس.

مضمون جو تفصيل:

رسالي جو اصل مقصد ۽ مدعي اها آهي ته بخاري ۽ مسلم جون حديثون قطعي الصحت آهن. ڇاڪاڻ ته امت جو انهن جي صحت تي اجماع آهي، جيئن رسالي جي نالي مان معلوم ٿئي ٿو. ته نووي ۽ ابن الصلاح جو هن موضوع تي پاڻ ۾ اختلاف آهي. مخدوم محمد معين رحمة الله عليه هن رسالي ۾ ٻنهي جي موقف جي ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي، انهن جو تقابلي مطالعو ڪيو آهي. ۽ ان پوءِ ٻنهي وچ ۾ فيصلو ڪيو آهي.

مخدوم صاحب سڀ کان پهريائين ٻنهي جو موقف پيش ڪيو آهي، لکي ٿو.

امام نووي "التقريب" ۽ شيخ جلال الدين سيوطي سندس شرح "التدريب" ۾ چيو آهي ته جڏهن صحيح" متفق عليه چيو وڃي ته ان مان شيخين جو اتفاق مراد هوندو آهي. امت جو اتفاق نه.

ابن صلاح جو موقف هن طرح بيان ڪيو اٿس.

شيخ ابن الصلاح ذڪر ڪيو آهي ته "جيڪا شيخين يا ٻنهي مان ڪو هڪ روايت ڪري، اها "قطعي الصحت" آهي ان مان صحيح علم حاصل ٿيندو. برخلاف انهن جي جيڪي هن دليل جي بنياد تي ان جي نفي ٿا ڪن ته روايت ظن جو فائدو ٿي ڏئي. امت جي قبوليت جو جيستائين تعلق آهي ته امت تي ظن مٿان عمل ڪرڻ واجب آهي. جڏهن ته ظن ڪڏهن غلط به ٿي پوندو آهي، پر جيئن پهرين اسان چيو ائين صحيح آهي ڇاڪاڻ ته جيڪو معصوم ۽ غلطيءَ کان پاڪ هجي، ان جو ظن غلط نه ٿيندو ۽ امت اجماع ۾ خطا کان پاڪ ۽ معصوم آهي.

مخدوم موصوف نووي جي تائيد ۾ ابن عبدالسلام جو قول نقل ڪيو آهي ۽ ابن الصلاح جي تائيد ۾ بلقينيءَ جو هيءُ قول نقل ڪيو اٿس ته "نوويءَ ابن عبدالسلام ۽ انهن جي پروڪارن جيڪو چيو آهي. سو

Scanned with CamScanner

غلط آهي. پوئين دور جي ڪجهه حافظن به ابن الصلاح جي موافق نقل ڪيو آهي، جيئن ابو اسحاق، ابوحامد اسفرائيني، قاضي ابوالطيب، شيخ ابواسحاق شيرازي هي؛ سڀ شافعين مان آهن. سرخسي حنفين مان، قاضي عبدالوهاب مالڪين مان، ۽ ابو يعلي، ابوالخطاب ۽ ابن زاغوني حنبلين مان. ابن فورڪ ۽ اڪثر اشعري اهل ڪلام مان، اهل حديث خاص طور ۽ سلف عام طور ۽ ابن طاهر المقدسي تصوف جي جماعت مان. شيخ الاسلام چيو آهي ته نووي جيڪو چيو آهي سو اڪثريت طرفان تسليم ٿيل آهي. پر محققن طرفان نه. جڏهن ته ابن الصلاح سان محقق متفق آهن. شرح نخبة ۾ آهي ته خبر قرينن ۽ شاهدين سان گڏ هجي ته علم جو فائدو ڏيندي آهي، پر ان ۾ ڪن جو اختلاف به آهي، ان جا مختلف قسم آهن:

پهريون قسم: اها خبر جيڪا شيخين پنهنجي صحيح ۾ آندي هجي، ۽ تواتر کي نه پهتي هجي، پوءِ اها جن قرينن ۽ شاهدين سان موصوف آهي سي هي؛ آهن.

(1) اهي ٻئي شان ۾ اعليٰ آهن. (2) صحيح ۽ غير صحيح جي فرق ۾ سڀني کان اڳي آهن. ۽ (3) ٻنهي جي ڪتابن کي علماء جي قبوليت حاصل آهي. ۽ هي؛ قبوليت جو اڪيلو اهڃاڻ ۽ قرينو علم جي فائدي ڏيڻ ۾ ٻين گهڻن اهڃاڻن طريقن کان وڌيڪ سگهارو آهي جيڪي تواتر کان قاصر آهن. پر ان لاءِ به ڳالهيون هئڻ ضروري آهن: هڪ حديث جي حافظن مان ڪنهن ان تي تنقيد نه ڪئي هجي، ۽ ٻيو هي؛ ته ٻن مدلولن ۽ معنائن ۾ اهڙي؛ طرح تجاذب نه هجي جو ٻنهي مان ڪنهن ۾ ترجيح به نه هجي، ڇاڪاڻ ته ٻن هڪ ٻئي جي متضاد معنائن ۾ هڪ ٻئي تي ترجيح به نظر نه اچي ٻئي هڪ جيتريون سچيون نظر اچن، ۽ اهي علم جو فائدو ڏين، اهو محال آهي.

تنهن ڪري اجماع ان جي صحت تسليم ڪرڻ تي آهي، اڳتي چئي ٿو ته: اهو جيڪو چيو ٿو وڃي ته اجماع وجوب عمل تي آهي، صحت تي ناهي، اهو غلط آهي. ڇاڪاڻ ته عمل تي اجماع به ته تڏهن ٿيندو جڏهن ڪا شيءِ صحيح هوندي. ابن ڪثير چيو آهي ته آءُ به ابن صلاح سان آهيان.

مخدوم معين جو فيصلو:

مٿين صورت ۾ مخدوم صاحب نووي ۽ ابن صلاح جو موقف بيان ڪري، ان کان پوءِ پنهنجو فيصلو ڏنو آهي. ان سلسلي ۾ پاڻ لکي ٿو:

"هن فقير ۾ ههڙن مسئلن تي ڳالهائڻ جي لياقت ناهي، خاص طور ههڙي موضوع تي، جيڪو وڏن علامن ۽ نامور بزرگن جي بحث ڪرڻ جهڙو موضوع آهي. پر تنهن باوجود ڪجهه چئجي ٿو. مٿين گفتگو؛ ۾ ٻنهي ڌرين جا دليل بيان ٿي چڪا ۽ ابن صلاح سان محققن جي تائيد جو به بيان ٿيو. جيڪو سمجهدار لاءِ وڏي معنيٰ وارو آهي واضح ٿيو ته مذاهب اربعه جي علماء جي اتفاق سان گڏ محدثن جو به ساڻس اتفاق آهي. ۽ اشعري متڪلم به ساڻس متفق آهن جيڪي عقلي دليلن ۾ سڀني کان اڳرا آهن. جيئن محدث فنون صنعت ۽ نقلي دليلن جا سرواڻ آهن. متاخرين به ساڻس متفق آهن. جيڪي سلف جي دليلن ۾ گهري نظر رکندڙ نقاد ۽ انهن جي اختيار ڪيل موقف تي، عام سلف سان موافقت ڏسڻ بعد اعتماد رکندڙ آهن. سيوطي؛ به ان موقف کي پسند ڪيو آهي. جيڪو پنهنجي وقت جو مجدد آهي. جنهن ايستائين

Scanned with CamScanner

چئي ڏنو ته "آءُ ان کان سواءِ ڪجهه به نه ٿو قبول ڪيان." جيتوڻيڪ نووي جي تائيد ۾ به گهڻائي قول آهن. پر اها گهڻائي ابن صلاح جي تحقيق ۽ ان جي تائيد ۾ آيل قولن جي رتبي کي نه ٿي پهچي سگهي." هن نقير وٽ عمدي ڳالهه اها آهي ته جڏهن اختلاف ٿئي ته دليلن سان مختلف موقفن ۾ ترجيح واضح ڪجي، خالي متضاد قول نقل نه ڪجن. مٿين ڳالهه بولهه ۾ ٻنهي جا دليل جيتوڻيڪ ذڪر ٿي چڪا پر پورو تفصيل اچا نه ٿيو. جنهن سان ٻنهي جي مقدمات ۾ پيٽ ۽ وزن ٿي سگهي. ۽ ان مطابق ڳالهه واضح ٿئي"

ان کان پوءِ مخدوم صاحب نووي ۽ ابن صلاح جي موقفن کي منطقي طريقئه استدلال مطابق صغري ڪبري جي شڪل ۾ ترتيب ڏنو آهي. ۽ ٻنهي کي الڳ الڳ صورتون ڏئي ترتيب ڏنو آهي

ابن صلاح جي استدلال جي صورت:

صحيحين ۾ جيڪو ڪجهه آهي، سو نبي ﷺ کان صادر ٿيڻ ۾ قطعي آهي. ڇاڪاڻ ته امت جو ان جي قبوليت تي اتفاق آهي. ۽ هر اها شيءِ جنهن جي قبوليت تي امت جو اتفاق ۽ اجماع هجي سا قطعي آهي. تنهن ڪري جيڪو صحيحين ۾ آهي سو قطعي آهي،

نوويءَ جي استدلال جي صورت:

صحيحين ۾ جيڪو ڪجهه آهي، سو نبي ﷺ کان صادر ٿيڻ ۾ ظني آهي. ڇاڪاڻ ته اهو "خبر واحد" آهي. ۽ هر اها شئي جيڪا "خبر واحد" آهي. سا ظني ٿيندي آهي. تنهن ڪري هيءُ به ظني آهي.

مخدوم صاحب فيصلو هن طرح ٿو ڪري ته نوويءَ جي استدلال واريءَ صورت ۾ منطقي اصطلاح مطابق جيڪا صغري آهي ان کي مڃي ٿو. ۽ چئي ٿو ته صحيحين جون روايتون "خبر واحد" ۽ "ظني" آهن پر ابن صلاح جيڪو انهن بابت صحت جو حڪم لڳائي ٿو تنهن مان سندس مراد صحت اصطلاحي آهي، جيڪا "خبر واحد" ۾ ئي ٿيندي آهي. ۽ ان مان مراد ظن غالب هوندو آهي. پر ظن غالب ۽ خبر واحد تي جڏهن اجماع ٿئي جيئن صحيحين جي روايتن تي اجماع امت ٿيو آهي ته ان صورت ۾ اهو قطعيت جو فائدو ڏيندو.

مخدوم صاحب پنهنجي لفظن ۾ ان جي چند ڇاڻ هن طرح ڪئي آهي.

نبي ﷺ سيد المعصومين جي قول جي جيڪڏهن صحت معلوم ٿئي ته پوءِ ان جون ٽي صورتون آهن. هڪ ته نبي ﷺ کان سندن قول جو قطعي صدور ثابت ٿئي، جيئن متواتر حديثون آهن. اهي قطعي ٿينديون آهن. ۽ رسول الله ﷺ جي قول ۽ فعل جي قطعي هئڻ جو فائدو ڏينديون آهن. ٻيو ته رسول الله ﷺ کان ان جو صدور غالب ظن جي طور تي هجي، جيئن اهي حديثون جن تي محدثن واري اصطلاحي صحت جو حڪم لڳايو ويندو آهي. ٽيون ته رسول الله ﷺ کان صدور جو گمان ۽ ظن مغلوب هجي. جيئن ضعيف حديثن ۾ ٿيندو آهي، ان مان ظاهر ٿيو ته شارع جي مختلف قولن مان ڪنهن تي صحت اصطلاحي جو حڪم لڳائڻ سان اهو لازم ايندو ته غالب گمان اهو آهي ته اهو نبي ﷺ جو ڪلام آهي. ۽ ان غالب گمان سان ان تي عمل واجب ٿي پوندو. جيڪڏهن ان مان اهو لازم نه اچي ها ته عمل واجب نه ٿئي ها. جڏهن اسان وٽ نبي ﷺ جي حديثن مان ڪنهن حديث جي، محدثن واريءَ اصطلاح مطابق

Scanned with CamScanner

صحيح هئڻ تي اجماع ثابت ٿي ويو ته ان سان اسان وٽ انهن جو هن ڳالهه تي اجماع ثابت ٿي ويندو ته اهو غالب گمان ۾ نبي ﷺ جن جو ڪلام آهي، ۽ امت جو ڪنهن شئي تي اجماع جي صورت ۾ ظن خطا کان قطعي طور تي پاڪ ۽ معصوم آهي. ۽ هر ظن جيڪو قطعي طور تي خطا کان پاڪ هجي ثبوت ۽ تحقق ۾ قطعي هجي، سو نبيءَ جو ڪلام هئڻ ۾ قطعي آهي. ۽ صحيحين جي حديثن تي صحت مصطلحه مطابق امت جو اجماع آهي. ۽ اهو اجماع نبي ﷺ کان غالب ظن جي بنياد تي آهي. ۽ امت هن گمان ۽ ظن ۾ خطا کان پاڪ ۽ معصوم آهي. ان مان اهو ثابت ٿيندو ته اجماع قطعي آهي ۽ اجماع جي قطعي هئڻ مان اهو ثابت ٿيندو ته صحيحين جون حديثون نبي ﷺ کان ثبوت ۾ قطعي آهن. ۽ ان ۾ قطعي آهن ته اهو نبي ﷺ جو ڪلام آهي.

هن بحث کي الله تعاليٰ ۽ سنڌس رسول جي حمد ۽ ثنا سان ختم ڪرڻ سان گڏ مخدوم صاحب نخبة جي شارح جي هڪ قول جي ترديد ڪئي آهي. ان تي بحث کان پوءِ ابن حزم جي هڪ قول تي رد ڪيو آهي. آخر ۾ صحيحين تي رد ۽ انهن جي جوابن تي ٿيل تصنيفن جو تذڪرو ڪيو آهي. جنهن ۾ سيوطيءَ جي حوالي سان رشيد عطار جي ڪتاب جو ذڪر ڪيو آهي. ۽ شيخ الاسلام جي جوابن جو به ذڪر ڪيو آهي. ۽ صحيحين جي صحت جي حوالي سان ٻين فني پهلوئن تي بحث ڪندي ڪلام ختم ڪيو آهي.

مخدوم عبداللطيف ٺٽويءَ جو ان مٿان رد:

مخدوم محمد معين ساڳئي هن موضوع تي "دراسات" ۾ ڏهين ۽ يارهين نمبر "دراسه" ۾ بحث ڪيو آهي. ۽ "ذب ذبات الدراسات" ۾ مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ ان تي تفصيلي رد لکيو آهي. هتي مختصر ان جو ذڪر ڪجي ٿو. جيڪو يارهين نمبر دراسته" ۾ رد جو هڪ مختصر حصو آهي، مخدوم عبداللطيف لکي ٿو ته مخدوم معين جو مٿيون موقف ۽ دعوا مختلف سببن جي ڪري غلط آهي. جيڪي هن طرح آهن.

هڪ ته صحيحين کي امت جي قبوليت ملڻ جي جيڪا دعوا آهي، سا اسان تائين متواتر طريقي سان نه پهتي آهي. بلڪ معتبر ۽ مضبوط (ثقات) جي ذريعي پهتي آهي. ۽ مٿين دعوي جو صحيح هئڻ هن جو محتاج آهي ته هڪ وڏي جماعت ۽ ميڙ جو ان زماني کان اسان تائين جي مڙني زمانن ۾ اجماع ثابت ٿئي، جيڪو ناممڪن آهي.

ٻيو ته شرعي طور اجماع هيءُ آهي ته ڪنهن شرعي حڪم تي هڪ دور جي مڙني مجتهدن جو اجماع هجي. ۽ هتي اهو ثابت نه ٿي سگهيو آهي، ته مجتهدن جو اجماع ڪهڙي ڳالهه تي آهي. ڇاهن تي! ته صحيحين ۾ جيڪو ڪجهه آهي ان تي بنا سوچڻ سمجهڻ ۽ تحقيق ڪرڻ جي عمل واجب آهي؟ يا هن تي! ته صحيحين ۾ جيڪو ڪجهه آهي، سو صحت اصطلاحيءَ مطابق صحيح آهي؟ يا هن تي! ته صحيحين ۾ جيڪو ڪجهه آهي سو قطعي طور صحيح آهي. يعني اهو قطعي طور نبي ﷺ جو ڪلام آهي. مجتهد جو ڪلام ان ۾ واضح ڪونهي، ته انهن جو ڇاتي اجماع آهي. ۽ اڪثر محدثن جو صحيح ڪلام اصول حديث ۾ وڏي واڪي اهو ٻڌائي رهيو آهي ته صحيحين جي انهن روايتن تي عمل واجب

Scanned with CamScanner

آهي، جيڪي تحقيق جي ذريعي يقيني ثابت ٿيون هجن. شيخ علي قاري پنهنجي شرح "شرح نخبة" ۾ حافظ سخاويءَ کان نقل ڪندي لکيو آهي ته "انهن جيڪو صحيحين جي روايتن تي عمل ڪرڻ واجب هئڻ تي اتفاق ڪيو آهي، ان مان اهو لازم نه ٿو اچي ته انهن جون سڀ روايتون صحت مصطلحه مطابق صحيح آهن. ڇاڪاڻ ته حديث "حسن" تي عمل ڪرڻ به ائين ئي واجب آهي، جيئن صحيح مٿان واجب آهي، ته ان صورت ۾ لازمي طور اهو ثابت ٿي ويندو ته اجماع صحت مٿان ڪونهي.

ٽيون ته معترض (مخدوم معين) پنهنجي اڳ ۾ ڪيل ڳالهين ۾ اهو حڪم صادر ڪيو آهي ته اجماع ايستائين حجت نه ٿو ٿي سگهي جيستائين ان ۾ اهي شرط نه ليں جيڪي معترض پاڻ مقرر ڪيا آهن. ۽ هتي اهي شرط ڪٿي آهن؟

چوٿون ته معترض اڳ ۾ حڪم صادر ڪيو آهي، ته شريعت جي اجماعن ۾ ڪوبه اهڙو اجماع نه ٿو ملي جيڪو حجت ٿيندو هجي. ته پوءِ هن اجماع کي ڪهڙي ڳالهه جي ڪري حجت بنايو ٿو وڃي. ڇاهيءَ وٽس شريعت جو اجماع ناهي؟

پنجون هي ته حافظ عسقلانيءَ شرح نخبة ۾ چيو آهي ته "صحيحين جي راوين جي عادل هئڻ تي به لازمي طور اتفاق ثابت ٿي ويندو". سندس شارح پنهنجي شرح ۾ ان تي لکيو آهي ته "علماء جو انهن ٻنهي ڪتابن (صحيحين) تي "تلقي بالقبول" حاصل ٿيو ته ان سان صحيحين جي رجال جو عادل هئڻ به لازم ايندو. حافظ عسقلاني ۽ سندس شارح جي وضاحت مان اهو ٿو ثابت ٿئي ته صحيحين جا رجال جيڪڏهن ٻين حديثن ۾ اچن ته انهن تي به اجماع حاصل ٿي ويندو. جڏهن هڪ ماهر متقن عارف حديث جي اسباب جي بنياد تي حڪم لڳائي ته هيءَ صحيحين جي رجال يا ڪنهن هڪ جي رجال سان مروي آهي ته ان کي به امت جي قبوليت جو درجو حاصل ٿيندو جيئن صحيحين مان ڪنهن هڪ يا ٻنهي ۾ آيل حديث کي حاصل آهي،

ڇهون هيءَ ته حافظ عسقلانيءَ شرح نخبة ۾ چيو آهي ته "امت هر ان حديث تي عمل جي وجوب تي اجماع ڪيو آهي، جيڪا صحيح هجي، ڇونه شيخين اها نه ئي آندي هجي." امام "تحرير" ۾ ۽ سندس ٻنهي شارحن پنهنجي شرحن ۾ چيو آهي ته "عمليات ۾ "خبر عدل" تي عمل واجب آهي." رافضين ۽ ڪجهه ماڻهن، جن ۾ ابن داؤد به آهي، انهن ان جو انڪار ڪيو آهي. اسان وٽ ان لاءِ دليل اهو آهي ته ڪوڙ واقعا جيڪي ڳڻائي کان به گهڻا آهن، جن ۾ صحابن جو خبر واحد تي عمل متواتر رهيو آهي. جنهن مان ان تي صحابه جو اجماع ثابت ٿئي ٿو. ۽ اهو ثابت ٿئي ٿو ته، خبر واحد تي عمل واجب آهي، ته جهڙيءَ طرح "اجماع" ۽ "تلقي الامة" صحيحين جي روايتن جي قبوليت ۽ انهن مٿان عمل جي واجب هئڻ تي ثابت آهي، تيئن خبر واحد جي قبوليت ۽ ان تي عمل جي واجب هئڻ تي به اجماع ۽ "تلقي الامة" ثابت آهي. پوءِ اها خبر واحد "صحيح" هجي يا "حسن" هجي. جيتوڻيڪ انهن ٻنهي ۾ فرق آهي. پهرئين ۾ بنا سوچڻ ۽ غور ڪرڻ جي عمل واجب آهي، جڏهن ته ٻئي ۾ سوچڻ ۽ غور ڪرڻ کان پوءِ واجب آهي.

مخدوم محمد معين صحيحين جي روايتن جي قطعي صحت هن مان ثابت ڪئي ته صحيحين جي روايتن تي عمل تي امت جو اجماع آهي. ۽ عمل تي اجماع مان صحت تي اجماع ثابت ٿيندو ۽ صحت تي

Scanned with CamScanner

اجماع مان صحت قطعي ثابت ٿي ويندي.

مخدوم عبداللطيف جي رد جو خلاصو اهو آهي ته امت جو اجماع صرف صحيحين جي روايتن تي عمل مٿان ناهي. امت جو عمل تي اجماع انهن روايتن بابت به آهي، جيڪي صحيحين جي شرطن مطابق هجن ۽ وجوب عمل مان صحت تي اجماع ان ڪري به ثابت نه ٿو ڪري سگهجي جو رڳو صحيح تي عمل واجب ناهي بلڪ حسن تي به عمل واجب آهي. مخدوم عبداللطيف اها ڳالهه شرح نخبة جي هڪ شارح جي حوالي سان نقل ڪئي آهي.

"حق هيءُ آهي ته صحت اصطلاحيه تي اجماع هن مان لازم نه ٿو اچي ته صحيحين جي روايتن جي وجوب عمل تي اجماع آهي. ڇاڪاڻ ته عمل صحيح تي واجب آهي. ان ۾ صحيح ۽ حسن ٻئي شامل آهن. شيخ علي قاري پنهنجي شرح "شرح نخبة" ۾ چيو آهي ته "هن اجماع مان صحيحين جي روايتن جي صحت تي اجماع ثابت نه ٿو ٿي سگهي. ڇاڪاڻ ته صحيح تي عمل جي وجوب تي اجماع ثابت آهي ۽ صحيحين ۾ سڀ روايتون صحيح ناهن." تنهن ڪري صحيحين جي روايتن جي صحت قطعي جي دعوي غلط ثابت ٿي وڃي ٿي.

اڪسيرالهداية والنفع في جمع احاديث الرفع

هيءُ فارسي رسالو خط نسخ ۾ 84 صفحن تي مشتمل مفيد عام لائبرري سيوهڻ شريف جي مخدوم محمد معين جي مجموعه رسائل مان هڪ آهي نهايت صاف ۽ سهڻو ڪتابت ڪيل آهي. ڪاتب جو نالو ۽ سن ڪتابت معلوم ڪونهي. علم فقه جي جي موضوع جو هيءُ رسالو مصنف ڪنهن نيڪ بخت جي صلاح سان تصنيف فرمايون آهي. جنهن جو نالو ڪٿي ڪان سواءِ مصنف موصوف ان باري ۾ هن طرح ذڪر ڪيو آهي:

"عزيز عاليجاه والادستگاه. جنهن جي حالات مان سعادت ۽ پيشانيءَ مان حديث جي محبت جو نور ظاهر آهي، تنهن هن خاڪسار بيمقدار کي حضرت رسول ڪريم صلي الله وسلم جي مرفوع ۽ اصحاب واجب التعظيم تي موقوف، اهڙين حديثن گڏ ڪرڻ جو حڪم ڪيو. جيڪي تڪبير تحريمه کان سواءِ ٻين نماز جي جهڪڻ ۽ سڌي ٿيڻ وارين جاين ۾ رفع يدين جي باري ۾ آهن ۽ انهن جو آسان فارسي زبان ۾ ترجمو ڪريان"

متن جي شروعات:

"حمد بي قياس وشكر بر آورده گريبان جميع قوي وحواس نثار بارگاه الوهيت اساس حضرت رب الجنت والناس"

متن جو خاتمو:

هر كه گفته است يا وضع حديث درين باب نموده داخل وعيد "فليتبوا مقعده من النار" شده باشد يا بحماقت حرفي بي دليل گفته خود را مضحكه عقلا ساخته است والله سبحانه يغفر زلتنا و زلاتهم اين است ضمير اين فقير درحق مذهب حنفيه وامام مذهب والله علي ما نقول وكيل

Scanned with CamScanner

رسالي جو مضمون:

مصنف هن رسالي ۾ رفع اليدين جي معرڪ آراءِ بحث کي موضوع بنايو آهي. رسالو ٽن فصلن تي مشتمل آهي ۽ هرهڪ فصل سان گڏ، ان سان مطابقت رکندڙ فائدن بيان ڪرڻ لاءِ مصنف نهايت سهڻيون "تذنيبون" ڏنيون آهن. پهرئين فصل ۾ مصنف رفع اليدين جي تائيد واريون مرفوع حديثون بيان ڪيون آهن: جن جو تعداد هڪ سؤ چوويهه آهي. ان بعد مصنف پهرئين فصل سان تعلق رکندڙ فائدن کي "تذنيب" جي عنوان سان بيان ڪيو آهي. سڀ کان پهريون فائدو اهو ذڪر ڪيو اٿن ته، هيءَ حديثن جو تعداد محدثن جي هن اصول جي بنياد تي آهي، ته اڪثر ڪري محدث، هڪ متن هڪ صحابيءَ کا ٻن سندن سان نقل ٿيڻ جي صورت ۾ ان کي ٻه حديثون شمار ڪندا آهن. حديثن جي تعداد کان پوءِ موصوف انهن حديثن جي صحابي رواين جو تعداد ذڪر ڪيو آهي: جيڪو 18 ٻڌايو اٿن. وڌيڪ لکن ٿا ته ابو عيسيٰ ترمذي مٿين اصحابن کان سواءِ رفع الدين جي ٻين ڇهه صحابه راوين جو پڻ ذڪر ڪيو آهي. ان طرح اهو تعداد 24 تي وڃي ٿو. لکن ٿا ته امام سيوطي رفع الدين جي حديثن کي متواتر حديثن مان شمار ڪيو آهي. ان کان سواءِ ٻيا انيڪ بحث ان سلسلي جا بيان ڪيا اٿن.

مصنف موصوف رفع اليدين جي مرفوع حديثن جي مختلف بحثن بابت ڪلام جي سلسلي کي هلائيندي رفع جي تائيد ۾ دارقطنيءَ جي ابو جعفر احمد بن اسحاق بن بهلول جي روايت آندي آهي. جيڪا حديث، جي مصنفن احاديث نوميه جي قسم مان ڳڻي آهي ۽ ان جي پٺيان شيخ اڪبر محي الدين ابن عربيءَ جي مڪاشفي جو رفع جي تائيد ۾ ذڪر ڪيو آهي.۽ مڪاشفي بابت شيخ اڪبر جي راءِ نقل ڪئي آهي: ته بعض عارف صورت هدايت الاهيه کي خود نبي صلي الله وسلم جي صورت مقدسه جي صورت ۾ ڏسندا آهن ۽ شيطان نبي صلي الله وسلم جن جي صورت نه وٺي سگهندو آهي". تنهن کان پوءِ شيخ اڪبر کان نقل ڪن ٿا ته: اسان ان صورت بابرڪت کان ڪوڙ مسئلا اخذ ڪيا آهن، جن کي اسان اڳ نه ڄاڻندا هئاسين. نه ڪتابن مان اهي معلوم ٿيل هئا نه عالمن وٽان."ان کان پوءِ مصنف حديث نوميه جي حجيت ۽ ان جي ظاهر حديث سان تعارض جو پڻ بحث آندو آهي.

ٻيو فصل: آثار موقوفه جي بيان ۾ آهي. آثار موقوفه مان مصنف جي مراد صحابه ۽ تابعين رضي الله عنهم جا قول ۽ افعال آهن، جن جو تعداد ٻاويهه آهي ۽ چوڏهن صحابه ۽ تابعين کان منقول آهن. مصنف لکي ٿو ته هنن ٻاويهن اثرن جي چوڏهن راوي صحابه ۽ تابعين کي جيڪڏهن انهن صحابه ۽ تابعين سان ملائجي جن جو مذهب رفع يدين آهي، ته اهو تعداد ٻاهٺ ٿيهي ٿو.

ٽيون فصل: رفع اليدين جي حديثن سان جيڪي حديثون معارض ۽ ٽڪراءَ ۾ آهن انهن جي بيان ۾ آهي. هن فصل جي تذنيب ۾ مصنف مختلف فائدا بيان ڪيا آهن. مديني جي عالمن جي ان بابت فتويٰ جو به حوالو ڏنو آهي. ۽ مختلف شبهن جا جواب به ڏنا آهن.

خاتمه ڪتاب: ڪتاب جي خاتمي ۾ مصنف امام اعظم ابو حنيفه نعمان بن ثابت ڪوفيءَ سان اظهار عقيدت فرمايو آهي ۽ ان باري ۾ سندن مذهب نقل ڪيو آهي ته سندن راءِ جي خلاف جڏهن ڪا صحيح حديث سامهون اچي ته حديث تي عمل ڪيو وڃي ۽ ابو حنيفه جي مذهب جي روايت کي ڇڏيو وڃي.

Scanned with CamScanner

التحرير الاول للشيخ الفاضل محمد معين الي الشيخ الجليل محمد هاشم التتوي سلمهما الله تعالیٰ

هيءَ مخدوم محمد معين جي تحرير آهي. هن جو موضوع فقه ۽ حديث جو مشهور ۽ معرڪ الآراء مسئلو رفع اليدين جو مسئلو آهي.هيءَ تحرير ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي قلمي ذخيري جي هڪ بياض ۾ شامل آهي. جيڪو بياض هن وقت ريسرچ لائبرري سنڌالاجيءَ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪارنر ۾ موجود آهي. خط شڪسته ۾ تحرير ٿيل هنن چند ورقن ۾ شروع ۾ مٿئين عنوان سان مخدوم معين جي تحرير آهي، جنهن کان بعد ۾ ان جي جواب ۾ مخدوم محمد هاشم جي تحرير آهي. مخدوم محمد هاشم جي جوابي تحرير جي جواب ۾ مخدوم معين جي تحرير ٻن مڪتوبن جي صورت ۾ آهي. هيٺ اسان انهن جو اختصار عرض ڪريون ٿا.

تحرير مخدوم معين:

مخدوم موصوف تحرير جي شروعات ۾ مخدوم محمد هاشم جي ڪنهن تحرير جي حوالي سان لکيو آهي ته ”هو سلامت ۽ عافيت ۾ رهي، چيو اٿس ته انهن مان ابن عمر جي حديث آهي، جنهن کي بيهقيءَ خلافيات ۾ نقل ڪيو آهي: ته نبي ﷺ جن جڏهن نماز شروع فرمائيندا هئا ته پنهنجا هٿ کڻندا هئا. ان کان پوءِ ٻيهر ائين نه ڪندا هئا.“ هيءَ نقل ڪرڻ کان پوءِ مخدوم موصوف فرمائي ٿو: ته مؤلف هيءَ حديث رفع يدين جي مذهب جي نفيءَ جي تائيد ۾ نقل ڪئي آهي ۽ رفع يدين جي اثبات واري مذهب جي معارض جي طور نقل ڪئي آهي. شايد مؤلف انجي سند ” مالڪ عن زهري عن سالم عن ابن عمر“ جي مٿان اعتماد ڪيو آهي. ان ڪري ان کي ابن عمر جي سڀ کان وڌيڪ صحيح سند مان شمار ڪيو اٿس. مؤلف جيڪڏهن ان کي بيهقيءَ کان سواءِ ڪنهن ٻئي کان نقل ڪري ها ته چئي سگهجي پيو ته ان سند جي ماخذ جي تحقيق ۾ ڪائنس ڀل ٿي آهي; پر جڏهن مؤلف اها سند بيهقيءَ کان نقل ڪئي آهي ته پوءِ بيهقيءَ ان جي پٺيان ئي لاڳيتو جيڪو چيو آهي، ان کان مؤلف ڪيئن بي خبر رهيو جنهن ۾ ان چيو آهي ته حاڪم چيو آهي ته هيءَ موضوع ۽ باطل آهي. اهو ڄاڻڻ کان پوءِ به ته حاڪم ان کي موضوع قرار ڏنو آهي، مؤلف جهڙي ماڻهوءَ کان اهو ڪيئن پچي سگهيو ته ان جي باوجود ان کي نقل ڪري ڇڏيائين. حالانڪ ”موضوع“ جي روايت حرام آهي.

مخدوم محمد هاشم جو جواب:

مخدوم محمد هاشم مٿين تحرير جو ٽن طريقن سان جواب ڏنو آهي.

پهريون: جنهن جرح جو ذڪر ڪيو ويو آهي، سا جرح غير مفسر آهي، جمهور وٽ جرح غير مفسر قبول نه ڪئي ويندي آهي، ان جي عينيءَ شرح بخاريءَ جي مقدمي ۾ تصريح ڪئي آهي، ابن همام تحرير ۾ ۽ ان جي شارح تيسير ۾ به ان طرح چيو آهي. جنهن جو خلاصو اهو آهي ته اڪثر فقهاء، جن ۾ حنفي به شامل آهن ۽ اڪثر محدث، جن ۾ بخاري ۽ مسلم به شامل آهن. هن تي متفق آهن ته جرح اها قبول ڪئي ويندي، جنهن جو سبب ٻڌايل هجي.“

Scanned with CamScanner

ٻيو: اهي مبهم جرح ان ڪري قبول نہ ڪندا آهن جو مفسر جرح سان واضح ٿي ويندو آهي تہ جرح ڪرڻ واري ڇو جرح ڪئي آهي. جرح ڪرڻ واري جي جرح جو جيڪو سبب آهي سو ٿي سگهي ٿو تہ ٻين لاءِ جرح جو سبب نہ ٿئي. اسان جنهن مسئلي ۾ بحث ڪري رهيا آهيون، تنهن جي جرح جي حاڪم وضاحت ۽ تفسير ڪيو آهي. چيو آهي تہ هيءَ حديث باطل آهي. جڏنهن تہ اسان مالڪ ڪان اسانيد سان ان جي خلاف نقل ڪيو آهي. جيئن ان ڪان حافظ مغلطائي شرح سنن ابن ماجہ ۾ نقل ڪيو آهي. هن جرح ۾ جيڪا حاڪم علت بيان ڪئي آهي، سا علت وضع جي حڪم ۾ قبول نہ ڪئي ويندي آهي.

ٽيون: حافظ مغلطائي پنهنجي مذڪور شرح ۾ چيو آهي. تہ هن حديث جي سند ۾ ڪا خرابي ڪانهي." اها ڳالهہ سڄي سند جي خراب نہ هئڻ تي دلالت ڪري ٿي. علامہ ابن همام تحرير ۾ لکيو آهي، تہ جرح جا پنج مرتبا آهن ۽ تعديل جا بہ پنج مرتبا آهن. ۽ لفظ: "سند ۾ ڪا خرابي ڪانهي" تعديل جي پنجن درجن مان ٻئي درجي ۾ شامل آهي. ان ڪري مذڪور حديث يا صحيح آهي يا حسن. حسن لذاتہ جي درجي ڪان هيٺ ناهي. جيڪڏهن ان ڪان هيٺ ان کي فرض ڪيوسين يا ضعيف فرض ڪيوسين تہ ان لاءِ ابن عمر جون ٻيون بہ ڪوڙ شاهديون ۽ متابعات مرفوع مروي آهن، جن سان ضعيف حديث ضعيف جي درجي ڪان حسن لغيره جي درجي ڏانهن وڌندي آهي.

تحرير الثاني للشيخ الفاضل محمد معين:

هيءَ تحرير ٻن مڪتوبن تي مشتمل آهي.

پهريون مڪتوب:

هن ۾ موصوف لکيو آهي تہ امام فن ابن الصلاح لکيو آهي تہ جيڪو جرح مبهم جي قبول نہ ڪرڻ بابت چيو ٿو وڃي سو وڏن (جهابذه) محدثن ڪان سواءِ ٻين لاءِ آهي. وڏن محدثن جي مبهم جرح بہ قبول ڪئي ويندي آهي. سيوطي چيو آهي تہ قاضيءَ بہ ان کي اختيار ڪيو آهي. جمهور ڪان اهو ان نقل ڪيو آهي. امام الحرمين، غزالي، زرڪشي ۽ خطيب بہ ان کي اختيار ڪيو آهي." مخدوم موصوف ان جا وڏيڪ بہ دليل نقل ڪيا آهن. ان تي وڌيڪ بہ بحث ڪيو آهي.

ٻيو مڪتوب:

هن ۾ مخدوم موصوف مخدوم محمد هاشم جي حافظ مغلطائيءَ جو بيان نقل ڪري لکيو آهي تہ صاحب رسالہ جو گمان آهي تہ هن حديث کي حاڪم جي وضع جي حڪم باوجود حافظ مغلطائيءَ طرفان پنهنجي ڪلام ۾ داخل ڪرڻ جي ڪري ان کي پنهنجي رسالي ۾ شامل ڪرڻ سندس لاءِ بہ جائز آهي. ان لاءِ صاحب رسالہ وٽ ٻہ وجہ آهن. هڪ ان ڪري تہ حافظ مغلطائيءَ "ان ۾ ڪا برائي ڪانهي" جو فيصلو ڏنو آهي.. جنهن ڪري ان بابت وضع جو حڪم مختلف فيہ ٿي وڃي ٿو. ان ڪري ان کي دليل طور رسالي ۾ داخل ڪرڻ غلط ناهي. ان ڪري اصحاب سنن بہ کي اهڙيون سندون، جن تي وضع جو حڪم لاڳو ڪيو ويو آهي پنهنجي ڪتابن ۾ شامل ڪيون آهن. ٻيو ان ڪري تہ هيءَ جرح مبهم آهي، جيڪا قبول نہ ڪئي ويندي آهي. ٽيون ان ڪري تہ مغلطائي جو قول تہ اسان مالڪ ڪان سندن سان ان جي خلاف نقل

Scanned with CamScanner

ڪيو آهي " سو حاڪم جي قول تتمو آهي، جيڪا وضع جي حڪم جي علت آهي ۽ هيءَ جرح جو سبب آهي. جيڪو جرح جو موجب ۽ سبب نہ ٿو بنجي سگهي. ڇاڪاڻ تہ ٻن هڪ ٻئي جي مخالف روايتن جو نقل ان تي منحصر نہ هوندو آهي تہ هڪ موضوع آهي، جنهن ڪري مٿين روايت جي وضع جي حڪم جي پرواهہ نہ ڪرڻ گهرجي."

مخدوم معين انهن ٽنهي وجهن جا تي جواب ڏنا آهن.

1_ اهو تہ جنهن جي موضوع هئڻ ۾ اختلاف هجي سا اهڙي حديث ۾ داخل ڇئبي جنهن جي جرح ۽ تعديل ۾ اختلاف آهي ۽ هن فن ۾ جرح تعديل کان مقدم آهي، ان ڪري وضعيت جو حڪم هتي حتمي ٿيندو.

2_ جرح مبهم جرح جي اسباب جي عالم کان قبول ڪرڻ جمهور جو مذهب آهي ۽ محققن ان کي پسند ڪيو آهي.

3_ مغلطائيءَ جي ڪلام ۾ جرح جي علت جا لفظ حاڪم جي ڪلام جو تتمر ناهن بلڪ ٿي سگهي ٿو تہ اهي مغلطائيءَ جا لفظ هجن." هن جو مخدوم موصوف هن طرح بہ جواب ڏنو آهي تہ جيڪڏهن اسان جرح جي علت وارن لفظن کي حاڪم جا لفظ مڃي بہ وٺون تہ اسان انهن کي جرح جي علت طور نہ مڃيندا سين. ان طرح هن جواب کي موصوف وڌيڪ مختلف حوالن سان بحث هيٺ آندو آهي.

رفع الجهالت في مد عهد الرسالت

هيءَ علم فقهہ جي موضوع تي مصنف موصوف جي نهايت جامع رسالو آهي. مخدوم محمد معين جي رسالن جي مجموعي ۾ شامل رسالن مان هڪ آهي. هيءَ مجموعو مفيد عام لائبرري سيوهڻ شريف ۾ موجود آهي. هن رسالي جو ٻيو ڪو بہ نسخو دريافت نہ ٿي سگهيو آهي. هيءَ خط نسخ ۾ تحرير ٿيل آهي. نهايت صاف ۽ سهڻو ڪتابت ڪيل آهي. هن جو ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم ناهي. 32 صفحن تي مشتمل آهي.

متن جي شروعات:

وبہ استعين واستفتح جل مجده حمد نا كنجاء حيطہ احصاء شائستہ آلاء و آلاء تسرمد بقاء خدائيست جل مجده کہ خرمن خرمن سنبلات نعماء بي منتهائي اواز اكتيال مكيال خيال برتر و بيرون د درود نا معدوم منزه ازحوزه حدود فائض قدس قدم جود حري الورود حضرت رسول اجسام وعقول قبلہ هر قابل و مقبوليت صلي الله عليہ وآلہ و اصحابہ وسلم.

رسالي جي پڇاڙي:

وهو سبحانہ هو المناح وقربہ جل محده راحة كل مرتاح وحيات الارواح وصلي الله علي سيدنا وسيدالمرسلين ذريعة النجاح والفلاح وعلي آلہ وسلم و اصحابہ ذوي الارشاد والاصلاح.

مضمون جو تفصيل:

هن رسالي کي مصنف هر دانشمند لاءِ پنهنجي طرفان موڪليل تحفہ سڏيو آهي. هن جا فصل آهن جن ۾ "مد" نبوي صلي الله وسلم جي مقدار تي بحث ڪيل آهي. محدثن ۽ فقيهن وچ ۾ "مد" جي وزن ۽ مقدار جو بحث معرڪة الا راء رهيو آهي. مصنف موصوف احاديث ۽ تعامل اهل مدينہ جي

Scanned with CamScanner

استدلال جي روشنيءَ ۾ احناف جي خلاف مسلڪ اختيار ڪيو آهي. پهريائين تعامل اهل مدينہ جي روشنيءَ ۾ "مد" جو وزن ڪيو اٿس هڪ "مد" جيڪا ٺٽي ۾ مديني کان آئي آهي. موصوف ان جو وزن ڪيو آهي ۽ مديني واري "مد" جيڪا مديني شريف ۾ مروج آهي، ان جي سند مرفوع ثابت ڪئي اٿس. ان تي اهل مدينہ جو عمل ثابت ڪرڻ کان پوءِ تعامل اهل مدينہ جي اهميت بيان ڪئي اٿس. ان بعد نبي صلي الله عليہ وسلم جن جون مد جي پنهنجي اختيا ڪيل وزن ۽ مقدار جي تائيد ۾ حديثون بيان ڪيون آهن. تنهن کان پوءِ حديث تي عمل جي اهميت تي بحث ڪيو آهي. فقهي مسلڪن کي حديث جي مقابلي ۾ ڇڏي ڏيڻ جي تلقين فرمائي آهي ۽ انهن جي مذمت ڪئي آهي، جيڪي صحيح حديث ملڻ کان پوءِ فقهي مسلڪن جي پيروي کي ترجيح ڏين ٿا. موصوف مد بنوي صلي الله عليہ وسلم جي ماپ پاڻيءَ جي صورت ۾ ايڪهٺ پيسہ جيڪا ٽي پيسہ گهٽ ہ سير ٿئي ٿي. بيان ڪئي آهي ۽ ان جو وزن بيان ڪندي لکيو آهي تہ: جيئن تہ رطل جي مقدار ۾ علماءَ جو اختلاف آهي، ان ڪري ان مطابق "مد" جو مقدار مختلف بيهندو ۽ اهو تحقيق ۾ حقيقت تائين پهچڻ ۾ مددگار نہ ٿيندو. انڪري بجاءِ ان جي جو جي رطل جي بنياد تي مد جي تحقيق ڪجي، اسان هن تحقيق جي روشنيءَ ۾ مد جي بنياد تي رطل جي صحيح قول جي تحقيق ڪنداسين. بهر حال موصوف جو چوڻ آهي تہ اهو هر حال ۾ معلوم آهي تہ مد نبوي صلي الله عليہ وسلم جو وزن ڏهائي هڪ رطل آهي. مد جي بنياد تي صاع (ٽويي) جو وزن ۽ ماپ پڻ بيان ڪئي آهي. صاع عراقي ۽ بغدادي جي فرق تي بہ بحث ڪيو ويو آهي. صاع عراقي، جنهن جا احناف قائل آهن، تنهن بابت سندن چوڻ آهي تہ ان کي معاويہ بن ابو سفيان رواج ڏنو. امام ابو يوسف جو بہ هڪ اهم واقعو بيان ڪيل آهي تہ ان مديني ۾ اچي جڏهن اهل مدينہ کي ڏنو تہ انهن وٽ ابن ڏاڏن کان مروج مد جو وزن سندس مسلڪ يعني حنفي مسلڪ جي خلاف آهي، تہ ان اهل مدينہ جو تعامل ڏسي پنهنجي مسلڪ کان رجوع ڪيو.

الملتقط من رسالة

الدليل الواضح كالبدر علي وضع الايدي في الصلاة علي الصدر

هيءَ عربي رسالو علم فقہ جي موضوع تي تصنيف ٿيل آهي. مفيد عام لائبرري سيوهڻ شريف جي محموعہ رسائل ۾ شامل آهي. خط نستعليق ۾ ڪتابت ڪيل آهي خط نهايت صاف ۽ سهڻو آهي. رسالو ڪرائون سائيز جا جملي پندرنهن صفحا آهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم ناهي.

متن جي شروعات:

حامدا اومصليا ومسلما لہ وعليہ اما بعد و هذا ملتقط من رسالتنا المسمات بالدليل الواضح كالبدر علي وضع الايدي في الصلواة علي الصدر...... الخ

متن جي پڇاڙي:

نعم مالم يتعين موضع الصدر من الحديث فتعين الموضع منہ من اقوال الفقهاء مع صدق لفظ الحديث عليہ اولي والله تعالي اعلم.

Scanned with CamScanner

مضمون جو تفصيل:

رسالي ۾ مصنف سيني تي هٿ ٻڌڻ جو مسلڪ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سنڌس چوڻ آهي تہ سڀ کان پهريائين اسان مخالفن جا دن هيٺان هٿ ٻڌڻ جا دليل بحث هيٺ آڻينداسين ان کان پوءِ اهو ثابت ڪندا سين تہ سنت مطابق اسان جي علم مطابق ڇا مناسب آهي. مصنف جي نماز جي هر رفع ۽ خفض ۾ رفع يدين جي مسلڪ رکڻ جي ڪري ڪن کي غلط فهمي ٿي تہ مصنف نماز ۾ بہ رافضي مسلڪ جي تائيد ٿو ڪري، پر هن رسالي ۾ مصنف جي سيني مٿان هٿ ٻڌڻ جي موقف جي ڪري اهڙو گمان غلط ثابت ٿي ٿو وڃي.

مصنف مخالفن جي دليل طور جيڪا دن هيٺان هٿ هٿ تي رکڻ جي روايت ڪئي آهي، سا حضرت علي رضي الله عنہ جو اثر آهي. مصنف جو چوڻ آهي تہ ان جا سڀئي طرق روايت عبدالرحمن بن اسحاق واسطيءَ جي چوگرد ڦرن ٿا. انهيءَ عبدالرحمن بن اسحاق ابو وائل عن ابي هريره کان بہ اهڙو اثر نقل ڪيو آهي. ساڳي طرح عبدالرحمن بن اسحاق زياد بن زيد سوائي عن ابي جحيفہ کان بہ نقل ڪيو آهي، جنهن کي ابو دائود روايت ڪيو آهي. مصنف موصوف ان اثر جي سند کي ضعيف قرار ڏنو آهي. سنڌس چوڻ آهي آهي تہ ابوداؤد جي روايت ۾ عبدالرحمن ۽ زياد بن زيد آهن. زيلعي پنهنجي تخريج ۾ لکيو آهي تہ زياد بن زيد کي ڪوبہ نہ ٿو سڃاڻي، جيئن ابن قطان چيو آهي. باقي عبدالرحمن جي باري ۾ بيهقيءَ چيو آهي تہ احمد بن حنبل، يحي بن معين، بخاري وغيره ان تي جرح ڪئي آهي. چيو اٿن تہ عبدالرحمن بن اسحاق متروڪ آهي. تهذيب التهذيب ۾ آهي تہ احمد کان مون ٻڌو جيڪو ان کي ضعيف قرار ڏئي رهيو هو. ابو طالب احمد کان نقل ڪندي چيو آهي: اهو ڪاشيءَ ناهي منڪر حديث آهي. ان طرح اهڙا ٻيا بہ جرح نقل ڪيا ويا آهن.

مصنف دن هيٺان هٿ رکڻ جي قائلن جو ٻيو دليل جيڪو نقل ڪيو آهي سو اهو دليل آهي جيڪو قاسم بن قطلوبغا حنفيءَ تخريج الاختيار شرح المختار ۾ نقل ڪيو آهي تہ مصنف ابن ابي شيبہ ۾ دن هيٺان ساڄو هٿ کاٻي هٿ تي رکڻ جي باري ۾ حديث منقول آهي. ان جو جواب مصنف تمام تفصيل سان ڏنو آهي، جنهن جو خاص نقطو اهو آهي تہ لفظ "دن هيٺان" جي باري ۾ مصنف ابن ابي شيب جا نسخا مختلف آهن، مصنف جو خيال آهي تہ اها صحيح حديث "دن هيٺان" جي لفظن جي تصريح کان سواءِ آهي.

حاشيي ۾ مصنف موصوف لکيو آهي تہ مصنف ابن ابي شيبہ ۾ انهن لفظن جو نہ هئڻ اسان جي شيخ اجل شيخ ابوالحسن ٺٽوي ثابت ڪري ڇڏيو آهي. جنهن کان پوءِ ان جي خبر ڏني اٿس ان جو اظهار ڪيو اٿس ۽ پنهنجي سيني تي هٿ ٻڌڻ جي ثبوت ۾ لکيل رسالي ۾ اهو لکيو بہ اٿس.

مصنف لکي ٿو تہ اهڙي موضوع حديث جيڪڏهن موجود هجي ها تہ فن جا ماهر ان مان ضرور استدلال وٺن ها. خاص طور حافظ زيلعي روايت باب ۾ ڪامل استيعاب جي باوجود تخريج هدايہ ۾ حضرت عليءَ تي موقوف اثر کان سواءِ ڪجھ بہ پيش نہ ڪري سگهيو آهي مصنف لکي ٿو تہ ابن همام فتح القدير ۾ دن هيٺان هٿ ٻڌڻ جي ثابت ڪرڻ کان عاجز ٿي پيو آهي. ايستائين جو اهو اقرار ڪيو اٿس ۽ چئي ڏنو اٿس تہ ان باري ۾ سنت مان ڪجھ بہ ثابت ڪونهي. ۽ عاجز ٿي چئي ڏنو اٿس تہ دن هيٺ هٿ

Scanned with CamScanner

رکڻ ادب جي ويجهو آهي. مصنف ان تي پنهنجي راءِ ۾ لکي ٿو تہ: جيڪڏهن سنت مان ثابت ناهي تہ ان کي بي ادبي چوڻ گهرجي. ڇاڪاڻ تہ اهو تہ نهائينءَ تي يا نهائينءَ جي ويجهو وڃي ٿو هٿ پهچي. اهو ئي سبب آهي جو تون ڏسندين تہ حنفي نمازي طبعي ۽ فطري تقاضا تحت دن کان هيٺ تمام گهٽ هٿ ٻڌندا آهن. اڪثر ماڻهو دن کان مٿي يا دن تي هٿ ٻڌندا آهن. لکي ٿو تہ هن امام بارع تي عجب ٿو ٿئي تہ حديث جي عدم ثبوت جو اقرار بہ ڪري ٿو تہ بہ ماڻهن جي اهڙي عمل کي پنهنجي پر ۾ ادب جي قريب ٿو سمجهي. پر حديثن کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ناهي. جيڪي صحت ۽ قوت جي لحاظ کان مضبوط آهن. جڏهن تہ ڪبار

محدثين جو مذهب اهو آهي تہ حديث ضعيف بہ ڇونہ هجي، تہ بہ ان کي قياس کان مقدم رکڻ گهرجي.

مصنف ابن ابي شيبہ ۾ "دن هيٺان" جي لفظن نہ هئڻ تي مختلف جهتن کان بحث ڪندي لکي ٿو تہ ان مان ظاهر ٿيو تہ حق اهو آهي جيڪو شيخ عالم ساڪن مدينہ مطهره محمد حيات سنڌي پنهنجي رسالي ناصره ۾ لکيو آهي. جنهن تي سندس شيخ ابوالحسن رحمة الله جو بہ عمل هو. يعني سيني تي هٿ رکڻ. ان اهو فيصلوڏنو آهي تہ حرم مقدس ۾ ونس ميسر ڪتابن ۾ ڪيس "دن هيٺان" جا لفظ نہ ملي سگهيا آهن. هن مان ثابت ٿئي ٿو تہ مصنف موصوف جي آڏو پنهنجي همعصر حرم جي سنڌي عالمن جا هن موضوع تي تحرير ڪيل رسالا موجود رهيا آهن. مخالفن جي دليلن تي مٿينءَ ريت بحث ڪرڻ کان پوءِ مصنف موصوف جڏهن پنهنجا دليل آڻڻ شروع ڪيا آهن تہ لکيو اٿس تہ: اسان حديثون ۽ آثار نقل ڪرڻ ۾ مشغول نہ ٿا ٿيون، ڇاڪاڻ تہ حديث جي ڪتابن ۽ شافعي فقهہ جي ڪتابن ڏانهن مراجعت رکندڙ لاءِ اهو معاملو شهرت جو درجو رکي ٿو. هتي اسان صرف مخرجين جو حال ۽ سند جي رجال تي بحث ڪندا سين ان طرح مصنف سيني تي هٿ ٻڌڻ جي حق ۾ مروي روايتن جي سند ۾ بحث ڪيو آهي ۽ راوين جي چنڊ ڇاڻ ۾ تحقيق ڪئي آهي.

آخر ۾ لکي ٿو تہ اهي حديثون جن ۾ سيني تي هٿ رکڻ جو آيو آهي تن مان هڪ حديث صحيح ابن خزيمہ جي وائل بن حجر کان آهي ۽ هڪ حديث بيهقيءَ جي عبدالجبار کان ۽ اهو وائل کان ۽ ٻيڻ ان جي هڪ حديث ڪليب عن وائل کان ۽ اهڙيءَ طرح احمد جي هلب کان مروي حديث ۽ ابوداؤد جي طائوس کان مروي حديث، هيءَ سڀ وائل کان منقول حديثون سيني تي هٿ رکڻ ۾ متفق آهن. هلب بہ صحابي آهي. وائل سان ملي هن حديث جا بہ صحابي راوي ٿي پوندا ۽ طائوس ابوداؤد جي سند ۾ جيتوڻيڪ ان کي وائل سان ملايو اهي، ان ڪري ان جي روايت وائل جي روايت آهي، ڇونہ ٽئي صحابي سان ئي هجي. جنهن کان پوءِ سيني واريءَ حديث تي ٽن صحابن جو اجتماع حاصل ٿي ويندي.

آخر ۾ لکي ٿو تہ شافعين جون اعليٰ صدر ۽ آخر صدر جي باري ۾ روايتون مختلف آهن ان بابت پنهنجي راءِ ڏيندي مصنف لکي ٿو تہ: سيني مان سيني جو ڇيڙو (آخر صدر) مراد وٺڻ مذهب جي وراثت جي رعايت رکڻ لاءِ آهي. جڏهن تہ ظاهر لفظ ان جو تعين نہ ٿا ڪن. ان ڪري جنهن اعليٰ صدر تي رکيو جيئن اسان جي بعض مشائخن کان منقول آهي تہ ان شافعي مذهب جي خلاف ڪيو جيئن حنفين جي

خلاف ڪيائين، حديث جي خلاف نہ ڪيائين. ها البت جيستائين سيني جي خاص جاءِ حديث سان متعين نہ ٿي ٿئي تہ فقيهن جي قول سان ان جو تعين ڪبو. والله اعلم.

غاية ما ظهر لاضعف الانام في ان الكلام المتحمل لايوجب الاسلام

هيءُ فقہ جي موضوع جو مختصر رسالو آهي. جملي 27 صفحن تي مشتمل آهي. مصنف تصنيف جو سال نہ ڄاڻايو آهي. هن جا ٽي نسخا دستياب ٿي سگهيا آهن. هڪ نسخو قاسميہ لائبريءَ ۾ موجود آهي ٻيو درگاه شريف پير جهنڊي جو ۽ ٽيون مفيد عام لائبرري سيوهڻ جو آهي. شروعات ٽوٽي پڄاڻيءَ کان ٻنهي نسخن جي عبارت ۾ ڪو بہ فرق ڪونهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت صرف قاسميہ لائبرري ڪنڊيارو جي نسخي ۾ ڄاڻايل آهي. جنهن جو ڪاتب هنن لفظن سان ذڪر ڪيو آهي: وصلي الله علي سيدنا محمد و صحبہ اجمعين. هيءُ رسالو جنهن جو نالو گذريو سو منجهند ڏاري پنجين ذوالقعد سال 1146هہ ڏاري پورو ٿيو"

متن جي شروعات:

حامداً ومصليا ومسلما اما بعد فيقول اضعف الخلق عبيد اهل المرقع البلق محمدن الملقب بالمعين ابن محمد بن الملقب بالا مين .....

رسالي جي پڄاڻي:

ولهذا سميت هذه الرسالة بہ"غايت ماظهر لاضعف الا نام في ان الكلام المحتمل لا يوجب الاسلام" اعتذارا الي الاخوان ان هذا مبلغ علمي القاصر ومنتهي فكري الفاتر ربنا لاتؤاخذنا ان نسينا او اخطئنا وصلي الله علي سيدنا محمد وآلہ وصحبہ الطيبين الطاهرين والحمد لله اولا و آخرا.

درگاه شريف پير جهنڊي واري نسخي جي خصوصيت:

هن نسخي جي پوئين پاسي تي سيد ابو تراب سنڌيءَ جو عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي حوالي سان نوٽ لکيل آهي. نسخي جي اختتام واري پيج تي حاشيي ۾ هڪ نوٽ لکيل آهي، جنهن جي آخر ۾ فقير الله علوي جي صحيح ٿيل آهي. جيڪو نوٽ ۽ صحيح شاهہ فقير الله علوي جي معلوم ٿئي ٿي ۽ اها ڳالهہ ثبوت آهي، تہ هي نسخو اصل شاهہ فقير الله جي ملڪيت هو. جتان ڪنهن طريقي سان پير جهنڊي پهتو. هن جو فوٽو اسٽيٽ نقل قاسميہ لائبرري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

قاسميہ لائبرري ڪنڊياري واري نسخي جي خصوصيت:

قاسميہ لائبريءَ جو خطي نسخو ٽوٽل اٺن صفحن تي مشتمل آهي. منجهس سٽن جو تعداد ستاويهن کان ٽيهن تائين آهن. هر سٽ ۾ تيرهن کان اوڻويهن لفظن تائين جو تعداد آهي. نسخو ڊيمي سائيز جو آهي. اکر تمام سوڙها ۽ تمام سوڙهو لائين اسپيس آهي. تڏهن بہ اکر صاف سمجهہ ۾ اچن ٿا. ڪتابت جو سن بہ صرف هن نسخي جي پڄاڻيءَ تي آهي. نسخي جي ٻئي نمبر پيج جو وڏو حصو غائب آهي. نسخي جي پهرئين نمبر پيج تي حاشيي ۾ متن جي هڪ اشاري جي وضاحت خود مخدوم محمد معين طرفان هن ريت ٿيل آهي. "المراد منہ الاخ الاكرم مولانا محمد هاشم سلم و عوفي 12. منہ" قاسميہ لائبريءَ جي ٻئي

Scanned with CamScanner

نمبر نسخي ۾ بہ ساڳئي صفحي تي حاشيہ ۾ هيءَ وضاحت آيل آهي، جيڪا شيخ محمد حيات جي لکيل معلوم ٿئي ٿي. ”سلم وعوفي عنہ“ جي لفظن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هيءَ وضاحت مخدوم صاحب جي حياتيءَ ۾ لکي ويئي آهي. جنهن مان نسخي جي قدامت معلوم ٿئي ٿي.

ٻيو نمبر نسخو 21 صفحن تي مشتمل آهي منجهس سترهن سٽون آهن. هر سٽ ۾ ستن اٺن کان ڏهن تائين لفظن جو تعداد آهي هن جا اکر صاف ۽ واضع آهن. هن نسخي جي خاص خاصيت اها آهي تہ هن تي مخدوم معين جا ڪجهہ حاشيا (منهيات) بہ لکيل آهن. جيڪي مختلف جڳهين تي متن جي وضاحت طور لکيا ويا آهن. ۽ هر حاشيي جي آخر ۾ ”منہ عفي عنہ“ جي اشاري سان اهو ٻڌايو ويو آهي تہ حاشيو خود مؤلف جو پنهنجو آهي.

مضمون جو تفصيل:

مخدوم صاحب. جي زماني ۾ سوال اٿيو تہ ڪافر شخص اسلام قبولڻ جي احتمال وارو جملو چئي تہ ڇا ان تي مسلمان هئڻ جو حڪم لڳائي سگهجي ٿو؟ ان تي ڪن عالمن اها فتويٰ ڏني تہ: انسان جي اصليت اسلام آهي، جيئن فرمان آهي تہ: هر ٻار اسلام جي فطرت پيدا ٿئي ٿو“. تنهن ڪري ڪافر جيڪڏهن مختلف احتمالن وارو جملو چئي وجي جنهن سان ان جو ڪفر ۽ اسلام شڪ ۾ پئجي وڃن تہ ان جي اصل مطابق حڪم لڳايو ويندو.“ (يعني مسلمان قرار ڏنو ويندو) مخدوم محمد معين هن فتويٰ بابت چوي ٿو تہ: هيءَ فتويٰ بنا ڪنهن امام بارع جي نقل جي، پنهنجي طرفان جاري ڪيل آهي. هن فتويٰ لاءِ جيڪي مثال ڏنا ويا آهن جيئن ڪنهن ڪپڙي جو ڪو پلؤ پليت ٿي پوي ۽ جاچڻ نہ جاچڻ کان سواءِ ان جو ڪو پلؤ ڌوتو وڃي تہ ان کي پاڪ قرار ڏنو ويندو وغيره، اهي تمام عجيب مثال اهن. ۽ انهن مثالن تي ڪافر جي اسلام آڻڻ جو قياس ڪرڻ بہ عجيب قياس آهي.“ وڌيڪ ان جي ترديد ڪندي ڄاڻائي ٿو: تہ پليت ڪپڙي ۾ شڪ ان ۾ آهي تہ ڪهڙو پلؤ پليت آهي؛ پر جنهن شيءِ سان پليتي هٽائي ٿي وڃي، ان ۾ ڪو بہ شڪ ڪونهي. جڏنهن تہ ڪافر جي اسلام واري مسئلي ۾ تہ شڪ ئي ان ڪلمي ۾ آهي.جيڪو ڪفر جي پليتي هٽائيندڙ آهي. تہ ان صورت ۾ اهو قياس تہ غلط ٿي وڃي ٿو. هن صورت تي ان مثال کي قياس ڪري سگهجي ٿو تہ پليت ڪپڙي ۾ اهو شڪ هجي تہ پاڻيءَ سان ڌوتو ويو آهي يا نہ. ان صورت ۾ جيئن تہ نجاست زائل ڪندڙ شيءِ جي باري ۾ شڪ آهي، تنهن ڪري ڪپڙو پاڪ نہ مجبو تيئن هن ڪافر جي اسلام واري مسئلي ۾ ڪفر جي پليتي زائل ڪندڙ شيءِ(ايمان جي ڪلمي) ۾ شڪ آهي، ان ڪري اهو مسلمان قرار نہ ٿيندو. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن زبردستي ڪنهن کان اسلام قبول ڪرايو وڃي ۽ لا الہ الا الله محمد الرسول الله جو ڪلمو ان کان چورايو وڃي تہ ان صورت ۾ ڪلمو چاڪاڻ تہ ڪفر جي پليتي هٽائڻ ۾ يقيني آهي، شڪ ان ۾ آهي تہ اهو ڪلمو دل ۾ لٿو يا نہ. تہ هن صورت ۾ ڪفر مشڪوڪ ٿي ٿو وڃي. تنهن ڪري اصل يعني ايمان جو حڪم لڳايو ويندو ۽ هيءَ صورت ڪپڙي واريءَ ذڪر ڪيل صورت جي مطابق آهي. مخدو م صاحب لکي ٿو تہ شڪ واري ڪلمي جي صورت ۾ ڪافر جي اسلام جو هن تي قياس نہ ٿو ڪري سگهجي. هن تي مخدوم صاحب تفصيلي بحث کان پوءِ فتويٰ ۾ جن حديثن کان استدلال ڪيو ويو آهي انهن جو جواب ڏنو آهي ۽ پوءِ لکيو اٿس تہ انهن اهو بہ خوف نہ رکيو تہ

Scanned with CamScanner

هن فتوي جا نتيجا ڪهڙا نڪرندا اهو ڪلمو چوندڙن کي زوريءَ اسلام تي مجبور ڪيو ويندو قيد ڪيو ويندو تعزيرات لڳايا ويندا، مرتد مجي ان کي قتل ڪرڻ جائز ڪيو ويندو.....". اڳتي لکيو اٿس ته اهڙو ڪو به مثال ٽن پلن زمانن بلڪ چئن امامن جي زماني ۾ انهن کان پوءِ جي زماني ۾ به نه ٿو ملي ته انهن ڪنهن کي مختلف احتمال رکندڙ ڪلمي چوڻ تي پڪڙ ڪئي هجي. يا ظاهر ڪلام چوڻ تي پڪڙيو هجي. جيستائين وجي ڪنهن کي شرح صدر حاصل ٿئي. بلڪ خير القرون خاص طور رسول الله جي زماني ۾ اهو پڪيءَ طرح ثابت ٿي چڪو آهي ته ڪو صحيح لفظن ۾ تصديق ڪرڻ باوجود شريعت جي احڪامن ۾ يقين نه ڪندو هو ۽ انهن تي فرمانبرداريءَ سان عمل نه ڪندو هو ته به نبي ﷺ جن اتباع شريعت جي تلقين ۽ نهايت مهربانيءَ ۽ سهڻن لفظن ۾ احڪام شريعت جي تبليغ کان سواءِ ذري برابر به ڪنهن تي پڪڙ نه ڪندا هئا. ان کان پوءِ مخدوم موصوف ابو طالب جي اسلام جي حوالي سان به ڪجهه ذڪر ڪيو اٿي. ۽ن يهودين جي نبي ﷺ کان "تسع آيات بينات" بابت سوال ۽ نبوت جي تصديق واري روايت ذڪر ڪئي اهي. ۽ ان کان پوءِ اقرار سان گڏ اتباع شريعت اذعان ۽ التزام ۽ دين سابق کان برائت کي ايمان لاءِ لازمي شرط قرار ڏنو اٿس. ۽ ان تي آخر تائين بحث ڪيو اٿس. صابئي، مشرڪ ۽ اهل ڪتاب هر هڪ لاءِ الڳ الڳ صورتن تي به بحث ڪيو اٿس. ائين مسئلي جو هر جهت ۽ پهلوءَ کان سير حاصل بحث پيش ڪري ڪو به پهلو تشنه نه ڇڏيو اٿس.

التنبيه عليٰ سوءِ الفهوم في ان المثلية توجب العموم

هيءَ مختصر رسالو سترهن صفحن تي مشتمل آهي. هر صفحو سورهن کان ارڙهن سٽن تي مشتمل آهي. ۽ هر سٽ ۾ ست اٺ لفظ آهن. ڪتابت صاف ۽ سهڻي آهي نسخو پراڻو هئڻ ڪري ڪجهه صفحن تي پني مٿان ڪاراڻ ڦهلجي وئي آهي. حاشيي تي ڪجهه وضاحت نوٽ به لکيل آهن. جنهن جي آخر ۾ "منه عفي عنه" سان اها نشاندهي به ڪئي وئي آهي ته اهي خود مصنف جا آهن نسخي ۾ زير بحث رسالي جي پڄاڻيءَ تي ڪاتب کي رسالي سان لاڳاپيل موضوع تي مخدوم حامد جي فتوي جو علم ٿيو آهي، جيڪا رسالي جي آخر ۾ شامل ڪئي ويئي آهي ۽ ان اها مخدوم حامد جي خط تان نقل ڪئي آهي. نسخي ۾ ڪاتب ڪٿي به پنهنجو نالو نه ڄاڻايو آهي. نسخي جي آخري صفحن تي فارسي ٻوليءَ ۽ خط ۾ حاجي محمد هاشم جو سوال ۽ قدوة العلماء ميان ضياءالدين جو جواب جيڪو پڻ ساڳئي ڪتاب واري موضوع تي آهي. شامل ڪيو ويو آهي. مخطوطي ۾ ڪتابت جو سال به ڄاڻايل ڪونهي.

هن رسالي جو موضوع اهو ئي ساڳيو مسئلو آهي جيڪو مٿئين رسالي "غاية ما ظهر لاضعف الانام في ان الكلام المحتمل لابوجب الاسلام" وارو آهي. جنهن مطابق جيتوڻيڪ رسالي جو موضوع فقه ڇئجي پرهن مسئلي تي هن رسالي ۾ اصول فقه جي نقطئه نظر سان بحث ڪيل آهي. ان ڪري هن کي اصول فقه جي موضوع جو رسالو قرار ڏيڻ وڌيڪ صحيح آهي.

زير نظر رسالو مٿي گذريل رسالي کان پوءِ جو لکيل معلوم ٿئي ٿو. مصنف هن رسالي جي صفحي نمبر يارهن تي هڪ ڳالهه جي وضاحت ۾ لکيو آهي ته "اسان پنهنجي رسالي "غايت مان ظهر لاضعف الا

Scanned with CamScanner

نام في ان الڪلام المحتمل لا بوجب الاسلام" ۾ ان تي دليل ڏنا آهن. هن مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ زير نظر رسالو گذريل رسالي کان پوءِ جي تصنيف آهي.

متن جي شروعات:

حامدا وا مصليا و مسلما اما بعد فما استدل بہ الخصم لاثبات حڪم الاسلام في قول الذمي لمسلم انا مثلڪ......"

متن جي پڇاڙي:

نقولہ باسلام المتڪلم بهذا الڪلام ليس فيہ مستند من اصل ولا فرع من اصول المذهب و فروعہ وسميت هذه الوريقات بہ"التنبيه علىٰ سوء الفهوم في ان المثلية توجب العموم" و الله تعالىٰ هو الهادي الي الرشاد.

مضمون جو تفصيل:

شهر ٺٽي ۾ هڪ سوال اٿيو تہ جيڪڏهن ذمي مسلمان کي چئي تہ آءٌ تو جهڙو آهيان. جيڪو عربيءَ ۾ ٿيندو "انا مثلڪ" تہ ڇا ذمي اهو چوڻ سان مسلمان ٿي ويندو؟ ذمي جي مٿئين جملي مان هڪ کان وڌيڪ معنائن نڪرڻ جو احتمال ٿي سگهي ٿو. ان نقطہ نظر کان مصنف گذريل رسالي ۾ بحث ڪيو تہ ڪلام محتمل جو حڪم فقه ۾ ڪهڙو آهي. هن رسالي ۾ جنهن نقطہ نظر کا بحث ڪيل آهي. اهو هيءَ آهي تہ مخدوم محمد هاشم هن سوال تي هن طرح دليل ڏنو تہ ذميءَ مسلمان سان جيڪا پنهنجي هڪ جهڙائپ ذيڪاري آهي، انهيءَ "جهڙائپ" جنهن کي عربيءَ ۾ "مثليت" چئجي ٿو جو اصول فقه توڙي فقه ۾ عموم وارو حڪم آهي. ۽ اصول فقه ۾ عموم ۽ خصوص جو حڪم آهو آهي. تہ انهن مان جيترين بہ معنائون ۽ مرادون نڪرن اهي سڀ ان جي حڪم ۾ شامل هونديون آهن. انهيءَ حڪم مطابق ذميءَ مسلمان سان جيڪا هڪ جهڙائپ ڏيکاري آهي. ان ۾ ذمي پاڻ ۾ ڪيترين ئي ڳالهين ۾ مسلمان سان هڪ جهڙائپ رکندو هجي هتي اهي سڀ مراد ٿينديون ۽ اها هڪ جهڙائپ ٻين سڀني ڳالهين سان گڏ مسلمانيءَ ۾ بہ ٿي ويندي ۽ مسلمانيءَ ۾ هڪ جهڙائپ ثابت ٿيڻ سببان ذمي مسلمان ٿي ويندو.

"جهڙائپ" ۽ مثليت عموم جي حڪم ۾ آهي ان لاءِ مخدوم محمد هاشم هن طرح دليل ڏنا آهن: شمس الائمة سرخسي جي اصول فقه ۾ آهي تہ جڏهن ڪلام محتمل هجي تہ اسان وٽ "ڪاف تشبيه" جو (جهڙائپ جي معني ڏيندڙ ڪاف) عموم جي معنىٰ ۾ ايندو آهي.

ان ڪري اسان چئون ٿا تہ حضرت علي رضي الله تعالىٰ عنہ جو قول آهي تہ "اسان ذمين کي پنهنجي ذميداريءَ هيٺ رکيو آهي ۽ انهن جزيو ڏنو آهي، تہ جيئن انهن جو خون اسان جو خون جهڙو ۽ انهن جون ملڪيتون اسان جي ملڪيتن جهڙيون ٿين." اهو عموم جي حڪم ۾ آهي. جتي شبهات جي ڪري حڪم ٽري وڃي يا ثابت ٿئي. ان ڪري اسان چئون ٿا تہ جيڪڏهن هڪ مرد ڪنهن مرد کي زنا جي تهمت ڏني. ۽ ٻئي چيو تہ اهو ائين آهي جيئن تو چيو تہ ٻئي تي حد لاڳو ٿي ويندي ڇاڪاڻ تہ اهو ڪلام محتمل آهي ۽ ڪاف تشبيه جو محتمل ڪلام واري جڳهه تي عموم جي معنىٰ ۾ ايندو آهي. تنهن ڪري ان جي زنا ڏانهن نسبت قطعي آهي. ڇاڪاڻ تہ اسان وٽ عام ان جو موجب آهي ۽ شرح منار ۾ مصنف جي متن ۾ آهي تہ ڪاف تشبيه جو جڏهن اهڙي محل تي اچي جتي اهو عموم کي قبول ڪري تہ ان مان

Scanned with CamScanner

عموم جي معنيٰ ۾ حڪم نڪرندو. جيئن علي رضہ جو قول ذمين جي باري ۾ آهي تہ انهن جزيو خرچ ڪيو آهي تہ جيئن انهن جو خون اسان جي خون جهڙو ۽ انهن جون ملڪيتون اسان جي ملڪيتن جهڙيون ٿين. اهو اسان وٽ عام آهي جنهن ڪري مسلمان ذميءَ جي بدلي ۾ قتل ڪيو ويندو. مسلمان ذميءَ جو شراب يا خنزير ماري وڌو تہ ان کان پرايون ويندو. ۽ ذميءَ جي ديت مسلمان جي ديت جي برابر آهي.

خزانة الروايت ۽ تحفة الفقہ ۾ ذخيره کان منقول آهي تہ جيڪڏنهن ذميءَ مسلمان کي چيو تہ "انا مثلڪ" (آءُ تو جهڙو آهيان) تہ اهو مسلمان ٿي ويندو. ۽ مقاليد الاسلام ۾ آهي تہ جيڪڏهن نصاري مسلمان کي چيو تہ "انا مثلڪ" تہ اهو مسلمان ٿي ويندو. اهڙيءَ طرح دستور القضاۃ ۾ بہ آهي ۽ ابن الهمام کان بہ منقول آهي. ابو حنيفي رضي الله تعاليٰ عنہ کان مروي آهي تہ. آءُ نہ ٿو چئي سگهان تہ منهنجو ايمان جبرئيل جي ايمان جهڙو آهي. ڇاڪاڻ تہ "جهڙائپ" (مثليت) هر صفت ۾ مساوات ۽ هڪ جهڙائيءَ جي تقاضا ڪندي آهي. فتا وي ناصريءَ ۾ آهي تہ جيڪڏهن ڪافر مسلمان کي چيو تہ. آءُ تو جهڙو آهيان ۽ آءُ تنهنجي دين تي آهيان تہ اهو مسلمان ٿي پوندو.

ان جي جواب مصنف (مخدوم معين)ان ڳالھ جو انڪار ٿو ڪري تہ مثليت ۽ جهڙائپ عموم جي حڪم ۾ ايندي آهي. ان جي ترديد هڪ تہ مخدوم محمد هاشم جي دلين جي چند ڇاڻ ۽ رد ڪرڻ جي صورت ۾ ڪري ٿو ۽ ٻيو هن طرح تہ مخدوم صاحب جيڪي ڪتاب حوالي طور پيش ڪيا آهن تن بابت چئي ٿو تہ انهن جي عبارت ۾ جهول آهي ۽ نقل غير صحيح آهي. هن نسخي جي آخر ۾ نقل ٿيل مخدوم حامد جي فتويٰ ۾ بہ مٿين ڪتابن جي نقل کي غير صحيح قرار ڏنو ويو آهي. مصنف ان سلسلي ۾ لکي ٿو:

جيڪڏهن مرد ڪنهن مرد کي زنا جي تهت لڳائي ٿو۽ٻيو چئي ٿو تہ اهو ائين آهي جيئن تو چيو تہ ان ۾ "ڪاف تشبيھ" مان عموم جي مراد وٺڻ بي سبب آهي. ڇاڪاڻ تہ هڪ مرد جڏهن ٻئي مرد لاءِ چئي ٿو تہ هو زاني آهي ۽ ٻيو چئي ٿو تہ اهو ائين آهي، جيئن تو چيو تہ ان ۾ ڪاف تشبيھ جو "هو زاني آهي" سان مخصوص آهي ان ۾ حد مخصوص جي ڪري لاڳو ٿئي ٿي. عموم جي ڪري نہ ٿي ٿئي. ان ڪري هن مسئلي مان اهو ثابت نہ ٿو ٿئي تہ "ڪاف تشبيھ" جو عموم لاءِ آهي. ۽ جيڪو چيو ويو آهي تہ اهو ڪلام محتمل آهي ڇاڪاڻ تہ ڪاف عموم جي تقاضا ٿو ڪري، اها معنيٰ هتي ظاهر نہ ٿي ٿئي. ڇاڪاڻ تہ هيءَ ڪلام محتمل ناهي، بلڪ متعين آهي. جيڪڏهن اسان اهو تسليم بہ ڪيون تہ ڪلام محتمل آهي، تہ بہ ڪاف تشبيھ جو عام نہ ٿيندو. جيئن چيو ويو آهي. ڇاڪاڻ تہ جڏنهن عام پنهنجي مڙني فردن مٿان دلالت ۾ قطعي هوندو آهي، تہ پوءِ عموم جي مراد وٺڻ کي هن احتمال سان ملائڻ جي ڪابہ واٽ ڪانهي. يعني جڏهن ڪاف جي دلالت پنهنجي افرادن تي قطعي ٿي تہ احتمال تہ رهيو ئي ڪونہ ۽ اهو ڪيئن ٿيندو جيڪڏهن محتمل هجي ها تہ شبهي جي ڪري حد مورڳو ڪري پوي ها. ان ڪري فتويٰ عالمگيريءَ ۾ ظهيريہ کان نقل ڪندي لکيو ويو آهي تہ هڪ مرد ڪنهن مرد جي زال تي تهمت ڏني جنهن تي هڪ مرد چيو تو سچ چيو آهي، اها ائين آهي جيئن تو چيو تہ اهو بہ تهمت هڻندڙ سڏبو ۽ ڪانئس "لعان " ڪرايو ويندو. پر جيڪڏهن رڳو ائين چئي، تہ تو سچ چيو تہ تهمت هڻندڙ نہ چئبو. هن مان ثابت ٿيو تہ هن قول ۾ "اها ائين آهي جيئن تو چيو" متعين آهي، مرد جي تهمت سان. محتمل ناهي. ان جي بر خلاف

Scanned with CamScanner

جڏهن مرد صرف اهو ٿو چئي تہ "تو سچ چيو" تہ ان ۾ جيتوڻيڪ سچ چوڻ جي نسبت ظاهر ظهور ان ڪلام ڏانهن ئي ٿيندي، جيڪو مرد تهمت وقت چيو آهي: پر چاڪاڻ تہ هڪڙو ٿورڙو احتمال اهو بہ آهي تہ ڪٿي سچ جي نسبت تهمت کان سوءِ ڪنهن ٻي ڳالهہ ڏانهن هجي، ان ڪري انهيءَ ڪمزور شڪ جي بنياد تي حد ڪچي ويندي. تنهن ڪري غالب غمان اهو آهي تہ هھڙي قسم جو ضعيف ۽ غير صحيح ڪلام شمس الائمہ سرخيءَ جهڙن کان صادر نہ ٿو ٿي سگهي. انڪري اسان اهو ٿا چئون تہ نقل غير صحيح آهي البت جيڪو ان جي صحيح هئڻ جي دعويٰ ڪري ٿو. ان مٿان لازم ٿو ٿئي تہ اصل ڪتاب منجهان ان جي تصحيح ڪري

علي عليہ التحية والسلام جو جيڪو قول ذمين بابت نقل ڪيو ويو آهي تہ "انهن جذبو خرچ ڪيو آهي تہ جيئن انهن جا خون اسان جي خونن جهڙا ٿين ۽ انهن جا مال اسان جي مالن جهڙا ٿين" ان مان ڪاف تشبيهہ جي عموم جي معنيٰ ۾ اچڻ جو دليل نہ ٿو وٺي سگهجي ۽ اهو قول اسان جي مٿان حجت نہ ٿو بڻائي سگهجي بلڪ هيءُ پهريون ماڻهو آهي جنهن اها ڳالهہ چئي آهي ۽ ان کي عموم تي محمول ڪيو آهي. ڪيس پنهنجي طرفان جيڪو سمجهہ ۾ آيو آهي سو چيو اٿس. ڪاف تشبيهہ بابت اها سندس ذاتي راءِ آهي چاڪاڻ تہ ان جي معنيٰ اها آهي تہ "ذمين جا خون اسان جي خونن وانگر ۽ ملڪيتون اسان جي ملڪيتن وانگر محفوظ آهن. اهو قول هن مفهوم تي شامل ناهي تہ قصاص ۾ انهن جا خون اسان جي خونن جهڙا آهن. اهو مفهوم اسان ان ڪري ٿا وٺون تہ علم ان ڳالهہ جو شاهد آهي تہ مسلمان ڪافر جي بدلي ۾ قتل نہ ڪيو ويندو ۽ حضرت علي هن مسئلي جو تمام گهڻو اهتمام ڪندو هو. ايستائين جو سندس اهو صحيفو جنهن ۾ هيءُ مسئلو شامل هو اهو پنهنجي تلوار سان لڙڪائي گهمندو هو. اهل علم ان ڳالهہ کان بخوبي واقف آهن.

ابو البرڪات شرح منار ۾ چيو آهي تہ، اسان وٽ اهو عام آهي، تنهن ڪري مسلمان ذميءَ جي بدلي ۾ قتل ڪيو ويندو. ان ڳالهہ جو استدلال ان شخص جي قول مان ورتو اٿس جنهن شخص جي پنهنجي ان قول مان اها مرد ئي ڪانهي: پر اسان اهو جيڪڏهن تسليم بہ ڪري وٺون تہ اهو عموم جو فائدو ڏئي ٿو. تہ بہ اسان اهو تسليم نہ ڪندا سين تہ اهو ڪاف تشبيهہ جي ڪري آهي. ۽ ڪاف تشبيهہ ڪنهن قريني کان بنا عموم جو فائدو ڏيندو آهي چاڪاڻ تہ علي عليہ السلام جو قول تہ اسان انهن کي ذمو ڏنو آهي ۽ انهن جزيو خرچ ڪيو آهي تہ انهن جا خون اسان جي خونن جهڙا ٿين ان ۾ قرينو آهي تہ انهن جزيي جي بدلي ۾ هنن مسئلن ۾ مساوات جي طلب ڪئي ۽ اسان انهن کي انهن جو ذمو ڏنو.

جڏهن ڳالهہ ائين آهي تہ پوءِ "انا مثلڪ" جهڙي مسئلي جي صورت ۾ عموم ڪيئن مراد ورتو ويندو. جڏهن تہ قرينا خصوص جو ڏس ڏئي رهيا آهن. جيئن استفتا واري واقعي ۾ آهي. ان ۾ جهڳڙو ۽ قاضيءَ تائين ان مسئلي کي ڇڪي اچڻ، ان ڳالهہ جا دليل آهن تہ ان ۾ مثليت ۽ جهڙائپ مال ملڪيت خون ۽ ٻين شين جي عصمت ۽ حفاظت جي مراد ۾ آهي.

ها البتہ جيڪڏهن مسلمان مرد چئي تہ مان مسلمان آهيان ۽ ذمي کيس جواب ۾ چئي تہ آءٌ تو جهڙو آهيان تہ اها صورت ان طرح ٿيندي. قدف واري صورت ذڪر ٿي تہ هڪ ماڻهو زنا جي تهمت هڻئين ٻئي

چيو تہ اهو ائين آهي جيئن تو چيو. بلڪ هن فرع تي بہ ان کي قياس نہ ڪبو. هن تي ان کي قياس تڏهن ڪبو جڏهن ذمي اهو چئي تہ آءٌ ائين آهيان جيئن تو چيو. چو تہ "انا مثلڪ" جو قول تهمت هڻندڙ جي "توسچ چيو" واري قول جي مثال آهي. هن ۾ مثليت ۾ بيا بہ احتمال آهن جيئن توسچ چيو ۾ احتمال آهن. هيءَ ڳالهہ انصاف پسند ذهين ماڻهوءَ کان ڳجهي ڪانهي: پر هن شهر ۾ انصاف ڪٿي آهي.

مصنف هن طرح مسئلي کي مختلف دليلن ۽ مثالن سان پنهنجي حق ۾ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ۽ ڪتاب جي آخر تائين ڪوڙ سارن علمي دليلن ۽ مثالن سان مسئلي کي واضع ڪيو آهي. ۽ اهو ثابت ڪيو آهي، تہ ڪاف تشبيهہ جو عموم لاءِ نہ ايندو آهي ۽ مخدوم محمد هاشم جيڪي حوالا ڏنا آهن تن جو اصل ڪتابن مان نقل غير صحيح آهي.

غاية ما ظهر لاضعف الا نام في ان الكلام المتحمل لايوجب الاسلام

هيءَ فقہ جي موضوع جو مختصر رسالو آهي. جملي 27 صفحن تي مشتمل آهي. مصنف تصنيف جو سال نہ ڄاڻايو آهي. هن جا ٽي نسخا دستياب ٿي سگهيا آهن. هڪ نسخو قاسميہ لائبرريءَ ۾ موجود آهي، ٻيو درگاه شريف پير جهنڊي جو ۽ ٽيون مفيد عام لائبرري سيوهڻ جو آهي. شروعات توڙي پڇاڙيءَ کان ٽنهي نسخن جي عبارت ۾ ڪو بہ فرق ڪونهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت صرف قاسميہ لائبرري ڪنڊيارو جي نسخي ۾ ڄاڻايل آهي. جنهن جو ڪاتب هنن لفظن سان ذڪر ڪيو آهي: وصلي الله علي سيدنا محمد و صحبہ اجمعين. هيءَ رسالو جنهن جو نالو گذريو سو منجهند ڏاري پنجين ذوالقعد سال 1146هہ ڏاري پورو ٿيو"

متن جي شروعات:

حامداً ومصليا ومسلما اما بعد فيقول اضعف الخلق عبيد اهل المرقع البلق محمدن الملقب بالمعين ابن محمد بن الملقب بالا مين .....

رسالي جي پڇاڙي:

ولهذا سميت هذه الرسالة بـ"غايت ماظهر لاضعف الا نام في ان الكلام المحتمل لا يوجب الاسلام" اعتذارا الي الاخوان ان هذا مبلغ علمي القاصر ومنتهي فكري الفاتر ربنا لاتؤاخذنا ان نسينا او اخطئنا وصلي الله علي سيدنا محمد وآلہ وصحبہ الطيبين الطاهرين والحمد لله اولا و آخرا.

درگاه شريف پير جهنڊي واري نسخي جي خصوصيت:

هن نسخي جي پوئين پاسي تي سيد ابو تراب سنڌيءَ جو عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي حوالي سان نوٽ لڳل آهي. نسخي جي اختتام واري پيج تي حاشئي ۾ هڪ نوٽ لڳل آهي، جنهن جي آخر ۾ فقير الله علوي جي صحيح ٿيل آهي. جيڪو نوٽ ۽ صحيح شاهہ فقير الله علوي جي معلوم ٿئي ٿي ۽ اها ڳالهہ ثبوت آهي، تہ هي نسخو اصل شاهہ فقير الله جي ملڪيت هو. جتان ڪنهن طريقي سان پير جهنڊي پهتو. هن جو فوٽو اسٽيٽ نقل قاسميہ لائبرري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

Scanned with CamScanner

قاسميه لائبرري ڪنڊياري واري نسخي جي خصوصيت:

قاسميه لائبريءَ جو خطي نسخو ٺوٺل اٺن صفحن تي مشتمل آهي. منجهس سٽن جو تعداد ستاويهن کان ٽيهن تائين آهن. هر سٽ ۾ تيرهن کان اوڻويهن لفظن تائين جو تعداد آهي. نسخو ڊيمي سائيز جو آهي. اکر تمام سوڙها ۽ تمام سوڙهو لائين اسپيس آهي. تڏهن به اکر صاف سمجهه ۾ اچن ٿا. ڪتابت جو سن به صرف هن نسخي جي پڇاڙيءَ تي آهي. نسخي جي ٻئي نمبر پيج جو وڏو حصو غائب آهي. نسخي جي پهرئين نمبر پيج تي حاشئي ۾ متن جي هڪ اشاري جي وضاحت خود مخدوم محمد معين طرفان هن ريت ٿيل آهي. "المراد منه الاخ الاكرم مولانا محمد هاشم سلم و عوفي 12. منه" قاسميه لائبرريءَ جي ٻئي نمبر نسخي ۾ به ساڳئي صفحي تي حاشيه ۾ هيءَ وضاحت آيل آهي. جيڪا شيخ محمد حيات جي لکيل معلوم ٿئي ٿي. "سلم وعوفي عنه" جي لفظن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ وضاحت مخدوم صاحب جي حياتيءَ ۾ لکي ويئي آهي. جنهن مان نسخي جي قدامت معلوم ٿئي ٿي.

ٻيو نمبر نسخو 21 صفحن تي مشتمل آهي منجهس سترهن سٽون آهن. هر سٽ ۾ سٽن اٺن کان ڏهن تائين لفظن جو تعداد آهي هن جا اکر صاف ۽ واضع آهن. هن نسخي جي خاص خاصيت اها آهي ته هن تي مخدوم معين جا ڪجهه حاشيا (منهيات) به لکيل آهن. جيڪي مختلف جڳهين تي متن جي وضاحت طور لکيا ويا آهن. ۽ هر حاشيي جي آخر ۾ "منه عفي عنه" جي اشاري سان اهو ٻڌايو ويو آهي ته حاشيو خود مؤلف جو پنهنجو آهي.

مضمون جو تفصيل:

مخدوم صاحب جي زماني ۾ سوال اٿيو ته ڪافر شخص اسلام قبولڻ جي احتمال وارو جملو چئي ته ڇا ان تي مسلمان هئڻ جو حڪم لڳائي سگهجي ٿو؟ ان تي ڪن عالمن اها فتويٰ ڏني ته: انسان جي اصليت اسلام آهي، جيئن فرمان آهي ته: هر ٻار اسلام جي فطرت پيدا ٿئي ٿو". تنهن ڪري ڪافر جيڪڏهن مختلف احتمالن وارو جملو چئي وجي جنهن سان ان جو ڪفر ۽ اسلام شڪ ۾ پئجي وڃن ته ان جي اصل مطابق حڪم لڳايو ويندو. " (يعني مسلمان قرار ڏنو ويندو) مخدوم محمد معين هن فتويٰ بابت چوي ٿو ته: هيءَ فتويٰ بنا ڪنهن امام بارع جي نقل جي، پنهنجي طرفان جاري ڪيل آهي. هن فتويٰ لاءِ جيڪي مثال ڏنا ويا آهن جيئن ڪنهن ڪپڙي جو ڪو پلؤ پليت ٿي پوي ۽ جاچڻ نه جاچڻ کان سواءِ ان جو ڪو پلؤ ڌوتو وڃي ته ان کي پاڪ قرار ڏنو ويندو وغيره، اهي تمام عجيب مثال اهن. ۽ انهن مثالن تي ڪافر جي اسلام آڻڻ جو قياس ڪرڻ به عجيب قياس آهي." وڌيڪ ان جي ترديد ڪندي ٻڌائي ٿو: ته پليت ڪپڙي ۾ شڪ ان ۾ آهي ته ڪهڙو پلؤ پليت آهي، پر جنهن شيءِ سان پليتي هٽائي ٿي وڃي، ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي. جڏنهن ته ڪافر جي اسلام واري مسئلي ۾ ته شڪ ئي ان ڪلمي ۾ آهي. جيڪو ڪفر جي پليتي هٽائيندڙ آهي. ته ان صورت ۾ اهو قياس ته غلط ٿي وڃي ٿو. هن صورت تي ان مثال کي قياس ڪري سگهجي ٿو ته پليت ڪپڙي ۾ اهو شڪ هجي ته پاڻيءَ سان ڌوتو ويو آهي يا نه. ان صورت ۾ جيئن ته نجاست زائل ڪندڙ شيءِ جي باري ۾ شڪ آهي، تنهن ڪري ڪپڙو پاڪ نه مجبو تيئن هن ڪافر جي اسلام واري مسئلي ۾ ڪفر جي پليتي زائل ڪندڙ شيءِ(ايمان جي ڪلمي) ۾ شڪ آهي. ان

ڪري اهو مسلمان قرار نہ ڏيندو. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن زبردستي ڪنهن کان اسلام قبول ڪرايو وڃي ۽ لا الہ الا الله محمد الرسول الله جو ڪلمو ان کان چورايو وڃي تہ ان صورت ۾ ڪلمو چاڪاڻ تہ ڪفر جي پليتي هٽائڻ ۾ يقيني آهي، شڪ ان ۾ آهي تہ اهو ڪلمو دل ۾ لٿو يا نہ. تہ هن صورت ۾ ڪفر مشڪوڪ ٿي ٿو وڃي. تنهن ڪري اصل يعني ايمان جو حڪم لڳايو ويندو ۽ هيءَ صورت ڪپڙي واريءَ ذڪر ڪيل صورت جي مطابق آهي. مخدوم صاحب لکي ٿو تہ شڪ واري ڪلمي جي صورت ۾ ڪافر جي اسلام جو هن تي قياس نہ ٿو ڪري سگهجي. هن تي مخدوم صاحب تفصيلي بحث کان پوءِ فتوي ۾ جن حديثن کان استدلال ڪيو ويو آهي انهن جو جواب ڏنو آهي ۽ پوءِ لکيو اٿس تہ انهن اهو بہ خوف نہ رکيو تہ هن فتوي جا نتيجا ڪهڙا نڪرندا اهو ڪلمو چوندڙن کي زوريءَ اسلام تي مجبور ڪيو ويندو قيد ڪيو ويندو تعزيرات لڳايا ويندا. مرتد مڃي ان کي قتل ڪرڻ جائز ڪيو ويندو ..... “. اڳتي لکيو اٿس تہ اهڙو ڪو بہ مثال ٽن پلن زمانن بلڪ چئن امامن جي زماني ۽ انهن کان پوءِ جي زماني ۾ بہ نہ ٿو ملي تہ انهن ڪنهن کي مختلف احتمال رکندڙ ڪلمي چوڻ تي پڪڙ ڪئي هجي. يا ظاهر ڪلام چوڻ تي پڪڙيو هجي. جيستائين وڃي ڪنهن کي شرح صدر حاصل ٿئي. بلڪ خير القرون خاص طور رسول الله جي زماني ۾ اهو پڪيءَ طرح ثابت ٿي چڪو آهي تہ ڪو صحيح لفظن ۾ تصديق ڪرڻ باوجود شريعت جي احڪامن ۾ يقين نہ ڪندو هو ۽ انهن تي فرمانبرداريءَ سان عمل نہ ڪندو هو تہ بہ نبي ﷺ جن اتباع شريعت جي تلقين ۽ نهايت مهربانيءَ ۽ سهڻن لفظن ۾ احڪام شريعت جي تبليغ کان سواءِ ذري برابر بہ ڪنهن تي پڪڙ نہ ڪندا هئا. ان کان پوءِ مخدوم موصوف ابو طالب جي اسلام جي حوالي سان بہ ڪجهہ ذڪر ڪيو اٿي. ٻن يهودين جي نبي ﷺ کان ”تسع آيات بينات“ بابت سوال ۽ نبوت جي تصديق واري روايت ذڪر ڪئي اهي. ۽ ان کان پوءِ اقرار سان گڏ اتباع شريعت اذعان ۽ التزام ۽ دين سابق کان برائت کي ايمان لاءِ لازمي شرط قرار ڏنو اٿس. ۽ ان تي آخر تائين بحث ڪيو اٿس. صابئي، مشرڪ ۽ اهل ڪتاب هر هڪ لاءِ الڳ الڳ صورتن تي بہ بحث ڪيو اٿس. ائين مسئلي جو هر جهت ۽ پهلوءَ کان سير حاصل بحث پيش ڪري ڪو بہ پهلو تشنہ نہ ڇڏيو اٿس.

التنبيہ عليٰ سوءِ الفهوم في ان المثلية توجب العموم

هيءَ مختصر رسالو سترهن صفحن تي مشتمل آهي. هر صفحو سورهن کان ارڙهن سٽن تي مشتمل آهي. ۽ هر سٽ ۾ ست اٺ لفظ آهن. ڪتابت صاف ۽ سهڻي آهي نسخو پراڻو هئڻ ڪري ڪجهہ صفحن تي پني مٿان ڪارڻ ڦهلجي وئي آهي. حاشيي تي ڪجهہ وضاحت نوٽ بہ لکيل آهن. جنهن جي آخر ۾ ”منہ عفي عنہ“ سان اها نشاندهي بہ ڪئي وئي آهي تہ اهي خود مصنف جا آهن نسخي ۾ زير بحث رسالي جي پڄاڻيءَ تي ڪاتب ڪي رسالي سان لاڳاپيل موضوع تي مخدوم حامد جي فتوي جو علم ڏيو آهي. جيڪا رسالي جي آخر ۾ شامل ڪئي وئي آهي ۽ ان اها مخدوم حامد جي خط تان نقل ڪئي آهي. نسخي ۾ ڪاتب ڪٿي بہ پنهنجو نالو تہ ڄاڻايو آهي. نسخي جي آخري صفحن تي فارسي ٻوليءَ ۽ خط ۾

Scanned with CamScanner

حاجي محمد هاشم جو سوال ۽ قدوة العلماء ميان ضياءالدين جو جواب جيڪو پڻ ساڳئي ڪتاب واري موضوع تي آهي. شامل ڪيو ويو آ ئي. مخطوطي ۾ ڪتابت جو سال بہ ڇاٽايل ڪونهي.

هن رسالي جو موضوع اهو ئي ساڳيو مسئلو آهي جيڪو مٿئين رسالي "غاية ما ظهر لاضعف الانام في ان الكلام المحتمل لابوجب الاسلام" وارو آهي. جنهن مطابق جيتوڻيڪ رسالي جو موضوع فقه ڇئجي پر هن مسئلي تي هن رسالي ۾ اصول فقه جي نقطئہ نظر سان بحث ڪيل آهي. ان ڪري هن کي اصول فقه جي موضوع جو رسالو قرار ڏيڻ وڌيڪ صحيح آهي.

زير نظر رسالو مٿي ڳذريل رسالي کان پوءِ جو لکيل معلوم ٿئي ٿو. مصنف هن رسالي جي صفحي نمبر ٻارهن تي هڪ ڳالهہ جي وضاحت ۾ لکيو آهي تہ "اسان پنهنجي رسالي "غايت مان ظهر لاضعف الا نام في ان الكلام المحتمل لا بوجب الاسلام" ۾ ان تي دليل ڏنا آهن. هن مان اهومعلوم ٿئي ٿو تہ زير نظر رسالو ڳذريل رسالي کان پوءِ جي تصنيف آهي.

متن جي شروعات:

حامدا وا مصليا و مسلما اما بعد فما استدل بہ الخصم لاثبات حكم الاسلام في قول الذمي لمسلم انا مثلك......"

متن جي پڇاڙي:

فقوا باسلام المتكلم بهذا الكلام ليس فيہ مستند من اصل ولا فرع من اصول المذهب و فروعہ وسميت هذه الوريقات بہ"التنبيهہ عليٰ سوء الفهوم في ان المثلية توجب العموم" والله تعاليٰ هو الهادي الي الرشاد.

مضمون جو تفصيل:

شهر ٺٽي ۾ هڪ سوال اٿيو تہ جيڪڏهن ذمي مسلمان کي چئي تہ آءٌ تو جهڙو آهيان. جيڪو عربيءَ ۾ ٿيندو "انا مثلك" تہ ڇا ذمي اهو چوڻ سان مسلمان ٿي ويندو؟ ذمي جي مٿئين جملي مان هڪ کان وڌيڪ معنائن نڪرڻ جو احتمال ٿي سگهي ٿو. ان نقطہ نظر کان مصنف ڳذريل رسالي ۾ بحث ڪيو تہ ڪلام محتمل جو حڪم فقه ۾ ڪهڙو آهي. هن رسالي ۾ جنهن نقطہ نظر کا بحث ڪيل آهي. اهو هيءُ آهي تہ. مخدوم محمد هاشم هن سوال تي هن طرح دليل ڏنو تہ ذميءَ مسلمان سان جيڪا پنهنجي هڪ جهڙائپ ڏيکاري آهي، انهيءَ "جهڙائپ" جنهن کي عربيءَ ۾ "مثليت" چئجي ٿو جو اصول فقه توڙي فقه ۾ عموم وارو حڪم آهي. ۽ اصول فقه ۾ عموم ۽ خصوص جو حڪم آهو آهي. تہ انهن مان جيترين بہ معنائون ۽ مرادون نڪرن اهي سڀ ان جي حڪم ۾ شامل هونديون آهن. انهيءَ حڪم مطابق ذميءَ مسلمان سان جيڪا هڪ جهڙائپ ڏيکاري آهي. ان ۾ ذمي پڻ بين ڪيترين ئي ڳالهين ۾ مسلمان سان هڪ جهڙائپ رکندو هجي هتي اهي سڀ مراد ٿينديون ۽ اها هڪ جهڙائپ بين سيني ڳالهين سان گڏ مسلمانيءَ ۾ بہ ٿي ويندي ۽ مسلمانيءَ ۾ هڪ جهڙائپ ثابت ٿيڻ سببان ذمي مسلمان ٿي ويندو.

"جهڙائپ" ۽ مثليت عموم جي حڪم ۾ آهي ان لاءِ مخدوم محمد هاشم هن طرح دليل ڏنا آهن: شمس الائمة سرخسي جي اصول فقه ۾ آهي تہ جڏهن ڪلام محتمل هجي تہ اسان وٽ "ڪاف تشبيهہ" جو(جهڙائپ جي معني ڏيندڙ ڪاف) عموم جي معنيٰ ۾ ايندو آهي.

Scanned with CamScanner

ان ڪري اسان چئون ٿا ته، حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه جو قول آهي ته "اسان ذمين کي پنهنجي ذميداريءَ هيٺ رکيو آهي ۽ انهن جزيو ڏنو آهي، ته جيئن انهن جو خون اسان جو خون جهڙو ۽ انهن جون ملڪيتون اسان جي ملڪيتن جهڙيون ٿين." اهو عموم جي حڪم ۾ آهي. جتي شبهات جي ڪري حڪم ٽري وڃي يا ثابت ٿئي. ان ڪري اسان چئون ٿا ته جيڪڏهن هڪ مرد ڪنهن مرد کي زنا جي تهمت ڏني ۽ ٻئي چيو ته اهو ائين آهي جيئن تو چيو ته ٻئي تي حد لاڳو ٿي ويندي ڇاڪاڻ ته اهو ڪلام محتمل آهي ۽ ڪاف تشبيهه جو محتمل ڪلام واري جڳهه تي عموم جي معنيٰ ۾ ايندو آهي. تنهن ڪري ان جي زنا ڏانهن نسبت قطعي آهي. ڇاڪاڻ ته اسان وٽ عام ان جو موجب آهي ۽ شرح منار ۾ مصنف جي متن ۾ آهي ته ڪاف تشبيهه جو جڏهن اهڙي محل تي اچي جتي اهو عموم کي قبول ڪري ته ان مان عموم جي معنيٰ ۾ حڪم نڪرندو. جيئن علي رضه جو قول ذمين جي باري ۾ آهي ته انهن جزيو خرچ ڪيو آهي ته جيئن انهن جو خون اسان جي خون جهڙو ۽ انهن جون ملڪيتون اسان جي ملڪيتن جهڙيون ٿين. اهو اسان وٽ عام آهي جنهن ڪري مسلمان ذميءَ جي بدلي ۾ قتل ڪيو ويندو. مسلمان ذميءَ جو شراب يا خنزير ماري وڌو ته ان کان ڀرايون ويندو. ۽ ذميءَ جي ديت مسلمان جي ديت جي برابر آهي.

خزانة الروايت ۽ تحفة الفقه ۾ ذخيره کان منقول آهي ته،جيڪڏنهن ذميءَ مسلمان کي چيو ته "انا مثلک" (آءٌ تو جهڙو آهيان) ته اهو مسلمان ٿي ويندو. ۽ مقاليد الاسلام ۾ آهي ته جيڪڏهن نصاري مسلمان کي چيو ته "انا مثلک" ته اهو مسلمان ٿي ويندو. اهڙيءَ طرح دستور القضاة ۾ به آهي ۽ ابن الهمام کان به منقول آهي. ابو حنيفي رضي الله تعاليٰ عنه کان مروي آهي ته، آءٌ نه ٿو چئي سگهان ته منهنجو ايمان جبرئيل جي ايمان جهڙو آهي، ڇاڪاڻ ته "جهڙائپ" (مثليت) هر صفت ۾ مساوات ۽ هڪ جهڙائيءَ جي تقاضا ڪندي آهي. فتا ويٰ ناصريءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪافر مسلمان کي چيو ته، آءٌ تو جهڙو آهيان ۽ آءٌ تنهنجي دين تي آهيان ته اهو مسلمان ٿي پوندو.

ان جي جواب مصنف (مخدوم معين)ان ڳالهه جو انڪار ٿو ڪري ته مثليت ۽ جهڙائپ عموم جي حڪم ۾ ايندي آهي. ان جي ترديد هڪ ته مخدوم محمد هاشم جي دلين جي ڇنڊ ڇاڻ ۽ رد ڪرڻ جي صورت ۾ ڪري ٿو ۽ ٻيو هن طرح ته مخدوم صاحب جيڪي ڪتاب حوالي طور پيش ڪيا آهن تن بابت چئي ٿو ته انهن جي عبارت ۾ جهول آهي ۽ نقل غير صحيح آهي. هن نسخي جي آخر ۾ نقل ٿيل مخدوم حامد جي فتويٰ ۾ به مٿين ڪتابن جي نقل کي غير صحيح قرار ڏنو ويو آهي. مصنف ان سلسلي ۾ لکي ٿو:

جيڪڏهن مرد ڪنهن مرد کي زنا جي تهت لڳائي ٿو۽ٻيو چئي ٿو ته اهو ائين آهي جيئن تو چيو ته ان ۾ "ڪاف تشبيهه" مان عموم جي مراد وٺڻ بي سبب آهي. ڇاڪاڻ ته هڪ مرد جڏهن ٻئي مرد لاءِ چئي ٿو ته هو زاني آهي ۽ ٻيو چئي ٿو ته اهو ائين آهي، جيئن تو چيو ته ان ۾ ڪاف تشبيهه جو "هو زاني آهي" سان مخصوص آهي ان ۾ حد مخصوص جي ڪري لاڳو ٿئي ٿي. عموم جي ڪري نه ٿي ٿئي. ان ڪري هن مسئلي مان اهو ثابت نه ٿو ٿئي ته "ڪاف تشبيهه" جو عموم لاءِ آهي. ۽ جيڪو چيو ويو آهي ته اهو ڪلام محتمل آهي ڇاڪاڻ ته ڪاف عموم جي تقاضا ٿو ڪري، اها معنيٰ هتي ظاهر نه ٿي ٿئي. ڇاڪاڻ ته هيءَ ڪلام محتمل ناهي؛ بلڪ متعين آهي. جيڪڏهن اسان اهو تسليم به ڪيون ته ڪلام

محتمل آهي، تہ بہ ڪاف تشبيهہ جو عام نہ ٿيندو. جيئن چيو ويو آهي. ڇاڪاڻ تہ جڏهن عام پنهنجي فردن مٿان دلالت ۾ قطعي هوندو آهي، تہ پوءِ عموم جي مراد وٺڻ کي هن احتمال سان ملائڻ جي ڪا بہ مڙني واٽ ڪانهي. يعني جڏهن ڪاف جي دلالت پنهنجي افرادن تي قطعي ٿي تہ احتمال تہ رهيو ئي ڪونہ ۽ اهو ڪيئن ٿيندو جيڪڏهن محتمل هجي ها تہ شبهي جي ڪري حد مورڳو ڪري پوي ها. ان ڪري فتوي عالمگيريءَ ۾ ظهيريہ ڪان نقل ڪندي لکيو ويو آهي تہ هڪ مرد ڪنهن مرد جي زال تي تهمت ڏني جنهن تي هڪ مرد چيو تو سچ چيو آهي، اها ائين آهي جيئن تو چيو تہ اهو بہ تهمت هڻندڙ سڏبو ۽ ڪانئس "لعان" ڪرايو ويندو. پر جيڪڏهن رڳو ائين چئي، تہ تو سچ چيو تہ تهمت هڻندڙ نہ چئبو. هن مان ثابت ٿيو تہ هن قول ۾ "اها ائين آهي جيئن تو چيو" متعين آهي، مرد جي تهمت سان. محتمل ناهي. ان جي بر خلاف جڏهن مرد صرف اهو ٿو چئي تہ "تو سچ چيو" تہ ان ۾ جيتوڻيڪ سچ چوڻ جي نسبت ظاهر ظهور ان ڪلام ڏانهن ئي ٿيندي، جيڪو مرد تهمت وقت چيو آهي. پر ڇاڪاڻ تہ هڪڙو ٿورڙو احتمال اهو بہ آهي تہ ڪٿي سچ جي نسبت تهمت کان سواءِ ڪنهن ٻي ڳالهہ ڏانهن هجي، ان ڪري انهيءَ ڪمزور شڪ جي بنياد تي حد ڪچي ويندي. تنهن ڪري غالب غمان اهو آهي تہ هھڙي قسم جو ضعيف ۽ غير صحيح ڪلام شمس الائمہ سرخيءَ جهڙن کان صادر نہ ٿو ٿي سگهي. انڪري اسان اهو ٿا چئون تہ نقل غير صحيح آهي البت جيڪو ان جي صحيح هئڻ جي دعوي ڪري ٿو. ان مٿان لازم ٿو ٿئي تہ اصل ڪتاب منجهان ان جي تصحيح ڪري

علي عليہ التحية والسلام جو جيڪو قول ذمين بابت نقل ڪيو ويو آهي تہ "انهن جذبو خرچ ڪيو آهي تہ جيئن انهن جا خون اسان جي خونن جهڙا ٿين ۽ انهن جا مال اسان جي مالن جهڙا ٿين" ان مان ڪاف تشبيهہ جي عموم جي معنيٰ ۾ اچڻ جو دليل نہ ٿو وٺي سگهجي ۽ اهو قول اسان جي مٿان حجت نہ ٿو بڻائي سگهجي بلڪ هيءُ پھريون ماٺهو آهي جنهن اها ڳالهہ چئي آهي ۽ ان کي عموم تي محمول ڪيو آهي. ڪيس پنهنجي طرفان جيڪو سمجهہ ۾ آيو آهي سو چيو اٿس. ڪاف تشبيهہ بابت اها سندس ذاتي راءِ آهي ڇاڪاڻ تہ ان جي معنيٰ اها آهي تہ "ذمين جا خون اسان جي خونن وانگر ۽ ملڪيتون اسان جي ملڪيتن وانگر محفوظ آهن. اهو قول هن مفهوم تي شامل ناهي تہ قصاص ۾ انهن جا خون اسان جي خونن جهڙا آهن. اهو مفهوم اسان ان ڪري ٿا وٺون تہ علم ان ڳالهہ جو شاهد آهي تہ مسلمان ڪافر جي بدلي ۾ قتل نہ ڪيو ويندو ۽ حضرت علي هن مسئلي جو تمام گهڻو اهتمام ڪندو هو. ايستائين جو سندس اهو صحيفو جنهن ۾ هيءُ مسئلو شامل هو اهو پنهنجي تلوار سان لڙڪائي گهمندو هو. اهل علم ان ڳالهہ کان بخوبي واقف آهن.

ابو البرڪات شرح منار ۾ چيو آهي تہ، اسان وٽ اهو عام آهي، تنهن ڪري مسلمان ذميءَ جي بدلي ۾ قتل ڪيو ويندو. ان ڳالهہ جو استدلال ان شخص جي قول مان ورتو اٿس جنهن شخص جي پنهنجي ان قول مان اها مرد ئي ڪانهي. پر اسان اهو جيڪڏهن تسليم بہ ڪري وٺون تہ اهو عموم جو فائدو ڏئي ٿو. تہ بہ اسان اهو تسليم نہ ڪندا سين تہ اهو ڪاف تشبيهہ جي ڪري آهي. ۽ ڪاف تشبيهہ ڪنهن قريني ڪان بنا عموم جو فائدو ڏيندو آهي ڇاڪاڻ تہ علي عليہ السلام جو قول تہ اسان انهن کي ذمو

Scanned with CamScanner

ڏنو آهي ۽ انهن جزيو خرچ ڪيو آهي تہ انهن جا خون اسان جي خونن جهڙا ٿين ان ۾ قرينو آهي تہ انهن جزيي جي بدلي ۾ هنن مسئلن ۾ مساوات جي طلب ڪئي ۽ اسان انهن کي انهن جو ذمو ڏنو.

جڏهن ڳالهہ ائين آهي تہ پوءِ "انا مثلڪ" جهڙي مسئلي جي صورت ۾ عموم ڪيئن مراد ورتو ويندو، جڏهن تہ قرينا خصوص جو ڏس ڏئي رهيا آهن. جيئن استفتا واري واقعي ۾ آهي. ان ۾ جهڳڙو ۽ قاضيءَ تائين ان مسئلي کي ڇڪي اچڻ، ان ڳالهہ جا دليل آهن تہ ان ۾ مثليت ۽ جهڙائپ مال ملڪيت خون ۽ ٻين شين جي عصمت ۽ حفاظت جي مراد ۾ آهي.

ها البتہ جيڪڏهن مسلمان مرد چئي تہ مان مسلمان آهيان ۽ ذمي ڪيس جواب ۾ چئي تہ آءٌ تو جهڙو آهيان تہ اها صورت ان طرح ٿيندي. قدف واري صورت ذڪر ٿي تہ هڪ ماڻهو زنا جي تهمت هڻئين ٻئي چيو تہ اهو ائين آهي جيئن تو چيو. بلڪ هن فرع تي بہ ان کي قياس نہ ڪبو. هن تي ان کي قياس تڏهن ڪبو جڏهن ذمي اهو چئي تہ آءٌ ائين آهيان جيئن تو چيو. ڇو تہ "انا مثلڪ" جو قول تهمت هڻندڙ جي "توسچ چيو" واري قول جي مثال آهي. هن ۾ مثليت ۾ ٻيا بہ احتمال آهن جيئن تو سچ چيو ۾ احتمال آهن. هيءَ ڳالهہ انصاف پسند ذهين ماڻهوءَ کان ڳجهي ڪانهي. پر هن شهر ۾ انصاف ڪٿي آهي.

مصنف هن طرح مسئلي کي مختلف دليلن ۽ مثالن سان پنهنجي حق ۾ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ۽ ڪتاب جي آخر تائين ڪوڙ سارن علمي دليلن ۽ مثالن سان مسئلي کي واضع ڪيو آهي ۽ اهو ثابت ڪيو آهي، تہ ڪاف تشبيهہ جو عموم لاءِ نہ ايندو آهي ۽ مخدوم محمد هاشم جيڪي حوالا ڏنا آهن تن جو اصل ڪتابن مان نقل غير صحيح آهي.

غايت مدارج الفڪ لعقدة قولهم اليقين لايزول بشڪ

هيءُ مختصر رسالو عربي زبان ۾ اصول فقهي جي موضوع تي لکيل آهي. رسالي جا ڪل چار صفحا آهن، صفحي ۾ چوويهہ سٽو ۽ هر هڪ سٽ ۾ 16 لفظ آهن. ڪتابت صاف ۽ سٺي ٿيل آهي، مخطوطي جو اصل نسخو قاسميہ لائبريري ڪنڊياري ۾ محفوظ آهي. نسخو پراڻو هئڻ ڪري ڪجهہ صفحن تي ميراڻ ڦهلجي وئي آهي.

رسالي جي ٻئي نمبر صفحي تي حاشيو ڏنل آهي. متن جي جنهن لفظ تي نشان ڏئي حاشيو آندل آهي. تنهن بابت حاشيي ۾ ڄاڻايل آهي تہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جڏهن هن مقام تائين استدلال پڙهيو تہ ان تي جواب لکيائين. جيڪو حاشيي ۾ آيل آهي.

مصنف رسالي جي شروعات هنن لفظن سان ڪئي آهي:

حامدا و مصليا و مسلما لايخفيٰ علي الفقيه ان من اصولهم المجمع عليها قولهم ان اليقين لايزول بالشڪ ولما ڪان هذا الحڪم في نفسہ باطلا نضرورة زوال اليقين بطريان الشڪ والا لجاز اجتماع اليقين والشڪ في نسبة واحدة.

۽ خاتمو هنن لفظن تي ڪيو آهي:

وهذہ رسالة دقيقہ "المدارڪ حقيقة لان نسميها بغاية مدارج الفڪ لعقدة قولهم اليقين لايزول بالشڪ ولله الحمد والصلواة علي رسولہ والہ واصحابہ بدء و ختما.

Scanned with CamScanner

رسالي ۾ مصنف موصوف اصول فقه جي اصول: ”يقين شڪ جي ڪري زائل نه ٿيندو آهي.“ تي تحقيق بحث ڪيو آهي. لکي ٿو ته اهو اصول في نفسه جڏهن بنه باطل هو ڇاڪاڻ ته شڪ اچڻ سان يقين ته زائل ٿي ويندو آهي، نه ته يقين ۽ شڪ جو هڪ ئي نسبت ۾ گڏ ٿيڻ لازم ايندو تنهن ڪري ڇيو اٿن ته يقين جيڪو پهريائين حاصل آهي، ان جو جيڪو حڪم آهي، سو پيدا ٿيندڙ شڪ سان زائل نه ٿيندو جيتوڻيڪ نفس يقين زائل ٿي ويندو. ان تي کوڙ فروع جوڙيل آهن. جيئن اسبيجابي شرح جامع الڪبير ۾ لکيو آهي ته مون شيخ امام تاج الدين احمد بن عبد العزيز کان ٻڌو جنهن چيو ٿي: جڏهن معلوم هجي ته ڪپڙي جي ڪا ڪنڊ پليت آهي پر معلوم ناهي ته ڪهڙي ڪنڊ پليت آهي ته جانچڻ نه جاچڻ کان سواءِ ان جي ڪا ٻه ڪنڊ ڌوئڻ سان اهو پاڪ ٿي ويندو. ٻيو جيڪو فرع ان تي قياس ڪيو ويو آهي. سو هيءُ ته جڏهن اسان قلعو فتح ڪيو جنهن ۾ هڪ ذمي موجود آهي، پر اهو معلوم ناهي، ته انهن جو قتل جائز ناهي پر جڏهن انهن مان ڪي نڪري وڃن يا قتل ٿي وڃن ته ٻين جو قتل جائز ٿي ويندو جو نڪري ويل يا قتل ٿي ويل تي سگهي ذمي هجي ڇاڪاڻ محرم جو قيام مشڪوڪ ٿي ويو آهي.

ان تي امام (ابن الهمام) فتح القدير ۾ چيو آهي ته جيتوڻيڪ باقي حصن جي طهارت ۽ نجاست ۾ شڪ ثابت ٿي ٿو وڃي پر اڳئين نجاست واري يقين جو حڪم ڪچي نه ويندو اهو آهي نماز جو ناجائز هئڻ ان ڪري ان جي ڪا ڪنڊ ڌوئڻ سان نماز صحيح نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته پيدا ٿيل شڪ يقين جي حڪم کي ڪٽي نه ڇڏيندو جيئن معلوم ٿيو ته انهن جي قول ته يقين شڪ جي ڪري مرتفع نه ٿي ويندو“ ۾ معلوم ٿيو. ان ڪري باقي رهيلن جو قتل قلعي ۾ محصور ڪافرن جي فرع ۾ باقي رهيل جي پاڪائيءَ جو حڪم نجاست واري فرع ۾ مشڪل آهي، والله اعلم.

مسئلي جي مٿين سڄي صورتحال بيان ڪرڻ کان پوءِ مصنف ان مسئلي تي سلجهائڻ جي هن طرح ڪوشش ڪئي آهي. لکي ٿو:

آءٌ چوان ٿو ته هن فقير وٽ الله سبحانه جي حمد سان معاملو تمام آسان آهي. ان جو بيان هن طرح آهي ته قاعدي جي معنيٰ هيءُ آهي ته نسبت يقينيه جو نقيض جڏهن شڪ جي مرتبي م هاصل ٿئي ته ان سان يقين جو حڪم مرتفع نه ٿيندو جيستائين يقين م ان جي براب نه ٿئي، جيئن مثال جنهن ماڻهوءَ کي حدث جو يقين ٿيو ان کان پوءِ طهارت جو شڪ ٿيس ته ان جي يقين جو حڪم مرتفد نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ان جي حدث متعلق يقين مان مرڪب قضيي ۾ نسبت حڪميه. اها آهي ان جو قول آءٌ حدث ۾ آهيان، جو حڪم مرتفد نه ٿيندو. اهو آهي نماز جو ناجائز هئڻ.

نيرالضحيٰ في حڪم قص اللحيٰ

هيءُ ڪتاب فقه جي موضوع تي تصنيف ٿيل آهي. هن جو ڪاتب ۽ سن نامعلوم آهي. هيءُ ڪل پنجن صفحن تي مشتمل آهي. قاسميه لئبرري ڪنڊيارو ۾ هن جو خطي نسخو موجود آهي. خط سادو ۽ غلطين سان پرپور آهي.

متن جي شروعات:

”حامدا و مصليا و مسلما اما بعد فقال الامام في الفقه والحديث ابن دقيق العيد في شرح العمدة ذيل

Scanned with CamScanner

الحديث الصحيح الفطرة خمس....

متن جي پڇاڙي:

"ولاكن لم يظهر الي الآن مايوجب الحكم بحرمۃ فعلہ من ادلة السنة و لا من روايات الفقهاء الموثوقين لما تنطق نصا علي الحرمة ولا يحتمل الارجاع الي ما حققنا وانصحنا عنہ من تصريح الـ ـــ بدلالة الاحاديث الصحيحة معدوم...... دلالة الحديث علي طباق القواعد الاصوليہ علي حكم شرعي لاعبرة.....؟ خالف ذالک عندنا والله سبحانہ اعلم."

مضمون جو تفصيل:

مخدوم محمد معين هن رسالي ۾ موقف اختيار ڪيو آهي، تہ ڏاڙهي رکڻ مستحب آهي، ۽ ان جو مستحب مقدار مٺ آهي. جيڪو ڏاڙهي مٺ جي مقدار کان گهٽائي ٿو يا وڌائي ٿو ٻنهي صورتن ۾ اهو مستحب جو برابر تارڪ ٿيندو.

مخدوم صاحب جا دليل:

فقه ۽ حديث جي امام ابن دقيق العيد شرح "العمدة" ۾ الفطرة خمس واري صحيح حديث هيٺ لکيو آهي تہ علماء جو هن ڳالهہ ۾ اختلاف آهي تہ طهر ڪرائڻ جو حڪم ڇا آهي؟ ڪن ان کي واجب قرار ڏنو آهي جيئن شافعي، ڪن سنت قرار ڏنو آهي جيئن امام مالڪ ۽ سندس اڪثر پيروڪار ان کان پوءِ چيو اٿس تہ جن "الفطرة" جو تفسير سنت ڪيو آهي، تن جو استدلال اهو آهي تہ حديث ۾ جن ٻين ڇئن شين کي فطرت ڪوٺيو ويو آهي، سي سڀئي وٽ سنت آهن. تہ پوءِ فطرت جي حڪم هيٺ صرف طهر واجب ڇو ٿيندو. امام ابن دقيق العبد شافعي هئڻ باوجود انصاف کان ڪم وٺندي لکيو آهي تہ "الفطرة" جو هڪڙو ئي لفظ پنجن شين لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. ان صورت ۾ جيڪڏهن پنجن ئي شين مان هر هڪ بابت حڪم الڳ الڳ (يعني ڪي واجب ۽ ڪي سنت) وٺبو تہ ان جو مطلب اهو ٿيندو تہ هڪ ئي لفظ هڪڙين شين لاءِ واجب جي معنيٰ ۾ اچي تہ ٻين لاءِ سنت جي معنيٰ ۾. ان سان اهو لازم ايندو تہ هڪ ئي هنڌ هڪ لفظ جون ٻہ مختلف معنائون مراد ورتيون وڃن. ۽ اصول فقهہ جي علم مطابق سڀ ڪو ڄاڻي ٿو تہ اهو ڪيئن آهي. امام ابن دقيق العيد لکي ٿو تہ هونءَ دلالت اقتران وارو هيءُ دليل ڪمزور هجي ها پر هتي هن جڳهہ تي اهو ضعيف ناهي، هتي قوي آهي. ڇاڪاڻ تہ هتي هڪ ئي لفظ الفطرة ٻن مختلف معنائن ۾ استعمال ٿي رهيو آهي. دلالت اقتران ضعيف اتي ٿيندي آهي، جتي ڪلام ۾ الڳ الڳ مستقل جملا آندل هجن ۽ هڪ لفظ جو ٻن معنائن ۾ استعمال لازم نہ ايندو هجي. جيئن هن حديث شريف ۾ آيو آهي. "لايبولن احدكم في الماء الدائم ولايغسل فيہ من الجنابة" جو ان مان ڪن فقيهن اهو ستدلال ڪيو آهي تہ جيئن پيشاب ڪرڻ سان بيٺل پاڻي پليت ٿي ويندو تيئن جنابت کان غسل ڪرڻ سان بہ بيٺل پاڻي پليت ٿي ويندو. ڇاڪاڻ تہ ٻنهي کي گڏي منع ڪيو ويو آهي.

ٻئي دليل طور قدوة المتاخرين شيخ عبدالحق دهلوي جي حوالي سان لکيو اٿس تہ "فطرة" ڪڏهن "خلقت" جي معنيٰ ۾ ايندي آهي. جيئن حديث "كل مولود يولد علي الفطرة" ۽ ڪڏهن سنت جي معنيٰ ۾ ايندي آهي. ۽ چڱي رستي جي معنيٰ ۾ بہ ايندي آهي، جنهن جو حسن عادت تي دارو

Scanned with CamScanner

مقدار هوندو آهي. جيئن عائشہ واريءَ حديث ۾ آهي تہ" عشرة من الفطرة قص الشارب و اعفاء اللحية ..... الخ

هنن ٻن دليلن بعد وڌيڪ وضاحت تہ:

"اسان چئون ٿا تہ حضرت عائشہ جي متفق عليہ حديث ۾ جن ڏهن شين جو ذڪر آهي، سي يا سڀ جو سڀ واجب ٿينديون يا سڀ مستحب ٿينديون. يا ڪي واجب تہ ڪي مستحب. پهرين صورت تہ نہ ٿي سگهندي جو عائشہ جي پنجن واريءَ حديث ۾ چئن جي مستحب هئڻ تي شافعين ۽ مالڪين ٻنهي جو اتفاق آهي. نہ ئي ٽين صورت ٿي سگهندي، ڇو تہ هڪ لفظ جو ٻن مختلف معنائن ۾ اچڻ لازم ايندو. ان ڪري لازمي طور ٻي صورت ئي متعين ٿيندي، تہ اهي سڀ شيون مستحب آهن ۽ فطرت حسن عادت جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيل آهي.

ان مٿين وضاحت مان، مطلق "اعفاء اللحيہ" جو مستحب هئڻ ثابت ٿي چڪو پر "مجمل" صورت ۾ ان جو تفصيل نبي ڪريم ﷺ جي عمل مٺ جي مقدار وارين حديثن مان واضح ۽ متعين ٿئي ٿو. اهو مقدار حضور جن جي عملي ۽ فعلي سنت آهي. دين ۾ ان جي مستحب واري حيثيت آهي. جيڪو ان مقرر مقدار کان ڏاڙهي گهٽائيندو يا وڌائيندو ان تي مستحب جي تارڪ هئڻ جو حڪم لڳائڻ گهرجي.

صحيحين واري حديث "خالفوا المشرڪين اعفوا اللحيٰ واحفوا الشارب" بابت هيءَ وضاحت تہ ان ۾ امر استحباب لاءِ آهي. ائين مڃڻ سان ٻن صحيح حديثن ۾ اتفاق ۽ جمع ٿي سگهندو. "امر" وجوب لاءِ وٺبو تہ لفظ جو ٻن مختلف معنائن ۾ استعمال لازم ايندو. اهو باطل آهي.

صحيحين واري حديث ۾ "مشرڪن جي مخالفت" جو جيڪو ذڪر آهي. ان تي بحث ڪندي لکي ٿو تہ حديث ۾ "اعفاء" ۽ احفاء ٻئي متعين ناهن. نہ اعفاء جو مٺ برابر هئڻ نہ احفاء جو انهن مختلف مقدارن مطابق هئڻ. جيڪي مختلف مقدار فقيهن جي مختلف قولن مطابق آهن. بلڪ ان مان اعفاء ۽ احفاء ايترو مراد آهي. جنهن مان مشرڪن جي مخالفت ٿئي. پر جڏهن مشرڪن جي ڏاڙهين جو مقدار اسان وٽ متعين ڪونهي تہ اعفاء ۽ احفاء جو مقدار ڪيئن متعين ٿيندو. تنهن ڪري حديث ۾ اعفاء اجمالي ثابت ٿيو. جنهن جو حضور ﷺ جن جي عمل مٺ جي مقدار سان تفصيل ۽ بيان ٿي ويجي ٿو. اهو مقدار سنت مستحب آهي. ان جو تارڪ خوار خراب ٿيندو ڇو تہ اهو ندب ۽ استحباب جي شرف کان جاهل هئڻ ڪري غافل آهي. ۽ دنيا وما فيها کان ان جي پلي هئڻ کان بي خبر آهي. پر اجهان تائين اهو واضح نہ ٿيو تہ سنت ۽ فقهي روايتن مان ان جي حرام هئڻ جا دليل ڪي اهڙا مليا هجن، جيڪي واضح نص جي طور تي حرمت ثابت ڪندا هجن.

شيخ محمد حيات سنديءَ پاران رد:

مخدوم محمد معين جي مٿئين رسالي جي رد ۾ مخدوم محمد حيات سنديءَ صحيح بخاريءَ مسلم، احمد، ترمذي، نسائي، بيهقي، طحاوي، مسند بزار، مسند ابن ابي شيبہ جون روايتون نقل ڪري نوويءَ جي حوالي سان لکيو آهي تہ ان سلسلي ۾ هيٺيون پنج روايتون ملن ٿيون.

(1) اعفوا وارخوا و اوفوا وارخوا ووفروا

Scanned with CamScanner

جن سيني جي معنيٰ آهي ڏاڙهيءَ کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيڻ. اهو مفهوم حديث مان ظاهر به ٿئي ٿو ۽ لفظن جي تقاضا به آهي. ان کان پوءِ هن: معنيٰ جي تائيد ۾ ڪوڙ سارا قول ذڪر ڪيا اٿس.

دليل جو ٻيو مقدمو (پاڳو) اهو ڄاڻايو اٿس ته هنن حديثن ۾ امر جو صيغو استعمال ٿيل آهي. ۽ امر وجوب لاءِ آهي. هن جي تائيد ۾ توضيع، منار ابن حاجب جي مختصر، ابو هاشم، اشعريءَ ۽ قاضيءَ جا قول نقل ڪيا اٿس.

امر جي حقيقي معنيٰ وجوب لاءِ آهي. ۽ قريني کان سواءِ حقيقت ڇڏي مجاز ڏانهن نه وڃي سگهبو آهي. ۽ هتي ان لاءِ ڪو به قرينو ڪونهي جيئن ڪن کي ان جو وهم ٿيو آهي.

حديث ۾ امر سان گڏ ڪافرن سان مشابهت کان منع لاءِ جيڪا "نهي" آهي، سا حرمت لاءِ ايندي آهي. جيئن تحرير ۽ مختار ۾ ابن همام چيو آهي. حنفين حرام هئڻ جو حڪم هن شرط سان مشروط ڪيو آهي ته اهو "قطعي الثبوت" هجي. "ظني الثبوت" هوندو ته ان مان ڪراهت جي معنيٰ مراد وٺبي.

ان کان پوءِ حضرت عائشہ واري روايت "عشره من الفطرة" تي مخدوم محمد معين جيڪو چيو ته جن ڏهن شين کي فطرت ڪوٺيو ويو آهي، سي سڀ سنت مجبيون نه ته هڪ لفظ جو ٻن مختلف معنائن ۾ اچڻ لازم ايندو ان تي تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي.. جنهن جو خلاصو اهو آهي ته فطرت دين، سنت، انبيائن جي سنت، سنت قديم جبلت ۽ قدر مشترڪ (يعني استحباب ۽ وجوب ٻنهي ۾ برابر) جي معنيٰ ۾ ايندي آهي. ابن النضار جي حوالي سان لکيو اٿس ته، ان چيو آهي ته: اسلام جي فطرت مان مراد فرض به آهي." ان کان پوءِ لکيو اٿس ته هتي فطرت عام معنيٰ ۾ آهي. ۽ پنهنجي حقيقي فردن لاءِ اهو لفظ ڳالهايو ويو آهي. پوءِ اهي ڀل سڀ واجب هجن، سڀ سنت هجن يا ڪي واجب ته ڪي سنت. ان ڪري هڪ لفظ جي ٻن مختلف معنائن ۾ اچڻ جي ناجائز هئڻ جو جيڪو وهم ڪيو ويو آهي، اهو غلط آهي ۽ جيڪو چيو ويو آهي ته واجب جو غير واجب تي عطف نه ٿيندو آهي. ائين به ناهي. سڀ کان وڏيڪ فصاحت واري ڪلام قرآن ۾ به جوائين آهي.

"ڪلو من ثمره اذا اثمر و آتو حقهٗ يوم حصاده"

ان کان پوءِ ترمذيءَ ۾ نبي ﷺ جن بابت آيل حديث ته پاڻ ڊيگه ۽ ويڪر ۾ ڪجهه ڏاڙهي وٺندا هئا، کي منڪر سڏيندي ان تي به تفصيلي بحث ڪيو اٿس. آخر ۾ عبدالحق دهلويءَ واري قول تي بحث ڪيو اٿس، جيڪو مخدوم محمد معين نقل ڪيو ۽ چيو اٿس ته شيخ دهلوي جو قول ان ڳالهه جو دليل ناهي ته ڏاڙهي عادت وارين شين مان هڪ آهي. بلڪ اهو هن ڳالهه جو دليل آهي ته اها عبادت وارن عملن مان هڪ عمل آهي. جيڪو حسن عادت جي موافق آهي.

غايت الاعتماد في مسئلة الاختضاب بالسواد

هيءُ رسالو عربي زبان ۾ علم فقه جي موضوع تي مخدوم محمد معين تصنيف ڪيو آهي، هن جي ڪتابت خط نسخ ۾ ٿيل آهي.هن جو ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم نه ٿي سگهيو آهي. هن جو اصل نسخو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪارنر ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشوري جي ريسرچ لائبريري ۾ موجود آهي.

Scanned with CamScanner

متن جي شروعات:
حامداً لله تعاليٰ ومصلياً ومسلماً اما بعد فقد وردت الاحاديث الصحيح في النحي عن الخضاب بالسواد ووردت بعض آخر بالوعيد عليٰ ذالک و تمسک بها في القول بالحرمت ذالک مطلقا..............

متن جي پڇاڙي:
هذا ما اعطاه فقه الحديث عليٰ مبلغ ما انتهينا اليہ و روايات فقه الآراء بعضها ناطقة بحرمت السواد مطلقاً و بعضها بحلها كذالک و بعضها جائت بالتفصيل في ذالک و حاجتنا اليٰ فقه الحديث لا غير والله سبحانہ يعصمنا ان كل خطاء كبيرة و صغيرة جلہٖ و دقہٖ آمين و صلي الله عليٰ سيدنا محمد و آلہٖ الطيبين واصحابہٖ الطاهرين والحمد لِلہ ربِّ العالمين.

مضمون جو تفصيل:
هن ۾ جنهن مسئلي بابت بحث ڪيو ويو آهي سو آهي. وارن کي ڪارو خضاب لڳائڻ" جو مسئلو. مسئلي تي بحث جي شروعات مصنف هن طرح ڪئي آهي:
ڪاري خضاب جي منع بابت صحيح حديثون وارد ٿيون آهن. ۽ ڪي ان بابت وعيد واريون حديثون بہ آيل آهن. جن مان ڪاري خضاب کي مطلق طور حرام قرار ڏيڻ جو استدلال ورتو ويو آهي. ان حرمت جو حڪم ۾ مون ڪنهن بہ جهت کان ڪا قيد لڳايل نہ ڏٺي آهي. اهو ان ڳالهہ جو دليل آهي تہ انهن منع وارين حديثن کي ڪنهن مرفوع "غير معارض" پاتيو آهي ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن حرمت جي قائلن وٽ منع وارين حديثن جي معارض ڪا صحيح يا ضعيف حديث ثابت ٿئي ها تہ انهن ۾ جمع ۽ تطبيق جي ڪوشش ڪن ها. ڇاڪاڻ تہ جڏهن صحيح ۽ ضعيف ۾ جمع ممڪن هجي تہ ضعيف کي ائين ڇڏڻ جائز ناهي. اهڙيءَ طرح ترجيح بہ ان شرط سان مشروط آهي تہ جڏهن جمع جو امڪان نہ هجي. جمع لاءِ ٻنهي معارضن جو قوت ۾ مساوي هجڻ بہ شرط ناهي. جيڪڏهن اهڙي ڪوشش ڪندا تہ هنن ٽن ڳالهين مان ڪا نہ ڪا ضرور ٿيندي هڪ اها تہ حرمت هڪ نہ ٻي حالت سان مقيد هوندي.
ٻي اها تہ معارض کي اهڙي معنيٰ تي حمل ڪرڻو پوندو جيڪا مطلق حرمت سان متعارض نہ ٿئي.
ٽين اها تہ حڪم کي موقوف ڪرڻو پوندو ڇاڪاڻ تہ انهن وچ ۾ جمع جي ڪا صورت سمجهہ ۾ نہ ٿي اچي پهرين ۽ ٽين صورت ۾ تہ مطلق حرمت جي ڪا معنيٰ ئي نہ رهندي جڏهن تہ ٻين صورت ۾ مطلق حرمت جي فتوي ڏيندڙ تي اهو ذڪر ڪرڻ لازم ٿيندو ۽ جيڪو سمجهيو اٿس ان تي جمي نہ ويهندو ۽ ان کي حرمت جي شارع جي نص ڏانهن نسبت نہ ڪرڻي پوندي تنهن ڪري شايد انهن معارض نہ لڌو آهي يا لڌو اٿن تہ ان تي متنبہ نہ ٿي سگهيا آهن.
پر اسان الحمدلِلہ اهو لڌو آهي ۽ ان تي متنبہ بہ ٿيا آهيون ان ڪري مطلق حرمت جا قائل نہ ٿيا آهيون ۽ نہ ئي حرمت کي شارع جي نص ڏانهن منسوب ٿا ڪريون.

ان جي معارض روايتون:
ان کان پوءِ مؤلف مٿين روايتن جي معارض حديثون بيان ڪيون آهن. جن جي موصوف ترتيب هن طرح بيان ڪئي آهي. تہ سڀ کان پهريائين ابن ماجہ جي هڪ حديث هن طرح نقل ڪري ٿو:

Scanned with CamScanner

"رسول الله ﷺ جن فرمايو جيڪڏهن اهڙو خضاب ڪيو وڃي جيڪو اوهان ڪارو خضاب ڪيو ٿا ته اهو اوهان جي زالن لاءِ وڌيڪ مرغوب ۽ اوهان جي دشمنن جي سينن ۾ وڌيڪ ڏهڪاءَ جو سبب ٿيندو."

هن حديث بيان ڪرڻ کان پوءِ مؤلف هن حديث جي سند تي بحث ڪيو آهي. ان کي مرفوع ثابت ڪيو آهي ۽ ان جا رجال سڀ ثقات قرار ڏنا آهن. البته دفاع بن دغفل تي جرح ٿيل آهي، جنهن لاءِ لکيو اٿس ته اها غير مفسر آهي. مؤلف ان کان پوءِ لکيو آهي ته هيءَ حديث خضاب جي منع وارين حديثن سان ٽڪر ۾ آيل آهي. ان کان پوءِ مؤلف ان حديث جون ڪجهه مؤيد حديثون بيان ڪيون آهن جن حديثن ۾ "حناء" ۽ "ڪتم" نالي جڙي ٻوٽين سان خضاب جو جواز ثابت ٿئي ٿو. "حناء" لاءِ مؤلف لکيو آهي ته اهو هڪ ٻوٽو آهي، جيڪو هڪ ٻئي ٻوٽي "وسمه" سان ملائڻ سان وار ڪارا ڪندو آهي. تائيد ڪندڙ حديثن مان هڪ حديث هن طرح آهي.

ابو ذر رضي الله عنه جي حديث آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو

"سڀ کان وڌيڪ سٺي شئي جنهن سان ڪراڙپ کي ڦيري سگهجي سا "حناء" ۽ "ڪتم" آهي" هيءَ روايت ترمذي، ابو داؤد، نسائي ابن ماجه، ابن حبان ۽ امام احمد پڻ نقل ڪئي آهي ۽ ترمذيءَ ان کي صحيح قرار ڏنو آهي. ان جي تائيد ڪندڙ ٻي متفق عليه حديث هن طرح آهي:

انس رضي الله تعاليٰ عنه جي حديث آهي ته رسول الله ﷺ جن ٿورڙا پوڙها هئا. البته ڪانئن پوءِ ابوبڪر ۽ عمر رضي الله تعاليٰ عنهما "حناء" ۽ "ڪتم" سان خضاب ڪندا هئا.

هنن حديثن جي بيان کان پوءِ مؤلف انهن تي اعتراضن جا جواب ڏنا آهن. هڪ اعتراض اهو ذڪر ڪري ٿو ته متين حديثن مان ممڪن آهي ته "و" "او" جي معنيٰ ۾ هجي ۽ مراد اها هجي ته اهي ڪڏهن "حناء" سان ته ڪڏهن "ڪتم" سان خضاب ڪندا هئا. ان جو جواب مؤلف هن حديث سان ڏنو آهي: ابن عباس فرمايو نبي ﷺ جن هڪ ماڻهوءَ وٽان لنگهيا، جنهن "حناء" سان خضاب ڪيو هو پاڻ فرمايائون ڪيترو نه سٺو آهي ان کان پوءِ ٻئي وٽان لنگهيا، جنهن حناء ۽ ڪتم سان خضاب ڪيو هو. پاڻ فرمايائون هيءُ هُنَ کان وڌيڪ سٺو آهي. ان کان پوءِ هڪ وٽان لنگهيا. جنهن صفرة سان خضاب ڪيو هو. پاڻ فرمايائون هيءُ سڀني کان ڀلو آهي." هي روايت ابو داؤد ۽ ابن ماجه نقل ڪئي آهي. مؤلف ان کان پوءِ لکي ٿو ته هيءَ حديث "حناء" ۽ "ڪتم" بابت آيل مڙني حديثن جو تفسير ٿي ڪري، ان ئي بنياد تي اسان اهو چيو ته "حناء" ۽ "ڪتم" سان گڏيل خضاب ڪرڻ جائز آهي" هن کان پوءِ مؤلف "حناء" ۽ "ڪتم" جي مرڪب صورتن جي حوالي سان بحث ڪيو آهي. ان کان بعد مؤلف ان جي تائيد ۾ صحابه جا آثار نقل ڪيا آهن، جيڪي مختصر هيٺ ذڪر ڪجن ٿا:

"قاضي چيو آهي ته سلف صحابه ۽ تابعين جو خضاب ۽ ان جي جنس ۾ اختلاف آهي. ان کان پوءِ چيو آهي ته هڪ جماعت ڪارو خضاب ڪيو آهي. ان جي روايت عثمان، حسن، حسين علي بن ابي طالب جي ٻنهي پٽن، عقبه بن عامر، ابن سيرين، ابي برده ۽ ٻين کان منقول آهي انهن مان عمر، محمد بن علي، علي بن عبدالله بن عباس، عروه بن الزبير ۽ ٻيا پڻ آهن. عمر رضي الله تعاليٰ عنه کان پڻ مروي آهي ته

Scanned with CamScanner

اهو زال لاءِ پسنديده ۽ دشمن لاءِ ڏڙڪو آهي" اهڙن اثرن مان هڪ صحيح اثر. جيڪو امام بخاري جي متصل سند سان صحيح بخاريءَ ۾ آهي جيڪو هن طرح آهي.

ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بخاري چئي ٿو ته اسان سان محمد بن حسين بن ابراهيم بيان ڪيو ان سان حسين بن محمد بيان ڪيو. ان سان جرير محمد کان ۽ ان انس بن مالڪ رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت ڪئي. فرمايائين ته عبيدالله بن زياد وٽ امام حسين رضي الله عنه جو سر مبارڪ آندو ويو. جنهن ان جي حسن جي باري ۾ ڪجهه چيو انس رضي الله عنه فرمايو رسول الله ﷺ جن جي سڀ کان وڌيڪ مشابه هو ۽ وسمه سان خضاب ڪيل هو... ۽ وسمه اهڙو گاهه آهي جنهن جو رنگ ڪارو ٿيندو آهي.

هن کان بعد مؤلف موصوف ڪاري خضاب جي مخالفت ۾ جيڪي روايتون مروي آهن سي نقل ڪيون آهن. ان کان پوءِ انهن وچ ۾ "جمع" ۽ مطابقت تي بحث ڪيو آهي. جيڪو هن ڪتاب جو اصل ۽ مغز آهي.

ايقاظ الوسنان في بطلان الكفائة لاهل بيت الرضوان

مخدوم محمد معين جو هيءُ ڪتاب هن موضوع تي آهي ته: اهل بيت جو ڪو به ڪفو ڪونهي. هن جو اصل نسخو علامه آءِ آءِ قاضي لائبريري سنڌ يونيورسٽي ۾ موجود آهي پر بدقسمتيءَ سان اهو ايترو زبون ٿي ويو آهي جو کولڻ سان سنڌس ورق پري رهيا آهن. خوشقسمتيءَ سان هن ڪتاب جي مائيڪرو فلم ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي جي مائيڪرو فلم سيڪشن ۾ موجود آهي.

هن جا ٽوٽل 146 صفحا آهن. هن جي مائڪرو فلم 13/5/82 تي ٺاهي وئي خط نستعليق ۾ ڪتابت ڪيل آهي. هن جو ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم نه ٿي سگهيو آهي. ڇاڪاڻ ته نسخي جا آخري ورق گم آهن.

متن جي شروعات:

الحمد لله المقدس عن الاشباه والاكفاء المنزه عن الاعوان الذي جعل للتناسل ازواجا وحلائل. ونوع المتعارف شعوبا وقبائل

متن جي پڇاڙي:

فاولاد فاطمه .... رضي الله تعاليٰ عنها وعنهم ينسبون اليه صلي الله عليه وسلم واولاد زينب وام كلثوم ينسبون الي ابيهم عمرو عبدالله والي الام ولا اليٰ ابيها صلي الله عليه وسلم.................

مضمون جو تفصيل:

مصنف هن ڪتاب کي مقدمه خاتمه حسن خاتمه ۽ "مرصدين" تي مشتمل ترتيب ڏنو آهي مقدمي ۾ ٻه ايقاظ آهن. پهريون ايقاظ ڪفائت جي اعتبار جي دليل ۽ حق فسخ موليٰ جي بيان ۾ آهي ٻيو ايقاظ علويه ۽ الشريف جي معنيٰ جي بيان ۾ آهي. مرصد اول: هن وهم جي بطلان جي بيان ۾ ته اسان جي زماني جا قريشي علوين جا ڪفو آهن. هي مرصد ڪجهه ايقاظن تي مشتمل آهي. مرصد ٻيو: هن وهم جي بطلان ۾ آهي جيڪو وقت جي فقهاء کي ٿيو آهي. ته علوين جي ڪفائت مان مراد زهراوي آهن مطلق علوي آهن

Scanned with CamScanner

هي ڪجھ ايقاظن تي مشتمل آهي. خاتمي ۾ بہ ايقاظ هن ڪان پوءِ رسالي جا ورق ڪٽل آهن جنهن ڪري صحيح پڇاڙي ۽ رهيل مضامين بابت معلوم نہ ٿي سگھيو آهي.

بياض فتاويٰ

هيءُ بياض مخدوم محمد معين جو سنڌس مختلف تحريرن تي مشتمل آهي. جيڪي مخدوم موصوف مختلف موضوعن تي تحرير ڪيون آهن. نسخہ خط نسخ ۾ ڪتابت ڪيل آهي. خط سٺو ۽ صاف ڪتابت ڪيل آهي. وڏي تقطيع ۾ تحرير ڪيل هيءُ نسخو مخدوم موصوف جي ڪنهن شاگرد ڪتابت ڪيو آهي. جنهن ڪري ڪن تحريرن جي آخر ۾ مخدوم موصوف جي نالي بجاء "للحضرت الاستاذ سلمہ ربہ" لکيو اٿس. ڪاتب پنهنجو نالو ڪٿي بہ نہ لکيو آهي، ان جو فوٽو اسٽيٽ ٽيل نقل قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي، اصل نسخو سنڌ ميوزم حيدرآباد ۾ موجود آهي، بياض 352 ورقن تي مشتمل آهي.

متن جي شروعات:

فيما يتعلق باصول الفقه: وشرط مطلقہ اي الاجتهاد معرفة محال الجزئيات و مفاهيم الالقاب الاصطلاحية من شخص الكتاب والسنة في الظهور كالظاهر والنص والمفسر والمحكم والعام والخاص والخفاء كالخفي والمجمل والمشكل والمتشابه الي غير ذالک ....

متن جي پڇاڙي:

ولو جائت بتلک رواية اخري فليات بها مذكورا في الحديث و تتمة لقصتہ لروي ذالک لامحالة ولوجائت بتلک رواية اخري فليات بها ولايجوز بدون التمسک بها ان يقال انكرو عليها لفسخ حديث سهل مع انهم انكروا عليها الاقبل سماعہ منها ...... قال وما قيل لوكان عند ابي حنيفہ علم هذاالخبر لرواه ولم يسكت مدفوع .....

مضمون جو تفصيل:

فتويٰ جي بين بياضن وانگر مخدوم محمد معين پنهنجي بياض کي بابن ۾ ورهايو آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ ڪتاب الطهارت کان وٺي ابواب الفتن و احوال بعض الناس تائين بياض جا باب مسودي جي خالي صفحن جي سر ورق تي لکيا اٿس، پوءِ هر هڪ عنوان هيٺ مختلف وقتن تي فتوائون ۽ مسئلا تحرير ڪندو رهيو آهي. بياض ۾ جيڪي عنوان قائم ڪيا ويا آهن، تن جو تفصيل هن طرح آهي:

فيما يتعل باصول الفقہ، ذكر من انتقل من مذهبہ من الائمة، فيما يتعلق باصول الحديث، كتاب الطهارة، فيما يتعلق بالمياه، فيما يتعلق بالانجاس و تطهيرها، باب حكم جلود الميتة قبل ان يدبغ، باب الوضوء، احاديث مسح الارجل، باب ما ينقض الوضوء، باب التيمم، كتاب الصلواة، باب اوقات الصلواة، فيما يتعلق بالاذان، فيما يتعلق بالجماعة، فيما يتعلق بالامامة، فيما يتعلق باستفتاح الصلواة، فيما يتعلق بوضع اليدين، فيما يتعلق بالتوجيه، فيما يتعلق بالبسملة، فيما يتعلق بقرائة فاتحة الكتاب، فيما يتعلق بقراءة السورة، باب الجمع بين السورتين في كل ركعة و القراءة بالخواتيم و بسورة، فيما يتعلق برفع اليدين،

Scanned with CamScanner

فيما يتعلق باذكار الركوع والقومة, فيما يتعلق باذكار السجود, فيما يتعلق برفع اليدين في السجود, فيما يتعلق بجلسة الاستراحة, فيما يتعلق بكيفية القيام من الجلوس, فيما يتعلق بالافتراش والتورک, فيما يتعلق بالتشهد, فيما يتعلق بالصلواة علي النبي ﷺ , (عنوان هيٺ صفحو خالي) فيما يتعلق بالتسليم (خالي), فيما يتعلق بسحدة التلواة, فيما يتعلق بالوتر والنوافل, فيما يتعلق بالجمعة, فيما يتعلق بالعيدين, فيما يتعلق بالجنائز, فيما يتعلق بالسفر, فيما يتعلق بصلواة الخوف, فيما يتعلق بالزکواة, فيما يتعلق بصدقة الفطر, فيما يتعلق بالصوم, فيما يتعلق بالحج, فيما يتعلق بالنڪاح, فيما يتعلق بالحدود, فيما يتعلق بقضاء القاري, فيما يتعلق بالبيوع, فيما يتعلق بالشفعة, فيما يتعلق بالرهن, فيما يتعلق بالمزارعة (التي بجوازالمزارعة) فيما يتعلق بالتصاوير, فيما يتعلق باللباس, هن عنوان هيٺ ٻين ڳالهين سان گڏ "ليس المعصفر" تي هڪ رسالو سيد سعد الله سورتيءَ جو نقل ڪيل آهي. رسالي جو نالو ڏنل ڪونهي صرف مٿان عنوان طور اهو ڄاڻايل آهي تہ: هذاالرسالة من مصنفات السيد .....الامام في وقتہ سيد سعد الله سورتي قدسنا الله بسره الاقدس." ڪاتب اهو رسالو سيد سعدالله سورتي جي هٿ اکر رسالي تان نقل ڪيو آهي. جنهن جي موصوف آخر ۾ وضاحت بہ ڪئي آهي. ([1])

فيما يتعلق بالترجل, يما يتعلق بالاشربة, فيما يتعلق بالذبائح, فيما يتعلق بالاطعمة, فيما يتعلق بصحبة المماليک, فيما يتعلق بالامارة والفتن و احوال بعض الناس, في المتفرقات.

درود شريف مخدوم محمد معين

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر جي ذخيري ۾ موجود قلمي نسخي "غاية الاعتماد في مسئلة الاختضاب بالسواد" جي سرورق تي مخدوم محمد معين جو هي درود شريف تحرير ڪيل آهي. جيڪو پنهنجي معنيٰ, مفهوم ۽ گهرن اسرارن, رمزن ۽ اشارن جي لحاظ کان مخدوم موصوف جي اعليٰ عرفان ۽ عشق رسول جو بهترين نمونو آهي. هن جي اهميت جي پيش نظر ۽ مختصر هئڻ جي ڪري, اسان اهو سڄو جو سڄو جيئن جو تيئن نقل ڪري رهيا آهيون.

اللّهم صلي علي النور الاول السرمد الانزء الاكمل عين الرحمة الربانية صاحب الملة الاسلامية و حقائق العيانية نور كل شيء و هداه و سركل شيء و سناه من فتحت بہ خزائن الحكمة والرحموت و منحت بظهور انواره الملک والملكوت برفک اللامع و نورک الساطع و معناک الذي هو يافق كل قلب سليم ساطع سرک الساري المنزه و بابک الاعظم و صراطک الاقوم رئيس الاحباب و باب الابواب السر الساري المنزه المشبہ والنور المصور المقدس الجليل الجميل والجميل الجليل المتجلي في كل ظل و اصيل و كل مدلول ودليل.

اللّهم صل علي العرش الاعظم والكرسي الاكرم والاسم الاعظم اللّهم صل وسلم علي اصل الاصول و سنح الاسناح و محتد المحاتد و مبدأ المبادي و منشاء المناشي و منبع المنابع و مجلي المجالي و مظهر المظاهر و مصدر المصادر و مراءة المرايا وجسم الاجسام و عنصر العناصر و جوهر الجواهر و مادة المواد و

---

[1] ٺٽوي, محمد معين, مخدوم: بياض ٺٽاوي" صـ:293 (قلمي) سنڌ ميوزم حيدرآباد

Scanned with CamScanner

ذات الذوات و عين الاعيان و عقل العقول و نفس النفوس و روح الارواح و قلب القلوب و سر الاسرار و نور الانوار و قاهر القواهر و كلمة الكلمات و حقيقة الحقائق.

اللّهم صل وسلم علي المعلم الاول والامام المبين والكتاب المعين واللوح القدسي والقلم الاعلي و مفيض الكل وعلي آلہ كلہ سيما حرز البشر الائمة الاثنا عشر صلواة تعرفني بها اياه في ظواهره وبواطنہ و مواطنہ و معالمہ و عوالمہ و مشاهده و معارجہ و مصاعده و مراقبہ و مدارجہ و منازلہ و مراسمہ وبطون شيوناتہ و سر اسمائہ و صفاتہ و ذاتہ و تجلياتہ و تعيناتہ و تلبساتہ و تطوراتہ في جميع مراتبہ و حضراتہ و سريانہ المقدس في الوجود كلہ صلواة ازلية ابدية سرمديہ ديموميہ قيوميہ الهية ربانية دهرية دهورية دهارية صلواة انت لها بها اهل وهو لها اهل. صلواة يليق منك بشانہ لديک صلواة يتجلي بها عليہ علي ماهو مرزوقہ منک

اللّهم بحرمتہ وعزتہ و رتبتہ و كرامتہ و شرفہ و قبولہ و شانہ و سلطانہ وعلو مرتبتہ و مكانہ و كمالہ و جمالہ وحسنہ و بهائہ و منصبہ وجاهہ و بنبوتہ و برسالتہ و بولاليتہ و باقوالہ و باعمالہ و باحوالہ و بمقاماتہ و بوارداتہ و بمنازلاتہ و بمشاهداتہ و بمعانيات و بمكاشفاتہ و بمحاضراتہ وباذواقہ و بمواجيده

اللّهم بالسر الذي بينک و بينہ مما اشرت اليک بقولک فاوحي الي عبده ما اوحي

اللّهم بالاذن المبارک الذي قلت فيہ: هو اذن خير" بكرامة هذه الفؤاد وغرة مارآه

اللّهم بكرامة هذ البصر وغرة مبصراتہ

اللّهم بكرامة هذه الاذن وغرة مسموعاتہ

اسئلک ان تهب لي ما سال منک بقولہ صلي الله عليہ وسلم اسالک نعيما لاينفد و قرة عين لاتنقطع" ويقولہ: اسالک النعيم المقيم الذي لايزول ولايحول و ان نعافينا في الدنيا و الآخرة و ان تجعل لي من امري هذا فرجا و مخرجا في العاقبة سريعا عجلا الي العافية المطلقة التي بها تقر عيون العارفين وبها تنفتح حيات الابد في قلوب الرحيل الاول اليک ([1]) من محمد صلي الله عليہ وسلم انہ منک و بک واليک و فيک آمين آمين ثم آمين.

اللّهم صل وسلم علي جميعتک الكبري و حيطتک العظمي و جمعک الاجمع وسعتک الذاتيہ التي آزال الآزال بآباد الاباد وقطرات من طمطامها اللّهم صل وسلم علي الترجمان النجي بين ذاتک وما يهبط منها وما يعرج

اللّهم صل وسلم علي غاية الغايات و منتهي العنايات في البرزخية الكبري بين الذات و الصفات في جميع المراتب والحضرات و جميع المصادر التي يتصور فيها بصور الفيوضات و يتطور بها في ملابس اطوار الجمع والشتات

اللّهم صل وسلم علي صاحب البهاء العظيم و مالک انواره و مبلغ اسراره

اللّهم صلي وسلم علي مخزن كنوز الجود و مفتاح خزائن الوجود و قبلہ الواجد والموجود وصاحب لواء الحمد والمقام المحمود

---

[1] اي حال كون تلک العافية المطلقة و ذالک الحيات الابدي قرة عين العارفين روحا من حقيقتہ صلي الله عليہ وسلم بل مظهرا من مظاهرها التي يظهر بها ويتطور فيها صلي الله عليہ وسلم. منہ

Scanned with CamScanner

اللهم صل وسلم علي علمک المخزون المکنون وسرک المصون في سرادقات ابطن البطون وعلي آلہ الطيبين الطاهرين واصحابہ بالشرف والمجد ظاهرين وبارک وعظم و شرف و فخم و کرم.

بادهة الورود باثبات وحدة الوجود

هيءُ رسالو محترم سائين علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي لائبريريءَ ۾ موجود مخدوم محمد معين جي رسائل جي مجموعي ۾ شامل آهي. سائين قاسمي صاحب وٽ مخدوم محمد معين جي رسائل جي مجموعي جا ٻہ خطي نسخا آهن. هڪ قديمي قلمي مجموعو آهي. جنهن ۾ هيءُ نسخو پنجن صفحن تي مشتمل آهي، جنهن جو ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم ڪونهي. خط شڪستہ ۾ ڪتابت ڪيل آهي. ٻيو سائين قاسمي صاحب جن جي نظر هيٺ پير جهنڊي لائبرريءَ جي نسخي تان ڪتابت ڪيل مجموعو آهي، جنهن جي ڪتابت محمد صديق ٻنويءَ ڪئي آهي. سائين قاسمي صاحب ان کي اصل نسخي سان، پنهنجي دوست مولانا عبد الحي گهوٽويءَ جي مشارڪت سان، ڀيٽايو آهي. سائين قاسمي صاحب ان جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪري، شاه ولي الله اڪيڊميءَ جي ماهوار رسالي "الولي" جي اپريل مئي 1975ع جي شماري ۾ شايع ڪيو.

متن جي شروعات:

نحمده و نستعين بہ و نصلي علي تعينہ الاول و تعيناتہ النبويہ و الولوية جميعا....فلا يخفي علي الماهر في فن الفلسفة و الڪلام اتفاق ڪلمة القوم وانعقاد انامِلهم علي ان وجود الممڪنات......

متن جي پڇاڙي:

و انما هيءَ مثبتة لوحدة الوجود الواجب الحق بالبرهان المبڪت لاهل الرسوم و سميتها ببادهة الورود في اثبات وحدة الوجود وصلي الله علي سيدنا محمد و آلہ الطاهرين و اصحابہ بالفضل ظاهرين وسلم.

مضمون جو تفصيل:

وحدة الوجود جي سلسلي ۾ مخدوم محمد معين ٽي رسالا تصنيف ڪيا جن مان پهريون رسالو هيءُ آهي، جيڪو بحث هيٺ آهي، جنهن ۾ مخدوم صاحب وحدة الوجود جي اثبات بابت گهرو فلسفياڻو بحث ڪيو آهي. ان ڪان پوءِ ٻيو نمبر آهي "مراءة الشهود بوحدة الوجود والموجود" پهرئين رسالي ۾ وجود جي وحدت جو موضوع بحث هيٺ آندو ويو آهي. ٻئي ۾ "وجود" سان گڏ "موجود" جي وحدت بابت بحث ڪيو ويو آهي. ان بابت مخدوم صاحب جن جي پاڻ "مراءة الشهود بوحدة الوجود والموجود" ۾ هيٺينءَ طرح لکن ٿا.

اسان پنهنجي رسالي "بادهة الورود" ۾ جيڪو برهان (دليل) قائم ڪيو آهي، اهو وحدت وجود ثابت ڪرڻ لاءِ هو "وحدت موجود" ثابت ڪرڻ لاءِ نہ هو. جيئن اسان رسالي جي آخر ۾ ان جي وضاحت ڪئي آهي. هاڻي جيڪو اسان برهان قائم ڪيون ٿا، سو وجود ۽ موجود ٻنهي جي وحدت ثابت ڪندو انشاء الله تعاليٰ" هن رسالي ۾ مخدوم صاحب منطقي ۽ فلسفي اصولن مطابق سالم ۽ مضبوط مقدما قائم ڪري انهن مان نتيجا اخذ ڪيا آهن. رسالي جا بحث انتهائي گهرا ۽ عميق آهن. نهايت پيچيده فلسفي انداز سان بحث ڪرڻ سان گڏوگڏ اختصار ڪان بہ تمام گهڻو ڪم ورتو ويو آهي. پاڻ ان بابت لکن ٿا.

Scanned with CamScanner

"بيشڪ اسان الله ۽ سنڌس رسول جي احسان سان اهڙو لکيو آهي جو عبارت ۾ ان ڏانهن صرف اشارو ئي ٿي سگهي ٿو. ۽ هيءُ رسالو ان جو شرح نہ ٿو بڻجي سگهي."

دليلن جي قطعيت جي حوالي سان مصنف کي رسالي تي وڏو فخر آهي. پاڻ هڪ هنڌ لکن ٿا: "هيءُ رسالو واجب حق جي وحدت وجود کي اهڙن دليلن سان ثابت ڪري ٿو جو اهل رسوم کي ماٺ ڪرايو ڇڏي"

ٻئي هنڌ لکن ٿا. تہ "هيءُ تحقيق انشاء الله وڏي غنيمت ثابت ٿيندي" پاڻ پنهنجي دل ۾ حق بيان ڪرڻ جي تمنا رکن ٿا. هڪ هنڌ فرمائن ٿا "الله سبحانہ جي مدد سان اسان ڇٽو حق بيان ڪريون ٿا. ۽ ڪين هٿ آيل جيڪي دليل آهن تن تي الله جو شڪر بہ بجا آڻين ٿا. تہ "الحمد لِلہ مون کي هن مسئلي جو سالم مقدمن وارو دليل هٿ آيو آهي. انشاء الله"

مخدوم صاحب مصنف وحدت وجود جي استدلال لاءِ جيڪو پهريون مقدمو قائم ڪيو آهي سو هيءُ آهي.

"تہ ممڪنات جو وجود هڪ انتزاعي صفت آهي. جنهن جو ڪوبہ خارجي وجود ڪونهي."

ان بعد اهو ٿا ٻڌائن تہ فلسفي ان خيال جا ڪيئن ٿيا تہ "ممڪنات جو وجود هڪ انتزاعي صفت آهي، جنهن جو خارجي طور ڪو بہ وجود ڪونهي" ان بابت پاڻ فرمائن ٿا. ڪجهہ سبب آهن جن ان ڳالهہ تي اچڻ لاءِ فلسفين کي مجبور ڪيو. پر سڀ کان سگهارو سبب انهن ۾ جيڪو آهي، سو آهي هن اعتراض جو جواب جيڪو انهن جي هن ڳالهہ مٿان ٿئي ٿو تہ "ممڪن جي ماهيت تي ان جو وجود زائد آهي: ۽ اهو سيني جو ڳڏيل موقف آهي."

ان کان پوءِ پاڻ اهو اعتراض بہ ذڪر ڪيو اٿن ۽ ان جو جيڪو جواب ڏنو ويندو آهي. اهو بہ ذڪر ڪيو اٿن. ۽ آخر ۾ جواب بابت پنهنجو تبصرو هن طرح فرمايو اٿن. هيءُ ڪو مسئلي جو دليل تہ ڪونهي. ان ۾ اڃا وڌيڪ بيان جي ضرورت آهي. ايستائين جو ان جا مقدمات بہ اسان کي ڏسڻ گهرجن." سلسلي کي اڳتي وڌائيندي سڀ کان پهريان ممڪنات جي خارج ۾ موجود هئڻ جي رد ۾ استدلال قائم ڪيو اٿن ۽ پاڻ لکن ٿا:

"جيڪڏهن ممڪنات جو وجود اهڙي صفت آهي جيڪا خارج ۾ موجود آهي تہ پوءِ اهو پنهنجي نفس تي زائد ۽ واڌاري وجود سان موجود هوندو يا اهڙي وجود سان موجود هوندو جيڪو وجود جو عين هجي. اهي ٻئي صورتون باطل آهن."

اڳتي پاڻ مذڪور ٻنهي صورتن جي باطل هئڻ تي استدلال قائم ڪندي لکن ٿا:

ڇاڪاڻ تہ موجود جو وجود سان موصوف ٿيڻ ضروري آهي. نہ تہ معدوم جي وجود ۾ اچڻ لاءِ عدم جي حالت جي لحاظ کان ماهيت تي ڪوبہ واڌو ۽ زائد اثر نہ هوندو. ان صورت ۾ ٻنهي "تالين ... (نتيجن) جو باطل هئڻ بديهي آهي. ڇو جو هر هڪ ڳالهہ مڃڻ تي محال لازم ٿو اچي".

پهرين ڳالهہ مڃڻ تي هن طرح تہ جيڪڏهن وجود جو وجود خارج ۾ پنهنجي نفس تي زائد هجي تہ اسان ٻئي وجود ۾ بحث کڻي ايندا سين ۽ هلائيندا رهنداسين. پوءِ جيڪڏهن خارجي وجودن جو اهو

Scanned with CamScanner

سلسلو وڌندو هلندو رهيو تہ پوءِ محال لازم ايندو. پر جيڪڏهن اهو مڃي وٺجي تہ اتي هڪ وجود آهي. جيڪو بعينہ موجود آهي. تہ اهو ٻئي مقدمي ۾ داخل ٿيندو. ۽ ان کي اسان اهو چئي باطل بنائيندا سين. تہ اهو وجود جيڪو پنهنجي ذات تي زائد ۽ واڌاري ناهي. بلڪ پنهنجي ذات جي لحاظ کان موجود آهي. اهو واجب ٿيندو ممڪن نہ ٿيندو. ڇاڪاڻ تہ اسان واجب مان اهائي مراد وٺندا آهيون تہ پنهنجي وجود ۾ ٻئي جو محتاج نہ هجي. ان صورت ۾ واجب جي وجود جو تعدد (گهڻائپ) هڪ کان وڌيڪ هئڻ لازم ايندو ۽ ان جو ممڪن جي صفت هئڻ بہ لازم ايندو. جيڪو باطل ۽ محال آهي."

فلسفي ائين ڪندا آهن جو پنهنجي دعوا ثابت ڪرڻ لاءِ سڀ کان پهريائين مخالف موقف جي ترديد ڪندا آهن. اهو بحث جو "سلبي" پهلو آهي. مٿئين بحث ۾ ان حوالي کان مخدوم صاحب ممڪنات جي خارجي وجود جي ترديد ڪئي. ان کان پوءِ فلسفي پنهنجي دعوا ثابت ڪرڻ لاءِ استدلال قائم ڪندا آهن. اهو بحث جو ايجابي ۽ اثباتي پهلو هوندو آهي. هن حوالي کان مخدوم محمد معين صاحب هاڻي مٿئين بحث کان پوءِ استدلال شروع ڪري ٿو. ان لاءِ سڀ کان پهريائين پاڻ پنهنجي دعوا هنن لفظن سان ورجائن ٿا.

"مون وٽ هڪ دليل آهي جنهن مان اهو ثابت ٿيندو تہ "ممڪن جو وجود انتزاعي امر آهي. ۽ خارج ۾ بلڪل موجود ناهي."

۽ پوءِ سلسلي ڪلام کي اڳتي وڌائيندي لکن ٿا:

"جيڪڏهن وجود جي وجود جو نفس وجود هئڻ، ان جي وجود کي لازم ڪري ۽ ان سان باطل شئي لازم ٿيندي هجي تہ اهل حق جو مخالفن سان پنهنجي مناظرن ۽ دفاعي بحثن ۾ ڪوڙ موقعن تي ان جو التزام صحيح نہ ٿئي ها. هڪ تہ اهي ان کي انهن ماڳن جي جواب ۾ پيش ڪندا آهن. جيڪي حال کي ثابت ڪندا آهن. ۽ هيءُ دليل پيش ڪندا آهن. تہ وجود موجود ناهي نہ تہ اهو وڌندو ۽ تلسلسل لازم ايندو. ۽ وجود معدوم بہ ڪونهي. نہ تہ شئي پنهنجي ضد سان موصوف ٿيندي. (اهل حق ان جو جواب ڏيندا آهن تہ) وجود موجود آهي ۽ ان جو وجود سنڌس عين آهي. ڇاڪاڻ تہ هر مفهوم جيڪو وجود جو غير آهي، ان کي امر زائد جي سببان موجود چيو ويندو. ان سان هيءُ مقدمو ضم ڪيو ويندو تہ وجود اهڙو ناهي، ڇاڪاڻ تہ اهو زائد امر سان نہ پر پنهنجي ذات جي لحاظ کان موجود آهي."

هن سلسلي ۾ شرح مواقف ۾ سيد السند جي هن قول تہ "وجود بنفسہٖ موجود آهي." تي فاضل چلپيءَ جيڪو چيو آهي. ان جو ذڪر ڪيو اٿن. ۽ ان کان پوءِ جيڪو قاضي عضد الملت مواقف ۾ چيو آهي، اهو ذڪر ڪيو اٿن. ۽ ان جي نهايت گهڙهي، ايپياس کان پوءِ فرمايو اٿن تہ

"حق تي اهي آهن جيڪي وجود کي ماهيت ممڪنہ تي زائد ثابت ڪن ٿا."

ان بعد ان جو تفصيل بيان ڪندي لکن ٿا.

"ماهيات ممڪنہ جواهر هجن يا اعراض، سڀ جو سڀ جيڪڏهن پنهنجي اعيان ۽ ذوات جي لحاظ کان وجود جو عين ۽ نفس هجن تہ وجود جيڪو ماهيت ممڪنہ جو عين آهي، اهو مفعول ثاني نہ هجي، نہ ئي صفت اعتباري هجي. بلڪ خارج ۾ هڪ محقق ذات هجي، صفت، جوهر ۽ عرض لاءِ _ بلڪ ذهن ۾

Scanned with CamScanner

ٻ. ۽ هر ماهيت جنهن جي ذات (حقيقت) وجود هجي. اها پنهنجي ذات جي لحاظ کان ڪنهن ٻي شئي ڏانهن حاجت کان سواءِ تحقق ۽ ڪون جي تقاضا ڪندي آهي. ۽ پوءِ اها ته واجب ٿي پوندي ممڪن ڪونه ٿيندي، جڏهن ته ممڪن اهو آهي، جنهن جي ذات نه تحقق گهرندي آهي نه ئي عدم. بلڪ ان ۾ هر هڪ مرجح هوندو آهي. اهو پنهنجي حيثيت جي اعتبار کان عدم کي ٻه ائين قبول ڪندو آهي جيئن وجود کي قبول ڪندو آهي. انهن مان ڪنهن ٻه شئي جي گهر نه ڪندو آهي. ”عدم“ جو پنهنجي ذات جي لحاظ کان انڪار ڪندو آهي. جيڪا ان جي نقيض جي تقاضا ڪندي آهي. ۽ ائين ته سڀ ماهيتون واجب ٿي وينديون. جيڪو باطل آهي. تنهن ڪري وجود ماهيت ممڪنه مٿان زائد آهي. ۽ اهو ئي مستدل جي مراد آهي.“

هن کان پوءِ مخدوم صاحب قاضي عضد جي ترديد ڪئي آهي ۽ ان تي بحث دوران سيد سند بابت هن طرح تبصرو ڪيو اٿن:

جڏهن اسان وجود کي ماهيت ممڪنه جو عين فرض ڪيو ۽ مستدل جي پنهنجي هن چوڻ ته جيڪڏهن وجود ماهيت جو عين هوندو“ مان اهائي مراد آهي ته پوءِ سيد سند جو پوئين متن جي تشريح ۾ اهو چوڻ ته ”جيڪڏهن وجود جو ڪلي طور ارتفاع جائز هجي ته پوءِ ماهيت ۾ ٻه اهو جائز ٿيندو جيڪڏهن وجود ماهيت جو عين هوندو“ ڏاڍو عجب ۾ وجهندڙ آهي. حالانڪ سيد سند جو ذهن ۽ ذڪاوت ٻه حيران ڪندڙ آهي. جو جيڪا شئي مصنف کان ٻه رهجي ويندي آهي، ان جو ٻه تدارڪ سيد سند ڪندو آهي. ۽ ڪتابن ۾ ڪوڙ جاين تي، جتي ڪنهن کي ٻه ڪا ڪڙڪ ڪانه پوندي آهي، اتي سيد سند سجاڳ هوندو آهي. البت اهو ڪٿي چئجي ته مصنف جي مراد تي ماٺ کان ڪم ورتو اٿس. ان تي آگر ڪڻ نه گهري اٿس.“

اڳتي، ان تي پاڻ بحث ڪن ٿا. جنهن تي سيد سند ماٺ کان ڪم ورتو آهي ۽ فرمائن ٿا:

ڪنهن ٻه عقل مند جي عقل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اهو تصور نه هوندو ته هڪ شئي خارج ۾ معدوم هجي ۽ ماهيت ممڪنه خارجيه جو عين هجي ۽ اسان جي هن قول ۾ هيءُ فرض ڪرڻ ته جيڪڏهن وجود ماهيت ممڪنه جو عين هجي يا جز. اهو صرف ان ڪري ايندو آهي ته تصور ممڪن آهي متصور محال آهي. ۽ جيڪي تصور محال آهن. سي فرض کان مٿي، آجا ۽ بي پرواهه آهن. چاڪاڻ ته علمي طور تي ان جي باطل ثابت ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانهي. تنهن ڪري ملازمت (ته ماهيت ۾ ٻه اهو جائز آهي، جيڪڏهن وجود ماهيت جو عين هوندو) قطعي طور باطل ٿيندي“

آخر ۾ نتيجو بيان ڪندي مخدوم موصوف لکن ٿا:

”بيشڪ حق تي اهو آهي جيڪو چئي ٿو ته ممڪنات جو وجود اعتباري آهي. ۽ پنهنجي ذات ۾ بنه معدوم آهي. تڏهن ته ماهيات ممڪنه عدم محض آهن. جن وجود جي ڏپ ٻه نه سونگهي آهي. ۽ نه ڪو وجود پنهنجي موجد کان ڪا اهڙي صفت ماڻي آهي، جنهن کي وجود سڏي سگهجي. ۽ ان سان وجود مشڪڪ ٿي پوي ۽ اعيان ۾ وجود جي مصداق وجود ئي آهي. جيڪو بنفسہٖ موجود آهي ۽ جنهن جو اهو شان هوندو اهو واجب ئي هوندو. پوءِ موجود ۽ وجود صرف واجب ئي ٿيندو. ۽ جيڪڏهن ممڪن کي عدم

Scanned with CamScanner

جي حالت ۾ موجود لامحالہ چونداسين تہ اهو الله سبحانہ هوندو ۽ پوءِ ممڪن وجود واجب حق جي وجود جو عين آهي. ڇاڪاڻ تہ ممڪن جو عدم جي ضد واريءَ حالت ۾ موجود هئڻ بہ بديهي طور تي ممڪن جي وجود کي لازم ڪري ونندڙ ناهي. جنهن سان اهو قائم هجي. بلڪ سد وجود واجب سان ئي ٿيندو جنهن سان ممڪنات ائين قائم ٿيندا جيئن هلاڪت وارين شين جو قيم وجود واجب حق سان قيام ٿيندو آهي، ۽ اهو انهن سان ظاهر ٿيندو آهي. ۽ هيءَ ظهور ماهيت جي طرفان غير ضروري آهي. جيڪڏهن گهري تہ ظاهر ٿئي، نہ گهري تہ نہ ٿئي. ۽ اهي ماهيات انهيءَ حيثيت کان ممڪن سڏيون ويندديون. جو واجب وجود جو انهن مان ظهور ممڪن آهي. ۽ واجب الوجود جو انهن مان ظهور ائين واجب ناهي جيئن ان جو ظهور ان ماهيت کان واجب آهي، جيڪا وجود جو عين آهي. ۽ پوءِ ان جو نالو ماهيت واجبہ هوندو. بلڪ جائز آهي تہ واجب الوجود، انهن ماهيات ممڪنہ مان ظاهر ٿيڻ جي سببان وجود ممڪن سان موصوف ٿئي. هن معنيٰ سان تہ ان جو ظهور ماهيات کان ممڪن آهي. واجب ناهي، پوءِ امڪان ۽ وجود هڪ نسبت ڏانهن جيڪا ذات وجود لاءِ هڪ موطن ۾ آهي، متوجهہ نہ ٿيا. جو اهي جدا ٿي وڃن."

هيءَ نتيجي وارو بحث آڻڻ کان پوءِ پنهنجي دعوا جي حق تي هئڻ جو مخدوم صاحب هن طرح اعلان تو فرمائي: هيءَ حق جو اعلان آهي وجود واجب جي توحيد ۾. جنهن مان وحدة الوجود. باوجود موجودات جي متعدد هئڻ جي، ظاهر ٿيندو. جيڪي ماهيات ممڪنہ آهن. اسان باطن ۽ ظاهر وارن عالمن مان ڪوبہ محقق نہ ڏٺو آهي، جيڪو هن صريح حق سان ٽڪر کائي."

پاڻ اهو چوڻ سان گڏ تہ "هن صريح حق سان ٽڪر کائيندڙ ظاهر توڙي باطن وارو ڪوبہ عالم نہ ڏٺو اٿن، اهو اعتراف بہ ڪن ٿا تہ "البت اختلاف صرف هن مسئلي ۾ آهي تہ حق سمورين مختلف ماهيات جو عين آهي" پوءِ ان ڏس ۾ ان تسليءَ کي ئي ڪافي ڄاتو اٿن تہ "شيخ اڪبر ۽ ان سان موافق اڳيان توڙي پويان اڪابر ان جا قائل آهن." پڇاڙيءَ ۾ ڪلام کي هن درود سان ختم فرمايو اٿن

صلي الله عليٰ سيدنا محمد و آلهٖ الطاهرين واصحابهٖ بالفضل ظاهرين وسلم

مراءة الشهود بوحدة الوجود والموجود

هيءَ رسالو مخدوم محمد معين جي علامہ قاسمي صاحب وٽ رسائل جي مجموعي جي ٻنهي نسخن ۾ شامل آهي جن جو مٿي ذڪر ٿيو رسالو پراڻي مجموعي ۾ خط شڪستہ ۾ ۽ نئين مجموعي ۾ خط نسخ ۾ ڪتاب ڪيل آهي. مصنف موصوف هي رسالو جيئن رسالي جي نالي مان معلوم ٿئي ٿو "وحدت الوجود " جي موضوع تي لکيو آهي. هن رسالي کان اڳ مخدوم صاحب "بادهة الورود باثبات وحدة الوجود" نالي رسالو" وحدة الوجود" جي ثبوت ۾ لکيو هن ۾ وحدت سان گڏ وحدة الموجود جو بحث بہ ڪيو ويو آهي.

متن جي شروعات:

حامداً و مصلياً ومسلماً .... فاِن البرهان المنتهز في رسالتنا بادهة الورود في اثبات وحدة الوجود ايضاً عليٰ ما نبهنا عليٰ ذالک في آخر تلک الرسالة وهذالبرهان الذي نورهٗ يثبت وحدة الوجود والموجود معاً انشاء الله تعاليٰ

Scanned with CamScanner

متن جي پڇاڙي:

فقد بانِ بحمد الله بهذالبرهان وحدة الوجود ووحدة الموجود الحمد لِلہ رب العالمين والصلواة والسلام عليٰ اعرف خلقہ سيد المرسلين وآلہ الطيبين الطاهرين.

مضمون جو تفصيل:

هن رسالي جي اندر موضوع تي ٿوڙل بحث کي نهايت ننڍڙن ڇئن مختصر صفحن ۾ ختم ڪيو ويو آهي. مضمون جو مختصر خاڪو هن طرح آهي:

(1) وجود حقيقي، جيڪو وجود انتزاعي عام ([1]) جو "مبداء" (سرچشمو) آهي، سو واجب جي ماهيت کان ٻاهر ناهي. جيڪڏهن وجود حقيقيءَ کي واجب جي ماهيت کان ٻاهر مڃينداسين تہ واجب پنهنجي وجود واريءَ صفت کي ثابت ڪرڻ لاءِ پاڻ کان ٻاهرين شئي جو محتاج ٿيندو.

(2) عقلي ۽ برهاني طور موجود اُهو آهي جنهن سان وجود ائين قائم هجي جيئن شئي پنهنجي نفس سان قائم هوندي آهي. ۽ معدوم اهو آهي جنهن سان عدم ائين قائم هجي جيئن شئي پنهنجي نفس سان قائم هوندي آهي.

نتيجو ان جو اهو نڪرندو تہ "وجود ۽ عدم جو موجود ۽ معدوم کان ڌار ٿيڻ محال آهي"

(3) جڏهن حقيقت وجوب ۽ امتناع ۾ منحصر ٿي تہ جنهن کي امڪان چئجي ٿو ان جي ٿوري ڇنڊڇاڻ ڪرڻ ضروري آهي.

هن ڇنڊڇاڻ ۾ نهايت گهرا فلسفي بحث پيش ڪري آخر ۾ هن طرح نتيجو ٿو ڪڍي: تہ پوءِ ان وقت وجود ممڪن ئي واجب الوجود هوندو. بنسبت ان جي جنهن ۾ ان جي ظهور جو حڪم ڪيو ٿو وڃي. ۽ ان کان سندس مخفي ٿيڻ بہ جائز آهي. ۽ اهو اهڙي مرتبي جي بنسبت واجب آهي جنهن کان ان جو مخفي ٿيڻ جائز ناهي. ۽ ممتنع جو حقيقت ۾ تصور ڪڏهن بہ نہ ٿو ٿي سگهي. ۽ جنهن جو تصور ٿيندو آهي، اهو ممتنع ناهي، بلڪ ممڪن عقلي آهي. ([2]) جنهن کي اسان ممتنع جي حقيقت لاءِ آئينو بنايو آهي. ۽ اسان ان مان صرف وجود ئي ڏٺو آهي. ڇاڪاڻ تہ عدم خارج ۽ عقل ۾ اڻ ٿيڻو آهي، تہ پوءِ خارج ۽ عقل ۾ صرف حق جو وجود هوندو ۽ اهوئي موجود حق آهي. ۽ ان جو مخالف ممتنع ۽ فرضي شئي آهي. جنهن جو تصور ناممڪن آهي.

آخر ۾ لکيو اٿس تہ "تحقيق هن برهان سان وحدت الوجود ۽ موجود الحمد لِلہ رب العالمين ثابت ٿي ويو."

---

[1] فلسفين خاص طور وحدت الوجودين وٽ هڪڙو وجود حقيقي آهي جيڪو صرف واجب حق جو عين آهي ٻيو آهي عام وجود جيڪو حقيقي وجود مان نڪتل ۽ منتزع ٿيل آهي. وجود حقيقي مبداء ۽ سرچشمو آهي ۽ وجود انتزاعي ان مان نڪتل وجود آهي. وجود انتزاعي جي معنيٰ آهي حقيقي وجود مان نڪتل وجود.

[2] مصنف علامہ هن رسالي ۾ پنهنجي دعوا جو سڄو بنياد ممڪن عقليءَ تي رکيو آهي ۽ ان تي ئي علمي ۽ فلسفياتي بحث منجهان وحدت وجود ۽ موجود ثابت ڪيو اٿس. ان ئي ڪري مصنف چئي ٿو تہ ممڪن عقليءَ کي اسان ممتنع جي حقيقت لاءِ آئينو بنايو آهي ۽ ان مان اسان صرف وجود ئي ڏٺو آهي ۽ هن ئي جملي جي بنياد تي رسالي جو نالو "مراءة الشهود بوحدة الوجود والموجود" (وحدة الوجود ۽ موجود لاءِ شهود جو آئينو) رکيو اٿس.

Scanned with CamScanner

بوادر الجود في تحرير وحدت الوجود

هيءُ رسالو بہ فلسفي جي موضوع جي تصنيف آهي. عربي ٻوليءَ ۾ آهي. خط نستعليق تسڪستہ ۾ ڪتابت ٿيل آهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم ناهي. علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي ذاتي لائبريري جي مجموعہ رسائل معينيہ ۾ هن جو نسخو شامل آهي.

ابتدا: حامدا لِلہ سبحانہ علي ان وفقني لاتباع السادة القادة في ظلمات بحرالهيوليٰ الي ماء حياة السعادة الجامعين بين انوار التجرد واسرار المادة.....

اختتام: والله سبحانہ هوالهادي لارب غيره والحمد لہ تعاليٰ والصلواة والسلام عليٰ رسولہ محمد صلي الله عليہ وآلہ وسلم اولا و آخراً.

رسالي جو مضمون: هن رسالي ۾ مخدوم صاحب فلسفي جي ڪجهہ قانونن جو بيان ڪيو آهي. رسالو ستن "بوادرن" تي مشتمل آهي. فصل يا باب جي جڳهہ تي مخدوم موصوف "بادرة" جو عنوان قائم ڪيو آهي، پهرئين "بادره" ۾ فلسفي جي قانون يا اصطلاح "شيعت ثبوتيہ" جو بيان ڪيو آهي. ٻئي بادره ۾ شئي جي ثبوت في نفسہ ۽ ثبوت لغيره ۾ فرق جي وصاحت ڪئي وئي آهي، ٽئي بادره ۾ اهو بيان آهي تہ اعراض ۽ صور جو في نفسہ ثبوت ان جي موضوعات ۽ مواد لاءِ ثبوت جو عين آهي يا غير؟ چوٿين "بادره" ۾ شيخ اڪبر ابن العربيءَ ۽ مجدد الف ثاني جو مذهب بيان ڪيو ويو آهي، هيءُ انتهائي اهم "بادره" آهي. هن موصوف ٻنهي جي عقيدن ۾ تعارض ختم ڪيو آهي. شيخ اڪبر جي عقيدن کي اشعري مڪتب فڪر سان هم آهنگ بنايو آهي. پنجن "بادره" ۾ عرض جي وجود جي باري ۾ ٻنهي امامن جي مشهور ڪي ٻنهي جي مذهبن تي منطبق ڪرڻ جي بيان ۾ آهي، ڇهون "بادره" انهن اشڪالن جي ترديد ۾ آهي جيڪي انهن ٻنهي جي مسلڪن تي وارد ٿين ٿا. ستون بادره وجود جي مراتب ثلاثہ جي بيان ۾ آهي.

صدع القدم في تحقيق الوجود علي العدم

مخدوم محمد معين جو هيءُ رسالو عربي زبان ۾ فلسفي جي موضوع تي آهي. خط نستعليق شڪستہ ۾ هن جي ڪتابت ٿيل آهي، ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم ناهي. هن جو خطي نسخو علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي ذاتي لائبريريءَ ۾ مخدوم محمد معين جي مجموعہ رسائل ۾ شامل آهي. جملي نون صفحن تي مشتمل آهي.

متن جي شروعات:

حامدا و مصليا و مسلما فاعلم ان المعدوم الممڪن لايخلواما ان يتعلق بہ الوجود لما تعلق و هو معدوم لا يتعلق بہ وهو مرفوع عنہ العدم فيڪون علي الاول اول اوان تعلق الوجود بہ آخر اوان رفع العدم عنہ.......

متن جي پڇاڙي:

والله سبحانہ هو الساتر للزلات والغافر للسيئات و صلي الله علي خير خلقہ محمد و آلہ الطيبين الطاهرين وسلم.

مضمون جو تفصيل:

هن رسالي جو مقصد بہ وحدت الوجود جو اثبات آهي. هن ۾ وحدت الوجود جي اثبات جو بنياد عدم

Scanned with CamScanner

کي بنايو ويو آهي. موصوف جي سموري بحث جو خلاصو اهو آهي تہ ممڪن جي ماهيت سان، جيڪا معدوم آهي، وجود جي تعلق سان ٻن نقيضن جو گڏجڻ لازم ٿو اچي. ان جي جيڪا صورت ٿئي ٿي پهريائين اها بيان ڪئي اٿس. ان کان پوءِ پاڻ ان جو حل بيان ڪندي لکيو اٿس تہ اهو وهم محض آهي، ڇاڪاڻ تہ ماهيت کان عدم جو ڪڇي وڃڻ ان سان وجود جي تعلق جو ئي تعبير آهي. ان ڪري اتي هڪ ئي ڳالهہ آهي، جنهن کي ٻن طريقن سان تعبير ڪيو ويو آهي، وجود ۽ عدم ٻہ نقيض آهن. هڪ جو واقعي ۾ ڪڇي وڃڻ ٻئي جو عين آهي، ان ڪري عدم جو ڪڇي وڃڻ ۽ وجود جو تعلق اهي ٻئي مفهوم جي لحاظ کان هڪ ٻئي جا مغاير ۽ ابتڙ آهن، ذات جي لحاظ کان نہ. ان مان ظاهر ٿيو تہ هتي صرف وجود جو معدوم سان تعلق آهي. ان کي ان سان تعبير ڪجي تہ بہ ٺيڪ، جي معدوم کان عدم جي رفع سان تعبير ڪجي تہ بہ ٺيڪ. يعني عدم آهي ئي ڪونہ صرف وجود ئي آهي. جنهن مان مخدوم موصوف ثابت ٿو ڪري تہ: ان مان واضح ٿيو تہ وجود ۽ موجود الله واحد القهار ئي آهي. جنهن کي ممڪن سڏيو ٿو وڃي سو معدوم محض آهي. معدومات جيڪي بہ آهن سي صرف علمي ماهيتون آهن. جن کي قوم جي ٻولي ۾ اعيان ثابتہ چيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ تہ انهن جون "انيات" خارج ۾ معدوم محض آهن.

دفع الاشكال والزحمة في ادل الكل والرحمة

هيءَ رسالو جهنم جي عذاب جي باري ۾ شيخ اڪبر ابن العربي جي هڪ قول جي تشريح ۾ تصنيف ڪيل آهي. هن رسالي کي بہ فلسفي ۽ علم ڪلام جي موضوع جو رسالو چئي سگهجي ٿو ڇاڪاڻ تہ هيءَ موضوع فلسفي ۽ علم ڪلام جو موضوع پڻ رهيو آهي ۽ مخدوم موصوف پڻ ان تي فلسفيانہ طريقي تي بحث ڪيو آهي. هيءَ عربي زبان ۾ خط نسخ ۾ تحرير ٿيل آهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم ناهي. علامہ قاسمي صاحب جي ذاتي لائبريريءَ ۾ مخدوم محمد معين جي مجموعہ رسائل ۾ شامل رسالن مان هڪ آهي. سورهن صفحن تي مشتمل آهي.

متن جي شروعات:

حامدا و مصليا و مسلما اما بعد: فما وقع الطعن فيہ علي الشيخ الاكبر قدس سره قال في الفصوص: ان العذاب مشتق من العذب. وان حالة الكفرة في النار كحال السمك في الماء........

متن جي پڇاڙي:

و ممن صرح من المحققين بما ذهب اليہ الشيخ واتباعہ الشيخ عبدالكريم اليمني العذلي في كتابہ المسمي بالانسان الكامل و سلطان العاشقين البقلي في تفسير العرائس واليہ ترمز حكاية نقلها في مناقب العارفين عن سر الله الاعظم رضي الله عنہ.

مضمون تفصيل:

ابن عربي جو عذاب قبر جي باري ۾ قول آهي تہ: عذاب "عذب" کان مشق آهي ۽ ڪافرن جو جهنم ۾ حال اهڙو هوندو جهڙو مڇيءَ جو پاڻيءَ ۾. انهن کي جهنم مان جيڪڏهن ڪڍيو ويندو تہ اهي ان طرف موٽي ويندا. ڪين ان جو شوق ۽ طلب ٿيندي" ابن عربيءَ جي هن قول تي سخت اعتراض اٿيو. مخدوم

Scanned with CamScanner

محمد معين فرمائي ٿو تہ شيخ اڪبر ابن العربيءَ جو هيءَ قول سنڌس مقولات مان سڀ کان ڏکيو قول آهي ۽ تاويل قبول ڪرڻ کان پڻ تمام گهڻو مٿاهون آهي.“ هيءَ رسالو مخدوم محمد معين شيخ اڪبر محي الدين ابن العربيءَ جي هن قول جي تاويل ۽ تشريح ۾ تصنيف فرمايو آهي.

مخدوم موصوف شيخ ابن العربيءَ کي خواب ۾ ڏٺو: جنهن ۾ موصوف ڪانئس سنڌس ڪتابن جي مشڪل مقامن جي باري ۾ پڇيو. جڏنهن ابن عربيءَ ڪانئس انهن مشڪل مقامن جو پڇيو تہ بار بار ڳولڻ باوجود مخدوم صاحب کي اهي نظر نہ آيا. جنهن مان مخدوم موصوف اهو نتيجو ڪڍيو آهي تہ اصل ۾ عام حضرات کي ابن العربيءَ جي ڪتابن ۾ جيڪي اشڪالات نظر اچن ٿا، سي اصل ۾ ڏسندڙن جي سمجه جون ظلمات آهن. جيڪي مخدوم محمد معين جي مٿان شيخ ابن العربيءَ جي صحبت جي نور جي طلوع ٿيڻ جي ڪري ختم ٿي ويون ۽ ابن العربيءَ کي سنڌس ڪتابن جا مشڪل مقام ڏيکارڻ لاءِ ڳولهڻ باوجود ان وقت ڏسي نہ سگهيو. پر جڏنهن مخدوم صاحب سجاڳ ٿيو تہ ساڳيا اشڪالات موصوف جي آڏو موٽي آيا. پر پوءِ ابن العربيءَ جي ملاقات جي برڪت سان، سنڌس آڏو هن اشڪال جو حل نڪري آيو. ۽ اهڙو تاويل جو وجه نڪري آيو جو موصوف فرمائي ٿو: انشاء الله ان ۾ ڪوبہ مونجهارو نہ رهندو.

الحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعره

هي رسالو علم ڪلام ۾ مخدوم محمد معين اشعري مسلڪ جي معاد روحاني يا جسماني جي مسئلي تي بحث جي سلسلي ۾ تصنيف ڪيو آهي،ڍ عربي ۾ تصنيف ٿيل آهي. تصنيف جو سال معلوم نہ آهي ڪاتب ۽ سن ڪتابت نامعلوم آهي هن جو قلمي نسخو مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي جي سابق مهتمم حافظ محمد اسماعيل مرحوم جي ذاتي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

متن جي شروعات:

حامدا مصليا مسلما ان قال لي قائل قدفشي عنڪ القول في تصانيفڪ بتشنيع بليغ علي من لم يکن بالحشرين والمعادين وشنع في ذالڪ علي الامام القمقام الغزالي بان ذالڪ جهل من القائل.

متن جي پڇاڙي:

و يحتمل ان يقال الملفوف الروح الحيواني الذي اکتسب بکرامتہ المجرد وسعادتہ سعادة المقاومة وجهلہ شقاوة وحرير الجنة لف الاول روح النار لف الثاني هذا ثم اعلم ان معاد الروح وسميّتها هذه العجالة بالحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعرة.

مضمون جو تفصيل:

مخدوم محمد معين هن رسالي ۾ هن مسئلي تي بحث ڪيو آهي. تہ اشعري مذهب، جيڪو فقط جسماني معاد جو قائل آهي، سي معادين جا قائل آهن. يعني ٻہ دفعا اٿڻ جا قائل آهن. مخدوم معين کي ڪنهن الزام ڏنو تہ اوهان جي ڪن تصنيفات مان ظاهر ٿئي ٿو تہ اوهان ٻن حشرن ۽ معادن جي اشعرين ڏانهن نسبت ڪئي آهي ۽ اهو اشعرين جي مذهب کان اڻ ڄاڻائيءَ جو نتيجو آهي. مخدوم محمد معين

Scanned with CamScanner

هن رسالي ۾ ان الزام جي تناظر ۾ اشعرين، ماتريدين ۽ ٻين فلسفين جي حشر ۽ معاد جي روحاني يا جسماني هئڻ جي نظرين جو اڀياس ڪيو آهي.

الحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعره

هي رسالو علم ڪلام ۾ مخدوم محمد معين اشعري مسلڪ جي معاد روحاني يا جسماني جي مسئلي تي بحث جي سلسلي ۾ تصنيف ڪيو آهي، ڏ عربي ۾ تصنيف ٿيل آهي. تصنيف جو سال معلوم نہ آهي ڪاتب ۽ سن ڪتابت نامعلوم آهي هن جو قلمي نسخو مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي جي سابق مهتمم حافظ محمد اسماعيل مرحوم جي ذاتي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

متن جي شروعات:

حامدا مصليا مسلما ان قال لي قائل تدفشي عنڪ القول في تصانيفڪ بتشنيع بليغ عليٰ من لم يكن بالحشرين والمعادين وشنع في ذالڪ علي الامام القمقام الغزالي بان ذالڪ جهل من القائل.

متن جي پڇاڙي:

و يحتمل ان يقال الملفوف الروح الحيواني الذي اكتسب بكرامتہ المجرد وسعادتہ سعادة المقاومة وجهلہ شقاوة وحريرالجنة لف الاول روح النار لف الثاني هذا ثم اعلم ان معاد الروح وسمّيتها هذه العجالة بالحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعرة.

مضمون جو تفصيل:

مخدوم محمد معين هن رسالي ۾ هن مسئلي تي بحث ڪيو آهي. تہ اشعري مذهب، جيڪو فقط جسماني معاد جو قائل آهي، سي معادين جا قائل آهن. يعني ٻہ دفعا اٿڻ جا قائل آهن. مخدوم معين کي ڪنهن الزام ڏنو تہ اوهان جي ڪن تصنيفات مان ظاهر ٿئي ٿو تہ اوهان ٻن حشرن ۽ معادن جي اشعرين ڏانهن نسبت ڪئي آهي ۽ اهو اشعرين جي مذهب کان اڻ ڄاڻائيءَ جو نتيجو آهي. مخدوم محمد معين هن رسالي ۾ ان الزام جي تناظر ۾ اشعرين، ماتريدين ۽ ٻين فلسفين جي حشر ۽ معاد جي روحاني يا جسماني هئڻ جي نظرين جو اڀياس ڪيو آهي.

طريقة العون في حقيقة الكون

هيءُ رسالو فلسفي جي موضوع جو آهي. فارسي زبان ۾ تصنيف ٿيل آهي. خط نسخ ۾ ڪتابت ڪيل آهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم ناهي علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن جي ذاتي لائبريريءَ ۾ موجود مجموعہ رسائل معينيہ ۾ شامل رسالن سان هڪ آهي.

متن جي شروعات:

هر حمد و سپاس بهر غمد و لباس از هر حامد، حي وجامد، برهر محمود، عابد و معبود بلسان جميع اطوار وجود، در هر مرتبہ نزول و صعود، راجع بمحمد يست ڪہ خود را بخود ديد و عشق بخود برخود ورزيد و مد آہ از ازل تا ابد درازي ڪشيد........

Scanned with CamScanner

متن جي پڇاڙي:

عشق از علم متاخر زماني ست، بلڪ متاخر ذاتي است. پس علم و عشق دست در آغوش همديگر مي آرد تاڪ مي آيد و ميرود تاڪ ميرود فاحسن تدبره. والله تعاليٰ اعلم

مضمون جو تفصيل:

فلسفي حضرات وٽ موجود صرف هڪ "عين" (جسم) آهي. اهو آهي حق مطلق جو "عين". ان کي ذات بحث، حقيقت ساريہ، هستي صرف، غيب هويت، غيب الغيب، ابطن البطون، هويت ذاتيہ، هويت مطلق احديت مطلقہ ۽ احديت ذاتيہ چوندا آهن. فلسفين ۽ متڪلمن وٽ "عين حق مطلق" ان ڪان مٿي آهي تہ ان سان علم، ڪشف ۽ شهود جو تعلق قائم ٿئي. جيئن فرمان الاهي آهي: ولايحيطون بشيءٍ من علمہ" ان مرتبي جي باري ۾ ٿي شيخ اڪبر قدس سره فرمايو آهي: عين ڪان جاهل هئڻ منهنجو ايمان ۽ منهنجي توحيد آهي". معنيٰ "عين حق مطلق" جو علم حاصل ٿي نہ ٿو سگهي.

فلسفين وٽ ان ذات عين حق جا تنزلات آهن. جن سان علم، ڪشف ۽ شهود تعلق رکندو آهي. ازل ۽ ابد ڪان وٺي اهي تنزلات اڻ ڳڻ ۽ لامتناهي آهن. پر انهن تنزلات جا ڪليات ڇهن مرتبن ۾ منحصر آهن. ڪي پهرئين ٻئي تنزل کي هڪ تنزل شمار ڪندا آهن. ان صورت ۾ اهي پنج تنزلات ٿيا، صوفين جي اصطلاح ۾ انهن کي "حضرات خمسہ" چيو ويندو آهي.

مخدوم موصوف هن رسالي ۾ انهن تنزلات يعني حضرات خمسہ کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. تنزلات جي سمجهاڻي ابن العربيءَ کان وٺي اڄ تائين تمام وڏن صوفي اڪابرن تحرير ڪئي آهي. شاه ولي الله صاحب بہ انهن تي لکيو آهي. بهرحال فلسفي ۽ تصوف جو هيءُ تمام اهم موضوع آهي جنهن کي هن رسالي ۾ مخدوم موصوف سمجهايو آهي.

رفع الغين في تنزل العلم الي العين

هيءُ فلسفي جي موضوع جو رسالو آهي. عربي ٻوليءَ ۾ آهي. خط نسخ ۾ ڪتاب ٽيل آهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم ناهي. غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن جي ذاتي لائبريري ۾ موجود رسائل معينيہ ۾ شامل رسالن مان هڪ آهي.

متن جي شروعات:

لہ الحمد في الاولي والآخرة ولہ الي عم واليہ ترجعون صلي الله وسلم علي سيد السفراء المعصومين وآلہ المطهرين اجمعين. امام بعد.....

متن جي پڇاڙي:

و منہ تجدد الڪون في ڪل نفس فان ذالڪ ان فهمت صيرورة علم الاول تعالي عينا ثم صيرورة العين علما في ڪل نفس ثم فثم بلا ثم و هلم والله تعالي اعلم.

مضمون جو تفصيل:

هيءُ رسالو مخدوم محمد معين نهايت عجيب استدلال جي بنياد تي وحدت الوجود جي اثبات ۾

Scanned with CamScanner

تصنيف ڪيو آهي. مخدوم موصوف جي هن استدلال جو خلاصو اهو آهي تہ ڪفر ۽ ايمان ٻئي علم جي باب جون شيون آهن. انهن جو وجود عقلي ۽ علمي آهي. ان باوجود دنيا ۾ توڙي برزخ ۾ توڙي آخرت ۾ حقيقت انسانيہ جي افرادن تي جيڪي بہ حالتون، طاري ٿينديون ڪيفيتون ۽ اعراض موجود آهن، پوءِ اهي عيني، حسي هجن يا غير حسي هجن، مجرد جواهر هجن يا مادي، ارواح هجن يا وارد ٿيندڙ معنائون ۽ فيض هجن، اهي انهن ٻن حقيقتن جا انهن جي صورتن جي مطابق تنزلات آهن. ايمان ۾ ان جو بيان اهو آهي تہ ايمان عين مطلق حق جي مرتبن مان ڪنهن مرتبي جي يقين ڪرڻ جو نالو آهي. ان وقت ايمان الله جي علم ۽ سڃاڻ جو نالو آهي. اهو علم جڏهن يقين جي درجي کي پهچندو آهي، تہ عين ذاتهن تنزل ڪندو آهي. اهو علم جڏهن شڪ جي مرتبي کان سفر ڪري يقين جي درجي کي پهچندو آهي، تہ اهو خارجي عملن جي صورت وٺندو آهي. ان وقت ان جي صورت عيني حسي وجود ۾ ظاهر ٿيندي آهي." ان طرح ٻين مثالن سان اهو ثابت ڪيو اٿس تہ حال جيڪو بہ آهي اهو عالم وجدان جي طرف ڪامل تنزل ۾ علم جو عين آهي، موصوف آخر ۾ ان مان ثابت ٿو ڪري تہ موجود عالم ان طرح علم اول تعالیٰ جو عين آهي.

تڪوين مع الانفاس

هيءُ رسالو فلسفي جي موضوع جو آهي، عربي ۾ آهي، جملي ٽن صفحن تي مشتمل آهي. خط نسخ ۾ هن جي ڪتابت ٿيل آهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت نامعلوم آهي. هن جو نسخو علامہ غلام مصطفیٰ قاسمي جي ذاتي لائبريريءَ ۾ موجود رسائل معينيہ ۾ شامل آهي.

متن جي شروعات:

حامدا و مصليا و مسلما. قال المتكلمون ان علة احتياج الممكن الي الواجب تعالیٰ هو الحدوث. فورد عليهم لزوم استغنائہ عنہ تعالیٰ بعده

متن جي پڇاڙي:

وما يعقلها الاالعالمون وقليل ماهم والله سبحانہ هو ملهم السعادة والخير و رافع الحجاب والغير والعاصم من تلك الآفة والضير.

رسالي جو مضمون:

هن رسالي ۾ مخدوم موصوف تڪوين مع الانفاس کي ثابت ڪيو آهي. هن مختصر رسالي ۾ فلسفيانہ نهج تي مخدوم صاحب دليل قائم ڪري تڪوين مع الانفاس جو حق هئڻ ثابت ڪيو آهي، هيءُ تڪوين مع الانفاس جو قول اصل ۾ صوفياء ڪرام جو آهي. مخدوم موصوف پنهنجي دليلن جي قائم ڪرڻ کان پوءِ لکيو آهي، تہ اها ڳالهہ سوپاري ثابت ٿي، جنهن تي حق وارا آهن. جيڪو ناجي فرقو آهي. ۽ اهي صوفياء ڪرام ئي آهن. مخدوم موصوف هيءُ رسالو جهڙوڪ فرقہ ناجيہ صوفياء ڪرام جي تائيد لاءِ تحرير فرمايو آهي.

الجوهرة الثمين في اثبات قدم التڪوين

فلسفہ جي موضوع جو هيءُ رسالو خط نسخ ۾ نهايت سهڻو ڪتاب ڪيل آهي، عربي زبان ۾ آهي.

Scanned with CamScanner

علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي ذاتي لائبرير ۾ موجود مخدوم محمد معين جي رسالن جي مجموعي ۾ شامل آهي. هن جو ڪاتب توڙي ڪتابت جو سال معلوم ٿي نہ سگهيو آهي. اِي فورسائيز جي 59 صفحن تي مشتمل آهي.

متن جي شروعات:

اللّھم يا من لہ حمد الآزال والآياد. قبل ايجاد المجرد و بعد خراب المواد علي الفيض الدائم والجود المسرمد القائم عليٰ سلاسل اجناس العالمين وانواعھا الغير المتصرمة......

متن جي پڇاڙي:

هذا آخر الڪلام والتفرق عن خرس غمار التفرق. ربنا لاتؤخذنا ان نسينا او اخطانا والحمد لِلہ رب العالمين....... علي سيد المرسلين......... وآلہ الطاهرين واصحابہ المقربين آمين تمت.

مضمون جو تفصيل:

هن ڪتاب ۾ مخدوم محمد معين ڪائنات کي الاهي صورت قرار ڏنو آهي. صورت اهڙي شئي کي چئبو آهي، جنهن سان شئي محسوس ٿئي يا معلوم ٿئي. (هن سان الله جي ذات اسان کي معلوم ٿئي ٿي ان ڪري اها الله جي صورت آهي) مخدوم موصوف فرمائي ٿو تہ: ان ڪري اسان تي واجب آهي تہ ان جي وجود ۾ عدم، حدوث ۾ قدم تي وس آهر تحقيق ڪيون ۽ ان تي پوري طاقت صرف ڪيون. سندس چوڻ آهي تہ هن موضوع تي ماٺ رهڻ وارو ان بابت ڳالهائڻ واري کان وڌيڪ سلامتيءَ واري حالت ۾ رهندو. پر پاڻ تڏهن بہ ان تي بحث ڪندي ڪائنات جي قديم هئڻ جو نظريو ثابت ڪيو اٿس. هيءُ پورو رسالو موصوف ڪائنات جي قديم هئڻ جي نظريي جي ثبوت ۾ تحرير ڪيو آهي. سندس چوڻ آهي تہ الحمد لِلہ مون هن مسئلي تي اهڙيءَ طرح ڳالهايو آهي جو اهو شارع جي نص ۽ ڪنهن امام جي تحرير جي خلاف نہ ويندو. سندس چوڻ آهي تہ ماتريديي علماء صفة تڪوينيہ جي قديم هئڻ جا قائل آهن. هيءُ ڪتاب انهن جي پيروڪارن لاءِ اڪين جو ٺار ٿيندو. ٺن امامن جي امام امام ابو حنيفہ نعمان بن ثابت رضي الله تعاليٰ عنہ کان بہ ان بابت اثر مروي آهي. ان ڪري جهڙوڪ مون هن تصنيف ذريعي جناب امام صاحب جي خدمت ڪئي آهي ڄاڻ تہ مون سندس مسلڪ جي مدد ڪئي آهي.

هن ڪتاب جو استاد محترم علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. جيڪي شاه ولي الله اڪيڊميءَ مان جاري ٿيندڙ علمي رسالي "الولي" ۾ قسطن ۾ شايع ٿي چڪو آهي. تازو مخدوم محمد معين جي رسائل جو مجموعو "رسائل معينيہ" جي نالي سان اردوءَ ۾ ترجمو ٿي سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپجي رهيو آهي. جيڪو هن عاجز ترجمو ڪيو آهي. ان ۾ بہ هيءُ رسالو شامل ڪيو ويو آهي.

مطارحات التحقيق فيما يتعلق ببرهان التطبيق

مخدوم محمد معين جو تصنيف ڪيل هيءُ رسالو فلسفي جي موضوع تي آهي. خط نسخ ۾ نهايت سهڻو ڪتابت ڪيل آهي. عربي ٻوليءَ ۾ آهي علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي ذاتي لائبريريءَ ۾ موجود مخدوم موصوف جي مجموعہ رسائل ۾ موجود آهي. هن جو تصنيف جو سال مصنف 1156ھ ڄاڻايو

Scanned with CamScanner

آهي. محرم جي پلاري مهيني ۾ هيءَ تصنيف تي مڪمل ٿيو. اي فور سائيز جي 54 صفحن تي مشتمل آهي.

متن جي شروعات:

الحمد لِلہ الذي طبق بين النشآت الازلية والابدية من حيث ظهوره في مرايا الكل صفة وعينا وشمل بجمالہ كل رائدة الحسن وناقصتہ....

متن جي پڇاڙي:

اما العلم فلشمولہ العلم القديم لاسبيل اليٰ اثباتہ تناهيہ مطلقا وغير المتناهي يصح ان يقع باتساعہ ظرفا لغير المتناهي و ما يتولد من الاوهام ههنا قدر ابطالہ فراجعہ والحمد لِلہ تعالي اولا و آخرا والصلواۃ والسلام علي رسولہ و آلہ دائما وسرمدا.

مضمون جو تفصيل:

مخدوم محمد معين هن ڪتاب ۾ "برهان تطبيق" جي متعلق تحقيقي مناظرات تحرير ڪيا آهن. "برهان تطبيق" فلسفي جو نهايت مشهور دليل آهي. "تسلسل" محال آهي. تسلسل ڇا آهي؟ اهو هيءَ آهي تہ: ممڪن پنهنجي وجود ۾ اهڙي علت جو محتاج آهي، جيڪا منجهس مؤثر آهي. وري اها علت مؤثر وري ٻي اهڙي علت جي محتاج آهي، جيڪا ان ۾ مؤثر آهي. ان طرح ايستائين هلندا هلو جنهن جي ڪا حد ۽ انتها آهي ئي ڪانہ" اهو تسلسل آهي. فلسفين ان کي باطل قرار ڏنو آهي. ان جي باطل هئڻ جا مختلف دليل آهن. جن مان هڪ دليل "برهان تطبيق" سمجهايو آهي. ان ڪان پوءِ ان جي باري ۾ مڙئي تفصيلي بحث نهايت گهري فلاسافيڪل انداز سان تحرير فرمايا آهن.

هن رسالي جو پڻ علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ترجمو ڪيو آهي. جيڪو شاه ولي الله اڪيڊميءَ جي علمي رسالي "الولي" ۾ قسط وار ڇپيو. سنڌي ادبي بورڊ ۾ "رسائل معينيہ" جي ڇپجندڙ مجموعي ۾ هيءَ بہ شامل آهي، جيڪو انشاء الله جلد ڇپجي ويندو

الحق الصريح في ما يتعلق بشعور الميت في الضريح

فلسفي جي موضوع تي تصنيف ٿيل هيءَ رسالو عربي ٻوليءَ ۾ خط نسخ ۾ نهايت سهڻو ڪتاب ڪيل آهي. ٻن صفحن کان پوءِ اڳتي هلي ڪاتب نستعليق شڪستہ ۾ ڪتابت ڪيو آهي. علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي ذاتي لائبريريءَ ۾ موجود مخدوم محمد معين جي رسالن جي مجموعي ۾ شامل آهي. هن جو ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم ناهي. 7×4 سائيز جي 29 صفحن تي مشتمل آهي.

متن جي شروعات:

بسم الله الرحمن الرحيم حامدا ومصليا ومسلما. قال الامام حجة الاسلام في رسالة الاجوبة لعلك تقول ان عذاب القبر لايدرك الابقوة الحسية والخيالية التي شرط وجودها في الجسم....

متن جي پڇاڙي:

و هذا آخر ما اردنا ايراده في هذه الرسالة المسمات بـ"االحق الصريح في شعور الميت في الضريح" ومن الحق بها ..حضرت الآخرة من مباحث كتابنا "انوار الوجد" ويجعل الكل كتاباً واحداً

Scanned with CamScanner

مشتملا علي بيان حقيقة البرزخية و الاخروية فيلحق ...... مما لايكاد توجد مجموعا في تصنيف واحد والله سبحانہ هو الموفق للخيرات والحمد لِلہ تعالي اولا وآخراً والصلواة والسلام علي رسولہ وساير اهل العصمة الطاهرين ظاهراً وباطنا آمين.

رسالي جو مضمون:

هن رسالي ۾ مخدوم موصوف فلسفي ۽ معقولات جي مقدمات جي ذريعي هن مسئلي تي بحث ڪيو آهي ته قبر ۾ عذاب جون جيڪي صورتون ٻڌايون ويون آهن، ته خوفناڪ نانگ ۽ وڇون قبر ۾ عذاب طور مقرر هوندا. جن جو حديثن ۾ ذڪر آهي، سي حق آهن. اهو چوڻ ته قبر جو عذاب خيالي ۽ حسي قوت جي ذريعي ئي انسان محسوس ڪري سگهي ٿو. جڏهن ته خيال ۽ حس جي وجود جو تعلق آهي. انهن (خيال ۽ حس) جي جسم ۾ موجود هئڻ سان، پر جڏهن جسم روح کان جدا ٿي ويندو ۽ حسي ۽ خيالي قوتون مضمحل ٿي وينديون، ته پوءِ اهو ڪيئن ٿيندو." اهو چوڻ غلط آهي. مخدوم موصوف ان جو رد ڪندي قبر ۾ عذاب جي ثبوت ۾ متاخر فلسفين مان سڀ کان افضل فلسفي ابو علي بن سينا جي ڪتاب الشفاء ۽ ڪتاب النجات مان قول نقل ڪيو آهي ته: اهو بعيد ڪونهي ته، ڪي آسماني جسم موت کان پوءِ نفس جي تخيل لاءِ مقرر هجن ۽ اها ڳالهه ان پنهنجي علمائن (فلسفين) کان نقل ڪئي آهي." ان کان پوءِ چيو اٿس ته: جنهن جسمن جي ٻيهر اٿڻ جو انڪار ڪيو آهي، سو باطل آهي. ان وٽ ڪوبہ دليل ڪونهي، ان وٽ دليل ناهي ته ان مان ثابت ٿيو ته موت کان پوءِ حسي ۽ خيالي ادراڪات موجود رهن ٿا. اهوئي اسان جو مطلوب هي. جيڪڏهن ڪير چئي ته اسان ته ان کي ڏسون ٿا ته ان ۾ ڪوبہ حس ۽ حرڪت ڪانهي، ته اسان چونداسين ته سگهي ٿو مريض به پاڻ کي ائين ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ۽ ادراڪ جو ممڪن آهي ته ڪو ننڊي ۾ ننڊو جز هجي، جيڪو وڌيڪ ننڊو نہ ٿي سگهندو هجي." ابن سينا جو اهو قول نقل ڪرڻ کان پوءِ مخدوم موصوف فرمائي ٿو: ان ڳالهه جي وڌيڪ شرح جي ضرورت آهي." جنهن ڪري موصوف ذڪر ڪيل مسئلي ۽ ان جي ابن سينا جي اجمالي جواب جو وڌيڪ تفصيل بيان ڪيو آهي ۽ ان تي تمام تحقيقي بحث ڪيو اٿس.

رسالہ ڪلي طبعي

هيءَ رسالو مخدوم موصوف وحدت الوجود جي اثبات ۾ فلسفين جي "ڪلي طبعي" بابت تصورن جي روشنيءَ ۾ تحرير ڪيو آهي، هن جو قلمي نسخو علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي جي ذاتي لائبريريءَ ۾موجود مخدوم محمد معين جي مجموعہ رسائل جي بنهي نسخن ۾ موجود آهي. هڪ نسخو قديمي آهي. جنهن جو ڪاتب معلوم ڪونهي. ٻئي نسخي جي ڪتابت محمد صديق پنوڃ ڪئي آهي. ان تي نظرثاني علامہ قاسمي صاحب جن ڪئي. ۽ پير جهنڊي جي اصل نسخي سان ان کي ڀيٽايو.

متن جي شروعات: اشڪل علي الاذهان العامية قول الاساطين من الحڪماء ان الڪلي الطبعي موجود في الخارج.... من حمدا و مصليا ومسلما: حملہ علي ان الطبيعة يوجد مع وصف الڪلية في الخارج علي حيازة من اشخاصها........ الخ

متن جي پڇاڙي:

فليست هي الا اسماء خالية عن المسمي قال الله تعاليٰ "ان هي الا اسماء سميتموها انتم و آبائكم ما انزل الله بها من سلطان" اي سلطان تحقق و وجود في الخارج بل في الذهن...... الاستبعاد الكلي الطبعي علي تقدير ثبوتہ و وجوده في الخارج بكون عين المحلين والله تعاليٰ اعلم.

متن جو تفصيل:

هن رسالي ۾ ڪلي طبعي بابت مخدوم موصوف پهريائين حڪماء جو مذهب بيان ڪيو آهي، تہ اها خارجي وجود رکي ٿي يا، صرف افرادن جي صورت ۾ وجود رکي ٿي. افرادن کان سواءِ ان جو ڪوبہ وجود ڪونهي. ان کان پوءِ لکيو اٿس تہ: مون وٽ حق اهو آهي تہ، ڇيئن وچي، افراد خارج ۾ عين وجود ڪلي طبعي سان لڏا وڃن ٿا. ائين ناهي تہ ڪلي طبعي عين وجود افراد سان لڏي وڃي ٿي. ڇاڪاڻ تہ ڏسڻ واري محقق وٽ وجود اصالتاً طبيعت ڏانهن منسوب ٿيندا آهن. افراد ان سان ظاهر ٿيندا آهن ۽ ان جي وجود سان موجود ٿيندا آهن. ان طرح مصنف تفصيلي بحث کان پوءِ لکي ٿو تہ: هي ڪليءَ طبعيءَ جي وجود جي تحقيق علماء طبائع سان مخصوص آهي، علماء حقائق اخيارصوفيہ سان نہ. بيشڪ غير محسوس جو محسوس في الخارج ۾ اثبات، جيڪو محسوس جي عين وجود سان موجود آهي، اهو موجود شين جي ڪثرت باوجود وحدت الوجود ڏانهن موٽي ٿو." ان طرح مخدوم موصوف وڏيڪ تفصيلي بحث سان ڪلي طبعيءَ مان وحدت الوجود ثابت ڪيو آهي.

نزهة الفهوم في تعريف اعجوبة العلوم

هيءَ رسالو مخدوم محمد معين عربي زبان ۾ علم ڪيميا، هيميا ۽ ريميا وغيره جي تعارف ۽ انهن علمن جي تعريف جي موضوع تي تحرير ڪيو آهي. هن ڪتاب جي تصنيف جو سال توڙي ڪاتب ۽ ڪتاب جي سال جو معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. ڪتابت خط نسخ ۾ ٿيل آهي. رسالي جو پهريون ورق پريل آهي جنهن ڪري ان جي شروعات جا الفاظ ڏيڻ کان قاصر آهيون وچ مان ان جي شروعات هن طرح ٿيل آهي.

متن جي شروعات:

عبارتست از علم تقليب ممتزج زيقي و ڪبريتي بجوهر ونقره....

متن جي پڇاڙي:

عالي مقدار والاتيار عسكر علي خان لم يزل في مدد من عسكر علي ولم يسرح منہ في لطف جلي برجريدن ليل ونهار طبگار خود جملازمان آه مردمڪ چشم روزگار گذاشت و بعد ناداني خودرا معاف نداشت والصلواة والسلام علي محمد وعترتہ الطاهرين اولا و آخراً.

تفصيل:

سڀ کان پهريائين موصوف جنهن علم جي تعريف ڏني آهي سو پهرئين ورق جي پري وڃڻ ڪري معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. ٻئي نمبر تي علم ڪيميا جي تعريف ڏني آهي، ٽئين نمبر تي علم هيميا جي

Scanned with CamScanner

تعريف بيان ڪئي آهي. چوٿين نمبر تي علم سيميا جي تعريف پيش ڪئي آهي. پنجين نمبر تي علم ريميا جي تعريف ذڪر ڪئي آهي. ان کان پوءِ ان سلسلي جا ڪافي فائدا ۽ سوال جواب پيش ڪيا اٿن

التنبيهات الوقية علي الآداب الباقية في علم المناظرة

هيءُ علم مناظري جي موضوع جو ڪتاب آهي. جنهن تي مخدوم محمد معين حاشيا لکيا آهن. جن کي موصوف "تنبيهات وتيه" (اهم تنبيهون) قرار ڏئي، انهن کي ان نالي سان مسميٰ بڻايو آهي. نسخو خط نسخ ۾ تحرير ٿيل آهي. فقير سليمان هن جي ڪتابت ڪئي آهي. اصل نسخو چوٽياري شريف جو آهي. ان جو فوٽو اسٽيٽ نقل قاسميه لائبريري ڪنڊياري مان دستياب ٿيو آهي.

حاشيي جي شروعات:

في الصراح سبحان الله معناه التنزيه لله نصب علي المصدرية. کانه قال: ابريء لله تعاليٰ من السوء تبراءة ويقول العرب سبحان الله اذا تعجب ..... الخ

حاشيي جي پڇاڙي:

هذه العبارة لاتوجد في بعض النسخ ولايظهر تعلقها بماقبلها.... وجعل قوله مسودة حالا من مفعول افردت يوجب ان يكون الابحاث الباقية مسودة علي شرح جديد بعض الفضلاء وهو غير الفاضل عبدالرشيد والواقع انه افرد شرحا آخر بهذه الرسالة تعرض فيه للرسالة الرشيدية والله اعلم بالحق والصواب 12 مخدوم رحمه الله تعاليٰ.

مضمون جو تفصيل:

هي ڪتاب علم مناظري ۾ تصنيف ٿيل آهي. مخدوم محمد معين ڪتاب جي ڪوڙ جاين تي محققانه بحث ڪيا آهن. ڪتاب ۾ علم مناظري جي اصولن ۽ قواعد جو منطقي ۽ فلسفيانه طريقي تي ذڪر ڪيو ويو آهي. مخدوم محمد معين مختلف جڳهين تي مختلف مختصر مختصر نوٽ لڳايا آهن، جنهن ڪري چند لفظن ۾ انهن جو اختصار بيان ڪرڻ مشڪل آهي.

قرة العين في البڪاء علي الحسين

هيءُ رسالو مخدوم موصوف عاشورن جي ڏينهن ۾ خوشيءَ يا غم ۾ نهي مان ڪنهن جو به اظهار نه ڪرڻ ۽ پنهنجي حالت کي وچٿرو رکڻ بابت اهل سنت جي فقيهن جي راءِ جي ترديد ۾ تحرير ڪيو آهي. رسالو خط نستعليق شڪسته ۾ ڪتابت ڪيل آهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت جي معلومات کان خالي آهي. رسالي جو نسخو مڪتبة الملڪ عبدالعزيز بالمدينة المنورة ۾ محفوظ آهي. ان جو فوٽ اسٽيٽ نقل قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

متن جي شروعات:

لله الحمد و الثناء والصلواة والسلام علي رسوله ﷺ وآله سادات الاولياء فاقول تقرر عند فقهائڪم انه يجب في يوم عاشوراء تسوية الحال وعدم تغير...من الحزن و السرور......

متن جي پڇاڻي:

ولما اتممت هذه الرسالة الهمت ان اسميها بـ"قرة العين في البكاء علي الحسين"صلوات الله عليہ وسلامہ......فاذا فيہ من الملاحة واللطافة ما تمنيت في بهجتها و لله الحمد والصلوة والسلام علي اهل بيتہ.

مضمون جو تفصيل:

نسخي جي شروعات واري سٽ تي مخدوم موصوف جي لفظن "عند فقهائكم" تي شيخ محمد حيات سنڌيءَ جو هن رسالي جي رد ۾ لکيل ڪتاب "اظهار غين قرة العين في البكاء علي الحسين" حاشيو ڏنل آهي تہ :ان مان تي سگهي ٿو تہ مصنف جي مراد اها هجي تہ "اسان جي شيعہ فقيهن وٽ نہ" جنهن جو مطلب اهو آهي تہ مصنف پاڻ اهل سنت مان خارج آهي." ان کان سوا ڪاتب مختلف جاين تي حاشين ۾ رسالي جي مضمونن ڏانهن اشارا بہ ڪندو ويو آهي. مخدوم موصوف حضرت همزہ جي شهادت جي واقعات ۽ نبي صلي الله عليہ وسلم جي فرزند حضرت ابراهيم جي وفات وقت نبي ﷺ جي غم ۽ نبي ﷺ جي ان چوڻ تہ : منهنجي دل سڙي ٿي ۽ اکيون ڳوڙها ڳاڙين ٿيون ۽ آءٌ اي ابراهي تنهنجي قرابت جي ڪري محزون آهيان" کي دليل بنائي چيو آهي تہ: جيڪڏهن نبي ﷺ زنده هجن ها تہ ماتمي لباس پائڻ کي سنت ۽ عادت بنائن ها." رافضين جي شعار هئڻ جي بنياد تي ماتمي لباس پائڻ جي عدم جواز جي ترديد ڪندي موصوف چئي ٿو تہ: رافضين جي بدعتن ۾ انهن سان مشابهت نہ ڪرڻ گهرجي. جيئن انهن جي تبري جي مذموم بدعت آهي، ان ۾ انهن جي مشابهت ممنوع آهي. سلف تي انهن جو طعن جي حيثيت سان انهن جي مشابهت اختيار ڪرڻ مذموم آهي. اهل بيت سان محبت ۾ انهن جي مشابهت ڪرڻ مذموم ناهي.جيئن اهي الله جو ذڪر ڪربلا جي مٽيءَ مان ورتل مسبحہ تي ڪندا آهن ۽ ان تي الله لاءِ سجدو ڪرڻ ساراه لائق عمل آهي. اهو انهن جو بدعت جي حيثيت وارو شعار ناهي.بلڪ محب هجڻ جي حيثيت ۾ آهي.

لکي ٿو تہ : جيئن ابن دقيق العيد شرح شرائع ۾ ۽ نووي شرح مسلم ۾ انهن جي باري ۾ چيو آهي، جيڪي فقيهن جي خلاف نبي ﷺ جي احاديث تي عمل ڪندا هئا، تہ: جڏهن کين خوف ٿيندو هو تہ جاهلن وٽ اهي دين جي طريقي کان خارج نہ سمجهيا وڃن، تہ اهي احاديث تي عمل ڳجهو رکندا هئا. جيئن ابوهريره وضوءَ ۾ "غرة" جي عمل ۾ تقيو ڪيو. هيءُ تقيو ساراه جهڙو عمل آهي، جنهن تي صادق ابن صادق المصدوق ﷺ چيو:تقيو منهنجو دين آهي......"

رسالہ اويسيہ

هيءُ رسالو ڊيمي سائيز جي ويهن صفحن تي مشتمل آهي. هر صفحي ۾ 21 کان 22 تائين سٽن جو تعداد ۽ هر سٽ ۾ چوڏهن پندرهن کان ويندي ويهن تائين اکرن جو تعداد آهي. رسالي جي ڪاتب ۽ سن ڪتابت بابت منجهس ڪجهہ بہ ڄاڻايل ڪونهي. رسالي جو هڪ نسخو هيءُ آهي جيڪو اصل نيشنل ميوزم ڪراچي ۾ موجود آهي ۽ ان جو نقل قاسميہ لائبريري ڪنڊياري مان فوٽوءَ جي صورت ۾ حاصل ڪيو ويو آهي. ٻيو نسخو سائين جي ايم سيد جي لائبريءَ جو آهي. هن نسخي جو ڪاتب محمد عارف سيوستاني آهي. نياز همايونيءَ هن رسالي جو ترجمو ڪرڻ وقت هيءُ نسخو پنهنجي سامهون رکيو آهي.

Scanned with CamScanner

رسالي جو موضوع تصوف آهي ۽ فارسي زبان ۾ تصنيف ڪيل آهي. ڪتابت سٺي ۽ صاف آهي. ڪاغذ جي حالت مان نسخو قديم معلوم ٿئي ٿو. اندازو اهو آهي ته رسالو مخدوم محمد معين جي ڪنهن شاگرد يا معتقد جو ڪتابت ڪيل آهي. رسالو شاه عبداللطيف جي سوال جي جواب ۾ لکيو ويو آهي، ان بابت ڪاتب حاشيي ۾ هن طرح نشاندهي ڪئي آهي "سوال خدا ۾ حضرت شاه صاحب سلمه الله" ۽ جواب بابت حاشيي ۾ لکي ٿو "جواب خدام ۾ حضرت مخدومنا سلمه الله" ان ۾ "مخدومنا" جو لفظ ٻڌائي ٿو ته ڪاتب مخدوم معين کي پنهنجو مخدوم سڏي ٿو ۽ اهو دليل آهي ته هو مخدوم معين جو معتقد ۽ شاگرد آهي.

هيءَ رسالو سنڌ واسين لاءِ هن لحاظ کان تمام وڏي اهميت رکي ٿو ته هيءَ شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي هڪ سوال جي جواب ۾ لکيو ويو آهي. شاه عبداللطيف ڀٽائي سنڌي ٻوليءَ جو اهو عظيم شاعر آهي جنهن پنهنجي شاعريءَ جي آفاقي پيغام، فڪر ۽ تخيل جي ذريعي سنڌي ٻوليءَ کي عظيم بنائي ڇڏيو آهي. پر اسان عام طور کيس "امي" سڏيندا رهيا آهيون. ۽ سندس ئي دور جو مورخ مير علي شير قانع به کيس "امي" سڏي ٿو. پر ساڳئي وقت سندس علمي ڪمالن کي سندس ڪرامت ۾ شمار ڪري ٿو. ڇا ائين نه ٿو ٿي سگهي ته شاه صاحب جي علمي ڪمالن کي، صاحب ڪرامت هئڻ جو دليل بنائڻ بجاءِ "صاحب علم" هئڻ جو دليل بنايو وڃي؟ هتي اسان جي آڏو رساله اويسيه جي تخليق جو سبب بنجندڙ اهو سوال آهي جيڪو شاه صاحب مصنف موصوف کان ڪيو آهي. شاه صاحب جي سوال جو حاشيي ۾ ڪاتب عنوان ڏنو آهي "سوال خدام حضرت شاه صاحب سلمه الله" (شاه صاحب، الله کيس سلامت رکي، جي خادمن جو سوال) ۽ مخدوم محمد معين جي جواب جو به ساڳيءَ طرح عنوان ڏنو ويو آهي ته "جواب خدام مخدومنا سلمه الله" مطلب اهو ناهي ته سوال ۽ جواب ٻنهي بزرگن جي خادمن ڪيا آهن. اهو ان زماني جي آدابن جي لحاظ کان ڪيو ويو آهي. نه ته جيئن جواب مخدوم محمد معين جو آهي، جيئن رسالي جو عنوان ان جو شاهد آهي، جيڪو هن طرح ڇاٽايل آهي "رساله اويسيه تصنيف مخدوم محمد معين التتوي عليه الرحمة والغفران" ائين سوال شاه عبداللطيف رحمة الله عليه جو آهي. هيءَ ڳالهه شاه صاحب جي لکئي پڙهئي هئڻ جو دليل آهي ۽ سندس علم، استدلال،شريعت ۽ اڪابرين شريعت ۽ اڪابرين تصوف جي اتباع جو دليل آهي. هتي اسان پهريائين شاه صاحب جي خط جو ترجمو ڏيون ٿا، ان کان پوءِ مخدوم صاحب جو جواب ڏبو.

شاه صاحب جي خط جو ترجمو:

ڇا ٿا فرمائن علماء ڪرام هن بابت ته

لفظ اويسي صوفين رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين جي جماعت وٽ استعمال ٿيو آهي يا نه؟

استعمال ٿيو آهي ته ڪهڙي معنيٰ ۾؟

اويسي اهو آهي جيڪو روحانيت کان فيض حاصل ڪري ته ڇا ظاهري مرشد ان جي منافي آهي يا نه؟

مثل کان عالم برزخ مان فيض وٺڻ عقلي ۽ شرعي لحاظ کان جائز آهي يا نه؟

Scanned with CamScanner

فقر ۽ سلوڪ علماء ظاهر جي قول جي منافي آهي يا نہ؟

هڪ وڏو الله وارو جيڪو ڪرامتن ۽ خرق عادات جي ڪري مشهور آهي، پر مخصوص مشائخن جيئن: نقشبندي قادري سان ارادت جو سلسلو نہ ٿو رکي، ڇا ان بزرگ جي طريقي کي بي بنياد ۽ بي اصل چئي سگهجي ٿو؟

اوهان علماء، دين جا حامي ۽ حسن ۽ قبح جو بيان ڪندڙ آهيو. آءٌ اوهان کان پڇان ٿو تہ هنن مقدمن (شقن) جو جواب ڪهڙو آهي. ۽ چاهيان ٿو تہ آسان فارسي عبارت ۾ ان جو جواب قلمبند ڪيو تہ عوام لاءِ فائديمند ٿئي. ۽ ان جو فائدو جاري رهي.

جزاكم الله سبحانہ وعافاكم كما يحب ويرضيٰ و آجركم ورضي عنكم آمين.“

مخدوم محمد معين جو جواب:

مخدوم معين جي جواب جو خلاصو پيش ڪرڻ کان پهريائين اهو عرض ڪجي تہ شاه صاحب جي خط ۾ اسان جيڪي ڇہ سوال ڪيا آهن، مخدوم صاحب پهرئين ٻئي ۽ ٽئي کي هڪ بنائي ان جو گڏيل جواب ڏنو آهي.

پهرئين سوال جو جواب:

لفظ اويسي صوفين سڳورن جي ڪلام ۾ آيو آهي. ”اويسي“ ان کي چئبو آهي جنهن جي تربيت ۽ تڪميل ۾ روحن جو عمل دخل هجي. ۽ اها ڳالهہ پير ظاهر جي خلاف ناهي. حضرت احرار قدس سرهٗ پير ظاهر جي باوجود چاڪاڻ تہ خواجہ نقشبند قدس سرهٗ جي روحانيت کان فيض ورتل هو ان ڪري پاڻ کي اويسي سڏيندو هو. ان طرح خواجہ نقشبند پير ظاهر جي باوجود خواجہ عبدالخالق غجدواني کان فيض ورتل هو انڪري اويسي هو. ۽ ائين بہ ٿيندو آهي، تہ پير ظاهر کان سواءِ صرف روحانيت کان فيض وٺڻ ذريعي مرتبہ ڪمال تي پهچجي. نقشبندي بزرگن ۾ ڪجهہ بزرگ، الله جي مٿن رحمت هجي اويسي هئا. انهن جو جڏهن ذڪر ايندو آهي، تہ چوندا آهن تہ ”مربية روحانية فلان“ يعني هن بزرگ جي روحانيت جي تربيت ڪندڙ فلاڻو بزرگ آهي.

ٻئي سوال جو جواب:

اهل قبور کان فيض وٺڻ شرعي ۽ عقلي طور جائز آهي. وڏن الله وارن جي حڪايتن ۽ احوالن ۾، جيڪي اسان تائين معتبر ذريعن سان پهتا آهن. ان جو ثبوت موجود آهي. صوفين وٽ اهو مڃيل مسئلو آهي.

مصنف هن مسئلي کي وڏي اهميت جوڳو سمجهي وڏيڪ تفصيل سان بيان ڪيو آهي. ۽ حديث جي روشنيءَ ۽ عالمن ۽ عارفن جي قولن جي روشنيءَ ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سڀ کان پهريائين امام غزاليءَ جو احياء العلوم مان حوالو نقل ڪيو آهي، جنهن ۾ موت بابت مختلف رايا نقل ڪري امام غزاليءَ موت بابت پنهنجي راءِ ڏني آهي، تہ قرآني آيتن ۽ نبوي حديثن مطابق موت تغير حالات جو نالو آهي ۽ بس. روح جي جسم کان ڌار ٿيڻ باوجود عذاب يا ثواب جي ڪيفيت باقي رهي ٿو. روح جي جسم کان ڌار ٿيڻ جي معنيٰ صرف اها آهي، تہ روح جو جسم مان تصرف ختم ٿي وڃي ٿو. ان

Scanned with CamScanner

کان پوءِ مصنف حافظ احمد خطيب قسطلاني جو "مواهب لدنيه" مان حوالو نقل ڪيو آهي. ان کان پوءِ ٻيو حوالو جلال الدين سيوطيءَ جو "شرح الصدور في احوال الموتي والقبور" مان شيخ غلام علي بن عبدالڪافي المڪي جي حوالي سان نقل ڪيو آهي. محي الدين ابن عربيءَ جو فتوحات مڪيه جو حوالو به نقل ڪيو آهي. ۽ ابو هريره ۽ ابن عباس جون ٽي روايتون قبرن مٿان سلام ۽ انهن جي جواب واريون نقل ڪيون آهن. هڪ روايت ابن جبير جي ۽ ترمذي، حاڪم ۽ بيهقي جي ابن عباس کان مروي پڻ نقل ڪئي آهي. ۽ سماع موتيٰ بابت انهن مان استدلال ڪيو آهي. بدر جي واقعي واري حديث جنهن ۾ رسول الله ﷺ ابو جهل، عتبه ۽ ربيعه جي قبرن ڪي مخاطب ٿي ڳالهايو اها به نقل ڪئي آهي. ان طرح ان تي تفصيلي بحث ڪندي شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ جو حوالو به ذڪر ڪيو آهي. سموري بحث جو نتيجو اهو پيش ڪيو آهي ته روحانيت کان فيض وٺڻ صحيح آهي.

ٽئين سوال جو جواب:

علماء جي پيروي، جيڪا شريعت محمديءَ جي پيروي آهي. ۽ اها فقراء سلوڪ جو شرط آهي. ان ڪري فقراء سلوڪ هڪ ٻئي جي متضاد نه ٿا ٿي سگهن. هڪ صوفيءَ جي قول آهي ته: ڪل حقيقة ردته الشريعة فهي زندقة" (هر حقيقت جنهن کي شريعت رد ڪري، سا بي ديني آهي).

مصنف هن جواب تي به چڱو خاصو بحث مباحثو ڪيو آهي.

چوٿين سوال جو جواب:

هزارين اولياء ۽ الله جا پيارا اهڙا گذريا آهن جن جي مشائخن جي سلسلي جي ڪابه شهرت ناهي. ڪي الله جا ولي اهڙا به هئا، جن برپٽن بيابانن ۽ جبلن ۾ عمريون گذاريون. پر گمناميءَ جي ڪري اولياء نه سڏيا ويا. امام يافعي روض الرياض ۾ اوليائن جو ذڪر ڪيو آهي ته ڪي اهڙا به ولي هئا جن جي سلسلي ۾ شيوخ جي واسطي جي ڪابه خبر نه هئي ته انهن جو ڪنهن سان واسطو هو. خواجه حافظ شيرازي بابت ڪير به نٿو چاهي ته باطني علم ڪنهن کان سکيو. ان ئي سبب ڪري "نفحات" ۾ آيو آهي ته اها معنيٰ ولايت جو شرط ناهي ۽ ان سبب ڪري ڪنهن کي طعنو ڏيڻ ۽ انهن جي طريقي کي بي اصل چوڻ گستاخي آهي.

الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية

هيءَ رسالو خلفاءِ اربعه جي ترتيبوار فضيلت جي موضوع تي آهي. هن جو خطي نسخو قاسميه لائبريري ڪنڊياري جو آهي. خط نسخ ۾ تحرير ٿيل آهي، جملي 23 صفحن تي مشتمل آهي. سادي خط ۾ تحرير ٿيل آهي. سن ڪتابت ۽ ڪاتب جو نالو معلوم نه آهي. ڪاتب حاشيه تي مصنف جي مختلف خيالن تي پڙهندڙن کي تنبيه به ڪندو ويو آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪاتب ڪو عالم فاضل شخص آهي.

متن جي شروعات:

حامدا و مصليا ومسلما و مستعينا في الفعل والقول متبرءاً عن الوجود والقوة والحول اما بعد فلا يخفي علي اهل العلم ان متون علم الڪلام ڪلها......

Scanned with CamScanner

متن جي پڇاڙي:

والمرجو من الاخوان النظر الممعن بالانصاف والتحاشي من الاعتساف و الانحراف وعدم الرمي بالظن الفاسد في زل التقليد الكاس والحمد لِله سبحانه اولا و آخراً والصلواة والسلام علي رسوله محمد و آله صلوات الله وسلامه اجمعين ظاهراً و باطنا

مضمون جو تفصيل:

هن رسالي جو موضوع آهي، خلفاء اربعه يعني ابوبڪر، عمر، عثمان ۽ علي رضي الله تعاليٰ عنهم جي ترتيب وار فضيلت جو مسئلو. رسالي ۾ مصنف هن مسئلي تي هن جهت کان بحث ڪيو آهي، ته هيءُ مسئلو اجتهادي ۽ ظني آهي ڇاڪاڻ ته ڪلي فضيلت جا دليل ظني آهن ۽ آحاد المتنن آهن ۽ ان سان گڏو گڏ متعارض به آهن. هن مسئلي جي باري ۾ اهل سنت جو موقف اهو آهي ته خلفاء اربعه جي مشهور ترتيب جيتوڻيڪ ظني آهي، پر ظن غالب هئڻ ۽ سلف جي ان مٿان اجماع هئڻ جي ڪري قطعيت جو درجو رکي ٿي. جيئن فجر جي ٻن رڪعتن سنت جي مٿان اجماع، انهن جي سنت ۾ قطعي هئڻ جو فائدو ڏئي ٿو. مخدوم معين چئي ٿو ته ابن عبدالبر سلف، صحابه هجن يا تابعي، انهن جو هن مسئلي جي باري ۾ اختلاف نقل ڪيو آهي. هيڏانهن واري اسان جي زماني جا ڪجهه ماڻهو آهن جيڪي قاضي ابوبڪر باقلاني، امام الحرمين ۽ آمدي وغيرهم جي همسري ڪرڻ جي ڪوشش ٿا ڪن، جن جو هن قسم جي مسئلي ۾ اثر اصحاب متون ڪلاميه وٽ ڪافي سمجهيو ويندو آهي. انهن لاءِ چون ٿا ته اهي فضيلت جي باب جي صحيح حديثن کان واقف نه تي سگهيا آهن. جيڪي ابوبڪر، عمر ۽ عثمان کي علي رضي الله عنه تي صريح طور افضل ثابت ڪن ٿيون ۽ ان تي قطعي طور دلالت ڪن ٿيون ۽ صحت ۾ انهن جي رتبي واريون ڪي به حديثون انهن سان متعارض ڪونه آهن.

مصنف مخدوم محمد معين جو مٿين دعوي جي مقابلي ۾ سمورو زور ان تي آهي ته، افضليت جون هڙئي روايتون ظني الدلالت آهن، صحت ۾ پاڻ جهڙي رتبي وارين حديثن سان متعارض آهن، اهل سنت جا دليل جهڙيءَ ريت ظني الدلالت آهن، تيئن حضرت عليءَ جي افضليت جا اهل شيعت وارا دليل به ظني آهن.

هن مسئلي جي ٻنهي راءِ رکندڙن کي بدعتي گمراهه نه سڏڻ گهرجي، هن مسئلي جي اختلاف کي ٻين اهڙن مسئلن جي اختلاف وانگر وٺڻ گهرجي جن جي اختلاف جو بنياد اجتهاد آهي. ٻي صورت ۾ جيڪو به ٻئي جي اجتهاد ۽ قياس کي ڇڏيندو اهو بدعتي سڏيو ويندو.

الرسالة المعينيه في تائيد الشيعة

هيءُ رسالو شيعا مذهب جي تائيد ۾ تصنيف ڪيل آهي. هن جي تصنيف جو سال معلوم نه آهي. ڪاتب ۽ سن ڪتابت نا معلوم آهي. ڇهن صفحن تي مشتمل آهي.

ڪتاب جي پهرئين صفحي تي هڪ ننڍڙو حاشيه لکيل آهي جنهن ۾ لکيل آهي: "هذه رسالة للشيخ محمد معين التتبوي في تائيد مذهب الشيعه فيما يتعلق بفدڪ و امثالها" (هيءُ رسالو شيخ محمد معين ٺٽوي جو مذهب شيعه جي تائيد ۾ فدڪ ۽ ان جهڙن ٻين مسئلن بابت آهي.) رسالي ۾ اصل بحث، حضرت عائشه صديقه کان منقول حديث "لانورث ما ترڪنا نهو صدقه". جي مٿان ڪيو ويو آهي.

Scanned with CamScanner

هن رسالي جي متن جي شروعات، جيئن دستور آهي، حمد ۽ صلواة سان نہ ڪئي وئي آهي. جنهن مان ثابت ٿو ٿئي تہ هيءُ رسالو جو اصل مخطوطو ۽ متن ناهي ۽ نہ ئي اصل جو نقل آهي. اصل ۾ هيءُ نقل آهي ان حصي جو جيڪو شيخ محمد حيات هن رسالي جي رد ۾ لکيل پنهنجي رسالي ۾ حمد ۽ صلواة کان پوءِ نقل ڪيو آهي. ان طرح جيتوڻيڪ هيءُ حصو شيخ محمد حيات اصل متن تان ۽ اصل مطابق ئي لکيو هوندو: پر جيئن رد لکندڙن جو اصول آهي تہ اهي جنهن تي رد لکندا آهن، تہ پورو ڪتاب لکڻ بجاء مقصد واري عبارت نقل ڪندا آهن. ان ڪري هيءُ متن هن رسالي جو مڪمل متن قرار نہ ٿو ڏئي سگهجي. شيخ محمد حيات هن جي جهڙيءَ طرح شروعات ڪئي آهي، تيئن حرف بحرف منقول آهي، جئين شيخ محمد حيات شروعات ڪئي تيئن هن جي شروعات ۽ جيئن ان پڇاڙي ڪئي آهي تيئن هن رسالي جي پڇاڙي بہ ٿئي ٿي. هن رسالي جي پڇاڙي بہ مخدوم معين جي پنهنجي اصل رسالن جيان الله جي شڪر دعا، درود ۽ صلواة کان سواءِ ٿيل آهي. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو تہ هيءُ اصل متن ناهي اصل متن زماني جي هٿان ضايع ٿي ويو هيءُ شيخ محمد حيات جو لکيل رد تان نقل ڪيل حصو آهي. جيڪو شيخ محمد حيات بحث جوڳو سمجهي ان کي نقل ڪري پوءِ ان تي رد لکيو.

متن جي شروعات:

حديث عائشہ ام المؤمنين "لا نورث ما ترڪناه فهو صدقة موطاً بالرفع قطعاً خبر لقولہ فهوالجملہ خبر ما ترڪنا وهذ يويد الرواية في حديث ابي بڪر الصديق رضي الله تعاليٰ عنہ " الخ

متن جي پڇاڙي:

".... وثانيهما يجوز ان يڪون معناه ان وصية الانبياء عليهم الصلواة والسلام بآخرة في ڪل ما ترڪ من غير خصوص بالثلث ڪما هو حڪم العامة"

صورتخطي: مخطوطي جي صورتخطي سٺي صاف ۽ سهڻي ٿيل آهي. منڍ کان آخر تائين پوريءَ ريت سمجه ۾ اچڻ جوڳي آهي.

متن جو تفصيل:

رسالي ۾ حضرت عائشہ ام المؤمنين جي حديث: لانورث ماترڪنا فهو صدقة" جو ذڪر ڪري روافض جي ان بابت جيڪا تاويل آهي سا نقل ڪئي وئي آهي. ۽ پوءِ اهل سنت طرفان ان جي جواب ۾ جيڪو چيو ويو آهي. تہ رافضين جي تاويل مطابق حديث جو جيڪڏهن مطلب ممڪن هجي ها تہ حضرت ابوبڪر جيڪو افصح الفصحاء ۽ لفظن جي معنائن جو وڏو ڄاڻو هو سو ان حديث منجهان استدلال نہ ڪري ها. ان تي مخدوم محمد معين رد ڪندي لکيو آهي تہ حضرت فاطمہ عليها السلام ڪتاب مجيد مان استدلال ڪندي ورثي جي دعويٰ ڪئي ۽ حضرت ابوبڪر هن حديث مان دليل ورتو. ۽ حضرت فاطمہ جيئن منقول آهي تہ مرڻ تائين پنهنجي حق ۽ دعويٰ تي قائم رهي. ۽ پنهنجي استدلال کان رجوع نہ ڪيائين. ان صورت ۾ مٿس (عليہ السلام) مٿين حديث جو جواب واجب ٿئي ٿو. نہ تہ سندن دعويٰ بي محل ثابت ٿيندي ۽ اهو الله معاف ڪري وڏو بهتان ٿيندو. ان ڪري حديث جي تاويل کي صرف ان ڪري رد نہ ٿو ڪري سگهجي تہ ان مان حضرت ابوبڪر رضي الله عنہ دليل ورتو آهي. جو ٻئي افصح العرب هئا.

Scanned with CamScanner

ان کان پوءِ اڳتي لکي ٿو ته:

ان طرح حديث جي مفهوم سمجهڻ ۾ صحابن جو هڪ ٻئي سان اختلاف ٿيندو به رهيو آهي. جيئن عمر جو ابي موسيٰ اشعريءَ سان "استيذان واريءَ حديث ۾ اختلاف. ۽ عمار بن ياسر سان جنابت کان تيمم بابت اختلاف ۽ اهو اختلاف حضرت عمر انهن ۾ ڪوڙ جي گمان جي بنياد تي نه ڪندو هو... بلڪ ويسر ۽ ياد جي بنياد تي ڪندو هو. عجب ته اهو آهي ته مروان ابو هريره جي مٿان تهمت لڳائي آهي ته گهڻين روايتن جي ڪري اهو پلجي ٿو ۽ ضبط نه ٿو ڪري سگهي. ۽ مون ڪوبه شخص اهڙو نه ڏٺو آهي جنهن صحابن جي اهڙي اختلاف کي ناپسند ڪيو هجي. ته پوءِ حضرت ابوبڪر ۽ عائشه سان حضرت فاطمه جو اختلاف ڇو ممڪن نه ٿو ٿي سگهي.

ان کان پوءِ مصنف جو چوڻ آهي ته حديث عائشه جي بنياد تي حضرت فاطمه (رضي الله عنهما) تي جيڪو الزام ٿو اچي ان کي رد ڪرڻ لاءِ حديث عائشه جي تاويل ڪرڻ حضرت فاطمه جي مدد ڪرڻ برابر آهي. مختلف فقيهن جي تائيد ۾ جڏنهن ائين ٿيندو آهي، جو پنهنجي پنهنجي مسلڪ جي فقيهن تي ايندڙ الزامن جو جواب ڏيڻ ضروري ڄاتو ويندو آهي. ته پوءِ حضرت فاطمه جي طرفان جواب ڏيڻ ۽ تاويل ڪرڻ ڇو جائز نه ٿيندي. حالانڪ فاطمه پڇاڙيءَ تائين پنهنجي حق ۽ دعويٰ تي قائم رهي.

تنهن ڪري جيئن اوهان فقيهن جي قولن ۾ مختلف احتمالن جي حوالي سان بحث ڪندا آهيون ۽ پنهنجي فقيهن طرفان جواب ڏيندا آهيو تيئن اهو رافضين تي واجب ٿئي ٿو ته اهي پاڪ امامن جي اقوالن ۽ دليلن جي اصلاح ڪن جو اهي عطرة طاهره جي حمايت لاءِ مقرر آهن. ان طرح تاويل جو جواز ڪيڻ کان پوءِ حديث عائشه لانورث ماترڪناه فهو صدقة جي پنهنجي طرفان هڪ منفرد قسم جي تاويل ڪئي اٿس. ۽ ان تي رسالي کي ختم ڪيو اٿس ڪلام جي تسلسل ۾ مؤطا امام مالڪ ۾ روايت ڪيل هڪ حديث جي به عجيب تاويل ڪئي اٿس. ۽ ان تاويل جي مثال ۾ خلافت بابت به هڪ روايت جي عجيب تاويل ڪئي اٿس هڪ هنڌ ابن تيميه جي هن ڳالهه ته "فاطمه فدڪ جي پنهنجي ذات لاءِ دعويٰ ڪئي ۽ ابوبڪر مسلمانن لاءِ" تي وڏو تعجب ظاهر ڪيو اٿس ۽ ان بابت به حديث رسول ته "تنهنجي نفس جو به توتي حق آهي" نقل ڪري حضرت فاطمه جي تائيد ۽ مدد ڪئي اٿس.

رد رسالہ معينيہ:

شيخ محمد حيات سنڌيءَ جي مٿئين رسالي جو رد لکيو آهي. ۽ مٿئين مخطوطي واري سڄي عبارت الف کا يي تائين نقل ڪري پوءِ ان تي رد لکيو اٿس. ان ئي ڪري جيئن اسان مٿي لکيو آهي، ته شڪ جاڳي ٿو ته مٿيون مخطوطو اصل تصنيف جو متن ناهي. هن جو نالو "رسالة في مسئلة فدڪ وما يتعلق بها" آهي. رسالي تي لکيل هڪ نوٽ مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ مخدوم محمد هاشم جي ملڪيت رهيو آهي. رسالي جا اکر سادا منجهيل ۽ تکڙ ۾ لکيل معلوم ٿين ٿا. هن جو فوٽو قاسميہ لائبريري ڪنڊياري مان حاصل ٿيو.

Scanned with CamScanner

رد جو تفصيل:

مخدوم معين حضرت عائشہ واري جيڪا حديث نقل ڪري ان جي تاويل ڪئي آهي ۽ تاويل لاءِ جواز اهو بنايو اٿس تہ فاطمہ قرآن جي استدلال جي بنياد تي حق گهريو ۽ مرڻ تائين ان تي قائم رهي ۽ حضرت ابوبڪر سان نہ ڳالهايائين. ان ڪري حديث عائشہ سان مٿس جيڪو دليل قائم ٿئي ٿو ان جو رد ان تي واجب آهي، ان طرح هاڻي ان جو رد ۽ فاطمہ جو دفاع رافضين تي واجب آهي. شيخ محمد حيات اها حديث بخاري جي استخراج سان مختلف طريقن سان بيان ڪري پوءِ ان خيال جو رد ڪيو آهي تہ حضرت فاطمہ مرڻ تائين ڪاوڙ تي قائم رهي، ذهبيءَ جي حوالي سان لکي ٿو تہ:

"حضرت فاطمہ، حضرت ابوبڪر کان جڏهن مٿين حديث ٻڌي تڏهن چيائين:

تون ۽ رسول ﷺ وڌيڪ تا ڄاڻو"

اهڙيءَ طرح احمد کان روايت نقل ڪندي لکيو اٿس:

"فانت وما سمعت من رسول الله ﷺ اعلم"

پوءِ تون، جيڪو رسول الله ﷺ کان ٻڌو اٿئي اهو وڌيڪ تو ڄاڻين هن کان پوءِ ڪوڙ روايتون بخاري، ابوداؤد وغيره کان ورثي متعلق آڻيندي هڪ روايت بيهقيءَ جي آڻي ٿو تہ حضرت فاطمہ جڏهن بيمار ٿي تہ ابوبڪر وٽس ويو اندر اچڻ جي اجازت گهريائين، اجازت ڏنائيس ۽ سندس رضا سان ابوبڪر آيو ۽ چيائين الله جو قسم مون گهر، مال، اهل، عيال مٽ مائٽ، صرف الله، ان جي رسول ۽ اوهان اهل بيت جي رضا لاءِ ڇڏيا. ان تي حضرت فاطمہ کانئس راضي ٿي تان جو وفات ڪيائين."

ان طرح شيخ محمد حيات هڪ پاسي حديث عائشہ جي مفهوم جي تائيد ۾ مسلسل ڪوڙ حديثون آڻي اهل سنت وٽ مڃيل مفهوم، جيڪو حديث مان ظاهر ٿو ٿئي تو جي توثيق ڪري ڇڏي ۽ ٻئي پاسي ان خيال کي بہ غلط ثابت ڪري ڇڏيائين تہ فاطمہ مرڻ تائين ورثي جي دعوا تان هٽ نہ ڪنيو ۽ حضرت ابوبڪر کان ناراض رهي. آخر ۾ شيخ محمد حيات ان بابت هن طرح فيصلو ڏنو آهي.
هنن حديثن مان قطعي طور اهو ثابت ٿي ٿو وڃي تہ هيءَ حديث نبي سڳورن کان ثابت آهي. ۽ ان مان اهوئي مفهوم مراد آهي جيڪو ابوبڪر صديق ۽ ٻين اصحابن مراد ورتو. ان ۾ علم حديث جي ڪنهن بہ ڄاڻوءَ کي ڪوبہ شڪ نہ ٿو ٿي سگهي.....

ان طرح ان مان حديث جي معرفت رکندڙ تي اهو بہ واضح ٿي ٿو وڃي تہ حضرت فاطمہ رضي الله عنها حضرت ابوبڪر جي استدلال جي تصديق ڪئي ۽ ان کي قبول ڪيو جيڪو ابوبڪر کيس ٻڌايو. ۽ ان جو ابوبڪر سان وري نہ ملڻ جو اهو مطلب نہ هو تہ ان کو ابوبڪر کي سندس استدلال ۾ نہ ٿي مڃيو بلڪ ان ڪري هو تہ ان کيس سچو مڃي ورتو هو.

ان کان پوءِ ابن تيميہ بابت مخدوم معين جي تشويش جو جواب اهو ڏنو اٿس تہ "ان اهو حضرت فاطمہ جي شان گهٽائڻ لاءِ نہ چيو هو بلڪ ٻنهي جي ڳالهين ۾ تفاوت ۽ فرق ڏيکارڻ لاءِ چيو جيئن نبي سائين ﷺ جي چوڻ امتي امتي ۽ ابراهيم ۽ ٻين نبين جي نفسي نفسي چوڻ ۾ فرق ۽ تفاوت منقول آهي."

ابن تيميہ مٿان ٻئي الزام تہ ان مديني لاءِ سفر کي حرام قرار ڏنو جي بہ ترديد ڪئي اٿس ۽ آخر ۾ هڪ بہ ٻيون ڳالهيون لکي ڪلام کي ختم ڪيو اٿس.

Scanned with CamScanner

حوالا مليل تصنيفون

هن عنوان هيٺ اهي ڪتاب ذڪر ڪجن ٿا جيڪي دستياب نہ ٿي سگهيا آهن. پر انهن جا حوالہ مختلف جڳهن تي مخدوم محمد معين پاڻ ڏنا آهن. يا ٻين ذڪر ڪيا آهن. هنن ڪتابن جي اصل نسخن جي ڏسڻ ۽ دستياب ٿيڻ جي سعادت حاصل نہ ٿي سگهي آهي.

رد القول الغثيث علىٰ من قدم الراي علي الحديث

هن ڪتاب جو ڪوبہ قلمي نسخو دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. جنهن ڪري هن جي موضوع جو تفصيل نہ ٿو ڏئي سگهجي. البتہ نالي منجهان هن جي موضوع ڏانهن اشارو ملي ٿو. جنهن مطابق رسالي جو موضوع حديث مٿان راء کي مقدم رکڻ جي ترديد آهي.

هن رسالي جو مخدوم محمد معين پنهنجي رسالي "غايت الاعتماد في مسئلة الاختضاب بالسواد" ۾ بہ دفعا ذڪر ڪيو آهي. جنهن مان بہ رسالي جي نالي مطابق موضوع جي ثابتي ملي ٿي. رسالي ۾ هڪ موقعي تي مخدوم موصوف لکيو آهي:

حنفي ۽ شافعي مصنفن جي اڪابرن مان ڪن، جن بابت رسالي جي حاشيي ۾ موصوف ڄاڻايو آهي، تہ حنفين مان شيخ ابن الهمام ۽ شافعين مان نووي سنڌس مراد آهن. انهن ڪتاب جامع صحيح بخاري جي ابواب صفة الصلواة ۾ آيل ٻن حديثن تي بحث ڪيو آهي ۽ هر هڪ مسلڪ جي اڪابر ٻنهي حديثن مان جنهن کي پنهنجي مسلڪ مطابق ڏٺو آهي ان کي ترجيح ڏني آهي. ۽ مرجوح حديث کي شريعت مان ئي خارج ڪري ڇڏيو آهي. ۽ مرجوح تي عمل جي صورت ۾ سجدي سهو جو حڪم ڪيو اٿن. هن تي مون وڌيڪ تفصيل سان بحث، رد قول الغثيث ۾ ڪيو آهي." [1]

ٻئي هنڌ حضرت امام حسين رضي الله عنہ جو هڪ مروي اثر ذڪر ڪرڻ کان پوءِ ان جي اهميت بحث ڪندي لکيو اٿس تہ:

"ان تي اسان وڌيڪ بحث پنهنجي ڪتاب "رد قول الغثيث علي من قدم الراي علي الحديث" جي بعض دراسات ۾ ڪيو آهي. جيڪو اهو رسالو ڏسندو تنهن کي ان مان معلوم ٿيندو تہ اهل بيت کان مروي اثر جيڪڏهن صحيح هوندو تہ اهو ان باب جي صحيح حديث جي خلاف نہ هوندو. انشاء الله تعالي". [2]

تنوير الهادي في رفع الايادي

هن رسالي جو پڻ خطي نسخو ڪٿان بہ دستياب نہ ٿي سگهيو آهي، جنهن ڪري رسالي جي اصل متن ۽ ان جي مطالعي جي سعادت حاصل نہ ٿي سگهي آهي؛ پر هن رسالي جو مخدوم محمد معين پنهنجي

---

[1] ٺٽوي محمد معين، مخدوم: رسالہ غايت الاعتماد في مسئلة الاختضاب بالسواد" نسخہ خطيہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر، ريسرچ لائبريري انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، صفحہ: 7

[2] حوالو ساڳيو صفحہ: 4_5

Scanned with CamScanner

رسالي: اڪثيرالهداية والنفع في جمع احاديث الرفع“ ۾ ذڪر ڪيو آهي ۽ چيو آهي ته: ان ۾ رفع يدين جي حديثن، انهن جي قوت ۽ پنهنجي برابر معارض نه رکڻ ۽ عدم رفع وارين روايتن جي انهن برابر نه هئڻ جي مسئلن تي، بحث ڪيو ويو آهي. ۽ لکي ٿو ته:

”انهن مٿئين مقدمن جو وڌي شرح ۽ بسط سان هن فقير پنهنجي رسالي: تنوير الهادي في رفع الايادي“ ۾ بيان ڪيو آهي“[1]

غايت الفسخ في مسئلة النسخ

هيءُ رسالو اصول حديث جي موضوع تي تصنيف ٿيل آهي. هن جو ڪوبه قلمي نسخو دستياب نه ٿي سگهيو آهي. مخدوم محمد معين ٺٽويءَ هن رسالي جو ”دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب“ ۾ ذڪر ڪيو آهي. هن رسالي ۾ مخدوم موصوف ”نسخ اجتهادي“ تي بحث ڪيو آهي. ”نسخ اجتهادي“ اصول حديث جو هڪ اصطلاح آهي. جنهن جو مطلب آهي: ڪنهن حديث کي پنهنجي راءِ سان منسوخ قرار ڏنو وڃي. ان جي منسوخ ٿيڻ تي شارع طرفان ڪوبه نص موجود نه هجي.“ قياس ۽ اجتهاد جا قائل نسخ اجتهاديءَ جا قائل آهن. مخدوم موصوف ان جو قائل ناهي.“ دراسات اللبيب“ ۾ به ان تي رد ڪيو اٿس. لکي ٿو ته:

نسخ بالراي، جنهن کي نسخ اجتهادي چئبو آهي، محقق ان جا قائل ناهن. ان جي بطلان تي مون هڪ مفرد جزء (رسالي) ۾ ڪلام ڪيو آهي. ان جو نالو رکيو آهي ”غايت الفسخ في مسئلة النسخ“[2]

انوار الوجد من منع المجد

هن رسالي جو به اڄ تائين ڪو نسخو دستياب نه ٿي سگهيو آهي. هن جو مخدوم محمد معين درسات ۾ ٻن هنڌن تي ذڪر ڪيو آهي. هڪ هنڌ موصوف سنڌس نالو صرف ”انوار الوجد“ ذڪر ڪيو آهي ۽ لکيو اٿس ته الله جي ڪامل ٻانهن جي معنوي، روحاني، مثالي، حسي ڪمالن ۽ ٻين اسرارن جو هن ۾ بيان ڪيو ويو آهي.“ ([3]) ٻئي هنڌ رسالي جو موصوف پورو نالو ”انوار الوجد من منع المجد“ لکيو آهي ۽ فرمايو اٿس ته: الله تعاليٰ جي ڪلام ۽ سنڌس رسول جي ڪلام جو اسرار باطنيه جي محامل تي حمل ظاهري معنيٰ جي لحاظ کان رفض ناهي. بلڪ اهي ان جي ظاهر تي بنا تاويل جي ايمان رکندا هئا. ۽ ڪين انهن جي باطن جو فيضان اهڙي طريقي تي ڪيو ويندو هو جو انهن کي ان جي زبان مان نڪتل حق کان نڪرڻو نه پوندو هو. هن بحث تي جيڪو وڌيڪ اطلاع حاصل ڪرڻ گهري، سو اسان جي ڪتاب ”انوار الوجد من منع المجد“ ڏانهن رجوع ڪري. ([4]) هن رسالي جومخدوم موصوف پنهنجي رسالي ”الحق

---

[1] ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: رساله اڪثير الهداية والنفع في جمع احاديث الرفع“ فصل: _3_ احاديث معارضه جو بيان. نسخه خطيه: مجموعه رسائل معينيه، مفيد عام لائبريري سيوهڻ.

[2] دراسات اللبيب، صفحه: 483، قلمي. ريسرچ لائبريري سنڌالاجي

[3] دراسات اللبيب، قلمي، صفحه: 442

[4] درسات اللبيب، قلمي، صفحه: 303

Scanned with CamScanner

الصريح في شعور الميت بالضريع" ۾ رسالي جي پڇاڙيءَ وقت هنن لفظن سان ذڪر ڪيو آهي. "هيءَ پڇاڙي آهي ان جي، جيڪو اسان پنهنجي هن رسالي "الحق الصريح في شعور الميت بالضريع" ۾ آڻڻ ٿا گهرون...... اسان جي ڪتاب "انوار الوجد" جي مباحث مان."

وريقات مفردة في حديث المصراة

هيءُ رسالو پڻ دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. دراسات اللبيب ۾ مخدوم موصوف هن جو ذڪر ڪيو آهي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هيءُ رسالو پڻ مخدوم موصوف اصول حديث جي موضوع تي تحرير ڪيو آهي.

رسالي جو مضمون: حنفي محدثن روايت جي شرطن ۾ هڪ شرط کي بہ شامل ڪيو آهي تہ راوي فقيه هجي. مخدوم موصوف لکي ٿو تہ فقه الراوي جي ان شرط جي بنياد تي حنفين حديث مصراة، جيڪا ابو هريره کان مروي آهي ۽ شيخين جي متفق عليہ حديث آهي. ان کي ترڪ ڪري ڇڏيو آهي. مخدوم صاحب ان حديث ۾ ذڪر ڪيل شرط جي رد ۾ هيءُ رسالو تصنيف ڪيو آهي. لکي ٿو تہ: اسان جا ڪجهہ مفرد ورق ان قول جي رد ۾ آهن ۽ هن باري ۾ آهن تہ: فقه راوي جو شرط نئون پيدا ڪيل آهي. ان جي بنياد تي مصراة واري حديث جي ڇڏڻ جي امام ابو حنيفہ ڏانهن نسبت ڪرڻ صحيح ناهي."[1]

رسالة مفردة في انتقاد موضعين من فتح القدير

هيءُ رسالو بہ مخدوم معين جي اهڙن رسالن مان هڪ آهي. جن جو ڪوبہ قلمي نسخو دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. هيءُ بہ اصول حديث جي موضوع جو رسالو آهي. هن جو مخدوم موصوف "دراسات اللبيب" ۾ ذڪر ڪيو آهي. ڪمال الدين ابن الهمام جي ڪتاب فتح القدير جا ٻہ مقام آهن جن تي مخدوم محمد معين تنقيد ڪئي آهي. هڪ غنيمت جي باب ۾ آهي. جنهن جو موصوف هن طرح ذڪر ڪيو آهي: امام ابو جعفر محمد بن علي الباقر پنهنجي ڏاڏي علي بن ابي طالب کان جيڪو نقل ڪيو آهي تہ: اهو ذوي القربي جي سهم جو قائل هو پر انهن کي ان خوف کان نہ ڏيندو هو تہ (ڪيس) ابوبڪر ۽ عمر جي سيرت جي مخالفت جو الزام نہ ڏنو وڃي."

ان ۾ ابن همام اهڙي طريقي سان ڪلام ڪيو آهي جنهن جو خلاصو اهو ٿو بيهي تہ سندس اها خبر واقعي جي خلاف آهي. تہ پوءِ اها ان صورت ۾ يا علي بن ابي طالب جي مذهب کان ان جي اڻ ڄاڻائيءَ جي ڪري آهي يا پل ۽ ويسر جي ڪري آهي يا ان جي مٿان ڪوڙ آهي."

۽ ٻيو مقام طلاق جي مباحثن ۾ آهي جنهن جو موصوف هن طرح ذڪر ڪيو آهي تہ:

(ابن همام) نبي ﷺ جن جو فرمان "لعن الله كل ذواق مطلاق" ذڪر ڪيو آهي. ان جڳهہ تي موصوف انهيءَ عمل کي حرام قرار ڏنو آهي. ان کان بعد چيو اٿس تہ: البتہ امام حسن جو ان سلسلي ۾ جيڪو عمل آهي. سو سندس راءِ آهي."

---

[1] دراسات اللبيب. صفحہ: 392

Scanned with CamScanner

هنن ٻن مقامن تي مخدوم موصوف تنقيد ڪئي آهي. رسالي جو نالو پڻ ان ئي نسبت سان موصوف "رسالة مفردة في انتقاد موضعين من فتح القدير" رکيو آهي.

ابراز الضمير لمصنف الخبير

هن رسالي جو پڻ ڪوبہ قلمي نسخو دستياب نہ ٿي سگھيو آهي. مخدوم موصوف "دراسات اللبيب" ۾ ٻارهين نمبر دراسي ۾ هن رسالي جو ذڪر ڪيو آهي. مخدوم صاحب ان دراسي ۾ هن ڳالهہ تي بحث ڪيو آهي تہ حديث جي ٻين ڪتابن جون صحيح حديثون، صحيحين جي حديثن جي برابر ناهن." ان مسئلي ۾ موصوف جو بنياد هن ڳالهہ تي آهي تہ: صحيحين کي تلقي بالقبول حاصل آهي ۽ ان جي اصحيت تي امت جو اجماع آهي." هن بحث جي سلسلي ۾ موصوف لکيو آهي تہ: ڪجهہ فروع جيتوڻيڪ اهڙا آهن، جن ۾ مختلف مذهبن جا پيروڪار شيخين جي حديثن جي خلاف عمل ڪندا آهن؛ پر انهن جي ائين ڪرڻ سان صحيحين جي تلقي بالقبول ۽ انهن تي اجماع امت نہ هئڻ لازم نہ ايندو. تن سببن جي ڪري، اهي ائين ڪندا آهن. هڪ تہ اهي سنن مشهوره يا غير مشهوره، جهڙوڪ: صحيح ابن خزيمہ ۽ صحيح ابن حبان وغيره جي حديثن مان پنهنجي مسلڪ جي تائيد ۾ دليل وٺندا آهن. ٻيو اهو تہ اهي صحابہ جي آثار مان تمسڪ وٺندا آهن ۽ صحيحين جي حديثن کي ڇڏي ڏيندا آهن." صحيحين جون حديثون ڇڏي صحابہ جي آثارن مان تمسڪ وٺڻ کي مخدوم موصوف ڪمزور تمسڪ قرار ڏنو آهي. ان تمسڪ جي ڪمزوريءَ ثابت ڪرڻ لاءِ موصوف هيءُ رسالو "ابراز الضمير للمصنف الخبير" تصنيف ڪيو.

دراسات اللبيب ۾ موصوف ان طرف اشارو ڪندي لکيو آهي:

"هن ٻئي نمبر تمسڪ جي ڪمزوريءَ جي باري ۾ ڪلام جي هيءُ جاءِ ناهي، جيڪو ان تي اطلاع حاصل ڪرڻ گھري سو "ابراز الضمير لمصنف الخبير" ڏانهن رجوع ڪري" ([1])

المدار الديمية في تحرير حاشية القديم

هنن تعليقات جو پڻ اصل خطي نسخو زماني جي خرد برد جي ور چڙهي ضايع ٿي ويو. هن جو اڄ ڪوبہ نسخو دستياب ناهي. هنن تعليقات جو مخدوم محمد معين پنهنجي رسالي "صدع القدم في تحقيق الوجود علي العدم" ۾ ذڪر ڪيو آهي لکي ٿو تہ:

"اهو حسن اتفاق آهي تہ هن رسالي "صدع القدم" جي تسويد جو زمانو منهنجي حاشيہ قديميہ تي تعليقات ۾ هن بحث اندر مشغوليءَ جي زماني سان موافق ٿي پيو (يعني مخدوم موصوف ٻئي ڪم هڪ ئي وقت ڪري رهيو هو ۽ صدع القدم جي تسويد جڏهن ڪري رهيو هو تہ حاشيہ قديميہ ۾ ساڳئي رسالي واري بحث ۾ مشغول هو.) مون ان جو نالو "المدار الديميہ في تحرير حاشية القديمة" رکيو ۽ هيءُ اهو وقت هو جڏهن آءٌ اهڙ پنهنجي ياڙن جي هڪ جماعت تي پڙهي رهيو هوس. انهن تعليقات ۾ مون هن رسالي جي ڪن تحقيقن جو حوالو ڏنو آهي. ۽ ان طرح هن رسالي ۾ پڻ حواشي ۾ ذڪر ڪيل تدقيقات جو ذڪر

---

[1] دراسات اللبيب، دراسہ _ 11، صفحہ: 356

Scanned with CamScanner

ڪيو اٿم تہ جيئن هڪ ٻئي جي تائيد ٿيندي رهي. جيڪو هن مقام بابت وڏيڪ استيعاب ۽ مقصد جي مڙني پاسن جي تحقيق ڪرڻ گهري تنهن کي گهرجي تہ ٻنهي جو گڏيل مطالعو ڪري"[1]

المعرفة المحيرة

هن رسالي جو بہ خطي نسخو دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. جنهن ڪري هن جي وڏيڪ تفصيل تي اطلاع حاصل نہ ٿي سگهيو آهي. مخدوم محمد معين ٺٽويءَ پنهنجي رسالي "صدع القدم في تحقيق الوجود علي العدم" ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي. ۽ "صدع القدم" لاءِ لکيو اٿس تہ اهو مون پنهنجي وقت جي امام فيروز صوفيءَ جي پنهنجي ڪتاب شرح عقائد صوفيہ ۾ قول: موجود معدوم نہ ٿيندو آهي ۽ معدوم موجود نہ ٿيندو آهي." جي شرح طور لکيو آهي ۽ وڌيڪ لکيو اٿس تہ:

الحمد لِلہ ان جو مون هڪ اهڙو شرح لکيو آهي جنهن جي تحقيقات سان منصف ماڻهو هر پاسي کان بي پرواهہ ٿي ويندو. ان شرح جو مون "المعرفة المحيره" نالو رکيو آهي. ان ۾ اسان هن مسئلي جي اندر گهڻي ڊيگهہ کان بہ پاسو ڪيو آهي."[2]

هن ڪتاب جي تصنيف جي شروعات جي تاريخ جو قطعہ شرف الدين علي هن طرح تحرير ڪيو:

ڪيميائي دلان معين الحق	کہ کند زريڪ نظرز رصاص
قدوه مخلصان پاڪ سرشت	آسمان قدره آفتاب خاص
مرجع اهل دولت از مڪنت	منظر اهل فقر از اخلاص
خان صفوة نشان مهابت خان	کہ بحڪمش بود فلڪ رقاص
رمض عقائد صوفي	شيخ فيروز آبروت خواص
سال او برزبان عارف راند	ملهم غيب آيہ اخلاص[3]

اثبات واجب الوجود بالمنهج الغير المعهود

هن رسالي جو پڻ ڪوبہ قلمي نسخو دستياب نہ ٿي سگهيو آهي، مخدوم محمد معين ٺٽويءَ پنهنجي رسالي "برهان التطبيق" ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي.

مواهب سيد البشر في حديث الائمة الاثنا عشر

هن رسالي جو ڪوبہ خطي نسخو دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. هن جي باري ۾ مختلف حوالا دستياب ٿيا آهن، جن مان رسالي جي موضوع ۽ مشتملات جو پتو پوي ٿو. مخدوم محمد معين پاڻ هن ڪتاب جو تذڪرو دراسات ۾ هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

---

[1] ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: صدع القدم في تحقيق الوجود علي العد" نسخہ خطيہ ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

[2] ٺٽوي، محمد معين مخدوم: صدع القدم في تحقيق الوجود علي العدم" نسخہ خطيہ: مجموعہ رسائل معينيہ ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

[3] قانع، مير علي شير: مقالات الشعراء، صہ: 384

Scanned with CamScanner

ائمہ اثنا عشر جي باري ۾ جيڪي اخبار وارد ٿيون آهن، تن مان اڪثر اسان پنهنجي ڪتاب "مواهب سيد البشر في حديث الائمة الاثنا عشر" ۾ چئن مقامن ۾ تفصيل سان بيان ڪيون آهن." [1]

هن مان معلوم ٿيو تہ هيءُ رسالو ائمہ اثنا عشر جي فضائل ۾ وارد حديثن جي بيان ۾ آهي ۽ اهو بہ معلوم ٿيو تہ شايد مخدوم موصوف هن کي چئن مقامات ۾ تقسيم ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي پنهنجي هڪ تحرير "رسالہ في علم الباطن" ۾ لکيو آهي تہ: مخدوم محمد معين ٺٽوي مواهب سيد البشر ۾ فرمايو آهي تہ امام ابو حنيفہ کي امام جعفر سان صحبت حاصل هئي. اهل بيت سان ڪمال درجي جي محبت هيس." [2] مخدوم ابراهيم ٺٽوي "القسطاس المستقيم" ۾ مواهب سيد البشر جو رد ڪيو آهي رد جي شروعات ۾ مواهب سيد البشر جا مضامين هن طرح ڏنا آهن:

مخدوم محمد معين تسليم هڪ ٻيو رسالو تحرير ڪيو آهي، جنهن جو نالو مواهب سيد البشر رکيو اٿس. ان رسالي جو مضمون آهي مروان بن حڪم کي ڪافر قرار ڏيڻ. باوجود ان جي تہ اهو صحيح بخاريءَ جي راوين مان هڪ آهي. ۽ سيده فاطمہ رضي الله عنها ۽ ائمہ اثنا عشر معصوم آهن، جيئن انبياء معصوم آهن. ۽ اهي رسول الله ﷺ جن جا اوصياء آهن. ۽ نبين کان پوءِ اهي ئي صلواة ۽ سلام موڪلڻ لاءِ مخصوص آهن." [3]

القول السوي في ذڪر آباء النبي

هن رسالي جو ڪوبہ قلمي نسخو دستياب نہ ٿي سگهيو آهي. جنهن ڪري هن جو وڌيڪ تفصيل معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. ان ڪان سواءِ هن رسالي جو علم اسان کي خود مخدوم محمد معين جي پنهنجي رسالي "غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الڪلام المحتمل لايوجب الاسلام" مان ٿيو آهي. هن رسالي ۾ مخدوم موصوف ابو طالب جي نبي ﷺ جن سان محبت، سنڌن وحي جي تصديق، دين ۾ سنڌن مدد، دشمنن جي مقابلي ۾ سنڌن ٽيڪ پرائي ۽ ان باوجود احڪامن جي اذعان نہ ڪرڻ ڪري زندگيءَ ۾ توڙي مرڻ کان پوءِ ان مٿان ڪفر جي احڪامن جاري ٿيڻ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي تہ:

جيڪو ان تي وڌيڪ واقفيت حاصل ڪرڻ گهري، تنهن کي گهرجي تہ اسان جي ڪتاب نالي "القول السوي في ذڪر آباء النبي ﷺ جو مطالعو ڪري." [4]

ناياب تصنيفات

مٿي جن تصنيفات جو ذڪر ٿيو تن مان پهريائين انهن تصنيفات جو تعارف ڏنو ويو جيڪي دستياب آهن. ان کان پوءِ انهن تصنيفات جو تعارف ڏنو ويو جيڪي دستياب تہ نہ ٿي سگهيون، پر انهن

---

[1] دراسات اللبيب" ص: 237

[2] سيوهاڻي، عبدالواحد، مخدوم: "رسالہ في علم الباطن" آخري صفحہ (قلمي) مفيد عام لائبريري سيوهڻ.

[3] محمد ابراهيم مڏئي: "القسطاس المستقيم" ص: 18 خطي نسخہ: مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي.

[4] ٺٽوي محمد معين، مخدوم، غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الڪلام المحتمل لايوجب السلام" صفحہ: 10، نسخہ خطيہ: قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو.

Scanned with CamScanner

جا حوالا ۽ تذڪرو مخدوم موصوف جي ڪتابن يا ٻين هنڌن تي ايتري مقدار ۾ ملي سگهيو جنهن مان انهن ڪتابن جو ضروري تعارف ٿي سگهيو. هيٺ اهي تصنيفات ذڪر ڪجن ٿيون، جيڪي نه دستياب ٿي سگهيون آهن نه انهن جو ڪٿي حوالو ملي سگهيو آهي؛ پر خوشقسمتيءَ سان ڪن قلمي نسخن ۽ اوراق ۾ انهن ڪتابن جي فهرست نقل ڪيل ملي وئي آهي. جنهن جي آڌار تي انهن جا صرف نالا اسان جي علم ۾ اچي سگهيا آهن. اهڙيون ٻه فهرستون اسان کي ملي سگهيون آهن. هڪ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ذاتي لائبريري منجهان ڊاڪٽر صاحب جن جي خاص عنايت سان ملي سگهي آهي. ٻي فهرست حافظ محمد اسماعيل مرحوم ڪڏي ڪراچيءَ واري جي ذاتي ڪتب خاني ۾ موجود هڪ قلمي بياض جي آخر ۾ ڏنل آهي. هيٺ اسان پهريائين انهن ٻن فهرستن جو تعارف ڏيون ٿا ان کان پوءِ انهن جي روشنيءَ ۾ ناياب تصنيفات جي فهرست نقل ڪريون ٿا.

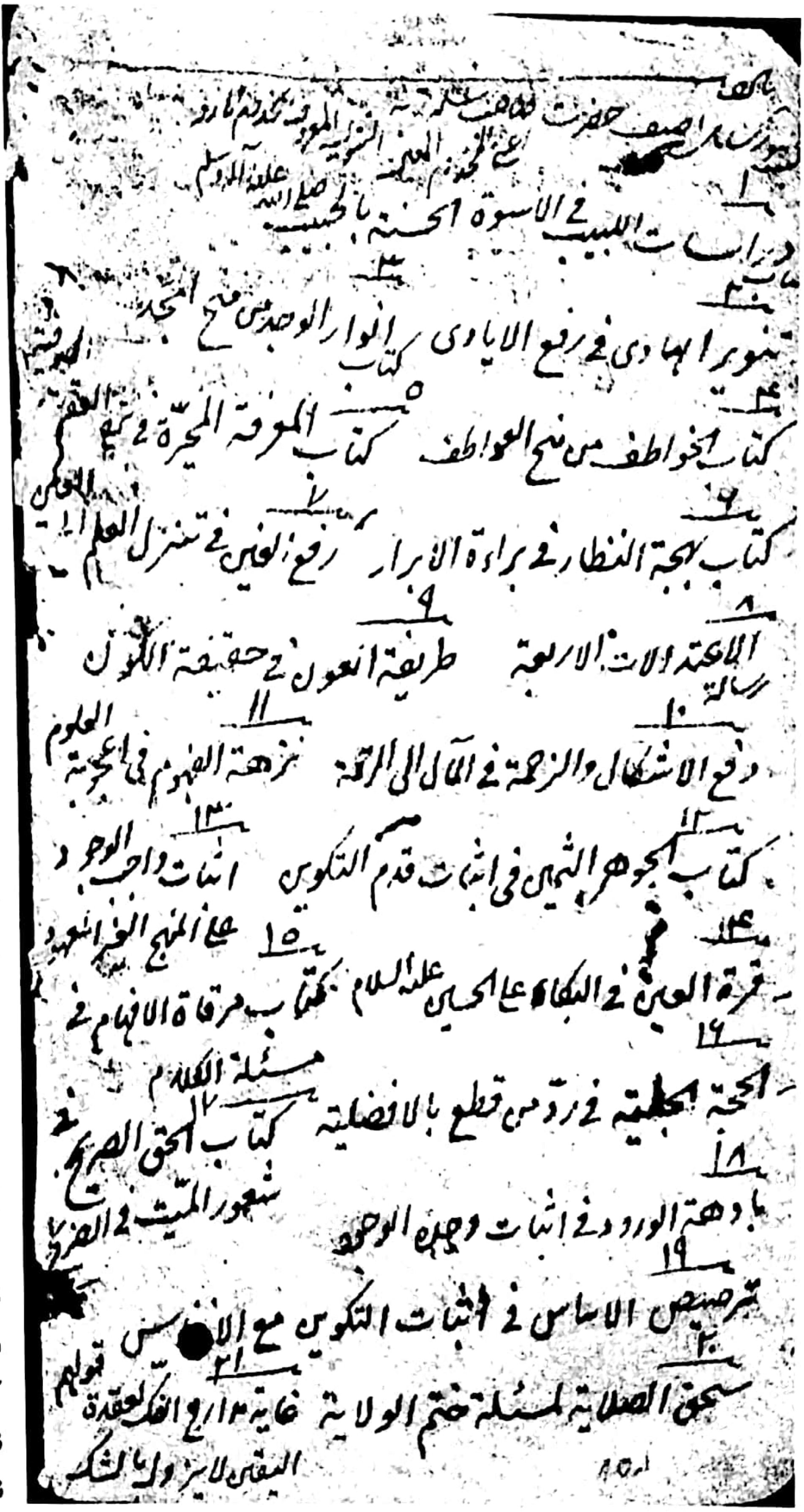
اثبات اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب صلى الله عليه وآله وسلم
تنوير الهادي في رفع الايادي — كتاب انوار الوجد من منح المجد
كتاب الخواطف من منح العواطف — كتاب الموقة المحرّة في ...
كتاب بهجة النظار في براءة الابرار — رفع الغين في تنزل العلم ...
رسالة الاعتدالات الاربعة — طريقة العون في حقيقة الكون
رفع الاشكال والزحمة في الآل الى الرحمة — نزهة الفهوم في الحجة على العلوم
كتاب الجوهر الثمين في اثبات قدم التكوين — اثبات واجب الوجود
قرة العين في البكاء على الحسين عليه السلام — كتاب مرقاة الافهام في ...
الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية — كتاب الحق الصريح — مسئلة الكلام
باهرة الورود في اثبات وحدة الوجود — شعور الميت في القبر
ترصيص الاساس في اثبات التكوين مع الانفاس
سحق الصلابة لمسئلة ختم الولاية — غاية ... الفك لعقدة قولهم اليقين لا يزول بالشك

قلمي ورق، جنهن ۾ مخدوم محمد معين جي رسائل جي فهرست ڏنل آهي.

موجود: ذاتي لائبريري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

Scanned with CamScanner

ڊاڪٽر نبي بخش، خان، بلوچ جي خزاني مان مليل فهرست رسائل مخدوم محمد معين

هيءَ فهرست هڪ ورق تي مشتمل خط نستعليق ۾ تحرير ٿيل آهي. فهرست جو سن ڪتابت توڙي ڪاتب معلوم نہ ٿي سگهيو آهي، البتہ معلوم ٿئي ٿو تہ هيءَ فهرست مخدوم محمد معين جي حياتيءَ ۾ تحرير ڪئي وئي آهي. ان ڳالهہ جو اهڃاڻ اهو آهي تہ ڪاتب مخدوم موصوف جي نالي پٺيان "سلمہ ربہ" لکيو آهي. يعني سنڌس رب ڪيس سلامت رکي. اهي دعا جا جملا ٻڌائن ٿا تہ مخدوم موصوف اڃا حال حيات هو جو ڪاتب سنڌس سلامتيءَ جي دعا گهري

تنهن ڪان علاوه هن جي وڌيڪ قديم هئڻ جو دليل اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ ڪاتب فهرست لکڻ وقت تائين مخدوم مخدوم معين صرف اهي ڪتاب تصنيف ڪيا هئا، باقي تصنيفات موصوف پوءِ تحرير ڪيون.

البتہ اهو بہ امڪان کان ٻاهر ڪونهي تہ ڪاتب جي علم ۾ مخدوم موصوف جون وڌيڪ تصنيفات نہ اچي سگهيون هجن، جنهن سببان ان صرف 21 تصنيفن تي اڪتفا ڪيو

هيءَ فهرست، جا تمام اهم، قديم ۽ تاريخي حيثيت جي حامل آهي، سا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي قلمي ذخيرن مان دستياب ٿي آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي قدرداني ۽ علمي خزانن کي محفوظ بنائڻ جي سنڌن ذوق جو اهو عالم آهي جو پاڻ موصوف هڪ ورق تي مشتمل هن فهرست کي پوري ڌيان سان سنڀالي رکيو آهي. ۽ پنهنجي خاص عنايت سان اهو ورق مون کي عنايت ڪيائون، تہ ان جي اسڪيننگ ڪري ٿيسز ۾ شامل ڪري سگهان.

هن ورق ۾ شامل ڪتابن مان هيٺيان ڪتاب ناياب آهن، جن جو علم هن ورق جي دستياب ٿيڻ سببان اسان کي حاصل ٿي سگهيو آهي:

1_ الخواطف من منع العواطف

2_ بهجة النظر في براءة الابرار

3_ نزهاة الفهوم في اعجبة العلوم

4_ مرقات الافهام في مسئلة الڪلام

5_ ترصيص الاساس في اثبات تڪوين مع الانفاس

6_ سحق الصلاية لمسئلة ختم الولاية

Scanned with CamScanner

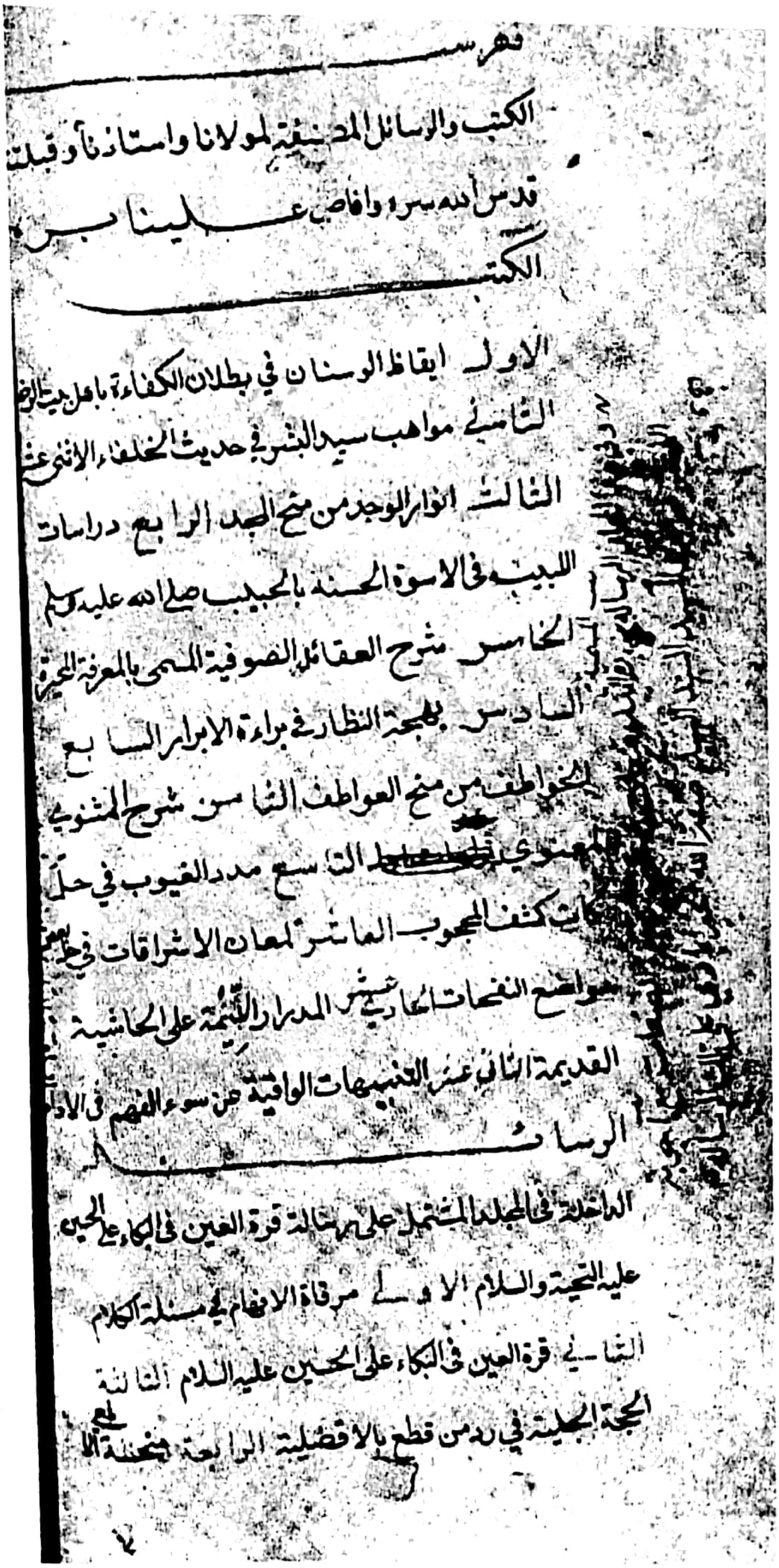

فهرست

الكتب والرسائل المدنية لمولانا واستاذنا وقبلتنا
قدس الله سره وافاض علينا بركاته

الكتب

الاول ايقاظ الوسنان في بطلان الكفاءة باهل بيت الرضا
الثاني مواهب سيد البشر في حديث الخلفاء الاثني عشر
الثالث انوار الوجد من منح المجد الرابع دراسات
اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب صلى الله عليه وسلم
الخامس شرح العقائد الصوفية المسمى بالمعرفة ...
السادس بهجة النظار في براءة الابرار السابع
لطائف الخواطف من منح العواطف الثامن شرح المثنوي
المعنوي ... التاسع مدد الغيوب في حل
... كشف المحجوب العاشر لمعات الاشراقات في ...
مواضع النفحات الحادي عشر المدار الالمية على الحاشية
القديمة الثاني عشر التنبيهات الواقية عن سوء الفهم في الاد...

الرسائل

الداخلة في المجلد المشتمل على رسالة قرة العين في البكاء على الحسين
عليه التحية والسلام الاولى مرقاة الافهام في مسئلة الكلام
الثاني قرة العين في البكاء على الحسين عليه السلام الثالثة
الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية الرابعة ...

پهريون ورق: "فهرست رسائل مخدوم محمد معين" نسخو: ذاتي لائبريري حافظ محمد اسماعيل ميمڻ ڪڏو ڪراچي

Scanned with CamScanner

حافظ محمد اسماعيل مرحوم جي ذاتي لائبريريءَ جي فهرست

مخدوم محمد معين جي رسائل جي هيءَ ٻي فهرست آهي، جيڪا حافظ محمد اسماعيل مرحوم ذاتي ڪتب خاني ۾ موجود قلمي بياض جي آخر ۾ ڏنل آهي. هيءَ فهرست ذڪر ڪيل بياض ۾ مخدوم معين جي چند رسالن ڪان پوءِ ڏنل آهي. جيڪا پڻ مخدوم موصوف جي ڪنهن قريبي شاگرد جي تحرير ٿيل معلوم ٿئي ٿي. جيئن اهو لکندڙ جي لفظن مان معلوم ٿئي ٿو. جن ۾ مخدوم موصوف کي " مولانا واستاذنا و نبلتنا" جي لفظن سان سڏي ٿو.هيءَ فهرست جن ڪتابن ۽ رسائل تي مشتمل آهي، سي اڪثر ناياب آهن. تنهن ڪري انهن جو الڳ ذڪر ڪرڻ بجاءِ ناياب ڪتابن جي فهرست ۾ انهن جو ذڪر ڪجي ٿو جيڪا فهرست ذڪر ڪيل ٻنهي فهرستن جي روشنيءَ ۾ ناهيل آهي.

ناياب تصنيفات:

1. الحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعرة
2. نزهة الفهوم في تعريف اعجبة العلوم
3. بهجة الانظار في برائت الابرار
4. الخواطف من منع العواطف
5. شرح المثنوي المعنوي
6. مدد الغيوب في حل نكات كشف المحجوب
7. لمعان الاشراقات في حل بعض مواضع النفحات
8. المدار القيم علي الحاشيه القديمه
9. بياض الحديث
10. الزبدة التدقيقات في تحقيق باقية الصفات مع اجوبة الاعتراضات للسيد السند السيد صفة الله الخير آبادي
11. مرقات الانهام في مسئله الكلام
12. خرق العادة في بعض ما يتعلق بمسئله الاعادة
13. نزل الازكياء في شرح بيت واحد من ديوان سيد الاولياء
14. رسالة في بعض مصطلحات الزيج
15. الدقيقة الفاخرة في كشف نزاهة العارفين عن حب الآخرة.
16. ترصيص الاساس في اثبات تكوين مع الانفاس.
17. وصل الاصل في ابطال الفصل
18. شفاء العليل في حديث امامة جبرئيل
19. نورالعين في تحليل قول صاحب حكـ ـة العين في خطبة فاطر ذوات العقول
20. دفع ازدراء الصدراء عن عبارت الزوراء
21. اداء الذمة فيمابدي من عصمة الائمة
22. سحق الصلاية لمسئلة ختم الولاية
23. تحفة التحرير فيمن نزلت في آيت التطهير
24. ابراء العين العميا في عدم تبكت البتول الزهراء
25. القصيدة المسمات بنعيم الاذواق.

Scanned with CamScanner

26. القصيدة المسمات بانين الكرية في احزان الغرية
27. تنبيه القاصر في منع تاخر خلق السماء عن العناصر
28. غاية التحرير في تعقب عبارة فتح القدير.
29. هداية اولي الالباب في دلالة المطلق علي الاستيعاب
30. رباعيات و غزليات علي مذاق اهل الذوق.
31. رباعيات و قصائد في مرثية سيد الشهداء
32. تنوير الهادي في رفع الايادي في جواب كشف الرين عن مسئلة رفع اليدين
33. اللمعة في شروط الجمعة
34. البيان المحمو\د في ان الحقائق مع النفس في الهبوط والصعود
35. صحو المعلوم عن الموهوم في ال؛رق بين العال والمحمود والمذموم
36. تحفة الظريف في جمع الحديث الصحيح بالضعيف
37. القول الجلي في بطلان النكاح بغير اذن الولي
38. منهج السداد في قسمة معاش الاولاد
39. رفع الالتباس في امر الخاتم والقرطاس
40. القصيدة الخرسية في تحرير جمال خير البرية
41. خرق العادة الدرسية في بيان اسرار القصيدة الخرسية
42. شرح ابيات ثلاث من القصدية التائية من ديوان ابن الفارض
43. حاشيه شرح عمدة الاحكام لابن دقيق العيد.
44. جلاء العين العمياء في حل عبارات شرح الزوراء
45. حصول المرام في التوسل بخير الانام صلي الله عليه وسلم
46. رفع الغين في المنع علي ان المهدي ليس من ولد حسين.
47. رسالة في جواب عما اورد الشيخ محمد حيات علي مواضع مواهب سيد البشر
48. عقد الانامل في الايمان علي علم الكامل
49. رسالة في الجواب عما كتب الشيخ محمد حيات علي الرساله المسمات بنير الضحي
50. التعليقات بحل العقود عن نقود بادهة الورود
51. التعليقات علي رسالة صدع القدم
52. تعليقات علي رسالة التوجه الاتم للشيخ صدر الدين القوني
53. اقوي الذريعة في الفرق بين الرافضي والشيعة
54. الحجة الجلية في نقض الحكم بالافضلية
55. الجود الثمين
56. رساله في تحقيق اهل البيت
57. رساله في بحث اثبات التناسخ
58. رسالة بالاجوبة الفاضلة لامسئلة العشره الكاملة
59. اثبات رفع اليدين في الصلواة (عربي)
60. اثبات رفع اليدين ي الصلواة (فارسي)
61. الابداح في محاكمة بين النووي وابن الصلاح
62. مجمع النكات
63. منتخب النكات في الاربعينات.

Scanned with CamScanner

مخدوم محمد معين ٺٽوي جي
ڪتابن جو عڪسي جائزو

Scanned with CamScanner

هذه رسالة الشيخ محمد معين ... في ... الخلفاء ... رضي الله تعالى عنهم

بسم الله الرحمن الرحيم

حامداً ومصلياً ومسلماً ومنتهيا في الفعل والقول متبرئاً عن الوجود والقوة
والحول اما بعد فلا يخفى على اهل العلم ان متون علم الكلام كلها قد اتفقت
على ان مسئلة فضل الخلفاء الاربعة بالترتيب لجميعها ظنية لكون الدلائل
على الفضل الكلي من كل وجه وهو المطلوب بالاثبات كلها التي ظنية
الدلالة مع كونها متعارضة في انفسها وما حكي من دعوى الاشعري من الاجماع
على تقدير ثبوته وكونه اجماعا قطعيا الا انا [illegible]
حلوة على الاجماع على ان المسئلة مبنية على غلبة الظن لاجماع السلف على ذلك
فيفيد القطع بغلبة الظن كما ان الاجماع على ان ركعتي الفجر سنة يفيد
كونهما مقطوعي السنية وكيف لا وقد حكى ابن عبد البر اختلاف السلف في ذلك
صحابيا وتابعيا ومن الناس في زماننا من اخواننا من ارباب [illegible] يخطو
ركاب الاجلة من رجال الاصول والادلة كالقاضي ابي بكر الباقلاني
وامام الحرمين والآمدي وغيرهم ممن تبع اصحاب المتون الكلامية في
هذه المسئلة اثرهم فقال لم يطلع هؤلاء على صحاح الاحاديث في الباب
مما نطقت بفضل ابي بكر وعمر وعثمان وعلي نطقا صريحا ودلت عليه

قف على قوله ... الباطل ان دلائل اهل السنة آحاد الدلالة ظنية ... متعارضة ...

ولما

پهريون ورق "الحجة في رد من قطع بالافضلية" نسخو: قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

Scanned with CamScanner

ان تخلفوا بعدي كتاب الله وعترتي اهل بيتي وهذا حديث صحيح لم يدخل في سنده

مجروح والحمد لله تعالى وعلى هذا فالاثر الباقي منهم على الارض اليوم هو زيد بن

علي عليهما السلام في حفظ مذهبه وبقاء اتباعه الى اليوم وكون اكثرهم اسادة فاطمية

عليهما السلام وممن صح نسبهم الشريف الى رسول الله صلى الله عليه وسلم ورعيهم

وتمسكهم بالمنهج القويم من العلم والعمل حتى حكى بنا بعض اخواننا من اهل الخبر

والوثوق من بعض سادة ائمة من الزيدية انه رأى خرق العوائد على يده وحكى

عن بعضهم احوالا شريفة ومواجيد لطيفة من اذواق القوم فدلت اسرارهم

الشريفة وهذا الخلف الكريم عليه السلام ان لم يكن ممن يتبع عندكم

ويؤخذ عنه الدين كالآخذون عن الانصاف والحلوائي فلا اقل من ان

لا تبغضوه واتباعه نسبا لزهراء ام الرسول صلى الله عليه وعليها السلام

بالانتقاص على اصولكم تبعيتهم وهذا ما جرى به القلم بجريان القلم الاول

والافضل الفقير في معزل عن مثل هذه المباحث لاسيما مع اهل

الارتياح بعاداتهم التقليدية من غير تحقيق الاصول من تلك وهم ....

هذه النبذة المسماة الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية والمرجو

من الاخوان النظر اليه بالانصاف والتجانب من الاعتساف والانحراف

وعدم الرمي بالظن الفاسد في ذي التقليد الكاسد والحمد لله سبحانه اولا وآخرا

والصلوة والسلام على رسوله محمد وآله صلوات الله وسلامه اجمعين ظاهرا وباطنا

تم

آخري ورق، "الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية" نسخو: قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

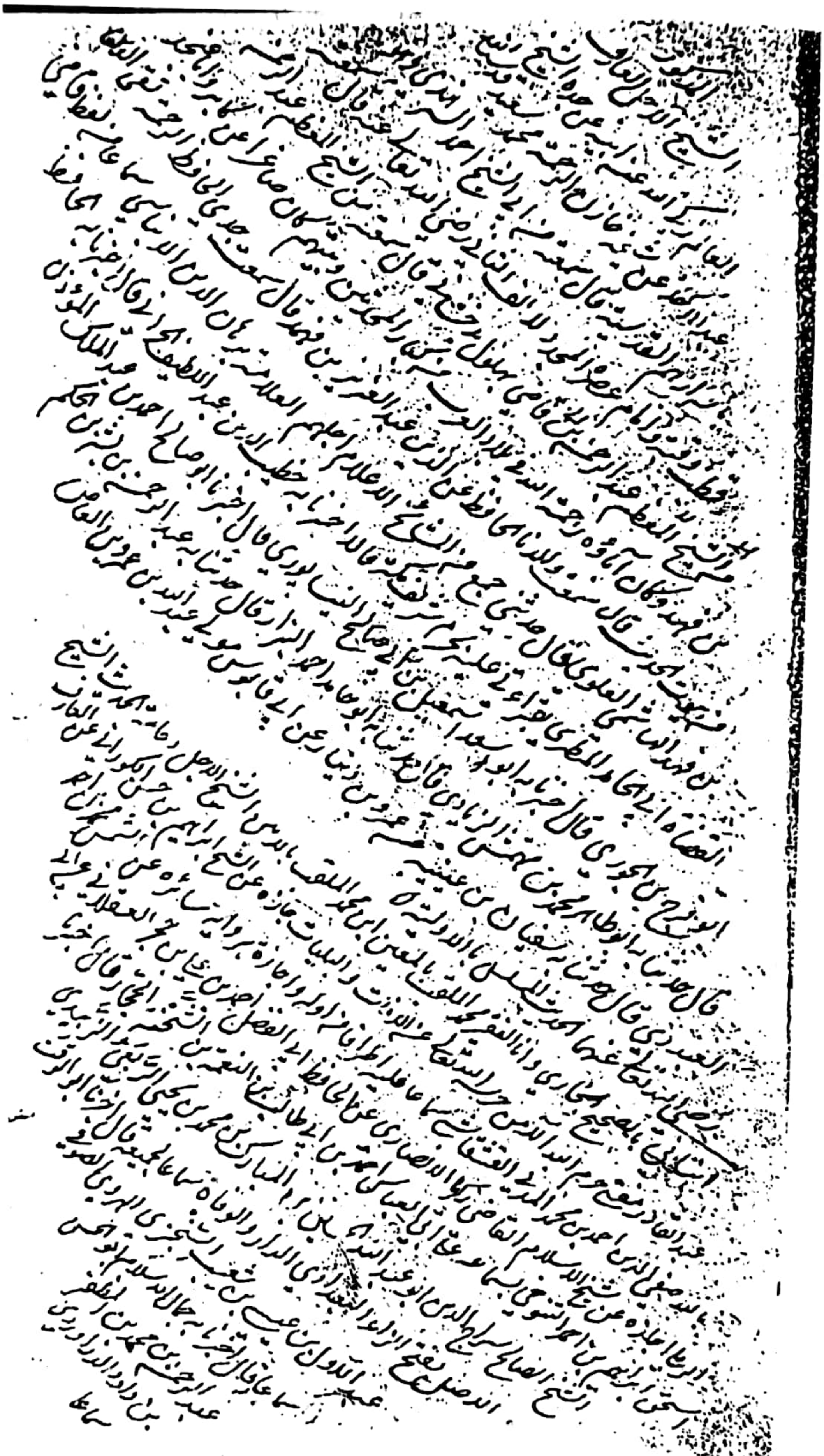

سرد الاسانيد جو هڪ ورق، نسخو: مفيد عام لائبريري سيوهڻ

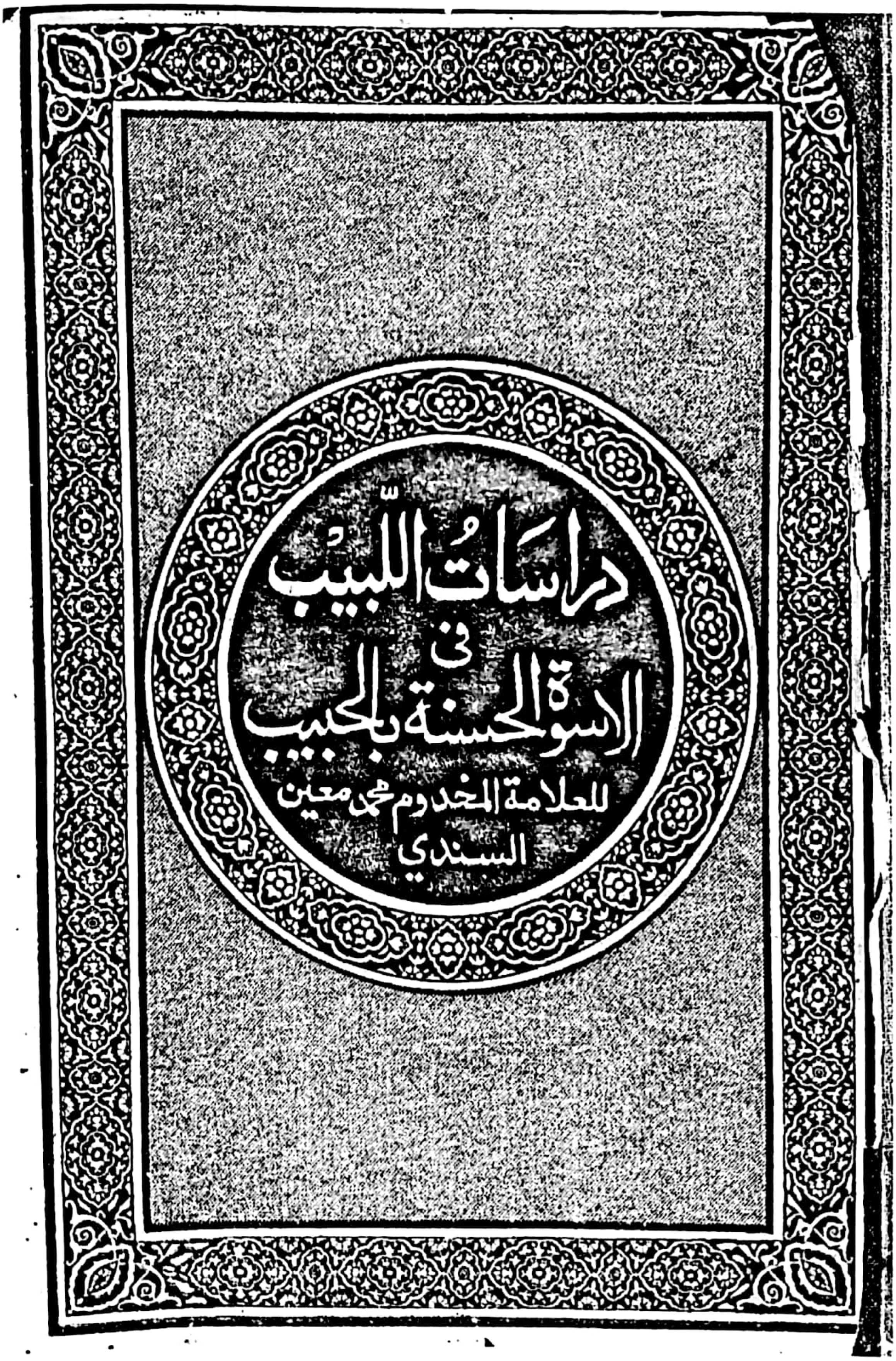

تائيٽل دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة
بالحبيب، ڇپيل: سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو

Scanned with CamScanner

شرط عمل الاطفال باجتهاد ولا ...
... الى النبي صلى الله عليه وسلم ما صح من غير نسخ وعمل ...
الحديث من احتمال الخطاء الى من لم يزد الشرائط
... حصلوه واحتاطوه لينتفي احتمال الاخذ عن شيوخ الظن
مستقلها او جمع الكتب المروية عنهم بشرط صحة النسخ
علم لا ظن باجتهاد ولا بتقليد وايجاب العمل على المكلف
المتاهل للمقصد اذا المذكور من العلم كايجاب ما سمع
الصحابة من النبي صلى الله عليه وسلم وهذا معنى القول
المجمع عليه من المحدثين والفقهاء ما صح عن النبي صلى الله
عليه وسلم وايجاب العمل به والظن الجاري في طريق
تخريجها من حيث كونها احاديث صحيحة ...
... وان لم يحصل لمانع خارج عن نفس الحجة
... ايجاب العمل ... عن المانع
الاحاد الصحيحة ... وجوب العمل
التي لم يتلقها العرائر و ...

دراسات اللبيب و
رسالة وجواب العمل
بالحديث

٢٩٧٦٧٦
ٺٽوي
٩٥
6.4.82
شوال م

پهريون ورق: ”دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب“ نسخو: ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي

Scanned with CamScanner

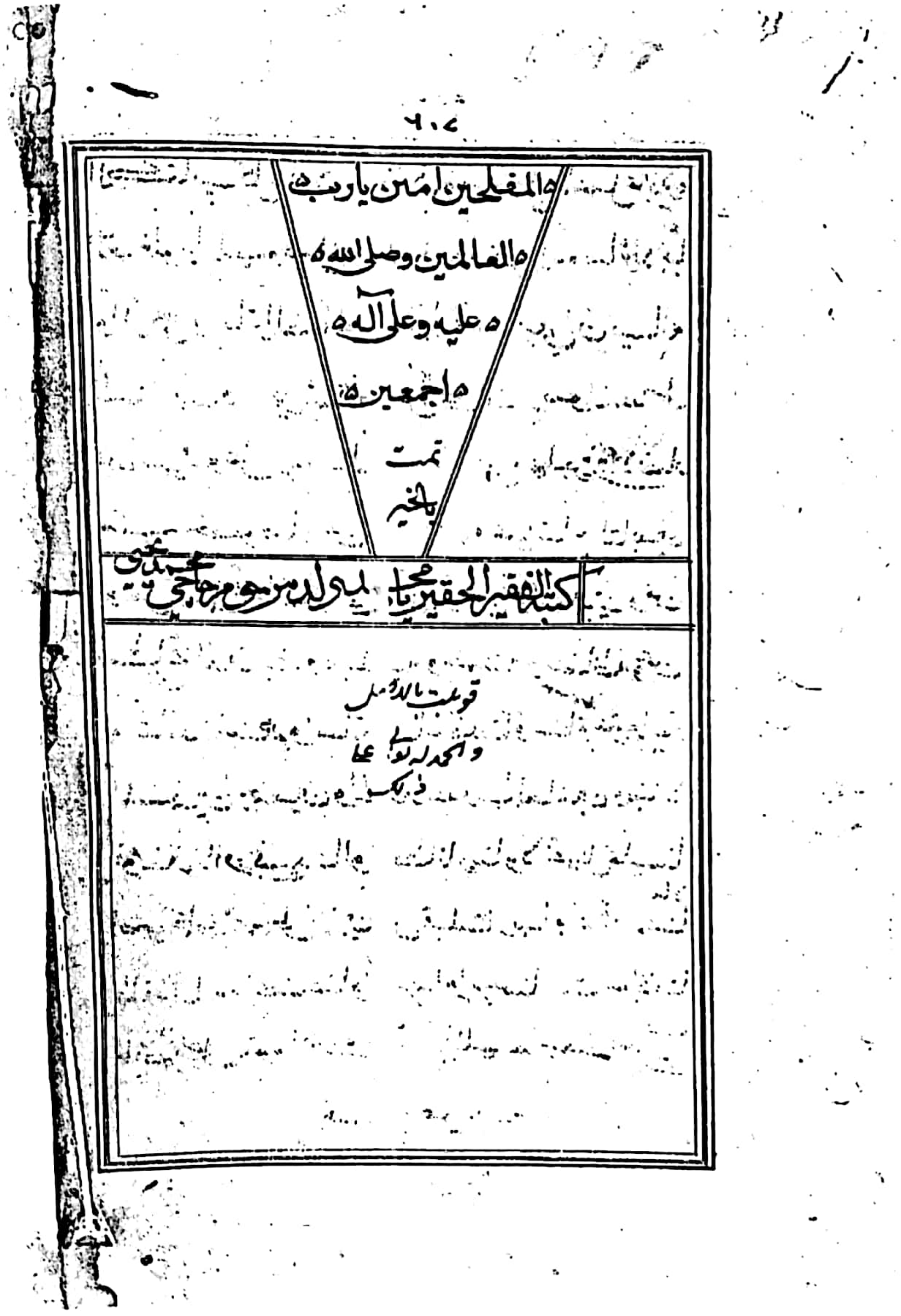
٦٠٧

والمفلحين آمين يا رب
العالمين وصلى الله
عليه وعلى آله
اجمعين
تمت
بالخير

آخري ورق: "دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة
بالحبيب" خطي نسخو ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي

Scanned with CamScanner

رب يسر بسم الله الرحمن الرحيم وتمم بالخير

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على خير المرسلين وعلى آله و

اصحابه اجمعين اما بعد فهذه رسالة منتخبة من الرسالة المسماة بمجمع

النكات التي صنفها الشيخ الفاضل محمد معين التتوي غفر الله له ولاسلافه

واخلافه وهي منقسمة على اربعة اقسام الاول في اربعين حديثا والثاني

ايضا فيها الا انها مختصرة جامعة وهي احاديث صحيحة منقولة من الكتب

المعتبرة كالصحيحين ومشكوة المصابيح والمشارق قال عليه الصلوة والسلام

من حفظ على امتي اربعين حديثا من امر دينها بعثه الله يوم القيمة في زمرة

الفقهاء والعلماء وفي رواية بعثه الله فقيها عالما وفي رواية ابي الدرداء

كنت له يوم القيمة شافعا وشهيدا وفي رواية ابن مسعود قيل له ادخل من اي

ابواب الجنة شئت وفي رواية ابن عمر كتب في زمرة العلماء وحشر في زمرة الشهداء

والقسم الثالث في الكلمات الجامعة المشتملة على المواعظ المنقولة عن علي كرم الله تعالى

وجهه والرابع في الاقوال المنقولة من الحكماء والامثال الجارية على السنة العلماء والفضلاء

اما القسم الاول فنقول الحديث الاول عن انس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من

قضى حاجة اخيه المسلم والله كتب له عمر الدنيا سبعة الاف سنة قيام ليله وصيام نهاره

الحديث الثاني من نفس عن مؤمن كربة من كرب الدنيا نفس الله عنه كربة من كربات

يوم القيمة ومن يسر على معسر يسر الله عليه في الدنيا والآخرة ومن ستر مسلما ستره

الله في الدنيا والآخرة الحديث الثالث والله في عون العبد ما دام العبد في عون اخيه

المسلم الحديث الرابع لا يؤمن احدكم حتى يحب لاخيه المسلم ما يحب لنفسه الحديث

ايمانا كاملا

پهريون ورق: "منتخب مجمع النڪات" نسخو:

نيشنل ميوزيم ڪراچي

Scanned with CamScanner

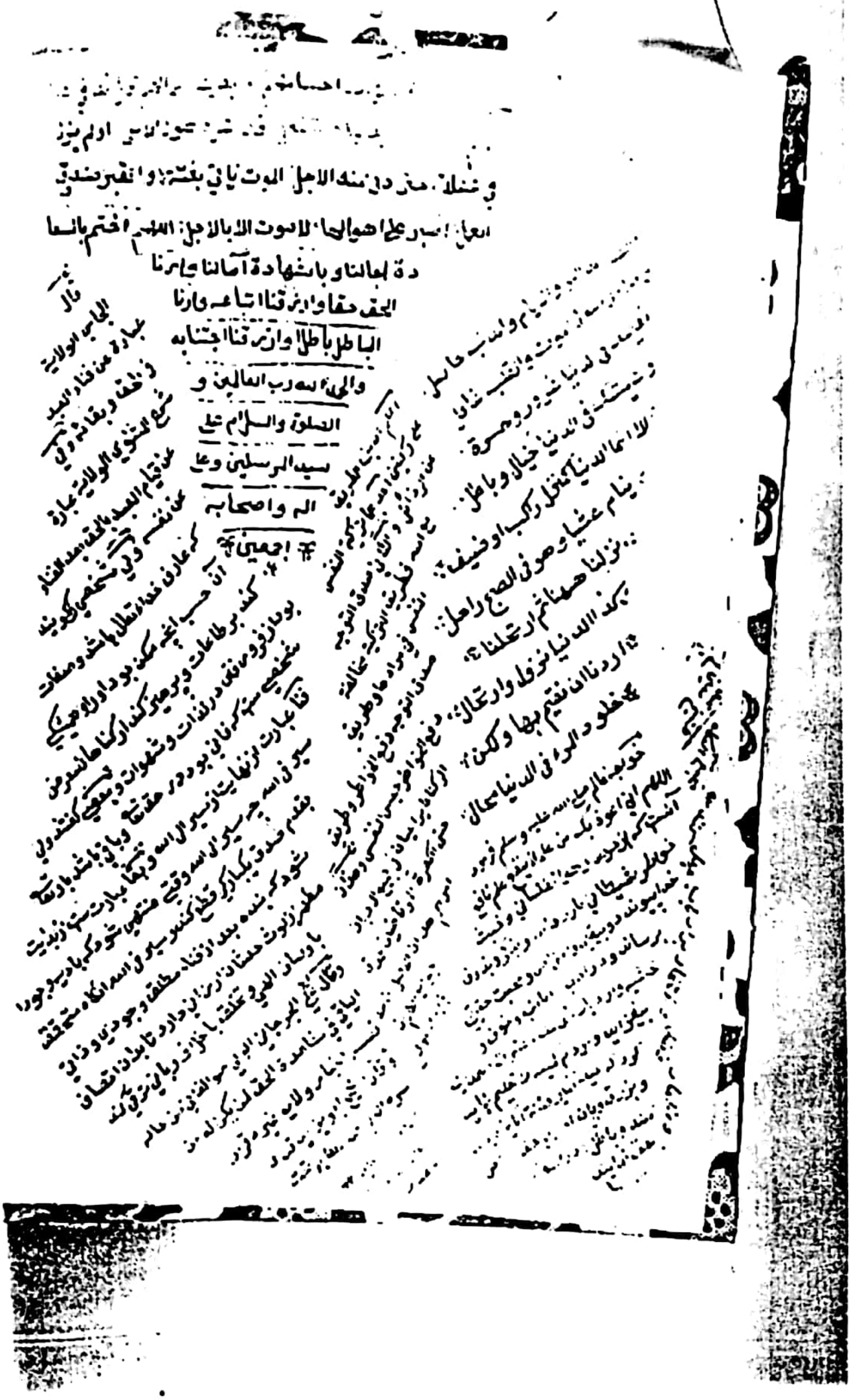
والحمد لله رب العالمين و
الصلوة والسلام على
سيد المرسلين وعلى
آله واصحابه
اجمعين

آخري ورق: "منتخب مجمع النڪات" نسخو: نيشنل ميوزيم ڪراچي

Scanned with CamScanner

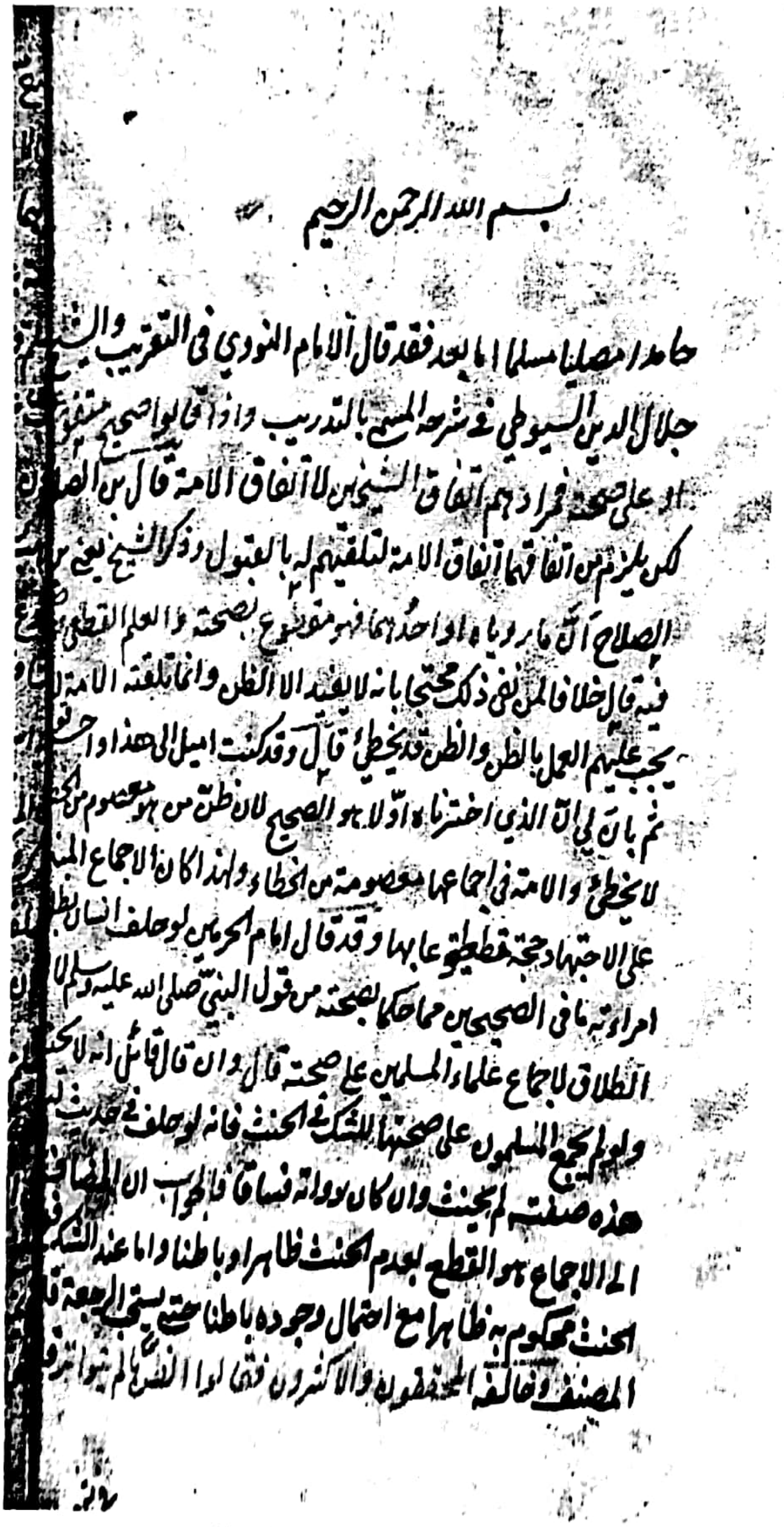

پهريون ورق: "غاية الايضاح في المحاكمة بين النووي وابن الصلاح" نسخو: ذاتي لائبريري حافظ محمد اسماعيل ڪڏو ڪراچي

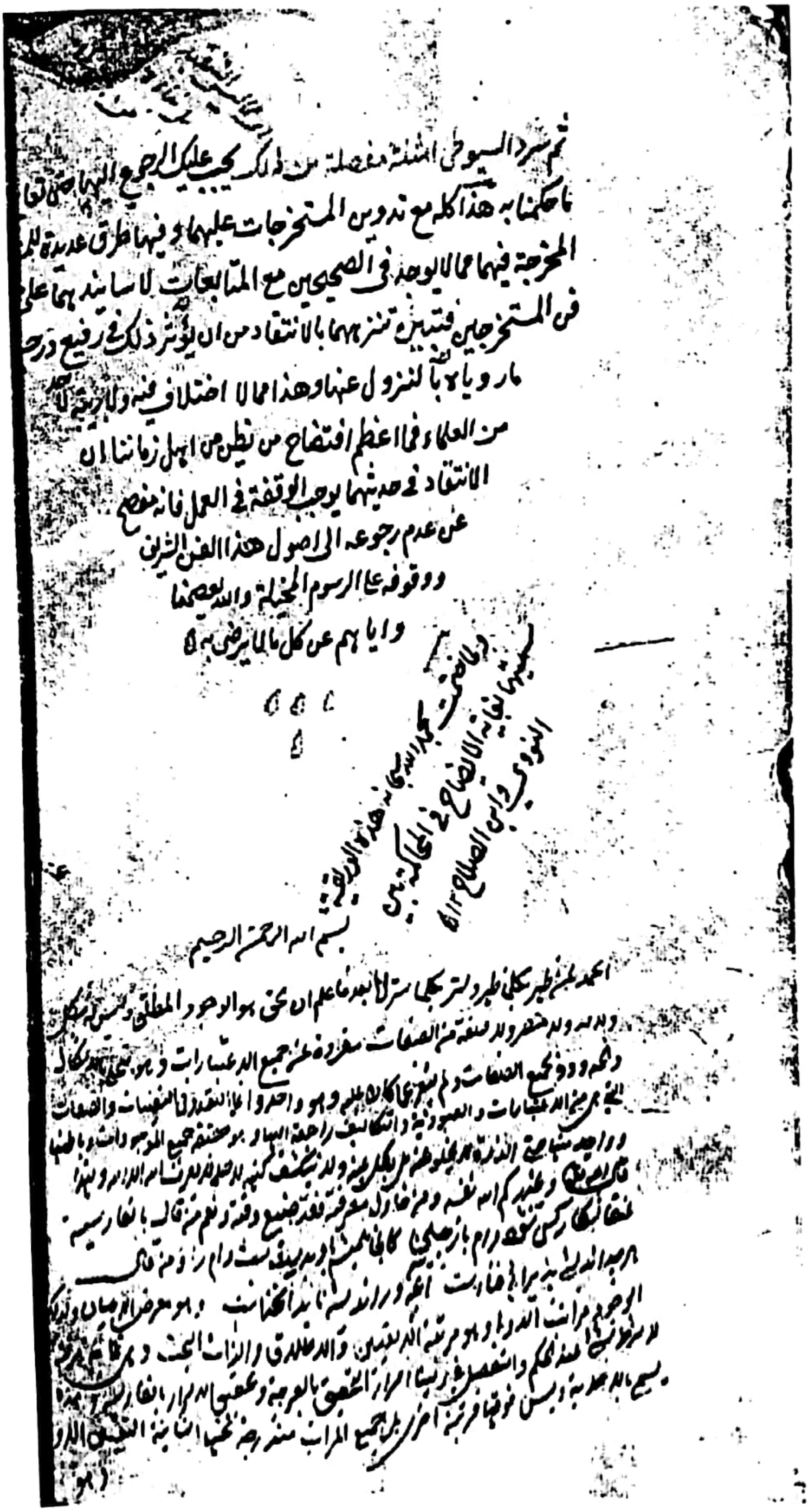

ثم سرد السيوطي امثلة مفصلة من ذلك يجب عليك الرجوع اليها حتى تعلم
ما حكمنا به هذا كله مع تدوين المستخرجات عليهما وفيها طرق عديدة للمخرجة
المخرجة فيهما مما لا يوجد في الصحيحين مع المتابعات لاسانيدهما على
فن المستخرجين فتبين تنزههما بالانتقاد من ان يؤثر ذلك في رفيع درجة
ما روياه بالنزول عنها وهذا مما لا اختلاف فيه ولا ريب لاحد
من العلماء فما اعظم افتضاح من نطق من اهل زماننا ان
الانتقاد في حديثهما يوجب الوقفة في العمل فانه مفصح
عن عدم رجوعه الى اصول هذا الفن الشريف
ووقوفه على الرسوم المخيلة والله يعصمنا
وايا هم عن كل ما لا يرضى به

آخري ورق: "غاية الايضاح في المحاكمة بين
النووي وابن الصلاح" نسخو: ذاتي لائبريري حافظ
محمد اسماعيل ڪڏو ڪراچي

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا مصليا مسلما اما بعد فقد قال الامام النووي في التقريب والشيخ
جلال الدين السيوطي في شرحه المسمى بالتدريب واذا قالوا صحيح متفق عليه
او على صحته فمرادهم اتفاق الشيخين لا اتفاق الامة قال ابن الصلاح
لكن يلزم من اتفاقهما اتفاق الامة لتلقيهم له بالقبول وذكر الشيخ يعني ابن
الصلاح ان ما روياه او احدهما فهو مقطوع بصحته والعلم القطعي حاصل
فيه قال خالف من نفى ذلك محتجا بانه لا يفيد الا الظن وانما تلقته الامة
لانه يجب عليهم العمل بالظن والظن قد يخطئ قال وقد كنت اميل الى هذا واحسبه
قويا ثم بان لي ان الذي اخترناه اولا هو الصحيح لان ظن من هو معصوم
من الخطاء لا يخطئ والامة في اجماعها معصومة من الخطاء ولهذا كان الاجماع
المبني على الاجتهاد حجة مقطوعا بها وقد قال امام الحرمين لو حلف انسان
بطلاق امراته ان ما في الصحيحين مما حكما بصحته من قول النبي صلى الله عليه وسلم
لما الزمته الطلاق لاجماع علماء المسلمين على صحته قال وان قال قائل انه
لا يحنث ولو لم يجمع المسلمون على صحتها للشك في الحنث فانه لو حلف في
حديث ليس هذه صفته لم يحنث وان كان رواته فساقا فالجواب ان المضاف
الى الاجماع هو القطع بعدم الحنث ظاهرا وباطنا واما عند الشك فعدم
الحنث محكوم به ظاهرا مع احتمال وجوده باطنا حتى يستحب الرجعة

قال

پهريون ورق: "غايت الايضاح في المحاكمة بين النووي و ابن الصلاح" نسخو: قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

Scanned with CamScanner

١٠٦

عن تقدمهم يجد ان ذلك هو الاكثر المتفق عليها ثم ... روا ... و ... امثلة

من ذلك يجب عليك الرجوع اليهما حتى تعاين ما حكمنا به هذا كله مع ... و ...

المخرجات منها وفيها طرق عديدة للقرن المخرجة فيه لا يوجد في الصحيحين

مع المتابعات لاسانيد ما عليها هو من المخرجين فتبين تنزههما بالانتقاد من

ان يؤثر ذلك في رفع درجة ما رواه بالنزول عنها وهذا مما لا اختلاف فيه ولا ريبة

لاحد من العلماء فما اعظم افتضاح من يظن من اهل زماننا ان الانتقاد

في حديثهما يوجب الوقفة في الجزم فانه مفصح عن عدم رجوعه الى الصواب

هذا الفن الشريف ووقوفه على الرسوم المخيلة والله

يعصمنا واياهم عن كل ما لا يرضى به

وانا ختمت بحمد الله سبحانه هذه الورقة

سميتها بغاية الايضاح في المحاكمة بين

النووي وابن الصلاح

آخري ورق: "غايت الايضاح في المحاڪمة بين النووي و ابن الصلاح" نسخو: قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

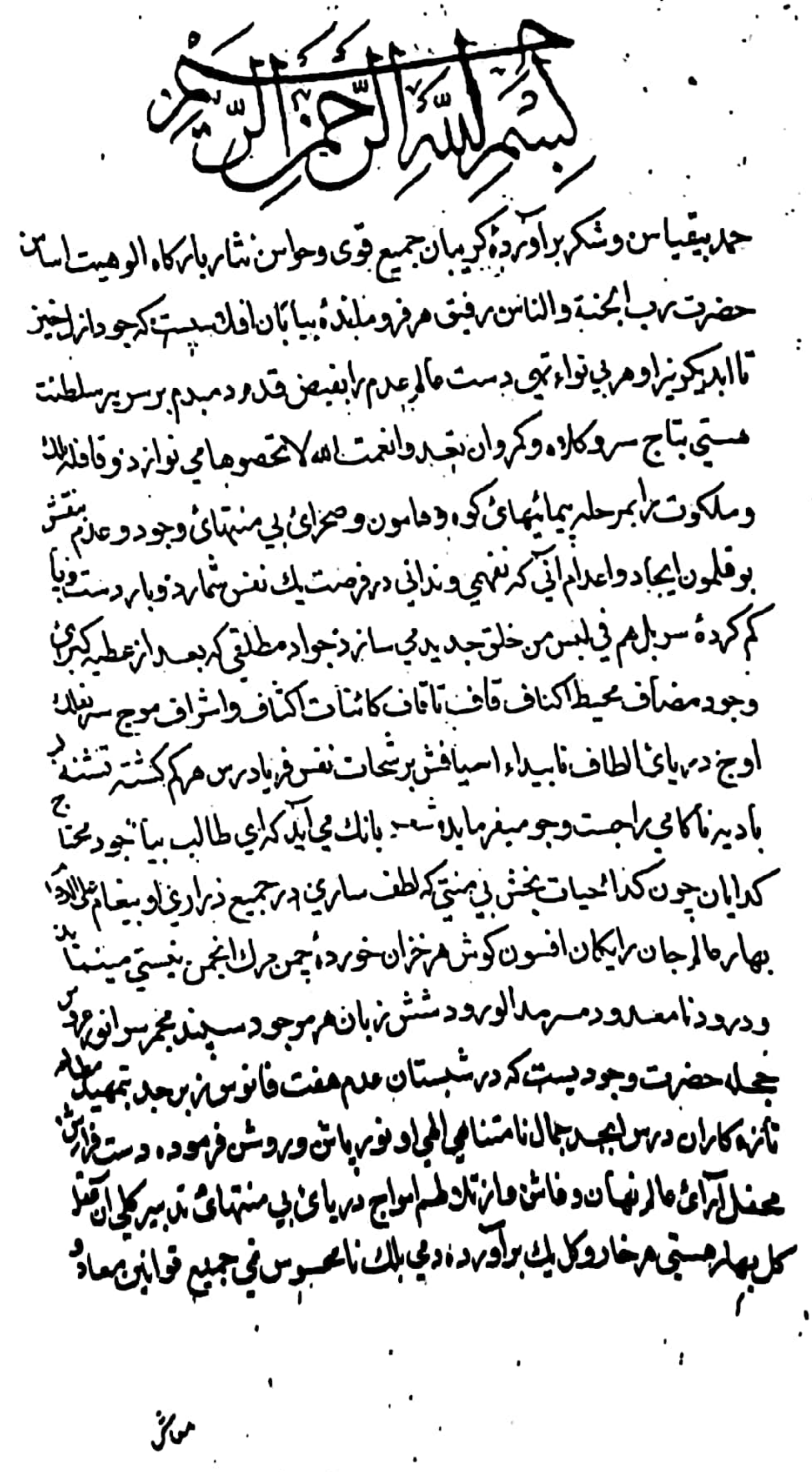
بسم الله الرحمن الرحيم

حمد بیقیاس و شکر بر آورده که بیان جمیع قوی و حواس نثار بارگاه الوهیت است
حضرت رب الجنة والناس رفیق هر فرو ملاذ هر بیابان افتاده‌ست که جود از ازل
تا ابد که زاو هر بی نوا تهی دست عالم عدم را بفیض قدم و مبدم بر سریر سلطنت
هستی بتاج سروکلاه و کروان بعد و ان تعدوا نعمة الله لا تحصوها می نوازد و قافله ملك
و ملکوت را بمرحله پیمایی کوه و هامون و صحرای بی منتهای وجود و عدم منقش
بوقلمون ایجاد و اعدام آنی که نفهمی و ندانی در فرصت یك نفس شمارد و بار دست و پا
کم کرده سر بل هم فی لبس من خلق جدید می سازد جواد مطلقی که بعد از عطیه کبری
وجود مضاف محیط اکناف قاف تا قاف کائنات اکناف و اشراف موج سر نیلد
اوج دریای الطاف نابیداء اسیافش برشحات نفس فریادرس هرکم کشته تشنه
بادیه ناکامی راحت و جو میفرماید و شعر بانك می آید که ای طالب بیا جود محتاج
گدایان چون گدا حیات بخش بی منتی که لطف ساری در جمیع ذراری او بیغام علی الدوام
بهار عالم جان را یکان افسون کوش هر خزان خورده چمن درك انجمن نیستی مینماید
و در بود نامعدود و دم مدد الوجود دمش زبان هر موجود سپند مجمر سرا نور
مجله حضرت وجود بست که در شبستان عدم هفت فانوس بر جد بتمهید معلم
نازه کاران در بن لجه جمال نامتناهی الهی او نور پاش و روش فرموده دست فراز
محفل آرائی عالم نهان و فاش فارنال طم امواج دریای بی منتهای تدبیر کلی آن آمد
کل بهار هستی هر خار و گل یك بر آورده دمی بلك نامحسوس فی جمیع قوابن معاد و

مولف

پهرين ورق: ”اڪسير الهداية والنفع في جمع
احاديث الرفع“ نسخو: مفيد عام لائبريري سيوهڻ

التحرير الاول للشيخ الفاضل محمد معين التتوي
الى الشيخ الجليل محمد هاشم التتوي سلمهما الله تعالى

قال مسلم وغيره ومنها حديث ابن عمر اخرجه البيهقي في الخلافيات بسنده الى عبد الله بن عون الخراز عن مالك عن الزهري عن سالم عن ابن عمر
ان النبي صلى الله عليه وآله وسلم كان يرفع يديه اذا افتتح الصلوة ثم لا يعود اقول وبه سبحانه احول ذكر هذا الحديث المؤلف تائيدا لمذهب
نفي الرفع ومعارضة به باحاديث الاثبات ولعله اعتمد سنده مالك عن الزهري عن سالم عن ابن عمر حيث عد من اصح اسانيد ابن عمر
فلو كان حكاه على هذا الاعتقاد او الظن عن غير البيهقي لعذرناه من حيث انه لم يطلع على ما فيه عنده في مساهلة [illegible] عنه (اما اذا حكاه عن البيهقي
فكيف يجوز انه لم يطلع على ما عقبه به بعد اخراجه حيث قال قال الحاكم هذا موضوع باطل ولا يجوز ان يذكر الا على سبيل القدح ولم
يذكر الدارقطني في غرائب مالك انه [illegible] لكن ذلك موضوعا الا غريبا ومع علمه بحكم الوضع من الحاكم من غير نقل خلاف معه فيه كيف يصدر
مثله عن مثل المؤلف مع ان رواية الموضوع ولعله من غير قدح حرام وهو بحمد الله تعالى في عصرنا ممن يتحلى عنه الدين والشريعة عن
درر الشريعة ومؤلفات اللطيفة وقاصر بأمر طلبة العلم المعتقدين له في ذلك حقا اذا روى هذا الحديث في مؤلفه يعتقدونه من اصح الاحاديث
ويرون غير مجاز بها ولا يتلقون القول بوضعه من احد الا وكان هذا [illegible] وارادة الله سبحانه في ذلك على احسن وجه يرضاه ونفعنا به في عموم المسلمين
فعليه من التؤدة والتثبت في نقل الشريعة والدين ما ليس على غيره [illegible] في مؤلفه [illegible] نسبته عنه [illegible] اليه ذلك [illegible]
فان كان عنده ما يعارض هذا الحكم من [illegible] فليلحقه به لينتفع به [illegible] خدمة الحديث والا يجب اسقاطه من الرسالة وهذا [illegible] امثاله كثرهم الله تعالى
سبحانه بهم سبل المسلمين بعد وضوح الحق وفقنا الله واياه [illegible] الخير وسائر المسلمين باتباع الحق واهله اللهم ارنا الحق حقا وارزقنا
اتباعه وارنا الباطل باطلا وارزقنا اجتنابه الجواب عن هذا التحرير الاول للشيخ الجليل محمد هاشم [illegible] نفعنا الله تعالى به
اقول مستعينا باسمه سبحانه وتعالى ما ذكره مولانا حفظه الله تعالى من كون الحديث المذكور موضوعا وعدم نقل خلافه عن احد [illegible]
يحرم ادراج مثله في الرسالة ووجوب اسقاطه عنها فالجواب عن ذلك من وجوه الاول ان ما ذكره في الجرح بالوضع فهو جرح غير مفسر [illegible] لا يقبل
عند الجمهور على ما صرح به العيني في مقدمة شرح البخاري وقال ابن الهمام في التحرير وشارحه في التيسير ملخصه اكثر الفقهاء ومنهم الحنفية واكثر
المحدثين ومنهم البخاري ومسلم على انه لا يقبل الجرح الا مبينا سببه ولا كذلك التعديل فيقبل من غير بيان وقيل بالعكس وقيل يقبل فيهما وقيل لا فيهما وقال

پهريون ورق: "التحرير الاول للشيخ الفاضل محمد معين الي الشيخ الجليل
محمد هاشم التتوي سلمهما الله تعالي" نسخو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي

Scanned with CamScanner

الراوي باب كبير من ابواب سمات الوضع تحتر لزركية المعز ... هذا الباب فمن يمنع لمن يكون بمثل هذا في علامات الوضع وجواز الحكم به
من امام بارع فليأت بنقل من امام الفن في ذلك فان مجرد توهمه رجحانه عنده لا نقبله ومثل هذا ابدا ثم اعلم ان القائلين بوجوب التفسير قالوا
ان فائدة كتب الجرح مع كونه غالبا فيها الجرح المبهم هو التنبيه على انها تجب الوقفة ويجب التفحص فان وجدنا ما يوجب الجرح حكمنا به انتهى وعلى
هذا فنقول اخذنا بقول من اشترط الجرح المفسر من الفقهاء الحنفية وغيرهم وتبيانه من الجرح المجمل من الحاكم فتفحصنا عنه فوجدنا ان محمد بن غالب
من رواة هذا الحديث ولئن كان ثقة ... فراو الامر لكن آل امره آخرا الى خلاف ذلك حتى قال الامام الذهبي في الميزان او القلة بعين عبارة قد فار
من الراوي كتب عنه الناس ثم رغب اكثرهم عنه لخصال شنيعة في الحديث وغيره انتهى فرأينا ان قوله لخصال شنيعة في الحديث كما ينظر الى الوضع
ادنى ما هو صار عند الحاكم قرينة على حال هذا الراوي على وضعه هذا الحديث وقد قلنا ان الحكم بقرائن الوضع مجوز عند ... الائمة على ما لا يخفى
على ماهر الفن ومن هذا ظهر ان حكم المغلطاي على سنده فيه محمد بن غالب بالا باس به محل وقفة ما لم يثبت لمن روى هذا الحديث قبل اختلاله والله
تعالى اعلم
الجواب عن هذا التحرير الكائن في المستند على مكتوبين للشيخ الجليل محمد هاشم ... لفقير الله تعالى به ٥

بسم الله الرحمن الرحيم

اقول حامدا ومصليا ومسلما وانا استعين بربي عز وعلا في جميع اموري مما خفي وجلا.

آخري ورق: "تحرير شيخ محمد معين، الي شيخ محمد هاشم. نسخو: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي

بسم الله الرحمن الرحيم

وبه استعين و استفتح جل مجده. حمد نا کنجا بحیطهٔ احصاء ثنا نشر الآء و
آلاء تسرمد بقاء خدا ئیست جل مجده که خرمن خرمن سنبلات نعماء بی منتهای
او از کنبال پکیال خیال برتر و بیرون است و درود نامعدود منزه از خوض خرد و ذکا
ندرس قدم جود جری الوجود حضرت رسل اجل و عقول اقبلهٔ هر قابل و مقبول
صلی الله علیه و آله و اصحابه و سلم که بصورت مدلول و معنی معقول قول حضرت
اول الله اللهم بارك لنا في مدنا و صاعنا بحکم ان لکل حرف من حروفه ظهرا و بطنا
الی سبعة ابطن عالم مبانی و معانی باسرها مخمسه فال و میمونست صلی الله علیه
و علی آله و سلم و بارک و عظم و شرف و فخم و کرم اما بعد میگوید قربان کریمه
دلو درویشان سجید بحر سر مبارك ایشان محمد بن الملقب بالمعین ابن محمد الامین
بالامین رزقه الله سبحانه الحمد لله علی رقة الفاقات و ارسل نسیم الحیاة علی قلبه الذات
که این فصولیست چند تحفهٔ مهلهٔ بهر دانشمند در ترجمه مد نبوی ثابت بنما
و مروی صلی الله علیه و آله و سلم که بوفاق صاف کیان سباق بعبارت فارسی
بی اغلاق بتوفیق منعم علی الاطلاق مشاح بی اشفاق جلت نعماؤه و رنگ رقم بکرد
و شکل تالیف می پذیرد اگر چه خود را هیچ چه در زمرهٔ صافی دلان تیلك نمی
شمارد اما ابقید امید وارم که چون نام نصفت اساس قدر شناس سبب این
سطور رقم زده کلك پریشان سلك این معترف بقصور مد حضرت خیر الانام علیه
الصلوة و السلام و علی آله الکرام را انهد هیشام نام جام باز شناسد داغ حرمان

پهرين ورق: "رفع الجهالت في مد عهد
الرسالت" نسخو: مفيد عام لائبريري سيوهڻ

وسلم از هر چهار ائمه بسند متصل بما رسیده است والحمد لله تعالی علی ذلک
پس بر مقلدان مذهبت ترک روایت مخالف بحدیث و عمل بحدیث بی توقف
بقول ائمه مذهب واجب باشد واگر مع ذلک ترک حدیث صحیح کنند تارک
سنت باشند در همین مسئله مد و صاع چون از احادیث صحیحه و تعامل
اهل مدینه زیدت شرفا و کرامة و دیگر دلائل که سبق الذکر یافت دلالت
خلاف مذهب ابوحنیفه نمود بمذهب ابوحنیفه و قول او که مذکور شد
ترک مذهب او کردن واجب باشد بی توقف تا آنکه بیابیم حدیثی در رواة
رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم صدقه و کفارة بمد و صاع مراتبی که در
قوت احادیث متمسک خصوم ابوحنیفه باشد رضی الله تعالی عنه و حالنا
که احادیثی که فقهاء مذهب او در این مناظره نقل میکنند هم باعتبار ضعف
اسناد و هم باعتبار عدم دلالت چنانچه گذشت دستاویز ابوحنیفه
در این معارضه باشد و نیست اینکه هر حدیثی که فقهاء مذهب هر امام برای
مذهب امام خود نقل کنند آن حدیث بعینه دلیل آن امام در آن مسئله نیست
بلکه در اکثر مقامات مسئله از امام ثابت و دلیل آن اتباع مذهب از خود
می‌دهند پس هر که معارضه بآن دلیل کند معارضه با امام مذهب خود نموده است
و این امر بیست دانستنی بالجمله اتباع سنت در امر خطیر و حقیر عبارت از
اتباع احادیث خیر الانام است صلی الله علیه و آله و سلم و خطر و حقارت در
اتباع و اجر آن من حیث ذلک مساویست پس مجرد استعمال این مد مبارک
را بداعیه اتباع در پیمانه اوقات امر خطیر باید شناخت و از اعمال شاقه
بسیار که مرا از این داعیه داشته باشند کثیر الاجر اعتقاد باید کرد و هو سبحانه
هو المناح و فی یده جل مجده راحة کل مرتاح و حیاة الارواح و صلی الله علی سیدنا
سید المرسلین ذریعة النجاح و الفلاح و علی آله
و اصحابه ذوی الارشاد و الاصلاح

آخري ورق: "رفع الجهالت في مد عهد
الرسالت" نسخو: مفيد عام لائبريري سيوهڻ

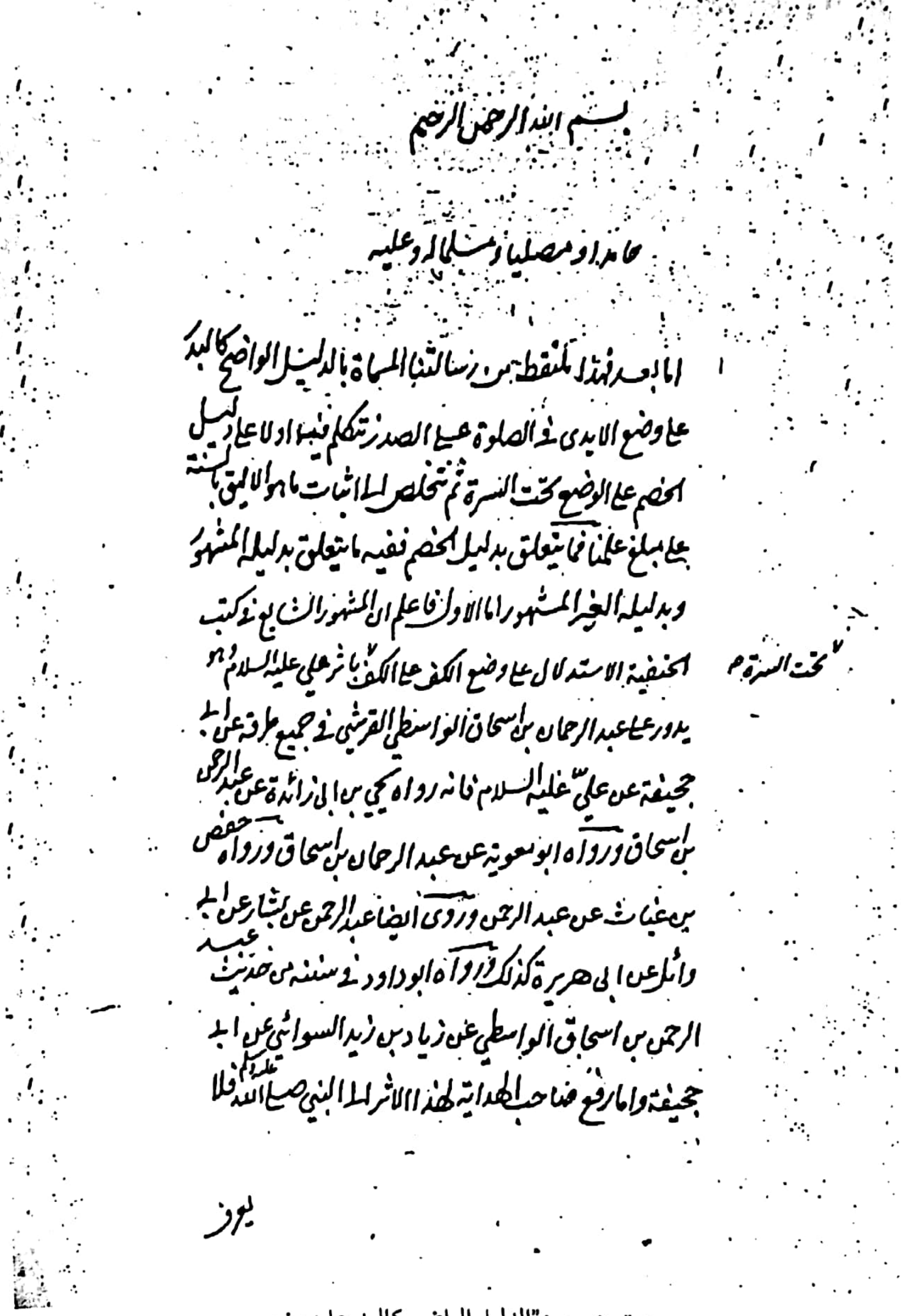
بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا ومصليا ومسلما له وعليه

اما بعد فهذا ملتقط من رسالتنا المسماة بالدليل الواضح كالبدر
على وضع الايدي في الصلوة على الصدر نتكلم فيها اولا على دليل
الخصم على الوضع تحت السرة ثم نتخلص الى اثبات ما هو الاليق بالسنة
على مبلغ علمنا فما يتعلق بدليل الخصم نفيه ما يتعلق بدليله المشهور
وبدليله الغير المشهور اما الاول فاعلم ان المشهور الشايع في كتب
الحنفية الاستدلال على وضع الكف على الكف باثر علي عليه السلام وهو تحت السرة
يدور على عبد الرحمان بن اسحاق الواسطي القرشي في جميع طرقه عن ابي
جحيفة عن علي عليه السلام فانه رواه يحيى بن ابي زائدة عن عبد الرحمن
بن اسحاق ورواه ابو معوية عن عبد الرحمان بن اسحاق ورواه حفص
بن غياث عن عبد الرحمن وروى ايضا عبد الرحمن عن يسار عن ابي
وائل عن ابي هريرة كذلك ورواه ابو داود في سننه من حديث عبد
الرحمن بن اسحاق الواسطي عن زياد بن زيد السوائي عن ابي
جحيفة واما رفع صاحب الهداية لهذا الاثر الى النبي صلى الله عليه وسلم فلا

يوز

ورق پهريون: "الدليل الواضح كالبدر علي وضح
الايدي في الصلواة علي الصدر" نسخو: مفيد عام
لائبريري سيوهڻ

عن ابيه وائل وحديثه الصحيح عن كليب عن وائل ثم حديث احمد عن هلب
وحديث ابي داود عن طاوس فهذه الاحاديث عن وائل كلها اتفقت
على الوضع على الصدر وهلب من الصحابة مع وائل في رواية ذلك عن
النبي صلى الله عليه وسلم فقد اجتمع اثنان من الصحابة على هذه الرواية
وطاوس في سند ابي داود ان كان وصله بوائل فروايته من
روايات وائل وان كان بغيره من الصحابة فيحصل الاجتماع على
رواية حديث الصدر من ثلاثة من الصحابة رضوان الله عليهم اجمعين
ثم اعلم انه اختلفت عبارات الشافعية في كيفية الوضع ففي بعضها
عند الصدر وفي بعضها ما بين السرة والصدر وفي بعضها تحت
الصدر ولفظ المنهاج قال وجعل يديه تحت صدره آخذا
يمينه يساره قال في شرح منهاج الامام النووي اما الاخذ فثبت
في الصحيحين واما الصدر فرواه ابن خزيمة في صحيحه الا ان لفظ
الحديث على صدره فكان المراد آخر الصدر وصح التعبير بالامرين
لتقاربهما انتهى وانا اقول تحميل الصدر على آخر الصدر رعاية
لرواية المذهب وظاهر اللفظ لا يتعين في ذلك لمن وضع على اعلى
الصدر كما نقل ذلك عن بعض مشايخنا فانما خالف مذهب الشافعية
كما خالف مذهب الحنفية لا الحديث نعم ما لم يتعين موضع الصدر
من الحديث فتعيين الموضع منه من اقوال الفقهاء مع صدق
لفظ الحديث عليه اولى والله تعالى اعلم

آخري ورق: "الدليل الواضح كالبدر علي وضع الايدي في الصلواة علي الصدر" نسخو: مفيد عام لائبريري سيوهڻ

Scanned with CamScanner

(١)

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا ومصليا ومسلما اما بعد فيقول
اضعف الخلق عبد اهل الرقع البلق محمد الملقب
بالمعين ابن محمد الملقب بالامين اتاه الله خلاقا ومنح
وجعله من زمرة اهل المحبة والحرقة قال بعض العلماء في
بعض اجوبته من سؤال اسلام الكافر الذي اتى بكلمة محتملة
ان الاحتمال لا يضر في حكم الاسلام ووجهه من غير نقل
عن امام بارع والظاهر انه من عند نفسه بان الاصل في
الانسان هو الاسلام اذ ما من مولود الا وقد ولد على فطرة
الاسلام فاذا صار كافرا محتملا مشكوكا واتى بالكلمة
المحتملة للاسلام يحكم عليه بالاصل ثم ايد هذا وقال
وله نظائر في الشريعة منها ما اذا انتجس طرف من ثوب احد

مغسل

پهريون ورق: "غاية ما ظهر لا ضعف الانام في ان الكلام المحتمل لايوجب الاسلام" نسخو: درگاهه شريف پير جهنڊو

Scanned with CamScanner

(٢٧)

مثلي في باغي وصدق القول السائر الدائر على من كان من العرف
الفقه قد صنف فيه حجة على احد ولهذا سميت هذه
الرسالة بغاية ماظهر لاضعف الانام في ان
الكلام المحتمل لايوجب الاسلام اعتذارا
الى الاخوان ان هذا مبلغ علمي القاصر ومنتهى فكري
الفاتر ربنا لاتؤاخذنا ان نسينا او اخطأنا وصلى
الله على سيدنا محمد وآله وصحبه الطيبين الطاهرين
والحمد لله اولا وآخرا

قال الشيخ علي القاري في شرحه على مسند الامام الاعظم ملا علي ان الآثار
والاخبار متعارضة فلابد من الجمع بينهما بان يقال السنية كلام من الكرم
انتهى ٢١ غفر الله عنه

آخري ورق: "غاية ماظهر لاضعف الانام في ان الڪلام
المحتمل لايوجب الاسلام" نسخو: درگاھ شريف پير
جھنڊو

Scanned with CamScanner

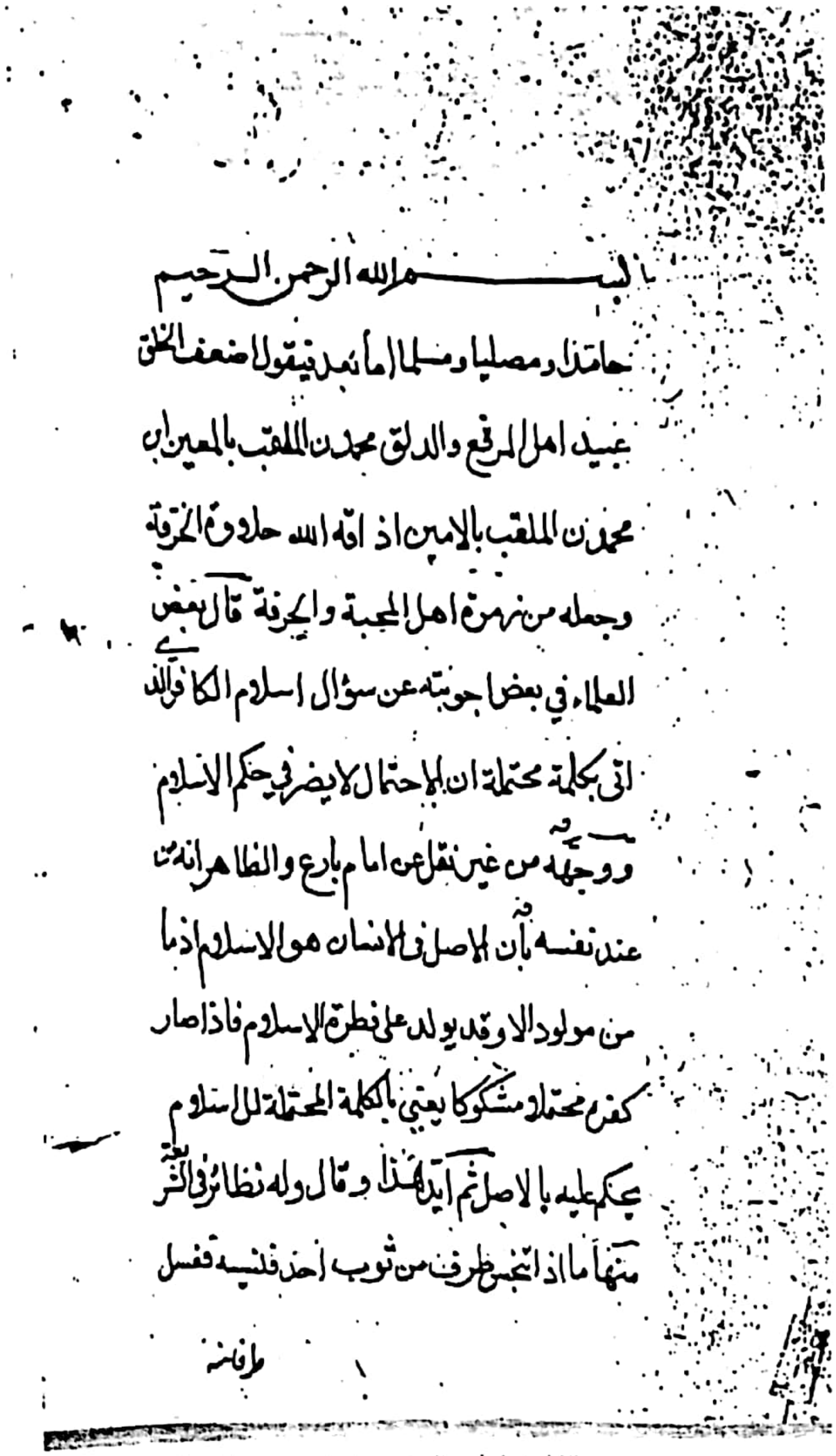

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا و مصليا و مسلما اما بعد فيقول اضعف الخلق
عبيد اهل المرقع والدلق محمد ن الملقب بالمعين ابن
محمد ن الملقب بالامين اذاقه الله حلاوة الخرقة
وجعله من زمرة اهل المحبة والحرقة قال بعض
العلماء في بعض اجوبته عن سؤال اسلام الكافر الذي
اتى بكلمة محتملة ان الاحتمال لا يضر في حكم الاسلام
ووجهه من غير نقل عن امام بارع والظاهر انه منه
عند نفسه بان الاصل في الانسان هو الاسلام اذ ما
من مولود الا وقد يولد على فطرة الاسلام فاذا صار
كفره محتملا مشكوكا يعني بالكلمة المحتملة للاسلام
يحكم عليه بالاصل ثم ايد هذا وقال وله نظائر في الشرع
منها ما اذا انجس طرف من ثوب احد فلنسيه فغسل
طرفا منه

پهريون ورق: ”غاية ما ظهر الاضعف الانام في ان الكلام المحتمل لايوجب الاسلام“ نسخو: مفيد عام لائبريري سيوهڻ شريف

Scanned with CamScanner

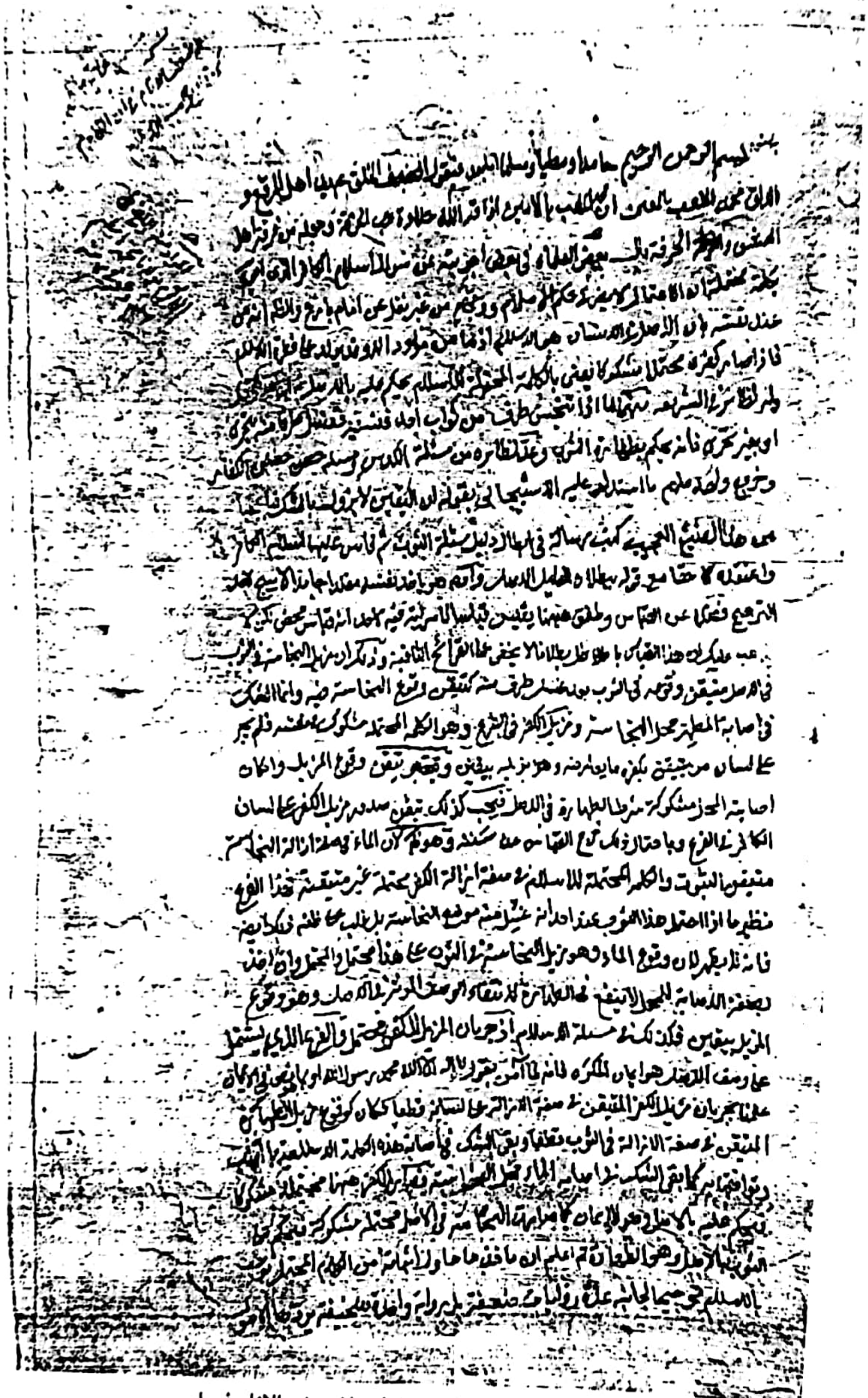

پهريون ورق: "غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الڪلام المحتمل لايوجب الاسلام" نسخو: قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

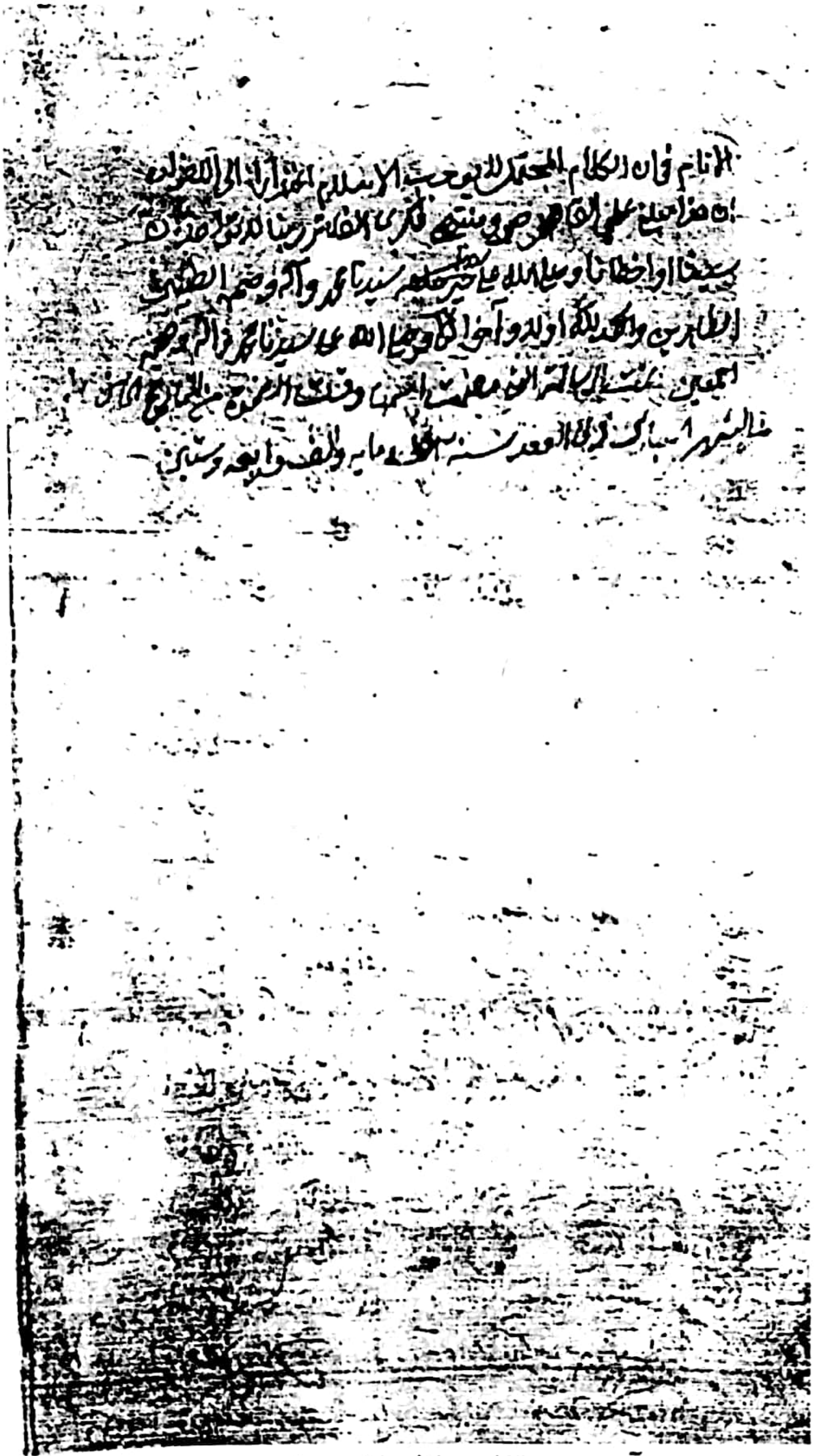

آخري ورق: "غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الكلام المحتمل لايوجب الاسلام" نسخو: قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

Scanned with CamScanner

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا ومصليا ومسلما لا يخفى على الفقيه ان من اصولهم المجمع عليها قولهم ان اليقين لا يزول
بالشك ولما كان هذا الحكم في نفسه باطلا بالضرورة نعم المتيقن بطريان الشك لاستحالة اجتماع
اليقين والشك في نسبة واحدة قالوا المراد به ان حكم اليقين السابق لا يزول بالشك الطاري
بعده وان زال اليقين نفسه بورود الشك واورد عليه فرع مما يماثل ما ذكره الاسبيجابي
في شرح الجامع الكبير قال وسمعت الشيخ الامام تاج الدين احمد بن عبد العزيز يقول اذا لم يتمكن
من ازالة النجاسة لخفاء خصوص المحل المصاب مع العلم بتنجس الثوب فالواجب غسل جزء منه
فان غسله بتحر او بلا تحر طهر وما قيس هذا عليه ما ذكر في السير الكبير وهي اذا فتحنا حصنا
وفيهم ذمي لا يعرف لا يجوز قتلهم لقيام المانع بيقين فلو قتل البعض واخرج حل قتل الباقي لتمكن
في قيام المحرم قال الامام في فتح القدير وان ثبت الشك في طهارة الباقي ونجاسته لكن لا
يرتفع حكم ذلك اليقين السابق بنجاسته وهو عدم جواز الصلوة فلا يصح بعد غسل الطرف
لان الشك الطاري لا يرفع حكم اليقين على ما حقق من ان المراد من قولهم ان اليقين لا يرتفع بالشك
نفس الباقي والحكم بطهارة الباقي مشكل والله اعلم انتهى اقول الامر فيه عند هذا الفقير بحمد
سبحانه هين جدا وبيان ذلك ان معنى القاعدة ان نقيض النسبة اليقينية اذا حصل في مرتبة
الشك لا يرتفع به الا مثلها المركب مثلها في اليقين كمن تيقن بالحدث ثم شك في الطهارة لا
يرتفع به حكم تيقنه فان النسبة الحكمية في القضية المركبة من تيقنه المتعلق بحدثه وهي
قولك انا على حدث لا يرتفع حكمها وهو عدم جواز الصلاة بنقيض تلك النسبة وهو قولك انا لست
على حدث لحصوله من شك الطهارة فيكون قضية مشكوكة لا تؤثر في رفع حكم القضية
اليقينية المتيقنة التي فرضناها عينا لهذا النقيض لحصولها من تيقن الحدث واذا تمهد هذا
فالفرعان المذكوران وامثالهما من مسئلة الدباسة وغيرها ليست مما يكون فيه نقيض النسبة
السابقة اليقينية مشكوكا حتى لا يرتفع به حكم تلك النسبة لعدم جواز ارتفاع اليقين بالشك
بل نقيض النسبة المذكورة في تلك الفروع قضية يقينية مشتمل على هذا النقيض فيرتفع فيها
حكم يقيني سابق بطريان يقيني مثله توضيحه انه اذا حصل لك اليقين بتنجس الثوب مع خفاء
خصوص المحل المصاب او بكونه ذميا في الحصن المفتوح مع عدم تعينه بشخصه حصلت
لك قضية يقينية في صورة الايجاب الجزئي وهو قولنا بعض اجزاء هذا الثوب نجس

پهريون ورق: "نهايت مدارج الفک لعقدة قولهم اليقين لايزول بشک" نسخو: قاسميہ لائبريري کنڊيارو

Scanned with CamScanner

٩٦ و سبحانه دفع العلل للفرع الاول حيث قال في تعليله ان يغسل بعض الثوب مع ان الاصل في طهارة
الثوب وقع الشك في قيام النجاسة لاحتمال كون المغسول محلها فلا يقضي بالنجاسة كما بالشك
كذا اورده الاسبيجابي في شرح الجامع الكبير وهو ان تامليه بمجال شريف لما فصلناه وبسطنا
فيه الكلام سقط النقاوة مشكلا على مثل الامام ابن الهمام وتلك ان توجه في حاصل تحريره وتحمل
فيه التفاصيل السابقة كلها ونقول وقع في الثوب نجاسة تيقن الموضع بيقين ووقع فيه
طهارة غير متيقنة الملاقات بموضع بيقين فالحكم اليقيني السابق بتغاير مثله ووقع
الشك في قيام النجاسة فتيقن الطهارة الاصلية لا تزول بالشك وهذا التعليل طاهر
في ابتنائها بحمد الله سبحانه اصوله ومبناه بطرقها مفصلا مبسوطا مشروحا بحيث
لا يبقى انشاء الله تعالى بعد التامل الصادق المتمعن خافية في مقلد ماثله الحقيقة وهذه رسالة
دقيقة المدارك حقيقة لان نسميها بغاية مدارج الفك لعقدة قولهم اليقين لا يزول
بالشك ولله الحمد والصلوة على رسوله واله واصحابه بدءا وختما

آخري ورق: ”غاية مدارج الفڪ لعقدة قولهم اليقين لايزول بشڪ“ نسخو: قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

Scanned with CamScanner

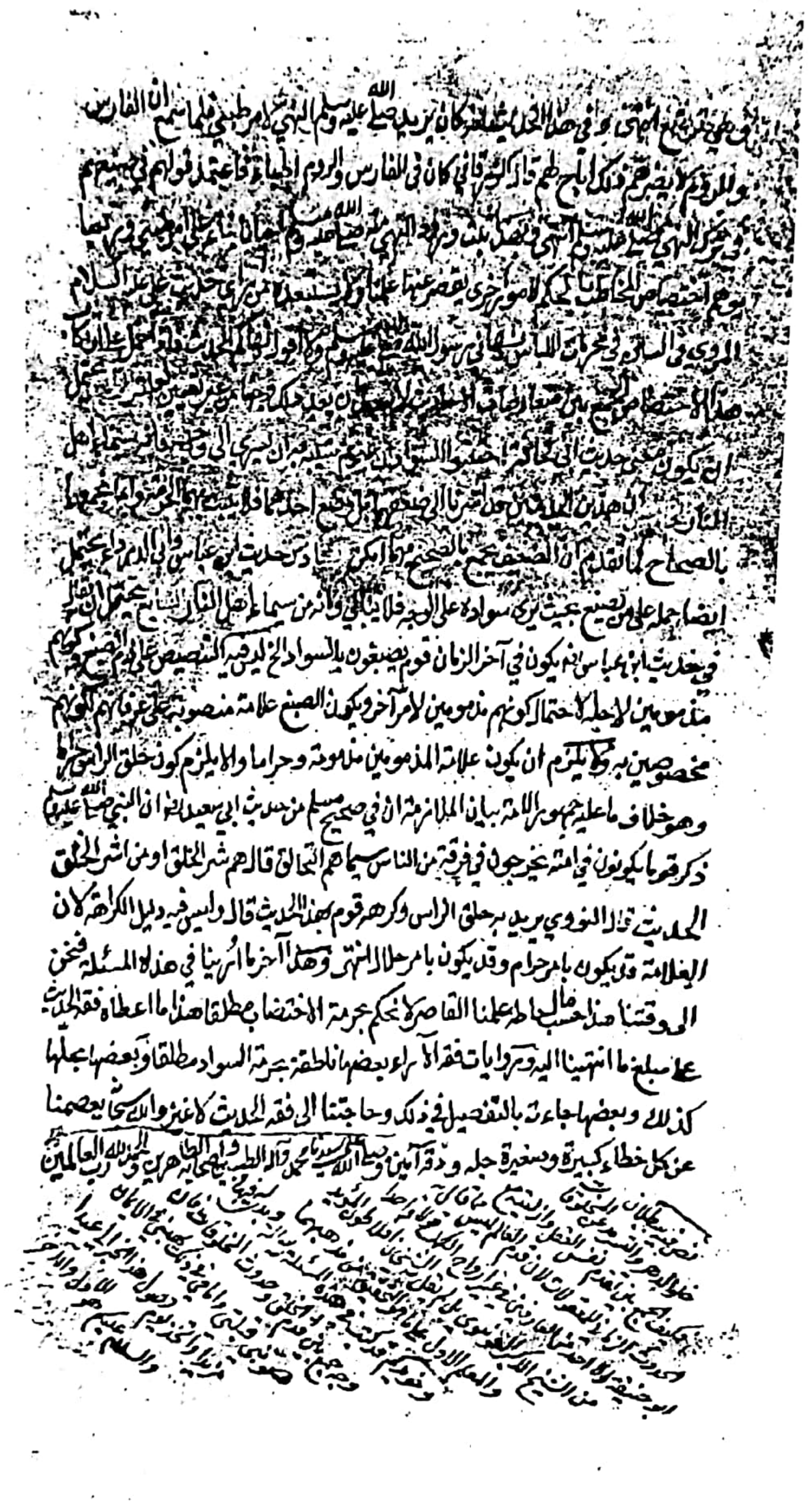

[illegible]

ايضا حمله على من تصبغ بحيث يرى سواده على الوجه فلا ينافي وانه من سيماء اهل النار [illegible]

في حديث ابن عباس انه يكون في آخر الزمان قوم يصبغون بالسواد الخ ليس فيه التنصيص على ان الصبغ [illegible]

مذمومين لاجله لاحتمال كونهم مذمومين لامر آخر ويكون الصبغ علامة منصوبة على عرفانهم لكونهم

مخصوصين به [illegible] يلزم ان يكون علامة المذمومين مذمومة وحراما والا يلزم كون حلق الراس حراما

وهو خلاف ما عليه جمهور الامة بيان الملازمة ان في صحيح مسلم من حديث ابي سعيد الخدري ان النبي صلى الله عليه وسلم

ذكر قوما يكونون في امته يخرجون في فرقة من الناس سيماهم التحالق قال هم شر الخلق او من اشر الخلق

الحديث قال النووي يريد به حلق الراس وكره قوم بهذا الحديث قال وليس فيه دليل الكراهة لان

العلامة قد يكون بامر حرام وقد يكون بامر حلال انتهى وهذا آخر ما اردنا في هذه المسئلة فنحن

الى وقتنا هذا حسب ما ادى اليه علمنا القاصر لا نحكم بحرمة الاختضاب مطلقا هذا ما اعطاه فقه الحديث

على مبلغ ما انتهينا اليه من روايات فقه الآراء بعضها ناطق بحرمة السواد مطلقا وبعضها يجعلها

كذلك وبعضها جاءت بالتفصيل في ذلك وحاجتنا الى فقه الحديث لا غير والله سبحانه يعصمنا

عن كل خطاء كبيرة وصغيرة جله ودقه آمين وصلى الله على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين والحمد لله رب العالمين

[illegible]

آخري ورق: "غايت الاعتماد في مسئلة الاختضاب بالسواد" نسخو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي

Scanned with CamScanner

[illegible] اكثر ما استدل به عليه في هذا مثل الكتاب فينبغي [illegible] على ذلك ونشرا [illegible]
المتفق ونذيله بما افاد الامام تقي الدين في شرح العمدة ونشرح كلامه العالي [illegible]
انشاء الله ثم نختمه بمنع قوي بدى لنا بحمد الله سبحانه على تقدير تسليم [illegible]
حكم الامام على انها لو لم تبا [illegible] باخرى ثم الاستدلال بها على [illegible]
عبد الله بن عمرو بن العاص وابي هريرة وعائشة رضي الله تعالى عنهم قالوا قال رسول الله صلى
الله عليه وسلم ويل للاعقاب من النار قال الامام رحمه الله تعالى فيه دليل على وجوب
تعميم الاعضاء بالمطهر وان ترك البعض منها غير مجزئ [illegible] انما هو في الاعقاب [illegible]
التخصيص انه ورد على سبب وهو انه صلى الله عليه وسلم راى قوما واعقابهم تلوح [illegible]
واللام يحتمل ان يكون للعهد والمراد الاعقاب التي راها كذلك لم يمسها الماء [illegible]
ان لا يختص بتلك الاعقاب التي راها وتكون الاعقاب التي صفتها هذه [illegible]
بالمطهر ولا يجوز ان يكون للالف واللام للعموم المطلق وقد ورد في بعض الروايات
رانا ونحن نمسح على ارجلنا فقال ويل للاعقاب من النار فاستدل به على ان [illegible]
الارجل غير مجزئ وهو عندي ليس بجيد لانه قد فسر في الرواية الاخرى ان
الاعقاب كانت تلوح لم يمسها الماء ولا شك ان هذا موجب الوعيد بالاتفاق [illegible]
استدل لو اعلى ان المسح غير مجزئ انما اعتبروا لفظ هذه الرواية فقط فقد [illegible]
الوعيد على مسمى المسح وليس فيها ترك بعض الوضوء والصواب اذا جمعت [illegible]
ان يستدل ببعضها على بعض ويجمع ما يمكن جمعه [illegible] المراد ويستدل به
على ان العقب محل التطهير فيبطل قول من يكتفي بالتطهير في ما دون ذلك [illegible] اعلم
انتهى [illegible] طرق الحديث الى اخر الكلام [illegible] والله سبحانه اعلم [illegible]

بياض فتاوي جو هڪ ورق، نسخو: سنڌ ميوزيم حيدرآباد

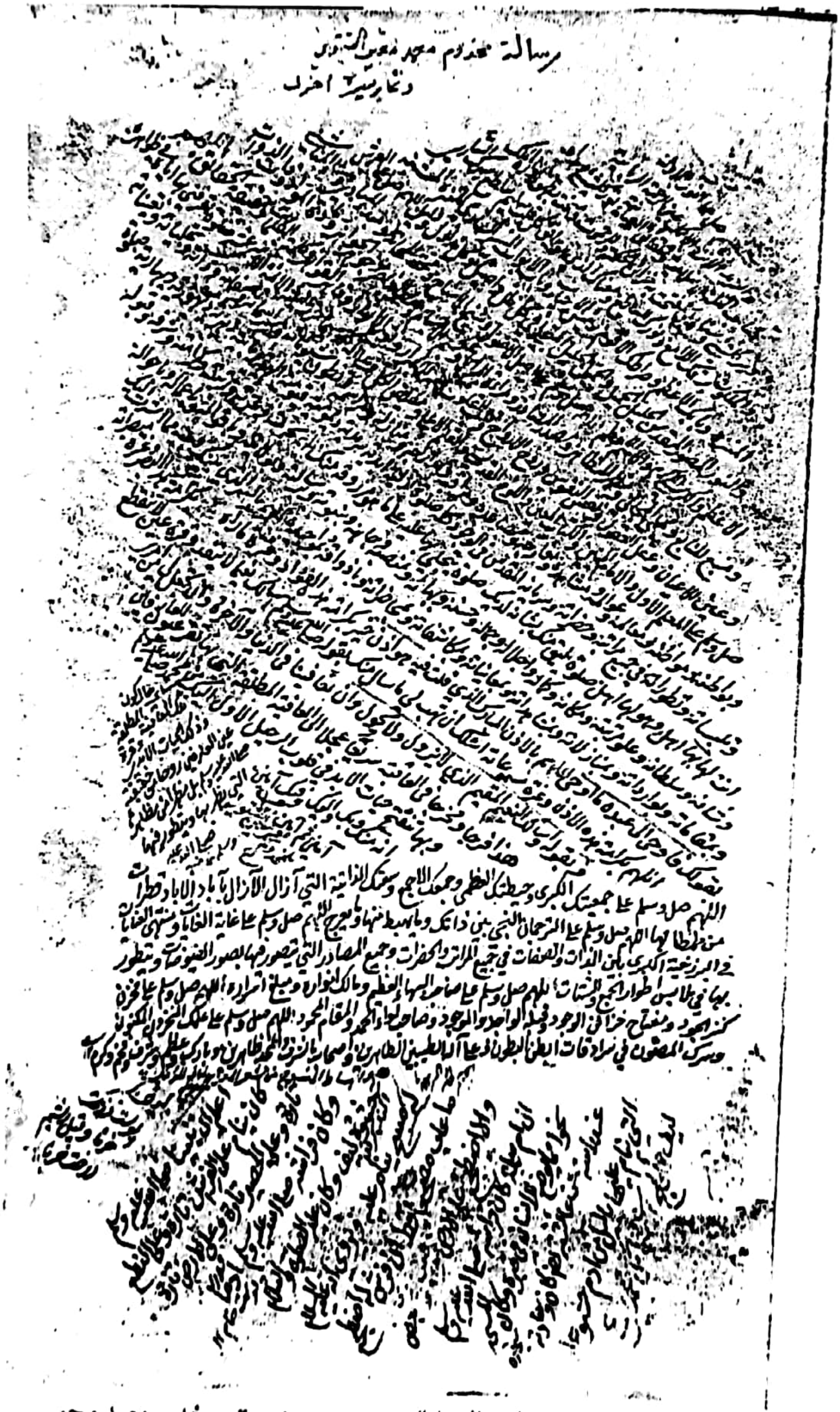
رسالة مخدوم محمد معين التتوي

"غاية الاعتماد في مسئلة الاختضاب بالسواد" جو سر ورق، جنهن تي مخدوم معين جو درود شريف تحرير ٿيل آهي. نسخو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي

Scanned with CamScanner

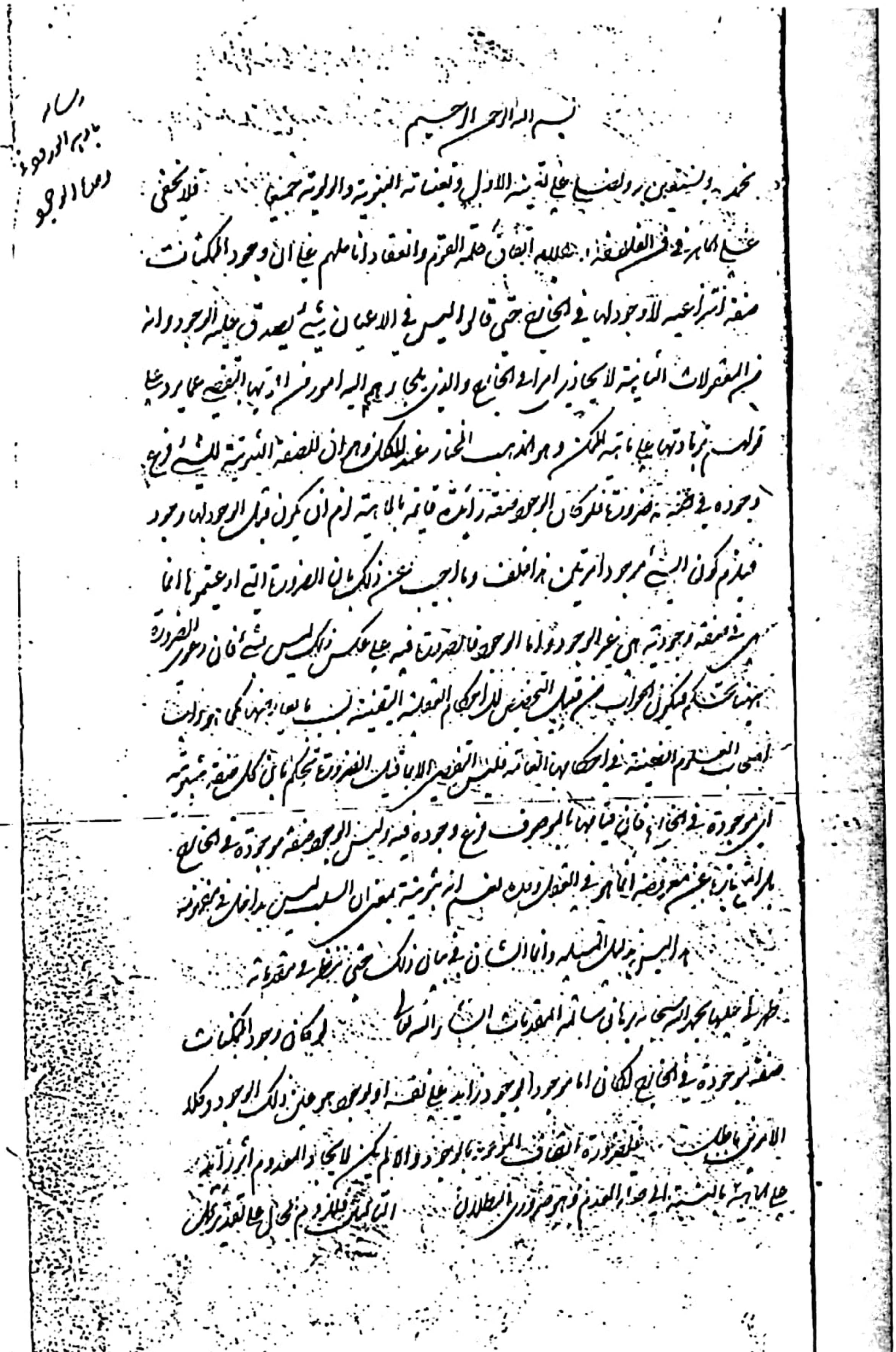

رسالة بادهة الورود في اثبات وحدة الوجود

بسم الله الرحمن الرحيم

نحمده ونستعين به ونصلي على نبيه الاول وتعيناته المنزية(?) والروحية جميعا فلا يخفى
على الماهر في الفلسفة [illegible] اتفاق كلمة القوم والعقلاء(?) انما هم على ان وجود الممكنات
صفة انتزاعية لا وجود لها في الخارج حتى قال البعض في الاعيان شيء يصدق عليه الوجود وانه
من المعقولات الثانية لا يحاذي امرا في الخارج والذي يلجئ [illegible] اليه امور منها [illegible]
[illegible] وهو المذهب المختار عند [illegible] وهو ان للصفة الثبوتية للشيء فرع
وجوده في نفسه بالضرورة فلو كان الوجود صفة زائدة قائمة بالماهية لزم ان يكون قبل الوجود لها وجود
فيلزم كون الشيء موجودا مرتين وهو خلف وما اجيب عن ذلك بان الضرورة [illegible]
هي في صفة وجودية هي غير الوجود واما الوجود فالضرورة فيه على عكس ذلك ليس بشيء فان دعوى الضرورة
ههنا تحكم [illegible] الجواب من قبيل التخصيص للاحكام العقلية اليقينية [illegible]
[illegible] العلوم اليقينية [illegible] فليس التخصيص الا [illegible] الضرورة تحكم بان كل صفة ثبوتية
[illegible] موجودة في الخارج فان قيامها بالموصوف فرع وجوده فيه وليس الوجود صفة موجودة في الخارج
[illegible] معروضة [illegible] في العقل [illegible] بمعنى ان السلب ليس [illegible]
[illegible] المسئلة [illegible] ذلك حتى [illegible]
[illegible] لو كان وجود الممكنات
صفة موجودة في الخارج لكان اما موجودا بوجود زائد على نفسه او بوجود هو عين ذلك الوجود وكلا
الامرين باطلان [illegible] بالوجود والا لم يكن [illegible] والمعدوم [illegible]
على الماهية بالنسبة [illegible] العدم [illegible] ضروري البطلان [illegible] فلا يلزم [illegible] على التقدير [illegible]

پهريون ورق: "بادهة الورود في اثبات وحدة الوجود" نسخو: قديمي، ذاتي لائبريري علامه غلام مصطفي قاسمي

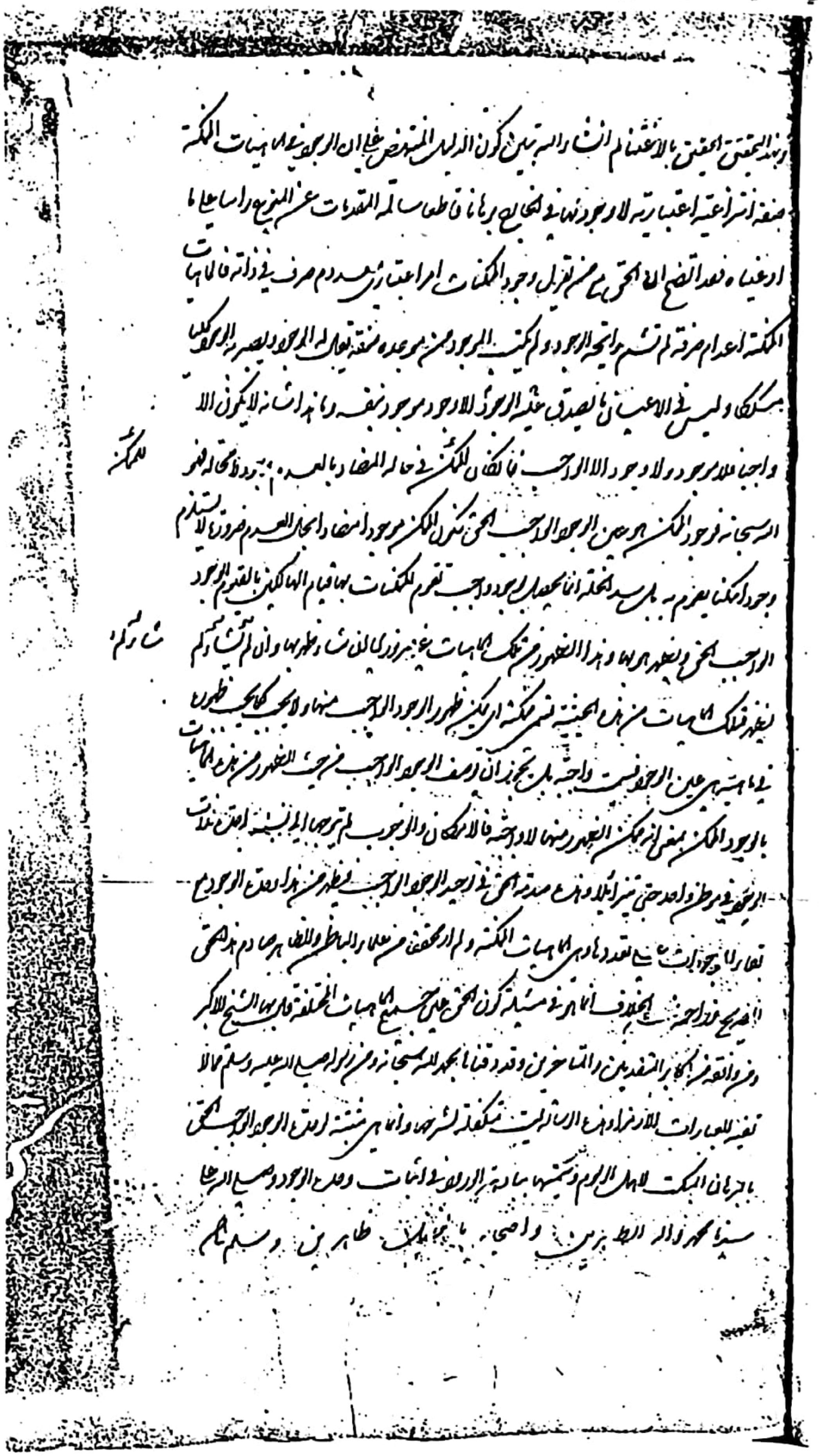

آخري ورق: "بادهة الورود في اثبات وحدة الوجود" نسخو: قديمي:

Scanned with CamScanner

(١٣٧)

رسالة بادهة الورود في اثبات وحدة الوجود (١)

بسم الله الرحمن الرحيم ... والولوية ... زيدا شانها

عزيزه. ونستعين به ونصلي على تعينه الأول وتعيناته المظاهر النبوية أجمعين ... خلا يخفى

على الماهر في الفلسفة والكلام اتفاق كلمة القوم انعقاداً تاماً على أن وجود الممكنات

صفة انتزاعية لا وجود لها في الخارج حتى قالوا ليس في الأعيان شيء يصدق عليه الوجود وانه

من المعقولات الثانية لا يحاذي امراً في الخارج والذي يلجأ هم اليه امور من أقواها النقض عليه

على قولهم بزيادته على ماهية الممكن وهو المذهب المختار عند الكل وهو ان الصفة الثبوتية

للشيء فرع وجوده في نفسه ضرورة فلو كان الوجود صفة زائدة قائمة بالماهية لزم أن يكون قبل

الوجود لها وجود فيلزم كون الشيء موجوداً مرتين ... هذا خلف وما أجيب عن ذلك بان الضرورة

التي ادعيتموها انما هي في صفة وجودية هي غير الوجود، وأما الوجود فالضرورة فيه على عكس ذلك

ليس بشيء فان دعوى الضرورة ههنا تحكم ليكون الجواب من قبيل التخصيص للاحكام العقلية

اليقينية بسبب ما يعارضها كما هو دأب اصحاب العلوم الفنية في احكامها العامة فليس التفصي

الا بالقول الضرورة تحكم انما تكون صفة ثبوتية أي موجودة في الخارج فان قيامها بالموصوف فرع وجوده

فيه وليس الوجود صفة موجودة في الخارج بل امتيازه عن معروضه إنما هو في العقل وحده نعم انه

بما هو قابل في الاصل. شيئية بمعنى ان السلب ليس بداخل في مفهومه

هذا ليس بدليل المسئلة وانما الكلام في بيان ذلك حتى نظرك بعد مائة ...

فيقولها ... علماء ... بعد ... المقدمات الثلاث ... الله تعالى ... وجود الممكنات عند

موجودة في الخارج ... اما موجوداً بوجود زائد على نفسه او موجود ... الوجود ... باطل

الضرورة انصاف الموجود بالوجود والا ... لا يجاه المعدوم ... زائد على الماهية بالنسبة الى ... الممكن

پهريون ورق: "بادهة الورود في اثبات وحدت الوجود" نسخو: پير جهنڊي جي لائبريري ۾ مان علامه قاسمي صاحب ۽ مولانا عبدالحي گهوٽوي جي نظر ثاني ۾ سان محمد صديق ٻنوي جو ڪتابت ڪيل

-٦-

النسبة بينها و بين الوجود لعدم تصور النسبة بينهما بين الشئ

و نفسه فالوجود الممكن اذا هو الوجود الواجب بالنسبة الى ما يحكم

فيه ظهوره و لا يجوز خفائه عنه و هو الواجب بالنسبة الى

مرتبة لا يجوز خفائها عنها، و الممتنع حقيقة لا يتصور اصلاً

و ما هو المتصور ليس بممتنع بل ممكن عقلى جعلناه مرآة

لحقيقة الممتنع فما رأينا منها الا الوجود لامتناع العدم خارجاً و عقلاً

فما ثم فى الخارج و العقل الا الوجود الحق و هو الوجود الحق و

من أبلة الممتنع فرض لا يمكن تصوره فتجريد الوجود و عدم التساعه

من العدم جهل عن حقيقة العدم فلا منشأ له من وجود (من هو)

و عدم فقد بان بحمد الله تعالى بهذا البرهان وحدة الوجود

وحدة الوجود

والحمد لله رب العالمين

و الصلوٰة و السلام

على اشرف خلقه

سيد الاولين

سيد المرسلين

و آله الطيبين

الطاهرين

قابلت بنسخة الاصل فی [illegible] الفقير [illegible] [illegible]

آخري ورق: "بادهة الورود في اثبات وحدت الوجود" نسخو: پير جهنڊي جي لائبريريءَ مان علامہ قاسمي صاحب ۽ مولانا عبدالحي گهوٽوي جي نظر ثانيءَ سان محمد صديق پنوي جو ڪتابت ڪيل

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا ومصليا ومسلما. فان البرهان المتهجس في رسالتنا بادهة الورود انما هو على اثبات
وحدة الوجود دون الموجود ايضا على ما نبهنا على ذلك في آخر تلك الرسالة وهذا البرهان الذي نورده
يثبت وحدة الوجود والموجود معا انشاء الله تعالى وسميت هذا البرهان بمرآة الشهود لوحدة
الوجود والموجود وهو سبحانه هو الملهم للمرام الموفق لا رب غيره. ان الوجود الحقيقي المبدء للكون الانتزاعي
[illegible] غير خارج عن ماهية الواجب تعالى والامكانيات في حد ذاتها غير متصفة بالموجودية وكل ما هو غير متصف
بها كان معدوما. فكانت ماهية الواجب في حد ذاتها مع قطع النظر عن امر خارج عنها معدومة محتاجة
في الاكتساب صفة الموجودية الى امر خارج عن ذاتها وهو الوجود اذ الموجود صفة انتزاعية عن الوجود
والموجود ليس الا ما يقوم به الوجود حقيقة لكنت فرع قيام الوجود بالماهية والمعدوم في حد الذات
والمحتاج في الاكتساب الموجودية الى ما هو خارج عن الذات عين حقيقة الامكان ومصداقها فلم يكن
ماهية الواجب في حد ذاتها ماهية الواجب بل ماهية ممكن [illegible] بالغير هو الوجود ان وجب فالوجود
لابد وان يكون غير خارج عن ماهية الممكن فالكائن ذاتيا وجزءا لها انتركب الواجب فلم يكن ما فرضنا
الواجب واجبا لاحتياجه الى الاجزاء وهي غير المركب منها ومن الماهية التركيبية فلابد وان يكون ذاتا
وعينا لتلك الماهية. فكان الوجود عين ماهية الواجب وذاتيته وجب ان يكون خارجا عن ماهية الممكن
والامكان اما ذاتيات الممكن عين ذات الواجب فلم يكن ما فرضنا الممكن ممكنا [illegible] الواجب جزء ذات
الممكن فيلزم تركيب ماهية الواجب من المتناقضين وهو باطل فيكون الوجود خارجا عن ماهية الممكن لا محالة
الممكن اذا في حد ذاتها امر [illegible] الوجود [illegible] بالضرورة فماهية الممكن اذا
بعدم الضرورة [illegible] في حد ذاته [illegible] المعدومية ذاتية

پهريون ورق: "مراة الشهود بوحدة الوجود والموجود" نسخو: قديمي،
ذاتي لائبريري علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

الا انه ذات من قام به ذلك المبدء فقيام نفس الشيء بالشيء بل الاتصاف اعم من ذلك ومن نسبته اليه على
وجه تحليل اعتباري فالماهيات وهي في حقائقها محض عدم وجود ثم يحصل من تقيد الوجود ببعض كمالاته
في مرتبة العلم اذا فرضنا ماهية الوجود وجودا اعتبارية فيه تمكن من ملاحظتها حقائق ثابتة في انفسها
موجودة ولا معدومة ثم اذا تعقلناها بالنسبة الى الوجود وجدنا بعضها واجب النسبة وبعضها
ممتنع النسبة وبعضها على التساوي من نسبة الوجود والعدم فهي الثلثة من حيث انها شيء غير الوجود
ليس الا ماهية امور اعتبارية فرضية تمكن باعتبار ذلك الفرض او الاعتبار من تميز نسبة منها
وبين الوجود والعدم لان النسبة عبارة عن الشيء بنفسه فالوجود الممكن اذا اخذ الوجود الراجح بالنسبة
اليه ماهية حيثية ظهوره وتحرز حقائقه عنه وهو الواجب بالنسبة الى مرتبة لا تحوز حقائقها عنها والممتنع
حقيقته لا يتصور اصلا وما هو التصور ليس بممتنع بل ممكن فعلا حصلنا مرارة لحقيقة الممتنع فما اتينا منها
الا الوجود لا امتناع العدم خارجا وعقلا فما ثم في الخارج والعقل الا الوجود الحق وما هو للموجود الحق
ومرآئيه الممتنع فرض لا يمكن التصور فتحديد الوجود وعدم ان عم من العدم جرى من حقيقة العدم فلا
مرائي له من وجود وعدم فقد بان بحمد الله تعالى بهذا البرهان وحدة الوجود ووحدة الموجود والحمد لله
رب العالمين والصلوة والسلام على
اشرف خلقه سيد المرسلين وآله
الطيبين الطاهرين اجمعين

آخري ورق: "مراة الشهود بوحدة الوجود والموجود" نسخو: قديمي، ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

Scanned with CamScanner

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا ومصليا ومسلما فان البرهان المتمحض في رسالتنا
بازاء هذه الورقة انما هو على اثبات وحدة الوجود دون الموجود الهنا
على ما نبهنا على ذلك في آخر تلك الرسالة وهذا البرهان الذي
لربما يثبت وحدة الوجود والموجود وهو بجامعها ان شاء الله تعالى و
سميت هذا البرهان بمرآة الشهود بوحدة الوجود والموجود وهو سبحانه
هو المقام الموفق لا ريب عنه ان الوجود الحقيقي المبدء لكون الانتزاعي
العام غير خارج عن ماهية الواجب تعالى والا لكانت في حد ذاتها غير
متصفة بالموجودية وكل ما هو غير متصف بها كان معدوما فكان ماهية
الواجب في حد ذاتها مع قطع النظر عن امر خارج عنها معدومة
محتاجة في اكتساب صفة الموجودية لها الى امر خارج عن ذاتها وهو الوجود
اذ الموجودية صفة انتزاعية عن الموجود والموجود ليس الا ما يقوم به الوجود
حقيقة فكانت فرع قيام الوجود بالماهية والمعدومية في حد الذات
والحاجة في اكتساب الموجودية الى ما هو خارج عن الذات من خاصية الامكان
ومصداقيتها ظهور فلم يكن ماهية الواجب في حد ذاتها ماهية الواجب بل ماهية
ممكنة وجب بالغير وهو الوجود ان وجب فالوجود لا بد ان يكون غير خارج
عن ماهية الممكن فان كان ذاتيا وجزء لها لزم تركب الواجب فلم يكن ما
فرضنا الواجب واجبا لاحتياجه الى الاجزاء وهي غير المركب منهما ومن الماهية
التركيبية فلا بد وان يكون ذاتا وعينا لتلك الماهية كان الوجود عين
ماهية الواجب وغاية وجبه ان يكون خارجا عن ماهية الممكن الذ...

پهريون ورق: "مراءة الشهود بوحدة الوجود والموجود. نسخو: علامه غلام مصطفي قاسميءَ جي نظر ثانيءَ هيٺ محمد صديق ٻنوي‌ءَ جو ڪتابت ڪيل.

فلذلك مرآة لحقيقة الممتنع فما رأينا منها الا الوجود لامتناع
العدم خارجا وعقلا فما ثم في الخارج والعقل الا الوجود الحق وهو الموجود
الحق ومن أمثلة الممتنع فرض لا يمكن تصوره فيتحد بين الوجود وعدم
الشاعر من العدم جعل من حقيقة العدم فلا مثل له من وجود وعدم
تم بان بحمد الله تعالى بعض البرهان وحدة الوجود وحدة الموجود

بحمد الله رب العالمين
والصلوٰة والسلام
على ... سيد
... وآله
الطيبين الطاهرين
... شهر ...

المرقوم

قابلتها بالاصل بشركة الكاتب الفاضل
فوجدتها كما كانت .
انا المصحح ابو سعيد غلام مصطفى غفرله السندي
١٢ محرم ١٣٧٩ ھ
١٩٥٩ ع

آخري ورق: "مراءة الشهود بوحدة الوجود والموجود" نسخو: علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي نظرثانيءَ هيٺ ڪتابت ڪيل.

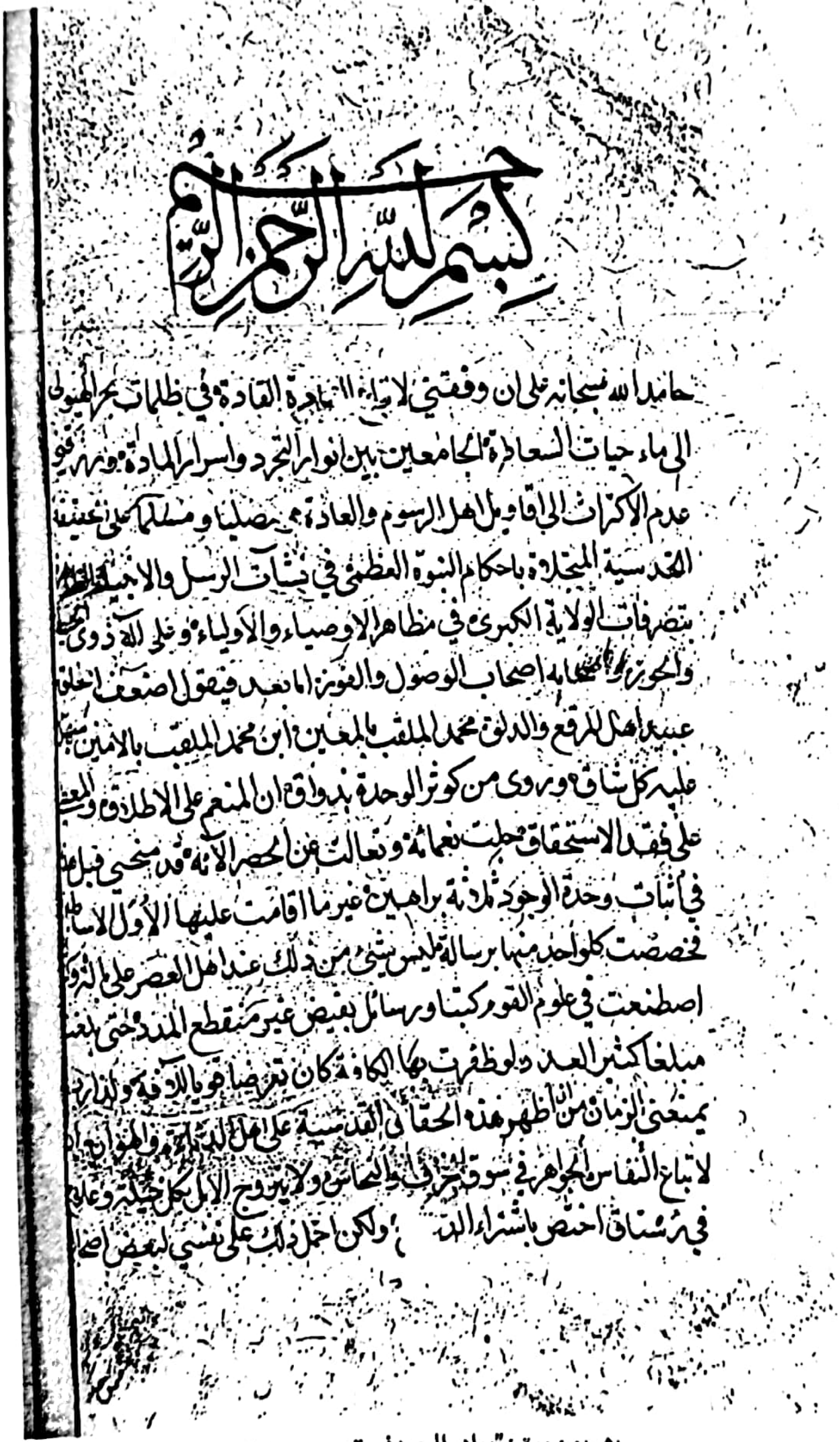
بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا لله سبحانه على ان وفقني لاتباع البامرة القادة في ظلمات بحر الهيولى
الى ماء حيات السعادة الجامعين بين انوار التجرد واسرار المادة وبه فوز
عدم الاكتراث الى اقاويل اهل الرسوم والعادة ثم مصليا ومسلما على الحقيقة
المقدسية المتجلاة باحكام النبوة العظمى في نشأت الرسل والانبياء
بتصرفات الولاية الكبرى في مظاهر الاوصياء والاولياء وعلى آله ذوي
والحوز واصحابه اصحاب الوصول والفوز اما بعد فيقول اضعف الخلق
عبيد اهل الترقع والدلوق محمد الملقب بالمعين ابن محمد الملقب بالامين
عليه كل شاق ويروى من كوثر الوحدة بذوق ان المنعم على الاطلاق
على فقد الاستحقاق جلت نعماته وتعالت عن الحصر الائه قد منحني فيما
في اثبات وحدة الوجود ثلاثة براهين غير ما اقامت عليها الاول الاساطين
فخصصت كل واحد منها برسالة فليس بشيء من ذلك عند اهل العصر على
اصطنعت في علوم القوم كتبا ورسائل بفيض غير منقطع المدد حتى بلغ
مبلغا كثير العدد ولو ظفرت بها الكافة كان يترضاها بالالفة ولذا
ينبغي الزمان من ان اظهر هذه الحقائق القدسية على اهل الدنيا
لا تباع النفائس الجواهر في سوق خزف النحاس ولا يروج الامل بكل حيلة وعلى
في هذا شاق اختص باشتراء الدر ولكن احمل ذلك على نفسي لبعض

پهريون ورق: "بوادر الجود في تحرير وحدت الوجود" نسخو: ذاتي لائبريري علامہ قاسمي

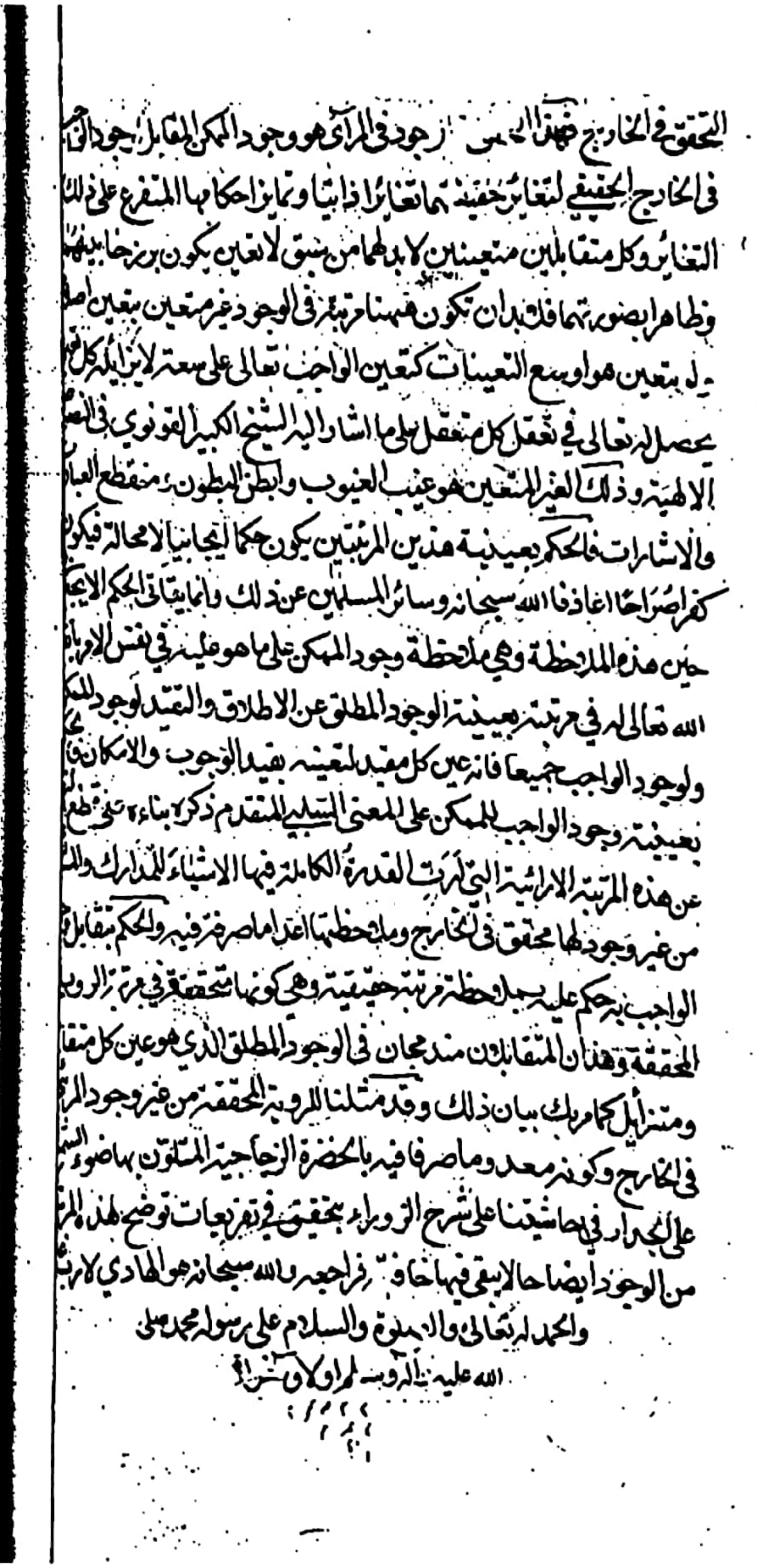

المتحقق في الخارج فههنا الحس [illegible] موجود في المرآة هو وجود الممكن المقابل وجود الوجود
في الخارج الحقيقي لتغاير حقيقتهما تغايرا ذاتيا وتمايز احكامها المتفرع على ذلك
التغاير وكل متقابلين متعينين لا بد لهما من شيء لا تعين يكون برزخا بينهما
وظاهرا بصورتهما فلا بد ان تكون ههنا مرتبة في الوجود غير متعين بتعين اصلا
[illegible] بتعين هو اوسع التعينات كتعين الواجب تعالى على سعته لا يزال يكمل
يحصل له تعالى في تعقل كل متعقل على ما اشار اليه الشيخ الكبير القونوي في النصوص
الالهية وذلك الغير المتعين هو غيب الغيوب وابطن البطون ومنقطع العبارات
والاشارات فالحكم بعينية هذين المرتبتين يكون حكما ايجابيا لا محالة فيكون
كفرا صراحا اعاذنا الله سبحانه وسائر المسلمين عن ذلك وانما يتاتى الحكم الايجابي
حين هذه الملاحظة وهي ملاحظة وجود الممكن على ما هو عليه في نفس الامر بان
الله تعالى له في مرتبة بعينية الوجود المطلق عن الاطلاق والتقيد لوجود الممكن
ولوجود الواجب جميعا فانه عين كل مقيد لتعينه بقيد الوجوب والامكان
بعينية وجود الواجب للممكن على المعنى السلبي المتقدم ذكره بناء على قطع
عن هذه المرتبة الارائية التي اريت القدرة الكاملة فيها الاشياء للمدارك
من غير وجود لها محقق في الخارج وملاحظتها اعدم ما صرف فيه والحكم بتقابل
الواجب به حكم عليه بملاحظة مرتبة حقيقية وهي كونها متحققة في مرتبة الرؤية
المحققة وهذان المتقابلان مندمجان في الوجود المطلق الذي هو عين كل متقابل
ومتزايل كما مر بك بيان ذلك وقد مثلنا للرؤية المحققة من غير وجود المرئي
في الخارج وكونه معدوما صرفا فيه بالحضرة الزجاجية المتلونة بها ضوء الشمس
على الجدار في حاشيتنا على شرح الزوراء بتحقيق في تفريعات توضح لهذه المرتبة
من الوجود ايضاحا لا يبقى فيها خفاء [illegible] فراجعه والله سبحانه هو الهادي لا رب

والحمد لله تعالى والصلوة والسلام على رسوله محمد صلى
الله عليه وآله واصحابه اولا وآخرا

آخري ورق: "بوادر الجود في تحرير وحدت
الوجود" نسخو: قديمي ذاتي لائبريري علامه قاسمي

بوادر الجود في تحرير وحدة الوجود

(١)

بسم الله الرحمن الرحيم

السادة

حامد الله سبحانه على أن وفقني لاتباع الجادة القادة الى طلبات بحر الهيولى
الدملة حياة السعادة الجامعين بين انوار التجرد واسرار المادة. وصدقني عدم
الاكتراث التاقاويل اهل الرسوم العادة. ومصليا ومسلما على الحقيقة
القدسية المتجلاة بأحكام النبوة العظمى في نشآت الرسل والانبياء الظاهرة
متصرفات الولاية الكبرى في مظاهر الأوصياء والأولياء وعلى آله ذوي
الهيبة والحرمة وأصحابه أصحاب الوصول والفوز.

أما بعد فيقول أضعف الخلق عبيد اهل المرقع والدلق محمد الملقب
بالامين ابن محمد الملقب بالأمين سهل عليه كل شاق. وروى من كوثر
الوحدة بذوق الله المنعم على الاطلاق. والمعطي على فقد الاستحقاق
جلت نعمائه وتعالت عن الحصر آلائه. قد مضى قبل هذا في
إثبات وحدة الوجود ثلاثة براهين فيه ما قامت عليها الأول

پهريون ورق: "بوادر الجود في تحرير وحدت الوجود" نسخو: علامه قاسمي صاحب ۽ مولانا عبدالحي گھوٽوي جي نظرثانيءَ پر محمد صديق ڀنوي جو ڪتابت ڪيل

٥١

الكاملة. فبها الاشياء للمدارك والمشاعر من غير وجود لها محقق في الخارج
وملاحظتها اعدامًا صرفة فيه. والحكم بتقابل وجود الواجب به حكم عليه
بملاحظة مرتبة حقيقية. وهي كونها متحققة في مرتبة الرؤية المحققة. و
هذان المتقابلان مندمجان في الوجود المطلق الذي هو عين كل متقابل و
متماثل كما مر بك بيان ذلك. وقد مثلنا للرؤية المحققة من غير وجود المرئي
في الخارج وكونه معدومًا صرفًا فيه بالخضرة الزجاجية المتلون بها ضوء
الشمس على الجدار في حاشيتنا على شرح الزوراء بتحقيق في تفريعات توضح
هذه المرتبة من الوجود ايضاحًا لا يبقى فيها خافية فراجعه والله سبحانه هو
الهادي لارب غيره والحمد لله تعالى والصلوة والسلام على رسوله محمد صلى
الله عليه وآله وسلم اولًا وآخرًا

تمّت
...
١٧/٥/٦١

قابلنا بنسخة الاصل
بمشاركة الفاضل
...
في دار الرشاد گوٹھ
٣ محرم ١٣٨١ھ

آخري ورق: "بوادر الجود في تحرير وحدت الوجود" نسخو: علامہ قاسمي صاحب ۽
مولانا عبدالحي گهوٽوي جي نظرثانيءَ ۾ محمد صديق ڀنوي جو ڪتابت ڪيل

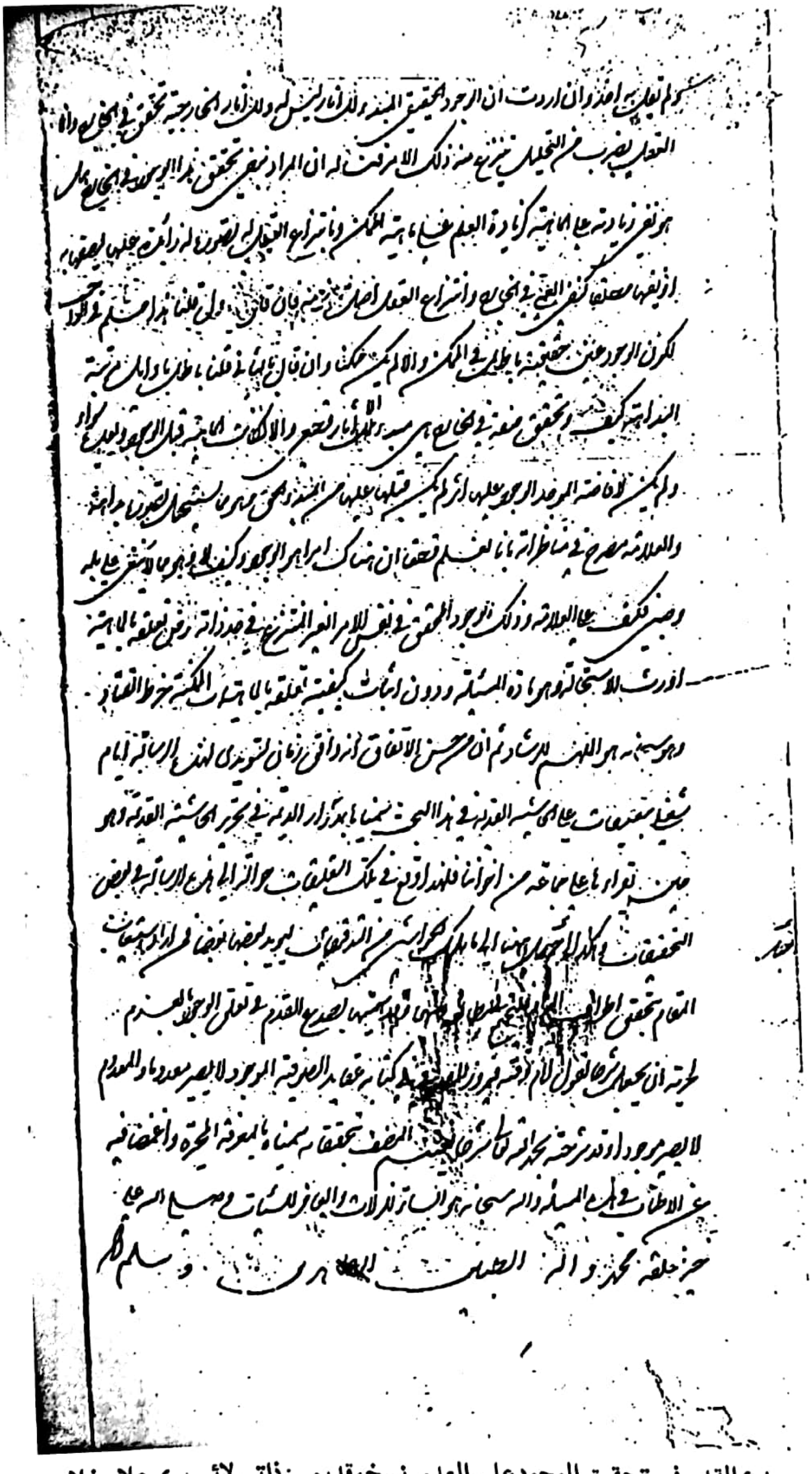
بكلام تعالى به اخذوا ان اردت ان الوجود الحقيقي المبدء لذلك الآثار ليس له وللآثار التي رتبه تحقق في الخارج واما
الفعل بضرب من التحليل ينتزع منه ذلك الامر فنقول له ان المراد بنفي تحقق هذا الوجود في الخارج عمل
هو نفي زيادته على الماهية كما في العلم فانه ماهية الممكن وبانتزاع الفعل له تصوره له وان لم يعلم لفعله
انه نفي مصداقا كنفي العين في الخارج وانتزاع الفعل اصالة [illegible] فان قلت ولئن قلنا هذا مسلم لكن الواجب
لكن الوجود عين حقيقته بالاطلاق في الممكن والا لم يمكن حكمنا وان قال [illegible] قلنا بطلان بادائل في مرتبة
الذات كيف وتحقق منه في الخارج هي مسبوقة بالآثار فضعف والانكشاف الماهية قبل الوجود والبديهي بمراد
ولم يمكن لانه ضمنه الموجود الوجود عليه اذ لم يمكن قبليتها عليها من المبدء وهي مع بما يستحيل التصور ماهية
والعلامة مصرح في مناظراته بالعلم فتحقق ان هناك امرا هو الوجود وكيف لا وهو ما لا يخفى على بله
وصبي فكيف على العلامة وذلك لان وجود المحقق في الخارج الامر الغير المنتزع في حد ذاته مع تعلقه بالماهية
اورث الاستحالة لتوهم هذه المسئلة ودون اثبات كيفية تعلقه بالماهية الممكنة خرط القتاد .
وهو سبحانه هو الملهم للرشاد ثم ان من حسن الاتفاق انه وافق زمان التسويد لهذه الرسالة ايام
شغلي بتعليقات على الحاشية القديمة في هذا البحث نسميها بمرآة الدرية في تحرير الحاشية القديمة وهي
حين تحرير على ما مر من اجزائها فلهذا اودع في تلك التعليقات جواهر اكثر من الرسالة في بعض
التحقيقات وبكل الاحتمال [illegible] يريد بعضها بعضا فمن اراد زيادة تحقيق
المقام تحقيق المطالب العالية [illegible] التي سميتها بصدع القدم في تحقيق الوجود على العدم
لحرته ان يحصل شرح القول الاتم [illegible] كتابه عقائد الصوفية الموجود لا يصير معدوما والمعدوم
لا يصير موجودا [illegible] المصنف تحققه نسميه بالمعرفة المحيرة واعتصاما فيه
عن الاطناب في هذه المسئلة والله سبحانه هو الهادي للدلالات والمنزل للثبات وصلى الله على
خير خلقه محمد واله الطيبين الطاهرين وسلم

صدع القدم في تحقيق الوجود علي العدم نسخو قديمي: ذاتي لائبريري علام غلام مصطفيٰ قاسمي

بسم الله الرحمن الرحيم

حامداً و مصلياً و مسلماً

فاعلم ان المعدوم الممكن لا يخلو اما ان يتعلق به الوجود اما تعلق
وهو معدوم لا يتعلق به وهو مرفوع عنه العدم فيكون على الاول اول
اوان تعلق الوجود به آخر اوان رفع العدم عنه و على الثاني اول اوان
تعلقه به حينما يصدق عليه انه رفع عنه العدم من غير ان يعتبر ان
تعلقه به مقارن بآخر آن الرفع او اول ان يصدق على المعدوم
فيه انه رفع عنه العدم الاول باطل للزوم الجمع بين وجود شيء وعدمه
في آن واحد وهو آخر آن رفع العدم عنه وكذا الثاني للزوم ايجاد
الموجود وهو مستحيل اما الملازمة فلان المعدوم بمجرد ما زال عنه العدم
الموجود موجود ضرورة عدم ارتفاع النقيضين عن موضوع واحد فلو صار ما
تعلق الوجود به بمجرد الزوال المحقق و الوجود اثر الايجاد لا محالة يلزم
ايجاد الموجود، و اما بطلان الثاني فلانه لا احد من اهل العلم بالاستقلالات

آخري ورق: "صدع القدم في تحقيق الوجود علي العدم" علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي نظر ثانيءَ هيٺ محمد صديق ڀنوي جو ڪتابت ڪيل

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا لله ومصليا ومسلما اما بعد فمما وقع الطعن فيه على الشيخ
الاكبر قدس سره ما قال في الفصوص ان العذاب مشتق من العذب ويرى
الكفرة كحال السمك في الماء فلو اخرجوا من النار لعادوا اليه واشتاقوا في النار
ذلك وطلبوه وهذا من اصعب مقولات الشيخ قدس سره على
الناس وابعد عن قبول التاويل فرايت الشيخ رضي الله تعالى عنه في النوم
في عمامة وقميص على زي العرب وشعره اسود ولونه اميل الى السواد
بجمال وبهاء قد قرب من بابي فاستقبلته في صفة الدار وعانقته
معانقة حبيب صديق فبلغ مني استيعاب الصدر بالملاصقة وانا
ارجو من الله سبحانه من بركة تلك الملاصقة في الدنيا والاخرة ما ارجو
ثم دخل داخل البيت فجلس وجلست عنده قريبا ونسيت هذا الكلام
وقلت له ان بعض المقامات من الفتوحات المكية قد استشكل على الانام
حتى حكموا عليه بان اعتقاد ذلك كفر وزندقة فقال رضي الله عنه متعجبا
قد بلغوا في كلامي الى هذا الحد ثم امر باحضار الفتوحات واخراج
تلك المقامات منه فاخذت الكتاب اتصفح ورقا فورقا واتجسس
واتفحص ذلك المقام والشيخ جالس ينظر فبالغت الجهد فما وجدت
مقاما ولا حرفا ولا كلمة من مقام تلك المقامات قال بعض من نقله

پهريون ورق: "دفع الاشكال والزحمة في ادل الكل والرحمة. نسخو: مدرسه مظهر العلوم کڏو ڪراچي

علی الانعدم عن احساس الم النار عند الامعان قريب الی مسلك الشيخ
وقوله بتعلق الالم النفسي دون الحسي وان كان مجملا من ذلك المحل
لكن لا يذهب عليك ان الشيخ لما لم يقل بخروجهم عن النار يحتاج في بقائهم
بقاءا حسنا في النار علی ما دل عليه الاحاديث التي صرحة عن الظاهر كما نقله
غيره ممن صرح من المحققين بما ذهب اليه الشيخ منهم ابنا عبد الشيخ
عبد الكريم اليمني العدني في كتابه المسمی بالانسان الكامل وسلطان
الفاضل بن البقلي في تفسير العرائس واليه رمز حكاية نقلها
العارفين عن سر الله الاعظم رضي الله تعالی عنه

رسالة في الاعتدالات الاربعة

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا لمن تعالی من كل انحراف واعتدال ومصليا ومسلما علی
محيط المراتب من كل نقصان وكمال وآله واصحابه خير اصحاب وآل
اما بعد فاعلم ان الاعتدالات اربعة روحاني وطبيعي علوي
وطبيعي سفلي واعتدال رباني والاعتدال في كل مرتبة من هذه
المراتب الاربعة عبارة عن حالة مخصوصة كالية تنطبع بها الحقيقة
الحاصلة لها تلك الحالة التي تسوية تستعد بها لافاضة معنی
هو روح تلك الحقيقة ويزول العوج والانحراف عن تلك الحالة
المخصوصة فنقول ان الاعتدال الطبيعي السفلي العنصري عبارة
عن تسوية حاصلة للاجزاء العنصرية بها تستعد لنفخ الروح فيه

آخري ورق دفع الاشكال والزحمة في ادل الكل والرحمة نسخو مدرسه مظهر العلوم كڏو كراچي

ورق، جنهن تي رسالي ”دفع الاشكال والزحمة في ادل الكل والرحمة“ نسخو مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي، مصنف علامہ محمد معين غالبن پاڻ رسالي جو نالو تحرير ڪندي پاڻ کي احقر الخلق تراب اخدام اهل الدلق سڏيو آهي.

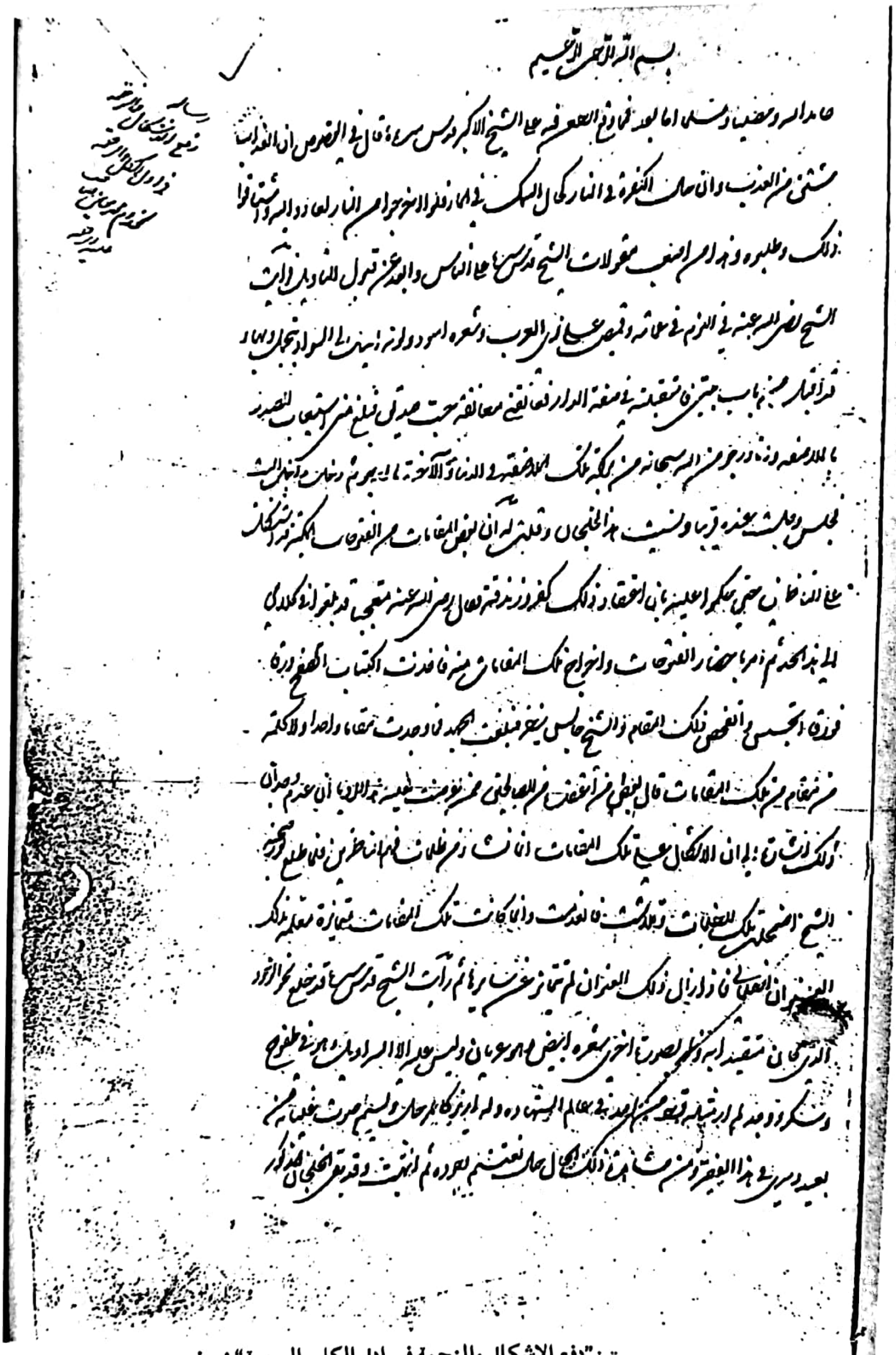

بسم الله الرحمن الرحيم

حامداً لله ومصلياً ومسلماً اما بعد فهذا دفع الطعن فيه على الشيخ الاكبر قدس سره، قال في الفصوص ان العذاب [illegible]

مشتق من العذب وان صاحب الكفرة في النار كالسمك في الماء [illegible]

[illegible]

پهريون ورق: "دفع الاشكال والزحمة في ادل الكل والرحمة" نسخو:

قديمي، ذاتي لائبريري علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

آخري ورق: "دفع الاشڪال والزحمة في ادل الڪل والرحمة" نسخو:
قديمي ذاتي لائبريري علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

Scanned with CamScanner

١

بسم الله الرحمن الرحيم

حامداً و مصليا و مسلما

اما بعد فما دفع الطعن فيه على الشيخ الاكبر قدس سره قال
في الفصوص ان العذاب مشتق من العذب و ان حال الكفرة في النار
كحال السمك في الماء فلو اخرجوا من النار لعادوا اليه و اشتاقوا ذالك
و طلبوه و هذا اصعب من مقولات الشيخ قدس سره على الناس و الجم
عن قبول التاويل فرايت الشيخ رضي الله عنه في النوم في عمامة و قميص على
زي العرب و شعره اسود و لونه [illegible] اميل الى السواد بتجمل و بهاء
قد اقبل من باب بيتي فاستقبلته في صفة الدار فعانقني معانقة حب
مرتين فبلغ من استيعاب الصدر بالملاصقة و انا ارجو من الله سبحانه
من بركة تلك الملاصقة في الدنيا و الاخرة ما ارجو ثم دخل داخل البيت

ورق پهريون: "دفع الاشكال والزحمة في ادل الكل والرحمة" نسخو: علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي جي نظر ثانيءَ هيٺ محمد صديق ڀنوءَ جو ڪتابت ڪيل

(٢٥)

يحتاج فى عدم بقاء لحرق النار على مادل عليه الاحاديث الى صرفه

عن الظاهر كما يحتاج غيرها ومن صرح من المحققين بما ذهب اليه الشيخ

واتباعه الشيخ عبدالكريم اليمنى الجيلى فى كتابه المسمى بالانسان الكامل

وسلطان العاشقين البقلى فى تفسير العرائس واليه تومئ حكاية[1] نقلها فى

مناقب العارفين عن سر الله الاعظم رضى الله عنه

(تمت الرسالة الموسومة بدفع الاشكال والزحمة فى
اول الكل والرحمة)

[1] ملخص حكايت آنكه حضرت حسام الدين چلپى قدس سره در جناب عرفان حضرت مولانا
عرض نمود كه شب ابليس ملاقات كرده بود، و مى نمود كه عجب عنصرى كيفيت كه وجود شما ها و
پيروان شما ها نور باران است، بهيچ گونه دست بر شما نمى يابم و لسوختگى تمام عرض نمود كه از من
در خدمت آن جان جهان بگو كه چارهٔ من چيست، حضرت جان شنيد، فرمود كه او را بگو كه
نوميد مباش، و اين بيت بر زبان راند ــ
پس كجا نالد، كجا زار و ذليل
گر تو نپذيرى بجز نيك اى كريم ـ ١٢ ـ منه

در مكتوبات شيخ عبدالكريم جيلى در كتاب مناظر الٰهيه مى نويسد، رحمت خدا عز اسمه لا ابد است
كه در آخرت شامل مومن و كافر بود و پيغمبر صلى الله عليه وآله وسلم فرمود ان الجبار ليضع قدمه فى
النار فيقول قط قط فتذل وتنبت عليها شجرة الجرجير
ثابت شد كه آتش دور شود، پس مآل همه جنت خاصه باشد، و هم شيخ مذكور در بيان
فرق ميان غافر و غفور مى نويسد كه غافر آنست كه سوائے شرك هر گناهے كه باشد همه
ببخشد، و غفور آنست كه شرك هم ببخشد، ان الله لا يغفر ان يشرك به و يغفر ما دون
ذالك لمن يشاء، بيان حال غافر است، و ان الله يغفر الذنوب جميعاً بيان حال
حال غفور است. و اين قول ناظر است بعدم خلود كفار در آتش و هم شيخ در تفسير العرائس
نيز بيان تصريح كرده است، چنانچه شيخ محى الدين ابن عربى هم بدان قائل است
از رسالهٔ كشف الغطاء تصنيف قدوة العارفين حجة الله حضرت مجدد الف ثانى قدس سره نقل كرده شد

آخري ورق: "دفع الاشڪال والزحمة في اول الڪل والرحمة" نسخو: علامه غلام
مصطفيٰ قاسمي جي نظر ثانيءَ هيٺ محمد صديق ڀنوئيءَ جو ڪتابت ڪيل

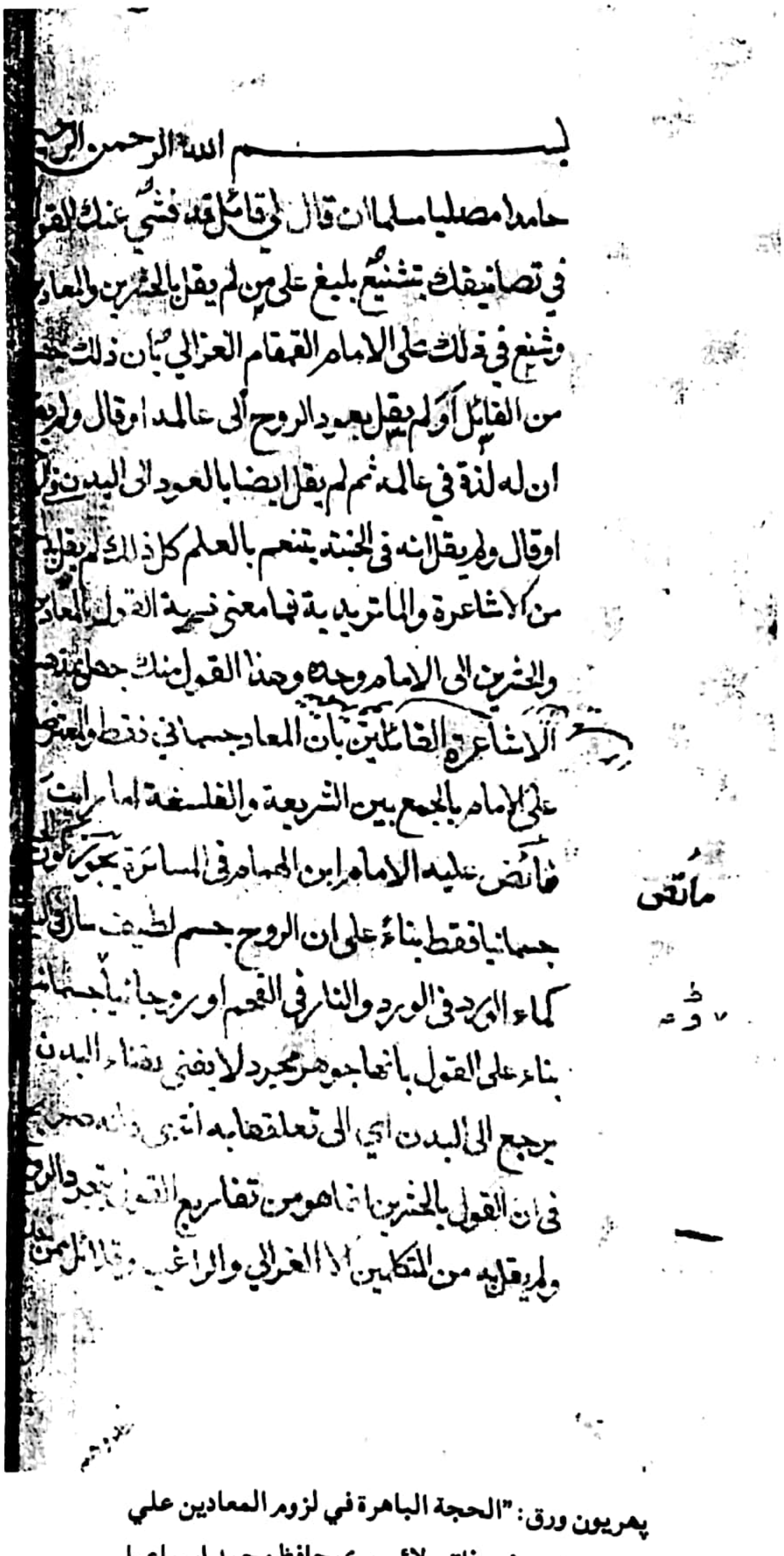

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا مصليا مسلما ان قال لي قائل قد فشى عنك القول
في تصانيفك تشنيع بليغ على من لم يقل بالحشرين والمعادين
وشنع في ذلك على الامام الهمام الغزالي بان ذلك [illegible]
من القائل او لم يقل بعود الروح الى عالمه او قال ولم يقل
ان له لذة في عالمه ثم لم يقل ايضا بالعود الى البدن [illegible]
او قال ولم يقل انه في الجنة يتنعم بالعلم كل ذلك لم يقل به
من الاشاعرة والماتريدية فما معنى نسبة القول بالمعادين
والحشرين الى الامام وجه وهذا القول منك جعل [illegible]
الاشاعرة القائلين بان المعاد جسماني فقط والمعترض
على الامام بالجمع بين الشريعة والفلسفة اما رايت
ما نص عليه الامام ابن الهمام في المسايرة بجواز كونه
جسمانيا فقط بناء على ان الروح جسم لطيف سار في البدن
كماء الورد في الورد والنار في الفحم او روحانيا وجسمانيا
بناء على القول بانها جوهر مجرد لا يفنى بفناء البدن
يرجع الى البدن اي الى تعلقها به انتهى [illegible] صريح
في ان القول بالحشرين انما هو من تفاريع القول بتجرد الروح
ولم يقل به من المتكلمين الا الغزالي والراغب وقليل من

پهريون ورق: "الحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعره" نسخو: ذاتي لائبريري حافظ محمد اسماعيل ميمڻ ڪڏو ڪراچي

Scanned with CamScanner

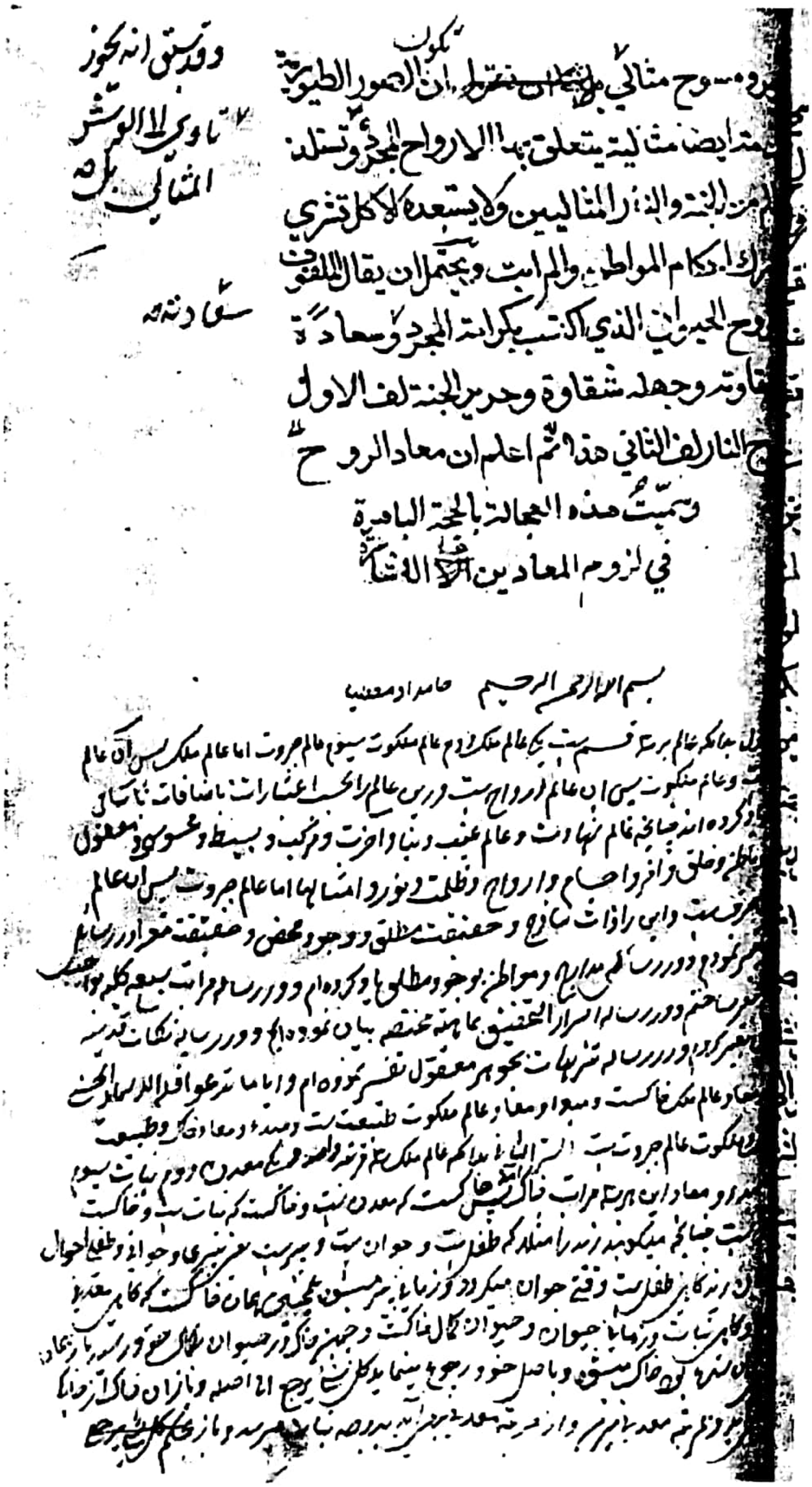
وسوح مثالي ... ان الصور الطيرة
... مثالية يتعلق بها الارواح المجردة وتتلذذ
... من الجنة والنار المثاليين ولا يستبعده الا كل ...
... احكام المواطن والمراتب ويحتمل ان يقال التلقوف
... روح الحيواني الذي اكتسب بكرامة المجرد سعادة
... شقاوة وجهله شقاوة وحرم من الجنة لف الاول
... النار لف الثاني هذا ثم اعلم ان معاد الروح
وسميت هذه العجالة بالحجة الباهرة
في لزوم المعادين ... الاشاعرة

بسم الله الرحمن الرحيم حامدا ومصليا
... بدانكه عالم بر سه قسم است يكى عالم ملك دوم عالم ملكوت سيوم عالم جبروت اما عالم ملك پس آن عالم
... و عالم ملكوت پس ان عالم ارواح است ... عالم ... اعتبارات باضافات ...
... كرده اند چنانچه عالم شهادت و عالم غيب و دنيا و آخرت و مركب و بسيط و محسوس و معقول
... و خلق و امر و اجسام و ارواح و ظلمت و نور و امثالها اما عالم جبروت پس اين عالم
... است و اين را ذات ... و حقيقت مطلق و وجود محض و حقيقت ...
[illegible]

آخري ورق: "الحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعره" نسخو: ذاتي لائبريري حافظ محمد اسماعيل ميمڻ کڏو ڪراچي

Scanned with CamScanner

على الانس عن احساس الم النار عند الامعان قريب الى
ويليقوه الالم النفسي دون الجسمي وان كان مجازا من ذلك
لكن لا يذهب عليك ان الشيخ لما لم يقل بخروجهم عن النار
بقاؤهم في النار على ما دل عليه الاحاديث التي صرفه عن الظاهر
عند من صرح من المحققين بما ذهب اليه الشيخ
عبد الكريم اليمني العدني في كتابه المسمى بالانسان الكامل وسلطان
العاشقين ابن الفارض في تفسير العرائس والى من حكايته نقلها
العارفين عن سر الله الاعظم رضي الله تعالى عنه
رسالة في الاعتدالات الاربعة
بسم الله الرحمن الرحيم
حامدا لمن تعلى من كل انحراف واعتدال ومصليا ومسلما
محيط المراتب من كل نقص وكمال وآله واصحابه خير
اما بعد فاعلم ان الاعتدالات اربعة روحاني وطبيعي علوي
وطبيعي سفلي واعتدال رباني والاعتدال في كل مرتبة من هذه
المراتب الاربعة عبارة عن حالة مخصوصة كمالية
الحاصلة لها تلك الحالة التسوية تستعد بها لافاضة
هو روح تلك الحقيقة وبه يزول العوج والانحراف عنها
المخصوصة فكما ان الاعتدال الطبيعي السفلي العنصري
هي تسوية حاصلة للاجزاء العنصرية بها تستعد لنفخ الروح وهو

پهريون ورق، "الاعتدالات الاربعة" نسخو: ذاتي
لائبريري حافظ محمد اسماعيل، مدرسه مظهر العلوم
کڏو ڪراچي

Scanned with CamScanner

نفع على الراجحين ما نفع لو دليتم بحبل لوقعتم على الله وهو اعلم

الحق المبين له

من مصنفات الحبر الجليل والبحر النبيل استاذنا الاكرم

ومولينا الاعظم حفظه المعين وبه نستعين في دين محمد

الامين ذي القوة المتين المحرز قصبات مضمار الفصاحة الكاملة

للاسلاف والاخلاف في البلاد عند محمد المعين ادام الله ظلال العوالي

بفيضه الجاري على زمرة المستفيدين

ومعشر المحصلين

بسم الله الرحمن الرحيم

له الحمد في الاولى والاخرة وله الحكم واليه ترجعون صلى الله

عليه وسلم على سيد السفراء المعصومين وآله الطاهرين اجمعين

اما بعد فان الايمان والكفر متقابلان تقابل العلم والجهل والكشف

والحجاب ولما كان صور الجهل والحجاب في مبدأ اتصاف

الكافر به علوما انحرافية غير مطابقة لما هو عليه الحقائق

في نفسها كان الايمان والكفر كلاهما من باب العلم والوجود

العقلي العلمي دون العيني الخارجي ومع ذلك فكل الاحوال

والطوارئ والاعراض الموجودة العينية الحسية وغير الحسية

والجواهر المجردة والمادية والارواح والمعاني الواردة والقا

آخري ورق: "الاعتدالات الاربعة" نسخو: ذاتي
لائبريري حافظ محمد اسماعيل مرحوم، مدرسه مظهر
العلوم، کڏو ڪراچي

Scanned with CamScanner

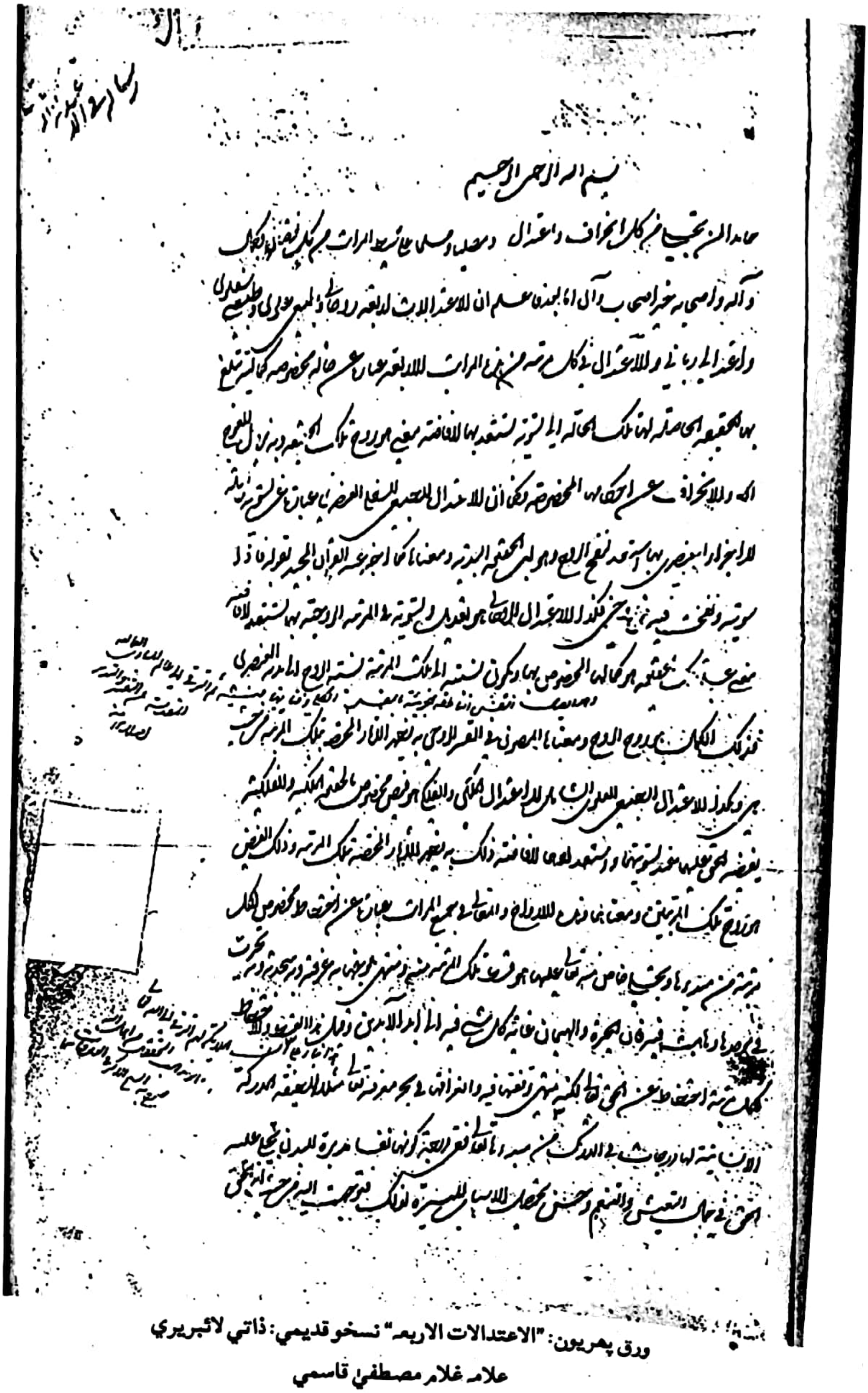
بسم الله الرحمن الرحيم

ورق پهريون: "الاعتدالات الاربعه" نسخو قديمي: ذاتي لائبريري

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

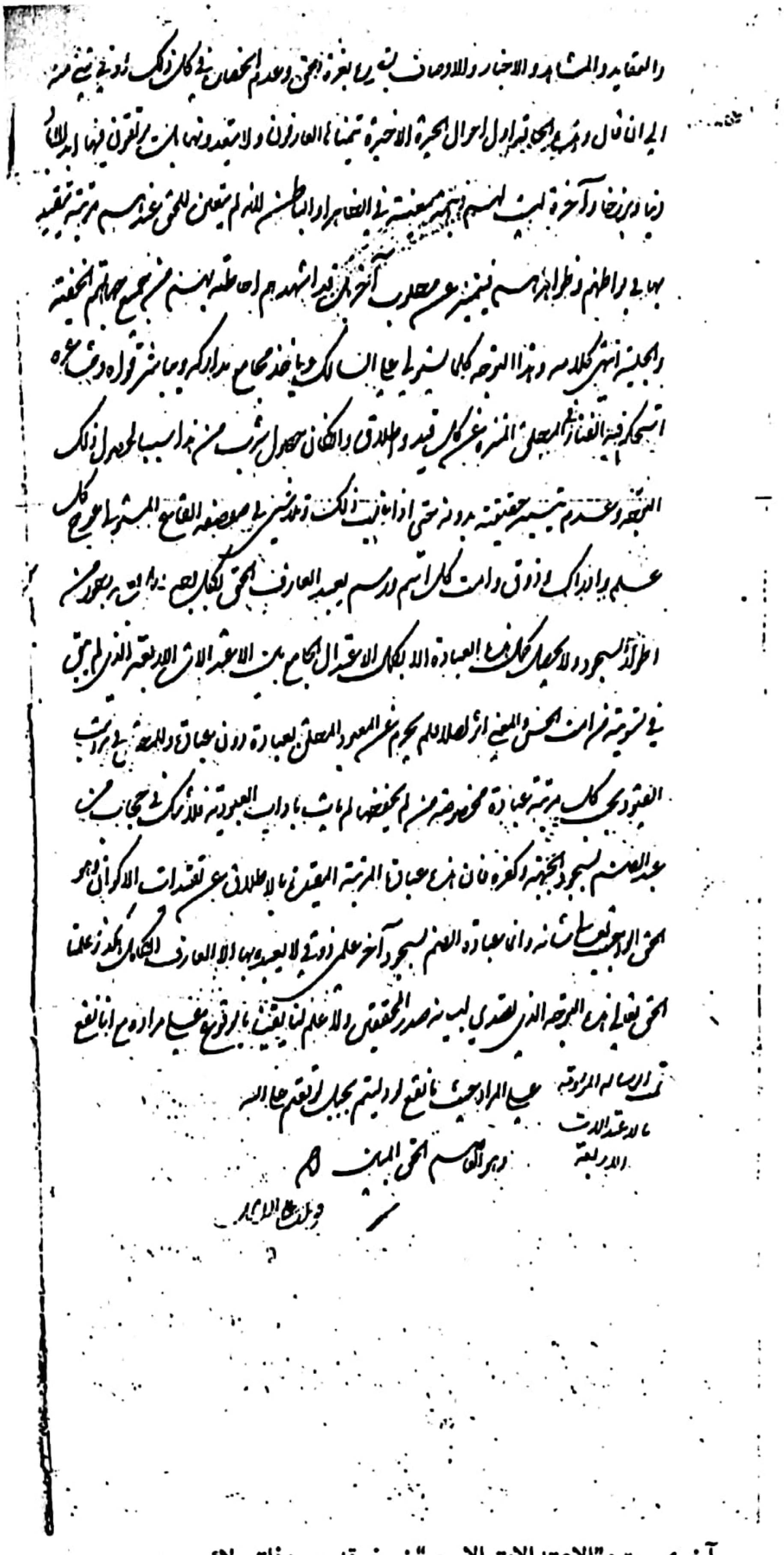

آخري ورق: "الاعتدالات الاربعه" نسخو قديمي: ذاتي لائبريري

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

١

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا لمن تجلى من كل انحراف و اعتدال و مصليا و مسلما على محيط

المراتب من كل و كمال و آله و اصحابه خير اصحاب و آل - اما

اما بعد فاعلم ان الاعتدالات الاربعة روحانی و طبعی علوی و

طبعی سفلوی و اعتدال الحی ربانی ، و الاعتدال فی کل مرتبة من هذه

المراتب الاربعة عبارة عن حالة مخصوصة کمالية تبلغ بها الحقيقة الحاملة

لها تلك الحالة الی تسوية تستعد بها للافاضة يعنی هو روح تلك الحقيقة

و به يزول للعروج و الانحراف عن احکامها المخصوصة فکما ان الاعتدال

الطبعی السفلی العنصری عبارة عن تسوية حاصلة للاجزاء العنصری بها

استعد لنفخ الروح و هو ای الحقيقة البدنية و معناها کما اخبر عنه — معناها

القرآن المجيد بقوله فاذا سويته و نفخت من روحی [1] فکذا الاعتدال الروحانی

هو تعديل و تسوية فی المرتبة الروحية بها تستعد للافاضة يعنی على تلك الحقيقة

هو کمالها المخصوص بها و يکون نسبته الی تلك المرتبة نسبة الروح الی

---

(١) للاعتدال (٢) هذا بناء على ان الملائکة لهم الترقی الی الله تعالی و هو مذهب المحققين من اهل الله ، صرح به الشيخ الاکبر فی الفتوحات

١

ورق پهريون: "الاعتدالات الاربعة" نسخو: علامہ قاسمي صاحب ۽ مولانا عبدالحي گهوٽوي جي ظنر ثاني ۾ هيٺ محمد صديق ڀنوي جو ڪتابت ڪيل

٨

بيومية دون عبادة و للمطلق فى مراتب القيود بحسب كل مرتبة عبادة مخصوصه

من لم يحفظها لم يات بآداب العبودية فلا شک فى حجاب من عبد الصنم بمجرد

الهيئة وكفره فان هذا عبادة المرتبة المقيدة بالاطلاق عن تقيدات الاكوان

وهو الحق الواجب تعالى شانه وانما عبادة الصنم بمجرد اخر على ذوق

الحيرة بما الاالعارف الكامل هكذا علمنا الحق تعالى هذه التوجه الذى

تصدى لبيانه صدر المحققين و لا علم لنا يقينا بالوقوع على مراده مع

انا نقع على المراد حيث ما نقع لو دليتم بحبل لوقعت على الله وهو

العاصم الحق المبين-

تمت الرسالة الموسومة بالاعتدالات الاربعة

آخري ورق: "الاعتدالات الاربعة" نسخو: علامه قاسمي صاحب ۽ مولانا عبدالحي گهوٽوي جي ظنر ثاني ۽ هيٺ محمد صديق ٻنوي جو ڪتابت ڪيل

Scanned with CamScanner

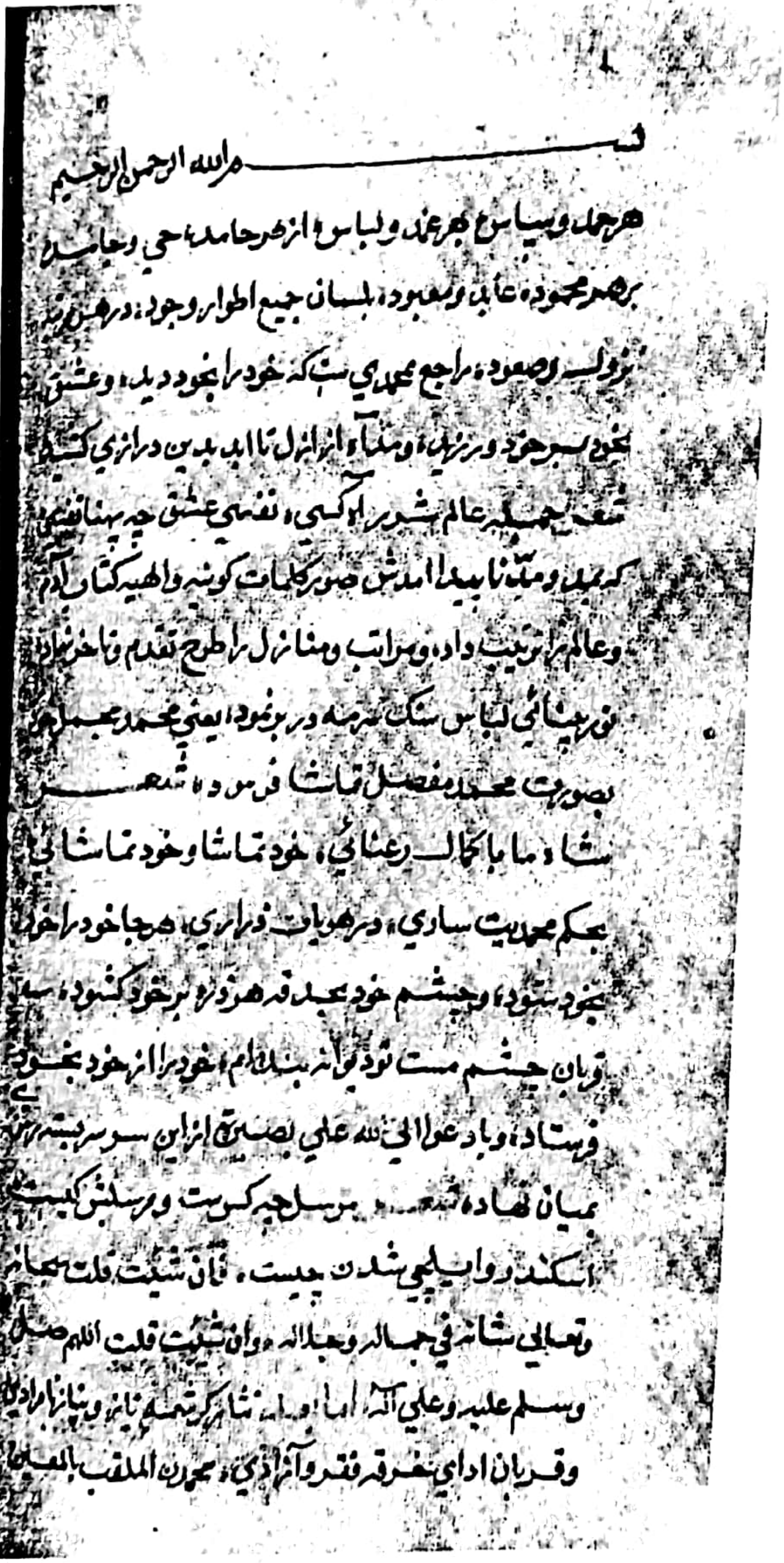
بسم الله الرحمن الرحيم
هر حمد و سپاس هر عهد و لباس از هر حامد حي و عابد
بر هر محمود عابد و معبود بلسان جميع اطوار وجود در همه
نزول و صعود راجع محمدي ست كه خود را بخود ديد و عشق
بخود سر جوش زد و منتها از ازل تا ابد بدين درازي كشيد
شعر جمله عالم شور او كيي نفس عشق چه پنهاني
كه بود و منتها پيدا امدش صور كلمات كونيه و الهيه كتاب آدم
و عالم را ترتيب داد و مراتب و منازل را طرح تقدم و تاخر نهاد
نور بيهتائي لباس سنك ... در بر نمود يعني محمد مجمل
بصورت محمد مفصل تماشا فرمود شعر
شاد ما با كمال رعنائي خود تماشا و خود تماشائي
بحكم محبت ساري در هويات فراري هر جا خود را خود
بخود ستود و چشم خود بخود هر ذره بر خود كشود
قربان چشم مست تو ... خود را از خود بخود
فرستاد و بادعوا الى الله على بصيرة از اين سر سربسته را
نمايان نهاد شعر مرسل چه كس ست و مرسلش كيست
اسكندر و ايلچي شدن چيست فان شئت قلت تعالى
و تعالى شانه في جلاله و علا له و ان شئت قلت اللهم صل
و سلم عليه و على آله اما ... نيازمند
و قربان اداي ... فقر و آزادي محمد الملقب بالمعين

پهريون ورق، "طريقت العون في حقيقت الكون" نسخو: ذاتي لائبريري
حافظ محمد اسماعيل مرحوم، مدرسه مظهر العلوم ڪَڍو ڪراچي

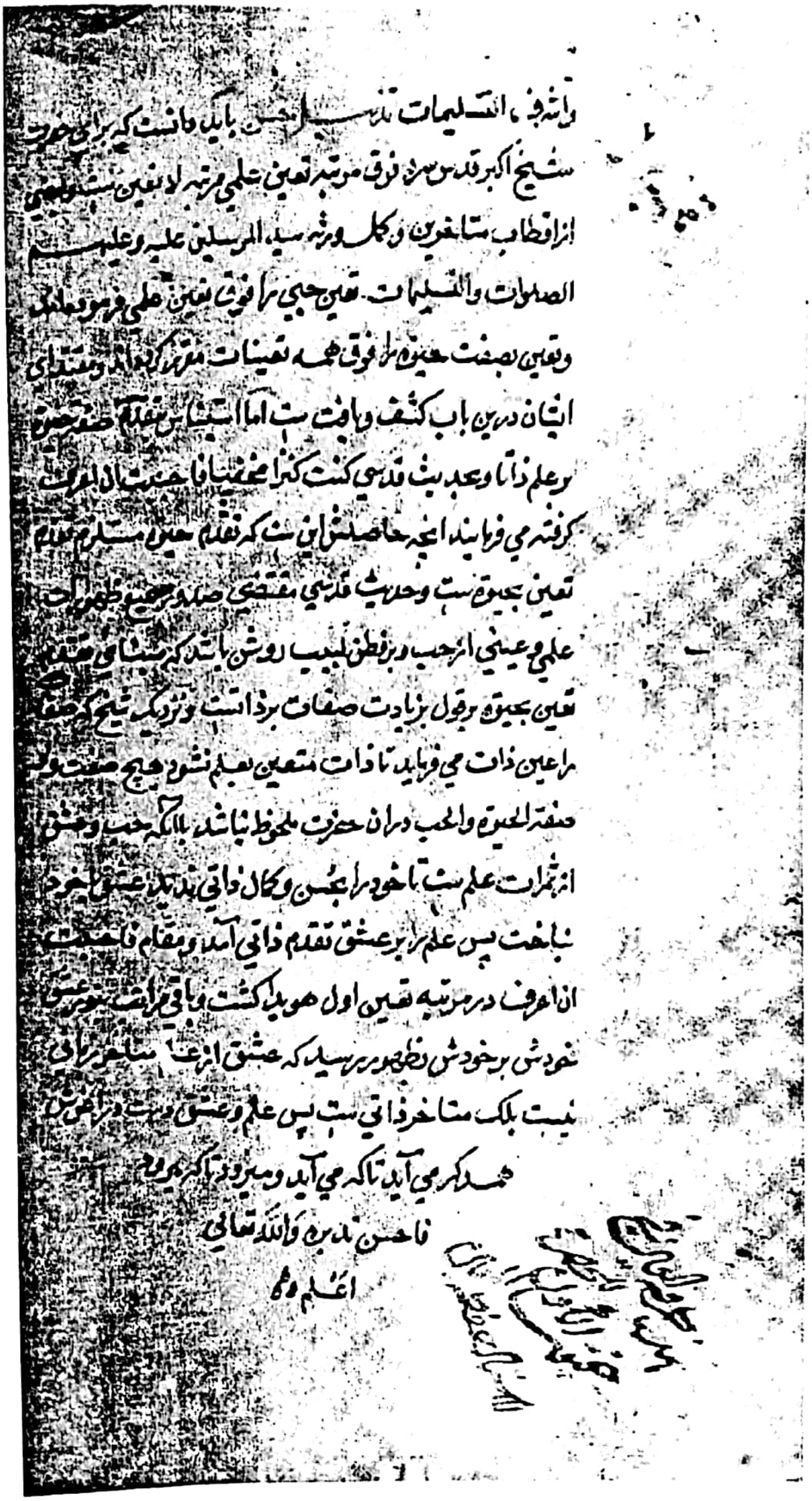
واشرف التسليمات تدبيراً حسن بايد دانست كه براي حضرت
شيخ اكبر قدس سره فرق مرتبه تعين علمي مرتبه لاتعين [illegible]
از اقطاب متاخرين در كمل ورثه سيد المرسلين عليه و عليهم
الصلوات والتسليمات. تعين حبي را فوق تعين علمي [illegible]
و تعين بصفت حيوة را فوق همه تعينات [illegible] ومقتداي
ايشان درين باب كشف وجدانست اما [illegible] حضرت
بر علم ذاتا و بحديث قدسي كنت كنزاً مخفياً فاحببت ان اعرف
كرفته مي فرمايند انچه حاصل شد اين است كه تقدم حيوة [illegible]
تعين بحيوة است و حديث قدسي مقتضي [illegible] جميع ظهورات
علمي و عيني از حب [illegible] روشن باشد كه [illegible]
تعين بحيوة [illegible] بزيادت صفات بر ذات است و نزديك شيخ [illegible] صفات
را عين ذات مي فرمايد تا ذات متعين بعلم نشود هيچ صفت [illegible]
صفة الحيوة والحب [illegible] ملحوظ نباشد [illegible] حب و عشق
از ثمرات علم است تا خود را [illegible] وكمال ذاتي نديد عشق [illegible]
نباخت پس علم را بر عشق تقدم ذاتي آمد و مقام فاحببت
ان اعرف در مرتبه تعين اول هويدا گشت و باقي مراتب [illegible]
خودش بر خودش [illegible] كه عشق از [illegible] متاخر [illegible]
نيست بلكه متاخر ذاتي است پس علم و عشق [illegible]
[illegible] مي آيد تا كه مي آيد و مي رود [illegible]
فاحسن تدبره والله تعالى
اعلم وهم

آخري ورق: "طريقت العون في حقيقت الكون" نسخو: ذاتي لائبريري
حافظ محمد اسماعيل مرحوم، مدرسہ مظهر العلوم، کڈو ڪراچي

Scanned with CamScanner

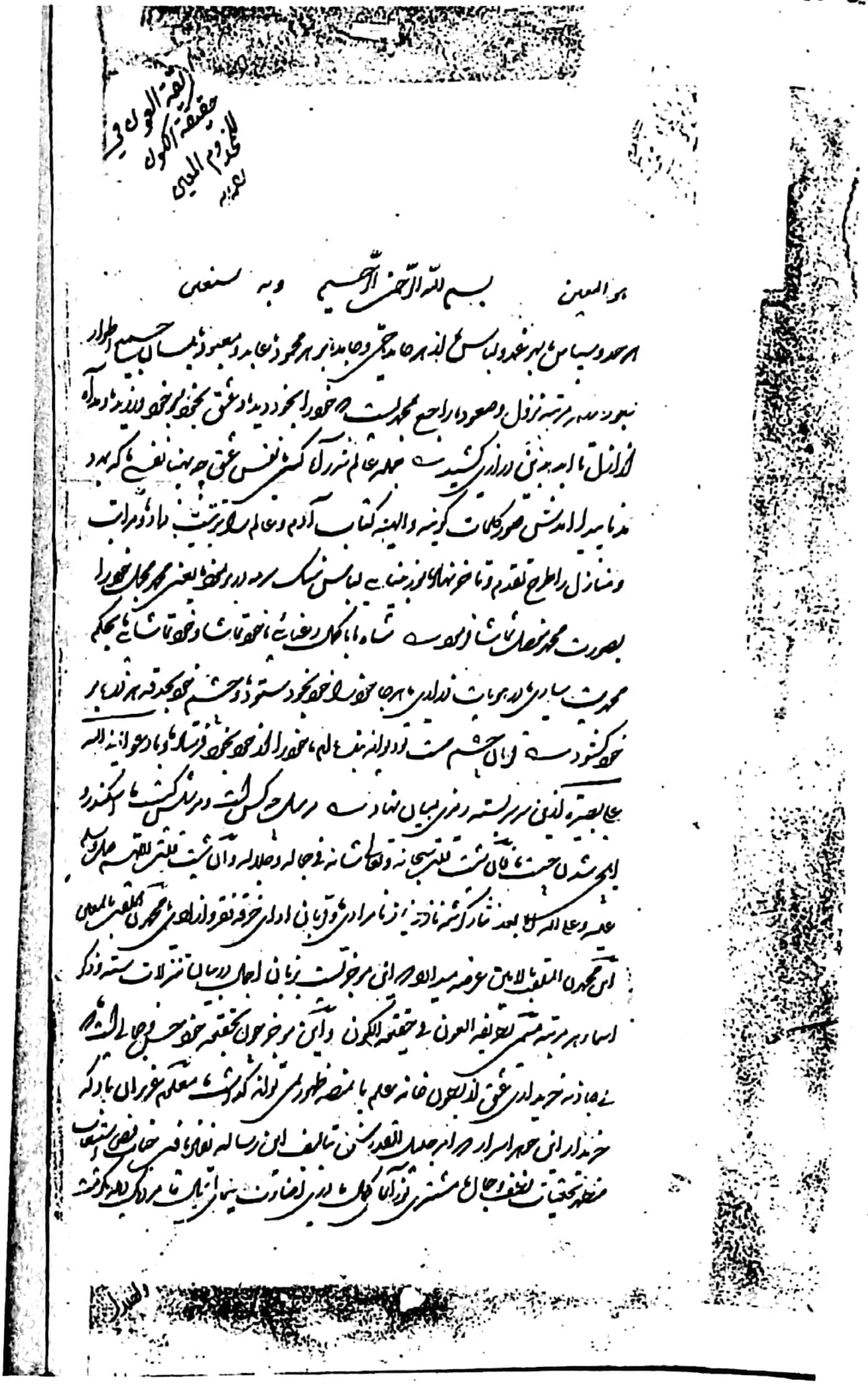
هو المعين بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

پهريون ورق: "طريقة العون في حقيقة الكون" نسخو: ذاتي لائبريري علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

Scanned with CamScanner

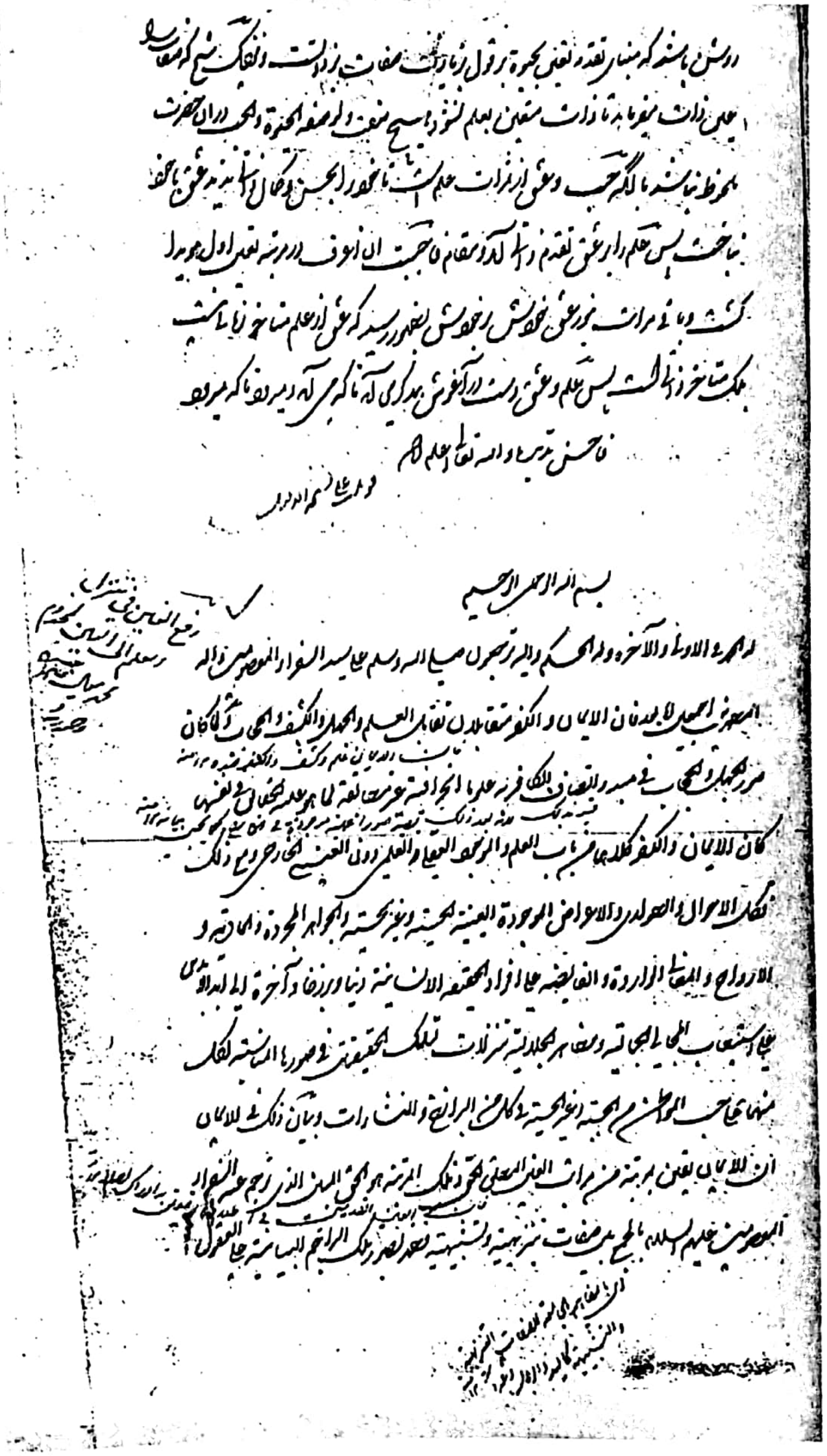

بسم الله الرحمن الرحيم

له الحمد في الاولى والآخرة وله الحكم واليه ترجعون صلى الله وسلم على سيد الفؤاد المنصور من آله

الصحب اجمعين اما بعد فان الايمان والكفر متقابلان تقابل العلم والجهل والكشف والحجاب ولما كان

آخري ورق: "طريقت العون في حقيقة الكون" نسخو: ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي. جنهن جي اڌ کان ئي رفع الغين في تنزل العلم الي العين جي شروعات ڪيل آهي.

1

بسم الله الرحمن الرحيم

هر حمد و سپاس، بهر غذ و لباس، از هر حامد، حی و جامد، بر هر محمود، عابد و معبود،

بلسان جمیع أطوار وجود، در هر مرتبه نزول و صعود، راجع بمحمد یست که خود را بخود دید،

و عشق بخود بر خود ورزید، و مدآن از ازل تا أبد درازی کشید ع جمله عالم شرح آن کسی

نفس عشق چه بعنا نفسی، که بعدد صد ناپیدا امد ش صور کلمات کونیه والهیه کتاب آدم

عالم را ترتیب داد، و مراتب و منازل را طرح تقدم و تأخر نهاد، و زبینای لباس سنگ مرمه

نمود، یعنی محمد مجمل خود را بصورت محمد مفصل تماشا فرمود، ع شاه ما با کمال

مائی، خود تماشا و خود تماشائی، بحکم محمدیت ساری، در هویت ذراری هر جا

خود خود بخود ستود، و چشم خود بجد قد هر ذره بر خود کشید، ع قربان چشم مست تو

بنده امر، خود را از خود بخود فرستاد، و بأدعو الی الله علی بصیرة از بن سر لسبه

بیان نهاد، ع مرسل چه کس است و مرسلش کیست. اسکندر و ایلچی شدن

. فان شئت قلت سبحانه و تعالی شانه فی جماله و جلاله و ان شئت قلت اللهم صل

علیه و علی آله،

ابعد نثار کرشمه نازونیاز نامرادی، و قربان ادای خرقه فقر و آزادی، محمد الملقب

پهريون ورق "طريقة العون في حقيقة الكون" نسخو: علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي نظر ثانيءَ هيٺ محمد صديق ٻنويءَ جو ڪتابت ڪيل

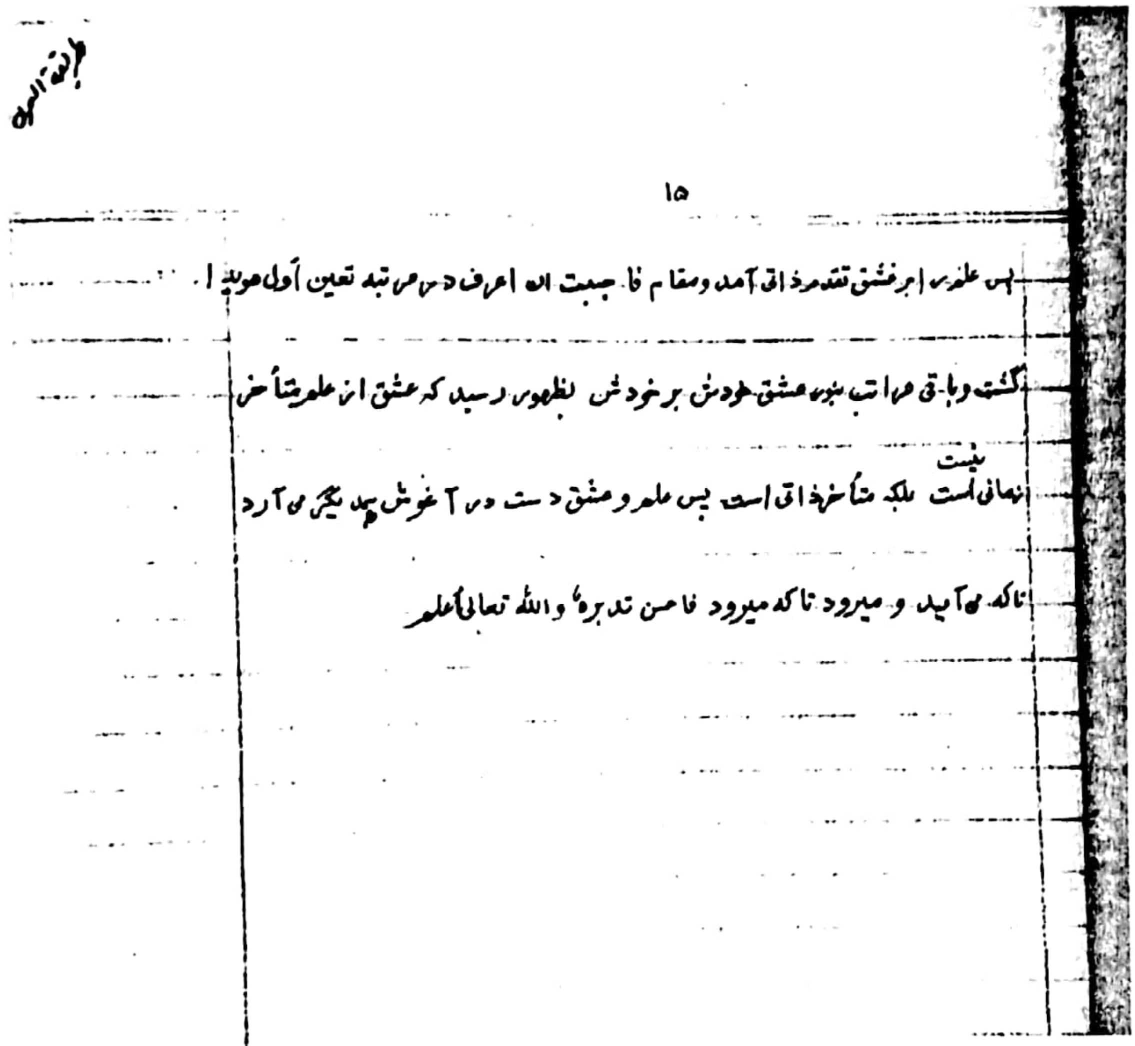
طريقة العون

۱۵

پس علم بر عشق تقدم ذاتی آمد و مقام فاحببت ان اعرف در مرتبه تعین اول هویدا
گشت و باقی مراتب نور عشق خود نمودن بر خود تا بظهور رسید که عشق از علم پیشتر حق
نهانی است [نیست] بلکه متأخر ذاتی است پس علم و عشق دست در آغوش همدیگر می آرد
تا که می آید و میرود تا که میرود فاحسن تدبره والله تعالی اعلم

آخري ورق: "طريقة العون في حقيقة الڪون" نسخو: علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي نظرثانيءَ هيٺ محمد صديق ڀنويءَ جو ڪتابت ڪيل

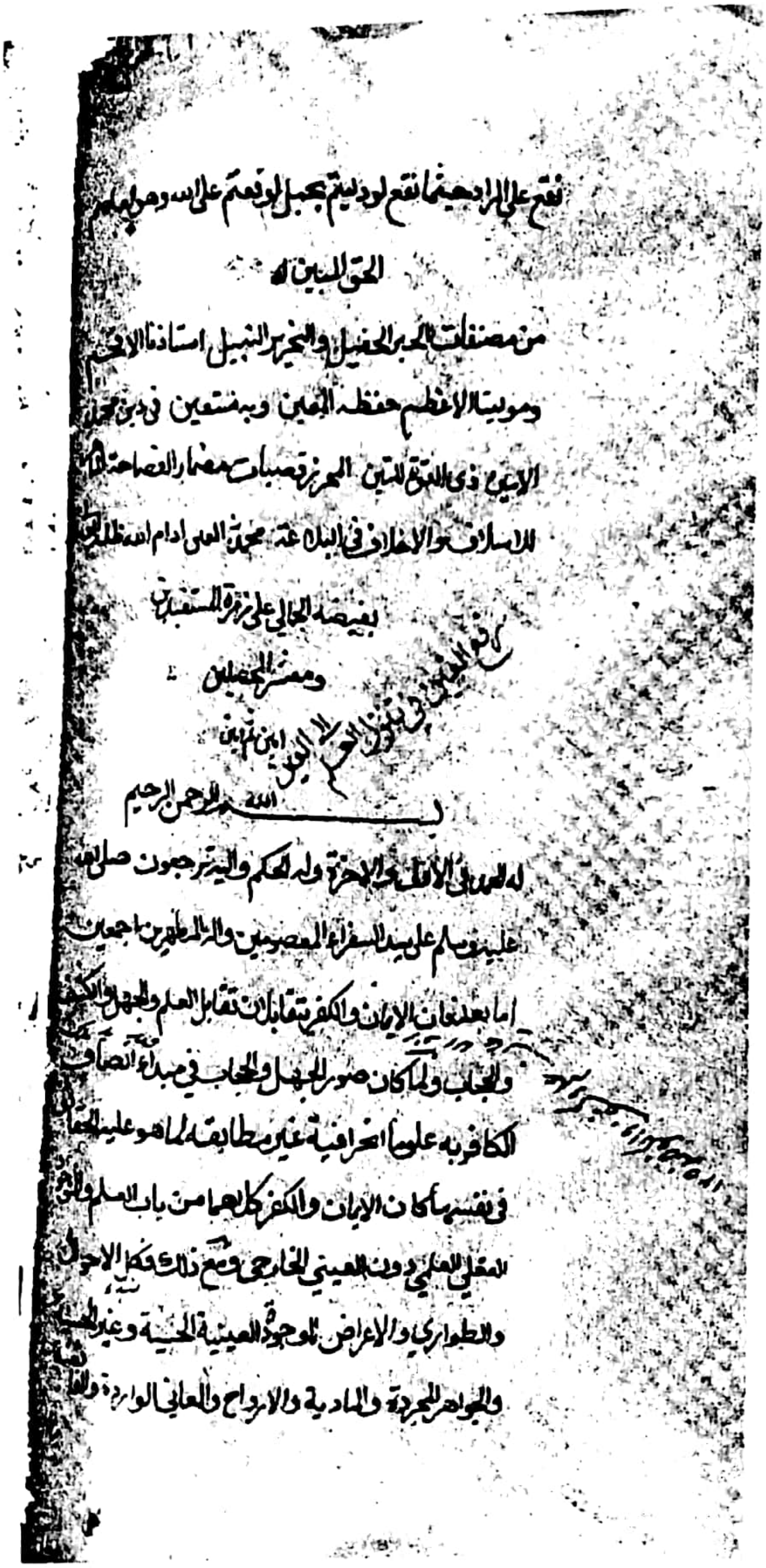

نفع على الزاد حيثما نفع لو دليتم بحبل لوقعتم على الله وهو العليم
الحق المبين اه
من مصنفات الحبر الجليل والنحرير النبيل استاذنا الاكرم
ومولينا الاعظم حفظه المعين وبه نستعين في دين محمد
الامين ذي الفوق المتين المحرز قصبات مضمار الفصاحة
للاسلاف والاخلاف في ابلاغه محمد المعين ادام الله ظلاله
بفيضه الجاري على زمرة المستفيدين
ومعشر المحصلين
رفع الغين في تنزل العلم الى العين
امين ثم امين
بسم الله الرحمن الرحيم
له الحمد في الاولى والاخرة وله الحكم واليه ترجعون صلى الله
عليه وسلم على سيد السفراء المعصومين وآله المطهرين اجمعين
اما بعد فان الايمان والكفر يتقابلان تقابل العلم والجهل والكشف
والحجاب ولما كان صور الجهل والحجاب في مبداء اتصاف
الكافر به علوما انحرافية غير مطابقة لما هو عليه الشيء
في نفسه كان الايمان والكفر كلاهما من باب العلم والنور
العقلي العلمي دون العيني الخارجي ومع ذلك تكون الاحوال
والطوارئ والاعراض للوجود العينية الحسية وغير الحسية
والجواهر المجردة والمادية والارواح والمعاني الواردة والقا

پهريون ورق، "رفع الغين في تنزل العلم الي العين" نسخو: ذاتي لائبريري حافظ محمد اسماعيل مرحوم مدرسه مظهر العلوم کڏو ڪراچي

Scanned with CamScanner

…عملك اذا تنزلت فيه وجدا ووجدانا الا وعلما لا عينا جديدة
زيادة في علمك والزيادة في العلم علم على وزان ما عرفت في الفوق
…الي العلم في الحقيقة الانطاك العين من الهيئة النفسانية
…كان علي انصار عينا ثم خلع الصورة العينية و…
…كان واذا صار علما يتبدل عينا ايضا ثم علما ثم عينا ثم علما
…علم فعلم حتى انفتح العلم بعد بدا فيصير عينا والعين
…بسر هذا الفتوح علما وعينا من حكم البطون والظهور
…احدهما الاخر ومنه تجدد الكون في كل نفس
…ذلك الشان فهمت صيرورة علم الاول العالي عينا ثم صيرورة
العين علما في كل نفس ثم فتم بالاتمم وتم
والله تعالى اعلم
…هذه الرسالة المسماة برفع الغين في تنزل العلم الى العين
المصنفات ولكانت مختصرات فلم يسبق احد على
…بمثل ما فيها من البيان لا بالمختصرات ولا بالمطولات
…ستاذنا المعظم ومولنا المفخم لازال الله معينا له فيه…
…ما دام محمد مورد الرحمة والرضوان…
…بعد الهجرة على صاحب النبوة افضل الصلوات…
…القاصد الف الاخر…
…بطول حيوته وصبغنا بصبغ صفاته…

آخري ورق "رفع الغين في تنزل العلم الي العين" نسخو: ذاتي لائبريري
حافظ محمد اسماعيل مرحوم مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي

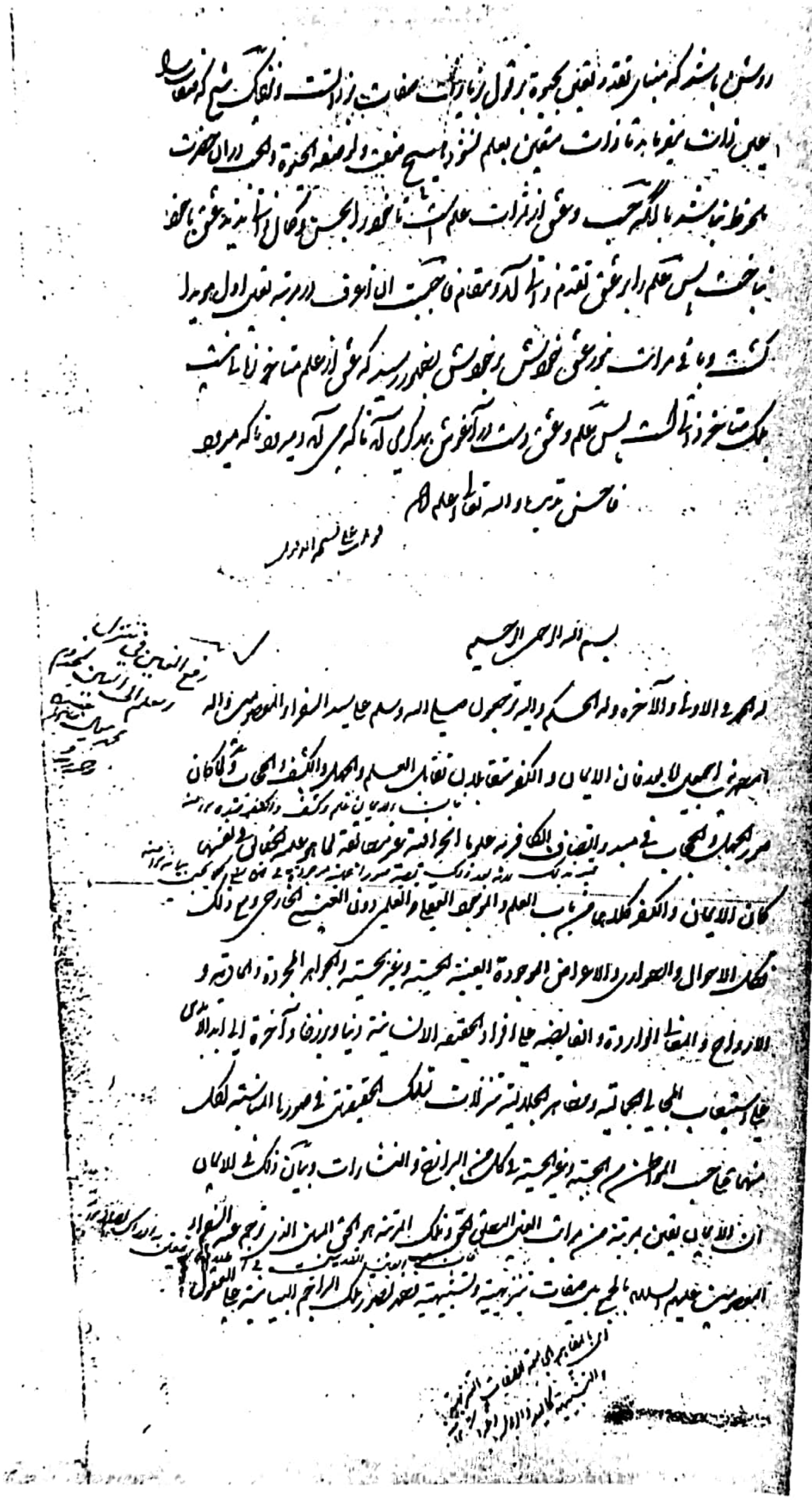

ڦهريون ورق: "رفع الغين في تنزل العلم الي العين" نسخو: ذاتي
لائبريري علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

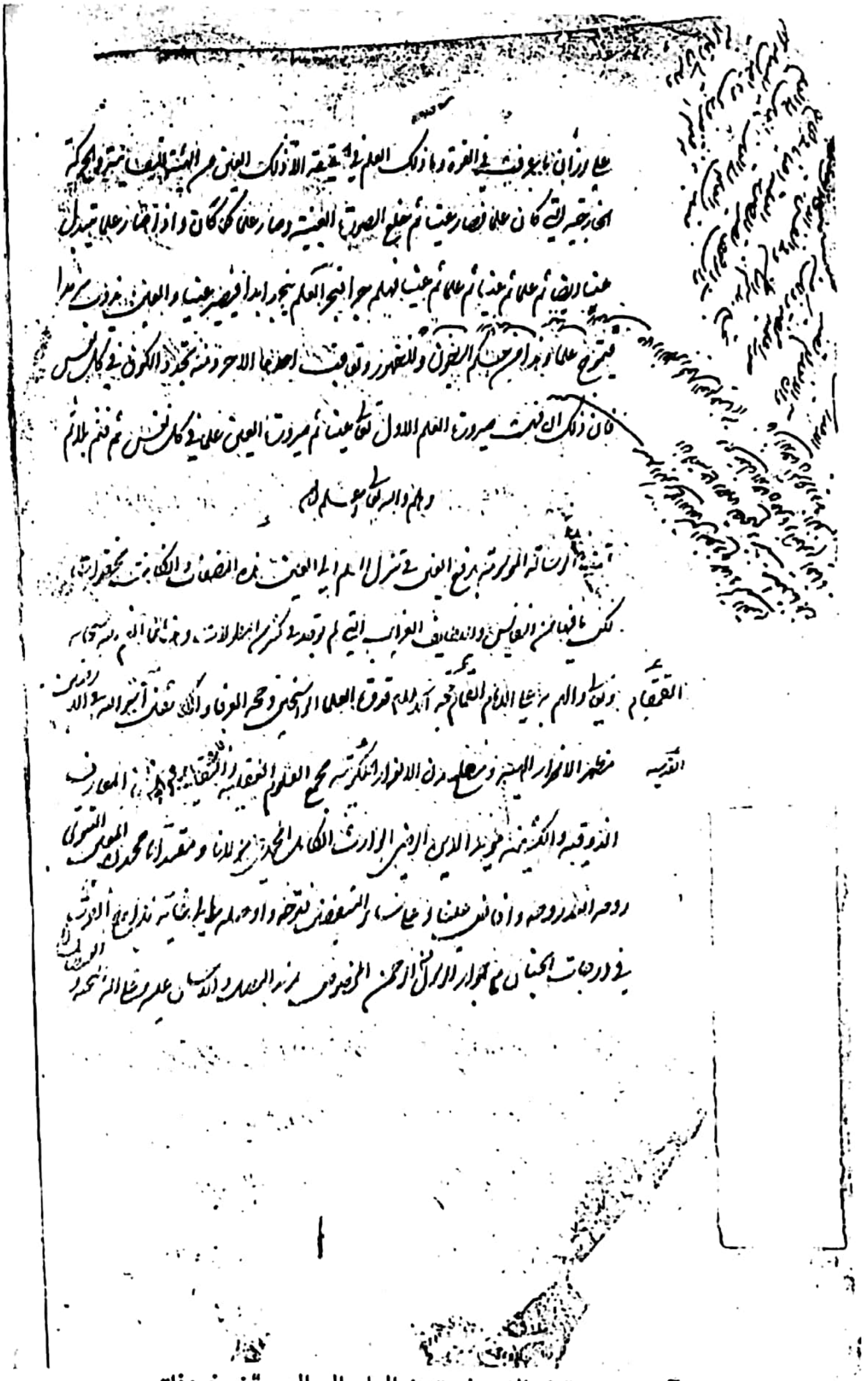
على وزان ما يعرف في الفرق وما ذلك العلم في حقيقته الا ذلك العين من الشئون [illegible]
[illegible] كان علما فصار عينا ثم خلع الصورة العينية وصار علما كما كان واذا صار علما [illegible]
عينا [illegible] ثم علما ثم عينا ثم علما ثم عينا [illegible] العلم [illegible] عينا والعين [illegible]
[illegible] علما [illegible] والتظهر [illegible] الاخرى [illegible] الكون في كل نفس
فان ذلك ان [illegible] العلم الاول [illegible] عينا ثم [illegible] العين علما في كل نفس ثم [illegible]
والله اعلم [illegible]
تمت الرسالة الموسومة برفع الغين في تنزل العلم الى العين من المصنفات [illegible]
[illegible] العرايس [illegible] اللطائف الغرائب التي لم توجد [illegible]
[illegible] الامام [illegible] العلماء الراسخين [illegible]
[illegible] الانوار [illegible] العلوم [illegible] المعارف
الذوقية والكشفية [illegible] الكامل [illegible] مولانا ومقتدانا محمد معين التتوي
روح الله روحه [illegible]
في درجات الجنان [illegible] الرحمن [illegible]

آخري ورق: "رفع الغين في تنزل العلم الي العين" نسخو: ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

Scanned with CamScanner

بسم الله الرحمن الرحيم

له الحمد في الاولى و الآخرة وله الحكم واليه ترجعون

صلى الله وسلم على سيد السفراء المعصومين و آله الطاهرين اجمعين

اما بعد فان الايمان و الكفر يتقابلان تقابل العلم و الجهل

والكشف و الحجاب ولما كان صور الجهل والحجاب في مبدء

اتصاف الكافر به علوما انخرانيته غير مطابقة لما هو عليه الحقائق

في نفسها كان الايمان و الكفر كلاهما من باب العلم و الوجود العقلي

العلمي دون العيني الخارجي ومع ذلك فكل الاحوال و

الطوارئ و الاعراض الموجودة العينية الحسية و غير الحسية

و الجواهر المجردة والمادية و الارواح و المعاني الواردة و الفائضة

على افراد الحقيقة الانسانية دينا و برزخا و آخرة الى ا (١)

(١) قيد بذلك لانه بعد ذلك تصير صورا عملية موجودة في الخارج كما يجيء بيانه

پهريون ورق: "رفع الغين في تنزل العلم الي العين" نسخو: علامہ قاسمي صاحب ۽ مولانا عبدالحي گهوٽوي جي نظر ثاني سان محمد صديق بنوي جو ڪتابت ڪيل

Scanned with CamScanner

علما و هذا من حكم البطون و الظهور (١) و تعاقب احدهما الآخر و منه
امور الكون في كل نفس فان ذالك ان فهمت صيرورة علم الاول
تعالى عينا ثم صيرورة العين علما في كل نفس ثم فتم بلاثم و هلم و الله
تعالى اعلم

تمت الرسالة الموسومة برفع الغين في تنزل العلم الى العين هذه
الصفات و ان كانت مختصرات لكن ما فيها من النفائس و اللطائف الغرائب
التي لم توجد في كثير من المطولات و هذا مما انعم الله سبحانه و تعالى و الهم به
على الامام القمقام حجة الاسلام قدوة علماء الراسخين و حجة العرفاء الكاشفين
اية الله في الارضين مظهر الاسرار المخفية و معدن الانوار القدسية مجمع
العلوم العقلية و النقلية و مخزن المعارف الذوقية و الكشفية مؤيد الدين الرضي
الوارث الكامل المهدي مولانا و مقتدانا محمد المعين التتوي روح الله روحه
و افاض علينا و على سائر المستفيضين فتوحه و اوصله الى غاية مدارج
القرب في درجات الجنان مع جوار الرسول من الرحمن المخصوص بمزيد
الفضل و الاحسان عليه و على آله التحية و الغفران

(١) فان البطون يحول العين علما و الظهور يجعل العلم عينا (٢) يعني مسئلة التكوين مع
الانفاس المفروغ عنها في كتب القوم ان فهمته على وجهه تصح و تثبت مسئلتنا هذه
و هي تبدل الاعيان علوما و العلوم اعيانا فان اعيان الموجودة في النفس الاعدامي
و ان الانعدام تصير صورا علمية محضة و ذالك من تجلي الاسم الباطن و في نفس
الايجادي و آن الوجود تصير [illegible] الصور العلمية اعيانا في الخارج فتبدل
العلم الى العين و العين الى العلم ثم فتم ضروري و هو اصل المسئلة . و الله تعالى اعلم ١٢ منه

آخري ورق: "رفع الغين في تنزل العلم الي العين" نسخو: علامہ قاسمي صاحب ۽ مولانا عبدالحي گهوٽوي جي نظر ثانيءَ سان محمد صديق ٻنوي جو ڪتابت ڪيل

Scanned with CamScanner

تڪوين مع الانفاس جا ٻه ورق نسخو: ذاتي لائبريري علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

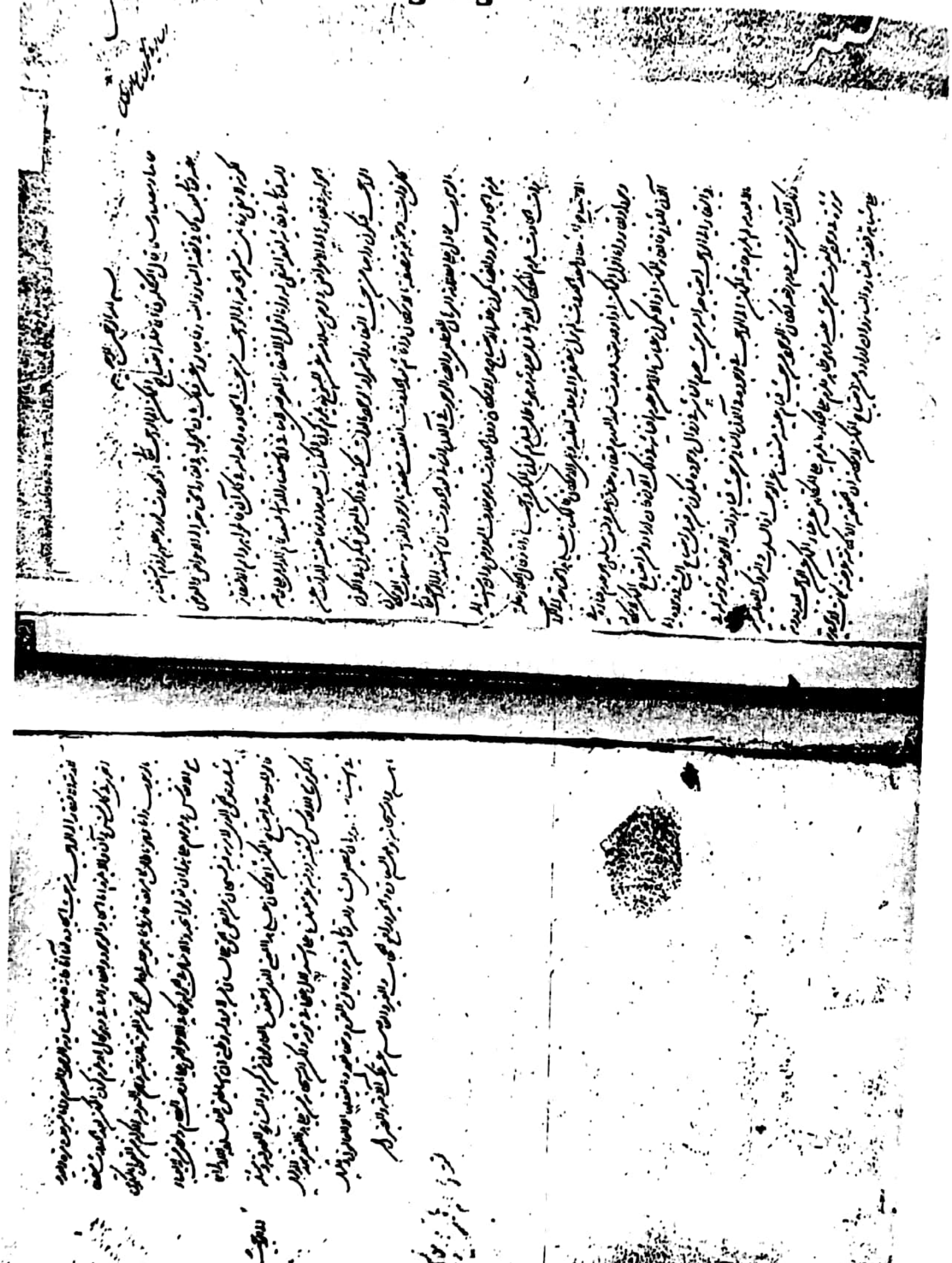

Scanned with CamScanner

١

بسم الله الرحمن الرحيم

حامداً ومصلياً ومسلماً قال المتكلمون ان علة احتياج الممكن الى الواجب تعالى هو الحدوث هو زد

عليهم لزوم استغنائه منه تعالى بعده كما فى قضية البناء والبناء فاجابوا من ذلك بان الجواهر فى

بقاءها محتاجة الى الأعراض والعرض لكونه لا يبقى زمانين مستمر الحاجة الى الواجب من حيث ايجاد

واعدامه فى كل آن فالجواهر دائماً لا افتقار اليه تعالى فى بقائه لفقر المبقى له وانا اقول الافتقار

العرضى لا ينافى الاستغناء الذاتى فبعد تمام الدليل على حاجة الجواهر فى بقاءها الى الاعراض وفرض

سلامته عن المنوع يلزم كون الممكنات بعد حدوثها غنية الذات من الواجب فيكون واجبا

من حيث البقاء واستمرار الوجود بالذات ممكنا فى ذلك بالعرض فيكون فى الكون كل ذات وحقيقة

متصفة بالامكان ذاتاً ثم بعد الحدوث انقلبت متصفة (متصفة) بالوجود الذا(تى) الامكان

بالوجوب ما دل على بطلانه البرهان القطعى وايضاً الوجوب فى الآن الثانى بعد الحدوث ان

استند الى الواجب تعالى يلزم ايجاد الموجود وأيضا يكون علة الاحتياج هو الامكان دون الحدوث

وهو خلاف المفروض وان استند الى ذات الحادث يلزم انفكاك الذاتى قبل حدوثه وهو باطل

پهريون ورق: "تكوين مع الانفاس" نسخو: علامه غلام مصطفي قاسمي جي نظر ثاني ۾ هيٺ محمد صديق ڀنوي ۽ جو كتابت كيل

Scanned with CamScanner

٣

بعد الحدوث متصفاً بالوجوب ذاتاً وهو باطل لما مرَّ فقد خانوا بما هو عليه أهل الحق من

الفرقة الناجية وهم الصوفية الكرام من القول بالتكوين مع الانفاس ويلزمهم على هذا

أن يقولوا بتجدد الامثال في الجواهر كالى الاعراض على ما ذهب النظام وبعض من لا يعبأ

بقوله وهو الحق الذي لا مرية فيه فسبحان من أنطق الحق على لسان من يؤوله ونطق أن أساطين

الفلاسفة الاولى قالوا بأن علة احتياج الممكن الى الواجب الامكان على هذا المعنى الذي

اعتقده العارفون من كبراء المشائخ الصوفية ومسئلة التكوين مع الانفاس كشفية وقيل

غير معتمدة على استدلال عقلي في ثبوته ولكن الله سبحانه من على هذا الفقير بهذا الدليل

قطعيا ان شاء الله تعالى لمن تدبر فائق التوم وحقا فهم وما

لى

يعقلها الا العالمون وقليل ما هم والله سبحانه هو ملهم السعادة والخير ودافع الحجاب

والغي والعاصم من تلك الآفة والضير

آخري ورق: "تڪوين مع الانفاس" نسخو: علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي جي نظرثانيءَ هيٺ محمد صديق ٻنويءَ جو ڪتابت ڪيل

Scanned with CamScanner

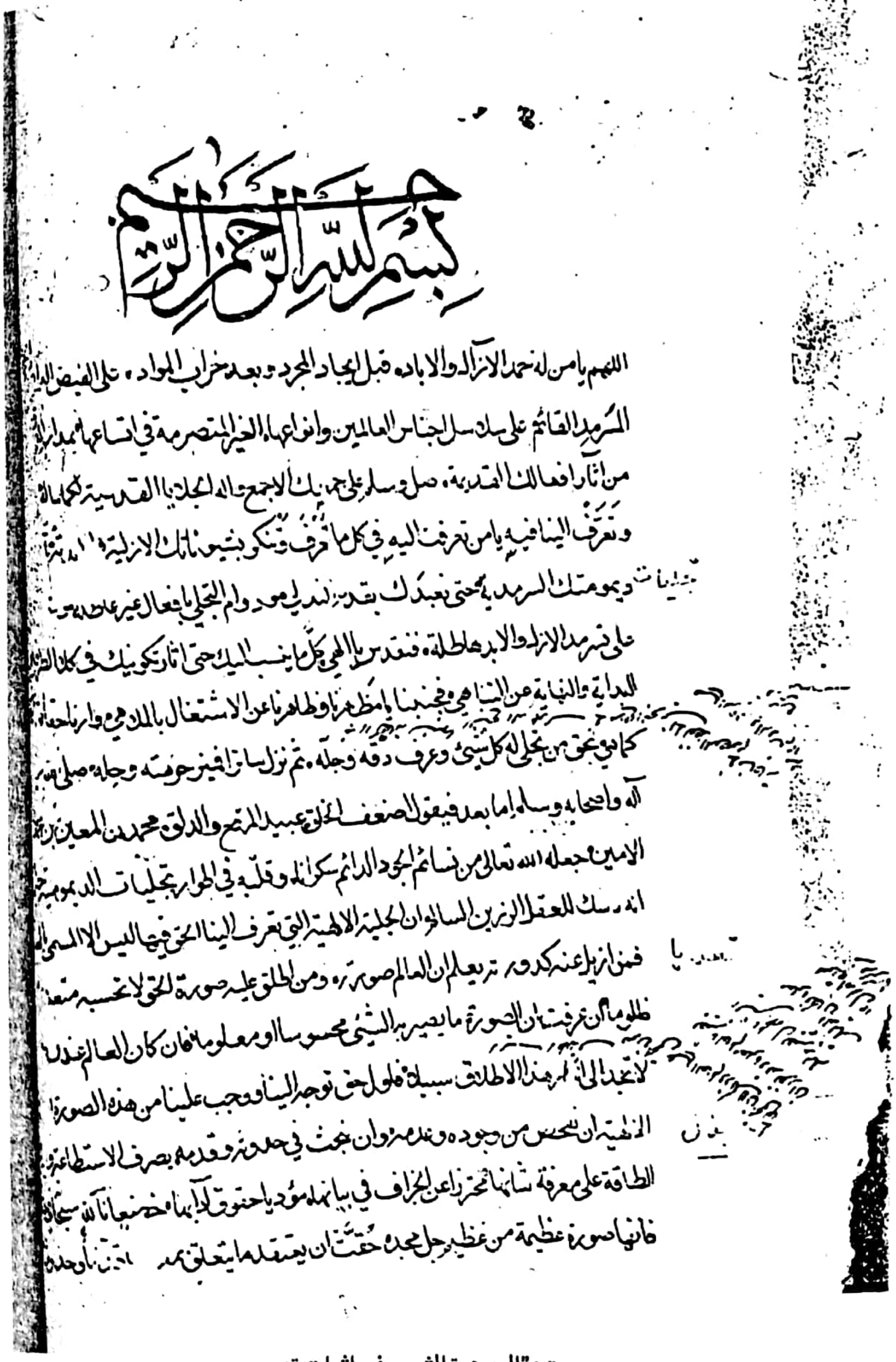

بسم الله الرحمن الرحيم

اللهم يا من له حمد الازال والاباد قبل ايجاد المجرد وبعد خراب المواد تجلى الفيض الدا...
السرمد القائم على سلسل اجناس العالمين وانواعها الغير المتصرمة في اتساعها بمد ازله
من اثار افعالك القديمة صل وسلم على حبيبك الاجمع اله الجلايا القدسية كمالاته
وتعرف اليناقية يا من تعرفت اليه في كل ما ترف وتنكو بشيونانك الازلية ...
... وديمومتك السرمدية حتى نعبدك بقدر ... دوام التجلي بافعال غير ...
على سرمد الازل والابد هاطلة فنعترف يا الهي كل ما ينسب اليك حتى اثار تكوينك في كمال ...
البداية والنهاية عن التناهي فجنبنا يا مظهرنا وظاهرنا عن الاشتغال بالملاهي وارحنا ...
كما يليق من يتجلى له كل شيء وعرف دقه وجله ثم نزل ساترا قيد حرمته وجله صلى ...
اله واصحابه وسلم اما بعد فيقول الضعيف الخلق عبيد المنعم والدلق محمد بن المعين بن
الامين جعله الله تعالى من نسائم الجود الدائم سكرانه وقلبه في الهواء بتجليات الديمومة ...
انه رسالة للعقل الرزين السالوان الجلية الالهية التي تعرف الينا الحق فيها ليس الا المسمى ...
فمن ازيل عنه كدورة تربيعلم ان العالم صورة ومن الخلق عليه صورة الحق لا تحسبه ...
ظلوما ان عرفت ان الصورة ما يصير به الشيء محسوسا او معلوما فان كان العالم ...
لا تجد الى ... هذا الاطلاق سبيلا فلو لحق توجه الينا وجب علينا من هذه الصورة
الذهنية ان نحص من وجوده وعدمه وان نبحث في حدوثه وقدمه بصرف الاستطاعة
الطاقة على معرفة شانها تحرزا عن الخرافة في بيانها مؤديا حقوق ادابها خضعنا ان الله سبحانه
فانها صورة عظيمة من عظيم جل مجده حقت ان يعتقد ما يتعلق به ... او حدو...

پهريون ورق: "الجوهرة الثمين في اثبات قدم التڪوين" نسخو: ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

Scanned with CamScanner

الاخرة خير وابقى ان هذا لفي الصحف الاولى صحف ابراهيم وموسى على نبينا وعليهم الصلوات و
التسليمات و [illegible] اكمل ومن هذا التحقيق يظهر ان لفظ العالم يصدق على الاعيان في جميع مواطنها
وانما ثبت قدمه فاستحال عدمه وعلى هذه الاستحالة يتفرع دوام دار النعيم والجحيم وان العوالم كلها
صور تنزلات الاعيان القديمة ففناء ما يصح ان يطلق عليه انها صورة من صور تلك الاعيان بالكلية
ممتنع فالاعدام المحض في الوجود مستحيل وليس الواقع الا تطور الموجودات في لباسها طورا بعد طور
ومن الصور ما لم يتطرق اليه فساد واستحالة من طور الى طور اصلا وهو معنى الفناء والبقاء الازلي
المطلق والدار الآخرة من الصور الغير المتطرقة اليه هذا الفناء الممكن فتكون من جملة تلك الصور
وقد قدمنا انقسام العوالم ببقاء وفناء مع عدم انقطاع سلسلة الممكنات التي هي صور الاعيان
وبينا ههنا معنى ذلك الفناء وانه لا يمكن ان يكون بمعنى الزوال المطلق للبرهان القائم على ان ما ثبت
قدمه استحال عدمه وهذا مما يغتنم من دقائق الحقائق وطرائقها واذ قد اتضح هذا فاعلم ان كلام العارف
الشيرازي على التوجيه الاول مطرز بما سلكنا هنا وعلى التوجيه الثاني يكون مخرجا على ما قدمنا من الفتوحات
المكية في وجه الجمع بين قدم العالم وبين حدوثه مما يكون بيان التوجيه الثاني تفصيله لاجمال ما
كلامه رضي الله تعالى عنه في الفص الآدمي وهو قوله فهو اي الانسان الحادث الازلي والنشأة الدائم
الابدي فقد حمله الشيخ داود القيصري على قدم الارواح مطلقا وحمله العارف الجامي على قدم ارواح الكمل
نقلا عن الشيخ الكبير قدس سره وشيخه الاكبر رضي الله عنهما كما مرت اليه الاشارة مرارا وحمله الشيخ
ابو الفتح محمد بن مظفر الدين الصديقي المشهور بالشيخ المكي في رسالته الذابة عما توهم على ناظري
كتاب فصوص الحكم على الجمع المتقدم من الفتوحات فقال الحادث بوجوده الخارجي ازلي بوجوده
العلمي الالهي ابدي من حيث الوجود في الخارج في خلود الجنة واورد عليه ان الازلية التي يريد بخصوص
بالانسان بل تعم جميع الموجودات واجاب عن ذلك ان الحقيقة الانسانية هي اجمال الموجودات كلها
عليه الحدوث والازلية والابدية حكم على الجميع هذا حاصل كلامه وهذا الفقير يحمل هذا الكلام
رضي الله تعالى عنه على المسلك المحرر في هذا الكتاب والجمع بين الحدوث والقدم المتفرع عليه المتقدم ذكره
وذلك لا بد لان كلامه في الفتوحات شهادة لصحة هذا المسلك في مواضع عديدة من تلك المواضع ما
تقدم نقلها والله تعالى اعلم ولكن هذا آخر الكلام والتفرق عن [illegible] التعرف [illegible]

[illegible]

١

آخري ورق: "الجوهرة الثمين في اثبات قدم التڪوين" نسخو: ذاتي لائبريري علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

Scanned with CamScanner

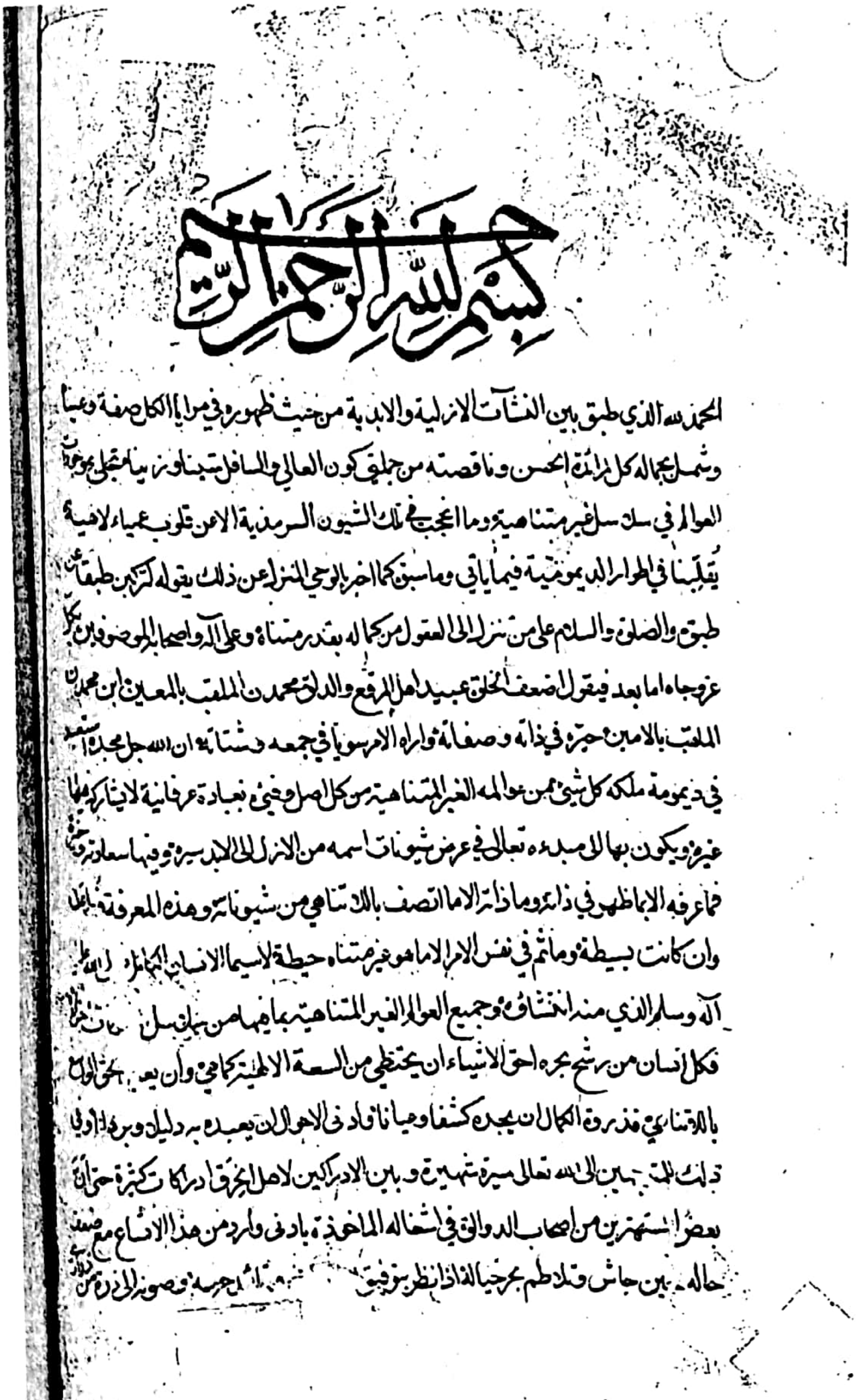

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي طبق بين النشآت الازلية والابدية من حيث ظهوره في مرايا الكل صفة وعيانا
وشمل بجماله كل زائدة الحسن وناقصته من جليل كون العالي والسافل متبناوب بيانا متجلي بوجوه
العوالم في سلسلة غير متناهية وما العجب في تلك الشيون السرمدية الا من تلون عمياء لاهية
يقلبنا في اطوار الديمومية فيما ياتي وما سبق كما اخبر بالوحي المنزل عن ذلك بقوله لتركبن طبقا عن
طبق والصلوة والسلام على من نزل الى العقول من كماله بقدر متناه وعلى آله واصحابه الموصوفين بكل
عز وجاه اما بعد فيقول اضعف الخلق عبيد اهل الرفع والدنو محمد بن الملقب بالمعين ابن محمد
الملقب بالامين حبره في ذاته وصفاته واراه الامر سويا في جمعه وشتاته ان الله جل مجده اسعد
في ديمومة ملكه كل شيء من عوالمه الغير المتناهية من كل اصل وفرع بعبادة عرفانية لا يشاركه فيها
غيره ويكون بها الى مبدءه تعالى في عرض شيونات اسمه من الازل الى الابد سيره وفيها سعادته حيث
ما عرفه الا بما ظهر في ذاته وما ذاته الا ما اتصف بالا تناهي من شيوناته وهذه المعرفة بالكل
وان كانت بسيطة وما ثم في نفس الامر الا ما هو غير متناه حيطة لاسيما الانسان الكامل صلى الله عليه
آله وسلم الذي منه انتشاق وجميع العوالم الغير المتناهية بما فيها من بيان نسل ... ان
فكل انسان من رشح بحره احق الاشياء ان يحتظي من السعة الالهية كما هي وان يعترف الحق الواسع
باللاتناهي فذروة الكمال ان يجده كشفا وعيانا فادنى الاحوال ان يعتقد به دليلا وبرهانا ولي
ذلك المتبين الى الله تعالى سيرة شهيرة وبين الادراكين لاهل الحق ادراكات كثيرة حتى ان
بعض المشتهرين من اصحاب الذوق في اشتغاله المأخوذة بادنى ولم من هذا الاتساع مع ضعف
حاله ... بين جاش وتلاطم بحر حياله اذ نظر بتوفيق ... ... وجهه وصوته الى ذروة من

پهريون ورق: "مطارحات التحقيق في ما يتعلق
ببرهان التطبيق" نسخو: ذاتي لائبريري علامه غلام

لا يقيده نفس الامر ان اراد انه ما لا يختص في ظرف الخارج والذهن ولا يتقيد به
المظروف بظرفه بحصوله فيه فهذا الحكم المتضمن لهذا التعريف مع كونه تحكما
مبني المسئلة التي اختلف فيها فقوله بناء عليه كلما تحقق فيه الخ مصادرة صريحة
على المطلوب وان اراد به ما لا يقيده ويحيط به وينحصر بانحصاره ويكون صغرى
الدليل نفس الامر المحيط بمظروفه الغير المتناهي المفروض وجوده فيه متناه وكل
مقيد ومحاط بمتناه فهو متناه فهذا يتوقف صغراه على اثبات تناهي نفس الامر
الصادق على الخارج والعلم دونه خرط القتاد اذ الخارج عبارة عن خارج العلم
الذي لولا العلم لكان متأصلا موجودا وهو عبارة عن الوجود الحق المطلق الذي
اطلق عليه المحققون الخارج الحقيقي وهو منزه عن التناهي واما العلم فلشموله
العلم القديم لا سبيل الى اثبات تناهيه مطلقا وغير المتناهي يصح ان يقع باتساعه
ظرفا لغير المتناهي وما يتولد من الاوهام ههنا قد مر ابطاله فراجعه والحمد لله تعالى
اولا وآخرا والصلوة والسلام على رسوله
وآله دائما سرمدا ۸

آخري ورق: مطارحات التحقيق" نسخو: ذاتي
لائبريري علامه قاسمي

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا ومصليا ومسلما قال الامام حجة الاسلام في رسالة الاجوبة لعلك تقول ان
عذاب القبر لا يدرك الا بالقوة الحسية او الخيالية التي شرط وجودها في الجسم فاذا
فارقت الروح الجسد واضمحلت القوى الحسية والخيالية كيف يكون هذا وكيف
يسئل المانع الركوة سيحاح اقرع وكيف يسلط على الكافر تسعة وتسعون تنينا له تسعة
وتسعون راسا كما ورد في الخبر وهذه الصور اما حسية او خيالية وقد بطلتا كلا
بالموت فاعلم انه لا يبعد ان يوضع بعض الاجسام لتخيل النفس احساسها بعد
الموت ولا يبعد ذلك لا في القبر ولا في القيمة وكل ما ذكره الاوائل من الدلالة على
استحالته ليس برهان محقق والشرع قد ورد فيجب تصديقه ودليل انه ليس
مبرهنا عند الفلاسفة ان افضل متاخري الفلاسفة ابا علي بن سينا قد اثبت
ذلك في كتاب الشفاء وكتاب النجاة وقال لا يبعد ان يكون بعض الاجسام
السماوية موضوعة لتخيل النفس بعد الموت وحكى ذلك عن بعض العلماء ثم قال من
انكر حشر الاجساد فهو مبطل ولا برهان معه واذا لم يكن معه برهان ثبت الا
دراكات الحسية والخيالية بعده وهو المطلوب فان قيل فنحن نراه لا حس له ولا
حركة قلنا قد نرى صاحب السكتة كذلك والادراك ممكن ان يكون بجزء صغير
يكاد لا يتجزى انتهى كلامه وهذا يحتاج الى شرح فاقول قوله ولا يبعد ان يوضع بعض
الاجسام وقول الرئيس لا يبعد ان يكون بعض الاجسام السماوية الخ مبناه على ان

النفس

پهريون ورق: "الحق الصريح في ما يتعلق بشعور الميت في الضريح" نسخو: ذاتي لائبريري علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

Scanned with CamScanner

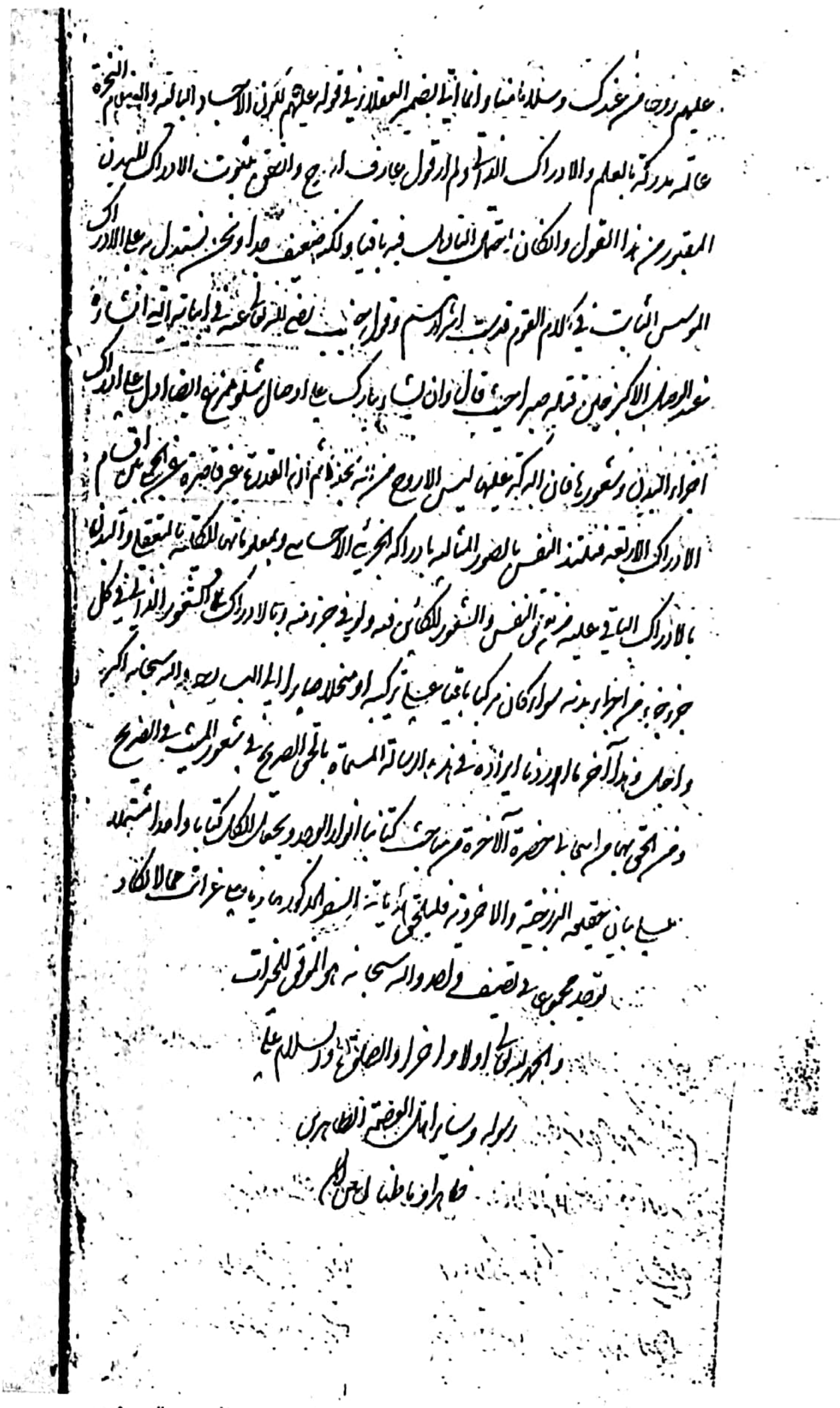

[illegible] المؤسس الثابت في كلام القوم [illegible]

[illegible] اجزاء البدن وشعورها [illegible] ليس الاروح [illegible]

الادراك [illegible] النفس بالصور المثالية [illegible]

بالادراك [illegible] النفس والشعور [illegible] الادراك [illegible] الشعور [illegible] في كل

جزء جزء من اجزاء بدنه سواء كان مركباً [illegible]

والحال وهذا آخر ما اوردنا ايراده في هذه الرسالة المسماة بالحق الصريح في شعور الميت في الضريح

ومن الحق [illegible] الآخرة من مباحث كتابنا انوار الوجود و[illegible]

[illegible]

[illegible]

والحمد لله اولاً وآخراً والصلوة والسلام على

رسوله و[illegible] الطاهرين

ظاهراً وباطناً [illegible]

ورق آخري: "الحق الصريح في ما يتعلق بشعور الميت في الضريح" نسخو: ذاتي لائبريري علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

Scanned with CamScanner

رسالة في الكلي الطبيعي

بسم الله الرحمن الرحيم

حامداً ومصلياً ومسلماً أشكلت على الأذهان العامة قول الأساطين من الحكماء أن الكلي الطبيعي موجود
في الخارج   من جملة على أن للطبيعة وجوداً ووصف الكلية في الخارج على حيازة من الشيء [illegible] ثم اعترض
على ظاهر الإطلاق بأن ما يوجد في الخارج لا بد وأن يكون مشخصاً بالضرورة [illegible] بوضع معين وأين ومقدار
وكيف كذلك فلا بد له من أن يختص بذلك الوضع المعين وما بعده فلا يكون كلياً وهذا الذي ذكر مما أجمع
عليه العقلاء [illegible] ولكنه وارد على فهم من كلام الأساطين دون كلامهم   من جملة على أن مرادهم أن للطبيعة
التي تعرضها الكلية في العقل توجد في الخارج في ضمن الأفراد لا بوصف الكلية أما وجودها في ضمن الأفراد فلأنها
جزء للأفراد [illegible] وجود الكل بدون أجزائه وأما انتفاء وصف الكلية عنها في الخارج فالحس يغني عن الوصف
فيه ضرورة ثم اعترض عليه بأن الطبيعة جزء محمول على أفراده وليس من ضرورة وجود الأفراد وجود الأجزاء المحمولة
فيه [illegible] ذوات عقلية كلية [illegible] في الخارج وجود الأفراد فلو وجدت في الخارج في ضمن الأفراد لزم
اتصاف الأفراد بأمور متضادة [illegible] الجزئية والكلية وهو باطل [illegible] أن اتصف بوصف الكلية
بعض الطبيعة وبطلانه [illegible] في الخارج في ضمن الأفراد فالموجود في الخارج ليس إلا [illegible] الطبيعة دون
الطبيعة فلا معنى لوجود الكلي الطبيعي في الخارج إلا بمعنى كون أفراده في الخارج دون نفسه وهو قول صاحب التدقيق
والحق وجود الكلي الطبيعي بمعنى وجود الشيء [illegible] وهذا كله [illegible] فاسد [illegible]
[illegible] عنها كلام الأقدمين   مرادهم أن الطبيعة من حيث هي طبيعة ليست كلية ولا جزئية
ولا موجودة ولا معدومة [illegible] ذاتها [illegible] فأما أن توجد في العقل أو في التخيل أو في الخارج فإن
وجدت في العقل كانت معروضة لوصف الكلية فهذا الوصف لازم لوجودها العقلي وإن وجدت في
التخيل أو في الخارج كانت معروضة لوصف الجزئية فهو لازم لوجودها الخارجي والتخيلي فهي طبيعة مأخوذة
لا بشرط شيء لا المأخوذة بشرط [illegible] ولا بشرط الشيء فهي غير ملحوظ بقيد الإطلاق والتقييد كلا التقييد

پهريون ورق: "رسالي ڪلي طبعي" نسخو: ذاتي لائبريري
علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

Scanned with CamScanner

پهريون ورق: "نزهة الفهوم في تعريف اعجوبة
العلوم" نسخو: ذاتي لائبريري حافظ محمد اسماعيل
ميمڻ ڪڏو ڪراچي

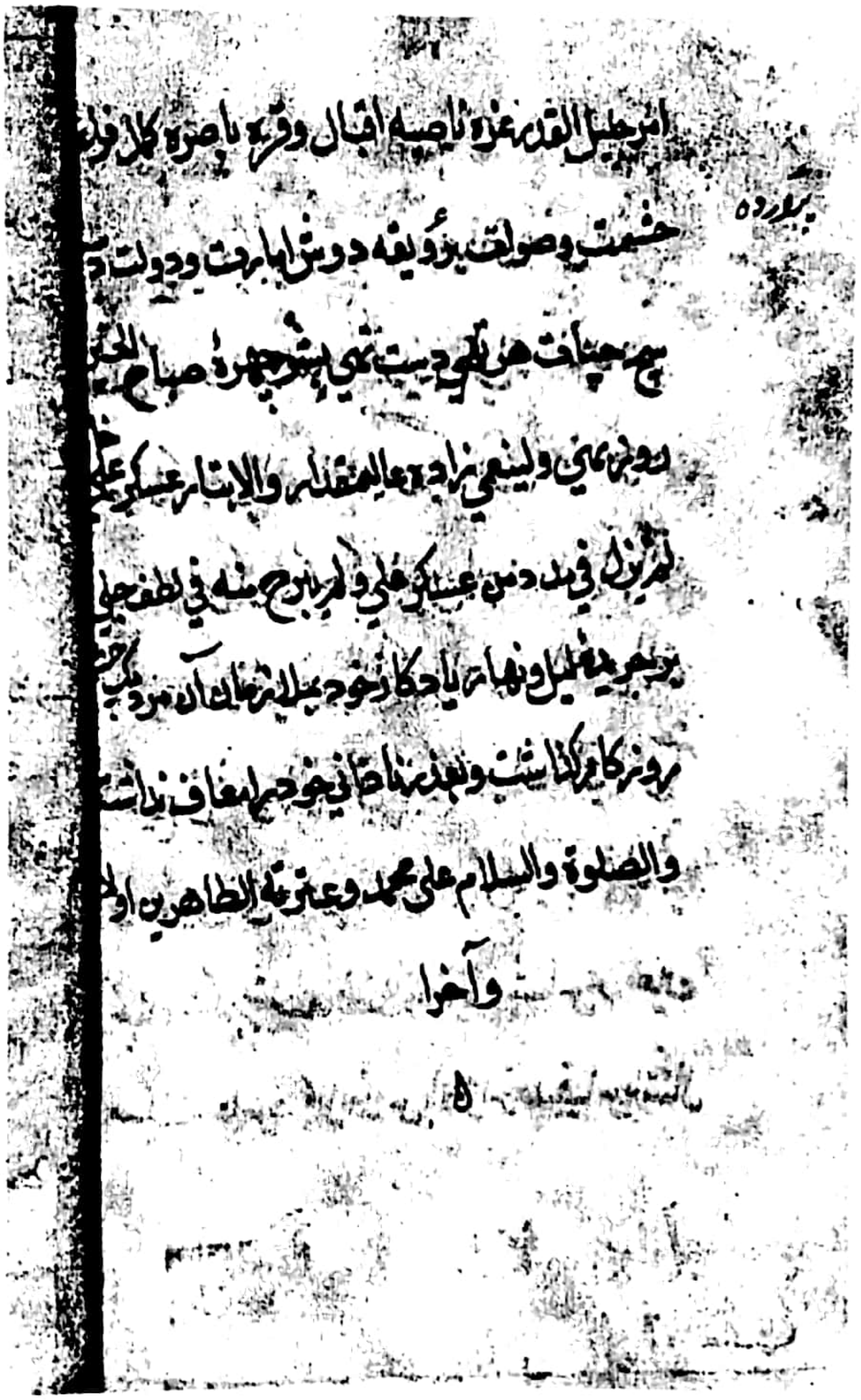
والصلوة والسلام على محمد وعترته الطاهرين اولاً

وآخراً

آخري ورق: " نزهة الفهوم في تعريف اعجوبة العلوم" نسخو: ذاتي لائبريري حافظ محمد اسماعيل ميمڻ کڏو ڪراچي

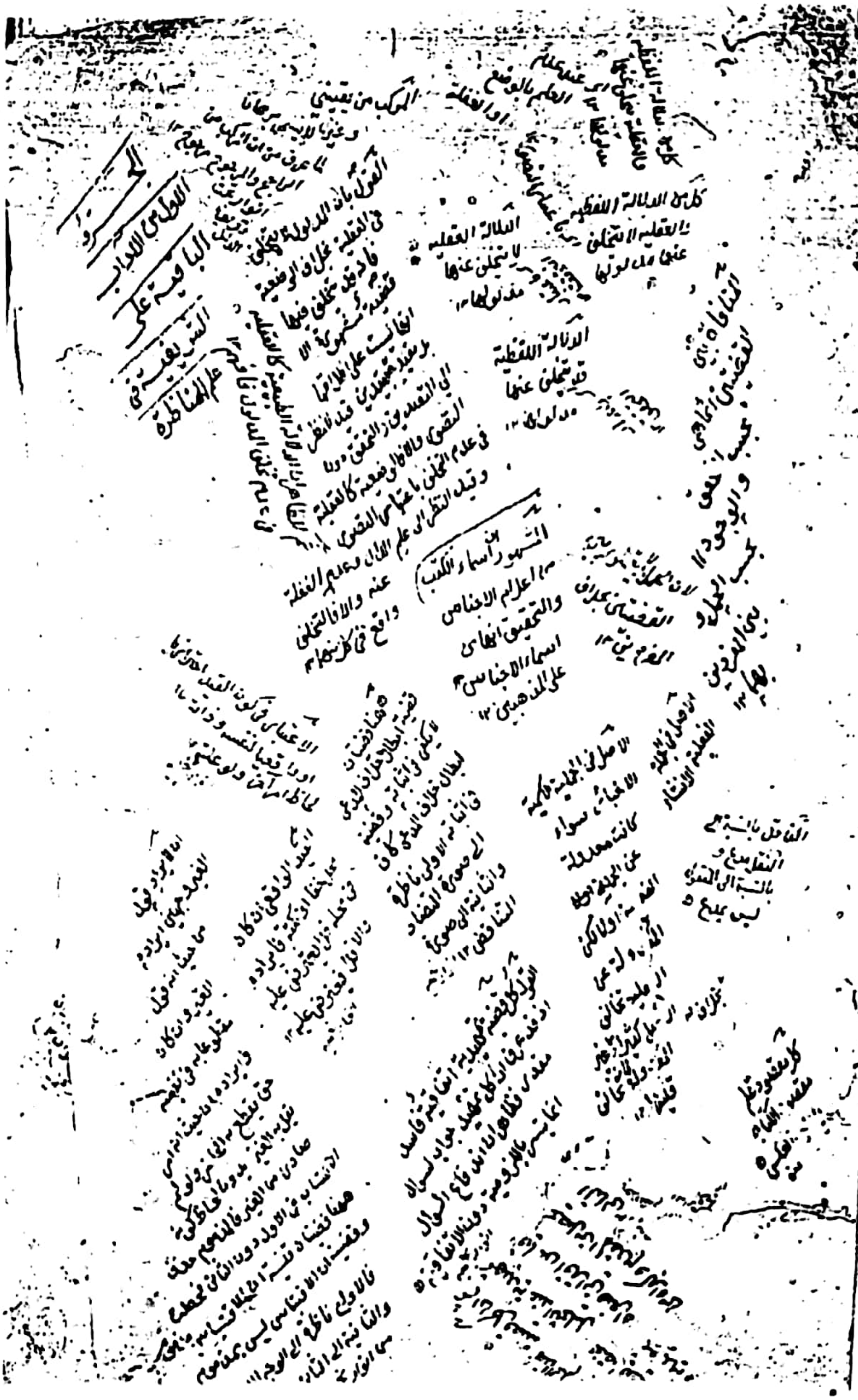

سرورق: "التنبيهاتُ الواقية علي الاداب الباقية في علم المناظرة" نسخو: چوٽياري شريف

Scanned with CamScanner

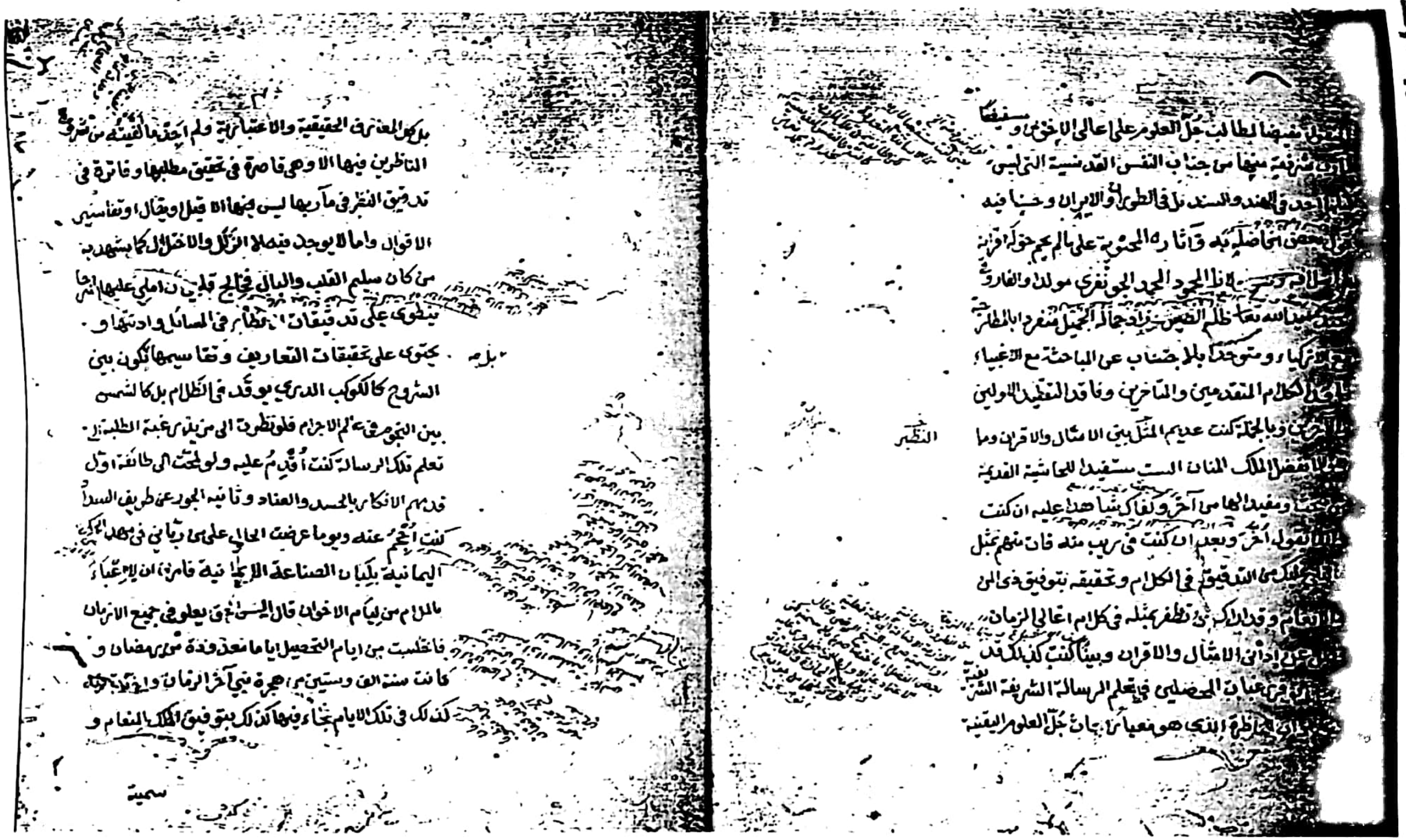

"التنبيهاتُ الواقية علي الاداب الباقية في علم المناظرة" جو هڪ ورق، نسخو: چوٽياري شريف

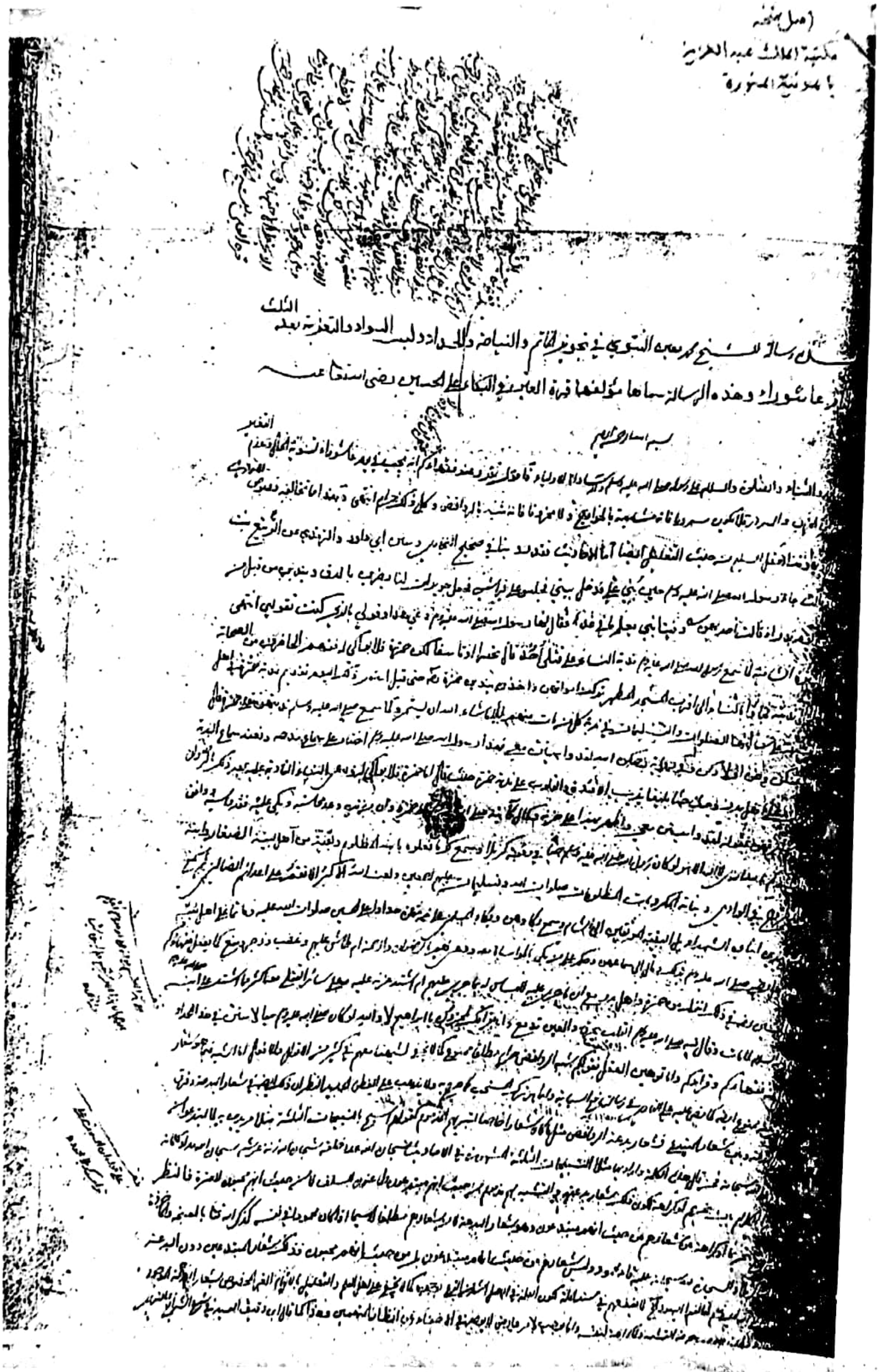

سرورق: "قرة العين في البكاء علي الحسين" نسخو: مڪتبہ الملڪ عبدالعزيز بالمدينة المنورة

Scanned with CamScanner

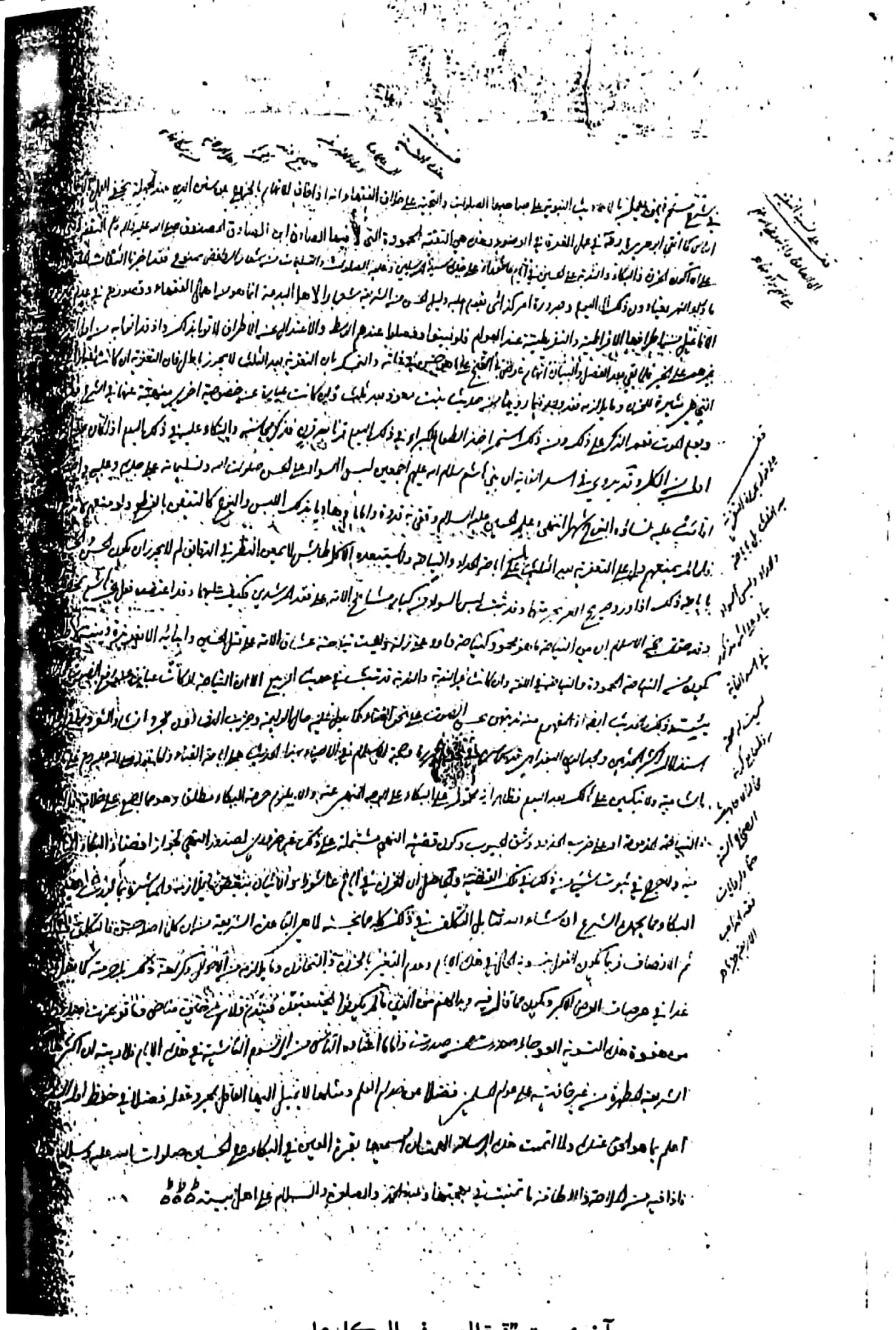

آخري ورق "قرة العين في البڪاء علي
الحسين" نسخو: مڪتبہ الملڪ عبدالعزيز
بالمدينة المنورة

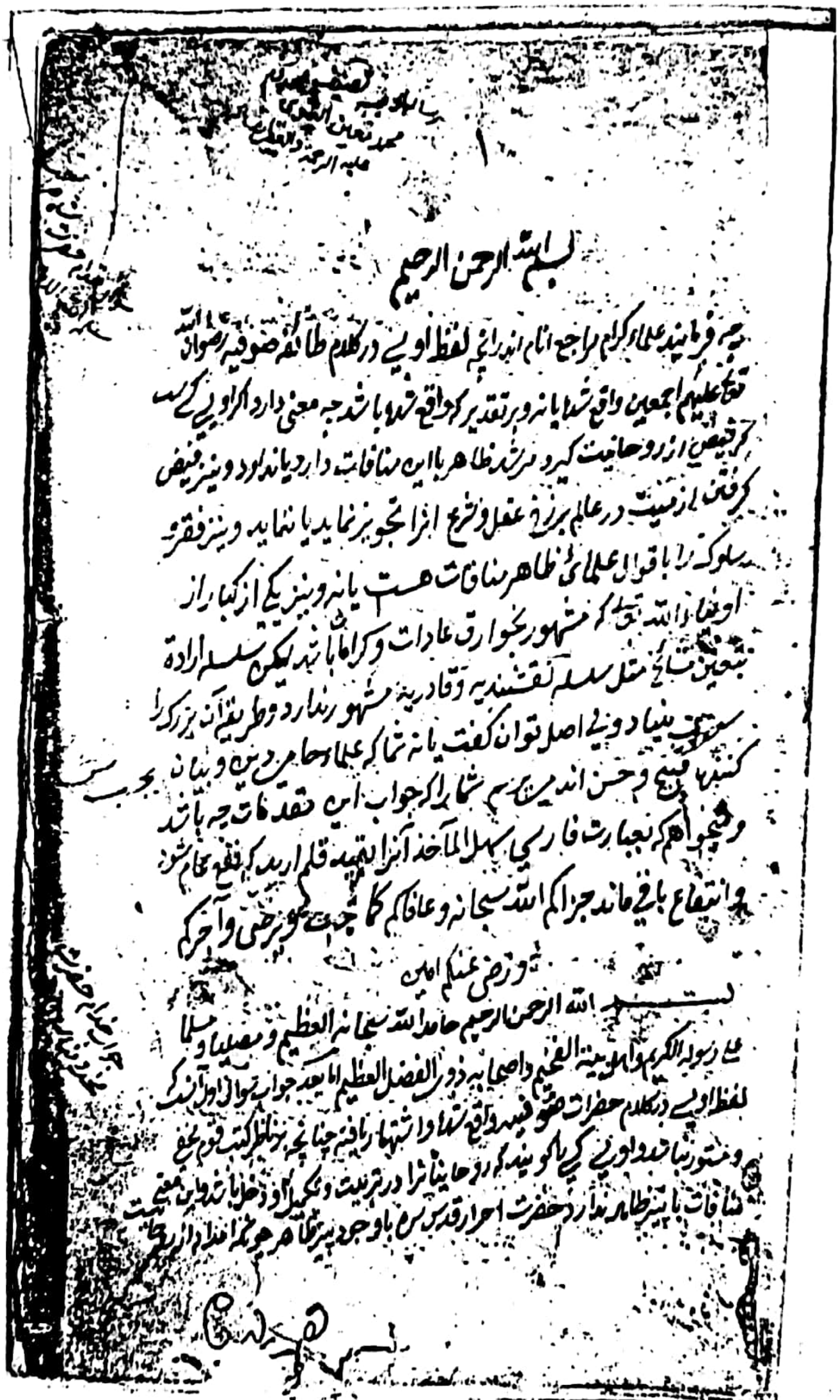

پهريون ورق: "رسالہ اويسيہ" نسخو: نيشنل ميوزيم
ڪراچي

آخري ورق: ”رسالا اويسيہ“ نسخو: نيشنل ميوزيم

ڪراچي

Scanned with CamScanner

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا ومصليا ومسلما ومستعينا في الفعل والقول متبرءا عن الوجو
والقوة والحول الا بربه فلا يخفى على اهل العلم ان متون علم الكلام
كلها قد اتفقت على ان مسئلة فضل الخلفاء الاربعة بالترتيب
اجتهادية ظنية لكون الدلائل على الفضل الكلي من كل وجه و
هو المطلوب بالاثبات احاد المتن ظنية الدلالة مع كونها متعارضة
في انفسها وما حكي من دعوى الاشعري من الاجماع على تقدير
ثبوته وكونه اجماعا قطعيا لا ظنيا سكوتيا او ما نزله منزلته
حملوه على الاجماع على ان المسئلة مشتملة على مبدأ الظن لاجماع
السلف على ذلك فيفيد القطع لغلبة الظن كما ان الاجماع
على ان ركعتي الفجر سنة يفيد كونهما مقطوع السنية وكيف لا و
قد حكى الامام ابن عبد البر اختلاف السلف في ذلك صحابيا وتابعيا
ومن الناس في زماننا من اخواننا من اراد ان يخطو رقاب

الاصحاب

پھريون ورق: "الحجة الجليه في رد من قطع
بالافضليه" نسخو: قاسميه لائبريري ڪنڊيارو

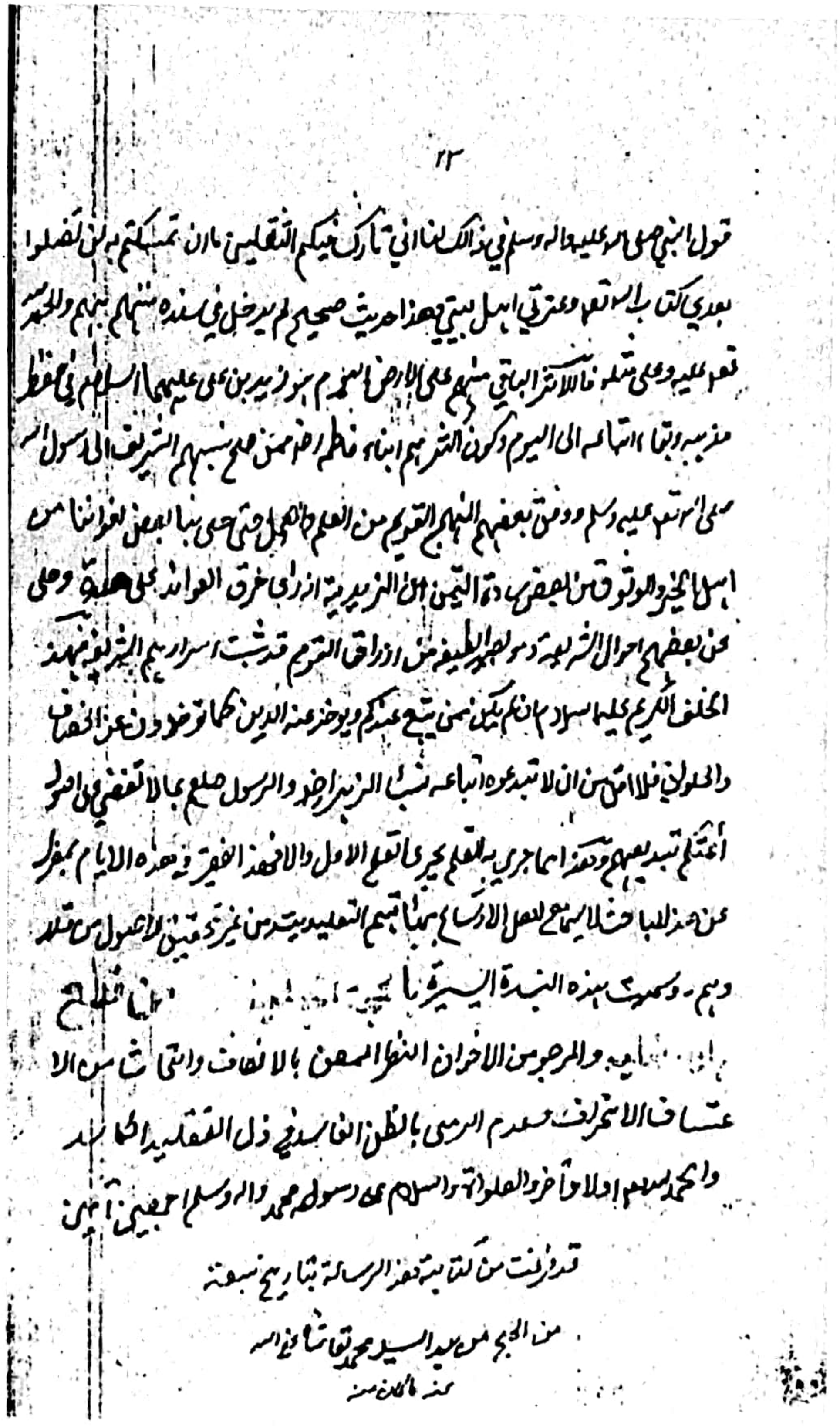

٢٣

قول النبي صلى الله عليه وآله وسلم في ذلك لنا اني تارك فيكم الثقلين ما ان تمسكتم بهما لن تضلوا
بعدي كتاب الله تعالى وعترتي اهل بيتي وهذا حديث صحيح لم يدخل في سنده منهم ابنهم والجمهور
نعم عليه وعلى تقدير فالاكثر الباقي منهم على الارض اليوم هم بنو زيد بن علي عليهما السلام في حفظ
مذهبه وتبعا اسلافه الى اليوم وكون الشرفاء هم ابناء فاطمة رض ممن صح نسبهم الشريف الى الرسول الله
صلى الله عليه وسلم ووفق بعضهم المنهاج القويم من العلم والعمل حتى حكى لنا البعض [illegible] من
اهل الخير والوثوق من لحقوا ديار اليمن ان الزيدية ازالوا خرق العوائد على حلية وحكى
عن بعضهم احوال الشريفة دعوتهم اللطيفة من ارزاق الكرم قد ثبت اسرارهم الشريفة فهذه
الخلق الكريم عليها السواد ان لم يكن ممن يتبع مذهبكم ويوخذ منه الدين كما توخذون عن [illegible]
والحلولي فلا اقل من ان لا تبدعوه اتباعه نسب الزيد اخذوا الرسول صلعم بما لا تقتضي في اصول
ائمتكم تبديعهم وهذا انما جرى به القلم بجري القلم الاول والا فهذا الفقير في هذه الايام بمعزل
عن هذه المباحث فلا يسمع لنقل الارتساخ بما يتم التعليق بتدبر من غير تمييز الاصول من تقليد
وهم. وسميت هذه النبذة اليسيرة بالحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية
[illegible] والمرجو من الاخوان النظر المنصف بالانصاف واتقى [illegible] من الا
عتساف الاعتراف بعدم الرمي بالظن الفاسد في ذلك التقليد الكاسد
والحمد لله اولا وآخرا والصلوة والسلام على رسوله محمد وآله وسلم اجمعين آمين

قد فرغت من كتابة هذه الرسالة بتاريخ سبعة
من الحج من عهد السيد محمد تقا شاه [illegible]
[illegible]

آخري ورق: "الحجة الجليه في رد من قطع
بالافضليه" نسخو: قاسميه لائبريري کنڊيارو

Scanned with CamScanner

ماخذن جي فهرست

1. آزاد بلگرامي، غلام علي: "ماثر الڪرام" (سرو آزاد) مطبع خاني رفاه عام لاهور 1913ع
2. آزاد بلگرامي، غلام علي: "سبحة المرجان في آثار هندستان"
3. آزاد بلگرامي، غلام علي: "يدبيضاء" (قلمي) ڪاتب: اعجازالحق قدوسي، راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.
4. آفتاب احمد خان ڊاڪٽر: "خاندان نقشبنديہ ڪي علمي خدمات" المصطفيٰ اڪيڊمي حيدرآباد 1988ع
5. آڏواڻي ڪلياڻ: "شاه جو رسالو" مڪتب اسحاقيہ جهونا مارڪيٽ ڪراچي، 1976ع
6. ابوالخير، محمد زبير، ڊاڪٽر: "سنڌ ڪي صوفياء نقشبند" (پي ايڇ ڊي ٿيسز) ريسرچ لائبريري سنڌالاجي
7. امير احمد، مخدوم: مضمون سرزمين سنڌ ۾ علم حديث "الرحيم" جون 1963ع شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد
8. امير احمد مخدوم: "مقدمہ بذل القوة في حوادث سني النبوة" سنڌي ادبي بورڊ 1966ع
9. الڪتاني، عبدالحي بن عبدالڪبير، شيخ: "فهرس الفهارس" جلد: پهريون، ڇاپو: 2، دارالفڪر الاسلامي بيروت لبنان 1982ع
10. المرادي، محمد خليل: "سلڪ الدرر" جلد: 6، ڇاپو: 3، دار ابن حزم و دار البشائر الاسلامي بيروت لبنان سال 1988ع
11. "الوحيد" اسپيشل ايڊيشن، "سنڌ آزاد" نمبر، 15 جون 1936ع
12. ايم ايڇ پنهور: "مهراڻ" سنڌي ادبي بورڊ جولاءِ سيپٽمبر 1990ع
13. برهانپوري، راشد، محمد مطيع الله: "مقدمہ ديوان عطا" سنڌي ادبي بورڊ
14. بڪري، شيخ فريد الدين: "ذخيرة الخوانين" جلد: 2، پاڪستان هسٽاريڪل سوسائيٽي ڪراچي، 1970ع
15. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "تڪملة التڪملہ" آرٽس فيڪلٽي علامہ آءِ آءِ قاضي ڪيمپس سنڌ يونيورسٽي، 2007ع
16. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "حاشيہ تحفة الڪرام" سنڌي ادبي بورڊ، 2002ع
17. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي سوانح حيات بابت ڪي علمي ويچار" ٽہ ماهي "مهراڻ" سنڌي ادبي بورڊ 1985ع
18. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "مقدمہ شاه عبداللطيف جو رسالو شاه جو ڪلام" جلد: پهريون شاه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاه 1980ع
19. بلوچ ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "مقدمہ: شاه جو رسالو (شاه عبداللطيف جي پنهنجي ڪلام جو سچو سربستو صحيح رسالو)" علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا اشاعت حيدرآباد سنڌ، 1999ع
20. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "مقدمہ راڳ نامو" شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز، 1981ع
21. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "مخزن شاه عبداللطيف ڀٽائي" شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافت مرڪز ڀٽ شاه 2003ع
22. بيگ، مرزا عباس علي: "خدايار خاني ميان سرفراز خان عباسي" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو 1980ع
23. بيگ، قليچ، مرزا: "قديم سنڌ جا مشهور شهر ۽ ماڳهو" سنڌي ادبي بورڊ 1990ع
24. پنهور، ايم ايڇ: "سنڌجي تاريخ جو حصو: مغل منصبدارن خلاف سنڌي عوام جي شاندار جدوجهد" مترجم: غلام محمد لاڪو "مهراڻ" سنڌي ادبي بورڊ، جولاءِ سيپٽمبر 1990ع
25. ٽالپر، محمد جمن: "سنڌ جا اسلامي درسگاهہ" هجرة پبليڪيشن ڪراچي سنڌ، 1982ع
26. ڀٽي محمد اسحاق: "فقهاء هند" جلد: 3، حصو: پهريون، اداره ثقافت اسلامي، ڪلب روڊ لاهور، 1979ع

Scanned with CamScanner

27. ٺٽوي، محمد ابراهيم، مخدوم: "القسطاس المستقيم" (قلمي) مدرسہ مظهر العلوم کڏو ڪراچي
28. ٺٽوي، خليل محمد ابراهيم: "تڪملہ مقالات الشعراء" سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1958ع
29. ٺٽوي، محمد اعظم: "تحفتہ الطاهرين" سنڌي ادبي بورڊ، 1956ع
30. ٺٽوي، عبداللطيف، مخدوم: "ذب ذبابات" جلد: 2، سنڌي ادبي بورڊ 1959ع
31. ٺٽوي، عطا، عبدالحڪيم: "ديوان عطا" سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو
32. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "اڪسير الهداية والنفع في جمع احاديث الرفع" (قلمي)

مفيد عام لائبريري سيوهڻ

33. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "الاعتدالات الاربعة" (قلمي) ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
34. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "التحرير الاول للشيخ الفاضل محمد معين" (قلمي) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر سنڌالاجي
35. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "التنبيهات الوفيہ علي الآداب الباقية" (قلمي) چوٽياري شريف
36. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "التنبيه علي سوء الفهوم في ان المثلية توجب العموم" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو
37. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "الجوهرة الثمين في اثبات قدم التكوين" (قلمي) ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
38. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "الحجة الجلية في حقيقت القطع بالافضلية" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو.
39. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "الحق الصريح في مايتعلق بشمور الميت في الضريح" ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
40. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "الدليل الواضح كالبدر علي وضع الايدي في الصلواة علي الصدر" (قلمي) مفيد عام لائبريري سيوهڻ
41. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "الرسالة المعينيہ في تائيد الشيعة" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو
42. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "ايقاظ الوسنان في بطلان ڪفانت تريش". (قلمي) مائڪرو فلم سيڪشن ريسرچ لائبريري سنڌالاجي
43. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "بادهة الورود في اثبات وحدة الوجود" ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
44. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "بوادر الجود في تحرير وحدة الوجود" ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
45. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "بياض فتاوي" (قلمي) سنڌ ميوزم حيدرآباد
46. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "بياض انتخاب شاعري" (قلمي) سنڌي ادبي بورڊ لائبريري
47. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "تڪوين مع الانفاس ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
48. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "دراسات اللبيب" سنڌي ادبي بورڊ
49. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "دفع الاشڪال والزحمة في اول الڪل والرحمة" (قلمي) ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
50. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "رسالہ اويسيہ" (قلمي) نيشنل ميوزيم ڪراچي
51. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "رسالہ ڪلي طبعي" (قلمي) ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
52. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "رفع الجهالت في مد عهد الرسالة" (قلمي) مفيد عام لائبريري سيوهڻ
53. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "رفع الغين في تنزل العلم الي العين" (قلمي) ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
54. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "سرد الاسانيد" (قلمي) مفيد عام لائبريري سيوهڻ
55. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "صدع القدم في تحقيق الوجود علي العدم" (قلمي) ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
56. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "طريقة العون في حقيقة الڪون" (قلمي) ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي
57. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "غايت الاعتماد في مسئلة الاختضاب بالسواء" (قلمي) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي
58. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "غايت الايضاح في المحاڪمة بين النوي وابن الصلاح" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

Scanned with CamScanner

59. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "غايت ما ظهر لاضعف الانام في ان الكلام المحتمل لا يوجب الاسلام" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

60. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "غايت مدارج الفک لعقدة تولهم اليقين لايزول بشڪ" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

61. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "قرة العين في البكاء علي الحسين" (قلمي) مڪتبہ الملک عبدالعزيز بالمدينہ منوره

62. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "مطارحات التحقيق في مايتعلق ببرهان التطبيق" (قلمي) ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

63. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "مرءة الشهود بوحدة الوجود والموجود" (قلمي) ذاتي لائبريري علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

64. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "منتخب مجمع النكات" (قلمي) نيشنل ميوزم ڪراچي

65. ٺٽوي، محمد معين، مخدوم: "نير الضحيٰ في حكم قص اللحي" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

66. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "الجواب عن هذا التحرير الاول للشيخ محمد هاشم المشاراليہ" (قلمي) ڊاڪٽر بلوچ ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي

67. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "الحجة القوية في الرد علي من قدح في الحافظ ابن تيميہ" (قلمي) مائيڪرو فلم سيڪشن ريسرچ لائبريري سنڌالاجي

68. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "الحجة القوية في حقيقت القطع بالافضلية" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

69. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "بذل القوة في حوادث سني النبوة" سنڌي ادبي بورڊ 1966ع

70. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "تحقيق المسلک في ثبوت الذمي بقولہ للمسلم انا مثلک" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

71. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "حاشيہ غايت مدارج الفک لعقدة تولهم اليقين لايزول بشڪ" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

72. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "حسن المنوع عما اورد علي من ادرج الحديث الموضوع" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

73. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدم: "رد رسالہ قرة العين في البكاء علي الحسين" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

74. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "رد رسالہ معينيہ الناطقة بافضيلة علي علي الخلفاء الثلاثة رضي الله عنهم" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

75. ٺٽوي، محمد هاشم، مخدوم: "ڪشف الغطاء عن مايحل ويحرم من النوح والبكاء" (قلمي) قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو

76. جامي، عبدالرحمن، مولانا: "نفحات الانس" ڪتاب فروشي سعدي، تهران ايران "1337ھ

77. جعفري، رئيس احمد: "تاريخ تصوف اسلام" ڪتاب منزل لاهور 1950ع

78. جوڻيجو عبدالجبار "سنڌيون" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو 1970ع

79. حسيني، عبدالحي بن فخر الدين: "نزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر" دائرة المعارف عثمانيہ" حيدرآباد دکن 1966ع ڇاپو ٻيو

80. حموي، ياقوت بن عبدالله، رومي، بغدادي، "نعجم البلدان" دارصادربيروت. 1989ع

81. حنبلي، ابوالفلاح، عبدالحي بن العماد: "شذرات الذهب اخبارمن ذهب" دارالمسيرة بيروت لبنان ڇاپو: ٻيو 1979ع

82. حقاني، عبدالحق، مولانا حجة الله البالغہ (اردو ترجمہ) دارالاشاعت مقابل مولوي مسافر خانہ ڪراچي

83. خان بهادر خداداد خان: "لب تاريخ سنڌ" سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي حيدرآباد 1959ع

84. خليل، محمد ابراهيم: "تڪملہ مقالات الشعراء" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1958ع

85. دهلوي، شاه ولي الله: "الانتباه في سلاسل اولياء الله" ڪتب خانہ علويہ رضويہ مسجد نوري ڊيڪوٽ روڊ لائلپور

86. دهلوي، شاه ولي الله: "الجزء اللطيف في ترجمة العبد الضعيف ضميمہ شامل انفاس العارفين" طبع اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1978ع

87. دهلوي، شاه ولي الله: "انفاس العارفين" اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1978ع

88. دهلوي، شاه ولي الله: "تفهيمات الاهيہ" شاه ولي الله اڪيڊمي 1970ع

89. دهلوي، شاه ولي الله: "خط شاه ولي الله جا مخدوم محمد معين ڏانهن" (سنڌي ترجمو) اڻ ڇپيل

90. دهلوي، شاه ولي الله: "همعات فارسي" شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد 1992ع

91. رحمان علي، منشي، مولوي: "تذڪره علماء هند" (ٻيو ڇاپو) نولڪشور لکنو 1914ع
92. راشد، محمد مطيع الله، برهانپوري: "مقدمہ ديوان عطا" سنڌي ادبي بورڊ
93. راشدي، حسام الدين: "حاشيہ تڪملہ مقالات الشعراء" سنڌي ادبي بورڊ 1985ع
94. راشدي، حسام الدين: "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي، 1981ع
95. راشدي، حسام الدين: "مقدمہ تاريخ مظهر شاه جهاني" سنڌي ادبي بورڊ، 1962ع
96. راشدي، محمد حبيب الله: "مقدمہ ديوان محسن ٺٽوي" سنڌي ادبي بورڊ 1963ع
97. راشدي، حسام الدين: "مقدمہ مشاهير سنڌ" سنڌي ادبي بورڊ 1985ع
98. راشدي، حسام الدين: "مقدمہ هشت بهشت" سنڌي ادبي بورڊ 1963ع
99. راشدي، حسام الدين: "ميرعلي شير قانع ڪي سوانح حيات" تحفة الڪرام اردو سنڌي ادبي بورڊ 1959ع
100. زرڪلي، خيرالدين: "الاعلام جلد: 3_4_5_7_8_9 مطبع ڪوستانسو ماس مصر، 1956ع
101. سانگي، مير عبدالحسين: "لطائف لطيفي" انجمن مرڪز ثقافت شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ضلع حيدرآباد، 1967ع
102. سڌارنگاڻي، ڊاڪٽر: "پرشن پوئيٽس آف سنڌ" سنڌي ادبي بورڊ 1956ع
103. سمعاني، امام ابو سعيد، عبدالڪريم بن محمد بن منصور ميمي: "الانساب" دائرة المعارف عثمانيہ حيدرآباد دڪن 1966ع
104. سنڌي، عبيدالله، مولانا: " التمهيد لتعريف ائمة التجديد" سنڌي ادبي بورڊ 1976ع
105. سنڌي، عبيدالله، مولانا: "خطبات و مقالات" پروفيسر محمد سرور سنڌ ساگر اڪيڊمي لاهور 1970ع
106. سنڌي، عبيدالله، مولانا: "شاه ولي الله اور ان ڪي سياسي تحريڪ" المحمود اڪيڊمي لاهور
107. سنڌي، عبيدالله، مولانا: " ماهنامہ الرحيم" (اردو) شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد جون 1963ع
108. شقيقي، دين محمد عمدي پوري: " فلسفہ هند و يونان" مجلس ترقي ادب لاهور
109. شيخ، محمد سومار: " بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ" لاڙ ادبي سوسائٽي بدين سنڌ ڇاپو ٻيو.
110. شيخ، محمد سومار: " لطيف سائينءَ جا لاڙ تان پيرا" تنظيم فڪرو نظر سنڌ 1986ع
111. صبا، محمد ظفر حسين: " تذڪره روز روشن" مطبع شاهجهاني دارالاقبال ڀوپال 1927ھ
112. علوي، فقير الله، شاه: " مڪتوبات شاه فقير الله علوي"
113. غلام مهدي، قاضي: " انيس المساڪين عرف راحت السالڪين" (قلمي) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌالاجي
114. قلتي، محمد عاشق، شاه: " ماهوار الولي" جنوري 1959ع شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد
115. قادري، عبدالرسول: "PHD ٿيسز مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سوانح حيات زمانو ۽ علمي خدمتون سنڌالاجي ريسرچ لائبريري
116. قاسمي، احمد اقبال، ڊاڪٽر: " مقالہ لنيل درجة الدڪتوراه علي فاڪهة البستان 1984ع ريسرچ لائبريري سنڌالاجي.
117. قاسمي، حبيب الرحمن: " مضمون شاه ولي الله محدث دهلوي ڪي سفر حرمين شريفين ڪي روداد" الولي جنوري فيبروري 1995ع شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد
118. قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامہ: " اجتماعيت شاه ولي الله ڪي نظر ۾". الولي جلد 1 نمبر ڊسمبر 1972ع شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد
119. قاسمي، ابو سعيد غلام مصطفيٰ، علامہ: " حاشيہ التمهيد لتعريف ائمة التجديد" سنڌي ادبي بورڊ 1976ع
120. قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامہ: "شڪارپور جي علويہ لائبريري" ماهوار نئين زندگي ڪراچي فيبروري 1960ع
121. قاسمي، علامہ مصطفيٰ، علامہ مضمون: " مدينہ منوره ڪي ڪتب خاني اور علماء سنڌ ڪي تصنيفات" الرحيم مئي 1964ع شاه ولي الله اڪيڊمي
122. قاسمي غلام مصطفيٰ، علامہ: " مقالات قاسمي" ڇاپو پهريون آڪٽوبر 2000ع
123. قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامہ: " مقدمہ تفهيمات الاهيہ" شاه ولي الله اڪيڊمي 1970ع

Scanned with CamScanner

124. قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامہ:" مقدمہ فرائض الاسلام" مخدوم محمد هاشم اڪيڊمي ڀينڊو شريف 1957ع
125. قانع، مير علي شير:" تحفة الڪرام"(اردو) سنڌي ادبي بورڊ 2002ع
126. قانع مير علي شير ٺٽوي:" طومار سلاسل" (قلمي) راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي
127. قانع، مير علي شير:" معيار سالڪان طريقت" اداره معارف نوشاهي
128. قانع، مير علي شير، ٺٽوي:" معيار سالڪان طريقت" (قلمي) ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي
129. قانع، مير علي شير، ٺٽوي:" مقالات الشعراء" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو
130. قدوسي اعجاز الحق:" تاريخ سنڌ" مرڪز اردو بورڊ لاهور
131. قدوسي، اعجاز الحق:" تذڪره صوفياء سنڌ" اردو اڪيڊمي بندر روڊ ڪراچي 1959ع
132. قدوسي، اعجاز الحق:" گنجينہ تاريخ وفات مشاهير" قلمي راشدي ڪارنر ريسرچ لائبريري سنڌ الاجي
133. قنوجي، صديق حسن خان:" اتحاف النبلاء المتقين باحياءَ ماثر الفقهاء والمحدثين"
134. لاکو غلام محمد:" ڪلهوڙا دور حڪومت" انجمن اتحاد عباسيہ پاڪستان ڪراچي، 2004ع
135. مبشر، طرازي، عبدالله:" موسوعہ التاريخ الاسلامي و الحضارة الاسلاميہ لبلاد السند والپنجاب" عالم المعرفة جده ڇاپو پهريون 1983ع
136. مسافر، محمد صديق:" سنڌ جي تاريخ" ياگو پنجون، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 2008ع
137. محمد اڪرام شيخ رود ڪوثر.
138. محمد صغير الدين ابو الفتح:" مقدمہ مقالہ پي ايچ ڊي، ينابيع الحياة الايديہ في طريق الطلاب نقشبنديہ" ريسرچ لائبريري سنڌالاجي
139. مگسي، ابوبڪر خان:" اسلامي فلسفو ۽ تصوف" سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 2000ع
140. مقدسي مطهر بن طاهر :" البدء والتاريخ المنسوب الي ابي زيد احمد بن سهل البلخي"دار ابن حزم و دار البشائر الاسلامي بيروت لبنان سال 1988ع
141. مولائي شيدائي:" تاريخ تمدن سنڌ" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1995ع سنڌي ادبي بورڊ 1984ع
142. مهر، غلام رسول:" تاريخ سنڌ" ڪلهوڙا دور ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪوت سنڌ ڪراچي 1996ع
143. گيلاني، مناظر حسن، مولانا:" پاڪ و هند مين مسلمانون ڪا نظام تعليم و تربيت" مڪتبہ رحمانيہ اردو بازار لاهور ڇاپو پهريون
144. ندوي، سيد سليمان، مولانا:" عرب و هندڪي تعلقات" هندستان اڪيڊمي يوپي 1930ع
145. نصر پوري، محمد اڪرم:" امعان النظر شرح نخبة الفڪر" شاه ولي الله اڪيڊمي
146. نعماني، عبدالرشيد، مولانا:"حاشيہ ذب ذبابات" سنڌي ادبي بورڊ 1959ع
147. نعماني، عبدالرشيد، مولانا: "مقدمہ ڪتاب التعليم" سنڌي ادبي بورڊ 1965ع
148. نقشبندي، مجددي، محمد سعيد، خواجہ:"صقال الضمائر" فارسي، مطبع محلہ حسيني گهوگهار بمبئي سال 1329ھ
149. وفائي، دين محمد، مولانا: لطف اللطيف
150. وفائي، دين محمد،مولانا:" مشاهير سنڌ". مئي جون 1944ع
151. وفائي، دين محمد،مولانا:" مضمون: علامہ محمد معين ٺٽوي" ماهوار شعاع ڪراچي

Scanned with CamScanner

PUBLICATIONS

2012

1. **Dr. N.A. Baloch:**
   The Scholar Laureate.
   Compiled by: Umaima Baloch.
2. **Sindh Studies:**
   Educational and Archaeological
   Dr. N. A. Baloch
   Compiled & Edited by:
   Gul M. Umrani & M. Arshad Baloch.

3. **شاھ عبداللطيف: حياتيءَ جو احوال ۽ رسالي جي تاريخ**
محقق ۽ شارح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ۔ مرتب ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

4. **ڊاڪٽر بلوچ جا مقالا: تاريخ**
سهيڙيندڙ: ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل

5. **ڊاڪٽر بلوچ جا مقالا: علم، ادب ۽ شخصيتون**
مرتب: محمد ارشد بلوچ

2013

6. **شاھ عبداللطيف ڀٽائي سوانح حيات، فڪر ۽ عرفان**
محقق ۽ شارح: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ۔ تعارف: ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

7. **ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (زندگي ۽ خدمتون)**
ليکڪ: محمد انس راڄپر

8. **مخدوم محمد معين ٺٽوي ۽ سندس فلسفو**
ليکڪ: محمد انس راڄپر

9. **مون جي ڏٺا ماڳ (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا سفرناما)**
سهيڙيندڙ: احسان علي لغاري

10. انشای عطارد
از: منشی شیوک رام متخلص بہ عطارد (م۱۱۹۶ھ / ۱۷۸۱ء)۔ تصحیح و تدوین: ڈاکٹر خضر نوشاہی

11. **حاصل النهج**
تصنيف: مخدوم جعفر بن عبدالڪريم ميران بن يعقوب بوبڪاني
تصحيح و تقدمه: دڪتر نبي بخش خان بلوچ

12. **ڊاڪٽر بلوچ جا انٽرويو۔ جلد پهريون**
تحقيق ۽ ترتيب: محمد ارشد بلوچ

13. **سانگين سنيارون**
(ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڏي لکيل خط ۽ ڪن خطن جا جواب)
سهيڙيندڙ ۽ ترتيب ڏيندڙ: عنايت بلوچ

14. **Proceedings of the National Seminar**
On First Death Anniversary of
Dr. N. A. Baloch, 6th April, 2012
Compiled by: Dr. M. Yakub Mughul &
M. Arshad Baloch

ڊاڪٽر اين اي بلوچ
انسٽيٽيوٽ فار
هيريٽيج ريسرچ
نوادرات کاتو، حکومت سنڌ
2013ع

Scanned with CamScanner